

TÜRK MODERNLEŞMESİ VE İRAN (1890-1936)

Celal Metin

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı için öngördüğü
DOKTORA tezi olarak hazırlanmıştır.

Ankara
2006

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA

Üye : Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
(Danışman)

Üye : Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Üye : Dr. Derviş KILINÇKAYA

Üye : Dr. Yasemin DOĞANER

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... / ... / 20...

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu çalışmada temel amaç modernleşme perspektifinden Türkiye ve İran'ın 19. yüzyıldan 20. yüzyıla yaşadığı çok yönlü toplumsal, kültürel, siyasal ve zihni değişimi karşılaştırmalı olarak sorgulamaktır. Bir başka şekilde söylersek, bu iki ülkenin içinde buldukları çok yönlü olumsuzlukları aşmak için siyasal modernleşmenin imkânlarından nasıl yararlandığını, aydınların zihni dönüşümlerini ve Batılılaşma yolunda modern devlet ve toplum yaratma çabalarını aynı tarihsel dönemde ve Batılılaşma ölçeğinde ortaya koymak; buna bağlı olarak, var olduğuna inandığımız, Türk modernleşme deneyiminin İran modernleşme deneyimi üzerindeki etkisini araştırıp ortaya koymaktır. Bu çalışmanın temel hipotezi Türk ve İran modernleşme çabalarının benzer siyasal kaygılardan kaynaklandığını ve Batılılaşmayı hedeflediğini tarihsel olay ve olgularla göstermektir. Çalışma boyunca izlenen temel yöntem karşılaştırmalı tarih yaklaşımlarıdır.

Bir giriş, dört ana bölüm ve bir sonuçtan oluşan çalışmanın giriş bölümünde tarihsel karşılaştırma yöntemi ve teknikleri üzerinde durulup imkân ve güçlükleri sorgulanmış; amaç ve problemler belirlenmiş ve çalışmanın kaynaklarının genel bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde temel argümanımız olan modernleşmenin tarihsel gerçeklikten bir süreç olarak kuramsal çerçeveye dönüşümü; Batı-dışı toplumların modernleşme isteği; İslâm toplumlarının modernleşme pratiği ve Türkiye ve İran'ın Batı-dışı ve İslâm modernleşmesi içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise ilk önce konunun ihtiyaç duyduğu kültürel çerçeve için İran'ın tarih, insan, toplum, devlet ve din bağlamında ne olduğu üzerinde tarihsel bir perspektif verilmiştir. Sonrasında ise modernleşme öncesi Osmanlı ve İran'ın Batı bilgisinin kaynak ve düzeyi sorgulanmış; İran modernleşmesinin kökenlerinin ne olduğu üzerinde durulmuştur. İran modernleşmesinin ilk girişimlerinde Osmanlı etkisi aranmıştır. Siyasal bir tercih olarak başlayan İran modernleşmesinin fikri altyapısını oluşturan aydınların görüşleri üzerinde durulmuş ve Osmanlı örneğine; Osmanlı aydınlarının görüşlerine dikkat çekilmiştir. Ayrıca bu bölüm için bir ara değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde modernleşmeyi hedef alan Osmanlı ve İran siyasi muhalefet hareketlerinin tarihsel, kültürel, sosyal ve ideolojik arka planlarına dikkat çekilmiştir. İran siyasi muhalefetinin tarihsel olayları konu edilmiş; İstanbul merkezli ve Osmanlı ülkesindeki İran topluluğunun varlığı; kültürel faaliyetleri ve aktörleri ele alınmıştır. Jöntürk hareketi ve İran meşrutiyet hareketinin birbirlerini nasıl etkiledikleri; bu iki ülkedeki meşrutiyet devrimleri; Osmanlı ülkesindeki İranlı muhaliflerin faaliyetleri ve örgütlenmelerinin yanı sıra İttihatçılarla İran meşrutiyetçileri arasındaki ilişkilere sızmaya çalışılmıştır. Son olarak da bu bölüm için de bir ara değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde iki ülkede eş zamanlı iktidara gelen Atatürk ve Rıza Şah'ın tarihsel kimlikleri; iktidara geliş biçimleri ve modernleşme çabaları eş zamanlı biçimde ele alınmıştır. Türk Millî Mücadelesinin tarzı ve İran'da milliyetçi yönelim tartışılmış; Atatürk ve Rıza Şah'ın toplumsal ve entelektüel destekleri sorgulanmıştır. Bir örnek olay olarak Özsoy Operası çerçevesinde bu iki ülkenin dostluk arayışları, Batılılaşma ve millî kimlik bağlamında ortak ideoloji oluşturmak için tarihin imkânlarının nasıl kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Bu bölümün bir ara değerlendirmesi olarak modernleşme çabalarında Atatürk'ün başarısı ve Rıza Şah'ın başarısızlıkları sorgulanmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde Türk ve İran modernleşmesinin tarihsel seyri içinde gelişimi ana hatları ile değerlendirilmiştir.

SUMMARY

The main target of the thesis is to evaluate, from a multi dimensional perspective, the social, cultural, political and intellectual change performed from the 19th to the 20th century both in Turkey and Iran. In other words, it is tried to search how these two countries use the possibilities of political modernization to cope with multi dimensional problems. Then, the mental transformation of the intellectuals; the efforts to create a modern state and society in westernization process; if there was, the effects of Turkish modernization experiment on the Iranian one are tried to explain.

The main hypothesis of the study is to expose, with historical events and facts, that the modernization efforts of the two countries comes from the same political anxieties and have westernization target. The comparative history approach is the method of the study. The study consists of an introduction, four chapters and a conclusion. In the introduction the comparative historical methodology and the techniques, with the possibilities and difficulties, are inquired; the targets and the problems are determined and also it is tried to make a general survey of the sources of the subject.

In the first chapter, as a process, the transformation of the modernization from the historical reality to teoretical framework, that is the the main argument of the study, is evaluated. Then, the desire of the modernization of non- western countries; the modernization practice of the Islamic societies and the positions of Turkey and Iran in both the non-western and the Islamic modernization processes are tried to study.

In the second chapter, for the cultural framework, the history, person, society, state and religion in Iran is examined in general terms. Then, the sources and level of the western knowledge of the Ottomans and Iranians just before the modernization period is asserted and the sources of Iranian modernization is examined. The Ottoman effects is searched in the first attempt of Iranian modernization. Beside the opinions of the intellectuals of the Iranian modernization, which begun as a political preference, the Ottoman example and the opinions of the Ottoman intellectuals are also mentioned. Then, a general evaluation is made for this chapter.

In the third chapter, it is tried to call attention to the historical, cultural, social and ideological background of both the Ottoman and Iranian political opposition movements whose target is modernization. The historical events of Iranian political opposition are

also mentioned. Then, the existence of Iranian society living in İstanbul, in Ottoman country, their cultural activities and the main actors of these activities are studied. How the Young Turk movement and Iranian Constitutional movement effects each other; in this perspective the constitutional movements in these two countries; The activities of the members of the Iranian opposition movements in Ottoman Empire, their organization and the relation between the members of the Iranian Constitutional movement and the Union and Progress is tried to evaluate. After all, a general evaluation is made for this chapter.

In the fourth chapter, the historical identity of Mustafa Kemal Atatürk and Rıza Shah who are in power at the sametime, in which ways these two powerful statemen came to the power and their modernization efforts in their countries are studied in a sencronized way. The structure of Turkish National Struggle and the orientation of the Iranian nationalist movement is questioned. It is also mentioned about the efforts performed for a good relation between the two countries in the framework of Ozsoy Opera and how they use the historical possibilities for the westernization and the creation of an ideology in the context of the national identity is explained. In a general evaluation; the success of Mustafa Kemal Atatürk and the failure of Rıza Shah in the efforts of modernization is tried to evaluate. In conclusion; The historical progress of the development of the Turkish and the Iranian modernization is evaluated in general terms.

İÇİNDEKİLER

Özet	i
Summary	iii
İçindekiler	v
Önsöz	vii
Kısaltmalar	ix
Giriş	
1. Tez Çalışmasının Yöntem ve Teknikleri	1
2. Tez Çalışmasının Amacı	7
3. Kullanılan Kaynakların Değerlendirilmesi	8
1. BÖLÜM: MODERNLEŞME VE BATI DIŞI TOPLUMLARDA MODERNLEŞME	
1.Modernleşme ve Batı Dışı Toplumlarda Modernleşme	12
1.1. Batı Modernliğinin Tarihî Gelişimi	13
1.1.1. Bir Kavram Olarak ‘Modernlik’	13
1.1.2. Bir Tarihî Gelişme Fikri Olarak ‘Modernlik’	15
1.1.3. Bir Tarihî Süreç Olarak “Modernleşme”	18
1.1.4. Tarihî Süreci Anlamlandırma: Modernleşme Kuramı/ Kuramları	35
1.2. Batı Dışı Toplumların Modernleşme İsteği	40
1.2.1. İslâm Toplumlarının Modernleşme Tecrübesi	49
1.2.2. Türkiye ve İran: Devlet Merkezli Modernleşme	55
2. BÖLÜM: İRAN MODERNLEŞMESİNİN TARİHİ KÖKENLERİ VE OSMANLI	
2.1. İran: Coğrafya, İnsan, Tarih ve Din	61
2.1.1 Coğrafya	61
2.1.2. İnsan	63
2.1.3. Tarih/ Türk-İran İlişkileri:	64
2.1.4. Din: İmamiyye Şi’ası	70
2.2. 19. Yüzyılın Başında İran: Devlet ve Toplumun Genel Görünümü	81
2.3. İran-Batı İlişkileri: Batı Etkisi Karşısında Zihnî Kırılma	96

2.4. İran’da İlk Reform Girişimleri ve Osmanlı Örneği	104
2.5. İranlı Devlet Adamları Üzerindeki Osmanlı Etkisi	114
2.6. İran Aydınlarının Modernleşme Düşünceleri ve Osmanlı Etkisi	124
2.7. 19. Yüzyıl Osmanlı ve İran Modernleşmesi Üzerine Ara Değerlendirme	157
3. BÖLÜM: MODERN İRAN MUHALEFETİ VE GENÇ TÜRKLER	
3.1. Türk ve İran Muhalefet Hareketlerinin Siyasal, Sosyal, Kültürel ve İdeolojik Zemini	161
3.2. İran Siyasal Muhalefetinin Kitle Dinamiği: Tütün İsyanı (1890-1892)	178
3.3. Osmanlı Topraklarındaki İran Topluluğunun Varlığı	193
3.4. İran’da Anayasacılık Hareketi: 1906 Meşrutiyeti ve Osmanlı Jöntürk İhtilâli	206
3.5. Osmanlı Topraklarındaki İranlıların Siyasal Faaliyetleri (1906-1912)	226
3.6. İttihatçılar ve İran	231
3.7. Modern İran Siyasal Muhalefeti ve Jön Türkler Üzerine Ara Değerlendirme	236
4. BÖLÜM ATATÜRK VE RIZA ŞAH: ÇAĞDAŞLAŞMA ÖNDERLERİ	
4.1. Türk Millî Mücadelesi ve İran	243
4.2. Rıza Han’ın Yükselişi, Türkiye’de Cumhuriyet, İran’da Pehlevi Meşrutiyeti: Bağımsızlık ve Rejim Sorunu	261
4.3. Atatürk İnkılâpları ve Rıza Şah	282
4.4. Özsoy Operası: Mit, Tarih, Kimlik ve Emperyalist Çağda Dayanışma Arayışı	305
4.5. Atatürk ve Rıza Şah: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme	315
Sonuç	318
Kaynaklar	323

ÖNSÖZ

Bu çalışma İran ve Türkiye üzerine ihmâl edilmiş bir alanda siyasal modernleşme üzerinden Türkiye ve İran'ı aynı ölçekte okuma ve anlama denemesidir. Ayrıca modernleşme problematiği üzerine olduğu kadar zihniyete sızma girişimidir de.

Türkçe literatürde İran modernleşmesi üzerine ilk girişimlerden olan bu çalışmada benzerlikleri ararken farklılıklara vurgu yapmaya özen gösterilmiştir. Karşılaştırmalı tarihin imkânları kullanılarak Türk modernleşmesinin İran'a etkisi sorunsallaştırılmış; özellikle Osmanlı topraklarındaki İranlıların faaliyetleri eldeki kaynaklara dayanılarak ele alınıp tartışılmaya çalışılmıştır. Yine bu tez çalışmasında 19. yüzyıl İran modernleşmesinin önde gelen aktörlerinin siyasî düşünceleri değerlendirilmiştir. Buna bağlı olarak Jöntürk ve İran siyasal muhalefet hareketlerinin siyasal modernleşme dinamikleri ekseninde çözümlemesi yapılmaya çalışılmıştır.

İran modernleşmesinin nasıl başladığı ve buna Osmanlı deneyiminin nasıl etki ettiğinin yanı sıra 20. yüzyılın ilk çeyreği içinde ortaya çıkan Türk Millî Mücadelesi ve İran'ın uluslar arası emperyalist güçlere bağımsızlığını kabul ettirmesi sürecine bağlı olarak Rıza Şah ve Atatürk'ün milliyetçi, laik ve Batılılaşmacı lider kimliklerinin nasıl şekillendiği üzerinde durulmuş ve analitik bir çözümleme yapılmaya çalışılmıştır. Atatürk ve Rıza Şah'ın kahraman kimlikleri ve kişilik profilleri etrafında biçimlenen inkılâpçı ruh tartışılmıştır. Bu bağlamda modernleşme, siyasal ilişkiler ve Atatürk'ün İran'a yönelik beklentileri çerçevesinde *Özsoy Destanı*'nın metin çözümlemesi yapılmıştır. Son olarak Atatürk'ün başarısı ve Rıza Şah'ın başarısızlığı tartışmaya açılmıştır. Çalışma boyunca karşılaştırma çoğunlukla iç içe; yeri geldikçe uygun tarihsel bilgiler çerçevesinde eş zamanlı verilmeye çalışılmıştır. Bundaki amaç anında ve kaçırılmaksızın etki, benzerlik ve farklılığı yakalama arzudur.

Karşılaştırmalı Tarih araştırmalarına katkı sağlayacağını umarken bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında şüphesiz birçok dostumun yardım ve teşvikini gördüm. Hepsine içten teşekkürlerimi sunuyorum. Ancak adını anmadan geçemeyeceklerim var. Başta bu konuda çalışmamı teşvik eden, danışmanlığı boyunca yapıcı eleştirileri ve yönlendirmesi ile katkılarını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Mustafa YILMAZ'a sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim. Yanı sıra Tez Komitesi toplantılarında tezime ilgilenen ve yapıcı eleştirileri ile beni yönlendiren Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN'a ve Dr. M. Derviş KILINÇKAYA'ya ayrıca teşekkürlerimi sunarım. Benimle uzun

tartışmalara bıkmadan usanmadan katlanan, Farsça kaynakların temininde unutamayacağım gayretler gösteren ve uzmanı olduğu bu alanla ilgili çalışmamın ortaya çıkmasını sabırsızlıkla bekleyen sevgili dostum Yılmaz GÜNEYLİ'ye ise ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu çalışmanın her safhasında yardım ve desteğini son ana kadar esirgemeyen Yard. Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ'e çok teşekkür ederim. Yard. Doç. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU'na da ayrıca teşekkür ederim. Ancak çalışmam boyunca kendilerini ihmâl edişimi mazur gören, desteğini esirgemeyen ve çalışmamın tamamlanmasını sabırsızlıkla bekleyen sevgili eşime ve biricik kızıma özverilerinden dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır.

30.12.2005, Celal METİN

KISALTMALAR

age.	Adı Geçen Eser.
agm.	Adı Geçen Makale.
agt.	Adı Geçen Tez.
agy.	Adı Geçen Yazar.
B.C.A.	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
B.O.A	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	Bakınız.
vd.	ve devamı.
çev.	Çeviren.
çev. ve yay. yaz.	Çeviren ve Yayına Hazırlayan.
der.	Derleyen.
ed.	Editör.
yay. haz.	Yayına Hazırlayan.
yty	Yayın Tarihi Yok.

GİRİŞ

Bu çalışma Türkiye ve İran üzerine, belirli bir tarihî dönemi (1890-1936) içine alan, karşılaştırmalı bir tarih çalışması olma iddiasını taşımaktadır. Temel bağlayıcı argüman ise *modernleşme* kavram ve pratiğidir. Dönemin olgu ve olaylardan oluşan tarih hattını izleyerek sosyal bilimlerin ürettiği bilgilerden yararlanılmıştır. Temel beklenti, her iki ülkede tarihin bir döneminde gerçekleşen, adı her ne olursa olsun, değişimin yönü, boyutu ve ulaştığı sonuçlar itibariyle ne olduğunun gözler önüne serilmesidir. Bu beklentinin esas vurgusu ise çok yönlü değişimin yaşandığı bu ülkelerin aralarındaki etkileşimdir. Konu, kendi içinde, kavramlar, teorik çerçeve, tarihî olay ve olguların siyasal, sosyal ve kültürel değişimle nasıl gerçekleştiğine dayanmaktadır. Siyasal ve sosyal tarih hattını terk etmeden her iki ülkenin zihniyet dünyası gözler önüne serilmeye çalışılarak, bu güne kadar çok tartışılmış olan, modernleşmenin bu iki ülkede, belirlenen tarihi dönem içinde aldığı anlamın ve vardığı noktanın karşılaştırmalı tarih yöntemi ile sorgulanması düşünülmektedir.

1. Tez Çalışmasının Yöntem ve Teknikleri:

Karşılaştırmalı çalışmalar sosyal bilimlerin birçok alanında bugün yaygın olarak kullanılmaktadır. Günümüzde Modernleşme açısından özellikle ülke, toplum ve kültürlerin gelişim, değişim ve farklılaşmalarını ele alan disiplinler arası çalışmalar artarak devam etmekte ve günümüz problemlerinin anlaşılmasında¹ ve çözümünde önemli katkılar sağlamaktadır.² Batı ülkelerinde bu alanda yoğun incelemeler yapılmakla birlikte³ bizde daha çok uluslararası ilişkiler, antropoloji ve sosyoloji alanlarında yeni yeni ilginin arttığı görülür.⁴

Sosyal bilimlere içine alan çalışmalarda karşılaştırma yapma oldukça eskiye dayanan, çok verimli ve faydalı bir yöntemdir. Tarih alanında karşılaştırmalı çalışmalar ise ciddi

¹ Seymour M. Lipset, "Uluslar ancak karşılaştırılmalı bakış açısından anlaşılabilir" diyor, *Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada*, New York and London: Routledge, 1990, s. xiii.

² S. N. Eisenstadt, *Kemalist Yönelim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler*, Çev. Meral Alakuş, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 20.

³ Dankwart A. Rustow, Kenneth Paul Erickson, "Introduction", *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, Ed. Dankwart A. Rustow- Kenneth Paul Erickson, New York: Harper Collins Publishers, 1991, s.1; David Coler, "The Comparative Method", *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, s. 7.

⁴ Halil Berktaş- Huricihan İslamoğlu İnan- Çağlar Keyder- İskender Savaşır, "Tarih ve Kapitalizm", *Değer*, Sayı 20 (1992), s. 9.

anlamda 19. yüzyılın sonuna doğrudur. Daha önceleri karşılaştırmalı bir nitelik taşıyan eser ve incelemeler olmakla birlikte, bunlar daha çok benzerliğe ve farklılığa dikkat çekilen durum ve olgulara dayanmaktadır. Bu dönemin çalışmalarında çoğunlukla araştırmayı yapan araştırmacının kendi tezinin doğruluğu üzerinden seçilen keyfi olgulara önem verilmektedir. Bir tarihî karşılaştırmının yöntemi üzerine de henüz ortak bir anlayış yoktur. Bugün yapıldığı anlamda tarihî karşılaştırmaların başlamasından önceki dönemlerdeki karşılaştırmalar dar kapsamlı, az verili, içe dönük ve daha çok farklılıkların öne çıkarıldığı çalışmalardır. Bu çalışmalarda dikkat çeken diğer özellikler ise kesin yargılara ve genellemelere dayanmasıdır.⁵

19.yüzyılın son çeyreği itibari ile tarihî karşılaştırmalarda gözle görülen bir artış olmuştur. Bunun iki temel nedeni vardır. İlki toplumlar arası artan gruplaşmalara bağlı olarak uluslar arası ilişkilerin dinamiklerinin anlaşılmasına katkı sağlayan zorunlu bilgi ihtiyacı. İkinci neden ise sosyal bilimlerdeki yeni arayışlar ve gelişmelerin yanında sosyoloji ve antropoloji başta olmak üzere, yeni sosyal bilim alanlarının ortaya çıkışı ve ilgi alanlarının genişlemesi. Karşılaştırmalı tarih çalışmasının temel amacı ele alınan konunun aynı/ eş, benzer/ yakın ve farklı/ değişik durumlarının benzer veya farklı mekân düzleminde ya da uzak ve yakın zaman diliminde çok yönlü çözümlenmesi ile daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. 20. yüzyıla birlikte karşılaştırmalı tarih çalışmalarında Amerikan sosyal bilimcilerin ağırlığının arttığı görülmektedir. Ancak Amerikan iç ve dış politikası ile bağlantılı konuların ele alındığı karşılaştırmalı tarih çalışmalarında 1950'lere kadar daha çok kronolojik önceki/ sonraki, ikili tarihî olaylar ele alınmakta ve kendi farklılığına vurgu yapılmaktadır. Yine de I. Dünya Savaşı sonrası dünyadaki gelişmelere bağlı olarak siyasal devrimler, toplumsal dönüşümler, kültürel değişimler ve ideolojik kutuplaşmalara bağlı çatışmaların doğasını anlamak, çözümlmek ve sonuçlar çıkarmak için karşılaştırmalı tarih ön plana çıkmıştır. Asıl gelişme II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın yeniden şekillenmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Her alanda olduğu gibi, karşılaştırmalı tarih çalışmaları, kendi metodunu da üreterek, ciddî bir atılım göstermiştir. Ancak burada karşılaştırmalı siyasal ve toplumsal çalışmaların gölgesinde

⁵ Alexis de Tocqueville ve Max Weber'den Marc Bloch, Reinhard Benedix ve Barington More, Jr.'a karşılaştırmalı tarihle uğraşanlar daha çok toplumun temel dinamikleri, kültürlerin ve sosyal yapıların dönemsel dönüşümleriyle ilgilenmişlerdir. Tarihî silsilelerin birbirini izleyen nedenler ve sonuçlar ürettiğinin farkına varan bu uğraşı sahipleri, toplumun ve tarihinin nereye gittiğini anlama noktasında geçmiş ve şimdiye dayalı karşılaştırmaların zorunluluğuna dikkat çekmişlerdir. Ancak karşılaştırmalı tarih çalışması yapmada kullanılacak yöntem ve sorunları üzerinde fazla durmamışlardır. Bkz. Theda Skocpol-Margaret Somers, "The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 22, No. 2 (1980), s.174.

kalan karşılaştırmalı tarih çalışmalarına ait en iyi örneklerin de, modernleşme kuramının ürettiği sorunlar çerçevesinde, siyaset ve sosyal bilimcilere ait olması ilginçtir.

Karşılaştırmalı tarih metodolojisinde genel olarak üç farklı yaklaşım geliştirilmiştir: Paralel karşılaştırmalı tarih, karşıt-uyumlu karşılaştırmalı tarih ve geniş-çözümlemeye dayanan karşılaştırmalı tarih.⁶ Bu üç önde gelen yaklaşım birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış değildir. Birçok karşılaştırmalı çalışmada çoğu zaman her bir yaklaşımın birlikte bulunduğu görülebilir. Tez çalışmamızda daha çok modernleşme/ Batılılaşma yönünde paralel ve karşıt-uyumlu yönlerin öne çıkarıldığı ama bakış açımızın geniş bir projeksiyon içinde zihniyetin çözümlenmesini de sağlayacak bir argümana dönüşmesi hedeflenmektedir.

Amerikan siyaset bilimci Black *karşılaştırmayı* “kaynağı insan ve doğa olan çok çeşitli verilerin düzenlenmesinde kullanılan en yaygın yöntem” olarak vurgular; birden çok tarihsel olgu ve olaylarda iyi bir sınıflandırma ve açıklama yöntemi olduğunu belirtir.⁷ Ancak sakıncalarına da vurgu yaparak tarihçiyi sübjektifliğe ve yanlış hipotez kurmaya itebileceğini de öne sürer. Tarihî olay ve olguların kurumsal ve biçimsel olarak kolay kurgulanabileceğini ama nedenler ve işlevlerin açıklanmasında objektiflikten uzaklaşmanın çok yaygın karşılaşıldığını ve buna da bilim adamının duygu ve düşüncelerinin devreye girmesinin neden olduğunu belirtir. Tarihî olay ve olguların açıklanmasında bilim adamı, çağın ivedi sorunlarına çözüm bulmak isteyebilir ve bu durum onu yanlış ya da eksik hipotez kurmaya itebilir. Çünkü bilim adamı yaşadığı çağın sorunlarından azade değildir ve tarihte çağdaş sorunlara cevap bulduğu kanısına kapılabilir.⁸ Ancak daha çok tarihî olayların benzersizliğinde, ayrıntılı ve doğru bilginin önemli olmasında düğümlenen eğilim karşılaştırma yapmaya karşı isteksizlik yaratmıştır. Çünkü tarihsel gerekirciliğin (determinizmin) sonuçlarından ideolojik üslup üreten birçok siyasal hareket tek doğrunun kendi ideolojilerinin olduğu yobazlığına kapılmışlardır. Çok benzer olayda bile aktörlerin, mekânın, zamanın ve kültürel iklimin farklılığı sağlıklı karşılaştırma yapmayı engelleyici faktörlerdir. Bu yüzden tarihî karşılaştırmalarda evrensel ilkeler ortaya koyacak genellemelerden kaçınmak

⁶ Karşılaştırmalı tarihin bu üç önde gelen eğilimin her biri tarihî olayların yan yana konduğu farklı bir sorunu çözmeye amacına karşılık gelir. Doğal olarak, her biri olay seçiminin kendi zorunluluklarına, kanıtların ya da tartışmaların sunduğu kendi örneklerine ve -belki de en önemlisi- toplumsal tarih araştırmalarındaki imkân ve sınırlılıklarına sahiptir. Skocpol- Somers, s. 175.

⁷ C. E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Ankara: Verso Yayınları, 1989, s. 43.

⁸ Black, *age.*, s. 44.

gerekmektedir.⁹ Ancak bu tarihte karşılaştırma yapılmayacak anlamına gelmemektedir. Karşılaştırmalı tarih çalışması yapmak ele alınan konunun daha iyi anlaşılması kadar farkına varılmayan veya görülemeyen yönlerinin ortaya çıkmasına da olanak sağlar.¹⁰ Black, sosyal bilimlerdeki karşılaştırmaların, ister genelleme ister açıklama olarak ele alınsın, içerdiği problemleri dört kategoriye yerleştirmektedir: (1) zaman ilişkisi, (2) karşılaştırılan birimlerin tanımlanması, (3) kanıtların kullanılması ve (4) genellemelerin formüle edilmesi.¹¹ Tarihî karşılaştırmalarda bu kategorilerin her biri için şunları söyleyebiliriz:

Farklı zaman dilimlerinde tarih sahnesinde yer almış toplumları karşılaştırmak, hem ortak noktaların bulunmasında hem de kültürel yapının farklılığında zorluklar üretir. Çünkü karşılaşılan sorunlara üretilen cevapların biçimlendirdiği ortak noktalar ve kültürün oluşumu bir birinden çok uzak zaman dilimlerinde yaşamış toplumları farklılaştırmıştır. Aynı zaman diliminde yaşamış toplumların karşılaştırılmasında da benzer durum söz konusu olmakla birlikte dinî- kültürel inancın aynı, sosyo-ekonomik ilişkilerin ve tarihi gelişimin benzer olduğu toplumlar arasında karşılaştırma yapmak ve bazı genellemelere ulaşmak, ihtiyatı elden bırakmadan, mümkündür. Ancak aynı zaman diliminde yaşayan toplumların karşılaştırmasında çoğu zaman aranan, gelişme düzeyleridir. Aynı kültürel iklimde ve çok sayıda ortak noktaların olduğu toplumların aynı gelişmişlik düzeyine ulaşamaması açıklanması gereken durumdur.¹² Bunun için diyebiliriz ki tarihî karşılaştırmalarda aynı zaman diliminde birçok ortak noktalar olsa bile coğrafi koşulların yarattığı engellerin varlığı farklılaşmayı getirmektedir.¹³

Tarihî karşılaştırmalarda her yönden karşılaştırma yerine, ele alınan konunun belli açılardan/ belli noktalardan karşılaştırılması genel tavidir. Her konunun belli anahtar kelimeleri vardır; bu anahtar kelimelerden hareketle karşılaştırılacak iki veya çoklu tarihî durumu ortak bir ölçüğe yerleştirmek mümkündür. Ancak bu durumda açıklayıcı veya yorumlayıcı olguların çok olmasından ziyade konuyu ortaya koyacak yeterli olgunun

⁹ Aynı Eser, s. 45.

¹⁰ Berktaş- İslamoğlu- İnan- Keyder- Savaşır, agm., s.9.

¹¹ Black, *age.*, s.46.

¹² Black, s.47.

¹³ Tarih ve karşılaştırmalı toplumsal araştırmalar için bak. İlhan Tekeli, *Tarihyazını Üzerine Düşünmek*, Ankara: Dost, 1998, s. 46-48.

olması gerekir.¹⁴ Bu, karşılaştırmanın sınırlanmasında ve şekillenmesinde araştırmacıya kolaylık sağladığı kadar araştırılan konunun daha iyi anlaşılmasına da imkan verir.

Tarihî karşılaştırmalarda kullanılan belgelerin güvenilirliği veya geçerliliği önemli yer tutar. Çünkü karşılaştırma aynı zamanda bir durumun kanıtlanması anlamına da gelir. İkna edici kanıtların olduğu bir tarihî karşılaştırma, bizi istemediğimiz noktalara ulaştırırsa bile, güvenli bir zeminde gelişir. Hakkında yeterli bilgi bulunmayan noktaların açıklanması ve yorumlanması tarihin çarpıtılmasına yol açar; bu durum hem tarihî karşılaştırmanın yanlış yönelimine hem de çıkarılacak genellemelerin sakat doğmasına yol açar. Tarihi karşılaştırmalarda hakkında kaynağın yeterli olduğu olay ve olguların ele alınması daha az tehlikelidir; hakkında hem yeterli bilginin olmadığı ve hem de araştırmacıların ortak bir yaklaşımlarının olmadığı durumların öne çıkarılmasında elde edilen sonuçların verimli olması düşünülemez.¹⁵ Bir tarihî karşılaştırmanın amacı, benzerlik ve farklılıkların ortaya konulmasına bağlı olarak genel çerçevede açıklamaya katkısı olacak ve yorumlama imkanı sağlayacak sonuçlar elde etmekten öte karşılaştırılanı anlamadır. Bu durum, araştırılan konu ile ilgili olduğu gibi başka benzer karşılaştırmalara da uygulanabilecek formüllerin elde edilmesine yaramalıdır. Farklı veya aynı zaman dilimini içine alan bir tarihî karşılaştırmanın, benzerlik ve farklılıkların kaynaklara yapılan atıflar çerçevesinde yan yana getirilmesinden daha çok, bir anlamı olmalıdır. Benzer tarihî olgu ve olayların hep aynı neden ve sonuçlar ölçeğinde düşünülmesi tarihî karşılaştırmayı karşılaştırmadan çok benzetmeye dönüştürür.¹⁶ Amaç karşılaştırma yapmaksa benzerlik aramak yerine karşılaştırmaya elverişli tarihî yapı ve fonksiyonların ön plana çıkarılması gerekir. Genelde araştırmacılar, önceden belirledikleri (*a priori*) muhakemelerini benzerlikleri ortaya koymak üzerine kurgularlar; ancak araştırma ilerledikçe hem benzerlikler yeterli kaynak desteğine ulaşamaz hem de benzerlikler anlamını yitiren sonuçlara ulaşabilir. Bunun için ele alınan konu tarihî kriterlere uygun ideal tipleştirmeler çerçevesinde özel ve genel kaynakları kapsayacak biçimde bir birine tâbi olmalı ve karşılaştırma eş zamanlı biçimde gelişmelidir.¹⁷

Modernleşmeyi modern olmayanın yapı ve kurumlarının modernliğin gerektirdiği işlevlere dönüşmesi süreci olarak ele aldığımızda tarihi bir durum/süreç olan

¹⁴ Ira Katznelson, "Structure and Configuration in Comparative Politics", *Comparative Politics-Rationality, Culture and Structure*, Ed. Mark Irving Lichbach and Alan S. Zuckerman, Cambridge University Press, 1997, s. 95-96.

¹⁵ Black, *age.*, s. 50.

¹⁶ Black, tarihî olaylarda benzetmelere güvenilemeyeceğini ancak konunun ele alınışı gelişme süreci açısından düşünülmesinin yararlı olabileceğini savunur. Black, s. 67

¹⁷ Black, s. 51-52; Katznelson, *agm.*, s. 99.

modernleşme ile sosyolojik bir yöntem olan işlevselciliğin kendilerini gerçekleştirirken ürettiği sorunları da göz önünde bulundurmaları gerekir. İşlevselcilik, bir sistemin çalışma biçimini ve “parçalarının birbiriyle bağımlılık, dayanışma ve karşılıklı uyum içinde veya en azından bu parçaların kendi aralarında birbirlerini sürekli olarak yeniden düzenleme sürecinde oldukları düşüncesine” dayanır.¹⁸ Sosyal bilimlerde işlevsellik, toplumları, birer sistem olarak, canlı organizmalara benzeten ve toplumların yaşamlarını sürdürmek için kurum ve organlar oluşturdukları; değişimle birlikte bu organların da kendilerini değişime uğratarak yeni duruma uyum sağladıkları varsayımına dayanır. İşlevselcilik, belli bir değişim yargısını önemsemesi açısından statik, değişimin kendisini önemseyen için dinamik bir sürece işaret eder. Black, işlevselci özellikleri olan “bir sistemin sürdürülmesi için gerekli işlevleri açıklama amacına yöneldiği ölçüde içsel bir önyargıyla dengeden yana olacağı”nı ileri sürer. Toplumların sürekli bir değişim sürecinde olduklarını savunur ve “çağdaş dönemin en ayırıcı ögesi de değişimin tarihin hiçbir döneminde bu kadar hızlı ve kapsamlı olmadığı”nın altını çizer. Ona göre bu değişimin asıl kaynağının bilgi artışı olduğu ve bunun da kurumların işleyişini doğrudan etkilediğidir. Bilginin potansiyel olarak insanın kendisinde toplandığını, yeni düşüncelerin ortaya konulması, yeni buluş ve tekniklerin icadı ile bunun topluma yansıtıldığını öne sürerek, karizmatik kişilere önemli roller yükler. Yine de bir toplumu ileri götürmek için çok sayıda karizmatik lidere gereksinim olduğunu savunan Black, yapısal ile işlevsel değişim arasında ayrım yapar. İşlevsel değişimde öncülerin gücünü teslim ederken, yapısal değişimde geleneğin uyum sağlama gücüne önemli görevler yükler. Bu noktadan olmak üzere işlevsel değişimin yapısal değişime göre daha hızlı olduğunu ve çağdaşlaşma açısından işlevsel değişimin toplumları birbirlerine daha çok yaklaştırdığını, ancak yapısal olarak yönün ve mesafenin aynı olmadığını öne sürer.¹⁹

Çağdaşlaşma ölçütleri içinde çağdaşlaşma çabası içine giren toplumların karşılaştırılmalarında, model alınan çağdaşlaşmış bir topluma bakarak ortaya konulması görece kolay bir iştir.²⁰ Model toplumun geliştirdiği düşünce, tavır, yapı ve kurumlar geleneksel donanımlara sahip çağdaşlaşmak isteyen toplumca ya aynen ya da uygun dönüşümler yapılarak gelenekselin yerine ya da gelenekseli değişime uğratarak toplumsal yapıda kurumsal ve işlevsel olarak yerlerini alırlar. Bu durum gözleme ve

¹⁸ Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Ankara: Gündoğan, 1996, s. 14.

¹⁹ Black, *age*, s. 53-54.

²⁰ Howard J. Wiard, “Concepts and Models in Comparative Politics”, *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, s. 33-34.

birebir karşılaştırma yapılarak değerlendirilebilir. Ancak aynı süreç içinde çağdaşlaşan toplumların tarihi karşılaştırmasında durum farklıdır.²¹ Burada model alınan çağdaşlaşmış topluma karşı çoklu çağdaşlaşma çabası içindeki toplumları analiz etmek söz konusudur. Aynı zaman diliminde aynı kültürel iklime sahip ve aynı nedenlerden dolayı bu çabanın içine girseler de yine de başlangıç noktaları ve öncelikleri farklıdır. Bu yüzden karşılaştırma baştan engellere sahip olarak başlar. Ancak bir süreç olarak çağdaşlaşmanın benzer yapı ve kurumlar oluşturduğu veya değişimler yaşattığı düşünülürse bu karşılaştırma bir anlam ifade eder. Önceliklerin kavramsallaştırılmasından zihniyeti, işlevlerin karşılanmasından kurumsal değişimi somut düşünce ve pratiklere indirgemek çoğunlukla mümkün olmaktadır. Modernleşen toplumların tarihine bakarak bu tür eylem ve pratikleri olay ve olgular içinde daha berrak görebiliriz. Tez çalışmamız içinde model alınanın “yeni” olduğuna atıf yaparak, “yeni”yi alanların neden ve nasıl yaptıklarını, karşılaştırmalı tarih yöntemi çerçevesinde, ortaya koymaya çalışacağız.

2. Tez Çalışmasının Amacı

Bu tez çalışmasının amacı, tarihi bir süreç olan, Batı kaynaklı modernlik paradigmasını Batı dışı toplumlarda, özelde İslam toplumlarında aldığı anlam ve biçimin sorgulanması üzerinden, bir fenomen olan Türk modernleşmesini İran bağlamında okuyarak etki/ etkileşim gerilimine dayalı özgün bir modernleşme tasavvurunu tarihi süreçteki olgu ve olaylarla temellendirmektir. Bu genel söyleme dayalı çok sayıda şumüllü veya mevzi soruya cevap aranacaktır: Siyasal ve konjoktürel nedenlerden dolayı devlet öncelikli başlayan ve devletin ihtiyaçları doğrultusunda toplum ve fert yaratmaya yönelik, zaman içinde ideolojik bir üslup kazanan Türk modernleşmesinin Batı-dışı, İslam pratiği içinde yerinin ve öneminin ne olduğunu ortaya koymak; 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına Türk modernleşmesinin İran modernleşmesine etkisinin ne olduğunu tartışmak; Türkçe literatürde konu edilmemiş İran modernleşmesini belli bir dönemi içinde de olsa ortaya koyarak, Türkiye topraklarındaki İran varlığını ve bunun siyasal gelişmeler, modernleşme, siyasal muhalefet, ikili ilişkiler bağlamında nasıl

²¹ S. N. Eisenstadt, “Convergence and Divergence of Modern and Modernizing Societies : Indications From the Analysis of the Structuring of Social Hierarchies in Middle Eastern Societies”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, No. 6 (1977), s. 2-3.

değerlendirilmesi gerektiğini sorunlaştırmak ve Türk modernleşme literatüründen İran'a nasıl bakılabileceğini tartışmaya çalışmak olarak sıralayabiliriz.

Bu tez çalışmasının temel hipotezi modernliğin kendi tarihi dünyasından çıktıktan sonra farklı süreç, mekan ve durumlarda, ihtiyaç ve beklentilere uygun, dönüşüm yaşayarak yeni bir görünüm kazandığını savunur. Özünde Batılı referansları olan modernliğin nimet ve külfetlerinin değişim dinamiği çerçevesinde Batı dışı toplumlara sızma sürecinin yoğun yaşandığı 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısına atıfta bulunmaktadır. Batı dışı modernleşmenin özgün yönlerine vurgu yapan ve bunu yeni veya farklı bir modernlik türü olarak algılayan yorumlar daha çok 1950'ler sonrasındaki artan yeni siyasal, uluslar arası ilişkiler ve sosyolojik araştırmaların varlığına çok şey borçludur. Bu yüzden teorik kavramsallaştırmalarda kullandığımız tüm çıkarımlar, ele aldığımız dönemden sonraki bir dönemde uluslar arası konjüktürde meydana gelen yeni duruma özgüdür. Bu yüzden Türk ve İran modernleşmesini bu kuramsal çerçeve içinde değerlendirmek yerine, modernleşmeyi bu iki ülkenin 19. yüzyıldan 20. yüzyıla dönem içi gelişmeleri ve sorunları bağlamında yeniden ele alınması gerektiğine yönelik bir tartışma başlatmak isteğini taşıyan bir vurgu da içerir.

3. Tez Kaynaklarının Değerlendirilmesi

Türkçe literatürde Türk-İran ilişkilerine yönelik sanılanın aksine az sayıda çalışma mevcuttur. Popüler kitapları saymazsak çalışmaların çoğu üniversitelerde yapılan tez çalışmalarıdır. Bunlar da çoğunlukla Osmanlının son döneminin ve Cumhuriyet döneminin siyasal ilişkileri üzerinedir; çoğu İran üzerine yüzeysel bilgiler içerir. Türk-İran siyasi ilişkileri üzerine Türkçe literatürde birbirine benzer çalışmaların dışında değerlendirilebilecek, konu üzerine bir dizi makaleleri olan, Gökhan Çetinsaya'nın çalışmalarıdır. Ancak onlar da Türk -İran ilişkilerinin daha çok diplomasi ve siyasi ilişkilerine yönelik çalışmalar olduğundan modernleşme bağlamında yeterli bilgi-yorumlar içermez.

Türk ve İran modernleşmelerini ortak paydada ele alan henüz ciddi bir çalışmaya tarafımızdan rastlanmamıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğunda ilk yayınlanan Farsça gazete olan *Ahter* üzerine Almanca bir tez çalışması ve Osmanlı İmparatorluğundaki İranlıların 19. yüzyıldaki faaliyetleri üzerine bir makaleler topluluğu Fransızca ve

İngilizce olarak yakın zamanlarda yayınlanmıştır. Meliha Anbarcıoğlu'nun Atatürk ve Rıza Han dönemlerindeki Türk-İran ilişkilerini Türkiye ve İran'daki inkılaplar çerçevesinde ele alan makalesini, Oberling'in, Amuzegar'ın Atatürk ve Rıza Han karşılaştırmalarını ele alan; Thierry Zarcone'un Osmanlı Meşrutiyet döneminde İstanbul'da Farsça yayınlanan *Şems* gazetesi hakkındaki tercüme makalelerini ve İran Kültür Müsteşarlığının yayın organı *Aşina* periyodığında, genelde kültürel yakınlığa vurgu yapan, makaleleri saymazsak Türkçe literatürde konuyla doğrudan ilgisi olan çalışma yok denilebilir. Ancak son dönemlerde İranlı ve Türk aydınları Türk ve İran modernleşme çabalarını aynı ölçekte görme eğilimleri belirlemiştir. Türkiye'de Murat Belge, Nilüfer Göle, Mustafa Armağan gibi Türk yazar ve bilim adamları yazılarında bu vurguyu yapmaya başlamışlardır. İran'da ise Homayun Katauzyan, Ervard Abrahamian, Rıza Gods gibi İranlı bilim adamları bu vurguyu daha sesli dillendirmeye başlamışlardır.

Bu çalışmada sınırlı sayıda arşiv malzemesi kullanılmıştır. Yaptığımız taramalara bağlı olarak bunun nedeni gerek Osmanlı gerekse İran arşivlerinde, her iki ülke hakkında çok sayıda belge olmakla birlikte, bu belgelerin daha çok askeri nitelikli olaylara, sınır sorunları ve sınırdaki aşiret hareketlerine, çoğu tüccar veya iş takipçisi olanlara ait kişisel başvurulara ve iki ülke arasındaki diplomatik yazışmalara ait olmasından dolayı, konun amacına uygun belgelere rastlanmamıştır. İran arşivlerine ulaşma çabalarım sonuçsuz kalmakla birlikte edindiğimiz izlenim, İran arşivinin Osmanlı arşivine göre daha sınırlı belgeye sahip olduğudur. İran Arşiv Müdürlüğü 1925'e kadar Osmanlı-İran ilişkilerini içeren yaklaşık üç bin beş yüz seçme belgeyi *Güzide-yi Esnad-e İran va Osmani* adıyla yedi cilt halinde yayınlamıştır. Bu belgelerde de sınırlı bilgiler mevcuttur. İngiliz arşiv belgelerinden yalnızca yayınlanmış olan 1881'den sonraki İngiliz elçilik ve konsolosluk raporlarını içine alan ve tamamı 18 ciltten oluşan *Iran Political Diaries (1881-1965)*'e bakılmış; yeri geldikçe atıf yapılmasına rağmen konun temel tartışması olan modernleşme ile ilgili bilgi yok denecek kadar azdır.

Gerek Farsça gerekse diğer Batı dillerindeki çalışmaların kullandığı kaynaklar daha çok gazete-mecmualar, kişisel yazışmalar ve hatıralardır. Tez çalışma dönemini içine alan hatıralara baktığımızda 1915- 1920 yılları içinde İstanbul seferinde görevli olan Han Melik Sasani'nin *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*'u dışında doğrudan doğruya Osmanlı/Türkiye'de geçmiş bir hatıra yoktur. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı yıllarında kısa aralıklarla İstanbul'da yaşayan Yahya Devletabadi'nin *Hayat-ı Yahya*'sının özellikle

3. cildi çok sayıda bilgi içerir. Meşrutiyet dönemi için Nazım'ül İslâm Kirmani'nin Hatıratı olan *Tarih-i Bidari-yi İran*'ı 19. yüzyıl İran modernleşme tarihi ve 1906 Meşrutiyet tarihi için temel başvuru kaynağıdır. Kirmani'nin metne aldığı çok sayıda belge birçok olayı açıklayıcıdır. 1915-1936 arası döneminin İran olayları için, (önemli görevler üstlenmiş ve önde gelen siyasi ve entelektüellerle yakın ilişkisinden dolayı) Hidayet'in *Hatırat ve Hatırat*'ı olayları kısa başlıklarla vermesi ile çok kullanışlıdır. Ancak verilen bilgiler yüzeyseldir. Kaçar Hanedanının çöküşü ve Pehlevi Hanedanının kuruluşu arasındaki olaylara ve siyasal gelişmelere bizzat şahit olan Melik'ül Şura-yı Bahar'ın iki ciltlik *Tarih-e Muhtasar Ahzab-e Siyasi-yi İran* adlı hatıra- tarih olan eseri dönemi betimleyici ve ışık tutucu birçok bilgi içerir. Ayrıca Bahar Osmanlı'ya, Türkiye'ye ve Atatürk'e yeri geldikçe atıf yapması ile yönlendiricidir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği içinde İran tarihinin zihniyet dünyası için Farsça telif eserlere baktığımızda Feridun Ademiyyet'in *Fikr-i Azadî va Mukaddima-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran* (1961), *Fikr-i Demokrasi-yi İçtimaî der Nehzat-e Meşrutiyet-e İran* (1976) ve *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran* (1978), temel başvuru kaynaklarıdır. Ayrıca onun *Emiri Kebir va İran* (1981), *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahunzâde* (1970); *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî* (1978); *Endişeha-yi Talebof* (1984) biyografik çalışmaları dönemin başlıca siyaset adamları ve aydınları hakkında yapılmış derli toplu çalışmalardır. Ayrıca Meşrutiyet dönemi için vazgeçilmez kaynaklardan biri de Ahmed Kesrevi'nin hatıra-tarih olan *Tarih-i Meşruta-yı İran* çalışmasıdır. Meşrutiyet döneminden I. Dünya Savaşına kadar olan kısmı içine alan Melezkâde'nin yedi ciltlik *Tarih-e İnkılaba-e Meşrutiyet*'i de vazgeçilmezler arasındadır. Çok ayrıntılı bilgiler içeren Melezkâde'nin eserinin bizce en büyük eksikliği kullandığı bilgiler hakkında nereden aldığına dair hiç atıf yapmamasıdır. Ayrıca Meşrutiyet dönemini en iyi ve ayrıntılı anlatan İngilizce çalışmalardan ikisi öne çıkar: 1910'da yazılmış Browne'nin *Iranian Revolution* ile yakın zamanlarda yayınlanan Janet Afary'nin *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911* (1996) eseridir. Ayrıca Abrahamian'ın *Iran Between Two Revolutions* (1982) ve Reza Gods'un *Iranian in Twentieth Century* çalışması, Meşrutiyet ve Pehlevi dönemleri için güvenilir çalışmalardır. Meşrutiyet ve Pehlevi dönemleri ile ilgi çok sayıda Batı dillerinde çalışma mevcuttur. Osmanlı-İran kültürel ilişkilerini 19. yüzyıldaki İranlıların faaliyetleri açısından ele alan Resniye'nin *Iran va Osmani der Estane-yi Kern-i Bistom* (1995), çalışması bildik ama oldukça doyurucu bilgiler içerir.

Yukarıda bir kısmını verdiğimiz çalışmaların dışında Bamdad'ın *Recal-e İran*; Mekki'nin yedi ciltlik dev tarihi ve Ghani'nin, Keddie'nin, Cronin'in, Katauzyan'ın ve daha birçoklarının İran tarihi üzerine çalışmaları çok değerli bilgilere sahiptir. Bunların hepsi Osmanlı'ya, Jöntürkler'e, Namık Kemal'e, Ziya Gökalp'e, Atatürk'e ve Türkiye'ye vurgu yaparlar.

1. BÖLÜM MODERNLEŞME VE BATI DIŞI TOPLUMLARDA MODERNLEŞME

1. Modernlik, Modernleşme ve Batı Dışı Modernleşme

Bugün yazılan ve okunan *Dünya Tarihi* Batı'nın bir medeniyet hikâyesidir. Batı bu hikâyenin her köşesine sinmiş olmakla birlikte Batı dışı, Doğu ve özelde İslâm bu hikâyenin önemli figürlerindedir. Tarihin bir dönemine kadar Dünya Tarihinin Doğulu kimliği parçalanarak ondan neşet eden Batı, kendini farklı bir kod ve kimlikte yeniden, bir medeniyet üslubunda biçimlendirirken, Doğu varolduğu medeniyet dairesi içinde kalarak Dünya Tarihinin uzun süre belirleyicisi olmuştur. 19 yüzyılla birlikte Dünya tarihinin rakipsiz belirleyicisi Batı'dır. Kendi dönüşümüne uygun yeni bir tarih ve dünya tasavvuru ile Batı, Batı-Doğu ayrımını zihnî gündeme yerleştirmiştir. Bundan sonra Batı ve Doğu, farkında olunmasa da, zihnî meşguliyetlerimizin entellektüel dogmalarını oluşturmuşlardır. Kendimiz ve kendimiz dışındaki kültürel ve ideolojik nitelikli her şeyi bu meşguliyetin kategorik sınırlandırmaları içinde değerlendirmek istem dışı alışkanlığa dönüşmüştür. Kendilikle ötekilik arasında kurduğumuz tarihî durum bağlantısına ve Batı'nın Doğu'dan farklı ve görece ileri olmasına bakarak gıpta edilen ve öykünülen Batı, bu rol dağılımında arzu eden ve öykünen Doğu olmuştur. Temel paradigmanın "değişmek" üzerine kurgulandığı bu çözümlemede, adı ve amacı her ne olursa olsun, Doğu'nun Batı'ya yönelik istemleri, Batı'nın da bu durumda Doğu'dan kendine dönüşme yönündeki beklentileri temel tarihî yönelimi belirlemiştir. Doğu'nun Batı'ya yönelik istemlerinin çok çeşitli adlandırmaları olmuştur: 'Modernleşme', 'Batılılaşma', 'Çağdaşlaşma', 'İlerleme', 'Yenileşme'.. Tüm bu adlandırmaların altında yatan temel gerçeklik ise Batı'nın Doğu'ya göre bilimsel bilgi ve teknolojideki ileriliğine bağlı olarak siyasal, askerî, kültürel ve ekonomik üstünlük kurması; devlet, toplum ve fert konumlandırılmasında Batı'nın verdiği görüntünün akılcı değerler içermesidir.

Sınırlarının bir türlü çizilemediği Batı nerede başlar? Doğu ne demektir? Doğu'nun Batı'ya öykünme çabalarının adlandırmaları hangi kavramsal çerçevelere dayanmaktadır? Batı modernliğinin gelişim çizgisinin tarihî arka planı ve Batı dışı toplumların bu tarihî süreçle karşılaşmalarının doğurduğu problem ve sonuçların etkisinin Batı ve Doğu'da oluşturduğu ideolojik anlam ne olmuştur? İslâm toplumlarını

modernleşmeye yönelten tarihî sebepler nelerdir ve modernleşmeyi algılama, uygulama ve sonuçlarının kazandırdığı “pratik” ne olmuştur? Türkiye ve İran bağlamında İslâm toplumlarının modernleşme çabalarında kavramdan çok simgelere yaslanmasının arka planındaki temel itici dinamikler nelerdir? Tüm bu ve bunlara benzer soruların üzerinde durarak tez çalışmasının bu bölümünde “modernlik” (*modernity*) kavramı ve onun ideolojik versiyonu olan “modernleşme kuramı”, bu kuramın tarihî gelişimi ile beraber ele alınacak, bu noktadan hareketle de Batı dışı toplumların tecrübeleri ile İslâm dünyasındaki modernleşme çabaları içinde Türkiye ve İran deneyiminin kuramsal, bir o kadar da ideolojik çerçevesi oluşturulmaya, neticede ise bazı temel kavramlaştırmalara ulaşılmaya ve tezin diğer bölümlerinde de bunların tarihî olay ve olgularla ilişkilendirilmesine çalışılacaktır.

1.1. Batı Modernliğinin Tarihî Gelişimi

1.1.1. Bir Kavram Olarak Modernlik

“Modern” kelimesi Batı literatürüne dinî bir bakış açısının sonucu girmiştir. 5- 6. yüzyılları içine alan Hıristiyan metinlerinde Latince ‘modernus’ olarak karşılaşılan kelimenin ifade ettiği anlam, “geçmiş pagan toplumlarla hâli hazırdaki Hıristiyan toplumlar arasındaki farklılığa” vurgu yapan bir içeriğe sahiptir²². Burada pagan toplumlar “eski” olanı “modern” Hıristiyan toplumlar “yeni” olanı temsil etmektedir.²³ Henüz Hıristiyanlaşmamış İzlanda, İskandinav ve kuzey Slav halklarından Hıristiyanlaşmış diğer Avrupa topluluklarını ayırmak için de kullanılan ‘modern’ kelimesi²⁴ asıl anlamını Rönesans’la birlikte değişen dünya algılaması ile almıştır.

²² Jürgen Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, Çev. Güleğül Naniş, *Postmodernizm*, Der. Necmi Zeka, 2. Baskı, İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994, s. 31. Etimolojik kökeni 5. yüzyıl Latinesine dayanan “modern” kelimesinin, eski çağlara ait geçmişle yeni bilinçliliğe sahip olduğunun ileri sürüldüğü bir çağı belirlemek üzere kullanılması ve geçmişten bir “kopuş” olarak algılanması üzerine bir tartışma için bkz. Ahmet Özkiraz, *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*, Konya: Çizgi Yayınları, 2003, s.14, ve Nazan Aksoy- Bülent Aksoy, “İki Aydınlanma”, *Birikim*, Sayı 33 (Ocak 1992), s.58. Moderniteyi ‘çağdaşlık’ olarak kullanan C. E. Black, kelimenin tarihsel kökenini 6. yüzyıl Latinesine kadar götürmekte ancak bugünkü anlamda kullanımının 17.- 18. yüzyıllarda gerçekleştiğini belirtmektedir. Cyril E. Black, *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Çev. Fatih Gümüş, Ankara: Verso Yayınları, 1989, s. 16-17.

²³ Hıristiyanlığın “modern” olduğu üzerine Ahmet Demirhan, *Modernlik*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004, s. 17.

²⁴ Zamana veya çağa ilişkin bir kelime olan “modern”, Fransız Aydınlanması içinde sanat üzerine yapılan “eski-yeni” tartışmaları sırasında kullanılmaya başlanmış ve bugünkü kullandığımız anlama ulaşmıştır. Demirhan, *age*, s. 22 vd.

Doğaya, coğrafyaya, tekniğe ait artan bilgilenmeye ve akli öne çıkararak felsefi düşünmeye bağlı olarak bilimsel, kültürel ve sosyal alanda yeni ve değişmekte olan bir durumun ortaya çıkmasıyla birlikte asıl tarihî hattına oturan ‘modernlik’ kavramı yine de çok kullanılan bir kelime olmamışsa da unutulmamıştır da. Aslında modernlik ne bir hareket ne de bir akım olarak doğmuştur. Ne belirli bir programı ne de belirli düşünürleri mevcuttur. Coğrafi keşifler ve rasyonel düşüncenin gelişmesiyle seküler dünya görüşünün yaygınlaşması Batı-Hıristiyan zihniyet ve yaşam biçimlerini köklü değişime uğratmıştır. Bu değişim yeni bir durum olarak algılanmış ve daha çok bilimsel bilgi, yeni teknik, ekonomik refah, istihdam artışı, işbölümü, boş vakit, siyasal katılım, özgürlük ve benzeri yeni ilgi alanları olarak zihinlere yerleşmesiyle yeni bir çağ olarak görülmüştür. Batı tarihinin geri döndürülemez bir yön kazandığı bu süreçte modernlik kavramının kendisi, 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesine²⁵ çok şey borçludur.

Eleştirel aklın, özgür bireyciliğin, geri döndürülemez ilerleme fikrinin ve doğa bilimlerinin mutlak doğruluğuna olan inancın hakim olduğu bir felsefenin adı olan ve Hobbes, Locke, Hume, Kant, Hegel, Vico, Bacon, Voltaire, Rousseau gibi düşünürlerin katkıda bulunduğu Aydınlanma düşüncesi, dinsel ve geleneksel kurumlara olumsuz bakarak, *tarihe* başat bir rol biçmiştir. Bu düşünceye göre tarih, daima ilerleyen, mantıksal kurgulu, aşamaları olmakla bu aşamaların “ileri” ve “geri” toplumsal ve bireysel durumu belirleyen kurallar içerdiğini öne süren bir anlayışı Batı algılamasının merkezine yerleştirmiştir. *Ethnocentrique* bakış açısıyla tarihin merkezine Batı’yı yerleştiren Aydınlanma, Batı dışındaki dünyayı (görece İslâmiyet’e olumlu bakılmışsa da) “ilkel” ya da tarihin ve uygarlığın ilk aşamaları olarak görmüştür. Aydınlanma sekülerizm, hümanizm, evrenselcilik, özgürlük gibi temel birleşenleri sahiplenerek gelecekteki laik, bağımsız, milliyetçi, demokratik ve hukukun üstünlüğüne dayalı devlet ve toplumların fikrî alt yapısını oluşturmuştur.²⁶

Özne, nesne ve akıl gibi unsurların öne çıktığı Aydınlanma düşüncesi, artan bilimsel bilgi yanında, farklı coğrafya ve uygarlıklarla karşılaşmasının sonucunda Batılı insanın

²⁵ Genellikle “Tanrı merkezli bir dünya düzeninden insan merkezli bir dünya düzenine geçiş” olarak tanımlanan ve eleştirel aklın kazanımları üzerine kurgulanan Aydınlanma doğa, tarih ve insan üzerine geçmişten bir kopuş ve bunlarla ilgili dinin ürettiği ruhanî atmosferin kaldırılarak maddî gerçekliğin dile getirilmesi olarak anlaşılır. Kartezyen dünya görüşü, ilerlemeci tarih anlayışı, bilginin ve özgür düşüncenin evrenselliğine dayalı bir program olarak Aydınlanma 17. ve 18. yüzyıl Fransız, İngiliz ve Alman düşünürlerine çok şey borçludur. Laiklik, özgürlük, evrenselcilik, eşitlik ve pozitif bilimlerin gelişmesine önemli katkılarıyla modernleşmenin temelini oluşturmuştur. Aydınlanma düşüncesi için Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

²⁶ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002, s. 91.

geçmiş bilgi ve birikimlerini sorgulamasına yol açmıştır. Batılı tarafından Hıristiyan dünyasının sanıldığı gibi yalnız ve biricik olmadığı ancak kendisinden görece bu “ileri” olmayan Batı dışı dünyanın kendine özgü bir yapısının olduğuna dair algılama ortaya çıkmıştır. Aynı Batılı bu dünyayı kendi bakış açısından yorumlamaya ve kendisini olduğu kadar “öteki” olan bu dünyayı anlamlandırmaya da yönelmiştir. Modernlik kavramı bu yeni yorumlama ve anlamlandırmanın Batılı genel adı olurken “öteki” ise “barbar”, “ilkel”, “geri” ve “geleneksel” olarak görülmüştür.²⁷

1.1.2. Bir Tarihî Gelişme Fikri olarak ‘Modernlik’

İlerlemeci tarih algılamasına dayanarak tarihsel ve ideolojik bir devamlılık sağlayan gelişme düşüncesi, modern Batı düşüncesinin temel hareket noktalarından biridir.²⁸ Felsefî anlamda bireyin özgürleşmesine atıf yapan ve bunu tarihin daima ileriye doğru hamle yapması üzerine kurgulayan ‘modernlik’ (*modernity*), ilerleme, gelişme, yenileşme ve çağdaş olma gibi durumlara karşılık gelecek değişim olgusunu vurgular.²⁹ Weber, modernliğin kültürel bir olgu olduğunu, Batı’ya özgü ve yalnızca orada gerçekleştiğini sorunsallaştırırken aslında rasyonel aklın ürettiği bilgiye dayalı bir kültürel değişimi gündeme getirir.³⁰ Tüm bu modernlik durumlarının başlangıç noktası Batı tarihinin geçirdiği dönüşüme dayandırılır. Batı Avrupa’nın tarihin bir döneminden başlayarak yaşadığı düşünsel, siyasal, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin konu edildiğinden dolayı Batılı bir öz taşıyan modernlik çoğunlukla Batı’ya özgü ve ona ait olarak düşünülmüştür.³¹ Ancak 19. yüzyılla birlikte bu düşünce anlam genişlemesine

²⁷ Hentsch, “Avrupa Doğu’ya baktığında kendini *modern* olarak görmeye başlıyor. Ve modernlikle ilgili bu bilinçlenme (henüz bulanık da olsa), diğer bütün farklılıklardan da fazla, hatta Ortaçağdaki dinsel dışlamadan da fazla, Doğuluyu (bu kez Türk de buna dahildir) *bir başka dünyaya* attığını.” ifade etmektedir. Thierry Hentsch, *Hayali Doğu Batının Akdenizli Doğuya Politik Bakışı*, Çev. Aysel Bora, İstanbul: Metis Yayınları, 1996, s. 124.

²⁸ Altun, *age.*, s. 13.

²⁹ Orta çağların Tanrının takdirine bağlı olarak şekillenen Hıristiyan tarih anlayışına karşı akılcı din anlayışının yer almaya başlaması ile birlikte tarihe bakış da rasyonelleşmiştir. Önce Kant ve sonra da Hegel’de görülen akıl ve onun özgürleşmesine dayalı gelişim süreci yeni bir dönem ve farklılık olarak algılanmıştır. Modern olma çok yönlü yeni anlayışların yerleşmesinden dolayı bir hareket, akım ve ideolojiden çok bir çağ olarak adlandırılmıştır. Aydınlanmanın kronolojisine göre de Rönesans sonrası dönem “modern çağ” olarak nitelendirilmiştir. Özkiraz, *age*, s. 21.

³⁰ Weber akla uygun karar vermenin geçmiş tüm anlayışları yıktığını ve bunun da “büyü bozumuna” yol açtığını öne sürer. Bu noktada modernliği “dünyanın büyüünün bozulması” olarak görür; Max Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev. Zeynep Gürata, 3. Baskı, Ankara: Ayraç Yayınları, 2002, s. 13- 25; Özkiraz, *age*, s. 25-26.

³¹ Hegel’e göre tarih, öznenin özgürleşme sürecidir ve doğrusal bir ilerleme yasasına tâbidir. Özne tarihî süreç içerisinde kendisini daha fazla gerçekleştirmekte ve daha fazla özgürleşmektedir. Hiç kuşkusuz özgürleşen de, tarih yapan da Batılı öznedir. Doğu’da ise böyle bir özgürleşme süreci, dolayısıyla bir tarih

uğramış, yine de merkezin Batı olması fikri değişmemiştir. Emperyalizmi ve sömürgeciliği meşrulaştıran ve bunu da modernleşmeye giden yolun önemli bir aşaması olarak gören Batı kaynaklı modernleşme olgusu, Batı lehine siyasal tavra ve ekonomik çıkara hizmet edecek bir araç hâline gelmiştir. Bu anlayışa bağlı olarak da tüm dünyanın modernliğin göstergelerini elde edebileceği ve bunu da Batılı tonda gerçekleştirebileceği Batı'nın dışındaki tüm toplumlara Batı tarafından empoze edilmiştir. Ancak her durumda bir modernlik olması hesabı ile bunun merkezinin Batı Avrupa (ve Kuzey Amerika) ve buradan yayılan modernliğin dünyanın diğer kısımları için modernleşme olması ile tarihsel değişim tek yönlü bir hâl almıştır.

Modernliğin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya ait olmasının tarihsel nedenleri bu bölgelerde meydana gelen çok yönlü dönüşüm ve değişimle ilgilidir. Askerî hedefler ve ekonomik çıkarlarla doğrudan ilgili olan dönüşümün başlangıcı, Batı Avrupa'da yoğunlaşan teknik buluşlara ve coğrafi keşiflerin artmasına bağlıdır. Özellikle İngiltere, Hollanda ve Fransa'da görülen bu gelişmeler³² bu ülkelerde siyasal yapılardan gündelik yaşama kadar her alanda yeni anlayışların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 18. yüzyıl Aydınlanmasına kadar elde edilen bilgi birikimine dayanarak akılcı tutumu öne çıkaran bu Batı Avrupa ülkeleri eğitime ve pozitif bilimlere değer atfetmişler, öncelik vermişler ve ekonomik üretimi artıran fabrikasyona yönelmişlerdir. Coğrafi keşiflerle ve yeni tekniklerle donanımlı orduları sayesinde elde ettikleri sömürgelerini çift yönlü hem hammadde kaynağı hem de pazar olarak kullanarak sermayeyi ve toplumsal refahı artırmışlardır. Yeni teknik kullanımı ve seri üretimin yaygınlaşması ile Batı Avrupa'nın artan rekabet gücü dönemin önde gelen devletleri olan Osmanlı İmparatorluğu, Çin, İran, Hindistan, Rusya, Avusturya ve İspanya gibi ülkelerin geleneksel üretim biçimleri üzerinde yıkıcı etki yapmış; çoğunu Batı'nın yarı sömürgesi ve pazarı hâline getirmiştir. Batı Avrupa'nın modern olma sürecinde iki olay; İngiltere Sanayi Devrimi ve 18. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen Amerikan Bağımsızlığından ilham alan Fransız İhtilâli önemli değişimlere yol açmıştır. Sanayi Devrimi ekonomik ve toplumsal alandaki üretim ve tüketim kalıplarını değiştirirken, Fransız İhtilâli siyasal ve

yoktur. Doğu durağandır ve durağan olanın tarihi de olmaz. Tarih, Batı'da akmakta ve ilerlemektedir. Reform hareketi, Aydınlanma felsefesi ve Fransız devrimi gibi öznenin kendi bilincini duyumsadığı tarihî deneyim tarzları ancak Batı'da ortaya çıkar. Altun, *age*, s. 23.

³² Parsons'a göre, modernlik ilk olarak Avrupa'nın kuzeybatı köşesinde, özellikle İngiltere, Fransa ve Hollanda'da kristalleşir. İngiltere bu sürecin yönlendirilmesi noktasında daha fazla öne çıkar ve Avrupa sistemindeki en farklılaşmış toplum hâlini alır. Talcott Parsons, *The System of Modern Societies*, New Jersey: Prentice Hall Pr., 1971, s. 67.

entellektüel kalıpları değiştirmiştir. Sanayi Devrimi ile büyük ölçekli sanayi üretimi artmış; işgücü ihtiyacına bağlı olarak şehirleşme, enformasyon, işbölümü, nüfus ve eğitim alanlarında büyük değişimler yaşanmış ve yeni bir hayat tarzı gelişmiştir. Toplumsal ve kültürel alandaki bu değişimler siyasal talepleri artırmış; laiklik, özgürlük, eşitlik, sosyalizm ve milliyetçilik entellektüel gündeme yerleşmiş ve bunları talep eden siyasal örgütlenmeler ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılın başında görülmeye başlayan bu gelişmeler bu yüzyılı uzun bir yüzyıl yapacak düşünce, politik ve sosyal hareketleri hızlandırmıştır. Modern olma, ekonomik refahı, sosyal güvenliği, seküler yaşamı, kadın özgürlüğünü ve eğitime bağlı olarak bilimsel gelişmeyi ve kültürel değişimi sağlar. Buna karşın söz konusu değişimi yaşayan toplumlar nüfus artışı, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin patlaması, ulus-devlet talepleri, işçi haklarını talep eden sendikal hareketler ve dinî muhafazakârlık, bunun karşısı materyalist düşünce ve eylemlerin neden olduğu bir çok problemle de yüz yüze gelmişlerdir.

Batı Avrupa’da yaşanan çok yönlü değişim ve buna bağlı problemlerin ortaya çıkması ile birlikte başlayan çözüm arayışları sosyal alanda sosyoloji disiplininin, düşünce alanında felsefî ekollerin ve siyasal alanda demokratik tutumların gelişmesine zemin hazırlamıştır. Batı Avrupa’daki bu gelişmeler 19. yüzyıl içinde Avrupa’nın diğer bölgelerine ve Asya’nın doğu ucundaki Japonya’ya kadar yayılmış; sanayileşme ve sömürgecilik yarışını hızlandırarak askerî çatışmaları ve emperyalist kutuplaşmaları artırmıştır. Ancak Batı’nın ulaştığı ve göstergeleri olan refah artışı, şehir kültürü, üretim çeşitliliği ve ürün bolluğu, yoğun istihdam, siyasal kitle katılımı, akılcı yönetim, rasyonel bilgi ve eğitim, millî dil ve devlet, insan hakları ve düşünce özgürlüğü, seküler yaşam ve laik düzen gibi benzeri yapıların hakim olduğu modern toplum ve devlet, uygarlık fikrine olduğu kadar tarih akışına da yeni bir yön kazandırmıştır. 19. yüzyılın başından günümüze kadar tek uygarlık ve tek tarih fikri; onun da “Batı Uygarlığı” ve “Batı Tarihi” olduğu fikri bütün insanlığın şuuraltına yerleştirilmiştir. Bu durum Batı toplumlarında fazla sorun yaratmamış, tarihin sonu fikrini doğurmuştur. Ancak daha çok Orta çağlarda büyük uygarlıklara sahip İslâm, Slav, Çin ve Hind toplumlarına Batı’yı izleme yolunda ve geleneksel yapıların dönüşümünde büyük sıkıntılar yaşatmış ve hâlâ yaşatmaya devam etmektedir.³³

³³ Batı dışı toplumların tarihle randevularını kaçırdığı, tarihi iskaladıkları ve daha çok tarihten çekildikleri yolundaki görüşleri için Daryush Şhayegan, *Yaralı Bilinç*, 4. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2002, s. 24 ve 53; ayrıca günümüz küreselleşme olgusunun Batı dışı toplumlara en ciddi darbesinin Batı medeniyetinin

1.1.3 Bir Tarihî Süreç Olarak “Modernleşme”

Modernleşme, kimilerine göre “eylem halindeki modernliği” nitelemekte,³⁴ kimilerine göre ise “insanlığın hayatî bir deneyim tarzı olarak sürekli bir oluş halinde yaşadığı süreçleri”³⁵ tanımlamaktadır. Bu kavram diğer yandan “Batı Avrupa’da Orta Çağın sonunda başlayan ve günümüzde en uzak ülkeleri bile içine alan devasa dönüşüm”³⁶ olarak da adlandırılmaktadır. S. N. Eisenstadt ise aynı kavramı, “on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika’da gelişen, daha sonrasında diğer Avrupa devletlerine ve (nihayet) on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda da Asya, Afrika ve Güney Amerika kıtalarına yayılan, ekonomik, siyasal ve toplumsal süreçler yönünde açığa çıkan dönüşümler” olarak ele almaktadır.³⁷ Black, modernleşme yerine daha çok “çağdaşlaşma” terimini kullanmakta³⁸ ve çağdaşlaşmayı “tarih boyunca gelişmiş kurumların insanın bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlemlere uyarlanması süreci” olarak tanımlamıştır.³⁹

Fakat bu çalışmanın ekseninde ise modernlik, “modern olanın” belirlediği gerçekliklere uygun hâle dönüşme olarak bir *olgu* durumu yaratır. Modernleşme ise bu

tarih paradigmasını eğitim yoluyla dünyaya yaydığını ve diğer toplumları yok olduklarına kendilerini inandırdığı üzerine Ahmet Davudoğlu, “Müzakere”, *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 73.

³⁴ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya Tufan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 44.

³⁵ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 23.

³⁶ Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, “Introduction”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Eds. Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, Princeton&New Jersey: Princeton University Press, 1964, s. 3.

³⁷ S. N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, New Jersey: Prentice Hall Pr., 1966, s. 1.

³⁸ Cyril E. Black’ın “Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri” adlı karşılaştırmalı ve kavramsal olarak çözümlenmeli çalışması, hayatının önemli bir kısmını Türkiye’de geçirmesi ve ilgi alanının Batı dışı toplumlardaki gelişme süreçleri üzerine olmasından dolayı, hem konjonktürel kavramsallaştırmaları kullanması hem de bu toplumlara nispeten içeriden bakmaya çalışmasından dolayı Türk ve İran modernleşmesinin izlediği yolu anlamamızı sağlayacak yönetsel kavramlar üretmektedir. Ayrıca modernleşme yoluna giren toplumların farklı tarihî geçmişlerinin altını çizmesinden ve aralarında modernleşme ölçütü olarak birçok değişik göstergelerin oluşacağını kabul etmesinden dolayı bu tez çalışmasının yaklaşımına uygun argümanlar içermektedir. Black’ın modernleşme sürecini kavrayışı onun her toplumda, belli adımların atılması şartıyla, genel geçer kurallar içerdiğini, evrensel olduğunu ve belli noktaları öne çıkarıp bunları kesin doğrular gibi sunmasına bağlı olarak araştırmacıyı tek yönlü koşullandırmasından dolayı eleştiriye açıktır. Ancak bu tez çalışması açısından yaklaşıldığında, onun çalışması modernleşmiş ve modernleşen toplumların nasıl tarihî bir seyir izlediklerini/ izleyeceklerini anlatması bakımından bir çok ipuçları sunar. Black çağdaşlaşma kavramını tercih sebebini, “Batılılaşma”, “Avrupalılaşma”, “Sanayileşme” ve “Yenileşme” kavramlarından daha geniş anlam içeriğine sahip olması ve daha az yıpranmış olmasına bağlamaktadır. Black, *age*, s. 19.

³⁹ Black, s. 1; ayrıca Shills, insanlığın ilerlemesini gözleme dayalı bilimle yargının akılcılaşmasına dayandığını belirtir. Edvard Shills, “Gelenek”, *Doğu Batt*, Yıl 7, Sayı: 25 (2003-2004), s. 103.

var olan modern olma durumuna kendini uyarlama eylemi olarak bir *süreç* durumu yaratır.⁴⁰ Modernlik öncelikli bir yere sahiptir, modernleşme ise var olana bağlı olarak sonra gerçekleşir. Modernleşme, bilgi ve bilgiye bağlı olarak üretilen gelişmiş/ ileri⁴¹ kurumların hızlı işlevsel değişimine ve yeni biçimine toplumun uyarlanması süreci olarak tanımlanabilir.

Modernleşme kavramı, teorik olarak, tarihsel süreç içinde “eskimiş” olan geleneğe dayalı toplumsal, kültürel, siyasal yapıların, değerlerin ve ilkelerin çözümlenerek, yerlerine “yeni ve daha iyi” olduğu düşünülen ölçütlerin geçirildiği bir evrim sürecidir. Daha çabuk ve hızlı değişen ekonomik ve siyasal yapılarla hayat tarzlarının öne çıktığı bir değişim sürecinin adı olan modernleşme, öncelik ve zorunluluk arasında, belirli amaçları gerçekleştirmeye çalışır. Daha ileri ve daha çok modern olan Batı’ya bakılarak belirlenmiş bu amaçlar meşruluk, katılım, hareketlilik, kurumlaşma, istikrar, demokrasi, refah, eşitlik, bütünleşme, bürokratlaşma, güvenlik, adalet, rasyonelleşme, hürriyet olarak sıralanabilir.⁴²

Modernleşme Batı dışında özgür ve iradî bir değişimden çok, Batı’ya bakılarak ve onun empoze ettiği biçimde yaşanması gereken güdümlü bir süreç olarak ortaya çıktığı ya da yayılmaya başladığı andan itibaren hem modern olan ve hem de modernleşen ülkelerde önemli tartışmalar başlatmıştır.⁴³ Ancak bu tartışmalarda ağırlıklı olarak yine modern olan ülkelerin entelektüellerinin rol almış olması, 19. yüzyıldan günümüze kadar yapıla gelen tüm modernleşme tartışmalarının belirli noktalarda toplanmasına yol açmıştır: Batı merkeziliğine vurgunun yapılması, modern kavramını benzer şekilde algılama, gelenekselin olumsuzluğuna aynı anlamın yüklenmesi, tarihin yalnızca Batı’ya göre akışı ve Batı’nın dışında yokluğu, din, kültür ve değerlerin mutlaka Batılı biçimlerde görünmesi gerektiği, ihtiyaçların zaman ve mekândan bağımsız olarak Batılı ilişkilere göre belirlenmesi zorunluluğu. Ancak, özellikle günümüzde yoğunlaşan ki

⁴⁰ Özkiraz, *age*, s. 43.

⁴¹ Peter F. Sugar, “Toplumsal değişim konusunda ‘gelişme’ terimi ‘ilerleme’ terimine göre daha uygun düşer. Ne şekilde olursa olsun, tarihin hangi devresinde gerçekleşirse gerçekleşsin, her değişim bir ‘gelişmeyi’ gösterir. Bu nedenle, ‘gelişme’ sözcüğü yansızdır ve bunun böyle olması iyi bir şeydir.” demektedir. “Economic and Political Modernization- Turkey”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, s. 146.

⁴² Halis Çetin, “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, *Doğu Batı*, Sayı 23 (2003-2004), s. 12.

⁴³ “Daha eski” bir şeyin yerine “daha yeni” bir şey getiren her eylemin haklı olduğu önermesine dayanan modernleşme, her zaman “daha yeni”nin iyi, “daha eski”nin kötü olduğunu savunmasından dolayı eleştiriye uğramış ve bunun böyle olmadığı yaşanan gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Schabart, “Modernity and History I”, *The Promise of History*, Ed. Athanasios Moulakis, Berlin: Walter de Gruyter, 1985, s. 17- 18.

bunda modernleşme yolundaki toplumların yaşadığı sıkıntılar ve hayal kırıklıklarının rolünün büyük olmasından dolayı, modernleşme eleştirileri daha çok modernleşme yolunda umdukları sonuca ulaşamayan toplumların entellektüellerince sürdürülmektedir. Batılı bir kısım entellektüel ise kısmen bu Batı dışı entellektüellerin eleştirilerinin haklılığına ve kısmen de kendi toplumlarının açmazlarına karşı uyarıda bulunma sorumluluklarından katılmışlardır. 1980’lerde ortaya çıkan “post-modernist” eğilimler bu eleştirilerden beslenerek gelişmiştir.

Modernleşme genel anlamda siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik olmak üzere dört ana alandaki değişimin adıdır: Siyasî partiler, oy hakkı, parlamentolar gibi katılımcı karar vermeyi sağlayan anahtar kurumları içine alan *siyasal modernleşme*; çoğunlukla sekülerleşme ve milliyetçi ideolojiye bağlılığın üretildiği *kültürel modernleşme*; artan işbölümü, yeni iş yönetimi tekniklerinin kullanımı, yeni teknolojiye bağlı olarak entegre nitelikli fabrikasyona dayalı iş alanları ve mekanizasyona dayalı tarım üretimi, ticarî yeteneklerin artması ve büyük ölçekli ticarî örgütlenme gibi unsurları bünyesinde barındıran *ekonomik modernleşme*; artan okuma yazma oranı, enformatik bilginin yayılması, yoğun şehirleşme, salgın hastalıkların kontrol edilmesinden dolayı halk sağlığının iyileşmesine bağlı nüfus artışı, geleneksel otoritenin zayıflaması ve bireyin yetkinleşmesi gibi öğelerden oluşan *toplumsal modernleşme*.⁴⁴ Ancak tüm bunların gerçekleşmesi için zihni kabullerin dönüşüme uğraması gerekmektedir. Diğer şart olan zihniyet dönüşümü noktasında akılcı, pozitif, laik, evrensel ve özgür düşüncüyü özümseme durumları ise *zihinsel modernleşme* olarak eklenebilir.⁴⁵ Çoğunlukla kabul gördüğü biçimde çok yönlü bir toplumsal değişme sürecini bünyesinde barındıran

⁴⁴ Altun, *age.*, s. 25.

⁴⁵ Abel Jeannière modernliğe geçişi belirleyen bilimsel, siyasal, kültürel ve endüstriyel olmak üzere dört devrimden bahseder. “Modernite Nedir?”, *Modernite Versus Postmodernite*, Çev. Mehmet Küçük, 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 1994, s. 16; Marshall H. S. Hodgson Batı’nın büyük dönüşümünü kültürün üç alanı olan ekonomik, sosyal ve entellektüel hayattaki değişmelere bağlar. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. A. Kanlıdere- A. Aydoğan, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001, s. 97- 98. Berman ise modernliğin üç evrede; 16. ve 18.yüzyıllar arasında her şeyin el yordamı ile anlaşılmaya çalışıldığı yeni hayat algısının olduğu birinci evre, 1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıkan “devrim dalgaları” ile dolu modern kamu alanının oluştuğu ikinci evre ve son olarak da modernist kültür ve sanatın göz alıcı başarılar sağladığı ve modernleşmenin tüm dünyaya yayıldığı üçüncü evre olarak ele almıştır. Berman, *age.*, s. 29. Ayrıca teknolojik ve bürokratik bilgi edinme süreçlerinin uzun vadeli ve karmaşık bir yaşam planları oluşturduğunu iddia eden Berger, modernliğin “sembolik bir alem” yarattığını ve bunu çeşitli bilgilendirme yolları (medya, tv, okul vs) ile ancak bilinç düzeyinde duyumsadığımızı söyler. Modernleşmeyi belirli kurumsal birikimlerin ve bilinç içeriklerinin iletildiği bir süreç olarak düşünür. Peter L. Berger vd., *Modernleşme ve Bilinç*, 2. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s. 133.

modernleşme kavramı, esasında Batı dışında kalan toplumların, Batılılaşma yönünde yaşadıkları toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlere karşılık gelmektedir.⁴⁶

Bu tez çalışmasının dayandığı modernleşme süreci, daha çok Batı dışı toplumların Batı modernliği ile karşılaşması sonucu ona benzemek, onun gibi olmak veya ona dönüşmek refleksinin anlamlandırıldığı bir dizi tarihî olayla ilişkili olguların bilgi-yorum düzleminde aldığı anlamlara dayanır. Bu sürecin daha iyi anlaşılması için önceden bazı kavramsallaştırmalara ve değer yüklenen durum tespitlerine ihtiyaç vardır. Tek yönlü koşullandırmalardan ve anakronizme düşmeden modernleşmenin bir toplumda hangi şartlar, öngörüler ve ideal tipler bağlamında kendini ortaya koyduğunun genel geçer sayılabilecek bir çerçevesini oluşturmaya yarayacak argümanların tartışılması bu seviyede faydalı olacaktır.

Modernleşme her şeyden önce modernliği yakalamış toplumlara bakılarak anlaşılan bir durum olarak çok yönlü dış zorlamaların sonucu görülebilir. En erken modern olan toplumlar bu zorlamayı dışsal değil; iç yapıların ürettiği tepkiler sonucu uzun dönemlere yayarak ve sürekli evrimleşerek gerçekleştirmişlerdir. Sonradan modernleşen toplumların ise bunu tarihî şartların getirdiği zorunluluk sonucu ani, hızlı ve köklü dönüşümlerle gerçekleştirmeleri gerekmiştir. İster içsel ister dışsal zorlama olsun sonuçta zihni, siyasî, ekonomik, sosyal ve psikolojik insan etkinlikleri değişimi harekete geçiren başlıca eylem alanlarıdır. Bu alanlar birbiriyle bağlantılı olarak bilimsel bilgilenme ve teknoloji kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak insanın kendine ve kendi dışındaki dünyaya bakışını değiştirmektedir. Yeniliklerin hayatı kolaylaştırmasının yanında tarz değişimi ve yeni ilişki biçimleri toplumsal ve kültürel alanı farklılaştırmakta ve birey de buna uyum sağlamak için yeni iletişim kanalları ve davranış kodları geliştirmektedir.⁴⁷ Modernleşme yolundaki birey, sürekli değişimin yarattığı atmosfer içinde, geleneksel toplumun bireyine göre dinamiktir; devamlı tetiktir.⁴⁸ Modernleşme sürecinde merkezî devlet fikrinin yeniden düzenlenmesi ve temel haklara dayalı

⁴⁶ Modernleşme kavramının içinde kendiliğinden bir değer hükmü taşıdığını ve medeniyetlerin birbirlerine üstünlüğünü ölçecek elde herhangi bir objektif kriterin olmadığını öne süren İnalçık, Malinowski'nin tanımı doğrultusunda, modernleşmeyi "bir cemiyetin mevcut nizamını yani içtimaî, maddî ve manevî medeniyetini bir tipten başka bir tipe çeviren bir süreçtir" şeklinde ifade etmektedir. Halil İnalçık, "Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi", *Bellekten* (Atatürk Özel Sayısı), Cilt: LII, Sayı: 204 (Kasım 1988), s. 33. Batı toplumları hali hazırda modernliği zaten gerçekleştirmiş durumda olduklarından modernleşmenin Batılı olmayan toplumların problemi ve gündemi olduğuna dair Özkiraz, *age*, s. 10.

⁴⁷ Harvey, bunun yeni koşulların yaratılmasına öncü olmaktan çok, modernleşmeye bir cevap olduğunu dile getirir. David Harvey, *Post-Modernliğin Durumu*, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 1999, s. 37.

⁴⁸ Berger, *age*, s.92- 93.

hukuksal düzenlemeler bireyin diğer bireyler, devlet ve toplum karşısında yeniden konumlandırılmasını gerektirmektedir.⁴⁹ Verimliliğe dayalı ekonomik imkânlar, değişen toplum koşulları ve yabancı yaşam biçimlerinin etkisi yeni davranış modelleri geliştirmesine ve özgürleşmesine giden süreci başlatmaktadır.⁵⁰ Modernliğe yönelim hem yaratıcı hem de yıkıcı sonuçlar doğurmakta; düşünce ve faaliyet çeşitliği, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin çok yönlülüğü ve hukukî düzenlemelerin ayrıntılaşması bağımsızlıkla bağımlılık arasında çelişkili bir durum yaratmaktadır.⁵¹

Bu durum bütünleşmiş ya da kitlesel bir toplumda niteliği (özü, *kendilik*) korumayı güçleştirmektedir.⁵² Bu noktada, toplumun öze ait nitelik ve kendi olma durumunu yeniden kazanabilmesinin de önünde duran yeni olumsuzluklar belirmektedir. Bu olumsuzlukların izole edilmesinde genellikle devlet, birey ve toplumdan fedakârlık beklemektedir. Toplumsal fedakârlığın kendi refah düzeylerini düşürmesinden insanların huzursuz olduğu; nüfus artışı ve ölüm oranlarının düşmesine bağlı olarak üretim tüketim dengesinde tüketimin artmasının (açlık) tehdit oluşturduğu; bireyin, geleneksel yüz yüze ilişkilerinin yerini modern toplumda yalnızlığın ve yabancılaşmasının aldığı, bu noktada

⁴⁹ Bu noktadan olmak üzere İslâm dünyasında 19. yüzyılda yönetici elit tarafından başlatılan modernleşme sürecinde hukukî güvence arayışları Anayasa Hareketlerini doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile başlayan modern hukukî süreç, 1876 Kanun-i Esasî'nin (Anayasanın) kabulü ile sonuçlanmıştır. 1877'de II. Abdülhamid'in Meclisi kapatması ve anayasayı askıya alması ile süreç kesintiye uğramış ama bıraktığı siyasal miras 1890'larda ortaya çıkan muhalefet hareketinin en önemli ideolojik silahı olmuş ve 1908 İhtilâli Kanun-i Esasî'nin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak İslâm dünyasında ilk Batılı anlamda anayasal metin (Osmanlı Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisinde) 1857'de Tunus'ta ortaya çıkmış ve 1861'de *Ahd el-Aman* adıyla yürürlüğe girmiştir. Ancak Tunus 1881'de Fransız sömürgesi olunca anayasa da yürürlükten kalkmıştır. İran'da 1890'larda başlayan muhalefetin en temel talebi anayasal güvenceler aramak olmuş ve 1906'da Meşrutiyetin ilân edilmesi ile birlikte 1906-1907 yıllarında ilk Anayasa hazırlanmıştır. Tunus için Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969, s. 152 vd.; *Ahd el-Aman*'ın metni için *The Emergence of Modern Middle East- Selected Readings*, Ed. Robert G. Landen, New York: Von Nostrand Reinhold Company, 1970, s. 88- 93. 1905-1911 İran Anayasacılık hareketleri için Mangol Bayat Philipp, *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991; Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, New York: Columbia University Press, 1996. Ayrıca Osmanlı ve İran anayasalarının hazırlanmasında dönemin en liberal Batılı anayasası olan Belçika anayasasından esinlenildiğine dair bkz. Gustave Edmund von Grunebaum, *İslâmiyet*, Çev. Esat Mermi Erendor, 2. kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993, s.110, 171. Modernleşme sürecindeki ülkelerde birey- toplum- devlet ilişkilerinin yerel- tarihî özgün konumlarıyla çağdaş ihtiyaçların sentezleşmesiyle bütüncül yaklaşıldığı ve çoğunlukla devlete göre belirlenmesi üzerine Japonya örneği için Janet E. Hunter, *Modern Japonya'nın Doğuşu- 1853'ten Günümüze*, Çev. Müfit Günay, Ankara: İmge Yayınevi, 2002, s. 107 vd.; Türkiye için Orhan Türkdoğan, *Kemalist Modelde Fert-Devlet İlişkileri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1977, s.36 vd.

⁵⁰ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 40-47 ve s. 94- 97.

⁵¹ Black, *age*, s. 36.

⁵² Bütünleşme ve yarattığı gerilimler için Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Ankara: Gündoğan, 1996, s. 35.

bireyler arası bağıllık yoksunluğunun, kimlik yitiminin, güvenlik kaygısı ve toplumsal suç artışının birey psikolojisini olumsuz etkilediğinin altı çizilmelidir.⁵³

Üretilen modern bilgi ve teknolojinin daha kolay, çok yönlü ve hızlı yayılmasına karşılık⁵⁴ modernleşmenin diğer göstergelerinin ortaya çıkışı bunlara göre çok daha yavaş gerçekleşmekte ve yayılma etkilerinin görülmesine rağmen bu etkilerin değişik sonuçlar verdiği saptanmaktadır. Toplum hareketine geçiren iç ve dış dinamiklerin toplumlar arasında farklı özellikler taşımasına göre bakıldığında bir toplumdan diğerine tek tip modernleşme ya da aynı modernleşme modeli görülmez.⁵⁵ Black, "Kesinlikle bilinen şey şudur: Daha sonra çağdaşlaşanlar arasında hiçbir toplum, çağdaşlaşmayı en önce başaran toplumlarınkine çok benzeyen bir çağdaş kurumlar modeli geliştiremez. Bazı toplumlar merkezî siyasal kurumlar geliştirmeyi kolay, bazıları bunu güç bulur; bazıları sanayinin yaşam biçimine kendilerini çabuk uydurur, oysa başkaları geleneksel inanç ve pratiklerden gelen büyük engelleri aşmak zorunda..." kaldığını ileri sürer.⁵⁶ Çin örneğinden hareketle Black, bazen toplumun çağdaşlaşmaya uzun süre duyarsız kalabileceğini ve çağdaşlaşmaya ihtiyaç hissetmeyebileceğini söyler.⁵⁷ Ancak ihtiyaç hissettiği andan itibaren de geç kalmışlığın verdiği açığı kapatma güdüsü geçmişten radikal bir "kopuş" veya "acımasız bir unutuş" yaratmaktadır. Kısmen Cumhuriyet Türkiye'si ve 1949 Komünist İhtilâli sonrası Çin'deki gelişmeler bu açıdan birçok örnek içerir.⁵⁸ Türkiye ve İran gibi İslâm toplumlarında inanç ve kültürün güçlü doğası ve merkezî otorite fikrinin uzun tarihî geçmişi avantaj ve dezavantajları beraberinde getirir. İslâm doğuşundan itibaren medeniyet üslubunda birey, toplum ve devlet ilişkilerinde bütün davranış biçimlerini önceden belirleyecek kurallar ortaya koymuş ve zaman içinde

⁵³ Black, *age*, s. 38 vd.

⁵⁴ Matematiksel bilginin ve teknoloji ürünü bir aletin yerine getirdiği işlevin dünyanın her yerinde aynı olduğu üzerine Berger, *age*, s.162; Orta Doğu için bunun böyle olduğuna vurgu için Roy R. Andersen-Robert F. Seibert, *Politics and Change in the Middle East*, New Jersey: Renteice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1987, s. 101-102.

⁵⁵ Smith, *age*, s. 90.

⁵⁶ Black, *age*, s. 63.

⁵⁷ Black, s. 64.

⁵⁸ 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra Çin'de dinin birey ve toplum hayatından dışlanması, kutsal imparator fikrine dayalı tarihin reddi, komünist idealler çerçevesinde aidiyet ve mülkiyetin kötülenmesi, tarihî ve toplumsal kökenleri olmayan bir kültür yaratma çabaları ile Türkiye'de alfabe değişimi, antik döneme vurgu yapan ve yakın tarihi "öteki" yapan tarih söylemi, dinin kamusal ve kültürel alanlardan dışlanması, laik ve milliyetçi eğitim kanalıyla yeni insan yetiştirme çabaları, bireysel ve toplumsal travmalar yaratacağı göz ardı edilerek, "kopuş" meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Türkiye için Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. baskı, İstanbul: İletişim, s. 264-265; Nilüfer Göle, Çin ve Türkiye örneklerinden hareketle tepeden inmeci (otoriter) modernleşmenin geçmişi reddetme ve farklı tarihî dinamikte kendini tanımlama isteğini "gönüllü gelenekselliksizleşme" olarak görmektedir. Nilüfer Göle, "Batı dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen", *Doğu Batı*, Yıl: 1, Sayı: 2 (1998), s. 59-60.

bunları rafine hale getirerek hareket alanlarını ve çizgilerini belirginleştirmiştir. İslâm bireye, topluma ve devlete inancın varlık alanında yaşama hakkı tanımıştır.⁵⁹ Batı modernliği ile karşılaşan İslâm toplumları pozitif bilgi, teknoloji kullanımı, seküler yaşam, milliyetçilik, liberalizm, doğal hukuk gibi modern unsurlar karşısında İslâmî kimliğin açıklamakta yetersiz kaldığı durumları aşmak zorunda kalmışlardır.⁶⁰ Ancak uzun devlet geleneklerine bağlı olarak Batı karşısında geriliğinin farkına varmaları ve çözüm arayışları değişim ve dönüşümü harekete geçirmelerine olanak sağlamıştır. Güçlü devlet imajının tarihî kökenlerinden dolayı çok çeşitli geleneksel çıkar gruplarının tasfiyesi, birçok sıkıntılar yaşatmakla birlikte, gerçekleştirilebilmiştir. Sömürgeleşen İslâm toplumları ise varlıklarını koruma adına çoğu zaman modernleşmenin siyasal ve kültürel değişim dinamiklerine direnç gösterirken ekonomik ve teknolojik nimetlerine daha açık olmuşlardır.

Modernleşmeyi birey, devlet ve toplum düzlemlerindeki değişim ve dönüşümle ilgili maddî ve manevî alanların yeni bir hâl alması olarak görmek gerekir. Yeni durumun ekonomik, kültürel, toplumsal yapı ve kurumların dönüşümü ile görülmesi icap eder. Ancak tarihî perspektif içinde yeni durumun göstergeleri anlamlı veriler oluşturmayabilir. Çok sayıda fabrika kurulabilir ama ticarî gelişmeler az olabilir. Başka bir kültürel hayata girilmesine rağmen sanat ve estetik alanlarında hiçbir başarı görülmeyebilir. Modern okullar açılabilir ama müfredatı eski şekliyle sürdürülebilir. Bu tür olumsuzlukları sağlıklı biçimde görmek zordur. Onun için modernleşmenin aldığı mesafe en sağlıklı ve değişken yapılarıyla siyasal gelişmeleri izleyerek görülebilir. Siyasal gelişmeler çözümleme, karşılaştırma ve dönemleştirme için elverişli bir çerçeve sağladığı gibi bir toplumun örgütsel temelini sağlayan kurum da, politik yapıdır.⁶¹ Siyasal mücadeleler tarihi aynı zamanda çürüyen rejimlerin ve toplumsal gelişmeyi

⁵⁹ Andersen- Seibert, *age*, s. 110-111.

⁶⁰ İslâm dininin Kur'an ve Sünnete dayalı kural koyucu ve kuşatıcılığı ile eğitim yoluyla Müslümanların modern unsurları içselleştirme çabaları için John Obert Voll, *İslâm- Süreklilik ve Değişim I*, Çev. Cemil Aydın- Cengiz Şişman- Mehmet Demirhan, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991, s. 7 vd; Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 5. Baskı, Ankara: Ankara Okulu, 2002, s. 51- 80 ve 145- 194, ayrıca bkz. 1. ve 3. bölümler. Aynı yazarın şeriatın ilke olarak tüm insan hayatını kapsamlı düzenlediği üzerine *İslâm*, Çev. Alparslan Açıkgenç- M. Hayri Kırbaoğlu, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara: Selçuk Yayınları, 1993, s. 140 vd; ayrıca İslâm'ın toplumsal yaşamı belirleyiciliğinin Budist, Hindu, Hristiyan ve İslâm dinleri arasındaki karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için Donald Eugene Smith, *Religion and Political Development*, Boston: Little, Brown and Co., 1970, s. 144 vd.; 19. yüzyıl ve 20. yüzyılda Müslüman entellektüellerin İslâmî dayanışma, iktidar, hukuk, şahsiyet, anti-emperyalizm, yeniden yorum, milliyetçilik, ideoloji, reform, sosyalizm, laiklik, medeniyet gibi kavramlar üzerine özgün düşünceleri için John Esposito- John Donohue, (Yay. Haz.), *Değişim Sürecinde İslâm*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

⁶¹ James A. Bill- Carl Leiden, *Politics in Middle East*, 2nd edition, Boston&Toronto: Little, Brown and Company, 1984, s. 6 vd.

engelleyen mekanizmalara karşı değişimci siyasal tepkinin verildiği tarih alanıdır. Sonuçta siyasal mücadeleler, tarih yazımına temel bir hat sağladığı gibi, yönetim mekanizmasını ele geçirme ve meşruluk sağlama araçlarıdır. Hele iktidarı ele geçirenlerin belli ilkelerden oluşan bir çalışma programı varsa çoğu zaman toplumu köklü değişikliklere uğratar ve kendi adını alan siyasal rejimler olarak (meselâ Napoleonik, Victoryan, Meiji, Kemalist veya Stalinist) kültürel yapıyı kendine özgü tarzıyla damgaladığı görülür. Çok karmaşık bir süreç olan modernleşme siyasal olarak örgütlenmiş toplumlarda daha kolay incelenebilir.⁶² Yine de siyasal örgütlü toplumların seçilmesini keyfi bulan Black, bu örgütlerin ebedî olmadığını, zaman içinde parçalanıp başka birleşmeler olabileceğini belirterek, dipsiz kuyu gibi yoğun bilgi gerektiren toplumsal ve ekonomik incelemeleri karşılaştırma aşamasında ürettiği zorluklar olduğunu, bunun yerine gelenekle çağdaşlaşma arasındaki etkileşimin anlaşılmasının, yönünün belirlenmesinin ve sorunlarının daha kapsamlı kavranabilmesi için politikaya yönelmek gerektiğini vurgular.⁶³

Modernleşme süreci aynı zamanda bir değişim sürecidir. Tarihin önemli dinamiklerinden olan değişim olgusu, karşılaşılan problemler ve bunlara üretilen çözümler üzerinden anlaşılır ve incelenebilir. Bu olgunun din, ideoloji, üslup ve değer sistemine nüfuz ederek bütün ifadelendirme yollarını biçimlendirdiği görülür. Tarih içinde değişimi sağlayan aktörlerin varlığı toplumsal bütünleşmenin belli aşamalara ulaşması ile mümkündür. Toplumun kendini ve sorunlarını kavraması, kimlik ve amaç birlikteliğinin sağlanması toplumsal bir ruhun oluşmasını sağlar. Bu ruhu dillendirenler genellikle siyasal gücü ellerinde tutanlar ya da bu gücü ele geçirmek için hareket edenlerdir.⁶⁴ Modernleşme süreci aynı zamanda siyasal bir ideolojinin ve eylem tarzının hayata geçirilmesi ile sonuçlanır.⁶⁵ Modernleşme yönünde değişim ve dönüşümü

⁶² Black, *age*, s. 64.

⁶³ Black, s. 65.

⁶⁴ Almanya, Japonya, Türkiye ve İran gibi sonradan modernleşmeye yönelen toplumlarda “maaşlı orta sınıflar”ın varlığı devletin modernleşmedeki öncülüğünü belirlediği gibi toplumsal reformların gerçekleştirilmesinde de öncüdür. Toker Dereli, *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1975, s. 254- 255.

⁶⁵ Alain Touraine modern olmada ideolojinin ve eylem biçiminin milliyetçilik ve modernleşmecilik olduğunu söylerken modern olanlardan çok modernleşme yolunda olan toplumların siyasal dinamiklerine dikkat çekmektedir. Ona göre milliyetçi tutum ve modernizme izleme modernliğin ideolojik gereğidir. Touraine, *age*, s. 155 vd. Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişte milliyetçiliğin ve sömürge yapılarının sömürülenler üzerinde yarattığı tepkinin ideolojik doğası ve değişim yönü için W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press, 1960, s.26- 27. Orta Doğu’da elitlerin yasallaşma ihtiyacı ve ideolojiye olan gereksinim için Bill- Leiden, *age*, s. 287. Türk modernleşme sürecinde Atatürk eyleminin bir ideoloji olup olmadığı üzerine tartışmalar vardır. Dönemin Kadro hareketi bir ideoloji oluşturmaya çalışmıştır. Bunun en iyi örneği Şevket Süreyya Aydemir’in *İnkılâp ve Kadro*

sağlayanlar ya geleneksel yapının çağın gereklerine uygun hâle getirilmesi için evrimci tavrı benimseyenler ya da geleneksel yapının çağa uymadığı için kökten değiştirilmesini öneren devrimci tavrı temsil edenler olarak iki biçimde ortaya çıkarlar.⁶⁶ İlki çoğu zaman toplumda güçlü geleneksel bağları olan ve konumlarını güçlendirecek ama toplumu daha az sarsacak girişimlerde bulunan temsilcilerdir; diğerleri ise daha çok toplumun geniş ama zayıf geleneksel bağları olan kesimlerinden gelirler. Daha çok toplumu dönüştürecek radikal girişimleri hayata geçirmeyi hedeflerler.

Modernleşme, eğer iradî olarak bir toplumun seçkinlerince talep ediliyorsa, belli ön şartların gerçekleştiği bir zemin oluşur. En başta bireyin, toplumun veya devletin modernleşmeye ihtiyaç duymasını sağlayacak modern düşünce ve kurumlarla karşılaşınca halihazırdaki geleneksel durumun yetersizliğini görmesi gerekir. Birçok Batı dışı toplum Batı ile karşılaşmasında Batı emperyalizminin askerî, ekonomik, kültürel ve teknik üstünlüğü karşısında yenilgi yaşamıştır. Çoğunlukla sömürgeleşen toplumlarda içe kapanma ve geleneksele sıkı sıkıya sarılma gerçekleşirken az sayıda da olsa galiplerin güçlerinin doğasını anlamak ve benimsemek isteyenler çıkmıştır. Ancak Batılı güçlerin genellikle emperyalist yüzü ile karşılaşan birçok toplumda acil olarak modernleşmek gerektiğine iman etmiş yerel modernleşme taraftarları ortaya çıkmıştır. Bunların çıkışı ile siyasal gücü yönlendirmeleri çoğu zaman hızlı gerçekleşmiştir. Rusya, Japonya, Osmanlı/ Türkiye, İran ve Mısır gibi ülkelerde modernleşme yönünde adımlar atılırken modernliğin zihniyet dünyasına vakıf olma aynı zamanda; eş zamanlı gerçekleşmemiştir. Çoğu zaman kurumsal yenilikler yapılırken Batılı modern kurumlar aynen alınmış varolan toplumsal yapının buna nasıl tepkiler vereceği ve sonuçları hesap edilmemiştir.⁶⁷ Modernleşme birçok toplumda bu yüzden sorunlu ve sancılı bir başlangıca sahiptir. Modernleşme birçok Batı dışı toplumda modern eğitim ve üretim yapılarının oluşturulması ile başlamıştır.⁶⁸ Zaman içinde büyüyen eğitimliler ve ekonomik gelişmeler toplumsal, siyasal ve kültürel yapıların değişimini talep eden ve

çalışmasıdır. İnkılâbın ideolojisi için Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, 3. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986, s.79 vd. Atatürk'ün doktriner ya da ideolojik üslubu tasvip etmediği, kendilerini dogmaya götüreceği yönündeki tutumu için Yümnî Sezen, *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, yty, s. 221. Bir inkılâp ideolojisi oluşturma ihtiyacı ve ortaya çıkan Kadro Hareketinin gelişimi hakkında daha fazla bilgi için Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1994.

⁶⁶ Bunun Orta Doğu için böyle olduğu üzerine Bill -Leiden, *age*, s. 177.

⁶⁷ Türkiye ve Mısır gibi Orta Doğu ülkelerinde Batı kurumlarının taşındığı üzerine Andersen- Seibert, *age*, s. 107.

⁶⁸ Szymon Chodak, *Social Development*, Oxford: Oxford Press, 1974, s. 254- 255; Frank Tachau, "Introduction", *Political Elites and Political Development in Middle East*, Ed. Frank Tachau, London: Schenkman Publishing Company, Inc., 1975, s. 10 vd.

modernleşmeyi zorunlu gören ideolojik hareketleri doğurmuştur. Bu modernleşmeci politik tutumlar devletin yeniden tanımlanmasını, rejim değişimini, sosyo-ekonomik ilişkilerin yeniden belirlenmesini, toplumsal ve siyasal bütünleşmeyi ve bir ideoloji oluşturulmasını talep etmişlerdir.

Modernleşme yoluna giren toplumlar varolan merkezî yapılarının gücü oranında modern unsurların girişini, benimsemek istediklerini ve modernleşmenin etkisini denetleme imkânları ölçüsünde farklılıklar oluştururlar. Sömürge toplumlarında modernleşmeye direnç daha çok kültürel kurumlara bağlılık yoluyla gerçekleşirken, merkezî siyasal gücünü yitirmeyen toplumlarda direnç ve denetleme ise daha çok siyasal elitlerin çabalarına dayanır. Black, ilk çağdaşlaşan toplumların sınır komşuları olan Ruslar ve Türklerin buldukları coğrafyada “modernleşmenin etkisini” denetleyebilecek güçlü merkezî yapılarının varlığına işaret eder ve eğer bağımsız varlıklarını sürdürmek istiyorlarsa Batılı yöntemleri kabul etmek zorunda olduklarını anlayan uzak görüşlü yönetimlere sahip olduklarını söylemektedir.⁶⁹ İran gibi görece Batı etkisini geç hissedilen devletlerde ise hem merkezî otoritenin gücünü tesiste çevresel güçlerin onayına bağlılık şartı ve güçsüz doğası, hem de toplumun modernleşmeye kayıtsızlığının yanında coğrafi ve toplumsal bütünleşmenin zayıflığı modern unsurların girişini kontrol etmeyi güçleştirdiği gibi benimsenmesini sağlayacak öncülerin oluşumunu da geciktirmiştir. Ancak İran’da 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren sosyal protesto hareketlerinin en önemli argümanı Batılı teknik ve ürünlerin yerel teknik ve ürünleri yok ettiği üzerinde toplanmış ve merkezî hükümeti Batılı sızmalara karşı uyarıcı etki yapmıştır.⁷⁰

Modernleşme süreci içindeki toplumların temel özelliği bu toplumların geleneksel üretim ilişkilerine dayalı tarım toplumları olması ve modern endüstriyel yapıları oluşturmaya elverişli dönüşümü sağlayacak maddî ve manevî itici güçlerin bulunmamasıdır. Endüstri toplumlarının birçok açıdan bütünleşmiş ve örgütlü yapıları bünyesinde barındırırken tarım toplumlarında modern unsurları biçimlendirecek bu tür bütünleşmenin olmaması modernleşmeci önderlerin modern devlet ve toplum yaratabilmek için ideolojik argümanları öne çıkarmaları gerekmiştir.⁷¹ Bu toplumlarda modern dil, tarih ve kültür çalışmalarının önemli yer tutması ve merkezden çevreye

⁶⁹ Black, *age*, s. 74- 76.

⁷⁰ Charles Issawi, *The Economic History of Iran, 1800-1914*, Chicago: Chicago University Press, 1971, s. 76 vd.

⁷¹ Dereli, *age*, s. 57.

doğru kültürel bir bütünleşme arayışı bürokratik, halkçı ve milliyetçi bir siyasal üslubun gelişmesine yol açmıştır.⁷²

Sonradan modernleşmeye yönelen birçok toplumda siyasal modernleşmenin gereklerini yerine getirenler çoğunlukla devletle ilişkili bürokratik zihniyetli ancak modernliğin geleneksel yapılardaki yıkıcı etkisine paralel meydana gelen toplumsal hareketlenmelerin sonucunda ortaya çıkan modern eğitilmiş olmakla birlikte toplumun geleneksel geniş alt katmanları ile güçlü bağları olan orta sınıflara mensupturlar. Bunların en belirgin özellikleri her yönüyle modernleşmeye kararlı olmaları, toplumlarının genel görünümü olan geleneksel- kırsal yapılarını değişime uğratarak şehirli endüstriyel toplumlara dönüştürmeyi ülkü edinmeleri ve ulus- devlete dönüşecek rasyonel bir devlet ve bütünleşmiş bir toplum arzularıdır.⁷³ Bu kararlılık, ülkü ve arzuların gerçekleşmesi için modernleşmeci elitler bürokraside yer almaktan siyasal yönetimi ele geçirmeye kadar geniş bir hareket tarzı ortaya koyarlar. Prusya Militarizminden Meiji Restorasyonuna; Avusturya-Macaristan çoğulculuğundan Rus Sovyet İhtilâline; daha özgün olarak Osmanlı Tanzimat Reformculuğundan Atatürk İnkılâbına ve İran Kaçar Meşrutiyetçiliğinden Pehlevî monarşik ulus-devletçiliğine uzanan çok çeşitli örnekleri bu noktada ele almak mümkündür. Şu da bir gerçektir ki kendi iradeleri ile modernleşmeye yönelen devletlerde çoğunlukla önce devlet mekanizmasının temel yürütücüleri olan bürokrasi modernleşmekte ve modernleşmiş bürokrasi toplumsal modernleşmeyi gerçekleştirmek için hem topluma öncülük etmekte hem de modernleşme yönünde dayatmaya gitmektedir. Alman, Rus, Japon ve Çin modernleşmelerinde olduğu gibi Türk ve İran modernleşmelerinde bürokratik modernleşme öncelikli bir yere sahiptir.⁷⁴ İster reformlarla (Japonya için “restorasyon”) ister inkılâplarla gerçekleşsin birçok geleneksel toplumda modernleşme bürokrasinin önemli bir kesimince veya daha sonra bürokrasiyi üstlenen elitlerce tavandan tabana

⁷² Manfred Halpern, *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, New Jersey: Princeton University Press, 1963, s. 53.

⁷³ Orta Doğu için Halpern, s. 68 vd; Bill- Leiden, *age*, s. 123 vd; İran için Azadeh Kian- Thiebaut, *Secularization of Iran: A Doomed Failure?*, Paris: Diffusion Peeters, 1998, s. 14- 25, 62, 68- 88; İran toplumsal sınıflarının devletle bağları için Homa Katouzian, *State and Society in Iran*, London & New York: I. B. Tauris Publishers, 2000, s. 4.

⁷⁴ Örneğin Çin’de modernleşmeyi önce bürokrasinin istediği ve atılan modernleşme adımlarının bürokrasiyi modernleştirirken Batılılaşmacı aydınları ortaya çıkardığı üzerine Rahman Nurdun, *Çin Modernleşmesi ve Türkiye*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü- Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 2002, s. 101-105.

doğru yayılma eğilimi gösterir.⁷⁵ Bu durum modernleşmenin yönünü, biçimini ve varacağı noktayı anlamlandıracak modernleşme argümanlarını da üretir. Birçok modernleşme sürecinde ihtilâlcı, milliyetçi, halkçı ve radikal tutumlar gözlemlenebilir.⁷⁶ Türk ve İran modernleşmelerinde ihtilâlcı şiddet olduğu gibi milliyetçi, halkçı temaların yanında laik ve inkılâpçı adımlar önemli bir yer tutar.⁷⁷

Modernleşme sürecinde toplumsal bütünleşme, bireyin yerel-geleneksel ilişkilere dayalı ve tek yönlü somut çıkarlarını kollayan sosyo-ekonomik dayanışma ve kültürel benzerlik üzerine kurulu bağlarının çözülerek, çok yönlü ve soyut bağlılık kodları ile çevrelenmiş rafine şehir kültürü ve bilimsel bilgi ve teknolojik yeniliğe dayalı endüstri merkezli bağlarının güçlenmesi olarak ortaya çıkar. Toplumsal refah artışının ve yeniliğin hayatı kolaylaştırması istenen sonucu; eğitilmiş iş gücü açığı, geleneksel üretimin yıkılması ile işsizlik ve göç olgusu, teknolojik hıza ayak uyduramama istenmeyen sonuçları doğurur. Çok yönlü toplumsal bütünleşme bireyin eğitim alma, teknoloji kullanma ve yeni anlayışlarla kendini gerçekleştirme imkânlarını çoğaltırken toplum içindeki dayanışma duygusunu zayıflatması, yalnızlık ve yabancılaşmanın artması huzursuzluklara yol açmaktadır. Bireyi aynı toplumda birlikte yaşamaya iten güç ise dil anlaşması, dinî inanç, tarih duygusu ve ortak zevkler gibi kültürel değerlere dayanmaktadır. Toplumsal bütünleşmenin ürettiği sorunların aşılmasında toplumun dönüşen kültürel değerlerinin katkısının yanı sıra siyasal iktidarın biçimi, hukukun işleyiş tarzı ve siyasal katılımın türü belirleyicidir.⁷⁸ Türkiye ve İran gibi ülkelerin modernleşmeci elitleri, modernleşme sürecinde, büyük tarihi geçmişlerinin gücünden, dillerine bağlılıktan, antik kültürel miras ve toplumsal bütünleşmeyi güçlendirecek ve sürdürecektir geçmiş tarihi olaylardan güç almışlardır.⁷⁹

⁷⁵ Tahsin Görgün, "Bir Problem Olarak Modernleşme", *İslâm ve Modernleşme*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 32- 33.

⁷⁶ Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnmeci Devrimler*, Çev. Fatih Uslu, İstanbul: Gelenek, 2003, s. 21- 22.

⁷⁷ Atatürk'ün yapılan inkılâplara gösterilen tepkilere hiçbir zaman taviz vermediği, yeri geldiğinde zor kullanarak bu tepkileri tasfiye ettiği ve inkılâpların kalıcı olması için hukukî temeller oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Sezen, *age*, s. 209; İran'da ise Rıza Şah kendi modernleşme uygulamalarında zaman zaman din adamları ile karşı karşıya gelmiştir. Rıza Şah iki politika izlemiştir. Elzem olan uygulamalarda (eğitim, hukuk, giyim ve askere alma vb.) geri adım atmamaya karşı şiddet kullanmaktan çekinmemiş ya da din adamlarının bazısını ikna ederek karşı bloku zayıflatarak muhalefeti susturmuştur. Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, İstanbul: Yöneliş, 1990, s.74 vd.

⁷⁸ Black, *age*, s.77- 85.

⁷⁹ Türkiye ve İran'la ilgili Batılı oryantalist çalışmalar hemen hemen aynı dönemde ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda yoğun modernleşme yoluna giren Türkiye ve İran bu çalışmaların dil, kültür, tarih ve millî temalarından geniş biçimde yararlanmışlardır. Oryantalizm için Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna Ünler, İstanbul: Metis Yayınları, 1999; Oryantalist çalışmaların Türkiye ve İran'daki millî kimliklerin oluşumuna etkisi için David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul: Fener Yayınları, 1998, s. 39 vd.; Mustafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, New York: Paragon

Her bir toplumun modernleşme başarısı, kendi özgün geleneksel durumu, öncelikleri, kullanılabilir kaynakları, kültürel gelişmişlik ve elitlerin yeterliliği ile görülebilir. Bu genel kabuller modernleşmeyi dünya ölçüsünde görmemizi sağlayacak genelleştirmeler üretmekle birlikte hiçbir toplum kendinden öncekilerin şart ve imkânları ile donanımlı olmadığından kendi yolunu belirlemede başka toplumların deneyimiyle bulabileceği anlamına gelmez.⁸⁰ Modernleşmenin zorlu doğası ve bugün görülen modernleşme süreçlerindeki çeşitlilik ve gösterge farklılıkları modernleşmenin daha çok toplumların iç dinamiklerinin hareketliliği ve tarihî tecrübelerinin daha belirleyici olduğunu göstermektedir.⁸¹ Yine de siyasal modernleşmenin bütün toplumlar için geçerli olabilecek özellikleriyle her bir toplumun kendine özgü olanlar arasında yer alan karakteristiklerinin belirlenmesine dayalı belli aşamalardan geçen modeller üretmek mümkündür. Ancak genel, eş zamanlı ve kendine özgü sınırlılıkları olan, siyasal olgu ve kararlara dayalı bu modelleştirmenin öne sürülebilecek ve kabul edilebilecek tek ortak tarihin, kronolojik temelde 1789 Fransız İhtilâli olduğunun altını çizmek gerekir.⁸²

Birçok toplumun ortak modernleşme özelliklerinin yanında özgün yanlarının çok çeşitlilik gösterdiğini ve bunun da o toplumların modernleşme problemlerini anlamada sınırlı bir yararı olduğunu göz önünde bulundurarak, modernleşme sürecinde benzer problemler ve üretilen politikalar çerçevesinde tipleştirmelere gitmek modernleşmeyi anlamada ve modernleşme sürecindeki toplumları karşılaştırarak değerlendirme yapmada çok sayıda kolaylıklar sağlar.⁸³ Ancak bunun keyfiliği ve fayda temelli olduğu unutulmamalıdır. Black karşılaştırmayı belli konular üzerinde yoğunlaştırır ve şu şekilde sıralar: “Acaba toplumda siyasal iktidarın geleneksel önderlerden çağdaşlaştırıcı olanlara geçmesi öteki toplumlara göre erken mi yoksa geç mi olmuştur; toplumda çağdaşlığın geleneksel önderlere doğrudan yönelen siyasal zorlaması içsel mi yoksa dışsal kaynaklı mıdır; toplum çağdaş dönem içinde toprak ve nüfus açısından süreklilik durumunu korumuş mudur, yoksa toprak ve halklarının temelli biçimde yeniden gruplaştırılmasıyla

House, 1993, s. 103 vd.; Mohammad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism*, New York: Palgrave, 2001, s. 20 vd.

⁸⁰ Black, *age*, s. 92.

⁸¹ Smith, *age*, s. 85. Türkiye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu toplumlarının yaygın köylülük yapısının modernleşmenin giriş sürecinde diğer geleneksel toplumların birçoğuna göre avantaj sağladığı üzerine Andersen- Seibert, *age*, s. 104.

⁸² Örneğin Black'ın modelleştirmesinde Türkiye ve İran beşinci model içinde yer alır. Bu iki ülkede çağdaşlaşma atılımlarının yakın tarihî dönemde başlamasını, Fransız ihtilâlinin bu iki toplumun siyasal çağdaşlaşma dürtüsündeki etkisini ve iki karizmatik liderin (Atatürk ve Rıza Şah) hemen hemen aynı tarihlerde iktidarı devralmaları hakkında Black, *age*, s.92- 93. Fransız ihtilâli'nin değişimi teşvik eden tüm toplumsal devrimlerde etkili olduğuna dair Skocpol, *age.*, s. 63.

⁸³ Üç tip modernleşme biçimi üzerine Smith, *age*, s. 88 vd.

mı karşılaştırılmıştır; toplum çağdaş dönemde kendi kendini mi yönetiyordu, yoksa uzun bir dönem sömürge olarak mı yönetildi; toplum çağdaş döneme çağdaşlığın işlevlerine önemli düzeyde uyarlanabilen kurumlarla mı girmiştir, yoksa daha çağdaş toplumlardan alınan kurumlar karşısında gerilemek zorunda kalmış olan aslında gelişmemiş kurumlarla mı?...”⁸⁴

Modernleşme sürecinin önemli bir tartışma konusu kronolojik önceliğin etkisi üzerinde toplanır. Modern olma açısından bu durumu önemli bir kriter olarak görüp meseleye yaklaşan Black,⁸⁵ modernleşme yolundaki toplumlara etkisini inkâr edilemez olarak görmektedir. Daha önce modernleşmeyi başarmış toplumların hazır modeller olarak karşılarında durması, modernleşmeyi hedefleyen toplumlar için yönlerini ve atmaları gereken adımları somut gerçeklere dönüştürmüştür. Daha önce modernleşmiş toplumlar gizil özgünlüklerini bünyelerinde taşıyarak modernleşmenin ürettiği sorunlarla erken yüzleşmişler ve çözüm yollarını arayışta erken ve sancılı ama rahat bir ortam oluşturarak yabancı modellerin akıl karıştıran etkilerinden ve yanlış örneklerinden kurtulmuşlardır. Modernleşmenin bu toplumlardaki yavaş, çetin ama dengeli sürecine karşılık daha sonra modernleşen toplumlar önlerinde seleflerinin genellikle başarılı görünen çabalarını bulmuşlar ve bu toplumların önderleri kendi sorunlarını bu modellere göre algılamışlar ancak yine de anılan modellerin yerel duruma uygun olup olmadığı üzerine geniş tartışmalara girmeye çalışmışlardır.⁸⁶ İki ya da üç yüzyıl süren bu canlı tartışma, yabancı modellerin aynen kabulü veya toptan reddi ya da geleneksel kurumların dönüştürülmesi veya daha önce modernleşmiş toplumlarca geliştirilen kurumların evrenselliğine olan inanç gibi kutuplaşmalarda kendine anlam kazandırmıştır. Black, geç modernleşmenin avantajlarını teknik gelişmelerin satın alınabilirliği ve kopya edilebilirliğindeki kolaylıkta görürken dezavantajı köklü geleneksel kurumların yerine yabancı modellerin ikame edilmesinde çatışan değer ve yargıların yıkıcı etkisinde görmektedir. Çözüm olarak da, “bu toplumların önderlerinin çağdaşlığın genellikle uygulanabilir işlevlerini yabancı geleneklerden alınan kurumsal biçimlerden ayırt etme akıllılığını gösterme” ile aşılabileceğini, yoksa geleneksel olanla çağdaş olanın çatışmasının kaçınılmaz olduğuna işaret etmektedir.⁸⁷

⁸⁴ Black, *age*, s. 99-100.

⁸⁵ Black, s. 100.

⁸⁶ Türk modernleşmesi için bu tür tartışmalar yoğun olarak daha çok II. Meşrutiyet döneminde görülür. Bu tür tartışmalardan çıkmış iki örnek çalışma için Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, yty; Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.

⁸⁷ Black, *age*, s. 101.

Modernleşme taraftarı elitlerin geleneksel elitlere karşı modern eğitim kurumlarından yetişmeleri, modernliğin gücüne vakıf olmaları ve yeni durumlara uyum sağlayacak çözümler üretmelerinden dolayı güçlü konumlar elde etmeleri çoğu zaman kaçınılmaz olmuştur. Modernleşme için iç ve dış koşulların zorlayıcı etkisi söz konusu olduğunda önceliği, geleneksel odaklarla modernleşmeci odaklar arasındaki mücadelenin boyutu, modernleşmeci elitin ortaya çıkış ve gelişim süreci, modern kurumların tespit ve yerleşim biçimi belirlemiştir.⁸⁸ Bu belirlemede gelenekçi-modern zıtlaşması veya uzlaşması, ideolojik katılık veya esneklik, geleneksel kurumların dönüşüm yeteneği veya direnci, sömürge olma hâli veya tersi, kurtuluş savaşının yapılp yapılmaması gibi olgularının varlığı modernleşmenin seyrini ve biçimini anlamlandırmıştır.

Bir toplumun modernleşme sürecine girmeden önce nüfus ve toprak sürekliliğine sahip olup olmadığı veya toprak ve halkların yeniden bütünleşme zorunluluğu ile karşılaşp karşılaşmadığı modernleşme süreci için önemlidir.⁸⁹ Rusya, Japonya, Çin, Türkiye ve İran'ın içinde bulunduğu sürekliliği olan ülkeler milletleşmenin birçok aşamasını daha önceden yaşamalarına rağmen güvenlik sorunlarının üstesinden gelmek için büyük miktarda maddî ve manevî enerjilerini harcamış ve milletleşmenin belli aşamalarını geçmişlerdir. Bu ülkeler güvenlik sorunlarını geleneklerdeki derin kökleri olan ortak yaşama deneyimlerine dayanarak üstesinden gelmişlerdir.⁹⁰ Ancak bu toplumların dışında kalan çok sayıda toplum gerek milletleşme ve modernleşme; gerekse güvenlik sorunlarından kaynaklanan bir çok problemi aşmak için çok değişik ve ağır bedeller ödemişlerdir. Birçok toplum nüfus, sınır, devlet, iktidar ve kültür değişimlerinden kaynaklanan sorunlarla hâlâ uğraşmaktadır. Ancak İranlılar ve Türkler, sahip oldukları büyük tarihî geçmişlerinin ve uygarlıklarının verdiği özgüvene dayalı olarak, çağdaş ulus-devlet olgusunu gerçekleştirebilmek için süreklilik ve birlik duygusunu daha sesli dile getirmişlerdir.⁹¹ Ayrıca birçok ülke ulus olmanın çok önemli aşamalarında, kısa sürelerde de olsa yabancı yönetim altında yaşamışlardır. Örneğin Orta ve Güney Avrupa ülkeleri Napoleon ordularınca işgal edilmiş; Çin, Türkiye, İran ve Etiyopya yabancıların çeşitli biçimlerdeki işgal ve müdahalesine maruz kalmışlar ama bu yabancı yönetim süreleri görece kısa olmuş; genellikle de millî uyanış ve yenileşmenin yoğun aşamaları için uyarıcı etki yaratmışlardır.

⁸⁸ Trimberger, *age.*, s.32 vd.

⁸⁹ Black Türkiye ve İran gibi ülkeleri bu yapılanma içinde değerlendirir. Black, *age.*, s. 102.

⁹⁰ Black, s. 103.

⁹¹ Black, s. 104-5.

Sömürge toplumlarının modernleşme sürecindeki ilk deneyimleri sömürgeci güçlerin sömürge politikaları ile belirlenmiştir. Sömürge yönetimleri bağlı oldukları metropol ülkelerin birer prototipini oluşturan yönetim birimlerinin yanında siyasal ve hukuksal kurumlar getirmişler, bunları hayata geçirecek kararlılığı göstermişler; bunun altyapısını oluşturmaya ve eğitime ağırlık vermişlerdir. Sömürge amaçları için gerekli olan demiryolu, karayolu ve liman yapımını gerçekleştirmişler; iletişimi sağlayacak tesis ve araçları kurmuşlar, çalışma ve koruyucu sağlık düzeni ile işgücü ihtiyacına bağlı eğitim kurumları oluşturmuşlar ve yeni veya verimli ürünler ile bunları mamul hâle dönüştürecek sanayiler getirmişlerdir. Modernleşmenin pahalı, köklü ve şiddetli etkiler doğurabilecek sonuçlarının bir kısmı sömürgeci güçlerce üstlenilmiştir. Sömürge toplumlarında bağımsızlık sonrasına birçok açılarından ulaşılmış modernleşme göstergelerinin yanında modernleşmenin nimetlerinden toplumun hızlı yararlanma ve faydalarını görme imkânları miras kalmıştır. Bu durum modernleşmeyi devralan yerel elitlerin işini kolaylaştırmakla birlikte sömürgeci güçlerin kendi ihtiyaçlarına göre belirledikleri bir yapı kalmış ve bağımsızlığını kazanan birçok devletler kendi ihtiyaçlarını belirlemede ve ürettikleri ürünler için pazar bulmada sıkıntılar yaşamışlardır. Bu da yeni bir bağımlılık durumu yaratırken bağımsızlıklarını kazanmalarının önemi tartışılır hâle gelmiştir. Birçok Asya ve Afrika ülkesi bugün bile sömürgesi oldukları ülkelerin dilini, kültürünü benimsediği gibi dış ekonomik ilişkileri de bu sömürgeci ülkelere bağlıdır.⁹²

Modernleşme sürecinde geleneksel kurumların modern yapılara dönüşümü için bu toplumların geleneksel kurumlarını çağdaş işlevlere dönüştürebilecek düzeyde gelişmiş olup olmadıklarına bakmak gerekir. Modernliğin ilk ortaya çıktığı Batı Avrupa toplumları geleneksel kurumlarını modern işlevlere uyarlayarak gerçekleştirmişlerdir. Bu toplumların modern olmaya hazır maddî kurumlarının yanında zihnî kabiliyeti ortaya çıkaracak dil ve düşünce düzeyinde uzun birikimleri olmuştur. Batı Avrupa dışında modernleşme sürecine giren Alman, İspanyol, İtalyan, Rus, Türk, Çin, Japon ve Arap toplumları kullanılabilir ve gelişebilir bir yazı diline, üzerinde uzlaşılan bir kültüre, tarihî deneyime dayalı siyasal kurumlara, yerleşik bir inanca ve bireyleri kuşatan bağımlı

⁹² Afrika sömürge sonrası aydınların haleti ruhiyeleri üzerine Franz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, yty, s. 135 vd.; Afrika'nın sömürge ve sömürge sonrası için Türkkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977; Ali Mazrui, *Afrikalılar*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992. Afrika'daki sömürgeciye bağlı olarak sömürülenin modernleşmesi üzerine bilgiler için Mazrui, s.15 vd. Mazrui'in kitabının 8, 9 ve 10. bölümlerinde Afrika'daki Sömüren- sömürülen ilişkileri üzerine geniş bilgi bulunmaktadır.

sosyo-ekonomik ilişkilere sahiplerdi. Denilebilir ki modern düşünceleri açıklayabilen bir dile sahip olmak için önce anlamların çoğaltılması, yeni terimler alınması veya bulunması yoluyla gelişmeye yatkın yazılı bir dile işe başlanması gerekir. Dil için geçerli olan, değişen derecelerde dinî, hukukî ve siyasî kurumlar için de geçerlidir. Soyut bilgi alanında bile, Doğu Akdeniz ve Asya toplumlarının çağdaş düşüncelerinin gelişmesine katkıda bulunan araştırma ve derin düşünme gelenekleri vardır ve bu toplumlar çağdaş bilgiyle (daha az sorunsuz) bağlantı sağlamışlardır.⁹³ Yazılı bir dilleri olmayan ya da siyasal, hukuksal ve dinsel kurumlarından yoksun toplumlara ait bazı geleneksel kurumların gelişmişlik düzeylerinin uyarlanmaya elverişli olmadığını da ekleyen Black, bu toplumların bu sorunu sömürgeci ülkenin dilini benimseyerek aştıklarını ve bunun pratikte iyi sonuçlar verdiğini belirtir. Ancak bunun gelenekle çağdaşlık arasında geniş bir boşluk bıraktığını ve “çağdaş kurumların geleneksel olanlarla daha çok bağdaştığı toplumlardakinden çok değişik bir gelişmeye yol açtığını” ifade etmektedir.⁹⁴

Bu tez çalışmasının konu düzleminde ele alınan dönem için söz konusu olan modernleşme süreci, siyasal olanın öne çıktığı ve “yeni” devlet biçiminin sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik değişimlerde başat rol oynadığını göstermektedir. Güçlü bir ordu, geniş bir bürokrasi ve dev ekonomik yatırımları gerçekleştirebilecek ve sürdürebilecek malî gücü bulunan devlet, yasa koyma, güç kullanma ve yargılama tekellerini de elinde tutmaktadır. Klasik modern devlet geleneğinin “egemenlik” anlayışına tekabül eden bu durum sonradan modernleşme yoluna giren devletlerce devralınmış ve modernleştirici devlet ideolojisine dönüştürülmüştür. Modernleşme yolundaki toplumlar için “güçlü devlet” imajı önemli bir ideolojik argümandır. Bu durumu meşrulaştırmak için ferdî haklar ve toplumsal rıza egemen devletin “muktedir”liği içine çekilir; fert ve toplumun devletle özdeşleştirildiği, fert ve toplumdan fedakâr olmasının istendiği ve devletin önce geldiği kutsal bir hava oluşturulur.⁹⁵

⁹³ Black, *age*, s. 106. Bu durumu kültürel gelişme açıdan ele alan Weber, Batı dışındaki Hind, Çin ve İslâm dünyasında sanat, dil, bilim, siyaset ve rasyonel düşünme alanlarında birikimleri olduğunun altını çizer ancak onun amacı modern dünyanın gereklerinin Batı’da nasıl biraraya geldiği üzerinedir. Weber, *age*, s. 13 vd.

⁹⁴ Black, s. 107.

⁹⁵ Çetin, *agm*, s. 11- 12.

1.1.4 Tarihî Süreci Anlamlandırma: Modernleşme Kuramı (/Kuramları)

1930'lu yıllardan başlayarak sömürge karşıtı ve milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı Avrupalı sömürgeciliğin gücünü büyük oranda tahrip etmiştir. Sömürgeciliğin düşüşe geçmesi, yeni bir dünya düzeninin gündeme gelmesi ve Batı dışı toplumlara akan bilgi ve teknoloji transferi, Batı'nın kendini yeniden tanımlamasına yol açarken, Batı dışı toplumlarda yeni kimlik arayışlarını da gündeme getirmiştir. II. Dünya Savaşından sonra sosyalist ve milliyetçi hareketlerin Batı dışı dünyada hızlandığı bu dönemde ABD'nin Doğu Bloğuna kayma eğilimindeki bu dünyanın ulus-devletlerinin akıbetleri ile ilgilenme zorunluluğu bu dünyanın tarihî açığı kapatması ve gelişmişliği yakalaması konusu merkezî bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın uluslar arası siyasete yön verme gücünün tükenmesine paralel olarak ABD'nin bu işi üstlenmek için ortaya çıkışı, acil olarak komünizm tehdidinin azaltılması, aşırı nüfus artışının kontrolü, Batı endüstrisinin ihtiyacı olan ham madde kaynaklarının ve pazarların güvenliğinin yanında Batı dışı ülkelerin iç ve dış sorunlarının varlığı Amerikalı toplum kuramcılarının Batı dışı dünyaya bakışlarını belirlemiştir.⁹⁶ Teorik bir kavram olarak modernleşme kuramı (veya kuramları), Batı düşünce atmosferine, II. Dünya Savaşı sonrası dünyanın yeniden yapılanması ve yorumlanmasına bağlı olarak girmiştir.⁹⁷ Bunda ABD'nin yeni bir dünya gücü olarak kendini görmesi ve buna bağlı olarak uluslar arası ilişkilerde en önemli problemi oluşturan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki sosyo-ekonomik uçurumun giderilmesinde ideolojik alt yapıyı oluşturacak⁹⁸ ve gelişmekte olan ülkelere bir yol haritası sunacak stratejik bir model oluşturulması gerektiği ihtiyacı da belirleyici olmuştur.⁹⁹ Ayrıca bu ihtiyacı karşılayacak sosyoloji disiplindeki toplumsal yapıların

⁹⁶ Altun, *age.*, s. 42- 49.

⁹⁷ Modernleşme kuramı, II. Dünya Savaşı sonrasında, Amerikan sosyal bilim çevrelerinde ortaya çıkan, Batı'nın model alınması suretiyle tüm dünya toplumlarının modernleşebileceğini varsayan ve Amerika'yı modernliğin temsilcisi olarak sunan bir toplumsal değişme yaklaşımıdır. Modernleşme kuramı, büyük oranda yapısal işlevselciliğin kuramsal öncüllerine yaslanır ve toplumların gelenekten modernliğe doğru yaşanan evrensel bir sürece muhatap oldukları takdirde gelişebileceklerini söyler. Altun, s. 26; İsmail Coşkun, "Modernleşme Kuramı Üzerine", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, Sayı 1 (1988-1989), s. 289.

⁹⁸ S. N. Eisenstadt, "Kemalist Yönetim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler", *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, Ed. Jacob M. Landau, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999, s. 20

⁹⁹ Kissinger, Modernleşme kuramında Amerikan vurgusunu şöyle ifade etmektedir: "Amerikan resmî ideolojisi, ABD'nin kuruluşundan beri kendine ait iki önemli niteliğinin olduğuna inanır: Demokrasiyi kendi toplumunda gerçekleştirip, diğer toplumlara "ışıldak" olma; Amerikan değerlerinin tüm dünyaya taşınmasını sağlama." Henri Kissinger, *Diplomasi*, 3. Baskı., İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002, s.10; Köker, *age.*, s. 28-29.

incelenmesinde geliştirilen yöntemlerin de modernleşme kuramının inşasında rolü büyük olmuştur.¹⁰⁰

Batı muhayyilesinde daha çok az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeleri takip ve taklit ederek Batı tipi bir gelişme düzeyine ulaşacakları üzerine¹⁰¹ kurgulanan modernleşme kuramı “gelişmeyi gelenekten modernliğe doğru aşamalı bir geçiş olarak kavramsallaştırmış ve bu geçişin, iktisadî düzeyde piyasanın ve dış yatırımların devreye girmesiyle, toplumsal düzeyde uygun Batı kurumları, değerleri ve davranışlarının benimsenmesiyle, siyasal düzeyde de parlamenter demokrasinin uygulanmaya konması” ile başarılacağı varsayımını taşır.¹⁰² Batı’nın sanayileşmiş ve şehirleşmiş toplumunu odak alan ilerleme kuramcılarının tümü, tarihe geri döndürülemeyen ve özünde bir amaç taşıyan evrimci bir süreç olarak bakmışlar ve mevcut koşullara en iyi uyum sağlayan Batı’yı nihâî evrim noktası olarak görmüşlerdir.¹⁰³ Bu açıdan bakıldığında doğal bir süreç olması gereken modernleşme, Batı dışı toplumlar için Batı modelini izlemek suretiyle başarılabilir bir ev ödevi niteliği taşır.¹⁰⁴

Batı dışı toplumların da modernleşebileceği varsayımını ortaya atıp bunun yollarını araştırma iddiasıyla öne çıkan modernleşme kuramı, II. Dünya Savaşı sonrası Amerikan sosyal bilimcilerinin düşünsel çabalarının ürünü olmakla birlikte temelde 18. ve 19. yüzyıl Aydınlanma felsefesiyle yeni yeni alanını belirleyen sosyoloji disiplinin teorik yaklaşımlarından beslenmiştir. Ayrıca bir yandan “tarihsiz” Batı dışı toplumların bilgisini üretme arayışındaki antropolojinin bir yandan da Batı dışında kalan “tarihli” toplumları inceleyen oryantalizmin tarihî misyonunu üstlenmiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Altun, *age.*, s. 60-61.

¹⁰¹ Altun, s. 50.

¹⁰² Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. Akınhay, D. Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat, 1999, s. 261

¹⁰³ Altun bunu şöyle yorumlamaktadır: “Modernleşme kuramı içerisinde modernlik ve Batı ilişkisi iki şekilde yorumlanır. Birinci yoruma göre, modernliği tarihte ilk kez yakalayanlar Batılı toplumlardır ve dolayısıyla modernlik Batının malı değildir. Batı, modernliği diğer toplumlara nazaran daha erken yakaladığı için daha ileri bir konumdadır. Bu ileri konum, Batılı toplumlara modernliğin yayılması noktasında sorumluluk yüklemektedir. İkinci yoruma göre ise, Batı, kendi içsel dinamikleri ve sahip olduğu erdemler sayesinde modernliği kendi bünyesinden çıkartmayı başarabilmiştir. Buna karşılık, Batı-Dışı toplumlar da kendi içsel sınırlılıkları ve bünyevi zaafılarıyla dolayısıyla modernliğe ulaşamamışlardır. Bu nedenle dünyanın modernleştirilmesi için yapılması gereken, söz konusu Batılı erdemlerin dünyaya yayılmasını sağlamak ve Batı-Dışı toplumların dünyevi zaaflarının ortadan kaldırılmasına yardımcı olmaktır. Bu iki yorumunda ortaklaştığı nokta, Batı’nın önderliğinin tartışmasız kabul edilmesi ve modernleşme süreçlerinde kurucu özne olarak Batı’nın gösterilmesidir. Bu iki yorumda da içselci tarih okuması göze çarpar.” Altun, *age.*, 55, 183.

¹⁰⁴ Altun, s. 185.

¹⁰⁵ Altun, s. 187.

Batılı gelişmiş ülkelerin emperyalist siyasetlerine uygun düşen modernleşme kuramının doğasına ilişkin en vurucu kavramsallaştırmayı Samuel Huntington yapmıştır. Ona göre modernleşme, devrimci, karmaşık, sistematik, küresel, uzun erimli, tedricî, homojenleştirici, geri döndürülemez ve ilerlemeci bir süreçtir.¹⁰⁶

Modern-geleneksel ayrımını, modernleşme kuramının favori dikotomisi olarak gören Altun, kuramın toplumları modern ve geleneksel olarak ikiye ayırdığını; daha sonra bu ayrımı “geçiş (aşamasındaki) toplumları” (*transitional societies*) da eklediğini¹⁰⁷ ve bu toplum tiplerine uygun düşen modeller ve bu modelleri niteleyen özellikler tespit edildiğini belirtmektedir. Modern toplum, kentleşmenin, endüstrileşmenin, medyatik iletişimin, yüksek bir okuma yazma oranının, seküler bir sistemin, demokratik ideallerin, “evrensel insanî değerlerin” görünür olduğu toplumun adyken geleneksel toplum; bu kıstasların olmadığı ama bu kıstaslara göre belirlenen toplumu nitelemektedir. Bu noktada geleneksel kendi özgün paradigmasına göre tanımlanmamakta, Batı modernliğinin kavramsallaştırması içinde anlamlandırılmaktadır.¹⁰⁸ Modernleşme kuramının özellikle klasik versiyonu *geleneksel* ve *modern* arasında ciddi çatışmaların olduğunu, dolayısıyla da modernleşme süreçlerinin önünün açılması için toplumdaki geleneksel unsurların tasfiye edilmesi gerektiğini öngörmektedir.¹⁰⁹

Modernleşme kuramı geleneksel Batı modernliğinin ideolojik zemini olan Aydınlanmanın anlam dünyası, pozitivistin ilerlemeci tarih anlayışı, klasik sosyolojinin organizmacı ve rasyonelliğin dönüştürücü gücü, gelişen kapitalizmin eylem mantığından beslenmiştir. Açık manifestolu bir düşünce okulu olmayan modernleşme kuramı, her ne kadar “ortak bir duyuş”un yansıtıldığı bir entellektüel zemin olarak karşımıza çıksa da, bünyesinde farklı tarzları, yaklaşımları ve beklentileri taşımaktadır.¹¹⁰ Genel olarak söylenirse 1950’ler sonrasında modernleşme kuramı, toplumsal yapıyı belirleyen kurum, norm ve rollerin toplumun varlığını sürdürmesi, gelişmesi ve dönüşmesi gibi belli bir

¹⁰⁶ Samuel P. Huntington’un bu kavramsallaştırmalarının bir özeti için Altun, s. 180-181; Köker, *age.*, s.48-49.

¹⁰⁷ S. N. Eisenstandt, “Convergence and Divergence of Modern and Modernizing Societies From the Analysis of the Structring of Social Hierarchies in Middle Eastern Societies”, *International Journal of Middle East Studies*, No. 8 (1977), s.3.

¹⁰⁸ Modern-gelenekselin ayırıcı özellikleri için Alev Erkilet Başer, “Müzakere”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 134-135.

¹⁰⁹ Altun, *age.*, s. 183-184; Köker, *age.*, s.48-49. Ayrıca barbar yerine gelenekselin niçin tercih edildiğine gelince, barbar kavramı *ötekini* mekânsal düzlemde insanlığın uzağına yerleştiriyorken, geleneksel kavramı, bir geç kalmışlığı, zamansal bir uzaklığı ifade etmekteydi. Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Sarmal Yayınları, s. 69

¹¹⁰ Altun, *age.*, s. 179-182.

amaca hizmet ettiğini savunan Parsons'ın “yapısal işlevselciliği”nden; modernliğin göstergelerinden olan şehirleşme, okuryazarlığın artışı, medya bağımlılığı, siyasal katılıma ilgi, empati kurabilme yeteneğinin gelişmesi gibi değişim olgularının, Batılı geçmişleri olmakla birlikte, Batılı olmayı arzulayan tüm toplumlar için evrensel olabileceğini ve gelenekselin yerini alabileceğini savunan Lerner'in “geçiş aşamasını yaşayan toplum” yaklaşımından beslenmiştir. Modernleşme kuramı aynı zamanda Uygun eğitimle modernleşmeyi algılayabilecek insan yetiştirilebileceğini savunan Inkeles'in “sosyalleşme tezi”ne; modernleşme için tüm toplumsal alanların birlikte değişmesini savunan Smelser'in “toplumsal değişim” yaklaşımına ve modernleşmeyi bir öncelik-sonralık sorunsalında düğümlendiren ve elitlere önemli görevler yükleyen Eisenstadt'ın “güdümlü değişim” modeline çok şey borçludur.¹¹¹

Modernleşme kuramı, bilgi üretiminin iktidarın hizmetine nasıl sunulduğu ve yine kuramın ortaya koyduğu sistemli çerçeve etrafında dikkate değer biçimde günümüzde hâlâ tartışılmaktadır. Tez çalışmasında ele alınan modernleşme dürtüsünün değişme, yenileşme ve varlığını sürdürme yönü belirginken, 1950'ler sonrası modernleşme dürtüsü ise daha çok ilerleme, kalkınma, benzeşme, dönüşme ya da açığı kapatma yönünün olması yüzünden bazı açılardan kavram anlam kaymalarına uğramıştır. Günümüz modernleşme kuramının oluşturulması için referans olan olay ve olgular, II. Dünya Savaşı'nın sonrasındaki gelişmelere bağlı ise de özünde Modern olma ve modernleşme olgusu 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'daki sosyal, siyasal, bilimsel ve kültürel değişimle doğrudan bağlantılıdır. Ancak 19. yüzyılın sonunda başat hale gelen modern olma ve modernleşme düşüncesi, II. Dünya Savaşı sonrası dönemin kurama

¹¹¹ Modernleşmeyi tarihî anlamda kuram olarak düşünmek kanaatimce yanlıştır. Tarihî bir dönem olarak resmetmek ve dondurmakla eş anlamlıdır. Tarih yaşanan ve yaşanmakta olan bir gerçekliktir. Kuram düzlemine yerleştirmek ve kuram perspektifinden bakmak tarihi durdurmaktır. Ancak modernleşme kuramına daha çok ideolojik içeriği ve uygulama sonuçlarına dayalı olarak günümüzde bir karşıtlık söz konusudur. Modernleşme kuramına karşı ileri sürüldüğü andan itibaren birçok eleştiri yapılmıştır. Bu eleştiriler genel olarak şu noktalarda toplanmaktadır: Bu kuramın nihai hedefinin gelişmişlik açığını kapatmaktan çok Batı gücünü tesis etmeye yaradığı, geri kalmışlığa çözüm bulmadığı, farklı arayışlara izin vermediği, Batı dışı toplumları tek potada görerek kesin yargılar içeren çözümler ürettiği, gelenekselin çözümlerine bağlı olarak yerine koymağa çalıştığı modern değerlerin bu toplumlarda kültürel kimlik yitimine, yabancılaşmaya ve aşırı rasyonelleşmeye yol açtığı, ekonomik eşitsizlik yarattığı, tarihî birikimi ve toplumsal ilişkilerin varlığını göz ardı etmesi ve en önemlisi katı ideolojik kalıplarda sunulması gibi noktalar öne çıkmaktadır. Bu eleştirileri getirenlerin kimlikleri çok değişiklik göstermektedir. Neo-Marksistler, Üçüncü Dünyaacılar, dinî köktencilere, post-modernistler, küreselleşme karşıtı tüm hareketler gibi çok dilli, çok renkli ve bir o kadar da modernleşmenin yıkımlarından zarar gören grupların kendi çıkarları için oluşturdukları yekpare olmayan bir cephe mevcuttur. Ayrıca modernleşmenin yanlış yola saptığını iddia edenler veya onun daha tamamlanmamış bir proje olduğunu öne süren Habermas gibi düşünürler de vardır. Eleştiriler için bakılabilecek çok çeşitli yerli ve yabancı kaynak olmakla birlikte, bu çalışmada Türkçe literatürde Köker'in, Armağan'ın, Belge'nin, Göle'nin, Coşkun'un, Cirhinlioğlu'nun, Altun'un, Önkiraz'ın çalışmaları ağırlıklı olarak incelenmiş ve yararlanılmıştır.

dönüşen paradigmasından görece farklılıklar taşır. Her iki dönemde Aydınlanma, pozitif bilimlerdeki gelişme, kapitalizmin nimetleri ve Batı kültürel üstünlüğü gibi değer ve anlayışlar modern olma düşünce ve kuramını biçimlendirmişlerdir. Temel farklılık dünyayı algılama ve onu dönüştürme sürecinde “kendi”ni ve “öteki”ni tanımlamada ve “öteki”ne bakışında göstermiştir. 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ikinci yarısı arasında modernleşme savunucuları toplumları daha çok ileri/ilkel, gelişmiş/geri diye keskin ve önyargılara dayalı ayırırken, 1950’ler sonrası modernleşme kuramcıları toplumları modern/geleneksel, kalkınmış/kalkınmakta olan/kalkınmamış gibi daha yansız (ya da kökeni bulanık) genelleştirmelerle ayırmıştır. Bu noktadan olmak üzere 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiye ve İran’ın karşılaştığı Batı modernliği daha çok Avrupa’nın her yönden üstünlüğünü ve bu üstünlüğün ait olunan tüm kültürün reddedilmeden erişilemeyeceği tezine dayanır. Batı dışı toplumların toplumsal ilişkilerini, kültürel dokularını ve dünyayı algılama biçimlerini derinden etkileyen dinî yapının (özellikle İslâmiyet) buna izin vermeyeceği öne sürülür. Doğu’nun “irrasyonel” düşünce atmosferinin modern olanın yeşeremeyeceği bir iklim oluşturduğunu ve bu atmosferin ortadan kaldırılmadan hiçbir modern girişimin, ne kadar iktibas, telif ve sentez yapılsa da, başarılı olamayacağını öne süren ve emperyalist emelleri için güçlü fikrî dayanaklar bulan Batı zihniyetine karşı, Batı dışı toplumların siyasal ve entellektüel elitleri hem iç ve hem de dış koşulların olumsuz ortamında kendi yollarını bulmaya çalışmışlardır.¹¹²

¹¹² Coşkun, agm., s.302-303. Ayrıca İslâm’ın modern bilimsel düşünceye engel olduğu üzerine 19. yüzyıl Batı entellektüel çevrelerinde yaygın bir kanaat vardır ve bunu ilk ciddi biçimde sesli ifade eden Fransız düşünür Ernest Renan olmuştur. 1883 yılında “İslam ve Bilim” konulu konferansının temel tezi İslâm’ın bilime engel olduğu üzerinedir. Dönemin İslâm dünyasında büyük tepkiler toplayan bu konferansa karşı Namık Kemal’den Cemaleddin Afganî’ye sayısız reddiye yazılmıştır. Batı zihniyetindeki bu kanaat fazla bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar ulaşmıştır. Son dönemlerde Japonya merkezli Batılı açıklamalar, Japonların teknolojik yenilikle kültürel muhafazakârlığı birlikte uzun müddet götüremeyecekleri ve bir tercihle karşı karşıya kalacakları yönündedir. Hunter, *age.*, s. 121; İslâm dünyası içinde Türk örneğinin Batılı algılayışı 1926’larda “ulusal bir ihtida” olarak görülmüş ve 1990’larda ise Türkiye “bölünük bir ülke” olarak algılanmaktadır. “Ulusal ihtida” olgusunu Basil Matthews’dan aktaran Ahmet Davudoğlu, “Modernleşme Sürecinde Entellektüel Dönüşüm ve Zihniyet Parametreleri”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 362; “bölünük ülke” problematiği ve Batılı seçkinlerin Türkiye’yi Batılı kabul etmemesi üzerine Samuel P. Huntington, “Medeniyetler Çatışması mı?”, *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul: Vadi Yayınları, 1997, s. 36. Ancak 1923’ten sonra Atatürk’ün Türkiye’de gerçekleştirdiği köklü inkılapların sonuçları ve İran’ın 1927’lerden sonra Rıza Şahın siyasal, sosyal ve ekonomik reformların üzerine bina edilen, özellikle 1960 ve 70’lerde petrol gelirlerine bağlı olarak, hızla şehirleşmesi, tüketim artışı ve Batılı yaşamın yaygınlaşması Batı kamuoyunda bu iki ülke için olumlu yorumların yapılmasına yol açmıştır. Ancak yakın dönemlerde Türkiye ve İran’ın yaşadığı krizler gözden uzak tutulmamalıdır. Örneğin Atatürk dönemi yabancı gözlemcilerin Türkiye hakkındaki gözlemleri için, *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye’si*, Ankara: Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, 1938. İngiliz kamuoyunun Türkiye’deki

1.2. Batı Dışı Topluların Modernleşme İsteği

Referans noktası olarak bireyin yerine toplumu koyan ve toplumun işleyişinde belli yasaların olduğunu varsayan ve bu yasaların “keşfine” ağırlık veren 19. yüzyıl sosyolojisi, saf pozitivistlik ve onun uzantısı biyolojik materyalizmin evrimci teorisine, organik analogiye ve toplumsal farklılaşma ile ilerlemeye bağlı kalarak, tarihe ve topluma bütüncül bir biçimde yaklaşmıştır. Ansiklopedik bilgilerin artışına bağlı olarak kavramlar geliştiren ve Comte, Montesquieu, Tönnies, Durkheim, Marx, Weber, Simmel ve Pareto gibi birçok aydının katkıda bulunduğu 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına damgasını vuran klasik sosyoloji, geleneksel-modern ayrımına girmekle birlikte, bunların Batı toplumlarındaki görünüşleri üzerinde durmuşlar, Batı dışı toplumlar için ne anlam ifade ettiklerini sorgulama gereği duymamışlardır.¹¹³ Tez çalışmasının tarihi dönemi içinde etkin olan bu sosyolojik anlayışın ürettiği modernleşme olgusu Batılı gelişmeyle modern olmayı özdeş görmüş ve çıkarımlarını Batı ile sınırlamıştır. Toplumsal olayların, doğa olayları gibi belli yasalara dayalı olarak açıklanması ve yorumlanması gerektiğini savunan pozitivist inanç, kendi özgün şartlarında biçimlenen Batı modernliğini diğer değişimler için nihaî hedef haline getirdiği ve onların özgünlüklerini görmezlikten geldiği yönünde bugün eleştiriye uğramakla birlikte 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yarısı içinde pozitivistliğin ilkeleri hem Batının kendisinde hem de Batı dışı toplumların elitlerince birer amentü sayılıyordu.¹¹⁴ Batı’ya “göre” ve Batı’ya

inkılâpları değerlendirışı için Mustafa Yılmaz, *İngiliz Basını ve Atatürk’ün Türkiyesi*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2002, s.87 vd.

¹¹³ Klasik sosyolojinin gelişimi, öncüleri ve temel tartışma alanları için bkz. Alan Swingwood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat, 1998, s.123 vd.

¹¹⁴ Pozitivist inanç, bilimsel üretilen bilginin gerçek bilgi olduğu, rasyonel düşünmekle kavranabildiği ve deneyim ve mantıksal işlemlerle anlaşılabilir olduğundan dolayı denetlenebilir ve genel-geçer bir anlamı olduğu önermesinden hareket eder. Pozitivist inancın Bacon’dan Saint-Simon’a kadar bir çok savunucusu olmakla birlikte asıl katkı Auguste Comte (1798-1857) tarafından yapılmış ve onun adıyla birlikte anılmıştır. İnsanlığın tarihinin teolojik, metafizik ve pozitivist evrelere ayırın ve nihaî aşamayı kendi çağının, deneysel bilimlerin ortaya koydukları bilme imkânları çerçevesinde, pozitivist evre olduğuna dayandıran Comte’un pozitivist inancı deneysel ve tamamlanmış epistemolojiye, yöntemlerin öznel birliğine, her şeyi yasalara dayalı açıklamaya, doğa ve toplum üzerinde mutlak tasarrufa, doğa hakimiyeti ve toplumu akılcı düzenlemeye, bilgi imkânlarına dayalı anlamlar ve değerler sistemi oluşturmaya dayanır. Tanrısız bir din olarak savunulan pozitivist inanç, Batı dışı toplumların aydınlarını kendi siyasal amaçlarına uygun düşen argümanlar sunmasından dolayı çok cazip gelmiştir. Aynı zamanda öncülüğünü Fransız pozitivistlerin yaptığı Avrupalı pozitivistler, fikirlerini yaymak ve uygulama imkânı bulmak için, Rusya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğunun yönetici elitleri ile ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bu noktadan olmak üzere A. Comte 4 Şubat 1858 tarihinde Mustafa Reşit Paşa’ya mektup yazarak İslam dininin “gerçeklik” anlayışının pozitivist inanca geçişte kolaylık sağlayacağını telkin etmiştir. Mustafa Reşit Paşa’nın Comte’a ne cevap verdiğini bilemiyoruz. Ancak 26 Ağustos 1877 tarihinde Fransız pozitivistlerinin Mithat Paşa’ya benzer nitelikleri olan bir mektup yazdıkları ve Mithat Paşa’nın cevaben İslâm dininin terakkiye mani olmadığı ve Kanun-i Esasî’nin kabulünde ulemanın desteğine işaret edilmiştir. Comte ve diğer pozitivistlerin mektupları

“yönelik “ Batı dışı toplumların modernleşme eğilimlerini anlaşılmasına yardımcı olan bu durum aynı zamanda Batının benzersizliğini vurgulaması ve öne çıkarması bakımından Batılılaşma ile modernleşmeyi özdeş görmeyi sağlıyordu.¹¹⁵

Batı dışı toplumların modernleşme öncüleri, kendi toplumlarının Batı karşısında geriliğinin farkında olan, daha çok yönetici elitlerden çıkmıştır. Çoğunlukla seküler eğitim alan ve gelenekselle bağları zayıf olan bu öncüler modernleşme yönünde aktif rol oynamışlardır.¹¹⁶ Ancak Batı dışı toplumların siyasal yönetimlerini ellerinde tutan geleneksel hükümlerliliğin sahiplerinin bu tür bir eğitimden geçmediklerinden ve siyasî meşruiyetlerini gelenekselliğin güçlü sarmalından aldıkları her zaman göz önünde tutulmalıdır. Modernleşme arzularının kökenleri açıklanmaya muhtaçtır. 19. yüzyıl içinde Rusya, Japonya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Çin gibi Batı dışı ve görece bağımsız devletlerde güçlü hükümlerlilik hakları ile donatılmış geleneksel iktidarlar vardı. Bu yöneticiler kendi iktidarlarını tehdit eden Batı'nın artan siyasî, askerî ve ekonomik gücünün farkına varıp zorunlu olarak arayışlara girmişlerdi. Yabancı danışmanlar ve Batı'yı görmüş veya Batı tipi eğitim almış bürokratların telkinleri sonucu geleneksel önderler arasından, süreklilik olmamakla birlikte, modernleşme yanlısı olanlar çıkmıştır. Çok sayıda olmamakla birlikte modernleşme taraftarı dinî önderler de vardır. Ancak modernleşmenin asıl önderleri laik ve pozitivist

için bkz. İlhan Kutluer, “Batılılaşma: Felsefî Düşünce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 153-158 (“Batılılaşma” maddesi pek çok alt başlıkta ve farklı yazarlar tarafından kaleme alınmıştır.) Hemen hemen aynı dönemde yaşamış olan Ahmet Rıza ve Malkom Han Türk ve İran entellektüelleri arasında bu inancı savunanların en önde gelenleridir. Seküler ve milliyetçi düşünceli Türk ve İran aydınları için pozitivist inanç, pozitif bilime ve bu bilimle donanımlı aydınlara verdiği başat rol ve doğa, toplum ve insan eylemlerinin açıklanmasında akılcı, açıklamacı, yasacı ve buna bağlı olarak indirgemeci olmasından dolayı hazır bir model sunmuştur. Onun felsefî yönüyle fazla ilgilenmeyen Batı dışı aydınlar, kendi siyasal düşüncelerine katkı sağlayacak ve biçimlendirecek “pozitif siyaset sistemi” üzerinde durmuşlardır. Daha çok Fransız pozitivistlerinin etkisinde kalan bu iki ülkenin aydınları, pozitivist siyasetin tek tek tüm toplumlar birçok farklı yanları olsalar da ortak evrensel bir toplum doğasına sahip olduklarından, koşullar gerçekleştirildiğinde, “pozitivist topluma” dönüştürülebilirler tezini kendi ülkeleri için açıklayıcı bulmuşlardır. Aydın önderliğine, merkezîyetçi doğasına, düzen ve ilerleme fikrine ve Fransız ihtilâlinin “özgürlük, kardeşlik ve eşitlik” sloganlarına önem vermesinden dolayı pozitivist anlayış Türk ve İran siyasal elitlerinin ve aydınlarının büyük çoğunluğunu etkisi altına almıştır. Türkiye'ye pozitivistimin girişi için Mortaza Korlaelçi, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. Alkan, Cilt: 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 214 - 222; Türkiye'de pozitivistimin siyasî etkisi ve Ahmet Rıza vurgusu için Doğan Özlem, “Türkiye'de Pozitivism ve Siyaset”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt: 3, yay. haz. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.452- 464; Atatürk ve pozitivism için Emre Kongar, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilimi Açısından Atatürk*, 4. Baskı, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1999, s. 46 vd.; Malkom Han'ın pozitivist eğilimleri için Feridun Ademiyet, *Fıkr-i Azadî va Mukaddima-yı Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran, 1340 (1961), s. 98.

¹¹⁵ Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma: Giriş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 148- 152.

¹¹⁶ Köker, *age*, s. 53; Tom B. Bottomore, *Seçkinler ve Toplum*, Çev. Erol Mutlu, Ankara: Gündoğan, 1990, s. 102 vd. (özellikle V. Bölümün tamamına bakılabilir).

düşünceli bürokrat ve aydınlardan oluşur. 20. yüzyıldaki Batı dışı modernleşme önderleri ise daha çok asker-bürokrat zihniyetli ve güçlü laik, halkçı, milliyetçi ve inkılâpçı düşüncelere sahip, sosyal köken olarak ise geleneksel ve kutsal bağları olmayan orta sınıf ailelere mensupturlar.¹¹⁷ Tez çalışmasının tarihî dönemi içinde hem geleneksel “Aydınlıkçı Despot”lar ve hem de bürokrat kimlikli “Kameralistlerin”¹¹⁸ yan yana görüldüğü 19. yüzyıl ile karizmatik kişilikteki ve her yönden modernleşmenin belirleyicisi siyasal önderlerin ortaya çıktığı 20. yüzyılın ilk yarısında bu örnekleri görmek mümkündür.

Batı dışı toplumların modernleşme isteği en başta onun algılanmasından kaynaklanan bir problemle başlar. Batı önlerinde bir modeldir ve Batı hâlâ kendi içinde sürekli bir dönüşümü yaşamaktadır. İlkeler ve ölçütler sürekli kendilerini değişime uğratan çok yönlü gelişme içindedir. Ancak Batı dışı toplumların siyasal ve entellektüel önderleri acil olarak kendi toplumlarını Batı düzeyinde modernleştirmek istemektedirler. Bu önderler modernleşme sürecini, Batı’nın ürettiği düşünce kulvarı içinde, daima ilerleyen, asla geri çevrilemeyen, her toplum için zorunlu aşamaları ve geçerli yasaları ifade eden bir süreç olarak görmektedirler.¹¹⁹ Batı da bunun kendi emperyalist çıkarları için böyle olduğunu empoze etmeye çalışmaktadır. 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Batı dışı toplumların önderlerince modernleşme algılaması onu ideolojik bir yapıya dönüştürmüştür. Bir ideoloji her halükârda olmazsa olmaz belli dogmalara sahiptir. Bu toplumların 20. yüzyılda yaşadıkları modernleşme yönündeki ağır bedel ve hayal kırıklığı modernleşmenin ideolojik üslubundan kaynaklanmaktadır.¹²⁰

Batılı olmayan toplumlarda modernleşme o ülkelerin kendi iç dinamiklerinin zorlamasından çok, özellikle Batı’nın bir dış etken olarak müdahaleleri, düzenlemeleri ve zorlamaları sonucu kendini göstermiştir.¹²¹ Bu şöyle de söylenebilir: Batı-dışı

¹¹⁷ Ronald P. Dore, “Modernization: The Bourgeoisie”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Ed. David L. Sills, Vol.: 10, The Mcmillian Com& the Free Press, 1968, s.408; Ellen Kay Trimberger, *age*, s. 108.

¹¹⁸ Aydınlıkçı Despotizm ve Kameralizm için Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler- 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 84; ayrıca Orta Doğu’daki reformcu liderlerin “aydınlıkçı despotlar” olduğu iddiası üzerine Landen, *age*, s. 28.

¹¹⁹ Köker, *age*, s. 49-50.

¹²⁰ Çetin, *agm*, s. 11-12.

¹²¹ Robert E. Ward- Dankwart A. Rustow, “Conclusion”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, s. 438; İslâm dünyası için bunun doğru olamayacağı üzerine Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, Çev. İ. Safa Üstün, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996, s.24; Lapidus’a benzer biçimde, Osmanlı-Türk deneyimi için bunun çok doğru olamayacağını belirten İlber Ortaylı, Osmanlıların Batılı güçlerle ilk karşılaşmasında şok yaşandığının ve bu şok sonucu modernleşmeye girişildiği yönündeki yaklaşımların alt yapısı olmadığını ileri sürer. Batı dışı toplumların, özellikle Akdeniz çevresi ve Doğu Avrupa ile sınır olan bölgelerin çok daha önceleri Batıyla ilişkili ve Batı’da neler olup

toplumlar için modern olma, içsel gelişmelerin bir uzantısı olarak değil ama içsel çözümlenin sonuçlarına dayalı zorunlu bir dış tercih olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada dışsal gelişmeler hem çözümlenin görülmesine hem de zorunlu tercihin belirlenmesine doğrudan etki etmiştir.¹²² Öyle ki birçok Batı dışı toplumun çağdaşlaşma taraftarı öncüleri dışsal baskılardan gelen talepleri çağdaşlaşma politikalarının sloganlarına dönüştürmüşler ve içsel gereksinimleri bu taleplere göre biçimlendirme gibi zor bir hareket tarzını benimsemişlerdir. Ancak başarılı kurtuluş savaşı yapan ya da iktidar el değiştirmesinde güçlü konumda olan çağdaşlaşmacı önderler, dışsal baskılardan gelen talepleri izole edebilmede görece başarılı hamleler yapabilmüşler ve içsel talepleri öne çıkararak inkılâp nitelikli adımlar atabilmüşlerdir.¹²³

İster kendi iradesi ister Batılı güçlerin kendi elleri ile gerçekleşsin, modernleşme Batı dışı toplumlarda tepeden inme (çoğunlukla devlet eliyle) düzenlenen bir değişim sürecidir.¹²⁴ Batı üstünlüğünü ve kendilerinin geriliğini ideoloji hâline dönüştüren Batı dışı toplumların modernleşmeci yönetici seçkinleri (lider, ordu, aydın, bürokrasi) her türlü güçle donanımlı bir “yol göstericilik” misyonunu üstlenmişlerdir.¹²⁵ Batı dışı toplumların elitleri Aydınlanma’nın ve sosyolojinin ürettiği düşünce atmosferinde kavramsallaştırılmış özgürlük, eşitlik, birlik, ilerleme gibi kavramları gündemlerine almışlar ve Batı kaynaklı laiklik, milliyetçilik, halkçılık, demokrasi gibi anlayışlara

bittiği konusunda kayda değer birikimlerinin olduğunu ve bundan dolayı Batılı güçlerin sanıldığı gibi Osmanlıları modernleşmeye zorlamadıklarını; Osmanlıların kendi istekleri ile bu yola girdiğini savunur. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1995, s. 9.

¹²² Bottomore, *age.*, s. 110; Parvez Manzoor, “Modernsiz Modernleşme”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslam Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 149.

¹²³ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan, 1995, s.52.

¹²⁴ Trimberger, *age.*, s.20 vd; Reşat Kasaba, “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel Bozdoğan- Reşat Kasaba, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 22 vd.

¹²⁵ Modernlik süreci tarihî olarak, Rönesans’ın kazanımları üzerinden gelişen Aydınlanma çağı ile başlatılmaktadır. 17. ve 18. yüzyıl içinde Batı’da yaşanan Aydınlanma döneminde Kilisenin insan ve toplum üzerindeki temel belirleyici baskısına karşı felsefî ve zihnî tepkiler, aklın ve toplumun özgürleşmesine giden yolu açmış; 19. yüzyıl pozitivist bilim anlayışının büyük katkıları ile gelişen endüstrileşme ve artan refaha bağlı olarak yeni bir yaşam tarzı ortaya çıkmıştır. Batı’nın bu kendi iç çelişkilerine karşı geliştirdiği eleştirel tutum ve sonrasında yaşanan süreç, kendi dışındaki dünyaya bütüncül bir model olarak sunulmuştur. Dolayısıyla modernizmin, Batı’da yaşanan ve yeni olan bilim, ahlâk, siyasal düzen ve ekonomik yapı sunan doğal bir süreç olarak görülmesi üzerine Madam Sarup, *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. A. Baki Güçlü, Ankara: Ark Yayınları, 1995, s. 172. Ancak modern olanın Batı dışı toplumlarca talep edilmesi ile başlayan süreç ise doğal olmayan, zorunlu bir süreç olarak görülmekte ve bu süreci harekete geçirecek ve sürdürecektir itici bir güç gerekmektedir. Bu noktadan olmak üzere toplumun bu işi üstlenebilecek düzeyde bir hareket kabiliyetinin olmamasından dolayı bu işi devlet ve onu ele geçiren siyasal iktidar üstlenmektedir. Batı dışı toplumlarda ise bu ya yol gösterici karizmatik liderlere ya da tek partili siyasal iktidarlara dönüşmüştür. Bu toplumların bu yol göstericilik misyonu analiz edildiğinde modernleşme ideolojilerinin ne olduğu ve siyasal yönetim biçimlerinin nasıl geliştiği/ gelişeceği anlaşılabilir. Çetin, *age.*, s. 14; Şükrü Hanioglu “Batılılaşma: Giriş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 149.

kendi siyasal düşüncelerinde başat rol biçmişlerdir. Özellikle “ittihat”, “terakki”, “hürriyet” ve “adalet” gibi kavramları sloganlaştırarak kitleleri harekete geçirmeye çalışmışlardır.¹²⁶

19. yüzyıl Batı dışı toplumlarının modernleşme siyaseti, Batı modernliğinin Batı dışı dünyayı ekonomik anlamda “sömürge”, kültürel olarak “geri” ve tarih olarak “edilgen” anlamda görmesinden dolayı, çekingen ve tepkicidir. Modernleşme ve sömürgeleşmenin eş anlamlı görülmesinden dolayı tam sömürgeleşmemiş Japonya, Rusya, Osmanlı/Türkiye ve İran gibi Batı dışı toplumlar iki açılımlı bir Modernleşme/ Batılılaşma siyasetini hayata geçirmeye çalışmışlardır: Tarihî kimliklerini koruyarak Batılı gibi olmak.¹²⁷ Tarihi referans alan güçlü milliyet duygularının yanında güncel Batı gelişmişliğini elde etme çabasına dayalı siyaset, Batı’yı “öteki” yapmadan kendi “başkalığını” vurgulamaya yönelmiştir.¹²⁸ Bu yönelimde Batı’ya karşıtlık hiçbir zaman güçlü bir vurgu oluşturmamış aksine öykünülen ve olmak istenilen “rakip” olarak algılanmıştır. Tarihî gecikmişliği kapatmak için hayata geçirilen tüm girişimler, Batı’nın kendilerini “öteki” olarak görmesine rağmen, iyi niyetli ve mantıklıdır. Ancak kabullenilmeyen tek şey Batı modernliğinin uzun tarihî aşamalara bağlı bir geçmişinin olması ve Batı toplumlarının modernliği özümseyerek “içselleştirmeleridir”. Zihni altyapı eksikliği bir açık olarak kapatılmadan girilen yapısal ve kurumsal yenileştirmeler çoğu zaman ithal edilen “Batı yeniliği” olarak kalmış, toplumsal pasiflik modernleşmenin hayata geçirilmesi önünde büyük güçlükler çıkarmıştır. Bu güçlüğü aşmada Japonya’nın gösterdiği yeteneklilik tüm Batı dışı, İslâm, özelde İran ve Türk elitlerinin ve onların ait oldukları toplumların “Japonya bunu başardı. Biz niye

¹²⁶ Paris pozitivistlerinin parolası olan “ordre et progrès” (“nizam ve terakki”) Ahmet Rıza’nın Paris’te yayınladığı *Meşveret* dergisinin kılışesinde de yer almaktadır. İlhan Kutluer, “Batılılaşma: Felsefi Düşünce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s.155. 19. yüzyıl Türk modernleşmesinin temel düsturları olan bu kavramlar İran modernleşmesinde de önemli vurguya sahiptir. Örneğin İran modernleşmesinin en önemli simalarından olan Malkom Han kanun devletini ve hürriyetlerin genişletilmesini talep etmiştir. Onun 1890’da Londra’da yayınladığı ve ilk siyasal muhalif gazete olan *Kanun*’un başlığının hemen altında “İttifak, Adalet, Terakki” ibareleri vardır. *Kanun* gazetesi hakkında Küel Kahn, *Tarih-i Sansür der Matbuat-ı İran*, Cilt: 1, Tahran: Müesse-ı İntişarat-ı Ağah, 1363/ 1984, s. 129-130.

¹²⁷ Trimberger, *age*, s. 114; Eds. William R. Polk- Richard L. Chambers, *Ortadoğu’da Modernleşme*, “Takdim”, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 40- 41; Türkiye için Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981, s. 85.

¹²⁸ Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, yay. haz. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 69; Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, s. 250 vd.; Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981, s. 341.

başaramayalım?” sorununu bu dünyanın entelektüel gündemine yerleştirmiştir.¹²⁹ Bu gündem bugün bile varlığını sürdürmektedir.

Batı'nın her yönden emperyalist yüzü ile karşılaşan Batı dışı toplumların entellektüellerinin, hem kendi ülkeleri ve hem de Batı ile ilgili kullanılabilir bilimsel bilgileri çok sınırlıydı. Bu entelektüeller Batı karşısındaki tedirginliklerini anlamlandıracak temel sorunları belirli tartışma zeminlerinde toplamışlardı. Başta bir taraftan Batı'da üretilen pozitif bilginin bu entelektüellerce içselleştirilmesi gerekiyordu, diğer taraftan aldıkları geleneksel eğitim formasyonu bu bilgiyi hakkıyla kavramaları için yeterli değildi. Bunun için yapmaları gereken modern Batı eğitim kurumlarından yetişmiş olmaları ya da kendi ülkelerinde Batı eğitim kurumlarının benzerlerini kurmaları gerekiyordu.¹³⁰ Her durumda modernleştirici bilgiyi elde edip içselleştirmek birçok yılı içine alan zaman demektir ve bu zaman aleyhlerine işliyordu. İşleyen zamana bağlı olarak bir başka sorun da farklı üretim-tüketim ilişkilerinden kaynaklanıyor ve Batı kapitalizmi her yönüyle yerli üretim-tüketim ilişkilerini yok etmeye başlıyor; bu da ekonomik gücü tükenen kitlelerde Batı karşıtı hoşnutsuzlar yaratıyordu. Bir başka önemli sorun gelenekselin güçlü dokusu idi ancak geleneksel doku Batı emperyalizminin sızma ve kendisine tâbi kılma araçları tarafından yerle bir edilmekteydi. Yine de toplumsal direnç alanları olarak nitelenebilir din, kültür, adetler, alışkanlıklar ve birebir ilişkilere dayalı bağlılık kodları hâlâ varlığını sürdürmekteydi. Toplumun edilgen kesimleri için bunlar gerekli sığınakları oluşturmaktaydı. Toplumu yönlendirici konumda olan geleneksel önderler Batı'dan gelecek her türlü “yeni” şeye karşıt refleks gösteriyorlardı. Birbiriyle bağlantılı iki sorundan ilki eğer Batı'yı görmüş, orada eğitilmiş veya ülke içinde Batı tipi eğitim almış yönetici ve aydın elitlerin kendi toplumları hakkında inceltilmiş “bilgi”ye (*knowledge*) sahip olmaması yanında Batı da bu yerli elitlerin kendi toplumları hakkında edindikleri bilgiyi (kendine göre ve kendisi için) yeni yeni ürettiyordu.¹³¹ Hakkında sağlam bilgiye sahip olunmayan bir toplumun

¹²⁹ Ahmet Çiğdem, özellikle Türk aydınları için, Japon örneğinin bir “meydan okuma ruhunun” varolduğu döneme ait olduğunu vurgular. Çiğdem, agm, s. 79 vd.

¹³⁰ Toker Dereli, modernleşme açısından Türk aydınlarının temel özelliğinin Batılı öğretim almış olmaları olduğunun altını çizmektedir. *age*, s. 263.

¹³¹ Edward Said, modern anlamda Batılı Şarkiyatçılığın 1798'de Napoleon'un Mısır'ı işgal etmesi ile başladığını belirtir. Ancak daha önceki dönemlere ait Batı'da hatırı sayılır bir şarkiyat literatürünün mevcut olduğunu da ekler. Sömürge emellerine ve bilgi-iktidar söylemine uygun bilginin 19. yüzyıldan sonra üretildiğini vurgusu Said'e aittir, *agy.*, s. 52; Batı dışı toplumların bilgi problemi için ayrıca Shayegan, *age*, s.77 vd.; Osmanlı elitlerinin kendi toplumları hakkında bilgilerinin olmaması üzerine Suna Killi, “1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, *Armağan: Kanun-i Esasinin 100. Yılı*, Ankara: Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978, s. 192.

ihtiyaçları elitlerce belirleniyordu. Bu ise atıl girişimleri çoğaltıyor, yapısal ve kurumsal değişimler hedefine ulaşmıyordu. İkinci sorun ise Batı'nın kendisi için ürettiği farklı uygulama modelleri göze çarpıyordu. İngiltere'de bireyin, Fransa'da siyasal rejim, hak ve özgürlüklerin öne çıktığı; Avusturya ve Rusya'da merkezî otoritenin kendini güçlendirmesi durumunun tecrübe edildiği ve son olarak ABD'de anayasal özgürlüklerin tanımlanarak güvenceye alındığı modeller vardı. Tercihlerini hazır modellerden yana koyan elitlerde de devamlılık yoktu ve siyasal gücü ele geçiren her elit temsiliyeti, bildiğini sandığı modeli uygulamaya çalışıyordu. Bu da devlet yönetiminde kaosa yol açıyor, toplum içinde de huzursuzluğu artıyordu. Batı ötekiliğinden çıkarak ona benzeyen, ancak gerek referansları ve gerekse hedefleri ile tersine bir ötekiliği Batı'ya yükleyen, ancak bunu sesli ifade edemeyerek, kendi farklı tarihî kimliğine vurgu yaparak aşmaya çalışan bir ötekilik söz konusu idi.¹³² Bu bağlamda Batı dışı toplumların modernleşme taraftarı elitler aşmak, çözmek, alternatif üretmek zorunda oldukları iki yönlü önyargıyla; Batı'nın kendilerinin modern ya da Batılı olamayacağı ve kendilerini Batı'ya öykünmekle suçlayan yerel-geleneksel güçlerin önyargıları ile karşı karşıya kalmışlardı.¹³³

Batı dışı toplumların modernleşme çabalarında, merkeze yerleştirdiğimiz bu elitist düşüncede, daha çok bu toplumların içinden bakarak, “taraftarlığa” verilen vurgu önem kazanmaktadır. Tabi ki bu taraftarlık Batı modernliğine doğru olan yönelimdir. Bu tez çalışmasının merkezine yerleştirilen modernleşmenin Batı dışı iki ülke (Türkiye ve İran) bağlamında aldığı anlam sorgulanırken, modernleşme sürecinde olgunun yarattığı etki ve sonuçların olumsuzluklarından çok olumlu görünümüleri ön planda olacaktır. Yeri geldiğinde olumsuzluklara da vurgu yapılırsa da algılanan daha çok modernleşme çabasının Batı ile Batı dışı olanlar arasındaki tarihî gecikmişliğin kapatılması yönünde olduğu gerçekliği belirleyici olacaktır. Her iki toplum için modernleşme olumlu bir girişim olarak görülmüştür. Ancak modernleşme siyasal görüntüsü kadar birey ve toplum düzlemindeki gelişim seyriyle de göstergelere sahiptir. Bireysel olarak daha çok davranış ve alışkanlık değişikliklerinde ön plana çıkan modernleşme, yemek yeme kültürü, giyim tarzları, eğlence anlayışı, meslek seçimi, tüketim alışkanlığı, cinsler arası ilişki biçimlerinde eskinin ya da geleneksel olanın yerine yeni, farklı ve değişik olanın girdiği ve yerleştiği sızmalara yol açmaktadır. Bireysel özne farklı olmaya ve değişime

¹³² Mehrzad Boroujerdi, *İran Entellektüelleri ve Batı*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul: Yöneliş, 2001, s. 39.

¹³³ Avrupalıların önyargıları için Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.193.

devlet ve toplumdan daha ilgili ve açıktır. Toplum muhafazakâr doğası gereği yeniye ve farklı olana direnç gösterir. Ancak yarar ilkesi ile kırılan kabul etmelere de çoğu zaman hazırdır. El ve beden gücüyle yapılandan daha verimli mekanik aleti kullanmaya isteklidir. Zaman gösteren saat işine yaramaktadır. Fabrikasyon ürünlerinin kolay ve ucuz temini geleneksel olana ilgiyi azaltmaktadır. Tüm bu örnekler toplumun modernleşmeye direnç noktalarını aşındırmakta; kullandığı alet, mal ve hizmetler karşısında eski alışkanlıklar ve davranışlar köklü değişime uğramaktadır. Modernleşme süreci birey ve toplumu geçmişinden uzaklaştırmakta ve onlara yeni bir kimlik ve görünüm kazandırmaktadır. Ancak sürecin izlenmesi çok fazla ve yönlü verilerden dolayı genel çıkarımlar elde etmeyi güçleştirmektedir.

Bugün baktığımızda Batı dışı toplumların tarihî gecikmişliği niye kapatamadıkları ya da Batı modernliğini tüm yapı ve kurumları ile neden yerleştiremedikleri, bir başka deyişle, içselleştiremedikleri problemi üzerinden yapılan tartışmalarda iki açıklama öne çıkmaktadır. Bunlardan biri bu toplumları kuşatan gelenekselliğin modern kurum ve yapılarca yeterince dönüştürülemediği üzerinde odaklanmaktadır. Bu noktada ise iki sebepten bahsedilmektedir. İlki bu toplumlarda siyasetin topluma mal edilememesinden kaynaklanan elitist üst yapıların yetersiz (ya da gönülsüz) çabalarıdır. İkinci olarak da tarihî süreç içinde meydana gelen konjonktürel gelişmelerin (Batı emperyalizminden Kurtuluş Savaşları, Dünya Ekonomik Buhranı, II. Dünya Savaşı vb.) elitlere soluk alma zamanı tanımamış olmasıdır. Bir diğer açıklama ise elitlerin yetersiz donanımı ve gelenekselliğin güçlü doğasının yan yana geldiği tarihî denk gelmede (kesişme) “modernliğin içeriden kuşatılması” ile gerçekleşen alternatif, çoğulcu ve Batı-dışı modernliklerin oluşmaya başlamasıdır. Dinin sosyal alanda kurum ve ritüelleri ile kabul görmesi, kadınların, uç unsurların ve çevreci özelemlerin örgütlü talepleri, kırsal veya varoş kültürlerinin şehirleşmeye direnmeleri ve varlığını sürdürme inatçılığı ve geleneksel kültürün iyi ve kullanılabilir unsurlarına artan ilgi modernleşmenin tek biçimciliğine meydan okumaktadır. Özellikle 1950’ler sonrası Batı dışı toplumlarda meydana gelen gelişmelerin üzerinden okunan bu açıklamada Japonya, Türkiye, Çin, Meksika ve son dönemlerde de İran örneklerine göndermeler yapılmaktadır. Modernleşmenin içeriden kuşatılmasında başat rol, geleneğin doğasına ve dönüşüm yeteneğine biçilmektedir. Türkiye’de bu bağlamda Mustafa Armağan ve Nilüfer Göle’yi, dünya görüşleri farklı olsa da, gelenek ve modernliğe yükledikleri anlamlar, benzer

sonuçlara götürmüş ve Türk modernleşme tecrübesinin farklı bir süreç izleyerek özgünleşmeye başladığının altı çizilmiştir.¹³⁴

Burada alternatif modernlikleri yorumlamaktan çok bu tür modernliğin varolduğu üzerine bir tartışmanın sürdüğüne işaret etmekle yetinilmiştir. Bugün tekil modernliklerden postmodernizme uzanan bu tartışma haklı bazı gelişmelerin ürünüdür. Modernliğin modern olan toplumlarda içsel bazı farklılıklarının olması, aynı zaman diliminde modernleşme çabasına girenlerin aynı düzeye gelememeleri, gelenekselin bazı toplumlarda dönüşürken bazılarında direnç noktaları oluşturması, yine aynı modernleşmenin bazı toplumlarda yıkıcı etki yaparken bazılarında yapıcı sonuçlar doğurması gibi tartışmaların varlığı; adı ister alternatif modernliklerin ister Batı dışı modernlik ya da postmodernizmin çoğulcu doğası olsun, farklı gelişmelerin ve yönelimlerin olduğu savunulmaktadır.¹³⁵ Bu noktada her halükârda Batı dışı modernleşmenin varlığı gerçeğinden hareket etmek şarttır. Bu gereklilik elbette Türk ve İran modernleşme çabalarının temel aldığı ideolojik ve kültürel iklimin Batı kaynaklı ya da çıkışlı olması ile açıklanabilirse de Batı çıkışlı kültürel iklimin egemen olmaya başladığı bu coğrafyalarda uzun bir tarihî deneyim yaşanmış ve yaşanmaktadır. Batı modernliğinin Batılı olmayan elitlerince kabul gören evrensel çizgisi yerel tarihî deneyim tarafından idealleştirilmeye çalışılarak dönüştürülmüştür. Artık başlangıç noktası bu toplumların kendilerini dönüşüme hazırladıkları ve yaşanan tarihî süreçte yer almaya başladıkları “yeni olanın” var olduğu veya modernleşmenin başka bir biçime dönüşme eğilimi olduğu noktadır. O artık Batı kaynaklı bir modernliğin çizgisinden çok, bu toplumların kendi özgünlüğü ile ilişkili başka bir modernleşme peşindedir.

¹³⁴ Nilüfer Göle, modernliğin kendi kendini tashih ettiğini ve buna örnek olarak İslâm’ın modern dünyada yer alma çabaları noktasında, bunu meselâ kadının kamusal alanda görünürlüğü üzerinden okuyarak alternatif bir modernlik olduğuna atıf yapar. Mustafa Armağan ise, daha çok dinin içindeki varolma gücüne ve İslâm’ın sunduğu bütünlüklü bir dünya algılamasının modernliğe meydan okumasına dayandırır. Her ikisi de İslâm eksenli, ulus-devlet problematiğine dayanan ve küresel bağlamda bir alternatifliğin oluşmakta olduğunun altını çizerler. Göle ve Armağan’ın çalışmaları için çeşitli yazılarına bakılabilir. İki çalışma için Nilüfer Göle, *Melez Desenler*, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 2002; Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.

¹³⁵ Çok değişik adlandırmalara rağmen genellikle kullanılan “Çoğulcu Modernlikler” (*Multiple Modernities*) kavramı ve bu kavram etrafında yapılan tartışmalar için S. N. Eisenstadt, “Multiple Modernities”, *Daedalus*, Vol.: 129, No. 1 (Winter 2000), 1- 29.

1.2.1 İslâm Toplularının Modernleşme Tecrübesi

İslâm topluları 16. yüzyılın ortalarından başlamak üzere 17. yüzyılın bütünü içinde kendi içinde İslâm kültürünün daha kapsamlı sorunlarına çözüm üretmek için dinî içerikli mesajın daha iyi anlaşılması ve yerel geleneklerle uyumunun sağlanması noktalarında ihyacı hareketlere sahne olmuştur.¹³⁶ Öyle ki Batı ülkelerinde meydana gelen modernliğe bağlı çok yönlü yapısal dönüşümlerin ürettiği çatışma ve gerilimler yaşanırken İslâm toplumlarının siyasal ve toplumsal açıdan daha sakin bir görünüm sunduğu görülür. Yalnızca İslâm coğrafyasının bu dönemde ulaştığı sınırlar içinde çok çeşitli toplumların varlığı kültürel çeşitliliğe bağlı dinî açıklamayı ve sosyo-ekonomik koşulların ürettiği problemleri çözecek anlayışları gündeme getirmiştir.¹³⁷ Kendilerinden olmamasının yanı sıra üstün teknik ve anlayışa sahip Batı emperyalizmin öncü girişimlerinin de görüldüğü bu dönemde İslâm dünyasında “altın çağ” arayışına bağlı zihnî meşguliyetler öne çıkmıştır. Bu dönemin değişim tecrübesi içe dönük olduğu kadar geçmişe yönelik mesajlar içermektedir. Hz. Muhammed ve dört halife dönemi İslâm toplumunun örnek alındığı ve “asr-ı saadet” devri olarak isimlendirilen İslâm’ın ilk yüzyılı, ihyacı hareketlerin çıkış noktası olmuştur. Hind alt kıtasından Kuzey Afrika’ya kadar uzanan geniş bir İslâm coğrafyasında temel İslâmî bilimlerdeki çalışmalar (hadis, fıkıh, kelam vd.) artarak sürmüştür, ulema ve halkın büyük oranda ilgisini çekmiştir. Bu tez çalışmasının odağına yerleştirilen Türkiye ve İran coğrafyasında bu dönemde kendi tarihlerinin yakın geçmişlerindeki muhteşem dönemlere; Osmanlı için Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) ve İran içinse II. Abbas (1588-1629) dönemi, atıf yapan eğilimler söz konusudur. Ancak bu hareketlenmelerin temel özelliği dinî ve toplumsal yoğunlaşmayı artırarak dönemin sorunlarının aşılabileceği iyi niyetine karşılık gelmektedir.¹³⁸

İslâm topluları yeni bir dönemle karşı karşıya olduklarını 18. yüzyıldaki Batı üstünlüğünün açıkça ortaya çıkmasıyla idrak etmişlerdir.¹³⁹ Batı’nın daha çok askerî ve sömürgeci emperyalist baskısı, buna bağlı olarak İslâm toplumlarında her alanda mağlubiyetlerin yaşanması İslâm dünyasında gözle görülür bir kargaşa yaratmıştır. Bu

¹³⁶ Lapidus, *age*, s. 24.

¹³⁷ Lapidus, s. 11; Voll, *age*, s. 59 vd.

¹³⁸ Lapidus, s. 66.

¹³⁹ Abdülhadi Hairî, *Osmanlı Batılılaşma Çabaları ve Batının İki Yüzü*, Çev. Hasan Büyükcengiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993, s.7.

kargaşa o zamana kadar az çok varolduğuna inanılan birliği parçaladığı gibi tarihte belirleyici rolünü de yitirmesine yol açmıştır. Artık İslâm coğrafyasında çok sayıda İslâm aliminin önderlik ettiği sufi ekollerin varlığı ve Batılı güçlerle çok boyutlu ilişkiler temel belirleyici olmuştur. 18. yüzyıl, İslâm dünyasını bir baştan bir başa saran kendi aralarındaki savaşlar, dinî tartışmalar, Batılı güçlerin egemenliğinde nasıl var olunacağı üzerine yorumlar ve kendilerini tehdit eden Batılı güçle nasıl baş edecekleri üzerine arayışların yoğun yaşandığı yüzyıldır.¹⁴⁰

Bu kargaşanın odağında dönemin en güçlü İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu vardır. İslâm dünyasında Batı gücünün farkına varan ilk İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, bu güçle mücadele edebilmek için, ilk modernleşme girişimlerini de tecrübe eden devlet olmuştur. Askerî mağlubiyetlere bağlı olarak orduda başlatılmaya çalışılan Batılı askerî yöntemleri uygulama girişimi başarısız olmuşsa da 19. yüzyıla hem başarısızlığı yorumlayacak bir yenileşme taraftarı yönetici grup hem de bu deneyime dayalı hafıza miras bırakılmıştır. Osmanlı yönetici zihniyeti açısından bakıldığında 18. yüzyılın sonuna doğru Batı üstünlüğünün ve Osmanlı geri kalmışlığının tescil edildiği, buna bağlı olarak nasıl bir yenileşme yolunun izleneceği temel problemdir. İslâm dünyasının diğer bölgelerinde daha çok İslâmî dayanışmanın sıklaştırılması ve dinî kurumlaşmanın sağlamaştırılması yönünde püriten tarikat hareketleri (Ahmedîler, Ticanîler, Senusîler, Nakşibendiye ve Halvetiye'nin uzantıları vd.) yoğundur.¹⁴¹ İran da ise Safevî hanedanlığının çöküşü ile birlikte istikrarsız siyasal yapıya ve ard arda gelen hanedan değişmelerine paralel olarak Şîî ulema arasında *Usulî-Ahbarî* çatışması Şîî dünyayı parçalamıştır.¹⁴² Bir çok Şîî kolu ana damardan koparken 19. yüzyılın başından

¹⁴⁰ Albert Hourani, "Introduction", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Eds. Thomas Naff-Roger Owen, London&Amsterdam: Southern Illinois Press, 1977, s. 274 vd.; William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Oxford&Boulder&San Francisco: Westview Press, 1994, s. 117; Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 99.

¹⁴¹ Lapidus, 18. ve 19. yüzyıl genel İslâm dünyasındaki ihyacı ve modernleşmeci hareketlerin bir listesini verir, *age.*, s.24 vd.; Fazlur Rahman, *İslam*, s. 290-2; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 307.

¹⁴² Ahbarîlik 17. yüzyılda Molla Muhammed Emin Esterabadi (ö. 1626)'nin fikrî katkısı ile ortaya çıkmış; Şiiilik içindeki Şii ulemanın halka rehberlik etmesinin rolünü Kur'an, Sünnet ve İmamet geleneğinden oluşan temel kaynaklara başvurmak üzerine kurgulayan ve sınırlayan; bunların problemlerin çözümünde yeterli olduğunu savunan bir ekoldür. İçtihadı yadsıması ile dönemin Ehl-i Sünnet anlayışı ile paralellik gösterir. 18. yüzyılın sonlarına doğru Ahbarîliğin ulemanın dinî ve toplumsal pozisyonunu azaltan etkisine karşı çıkan tartışmalar sonucu biçimlenen Usulî ekolü, Muhammed Bakır Bihbehani (1705-1803)'nin fikrî çabaları ile, ulemanın içtihatçı rolünü öne çıkaran ve halka rehberliğinde tartışılmaz konuma getiren genel bir eğilim olarak ortaya çıkmıştır. Usulî ekol hem içtihadı zorunlu görmesi hem de yaşayan müctehide bağlılığı esas alması bakımından İran Şiiliğinde muazzam bir fikrî ve siyasî dönüşüme kaynaklık etmiştir. Günümüze kadar Şii ulemanın siyasal olaylarda yer almasına olanak sağlayan ve taraf olmasına imkân veren Usulî ekolün ürettiği anlayıştır. Voll, *age.*, s.145 vd; Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An*

itibaren İran’da Şîliğin içinden çıkan ve zamanla kendini yeni bir din olarak sunan Babilik din çatışmasını zirveye çıkarmıştır. İran’ın Batılı güçlerle ilk ciddi teması yüzyılın sonuna doğrudur. Ancak Batı İran için bu noktada henüz ciddi bir emperyalist tehdit değildir.

19. yüzyılın başından itibaren İslâm dünyasının, özellikle Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Tunus’u içine alan coğrafyada, modernleşme pratiğinin kuvveden fiile geçtiği; ordu, yönetim ve hukuk alanlarında kısmî iktibasların ve uyarlamaların yapıldığı; bunlarla beraber Batılılaşma eğilimleri güçlü, seküler zihinli ve devletten topluma doğru değişimi savunan bürokrat-sivil bir elitin genişleyerek görünür olduğu dönemdir.¹⁴³ Batılı veya Batı tipinde donanımlı ordular karşısında İslâm dünyasının bir kısmı sömürge toplumlarına dönüşürken, önde gelen devletlerin; Osmanlı, İran’da Kaçarların ve Mısır’ın, ağır yenilgilere bağlı olarak acil yenileşme programlarını hayata geçirmeye başlamaları İslâm dünyasında iki farklı modernleşme biçimini ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁴ İşte bu bağlamda Kuzey Afrika, Hind ve Orta Asya Müslüman toplulukları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha çok varoluşlarını sağlayacak dinî dayanışma ve kültürel varlıklarını koruma yönünde millî uyanışlara yönelmişlerdir.¹⁴⁵ Daha çok sivil inisiyatiflerin eğitim, kültür ve ekonomik ağırlıklı modernleşme çabalarının anlamlandığı bu coğrafyalarda ana İslâm toplumları ile sıkı bir iletişim kurulmasına yol açmış ve daha yoğun entellektüel tartışmalar yaşanmıştır. Görece bağımsız ve kendi inisiyatiflerinde modernleşme çabası içindeki Osmanlı, İran, Mısır, Afganistan, Fas ve Tunus ise hem Batılı emperyalist güçlerin çok yönlü baskısına karşı koyma hem de çökmekte olan devleti kurtarma ve çözülen toplumu bir arada tutma yönünde ağır bedelleri olan dönüşümü ve değişimi yaşamaya başlamışlardır. Adı her İslâm coğrafyasında aynı ya da benzer olan “ceditçi gelenek” şekillenmeye ve ideolojik bir düstur hâline gelmeye başlamıştır.¹⁴⁶ Modernleşme/ Batılılaşma yönünde yenileşmeyi

Interpretive History of Modern Iran, New Haven: Yale University Press, 1981, s. 20 vd.; Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam*, Chicago: University of Chicago Press, 1984, s. 144 vd.; Arhavi, *age.*, s.39; Vanessa Martin, *Islam and Modernism*, Syracuse&New York: Syracuse University Press, 1989, s. 19 vd.; Mangol Bayat Philipp, *Iran’s First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991, s.11 vd.

¹⁴³ Cleveland, *age.*, s. 61.

¹⁴⁴ Lapidus, *age.*, s. 30- 31.

¹⁴⁵ Hourani, *age.*, s. 313; Voll, *age.*, s. 188 vd.

¹⁴⁶ İslâm literatüründe “ictihad”, “tecdid”, “ıslah”, “ihya”, “nahda”, “cedid” gibi kavramlar tarihî ve kültürel kökenlere sahiptir. Daha önceki dönemlerde dinî açıklamalarda yer alan bu kavramlar modern zamanlarla birlikte dinî veya seküler yeni yorumlara bağlı olarak anlam kaymalarına uğramışlardır. “Bozulani asıl durumuna getirmek, uyarlamak, yenilemek, yeniden yorumlamak” gibi anlamları olan bu kelimeler özünde yeni bir duruma işaret etmektedirler. Zaman içinde kavramlar daha ideolojik ve siyasal üsluplara

ifade eden Ceditçilik, karşıtını da oluşturmuş ve varolan İslâmî mirası ve geleneksel yapının korunmasını savunan “kadimci gelenek”, değişik isimlerde kendini ifade edecek argümanlar oluşturmuştur.

20. yüzyılın başına gelindiğinde Mısır, Fas ve Tunus bağımsızlıklarını yitirerek birer sömürge devlete dönüşürken Osmanlı, Afganistan ve İran Kaçar devletleri, büyük toprak kayıplarının yanı sıra, askerî yenilgiler, ekonomik çöküş, toplumsal dağılma, Batılı güçlerin iç yapıya müdahaleleri ve bunlara bağılı olarak yönetim krizleri içindedirler. Dinin kültürel mirasına başat rol biçen, Batılı bilim ve tekniği önemseyen, dayanışma ve birlik ruhunu ön plana çıkaran İslâm kaynaklı, bunun paralelinde dinî yaşayışı bireye bırakan, devlet ve toplum işlerinde rasyonel davranışları benimseyen, Batılı bilim ve tekniği ihtirasla kabul etmeye eğilimli, belirlenmiş ve sınırlı topluma dayalı Batılı örneğe uygun devlet oluşturmayı hedefleyen millî devlet ideolojileri yönetici ve aydınların temel siyasal gündemleri olmuştur.¹⁴⁷ I. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler, sömürgeleşen İslâm toplumlarının sömürge altında varolma mücadelelerinde dinî dayanışma ve kültürel kimliği koruyarak vasî devletle yeni bir ilişki biçimi olarak gelişirken, Türkiye ve İran, biri millî bir mücadele sonucu millî devlete ve diğeri uluslar arası konjonktüre bağılı olarak hanedan değişimi sonucu yeni bağımsız, milliyetçi ve laik

bürünmüşlerdir. “Cedit” kavramı 19. yüzyıla birlikte siyasal ve ideolojik anlamı olan fikir ve eylemleri içeren ve dinî açıklamanın dışında yeni olana atf yapan bir kelimedir. Daha çok düzen, yöntem ve anlayıştaki değişime vurgu yapan, ilk kez uygulananı veya ikame edilene belirtmek için kullanım imkânı sağlamıştır: keşf-i cedit, libas-ı cedit, mekteb-i cedit, usul-i cedit, nizam-ı cedit, edebiyat-ı cedit. “İctihad”, “ıslah”, “ihya”, “nahda”, “tecdid” kavramları İslâmî bir değişim ve dönüşümü ifade ederken “cedit” daha çok, yine de İslâm’a karşı olmamasına özen gösterilerek, zorunlu İslâmlık dışı bir değişim ve dönüşümü ifade edecek biçimde, laik ya da seküler olana gönderme yapılarak kullanılmıştır. Çok yönlü yenileşmeyi istemek üzerinden oluşturulan ceditçilik bir zihniyet temsilini, siyasal bir tavır ve ideolojik bir üslubü anlamlandırması ile 19. ve 20. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla önemli bir entelektüel argüman olmuştur. İslâm dünyasının bir çok yenileşme hareketi kendisini ceditçi söylemle anlamlandırmıştır. Daha çok yeni olan siyasal düzen, eğitim, kültür ve edebî akımlar kendilerini cedit olarak nitelendirmiştir. “Kadim” kavramı ise geçmiş ve hâli hazırdaki varolanı korumak ve sürdürmek üzere daha çok ceditçilerin kendisi dışındakileri tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak bu kavram birçok İslâm devletinde, geleneksel olarak, geçmiş kurum, kişi, toplum, anlayış ve uygulamaları betimlemede kullanıla gelmiştir: zamm-ı kadim, tarih-î kadim, kanun-u kadim, min’el kadim, kudema vs. İslâm dünyasında, özellikle Rusya, Orta Doğu, İran, Hind ve Osmanlı coğrafyasında, ceditçi-kadimci mücadelesi zihniyet tarihi açısından önemli bir fenomen olarak görülmektedir. Cedit ve kadim anlamları için Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı, 1987, s. 471, 1059; John O. Voll, “İslam Tarihinde Tecdid ve Islah”, *Güçlenen İslâmın Yankıları*, Ed. John L. Esposito, İstanbul: Yöneliş 1989, s. 45- 62; İslâm dünyasındaki zihniyet ve eğitim yenileşmesi için Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, 2. ve 3. bölümlerin içinde; Osmanlı İmparatorluğunda cedit olgusu için Sipahi Çataltepe, *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedit Ordusu*, İstanbul: Göçebe, 1997, s. 73; Rusya Müslümanlarında ceditçi düşünce ve eğitim için İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002, s.31- 46; Arap aydınları arasındaki ceditçi-kadimci mücadele vurgusu için Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and The West: The Formative Years, 1875- 1914*, Baltimore&London: The Johns Hopkins Press, 1970, s. 6- 7; III. Selim’e öykünerek İran örneği; Abbas Mirza’nın kurmaya çalıştığı modern ordunun isminin Nizam-ı Cedit olduğu üzerine Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton Universty Press, 1982, s. 52- 53.

¹⁴⁷ Voll, *age*, s.248 vd.

devletlere dönüşmüşlerdir. Bu iki devlet Batı medeniyetine dahil olabilmek için bunu bağımsızlıklarını koruyarak ve millî kimliklerine dayalı millet ve toplum yaratarak, hemen hemen aynı zamanda, iki karizmatik kişilik Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah Pehlevî'nin önderliğinde köklü inkılâp hareketlerine girişmişlerdir.

İslâm dünyasında 19. yüzyıl başından itibaren devlet merkezli modernleşme pratiği gösterge ve sonuçları bağlamında Türkiye ve İran hem gelişim seyri hem de sürekliliği açısından ayrı bir yere sahiptir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bağımsızlıklarını yitiren Mısır, Fas ve Tunus'ta modernleşme/ batılılaşma girişimleri devamlılığı olmayan ve toplumsal sonuçları itibariyle de anlamlı göstergeleri içermediğinden İslâm toplumlarının modernleşme pratiği açısından fazla bir şey ifade etmemektedir. Ancak özellikle Rusya Türklüğü ve Hind Müslümanları arasında dinî ve millî uyanışı artıran ve kültürel reformları harekete geçiren yoğun tartışma ve uygulamalar görülmüştür. İran Kaçar ve Pehlevî hanedanlarının tezin mekân-zaman çizgisinde modernleşme/ batılılaşma pratiği, 19. yüzyıl için modernleşmeci önderlerin yetersizliği ve süreksizliğinden, toplumsal muhalefetin yoğunluğundan dolayı hedefine ulaşamamıştır. 20. yüzyılın başından itibaren İran'daki modernleşme girişimleri daha çok siyasal talepler ve dinî süzgecin denetiminden dolayı güdük kalmış; ancak en ciddî girişimler yüzyılın ilk çeyreğinden sonra dinî ve toplumsal güçlerin ağır baskı altına alınması ile gerçekleştirilebilmiştir.¹⁴⁸ Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, İran devlet ve toplumunun yaşadığı sorunlara paralel olarak, hafifleyen dinî baskı ve dinî önderlerin Şii toplumlardaki özgün konumları İran'daki modernleşmenin başarısızlığını gösterdiği gibi modernleşmenin reddini öne süren bir süreci de beraberinde getirmiştir.

Tez çalışmasının kronolojik ekseninde yer alan İslâm toplumlarının modernleşme pratiği devlet merkezli ve toplum merkezli olmak üzere kabaca ikili bir tasnife tâbi tutulabilir. Ancak unutulmamalıdır ki bu çok geniş coğrafyada, çok çeşitli yerel yapı ve kültürlerin varlığı, en önemlisi de Batılı modern örneklerle farklı şartlar ve biçimlerde karşılaşan İslâm toplumlarının bunu algılamada değişik tezahürlerin ortaya çıkışına yol açmıştır. Devlet merkezli modernleşme pratiği ya doğrudan dış güçlerin zorladığı ya da değişen dünya şartlarına uymak için kendi iradeleri ile bu pratiği hayata geçirme olarak yine iki yönlü tasnif edilebilir. İslâm toplumları içinde yalnız Osmanlı/ Türkiye ve İran

¹⁴⁸ Abrahamian, *age*, s. 140- 141; Ahavi, *age*, s.74 vd.; Kian-Thiebaut, *age*, s. 81- 82.

Kaçar/ Pehlevî devletleri bu koşulların zorlamasıyla kendi inisiyatiflerinde bu pratiğe yönelmişlerdir.

İslâm toplumlarının modernleşme pratiğinde Osmanlı-Türk deneyimi özgün bir yere sahiptir. Devletten topluma doğru genişleyen birçok İslâm toplumunun modernleşme pratiği üzerine yapılan tüm yorumlarda Türk deneyimi ağırlıklı bir yer bulur. Osmanlı-Türk deneyimindeki taklit-uyarlama-aktarım yönündeki değişik zamanlardaki modernleşme uygulamaları bütün yönleri ile Batılı gibi olmak ya da Batı'ya benzemekle bütüncül bir sonuca ulaşmıştır. Bu tezin odaklandığı zaman-mekânda Türk deneyimi, ihtiyaca göre kurumsal uyarlamalar ve eklektik sentez girişimleriyle başlamıştır. Ancak bu yaklaşımın yetersizliğinden hareketle sistemli, her yönden modernleştirici aktarımlar ve bunların hayata geçirilmesiyle modernleşme sürdürülmüştür. Modernleşmenin ürünü olan pozitivist yönetici ve aydınların yol göstericiliği misyonu aynı zamanda modernleşmenin ideoloji hâline gelmesine de yol açmıştır. Dinî, millî ve çağdaş olma olgularını anlamlandıran temel yaklaşım “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Medenîleşmek” olmuş, süreç içerisinde ise yalnız “Türkleşmek ve Medenîleşmek” başat argümanlar olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁴⁹ Günümüzde bu argümanların dayandığı ideolojik üslup devam etmekte; Türk deneyiminin bugünkü modernleşme problemlerinin açıklanmasında anahtar rolü ve bu noktada İslâm'ın yerinin ne olduğu hâlâ tartışılmaktadır.

İslâm toplumlarının modernleşme tecrübesi, her şeyden önce İslâm dininin tarihin ürettiği her şarta uyum gösterebilmesi ve varlığını sürdürebilmesi açısından önemlidir. Gerek sömürgeleşen toplumlarda gerekse laikliğin katı uygulamalarının yaşandığı bağımsız İslâm toplumlarında İslam inanç, düşünce ve ritüel odaklarında yeniden kendini üreterek entellektüel gündemde yer almayı başarmıştır. Başka Batı dışı toplumlarda türlü inanç kategorileri ya ortadan kalkarken ya da siyasal gündemden düşerken İslâm dini hiçbir İslâm toplumunda bunu yaşamamış, ya devlet ve toplum katında itibarlı yere sahip olmuş ya da alternatif/ muhalif olarak varlığını sürdürmüştür.

¹⁴⁹ Mehmet S. Aydın, “Türkiye’de Din ve Modernleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiye’yi Yeniden Düşünmek Sempozyumu, 22-23 Haziran 1996*, yay. haz. Aydın Ünal, Ankara : Hak-İş Eğitim Yayınları, 1997, s. 97- 98.

Bu durum modernleşme sürecinde İslâm'ın hem dönüşüm yeteneğini hem de direnç odağı olarak şaşırtıcı gücünü gösterir.¹⁵⁰

1.2.2 Türkiye ve İran: Devlet Merkezli Modernleşme

Modernleşme kuramcılarında Black, adına ister modernleşme, ister Batılılaşma ve isterse de çağdaşlaşma denilsin, bunun bir süreç olduğunu, sürecin ise geleneksel kurumların modern Batı kurumlarına dönüştürme fiili üzerine inşa edildiğini savunur. Adını çağdaşlaşma olarak koyduğu sürecin çıkış noktasının Batı kaynaklı olmakla birlikte, evrensel kullanım imkânı olduğunu ileri sürerken, farklı tipleri olsa da çağdaşlaşmanın bütün toplumlar için geçerliliğini, belli aşamalardan geçileceğini (Türkiye ve İran'ı yedi model içinde beşinciye yerleştirir) ve kaçınılmazlığını savunur. Black'ın Türkiye ve İran'ı yerleştiği “Dışarıdan doğrudan doğruya yapılan bir müdahale olmaksızın, ama daha önce çağdaşlaşan toplumların dolaylı etkisi altında çağdaşlaşan toplumlar”ın yer aldığı siyasal modernleşme modelinde bu modeldeki ülkelerin bazı ortak özellikleri olduğunu belirler. İlk bu ülkelerin, uzun bürokratik deneyimleri ile, bir devlet geleneği içinde ülke bütünlüğünü sağlamayı başardıklarını; zaman zaman hepsi de yabancı güçlerin müdahalesine maruz kalmışlarsa da hiçbir yabancı gücün tam sömürgesi olmadıklarını vurgular. Bir diğer özellik olarak da bu ülkelerde girişilen reformların daha çok devleti güçlendirme ve yabancı baskılara karşı güçlerini artırmaya yönelik olduğundan sınırlı çağdaşlaşmanın gerçekleştiğini ve köylülüğün bu gelişmelerden pek etkilenmeden varlığını sürdürdüğünü savunur. Buna bağlı olarak dışardan gelen güçlü çağdaşlaştırıcı baskılar karşısında bu toplumların bütünlüklerini korumayı sağlayan geleneksel kültürlerinin birleştirici etkisinin kimlik bilincinin dönüşüm sürecini geciktirdiğini belirtir. Son bir özellik olarak da çağdaşlaşmacı önderlerin kendi içsel nedenlerine bağlı olarak ortaya çıktığını ve iktidara gelişlerinin Batı'daki gibi geniş kitlelerin katıldığı ihtilâl olmadığını; iktidarı

¹⁵⁰ Günümüzde İslâm toplumlarındaki dinî canlanmanın ve varolan siyasal düzene alternatif olma çabası çoğunlukla modernleşmenin başarısızlığına bağlanarak açıklanmaktadır. Modernleşmenin başarısızlığı ve İslâmî hareketlerin yükselişi üzerine Haldun Gülalp, “Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, s.48 vd. Ancak Türkiye, İran ve bazı Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde İslamiyet’in devlet ve kamusal alandan dışlanmasına rağmen normatif bir din olarak varlığını sürdürmesine izin verilmesinin ve yerine ihtiyacı karşılayacak bir şeyin ikame edilememesinin İslam’ın siyasal taleplerle yeniden gündeme geldiğinin savunusu da yapılmaktadır; bkz. Bassam Tibi, “The Renewed Role of Islam in the Political and Social Development of the Middle East”, *The Middle East Journal*, Vol.: 37, No.: 1 (1983), s. 3 vd.

çağdaşlaşmadan yana olan ama geleneksel olan güçlerden devraldığını (ya da devirerek elde ettiklerini) ve bir kez iktidara geldikten sonra kendi geleneksel doğrularının gerçek doğrular olduğuna tam inanç beslediklerinden bunları bir yana bırakmayı göze alamadıklarını öne sürer.¹⁵¹

Gerek Batı dışı, gerekse İslâm dünyası ve Türkiye-İran bağlamında, nasıl bakılırsa bakılsın, modernleşme dürtüsü, Batılı veya erken Batılılaşan güçlerin askerî, siyasal ve ekonomik üstünlüklerinin tazyiki sonucu harekete geçmiştir. Bu, Rusya, Çin, Japonya, Tunus, Mısır'da olduğu gibi Türkiye ve İran için de genel anlamda geçerlidir. Türkiye ve İran'ın ilk yenileşme girişimlerine bakıldığında, Batılı olmayan ama erken Batılılaşma girişimini başlatan Rusya, başat rol oynamakla birlikte diğer Batılı güçlerin görece üstünlüklerinin fark edilmesi, anlaşılmaya çalışılması, "Ne Yapmalı?" sorusunun sorulması ve çözüm arayışlarının gündeme gelmesi manidardır. Modernleşme ya da Batılılaşma treninde ön vagonunda bulunan Rusya, önde olmanın avantajını kullanarak, 1768-1774 arasında Osmanlı İmparatorluğunu ve 1804-1813 arasında da İran Kaçar Devletini ağır askerî yenilgilerle yerle bir ederken bu iki devleti askerî yetersizlik, siyasal çürümüşlük ve ekonomik çöküşün acımasız gerçeği ile yüz yüze bırakmıştır. Acil olarak kayıpları telafi edecek ve yeniden şekillenen 19. yüzyıl dünyasında tekrar güçlü konuma geçmek için "Ne yapmalı?"dan daha çok "Nasıl yapmalı?" sorusu zihinleri meşgul edecektir.¹⁵² Ancak önlerinde aşılması gereken önemli zihni engeller de olacaktır.

Hem Türk ve hem de İranlı yönetici elitleri kendileri dışındaki dünyadan, geçici elçilerin, seyyahların ve tüccarların anlattıkları kadarıyla az çok haberdardılar ve Avrupa'da neler olup bittiğini sınırlı ve sathî olsa da görebiliyorlardı.¹⁵³ Ancak onlar kendilerine ait güçlü bir tarih bilgisine de sahiptiler.¹⁵⁴ 18. yüzyıl içinde "reform" düşüncesini Batılı anlamda gündeme getirecek Türk ve İran yönetici elitinin muhayyilesinde geçmiş bir "Altın Çağ" engeli vardı.¹⁵⁵ Kanunî (1520-1566) ve II.

¹⁵¹ Black, *age.*, s. 120-124.

¹⁵² İhsan D. Dağı, "Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cilt: 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 322.

¹⁵³ 18. yüzyılla birlikte bu tür bilgilerin artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Osmanlı için Ortaylı, *age.*, s. 11; İran için Tavakoli-Targhi, *age.*, s. 38 vd; genel İslâm dünyasının Avrupa hakkındaki bilgilenme uğraşı üzerine daha fazla bilgi için Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2000.

¹⁵⁴ Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 45-46.

¹⁵⁵ Osmanlı için bkz. *Türkiye Tarihi*, Ed. Sina Akşin, Cilt: 3., 6. Baskı İstanbul: Cem Yayınevi, 2000, s. 34, 300; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s. 31; Osman

Abbas (1588-1629) dönemlerinin gösterişli görünülerinin hâlâ hafızalarda izleri varken ne yapmak ve nasıl yapmak konusunda tedirgin bir duruş sergiliyorlardı. Bu tedirginlik uzun, acı ve büyük kayıpların görülmesinden sonra ancak atılabildi. Bu tedirginliği ilk üzerinden atan Osmanlı İmparatorluğu oldu ve Batılı anlamda ilk ciddî modernleşme girişimi, 19. yüzyılın başında askerî yenilgilere bağlı olarak, Batı tipi eğitim ve silahlarla donatılmış yeni bir ordu kurulmasıyla başladı. Benzer gelişme İran'da da, yine askerî yenilgilere bağlı olarak orduda başladı. Bunu gerçekleştiren ise Osmanlı Devleti'ndeki III. Selim'in (1788-1807) İran'daki muadili veliaht ve Azerbaycan Eyaletinin valisi olan Abbas Mirza (ö.1833) idi.

Devlet eliyle ve devlet öncelikli yenileşme, Türk ve İran modernleşmesinin genel görünümüdür. Genel modernleşme teorilerinde değişimi talep eden ve yürütücü aktörlerinden olan sermaye burjuvazisinin tarihsel nedenlere bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da oluşamamasından dolayı modernleşme sürecinde devletin tutumu belirleyici olmuştur. Burjuvazi yokluğu devleti değişim için hem talep eden hem de talep edilen konuma getirmesi modernleşme sürecinin hareket noktası olarak devletin varlığı önemli hale gelmiştir. Bu durum modernleşme tasniflerinde Osmanlı ve İran deneyimlerini farklı değerlendirmek gerektiği sonuçlarını da üretmiştir. Özellikle Türk deneyiminde Jöntürklerin ve Cumhuriyet kadrolarının sermaye burjuvazisi yaratma çabaları bir yönüyle bu eksikliğin hissedilmesi ile ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu ve İran Kaçar Devletinin modernleşme süreçlerinde devletin ürettiği ve onunla özdeşleşen bir elit burjuvazisi öne çıkar. Her iki devletin kendi yönetici elitleri vasıtasıyla veya devletin açtığı modern okullardan yetişen aydınların girişimleri ile başlayan bu uzun ve yorucu modernleşme çabası karşılaştırmalı olarak yorumlandığında daha da çarpıcı bir görüntüye sahiptir.

Türkiye ve İran aydınları ve yöneticileri 19. yüzyılın başından itibaren emperyalist Batı kültürel sızmalarına karşı kendi inisiyatiflerinde bu sızmaları denetlemeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır.¹⁵⁶ Türk modernleşmesinde Namık Kemal (1840- 1888)'den Ziya Gökalp'a (1876-1924) uzanan çizgide telifçi girişimler sık sık yapılmış; Sait Halim Paşa (1863-1921) gibi eleştiri ve red, Abdullah Cevdet (1869-

Köksal, "XVII. Yüzyıl'da Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cilt: 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 167; İran için Cleveland, *age*, s. 54-55; Lewis, *age*, s.46; İslâm dünyasında ise geçmiş büyük İslâmî günlere dönüşü sağlayacak dinî form ve ilkelerin restore edilmesinin önerisi ve asr-ı saadet düşüncesi için Landen, *age*, s. 23; Sharabi, *age*, s. 7.

¹⁵⁶ İlk dönem Batılılaşmacı aydınların denetleme refleksleri için İlhan Kutluer, "Batılılaşma: Felsefî Düşünce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 153.

1931) gibi toptan kabulcü aydınlar ortaya çıkmıştır. İran modernleşmesinde Malkom Han'dan (1833-1908) Ahmet Kesrevî'ye (1890-1946) uzanan çizgide telif ve terkip çabalarına rağmen, Şeyh Fazlıllah Nuri (1843-1909) gibi muhafazakâr muhalifler de ortaya çıkmış, zaman zaman toplumsal ve dinî tepkileri dile getirerek, siyasal gündemi işgal etmişlerdir. İran'da 1830'larda ortaya çıkan ve İran tarihinde önemli bir yeri olan Babilik Hareketinin, dönemine göre oldukça radikal olan, laiklik, sosyal adalet, din, vicdan ve düşünce özgürlüğü, kadın-erkek eşitliği ve kadının sosyal hayatta görünürlüğü gibi konularda, İslâm içinde başka biçimlerde hep var olan tartışmaları İran'dan Osmanlı Türkiye'sine taşımada fikrî etkileri olmuştur.¹⁵⁷ Babilîğin kurucusu Bahau'llah'ın Mithat Paşa gibi Osmanlı yöneticilerine ve Azerbaycan Türk kökenli Ağaoğlu Ahmed (1869-1936), Mehmed Emin Resulzâde gibi elit entelektüellerin Osmanlı/ Türkiye bağlamında Meşrutiyet ve Cumhuriyet kadrolarına bu yönde etkileri açıktır.

Türk ve İran modernleşmesinin yürütücü aktörleri olan aydınların karşılaştıkları zihnî problemlerden biri de kültürel iklimin sunduğu geriliktir. Bu iki ülkenin aydınlarının, Rus ve Japon aydınlarının aksine, Batı düşünce dünyasıyla derinlemesine tanışıklıkları 19. yüzyılın son çeyreği hatta 20. yüzyılın başına kadar uzanır.¹⁵⁸ Rus aydınları 18. yüzyıl içinde, Japon aydınları 19. yüzyılın ilk yarısında Batının büyük düşünce akımlarının temel kaynaklarını kendi dillerine kazandırmışlardı.¹⁵⁹ Bu tarihî gecikmenin Türk ve İran devletlerinin siyasal güçlerinin tükenişi ve Batı emperyalizminin etkisine bağlı olarak geleneksel toplumsal yapının çözülmesi ile aynı zamanda gerçekleşmesi, Türk ve İran aydınlarını acil kurtuluş reçeteleri hazırlamaya itmiştir. İyi niyetli ancak sığ Batılı düşüncelerinin etkisi altındaki Türk ve İran aydınları ancak Atatürk ve Rıza Han gibi yetenekli oldukları kadar kendi toplumlarını tanıyan devlet adamlarının liderliğinde olumlu şeyler yapabilmişlerdir. Bir başka benzer problem ise bu iki ülkede, İslamiyet'in;

¹⁵⁷ Babilîğin Osmanlı aydınları üzerine etkisi için Juan I. Cole, *Modernity and the Millennium: The Genesis of the Baha'i Faith in the Nineteenth Century Middle East*, New York: Columbia University Press, 1998, s. 49 vd. Ancak bu etki hakkında ihtiyatlı olmak gerekir. Babilerle Osmanlı yönetici ve aydınlarının karşılaştıkları tarihî dönemde Osmanlı modernleşmeci aydın ve yöneticileri bu görüşlere zaten aşina idi; yalnızca tartışmalarında, İslâm içinden çıkmış Babilerin de böyle düşündüğünü kanıt olarak kullanmışlardır. Bu etkiye 2. Bölümde ayrıntılı değinilecektir.

¹⁵⁸ Boroujerdi, *age.*, s. 52-53.

¹⁵⁹ Japonların 18. yüzyıl içinde "Hollanda Bilimi" dedikleri Batı biliminin önemli eserlerini okuyup tercüme edip özümlediklerine dair Mehmed Genç, "Müzakere", *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001, s. 323; Osmanlı devletinde Batı felsefî eserlerinin ilk tercümelerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında; İran'da ise Osmanlı ve Hint çevirileri kanalıyla 19. yüzyılın başında olması üzerine Mehmet Akgün, "1839-1920 Yılları Arasında Türk Fikir Dünyasında Temsil Edilen İki Felsefî Akım: Rasyonalizm ve Materyalizm", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Cilt: 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 400; Boroujerdi, *age.*, s. 52.

farklı tonlarını taşıyalar da, devlet ve toplumu kuşatıcı sosyo-kültürel yapısı içinde hem kazanımlarını ve hem de Batılı seküler değerleri meczetme konusunda benzer siyasal ve toplumsal dirençlerle karşılaşmış olmasıdır. Rusya, Hıristiyanlığın ortak kültür paydasından yararlanarak Batılılaşmayı Hıristiyanlığın bir ürünü gibi sunarken¹⁶⁰ Japonya’da da bir devlet dini olarak Şintoizm biçimlenmiştir. Osmanlı/Türkiye’de Batılı her uygulama “dinden çıkma”, “Frenk mukallitliği”, “Batılılaşma ihaneti” olarak algılanırken Kaçar-Pehlevî İran’ında ise **ferengî** (Frenkleşme)”, **fokolî** (Avrupaî giyinen İranlı; aşağılayıcı anlamda), **garbzedegî** (Batı hastalığı) olarak karşılık bulmuştur.¹⁶¹ Özellikle 1950’lerden sonra Batılılaşmayı, Türkiye’de “ihanel”; İran’da ise “hastalık”¹⁶² olarak algılayan kesimlerin varlığı ilginç bir ortak düşünmeyi göstermesi açısından dikkate değerdir.

Şüphesiz modernleşme gerek Türkiye’de gerekse İran’da bir siyasal tercih olarak ortaya çıkmıştır. Modernliğin Batı’da kendini biçimlendirdikten, toplumsal pratikleri hayata geçirdikten ve bir yaşam kültürü ortaya koyduktan çok sonra kendini gösteren Türk ve İran modernleşme çabaları, farklı bir tarihî sürecin yaşandığı, güçlü geleneksel kültür kodlarının varolduğu ve siyasal bağlılığın ferdi silikleştirdiği bir ortamda başlamıştır. Siyasal, toplumsal, kültürel ve psikolojik güvenin yitirildiği İslâm dünyasında bunalımdan çıkma çabalarının siyasal tercihi olan modernleşme, siyasal yapıların değişimine, toplumsal kurumların dönüşümüne, ferdin ortaya çıkışına yol açmakla birlikte toplumun, ekonominin ve kültürün çöküşüne yol açan bir gelecek de yaratmıştır.

Türk ve İran modernleşmeleri birey, toplum ve devlet üzerinde gerçekleşen değişim süreçleri olarak siyasal olayların belirlediği bir yol haritasına sahiptir. Kültür değişiminin esas olduğu ancak buna bağlı olarak modernleşmenin devlet tarafından talep edildiği, devletin birey ve toplumu dönüştürmeyi üstlenerek tepeden inmeci tavır sergilediği görülür. Kendi iradî imkânları ile modernleşmeyi gerçekleştirmeyi savunan Türk ve İran modernleşmeci elitleri seküler toplum, liberal birey ve laik devlet özlemlerini çağı yakalama ülküsü ile dile getirmişlerdir. Tez çalışmasının diğer bölümlerinde bağlamsal

¹⁶⁰ Murat Belge, “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, yay. haz. Uygur Kocabaşoğlu, Cilt: 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 45.

¹⁶¹ “Fokolî”, “Ferengî” ve “Garbzedegî” kavramsallaştırmaları hakkında bkz. Boroujerdi, *age.*, s. 90- 91 ve s. 102.

¹⁶² Türkiye ve İran için, ülkelerinde en çok baskı yapan ve okunan iki örnek çalışma; D. Mehmet Doğan, *Batılılaşma İhaneti*, 16. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 1993; Celal el-Ahmed, *Garbzedeler- Batıdan Gelen Veba*, Çev. B. Tuna, İstanbul: Nehir Yayınları, 1988.

gelişmelere bağılı olarak bu durumun aldığı mesafeyi, yönü ve biçimi tarihî olaylarla ilişkilendirerek ele almaya çalışacağız.

2. BÖLÜM: İRAN MODERNLEŞMESİNİN TARİHİ KÖKENLERİ VE OSMANLI

2.1. İran: Coğrafya, İnsan, Tarih ve Din

İran, çok yönlü çağrışımların etkisine dayalı olarak, kültürel bir dünyayı ifade eder. Fars kültürünün baskınlığı siyasal fenomeni tarihin içinde biçimlendirirken coğrafya, insan ve inanç bu baskınlığa çok şey borçlu olmuştur. Fars kültürü coğrafyanın belirlediği sınırlar içinde rakipsizken coğrafyanın dışına çıkıldığında standart belirleyici özelliğini yitirmekle birlikte zevklerin, öykünmelerin ve farklı arayışların aracına dönüşmüştür. Çoğunlukla İran, siyasal galiplerin kültürel mağlubiyet yaşadığı ender coğrafyalardandır. Bu yüzden İran coğrafyasının insanı Fars kültürünün derinlemesine etkisi altında kendine özgü bir hayat algılamasına sahiptir. Tarih boyunca farklı etnik kökenden gelen birçok insan topluluğu bu coğrafyanın derin tarihi birikimini, siyasal üslubunu ve inanç biçimini sahiplenmeye eğilimli olmuştur. Tarih içinde etnik sirkülasyonun uzun soluklu dinamizmine rağmen kültürün belirleyiciliği tarihsel süreci ve inanç yapılanmasını günümüze kadar belirlemiş; dünya görüşü ve inancı farklı bir kodda okumaya imkan sağlamıştır. Zaten günümüz İran coğrafyasının farklı etnik dokusuna rağmen hala siyasal bütünlüğünü muhafaza etmesinde tarihi birikimin, kültürel baskınlığın ve farklı inanç yapılanmasının büyük rolü vardır.

2.1.1 Coğrafya:

Güncel bir dünya haritasına eğildiğimizde İran, Asya'nın güney batı ucuna doğru uzanır ve Ortadoğu'nun kıyısında yer alır. Bu haritaya göre kuzeyinde Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Hazar Denizi; doğusunda Afganistan ve Pakistan; güneyde Basra ve Umman körfezleri ile batısında Irak ve Türkiye ile çevrilidir. Güneydoğudan kuzey-batıya doğru geniş bir coğrafi konuma sahiptir. Doğu ve güney kesimleri nispeten düzlük ve çöldür. Kuzey ve batı kesimleri engebeli, yer yer uzun ve yüksek sıra dağlarla kaplıdır. Yüksek sıra dağların arasında yer yer ziraata elverişli araziler ile çöl bölgelerinde vahalar yerleşime olanak sağlamaktadır. Kuzey sınırı boyunca uzanan Elburuz ve güney-batı sınırı boyunca uzanan Zagros sıradağları İran'a büyük bir yayla

görünümü kazandırır. İran'ın tarih boyunca konar-göçer toplulukları için cazip olması bu yayla niteliğindedir. Genel olarak İran'da bozkır iklimi hakimdir. Bu durum tarih içinde İran'ın etnik, kültürel, siyasal ve sosyo-ekonomik gelişimini doğrudan etkilemiştir. Doğal engellerle oluşan coğrafi yapının farklı karakterlerde bölgeler oluşturması etnik oluşumu, kültürel çeşitliliği, şehirleşmeyi ve iletişimi etkilediği gibi siyasal yapının oluşumunda da inanç birliğini öne çıkarmıştır.

İran bulunduğu coğrafyadan dolayı tarihin çok eski dönemlerinden beri Doğu-Batı ticaretinin geçiş yolları üzerindedir. Tarihî İpek Yolu Türkistan üzerinden İran'ın kuzey ve iç kesimlerinden Anadolu'ya veya Karadeniz kıyılarına çıkar. Kuzey-batısındaki Tebriz, Reş, Rey, Salmas gibi yerleşim yerleri orta ve yeni çağlar içinde önemli ticaret ve nüfus canlılığına sahiptiler. Güneyinden gerek karayolu gerekse deniz yolu ile Basra ve Bağdat'a ulaşan Hint Baharat Yolu kıyı boyunca liman şehirlerini ve iç kesimlerdeki yerleşim yerlerini hatırı sayılır oranda kültürel ve ekonomik zenginliğe ulaştırmıştır. Tarih içinde İran'da hüküm süren siyasî güçler bu ticaret yollarını elde tutmak için yoğun çaba harcamışlardır. Aynı zamanda bu ticaret yollarını ele geçirmek isteyen çevre güçler de İran'ı sürekli tehdit etmişlerdir. Yeni ve yakın çağlar boyunca Osmanlılar ve daha sonraları Ruslar kuzey-batı ticaretini kontrol etmek ve stratejik öneme sahip İran'ın batı ve kuzey bölgelerini ele geçirmek için merkezi İran'daki hakim siyasal güçlerle uzun ve yıkıcı savaflara girişmişlerdir. 18. yüzyıl ile birlikte Hind alt-kıtasına hakim olan İngilizlerin İran'ın özellikle doğu ve güney sınır bölgelerinde egemenlik kurmaları İran merkezi devletlerini tedirgin etmiş ve İran'ın yenilgileri ile sonuçlanan bir dizi savaflar olmuştur. Bu hakimiyet mücadelelerinde İran'da hakim olan hanedanlar, çoğu zaman yenilmiş olmalarına rağmen, değişen tarihî konjonktürden dolayı bölgesel etkinliğini günümüze kadar sürdürebilmişlerdir. Yer-altı zenginliklerinin –birkaç maden türü, çıkan petrolün çoğu ve ona bağlı ürünler hariç- önemli bölümü kuzey ve batı kesimlerindedir. Petrol sanayii ve maden üretimi dışında İran, yer üstü suları bakımından fakir olmakla birlikte, bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. Hububat, tütün, pirinç ve başta ipek olmak üzere tekstil üretimi için gerekli olan hammaddeler yetiştirilmektedir. Hayvancılık bugün bile önemli bir geçim kaynağıdır. Nüfusun büyük çoğunluğu orta ve kuzey-batı kesimlerinde toplanır. Önemli şehirleri olan Tahran, Tebriz, Urumiye, Enzeli,

Semnan, Meşhed, Reşt, Erdebil, Zencan, Hemedan, Kirmanşah, İsfehan, Kum bu bölgelerde yer alır.¹⁶³

Tez çalışma dönemi içinde İran'ın siyasal coğrafyası, az çok bugünkü İran sınırları içinde kalan coğrafyaya tekabül etmektedir. Ancak 19. yüzyılın başında Osmanlılar ve Ruslarla girdiği mücadeleye sonucu kaybettiği bugünkü Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan topraklarının bir kısmı ile 19. yüzyıl içinde İngilizlere terk etmek zorunda kaldığı bugünkü Afganistan, Pakistan topraklarının bir kısmı ve Basra Körfezindeki bazı adalara sahip olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Hala bugünkü İran siyasal düşüncesi bölgesel bir güç olarak kendini görmesine ve geçmiş tarihî haklarına bu kaybettiği toprakları ve kültürel bağlarına atıf yaparak bir meşruiyet sağlama çabası içindedir.

2.1.2 İnsan

Günümüz İran'ı etnik yapı olarak tam bir mozaik oluşturur. Yarıdan pek az fazlasını oluşturan Farslar kültürel yapıya da damgalarını vurmuşlardır. Çoğunlukla orta kesimlerdeki Fars ağırlığının aksine Türk soylu topluluklar doğu, kuzey ve batı kesimlerinde çoğunluktadır. Ağırlıklı bu iki etnik grubun dışında az ama siyasal bilinç açısından etkin Kürt, Arap, Gilek, Mazenderanlı, Lur, Beluci, Ermeni, Yahudi ve diğer etnik gruplar bulunmaktadır. Nüfusun % 80'nini Fars ve Türklerin oluşturduğu İran'da yer yer kuzey ve doğu kesimlerinde yoğunlaşan Gilek ve Mazenderanlıların yanı sıra batı bölgelerinde yaşayan Kürt ve güney kesimlerinde yoğunlaşan Arapların dışındaki etnik gruplar nüfus itibarıyla kayda değer değildirler. Farsçanın yanında bölgesel ağırlıklara göre Türkçe -kuzey-batıda Azeri Türkçesi hakim-, Arapça ve Kürtçe konuşulur. Ancak İran'da 16. yüzyıldan itibaren temel sosyo-kültürel yapılaşma Şîî dini inanca dayalıdır. Nüfusun %89 oluşturan Şîîler ve %9 oluşturan Sünnilerin (Kürt ve

¹⁶³ İran hakkındaki coğrafi bilgiler şu kaynaklardan temin edilmiştir: *İran Ülke Etüdü*, haz. Tezer Palacıoğlu- Cem Akgün, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, Mart 2003, ss. 16- 28; Peter Avery, *Modern Iran*, 2nd edition, London: Ernest Benn Limited, 1967, s. 4 vd.; J. H. Kramers, "İran", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, 2. Kısım, İstanbul: Maarif Basımevi, 1960, s. 13- 17; Raymond Furon, *İran*, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943, s.2 vd.; Sami Oğuz- Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 23 vd.

Türkmen) yanında çoğunluğu Ermeni olan Hristiyanlar, Zerdüşter ve Yahudiler vardır.¹⁶⁴

Tarih içinde İran, doğu ve batıdan sürekli istilâlara maruz kalmasından dolayı, çok çeşitli etnik grupların hakimiyet kurmasına ve yerleşmesine yol açmış; çok sayıda etnik grup yerli halkla kaynaşarak ve kimliklerini büyük oranda kaybederek, (Hristiyan Ermeni ve Gürcüler ile Yahudiler hariç) Farslaşmışlardır. Orta Çağlarla birlikte gelen Arap, Kürt ve Türk grupları, çoğunluğu Şîi olmakla ve yakın çağlar boyunca Farslaştırılmaya çalışılmakla birlikte, hâlâ dillerini ve kültürlerini koruyarak etnik kimlik bilincini yaşatabilmektedirler. Türk toplulukları, İran coğrafyasının tümüne yayılmış olmakla birlikte, güney ve orta kesimlerde Farslaştıkları görülür. Bunlar için en iyi örnek bugün çoğu Farsça konuşan Kaşgaylardır. Günümüzde doğu, kuzey ve kuzey-batı kesimlerinde dil ve kültürlerini koruyan Türk toplulukları bu niteliklerini sürdürmektedir. Bunların en başta gelenleri Azeri Türkleri ve Türkmenlerdir.¹⁶⁵

2.1.3. Tarih: Türk-İran İlişkileri

İran tarihin en eski sayılabilecek yerleşim yerlerinden biridir. Ancak tarihî İran adı bir topluluğa mı yoksa coğrafi bir alana mı tekabül ettiği konusunda anlaşmazlıklar vardır. M.Ö. 3. bin yıla kadar inen arkeolojik bulgulara dayalı tüm tarihsel kronoloji kurmacadır.¹⁶⁶ Elamlarla başlayan bu kurmaca da oryantalizmin Aryan arayışı önemli yer tutar.¹⁶⁷ Ancak İran'ın tarih öncesi için iki olay (M.Ö. 6. yüzyılda Zerdüşter dininin ortaya çıkışı ve M.Ö. 546- 445 arasında Yunan kaynaklarında anlatılan Pers-Yunan

¹⁶⁴ 2003 yılı İstanbul Ticaret Odasının hazırladığı ülke etüdüne göre 64. 9 (2001 tahmini rakam) milyonluk nüfusun %51'i Farsi, %24'ü Azeri, %8'i Gleki-Mazendarani, %7'si Kürt, % 3'ü Arap, %2'si Lur, %2'si Beluci, %2'si Türkmen ve %1 diğerleri... Bu nüfusun %58'i Farsça ve lehçelerini, %26'sı Türkmençe ve ağızlarını, %9'u Kürtçe konuşmaktadır. Diğer konuşulan diller Luri, Beluci, Arapça ve Türkçenin diğer dialektleri olarak sayılabilir. İran'ın resmî dini ve mezhebi Caferîdir. Nüfusun %89'unu Şiiler %10'nunu Sünnîler ve %1'ni Zerdüşter, Museviler, Hristiyanlar ve Bahaîler oluşturmaktadır, *İran Ülke Etüdü*, s. 18. Daha sonra görüleceği gibi 1840'lardan günümüze İran siyasî ve toplumsal tarihinde önemli roller oynayacak ve hep gündemde kalacak olan Babi-Bahaîlerin kesin sayısı hakkında (İmamiya Şiasının varlığını kabul etmemesinden dolayı) tam bir bilgi bulmak mümkün değildir. Nüfus ve etnik yapının seyri için Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press, 1982, s. 12- 13.

¹⁶⁵ Selçuk Alkın, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Ankara: Mars Yayınevi, 1998, s. 17 vd.

¹⁶⁶ Ayrıca İran tarih yazıcılığı üzerine önemli etkisi olan Firdevsî'nin *Şehnâme*'si tamamen sözlü halk kültürü kaynaklarına dayanır. Modern tarih yazıcılığına uymayan sayısız unsurlar içermesine rağmen yazıldığı dönemden itibaren İran millî bilincinin oluşmasına ve canlı tutulmasına büyük katkı sağlamıştır. Firdevsî ve "İran" adı ve çevresindeki spekülasyonlar için Mustafa Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, New York: Paragon House, 1993, s. 65 vd.

¹⁶⁷ Avery, *age*, s. 1.

savaşları) kronolojinin oluşumuna önemli katkı sağlar. Elamlar M.Ö. 28-11. yüzyıl, Medler M.Ö. 11-8. yüzyıl, Persler M.Ö. 8.yüzyıl- M.Ö.330, Partlar M.Ö. 171(?)- M.S. 225 ve Sasanîlerin ise M.S. 225-650 arasında hüküm sürdüğü İran coğrafyasında yerli İran kaynaklarında Turanlılar ile Yunan kaynaklarında geçen İskitlerin varlığı Türk-İran ilişkilerinin tarihî izlerine işaret eder. Yukarıda adı geçen devlet veya hanedanların hemen hepsi yalnızca İran tarihinin değil; Mezapotamya bölgesinin de örgütlü güçleri olarak İran'la birlikte bu bölgenin de tarihini belirlemişlerdir. Ayrıca İran tarihi bugünkü Kafkasya, Anadolu, Türkistan, Afganistan, Hindistan ve Arabistan tarihleri ile doğrudan ilgilidir.¹⁶⁸

M.S 650'de yıkılan Sasanî devletinin sonrasında git-gellerle dolu fetihçi Arap askerî hareketleri Arap-İslâm yönetiminin yerleşmesini geciktirmiştir. Arap yönetiminin yerleşmesi ile başlayan İran coğrafyasının İslâmlaşması uzun, çetin ve yıkıcı olmuştur. Bunda İran coğrafyasının tarihî mirasının uzantısı olan siyasal örgüt bilinci, kültürel yapının güçlü konumu ve coğrafyasının gösterdiği çeşitlilik belirleyici olmuştur. Arap-İslâm İmparatorluğunun coğrafi bir parçası olan İran'ın İslâmlaşması ile birlikte İran adı İslâm ve Türk kaynaklarında sık kullanılan bir kelime olmamıştır. Eski Arap kaynaklarında geçen İran veya İranşer (İranshar) adları bir yana bırakılırsa Arapların İran'a verdikleri Acem veya Acemistan adı Ortaçağ Arap kaynaklarında geçtiği gibi Anadolu Türkleri tarafından da devralınmıştır.¹⁶⁹ Türk ve Arap kaynaklarında 'Acem' adı kullanılmakla birlikte 10. yüzyıldan itibaren İran coğrafyasında devlet kuran çoğunluğu Türk kökenli devletler daha çok kendi adlarını "Devlet-i Samanî", "Devlet-i Selçukîyye", "Devlet-i Safevîyye", "Devlet-i Nadrîyye", "Devlet-i Kaçarîyye" şeklinde taşımışlardır. 'İran' resmî devlet adı olarak Kaçar döneminde görülmekle birlikte Pehlevî hanedanı (1925- 1979) döneminde, özellikle 1935'ten itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

¹⁶⁸ Daha geniş bilgi için bkz. M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, 2. Basım, Cilt: I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987; M. A. George Rawlinson, *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı- Part İlhanlığı*, Çev. Süreyya Ülker, 2. Basım, İstanbul: Teknografik Matbaacılık A.Ş., 1988.

¹⁶⁹ 'İran' adı Osmanlı kaynaklarında geçmektedir. Ancak çoğunlukla 'canib-i İran', 'arsa-yi İran', 'Türkmaniye-yi İran', 'Memalik-i İran', 'bilad-i İran', 'ehl-i İran', 'İran ahalileri', 'İran hüccacı', 'güruh-ı İraniyyan', 'zuvvar-ı İraniyye', 'İran', 'Pars' vd. kullanımları yaygındır. Bu tür kullanımlarda siyasî bir teşekkülden çok coğrafyaya ve topluluğa atıf yapılmaktadır. Ancak 18. yüzyılın sonuna doğru 'saltanat-ı İran', 'hükümet-i İraniyye' literatürde yerini almıştır. Osmanlı kaynaklarında 'Devlet-i Kızılbaş', 'Devlet-i Acem', 'Şah-ı Acem' tabirleri çok sık geçer. 'Acem' veya 'Acemistan' adının Osmanlı kaynaklarında yoğun kullanımına paralel olarak Türkçede bugün de kullanılan "acemi" ile ilişkisine dayalı bir ironi de mevcuttur. Yeni Türkiye'nin kuruluşunun ilk yıllarında İran'la ilişkilerini düzeltmek isteyen hükümet in "Acem" tabirinin İranlıları rencide ettiğinden kullanılmaması yönünde karar için *B.C.A. Diyanet İşleri Reisliği Fonu*, 51. 8.65.18/ 12 Eylül 1339(1923); "Acem" adı üzerine bkz. Vaziri, age., s. 89

Bu kullanımda bile yaygınlık tartışmalıdır; Pehlevilerin bile daha çok ‘Pehlevî İran’ı’ tabirini kullanarak coğrafyaya vurgu yaptıkları şeklinde yorumlanabilir.¹⁷⁰

Orta ve Yeniçağlar için İran tarihi ile ilgili kullanılabilir ve güvenilir bilgiler Süryanî, Arap, Bizans ve Fars kaynaklarında bulunmaktadır. Bu kaynakların en önemli olgusu ise İran coğrafyasına kitleler halinde süren Türk göçleridir. Bilinen kaynakların gösterdiği biçimde Türkler İslâmiyet’le İran coğrafyasının kuzey-doğu sınırında tanışmışlardır. İran coğrafyasına giren Türk boylarının İslâmlaşması sanılanın aksine hemen olmamış, iki yüzyıl gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bunda Arapların askerî güçlerinin zayıflamasının yanında farklı dil dünyası olan ve sözlü kültüre eğilimli Türklerin Arap dilini kabulde gönülsüz davranmalarının rolü olduğu sanılmaktadır.¹⁷¹ İran coğrafyası içinde ilk kurulan kayda değer Türk devleti Gazneliler (969-1187) olmuş; ancak ilk kez İran coğrafyasının hemen hemen tümüne hakim olan ve devlet kuran Selçuklulardır. Selçuklularla birlikte Türk göçleri İran içlerine, Irak’a ve Suriye’ye doğru genişlemekle birlikte asıl akışı batı İran üzerinden Anadolu’ya olmuştur. İran coğrafyasının kuzey, orta ve batı kısımlarını içine alan nüfusça kayda değer bölgelerinin Türkleşmesi ile birlikte İran tarihinde Türk hakimiyet dönemi başlamıştır. 1925 yılında Kaçar hanedanı yıkılana kadar İran coğrafyasında Afgan (1722-1729) ve Zend (1750-1796) hanedanları dışında tamamen Türk hanedanları hüküm sürmüştür.¹⁷² Moğol ve Timur İmparatorlukları İran coğrafyasında kısa süreli hakimiyet tesis etmelerine rağmen, göçebe Türkmen unsurlarının sosyo-ekonomik yapısının yaygınlaşması ve buna bağlı olarak siyasal gücün belirlenmesi ile Şîî unsurların varlıklarını koruma ve kültürel gelişim sağlamaları noktalarında iki yönlü etki bırakmışlardır.¹⁷³

Bugünkü İran’ın Şîî ve Fars millî kimliğine doğru biçimlenmesinde tarihî rolü üstlenen Türk kökenli Safevî hanedanı¹⁷⁴ günümüz İran’ının kuzey-batı bölgesinde,

¹⁷⁰ Vaziri, *age.*, s. 93.

¹⁷¹ Tüm bu tartışmalar, Türklerin Müslümanlaşması ve İran coğrafyasındaki varlığı için İsmail Hami Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur -Türklük ve Müslümanlık*, 3. Basım, İstanbul: Burak Yayınevi, 1994; Zekeriya Kitapçı, *Türkistan’da İslâmiyet ve Türkler*, Konya, 1988; farklı bir yaklaşım için Erdoğan Aydın, *Nasıl Müslüman Olduk*, 11. Basım, Ankara: Doruk Yayınevi, 1995.

¹⁷² Roy Muttahedeh, *Peygamberin Hırkası: İran’da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 133 vd.

¹⁷³ Gustave Edmond von Grunebaum, *İslâmiyet- II*, Çev. Esat Nermi Erendor, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993, s.137.

¹⁷⁴ Birçok kaynak tarafından Safevî şahlarının ve sarayının Türkçe konuşup yazdığı zikredilmesine ve ironik olarak Osmanlı padişah ve sarayı ile (ki Osmanlı padişahları Farsça şiirler yazdığı gibi birçok Osmanlı edip ve alimi Farsça eserler kaleme almıştır) karşılaştırılmasına rağmen Türk Safevî hanedanının Kürt asıllı olduğu üzerine bir tartışma da mevcuttur. Safevî etnik kökeninin Kürt asıllı olduğu; S(a)incarlı Firuz Şah’ın 10. yüzyılda Erdebil’e geldiği üzerine bilinen ilk iddia İran’da Azeri Türk kökenli araştırmacı Ahmed

Erdebil merkez olmak üzere bir tarikat olarak 15. yüzyılda ortaya çıkmış ve Osmanlı-Akkoyunlu devletlerinin tarihî konjonktürü belirlediği hakimiyet mücadelesi döneminde taraftarlarını çoğaltmıştır. Sünnî bir tarikat olarak çıkışından kısa bir süre sonra Şîleşen¹⁷⁵ Safevîye tarikatı Şeyh Cüneyd (1447-1460), Şeyh Haydar (1460-1488), Hoca Ali (1488-1494) başta olmak üzere hırslı ve mücadelecî şeyhlerinin çabaları sonucu Türk aşiretleri ve küçük bölge devletlerinin bağlılığını elde etmiştir.¹⁷⁶ Bölgedeki Akkoyunlu devletinin zayıflaması ve Osmanlı devletinin dikkatini batıya yönelttiği kısa tarihî dönemde (1478-1501) fırsatları değerlendirerek bir devlet gücü olmuştur. Safevî devletinin iki yüzyıldan fazla süren hakimiyet döneminde Şah I. İsmail (1487-1525) hem devlet kurucu hem de Şîîliğin “isna aşeriye” mezhebini İran’ın geneline yaygın ve resmî devlet dini haline getiren şahsiyet olmasıyla önemlidir. Şah İsmail, İran coğrafyasında iç içe yaşayan Şîî ve Sünnileri ayrıştırarak, çoğunluğu oluşturan Sünnilerin Şîî olarak İran’da yaşamaya veya kabule yanaşmayanları göç ve katliamla silme girişimi,¹⁷⁷ İran’ın sistematik şekilde Şîleşmesine ve bu Şîleşmeye bağlı olarak da kültürel bakımdan Farslılaşmaya giden süreci başlatmıştır. Halefleri de bu süreci devam ettirmişlerdir.¹⁷⁸ Safevîler devlet gücü olarak ortaya çıktıkları andan itibaren kendileri ile aynı dili konuşan Anadolu’daki Osmanlı Türkleri arasında yoğun propagandaya girişmişler ve memnuniyetsiz göçebe Türk toplulukları üzerinde etkili olmuşlardır.¹⁷⁹ Osmanlı yönetiminde rahatsızlık yaratan bu gelişmeler üzerine I. Selim’in dikkatini İran’a vermesi, Osmanlı Safevî ilişkilerinin yanı sıra, Türk- İran ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Safevî Devletinin geleceğini belirleyen tüm olgu ve olaylar ağırlıklı olarak batıda Osmanlılarla ve doğuda Türkistan hanlıkları ile girdiği mücadelelerle

Kesrevî’nin *Şeyh Safî ve Tebareş*, Yahya Zeka (ed.), *Karvernd-i Kesrevî*, Tahran: Şirket-i Şihami-yi Kitabha-yi Cibi, 1974, (s.78 vd). çalışmasında dile getirilmiştir. Konu Zeki Velidî Togan tarafından “Sur l’origine des Safavides” makalesinde ele alınmış ve o da aynı sonuca varmıştır. A. Zeki Velidî Togan, agm., *Mélanges Louis Massignon*, Cilt III, 1957: 347-357. Bu iddialar ve konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s.1; Grunebaum, *age.*, s.138; Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri- Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: Anka Yayınları, 2001, s. 44.

¹⁷⁵ Reşat Öngören, “Sünnî Bir Tarikattan Şîî Bir Devlete: Safeviye Tarikatı ve Safevi Devleti”, *Bilgi ve Hikmet*, Sayı: 11 (Yaz 1995), s. 82 vd.

¹⁷⁶ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tefik Bıyıklıoğlu, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 14 vd.

¹⁷⁷ Bu katliam ve göçlerin Osmanlı bakış açısından bir değerlendirmesi için Hoca Sadettin, *Tac’üt Tevarih*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, 4. Basım, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999, Cilt: IV, s. 167 vd.

¹⁷⁸ Grunebaum, *İslâmiyet- II*, s. 138; Sümer, *age.*, s. 24; David Morgan, *Medieval Persia*, Gözden geçirilmiş 2. Baskı, London/ New York: Logman, 1990, s.121; Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, s. 29.

¹⁷⁹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlilik ve Düzenlik Kavgası- Celali İsyanları*, İstanbul: CemYayınevi, 1999, s. 14- 15; Sümer, s. 32 vd.

belirlenmiştir.¹⁸⁰ Şîliği ideolojik üslupla ifade eden ve özellikle ilk dönemlerinde ‘militan’ Şîliği kullanan¹⁸¹ Safevîler Osmanlı İmparatorluğu ile giriştiği mücadelede yalnızca Şah I. Abbas döneminde kısa süreli başarı kazanmışlardır. Stratejik noktaları elde tutmak amaçlı Kafkaslarda ve ideolojik amaçlı Şîî kutsal mekânlarının olduğu Irak’ta yoğunlaşan hakimiyet mücadelesi ağır insan kaybı ve maddî kaynakların tüketilmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁸²

Osmanlı İmparatorluğu ile İran Devletleri arasındaki ilişkiler stratejik bölgelerin elde tutulması ve ticarî yolların güvenliği noktalarında toplanmasına rağmen çoğunlukla algılanan Şîî-Sünnî mücadelesidir. Safevîler kendi varlık nedenlerini ve güvenliklerini kalıcı kılacak stratejileri oluştururken çevresindeki Sünnî devletler aleyhine girişimlerde bulunmuş, Osmanlı dışında şiddetli mücadeleye giriştiği kuzey-doğusundaki Özbek Hanlıklarının tarihlerinde de belirleyici rol oynamışlar ve 18. yüzyılda Rusların Orta Asya’ya yerleşmesini kolaylaştırmışlardır. Siyasal alanda düşmanlık üzerine kurulan Osmanlı ile ilişkilerde 1555 Amasya; 1590 İstanbul ve 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşmaları sınırları belirlemiş olmakla birlikte aralarındaki çekişmeyi hiçbir zaman azaltmamış ve birbirlerini sürekli olarak kollayan bir siyasal anlayış şekillenmiştir.¹⁸³ Safevî Devletinin 18. yüzyılın ilk çeyreğinde tarih sahnesinden çekilmesi (1722) ve İran’da siyasal gücün sürekli el değiştirmesi ve toplumsal huzursuzlukların arttığı dönemde Osmanlı-İran ilişkileri,¹⁸⁴ her iki tarafın içinde bulunduğu dış siyasal koşulların olumsuz yapısına ve tükenen güçlerinin belirleyiciliği altında büyük çaplı askerî hareketleri imkânsız kılmasına bağlı olarak 1746’da varılan anlaşma ile görece iyi ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. Bunun en önemli belirleyicisi ise her iki ülkenin coğrafi sınırlarını tehdit eden İngiltere, Fransa ve Rusya başta olmak üzere yeni emperyalist ve sömürgeci güçlerin varlığıdır. İngilizlerin Hindistan egemenliği; Afganistan üzerinden Orta Asya’ya sızma çabaları; Hint Okyanusunda hakim güç olması ve Hürmüz Boğazındaki stratejik

¹⁸⁰ Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 34 vd.

¹⁸¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Mülhidler ve Zındıklar (15-17. yüzyıllar)*, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 102.

¹⁸² Vacihi Kevserani, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, Çev. Muhlis Canyürek, İstanbul: Denge Yayınları, 1992, s. 53 vd.

¹⁸³ Bu dönem Osmanlı-İran ilişkilerinin tarihî kronolojisi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, yty., s. 225 vd.

¹⁸⁴ Osmanlı kaynaklarına dayanmakla ve daha çok siyasal ve askerî olayları öne çıkarmakla birlikte 18. yüzyıldan 19. yüzyıla Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişimi için Stanford Shaw, “Iranian Relations with The Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *The Cambridge History of Iran*, Eds. Peter Avery- Gavin Hambly- Charles Melville, Vol. VII, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 297 vd.

noktalarda askerî ve ticarî amaçlı üsler kurması; Doğu Akdeniz’de stratejik amaçlı siyasal ve askerî arayışları Osmanlı ve İran devletlerinin iç ve dış siyasal gelişmelerinde önde gelen aktörlerden biri olmasına yol açmıştır. Rusların Kafkaslara ve Orta Asya’ya yerleşmesi ve Balkanlarda etkili olmaya başlaması her iki ülke için gelecekte önemli toprak, ekonomik, insan ve prestij kayıplarına yol açacak ve kendilerini yeni dünyanın şartlarına uymak için değişime zorlayacak sonuçlar doğurmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı-İran ilişkileri göçebe unsurların sınır ihlalleri, ticarî sorunlar ve Şîilerin kutsal mekânları ve hac ziyaretinde karşılaştıkları problemler üzerinde yoğunlaşır. Yalnızca göçebe unsurların yarattığı problemlerden dolayı iki ülke askerî güç kullanma noktasına zaman zaman gelmişlerdir.

Uzun süren savaş dönemlerine rağmen Osmanlı-İran arasındaki ticaret önemini her zaman korumuştur. Özellikle Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret hattı hem İran hem de Kafkasların ekonomik gelişimine çok büyük etki etmiştir. Aynı durum, Irak bölgesindeki siyasî, ticarî ve kültürel ilişkilere de damgasını vurmuştur. Yeni ve yakın çağlar boyunca Osmanlı topraklarında hemen hemen her şehirde İranlı tüccarlara rastlamak mümkündür. İstanbul, Selanik, Trabzon, Erzurum, Bağdat, Basra, Diyarbakır, Van ve 19. yüzyılın sonlarına doğru İzmir’de kayda değer nitelikte İranlı ticarî koloniler oluşmuştur.¹⁸⁵ 19. ve 20. yüzyıl içinde özellikle Kafkaslar üzerinden İstanbul’a ulaşan ticaret hattı siyasal ve kültürel alışverişin de ana güzergâhı olmuştur. Bu alışverişte her iki ülkenin dilini bilen Azeri Türklerinin önemli roller üstlendikleri göz önünde tutulmalıdır.

16. yüzyılın başından 1918’e kadar İran-Osmanlı ilişkileri, kısa süreli barış dönemleri hariç, rekabet/ düşmanlık üzerine kuruludur. Osmanlı İmparatorluğunun doğuda yaptığı savaşların büyük çoğunluğu İran’da gücü elinde bulunduran hanedanlara karşıdır. 16. yüzyıldan başlayan Türk-İran savaşları, her iki ülkeyi insan ve ekonomik açıdan çökerterek sonuçlanmıştır. Batılı güçlerin dünya hakimiyeti için teknolojik atılımlar yaptığı ve yeni sömürgeler oluşturduğu dönemde aynı etnik kökenli ve Müslüman iki devletin yıpratıcı ve yıkıcı savaşlarla güçlerini tüketmesi tarihi belirleme hakkını Batılı güçlere kaptırmaları tarihin önemli dönüm noktalarındandır. Osmanlı İmparatorluğu ve İran’da hüküm süren devletler 18. yüzyıl içinde kendi sınır bölgelerinde Batılı veya Batı tarzında örgütlenmiş, kendilerinden teknik olarak daha

¹⁸⁵ 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın ilk yarısı için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, 2. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 63 vd.; 19. yüzyıl için Charles Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: I (1969) s.18-27.

üstün donanımlı ve insan gücü bakımından daha zengin, askerî güçlerle karşı karşıya kalınca aralarındaki mücadele kendi kendine en alt seviyeye inmiştir. 18. yüzyıldan başlayarak her iki devletin dış siyasetinde, zaman zaman iç siyasetinde de olmak üzere İngiltere ve Rusya belirleyici uluslar arası aktörler olmuştur.

2.1.4 Din: İmamiyye Şiası

Şiîlik¹⁸⁶ İslâm tarihinin ilk iki yüzyılındaki siyasal ve toplumsal tartışmalara bağlı mücadeleler sonucu ortaya çıkmış; İslâm ümmet birliğinden ilk ciddi kopmayı temsil eder. Başlangıcında Arap yönetim geleneğinin ve Arap coğrafyasının sosyo- kültürel problemleri ile beslenen Şiîlik, inancın temel kabullerine itirazdan değil de İslâm ümmetinin yönetim sorunları ile bağlantılı bir hareket olarak doğmuştur. Halifelik kurumunun siyasal meşruiyeti ile doğrudan ilgili olan bu hareket, Peygamberin gerek

¹⁸⁶ Şiîlik olgusu köken olarak ‘Şia’ ve ‘Teşeyyu’ kelimelerinin çeşitli kullanımlarından türetilmiş ve doktriner bir düşünce olarak İslâm tarihi içinde biçimlenmiştir. “Şi’a” Arapçada “tarafdar olmak, peşinden gitmek, misafir olmak; ayrılmak, firkalaşmak vs.” anlamlarında ilk dönem İslâm tarihinde çok kullanılan bir kelimedir. Kur’an’da da bu anlamlarda kullanılmıştır. Kelimenin “tarafdarlık” ile ilişkili sosyal ve siyasal kullanımı ağırlıklıdır ve daha çok Hz. Muhammed’in Hz. Ali ile ilgili söylediği hadislerle dayanır. Bu hadislerin sahihliğinin yanında, Hz. Ali’ye tarafdarlığa mı yoksa iyi Müslüman olmakla ilgili bir işaret mi olduğu konusunda tereddütler vardır. Sonraki dönemlerde anlama ilgili Sünnî ve Şiî otoriteler farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Şia’nın siyasî bir hareket olarak ne zaman başladığı konusunda da otoritelerin anlaşmazlığı olmakla birlikte Peygamberin ölümü ve sonrasında gelişen olaylarla bağlantılı görülmektedir. Ancak İslâm tarihinin ilk ciddi siyasal krizinin Emevî sülâlesinden gelen halife Hz. Osman’ın (644- 656) hilafet ve imamlığının Hz. Ali tarafından itiraza uğraması ile başladığı kabul edilir. Kaynaklarda kelimenin ‘Şiatu Ali’, ‘Şiatu Osman’ gibi siyasal kamplaşma ile ilgili kullanımı görülmektedir. Bu kamplaşma Hz. Ali’nin (656-661) halifelik döneminde şahsına yönelik aşırı tutumlarla (İbn Sebe ve hakem olayları) ve özellikle Emevî döneminde (661-750) meydana gelen iç siyasal gelişmelerle (Kerbela Faciası, Tevvabun, Beyan-Muğire, Sakafi, Ebu Mansur, İmam Zeyd hareketleri) bağlantılı görülmektedir. Ancak Şiîliğin ideolojik ve siyasal argümanlarını oluşturarak biçimlenmesi Abbasi döneminde (750-1258) Hz. Ali ve soyuna bağlılıkla kendilerini tanımlayan Ehli Beyt imamlarının çabaları sonucu gerçekleşmiştir. “Teşeyyu” kelimesi, Şia gibi, bu imamların Şiî olmak veya Şiîliği savunmak amacıyla ifade eden tarafdarlık vurgusu ile alakalıdır. Şiîliğin muhalif bir hareket olarak biçimlenmesi genel olarak ilk dönem İslâm tarihindeki İmamet üstlenilmesi, Ehl-i Beytin konumu ve Kur’an’ın tefsiri meseleleri ile ilgili tartışmalarla şekillenmiştir. Hareket olarak ortaya çıkışından itibaren kendi içinden bir çok kolların çıkmasına da sebep olan gelişmeler yaşamıştır. Ancak günümüzde de varlığını sürdüren Zeydilik, İsmailik ve İmamiyye ana kolları tarihî birçok olay ve olguyla ilgili olarak önemlerini korumaktadır. Türkçe literatürde Şiîlik için bkz. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara: Umran Yayınları, 1981; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Hisar Yayınları, 1983; Ethem Ruhi Fırlı, *İmamiyye Şiası*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1984; Neşet Çağatay- İ. Ağâh Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1985; Abdülhakı Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, 2. Basım, İstanbul: Der Yayınları, 1987; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993; E. Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi*, 6. Baskı, Ankara: Selçuk, 1993; E. Ruhi Fırlı, “Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu 1991*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 1993; Halife Keskin, *Kendi Kaynaklarının Işığında Şia İnanç Esasları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

kan ve gerekse ilk izleyicisi olarak en yakını olan Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere sevgi ve bağlılıkla açıklanan gelenek üzerinden siyasal ve ideolojik biçimini almıştır.

Hz. Ali ve soyunun şahsında biçimlenerek siyasal bir hareketten itikadî bir mezhebe dönüşen Şîlik,¹⁸⁷ asıl ana kütleyi oluşturan Sünnî geleneğin temel kaynakların (Kur'an ve Sünnet) kabulü bakımından bir farklılık oluşturmamaktadır. Şîî-Sünnî ayrışmasında iki olgu; isyan kültürü ve imamet kurumu önemli yere sahiptir. İsyân kültürü halife seçimindeki Hz. Muhammed'in mensubu bulunduğu Kureyş kabilesinden olması gerektiği eğilimi doğrultusunda Haricîlerin; şartları tutan herkesin halife olabileceği yönündeki tavrı bir yana, Şîî anlayış Kureyş kabilesinin yanına Hz. Muhammed'le kan bağı olanların hilafeti üstlenmesi gerektiğini savunması ve bunun için bir dizi tepkiyi ortaya koyması ile başlamıştır. Halifeliğin Hz. Ali soyundan gelenlerden haksız gasbedildiği ve bunun tekrar onlara kazandırılması için her türlü çabayı içine alan Şîî anlayışın mensupları ehl-i sünnet olarak kendini tanımlayan ana İslâm yönetimi içinde sürekli isyanlar çıkararak sonuç almaya çalışmışlardır. Şîîler Hz. Ali'nin ölümünden (661) sonra Emevî hanedanının yönetimi (661-750) altında en ciddî isyanı (Kerbela Faciası) 680'de çıkarmışlar ve bunda da başarısız olmuşlardır.¹⁸⁸ İsyân kültürü Emevîlerin yıkılması ve Abbasî hanedanlığının (750-1258) kurulmasında da canlılığını korumuş ancak hiçbir zaman açık Şîî bir toplum ve devlete dönüşmemiştir. İsyân kültürünün temelinde ilk üç halifeyi ve sonrasında kurulan hanedanlıkları meşru saymamak yatar ancak Hz. Muhammed ve Ali dönemleri istisna oluşturur. Peygamberin ölümünden sonra yakın çevresinin onun yerine halef seçmekle başlayan Sünnî dönemleri kötülük olarak görüp reddederler. Şîîlerin ciddî anlamda Sünnîlerden farklılığını biçimlendiren imamet olgusudur. Halifeliğin Emevîlere kaptırılıp siyasal iktidar sürecinden dışlanması ile ortaya çıkan Şîî İmamlık olgusunda İmam, İslâm'ı doğru yaşayan ve yaşatan kişi olarak Şîî anlayışında önemli yer tutar. Şîîlikte imamlık, Sünnîlerdeki gibi belli özellikleri olan kişi ile tanımlanmaz; bizzat kimin olacağı belirtilmiştir.¹⁸⁹ Hz. Ali ve soyundan

¹⁸⁷ Şîîliğin kökenleri ve ilk dönem gelişmeleri için S. Husain M. Jafri, *Origins and Early Development of Shi'a Islam*, Beirut: Librairie du Liban, 1990.

¹⁸⁸ 680'de Kerbelâ'da Hz. Ali'nin küçük oğlu Hz. Hüseyin'in, Emevî halifesi Yezid'e biat etmemesinden dolayı, kendisinin, ailesinin ve taraftarlarının kanlı bir biçimde öldürülmesi ile başlayan süreç Şîî tarihinin dönüm noktalarındandır. Hz. Hüseyin'in meşruluğunu tanımadığı siyasî otoriteyi kabullenmek yerine ölümü seçmesi gelecek Şîî ideoloji ve eylem biçimine önemli bir isyan kültürü mirası bırakmıştır. Bu kültür üzerinden şekillenen 20. yüzyılda Şîîliğin ideolojik versiyonu İran tarihinin önemli olgu ve olaylarını doğurmuştur. Bkz. Etan Kolberg, "The Evolution of the Shia", *The Jerusalem Quarterly*, Vol. 27 (Spring 1983), s. 110 vd.

¹⁸⁹ İmamlık, Peygamber soyundan gelen ve peygamber olmamakla birlikte, ilâhî bir güçle donanımlı "yol gösterme" misyonunu üzerinde taşır. Bu misyonun sınırları, hayatın maddî ve manevî dünyasını

gelenlerin önceliği olduğu imamlık,¹⁹⁰ Tanrı mesajını doğru algılayıp yorumlama kabiliyetini kendinde toplayan adeta insan üstü bir kişiliktir. Şiflikte Kur'an'ın ikili anlamı olduğu, normal kişilerin bu anlamlardan yalnız ifade edilen bir yüzü anlayabileceği; imamların ise her ikisini de anlayıp yorumlayan ve insanlara açıklama ehliyetine sahip olduğu inancı hakimdir.¹⁹¹ Normal insanların anlayamayacağı yönünün açıklamasında doğruluğu denetleyecek mekanizmanın olmaması Şîî düşünceye İmamların masum olduğu; hata ve günahın korundukları için yanlışla sapmayacağı ve kararlarının sorgulanamazlığı anlayışını yerleştirmiştir. Bu durum İslâm toplumunda ilk zamanlardan beri var olan genel iradeyi yadsımış ve bilgi tekeli yalnızca imamlara özgü kılmıştır. Sünnî anlayışta ümmetin yanlışla sapmayacağı ve hatada ittifak etmeyeceği düşüncesi hakimken Şiflik bunu imamın şahsına yükleyerek farklı bir anlayış geliştirmiştir.¹⁹² Şifliğin bu dogmatik farkı ileride siyasal bir modele dönüşmesine önemli imkanlar sağlayacaktır.

Sünnî toplumlarda hanedan-halifeler yönetimi ve sonrasında bağımsız hanedanların varlığı sürecinde Sünnî siyaset teorisinin merkezindeki¹⁹³ yöneticinin Müslüman kimliğini taşıdığı müddetçe yönetimini meşru kılan evrimleşmesi Şîî anlayışta yer almaz. Şiflikte esas olan imamın yönetiminin meşruluğudur. Gerçek imamın olmadığı bütün zamanlar meşru değildir. Şifliğin ana eksenini oluşturan ve bugünkü İran'da yaygın olan inanca göre İmamlar, Hz. Ali ve onun soyundan gelenler olarak yedi ile oniki (bir inanca göre on bir) arasındadır. Son imam Muhammed el-Mehdi'nin çocuk yaşta ortadan kaybolması ile sona eren imamlar dönemi, onun kıyamet öncesinde döneceği inancı üzerinden bir dönem vekilleri aracılığı ile sürdürülmüş; daha sonraları ise imamın yokluğunda Şîî toplumun dinî problemlerinin çözümüne yardımcı olacak ve Şîî topluma son imam Mehdi'nin dönüşüne kadar Kur'an ve Sünnet çerçevesinde donanımlı

kuşattığından çok geniş bir alana tekabül eder. Bkz. Zehra, *age*, s. 54; Hamid Algar, "Iran and Shi'ism", *The Islamic Revolution in Iran*, Ed. Kalim Siddiqui, London: The Muslim Institute & Open Press, 1980, s. 2 vd.

¹⁹⁰ Muttahedeh, *age*, s. 75 vd.

¹⁹¹ İmamlık kurumunun fikri alt yapısını oluşturan 7. İmam Cafer es-Sadık'ın İmamet anlayışı için Jafri, *age*, s. 289 vd.

¹⁹² İmamlık kurumunun Şiflikteki işlevi için bkz. Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *The Just Ruler in Shiite Islam*, Oxford: Oxford University Press, 1988, s. 29 vd.; İran Şîî müctehidlerinin yanılmazlığı ve pratik fonksiyonu için Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906*, Berkeley: University of California Press, 1969, s. 6 vd.

¹⁹³ Sünnî siyasî düşüncenin oluşumu ve biçimlenmesi uzun bir tarihî geçmişe sahiptir. Tevhid, İmamet, Hilafet, İcma üzerinden gelişen ve bir istikrar arayışını mülk ve saltanatla anlamlandıran Sünnî siyaset teorisi için bkz. Mehmet Erkuvan, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara: Ankara Okulu, 2005.

müctehidlerin yol göstereceği anlayışı yerleşmiştir.¹⁹⁴ Şîlik günümüzde Irak, Suriye, Hindistan, Pakistan, Yemen ve İran'da çeşitli kolları ile yaygındır.

Şîliğin örgütlenmesi, kurumlaşması ve siyasal teori açısından biçimlenmesinde İslâm tarihinin ilk dönem olayları belirleyici olmakla birlikte sistematik yapısına 7. ve 9. yüzyıl arasındaki hadis çalışmalarının birikimine dayalı olarak 10. yüzyıldaki Şîf alimlerin yoğun çabaları sonucu kavuşmuştur.¹⁹⁵ Emevî hakimiyetinin sona ermesinden (750) itibaren İslâm topraklarının çoğunlukla uç bölgelerinde ciddî Şîf topluluklar olmakla birlikte inanç-siyasal iktidar bütünleşmesini gerçekleştiren hiçbir Şîf oluşumdan söz edilemez ve Şîf toplulukların Sünnî yönetimlere karşı ciddî bir çıkışı da görülmez. Ancak bu dönemde Şîliği benimsemiş ilk siyasal iktidarlar Yemen'de (901) ve Mısır'da (909) görülmekle birlikte Yemen'deki Şîf Zeydî kolun ehl-i sünnete yakın itikadî anlayışı ve Mısır Fatımîlerinin Şîf inancı devlet dini yapmakla birlikte halkın çoğunluğunun Sünnî olması ve Şîliği dayatmayan hoşgörülerini Şîf bir toplum oluşmasını ve devletle bütünleşmesini getirmemiştir.¹⁹⁶

Şîlik içinde ciddî bir dinî edebiyat oluşturan ve siyasal güç arzulayan damar İmamiye veya İsna Aşeriye (On iki İmamcılar) denilen ve Şîf kolların en yaygın olanıdır. Bu çalışma içinde “Şîlik” bu kolun ürettiği siyasal, dinî, kültürel ve ideolojik anlayışlara karşılık gelir. İmamiye Şi'ası, 10. yüzyıl itibariyle, Irak, Suriye, Kuzey Arabistan ve İran coğrafyalarında, Sünnî çoğunluk içinde yoğunlaşmıştır. Suriye'de Hemadanîlerin ve İran'da Samanoğullarının hoşgörüsü ile varlıklarını sürdüren bu Şîf topluluklar, güney İran'da kurulan ve 945'de, gücü tükenmiş Abbasî Halifeliğinin siyasî merkezi olan Bağdat'ı ele geçiren, Büveyhoğullarının himayesinde Bağdat merkezli geleceğin Şîf kültürünü oluşturan canlı bir dönemi yaşamıştır. İmamiya Şi'asının bütün dinî metinleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. İlk dönem Şîf külliyatı hadis çalışmaları ile kendini

¹⁹⁴ İmam Mehdinin kaybolması ile başlayan Gaiblik süreci Şîliğe on iki imamdan başka imam olmayacağı, kurtarıcı olarak geri döneceği ve bir altın çağı yaşatacağı ve imamın yokluğunun bir sınama ve hazırlık dönemi olduğu anlayışını yerleştirmiştir. Gaiblik dönemi aynı zamanda Şîliğe Mehdi dönene kadar adil bir düzenin yerleştirilemeyeceği (*İntizar*) ve inancın gizlenmesini (*Takiyye*) getirmiştir. Bkz. Colberg, agm, s. 117 vd.; Muhammed el-Mehdi için Avni İlhan, *Mehdilik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1993, s. 94 vd.; Mustafa Öz, *İmamiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, s. 33 vd.

¹⁹⁵ Bkz. Sachedina, s. 9 vd.; Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and Hidden Imam*, Chicago and London: The University of Chicago, 1984, s. 27 vd.

¹⁹⁶ Fas'ta Hz. Ali soyundan gelen İdris bin Abdullah'ın 789'daki küçük devleti bir Şîf devleti olmaktan çok Hz. Ali oğulları iktidarı olduğu üzerine bkz. R. Strothmann, “Şia”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt XII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 503.

göstermiş ve zaman içinde fıkıh ve Kur'an tefsirleri ile sürmüştür.¹⁹⁷ İlk dönem itibari ile yine Şîî kültürünün oluşumunda Arap karakteri baskındır.

İran, tarihin ilk bütünlüğü, rafine inanç sistematiği ve dinî kültür üretiminin kuşatıcı doğasının görüldüğü coğrafyadır. Zerdüşt dini bilinen en eski dinlerdendir. İslâm öncesi İran'ında Zerdüştlüğün yaygınlığının yanında Mani dini (M.S. 3. yüzyıl) taraftarları; Mazdekîler (5. yüzyılın ikinci yarısı); Batı'dan gelen çeşitli (Ortodoks, Nasturî, Monofizist) Hristiyan gruplar, güney-doğusunda Hint kökenli dinî eğilimler ve yerel inanç grupları mevcuttur. Başta Zerdüştlük olmak üzere yerel inançların İslâmlaşma ile birlikte gizlenerek varlıklarını sürdürmesi İslâm ve özelde Şîîlik içinde Batınî eğilimlerin ortaya çıkmasına ve buna bağlı olarak da dinî bölünme ve inanç farklılaşmasına dayalı birçok dinî topluluğun oluşmasına yol açmıştır.¹⁹⁸ İran coğrafyasına hakim olan İslamî siyasi güçler bu gruplarla sürekli mücadele etmişlerdir.

İran coğrafyasında Fars ve Türk unsurların, geçmiş kültürel ve siyasi miraslarına bağlı, yoğun Şîîleşme teamülleri olduğu yönündeki anlayış sanılanın aksine doğru değildir. İran coğrafyasında gerek Fars gerekse Türk unsurlar arasında 16. yüzyıla kadar ağırlıklı olarak Sünnî anlayış hakimdir.¹⁹⁹ Şîîliğin İran coğrafyasında tutunması ve yaygınlaşmasında Bağdat merkezli Arapların veya daha genel olarak Güney Arapların İran'a sızmaları, Suriye Araplarının İran'a göç ettirilmesi ve Seyyid imamların bireysel çabaları önemli yer tutar. Şîî kutsal merkezleri Bağdat, Necef ve Kerbela başta olmak üzere, çoğunlukla Arap topraklarında olmakla birlikte zaman içinde İran topraklarında da Meşhed, Tus, Kum ve Erdebil gibi Şîî merkezler ortaya çıkmıştır. Büveyhîlerin himayesinde Şîî entellektüel hayatın canlanması, Selçukluların 1055'de Bağdat'ı ele geçirmesi ile sekteye uğramakla birlikte, birçok Iraklı Şîî alim ve imamın İran içlerine göç etmelerine de yol açmıştır. Moğol istilâsının Sünnî coğrafyada meydana getirdiği yıkımın tersine Moğol hükümdarlarının destek ve himayesine mazhar olan Şîî ulema, Irak ve İran'da Sünnî yapıyı yıkan Moğol darbesini teşvik ederken, geniş kitlelere ulaşmak imkânını bulmuş ama siyasal bir güç oluşturmayı başaramamıştır. Timur'un ortaya çıkışı daha çok İran merkezli Şîîliğin gelişimine tesir edecek sonuçlar doğurmuştur. Timur, siyasetinin gereği zaman zaman Şîî ulemayı desteklemiş olmakla

¹⁹⁷ Arjomand, *age.*, s. 32 vd.

¹⁹⁸ Strothmann, s.504; Mottahedeh, *age.*, s. 142 vd. Ayrıca eski İran dinleri ve İranın İslamlaşması ile bu dinlerin durumu üzerine daha geniş bilgi için Alessandro Bausani, *Religion in Iran- From Zoroaster to Baha'ullah*, Tr. J. M. Marchesi, New York: Bibliotheca Persica Press, 2000.

¹⁹⁹ Mottahedeh, *age.*, s. 76- 77.

birlikte Sünnî anlayışı benimsemiştir. Ancak gelecek Safevî hanedanını ortaya çıkaracak Sünnî-Şafî Safevîyye tarikatına Erdebil çevresini vakfetmesi²⁰⁰ ve Şîî alimlerin dinî faaliyetlerini desteklemesi İran merkezli Şîîliğin kökleşmesine yardımcı olmuştur.²⁰¹ Bu dönemde Arapça dinî metinlerin telif edilmesinin sürmesinin yanı sıra Farsça telif ve tercüme eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Yine de İran Şîîlerinin itikad ve cemaat gelişiminde Arap kökenli unsurlar çok uzun dönem boyunca etkili olmuştur. Şah I. İsmail Şîîliği devletin resmî dini haline getirdiğinde ihtiyacı olan din adamlarını Arap bölgelerinden temin etmiştir. İran'da büyük Şîî ulema ailelerin kökenleri günümüzde bile Araptır. Amilî, Bahreynî, Karakî ve Ahsâf gibi aile isimlerinin İran'da revaç bulması Hz. Ali'nin soyuna dayandırılan gelenekle ilgilidir. Safevîler bile siyasal meşruiyetlerini, uydurma olmakla birlikte bu gelenekle sağlamışlardır.²⁰² Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru Fars Meclisî gibi Şîî ulema aileleri de ortaya çıkmıştır.²⁰³

İran Şîîliği, Safevî Devleti ile birlikte siyasal teori, fıkıh, felsefe ve hadis konularında önemli değişim ve dönüşümler yaşamıştır. Şîîliğin resmi din olarak hakim kılındığı ve devlet sahibi olduğu süreçte yönetim sorunları ile yüz yüze gelen Şîî ulema, son imam Mehdi'nin döneceği üzerine kurgulanan ebedî Şîî yönetim olgusunu terk etmemekle birlikte,²⁰⁴ Safevî merkezî yönetimine meşruiyet sağlayacak olan Şîîliği yaşama ve yayma idealinin hayata geçirilmesini desteklemiştir.²⁰⁵ Daha doğrusu Şîî anlayışa göre Şah, ilahî adaletin gerçek sahibi olan saklanmış imam Mehdi'nin yokluğu döneminde düzen sağlayan bir bekçidir. Şîî ulema veya müctehid ise saklanmış imamın, herkesçe kabul edilmiş ama açıkça belirtilmemiş vekilidir.²⁰⁶ Safevî devlet geleneği Şîî mürit bağlılığı ve yöneticinin dinî şeyh olduğu noktada yönetilen-yöneten bütünleşmesini başlangıçta çok güçlü hissettirmiştir. Ancak, özellikle Çaldıran savaşı (1514) sonrasında, şeyh-mürit bağlılığının sarsıntıya uğraması ve aşiretler arasında baş gösteren çatışmalar ve merkezî yönetime isyanlarla birlikte merkezî yapının güçlendirilmesine yönelik

²⁰⁰ Bkz. Saim Arı, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarının Işığında Nadir Şah- I. Mahmud Dönemi Ehli Sünnet- Şîî Diyalogu*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001, s. 7.

²⁰¹ Saray, *age*, s. 14 vd.

²⁰² Mirza Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", *Belleten*, Cilt: XL, Sayı 158 (Nisan 1976), s. 287-329.

²⁰³ Strothmann, *agm*, s. 512.

²⁰⁴ Şîîliğin Mehdilik inancı için bkz. İlhan, *age*, s. 64 vd.

²⁰⁵ Şîî ulemanın kendi konularını güçlendirme ve Safevîlere meşruiyet sağlaması meselesi için Algar, *age*, s. 21- 22; Mottahedeh, *age*, s. 160 vd.; Mazlum Uyar, "Safevîler Öncesi İran'da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı", *Akademik Araştırmalar*, Yıl: 1, Sayı: 3 (Kasım-Ocak) 1999-2000, 121- 135.

²⁰⁶ Sachedina, *age*, s. 127 vd.; Arjomand, *age*, s.56 vd.; Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford: Oxford University Press, 1981, s. 249 vd.

adımlar atılmasına yol açılmış; aşiret ileri gelenlerin yönetim içindeki nüfuzları azaltılmış ve yerlerine, yerleşik Farslılaşmış unsurlardan atamalar yapılmıştır. Osmanlı-Safevî mücadelesinde Osmanlı ulemasının devletin yanında olan ve ona mücadelesinde dinî meşruluk sağlayan konumda olmasına rağmen, devlet işlerinin yürütülmesinin İslâmî kurallara uygunluğunu denetleyecek ne güce ne de mekanizmaya sahiptir. Osmanlı yönetim mekanizması kurumlaşırken İran Safevîlerinin aksine, Sünnî kimliğini ön plana çıkarmamış ve din adamlarının baskı gücü olmalarına izin vermemiş; bu yüzden yönetiminin gereği olarak, dönemine göre, daha “laik” kalabilmiştir. İran’da ise Safevîler Şiîliği ideolojik üslupta dile getirmelerinden dolayı teokratik bir devlet görünümü kazanmışlar; Şiî olmayan unsurları sürekli tehdit olarak algılamışlardır. Şah I. Abbas dönemiyle birlikte devletin yönetim mekanizması, Şiî olduğu reddedilmeden, seküler unsurlarla biçimlenirken Şiî din adamları ile şahlık yönetimi arasında mesafeli bir duruş sergilenmeye başlanmıştır. İran ülke, devlet, toplum, kültür ve inanç olarak Şiî kimlikte toplanırken siyasal yönetim dünyevî iktidarın gereği olan aygıtlarla donanma yoluna girmiştir. Devlet toplumun dinî ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan dinî kurum ve örgütlerinin denetim ve düzenlenmesini elinde tutmasına rağmen²⁰⁷ eğitim, hukuk ve sosyal yardım alanlarında Şiî ulemanın etkin ve özerk konumu devam etmiştir. Ayrıca Şiîlikte bağımsız imamet kurumunun vazgeçilmezliğinden dolayı Şiî din adamları kendilerine yönelik devlet yaptırımlarına karşı bu kurumun sunduğu imkânlarla varlıklarını kabul ettirmişler ve bağımsızlıklarını korumuşlardır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devleti yönetenlerle Şiî din adamları farklı kompartımanlarda gelişimlerini sürdürmüşlerdir. Günümüz İran Şiîliğinde yaşayan ve önde gelen din adamına bağlılık inancın gereğidir.²⁰⁸ Çoğunlukla aynı aileden gelenlerin imam olduğu

²⁰⁷ Devlet adına bu işlerle “Sadr” denilen devlet görevlileri ilgilenirdi, bunun hakkında bkz. Mazlum Uyar, *İmamiya Şiasında Ahbarîlik*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996, s. 139-140.

²⁰⁸ Bu durumu Safevî Şiîliğinin başlangıcında görmek oldukça zordur. Ulemanın yorum yetkisi kazanması süreci daha çok 18. yüzyıla başlayan usulî-ahbarî çatışmalarının sonunda gerçekleşmiştir. Ahbarîler dinin kaynağı olarak Kur’an ve Hadis külliyatını görmesi ve ulemanın görevinin bunların halka açıklarak anlatılması ile sınırlandırırken Usulîler bu kaynaklar kullanılarak ulemanın yorum yapmasını ve “ictihadda” bulunmasını zorunlu görüyorlardı. Dini en iyi bilenlerin yetkilendirildiği bu anlayışta Şiî olanların bu müctehidlerin rehberliğinde ve gösterdiği yolda gitmeleri, onları taklit etmeleri gereklidir. Algar, Hz. Muhammed’e atfedilen bir hadise dayanarak, “Ulema, koruması olmayanların vasisidir ve ilahi emre göre neyin serbest neyin yasak olduğunun takdiri onlara bırakılmıştır” değerlendirmesini yapar (*Religion and State in Iran*, s. 11). 19. yüzyılda iyice yerleşecek olan ve Muhammed Bakır Bihbehani (1705-1791) ve Murteza Ensari (1800-1865) gibi Şiî ulemanın yorumları ile biçimlenen “Merci-yi Taklit” kurumu siyasal olaylarda gücünü sınama imkânı bulmuştur. Özellikle 1890-1892 Tütün Protestosu sırasında Samarra’da Merci-yi Taklit olan Seyyid Hasan Şirazi’nin tütün içmeyi yasaklayan fetvası bunun en iyi örneğidir. Bkz. Sachedina, *age.*, 22- 23; Abdulhadi Hairi, *Shi’ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden: E. J. Brill, 1977, s. 62 vd.; Ansarî için Mottahedeh, *age.*, s. 197 vd.

ve belli aşamalar sonrasında, icazetle kazanılan dinî önderlik ya da imamlık, dinî bilgiyi yorumlama yeteneği ve kendisine bağlı kitle desteği ile belirlenmekteydi. “Merci-yi Taklit” olan dinî önder hane halkı denilen kendisine bağlı geniş bir nüfusa sahiptir. Az sayıda desteği olanlar olduğu gibi yüz binleri, milyonları toplayan din adamları da vardı. Ancak her din adamı merci-yi taklit değildir. Şîî hiyerarşik yapı içinde en tepede olan az sayıda merci-yi taklit var olmuştur. Denilebilir ki, “Şîî ulemanın tarih içinde devlet karşısındaki otoritesi, içtihat üzerindeki ısrarından mütesellittir.”²⁰⁹ Din adamları dinî vergi ve vakıf yönetimlerindeki etkinlikleriyle büyük sosyo-ekonomik güçle donanmışlar; özellikle devletin ekonomik sıkıntıya düştüğü zamanlarda ekonomik güce ihtiyaç duyan yöneticilerle karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak bu durumdan daha çok güçlenerek çıkan din adamları olmuştur.²¹⁰ Gelişen iç ve dış olaylara bağlı olarak zaman zaman devlet- din adamları işbirliği olmakla birlikte mesafeli bir duruş sergilenmiş ve birbirlerini hep rakip olarak görmüşlerdir.²¹¹

18. yüzyıl İranında siyasal gücün kısa aralıklarla el değiştirmesi ve ülkenin anarşi içinde bulunması din adamlarının konumlarını pekiştirmelerine ve halk nezdinde itibarlarının artmasına yol açmıştır.²¹² “Naib-i Amme” anlayışı²¹³ olarak gelişen ve Şîî din adamlarına siyasal tavır almalarını kolaylaştıran süreç ise bu dönemin siyasal otorite yokluğu ile ilgilidir. Bu durum Şîî ulemanın bağımsız konumlarını artırmıştır. Ancak İran Şîî yapısı 16. yüzyılın ikinci yarısında Şah II. İsmail’in Sünnîleşme eğilimi, 18. yüzyılın ilk yarısında Nadir Şah’ın Şîîliği ve Sünnîliği uzlaştırma girişimleri ve 19. yüzyılın ilk yarısında Babi hareketinin ortaya çıkışı ile sarsıntıya uğramış ama Şîî ulema bu tehlikeleri bertaraf etme yeteneğini gösterdiği gibi daha bağımsız hâle gelmiştir.

Ulema olgusu İslâm tarihi içinde bilginin edinilmesine dayalı bir prestij ve eğitim-öğretimde yararlanılan bir rehber çerçevesinde gelişim göstermiştir. Sünnî İslâm dünyasında bu türden algılama ön planda olmakla birlikte, zamanla ulema siyasal

²⁰⁹ Şahruh Ahavi, *İran’da Din ve Siyaset*, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş, 1990, s. 39.

²¹⁰ Algar, *Religion and State in Iran*, s. 14 vd.

²¹¹ Arjomand, *age*, s. 122 vd.

²¹² Nikki R. Keddie, “The Roots of Ulama’s Power in Modern Iran”, *Scholars, Saints, and Sufis*, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley&Los Angeles&London: University of California, 1972, s. 217.

²¹³ ‘Naib-i Amme’, İmamın yokluğunda, toplumun ulemanın öncülüğünde, otoritesinde yönlendirileceği yorumuna dayanır. Bu yorum, 19. ve 20. yüzyıl boyunca ulemanın muhalif hareketlerde bulunmasını kolaylaştırdığı gibi, Humeyni’nin “Velâyet-i Fakih” teorisinin de çıkış kaynağıdır. Bu konuda bkz. Norman Calder, “Accomadation and Revolution in Imami Shi’i Jurisprudence: Khomeini and the Classical Tradition”, *Middle East Studies*, Vol.: 18, No.: 1 (1982), s. 4 vd.; ve Joseph Eliash, “Misconceptions Regarding The Juridical Status of Iranian Ulama”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 10, (1979), s. 11 vd.

iktidarın içinde kendini anlamlandıran ve bir noktada da ona meşruluk sağlayan akil kişiler zümresine dönüşmüştür. Özellikle Osmanlı uleması, İslâmî bilgi ve buna yardımcı din-dışı bilgi donanımı ile devlet işlerinin yürütülmesine katkı sağlayacak bir konum kazanmıştır. Bu durum düzenli bir gelir elde etmesini mümkün kılarken özerkliğini tehdit eden bir yapının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Birkaç istisna dışında Osmanlı ulemasının devlet içinde olma konumu devlet uygulamalarının dine uygunluğunu denetleyecek mekanizmanın görünürde işleyip işlemediğini sorgulama gücünü ortaya koymaz. Devletin İslâmî kimliğini her zaman vurgulamasını yeterli gören Osmanlı uleması laik uygulamalara karşı açık bir tepki vermez. 19. yüzyıla gelindiğinde geleneksel Osmanlı ulema kurumlaşması, İslâmî bilginin tekrarcı görünümü, medrese eğitiminin tek düze ve hayat dışı doğası, ihtiyaçlara yönelik duyarsızlığı ve ulema kurumunun ehliyetsiz çoğunluğa dönüşmesi gibi olumsuzlukların üstesinden gelememesinin sonucu,²¹⁴ laik ve Batılı tutum ve uygulamaların ön plana çıkmasını engelleyememiş; hatta kendini yenilemek gibi bir çabanın içinde bile olmamıştır. Osmanlı bağlamında laik ve Batılı eğitim kurumlarının hızla yaygınlaşması ve bu kurumlardan yetişenlerin devlet örgütündeki etkin konumlar elde etmesi karşısında devlet ve kamusal alandaki gücü hızla tükenen Osmanlı ulema kaynakları atıl vaziyete düşmüştür.²¹⁵

Osmanlı ulemasının devlet içindeki konumu ve zaman içinde düşkünleşen durumuna karşın İran Şîî uleması sivil alandaki varlık mücadelesini imam kurumunun özgün gelişimini devam ettirerek 15. yüzyılın sonuna doğru devletin kendisini biçimlendirecek Şîî tarikat-devlet olgusunu doğurmuştur. Safevî devleti İslâm devlet geleneğinde birkaç açıdan yeni bir durumdur. İslâm dünyasında o zamana kadar ve ondan sonraki dönemlerde de Safevî devleti gibi siyasal gücü olan ve kendinden olmayana meydan okuyan tarikat kökenli bir devletleşme yoktur.²¹⁶ Irak'taki Büveyhoğulları ve Mısır'daki

²¹⁴ Mehmet İpşirli, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İlmiye Mesleği ve Ulema Hakkında Gözlemler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Bildiriler) (25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane-Ankara)*, Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1991, s. 213- 216.

²¹⁵ İslâm tarihinde ulemanın oluşumu; Osmanlı ulemasının siyasî iktidar nezdindeki konumu, 19. yüzyıl Osmanlı uleması ve medreselerin yapısı üzerine bu çalışma için bkz İ. H. Kureyşi, "İslam Toplumunda Ulemanın Konumu", *Modern Çağda Ulema*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Kültür Koleji yayınları, 1993; Uriel Heyd, "The Ottoman Ulama and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East*, Eds. Albert Hourani - Philip S. Khury - Mary C. Wilson, London&New York: I. B. Touris& Co. Ltd., 1993, s. 29-59; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, İstanbul: Birharf Yayınları, 2005.

²¹⁶ İslâm dünyasında 19. ve 20. yüzyılda özellikle sömürge bölgelerinde, siyasal çıkışlar yapan Mehdici, Ticanî, Senusî gibi tarikat hareketleri olmakla birlikte bunların hiçbirisi kalıcı siyasal otoriteler tesis

Fatımîlerin Şîî karakteri olmakla birlikte tebaalarına Şîî itikadı dayatma yoluna gitmemişlerdir. Safevîler ise siyasal bir güç oluşturdıkları andan itibaren Şîî olmayanları tercihe zorlamışlar,²¹⁷ İslâm dünyasının, eğer varsa, bütünlüğü içinden ilk büyük siyasal kopmayı belirginleştirmişlerdir. O zamana kadar İslâm dünyasında bir coğrafya olan İran'ı sınırları olan bir devlete dönüştürmüşlerdir. Şîî- Sünnî kutuplaşmasını siyasal bir ideolojiye dönüştürmeleri karşıt Sünnî anlayışın kendini ideolojik olarak tanımlamasına yol açtığı gibi mezhep çatışmalarına yeni bir boyut getirmiş ve şiddetlendirmiştir.

Safevî devleti, Osmanlı imparatorluğunun tersine, dinî (Şîî) karakterine sürekli vurgu yapmasına rağmen Şîî ulemanın devletle doğrudan özdeşleşmesini yine de gerçekleştirememiştir. İmama bağlılığın esas olduğu, özellikle İmamiya Şîî'sinde, bağımsız imamların varlığı günümüze kadar hep var ola gelmiştir. Devletin Şîî karakterini vurgulamasına rağmen İmamların özerkliği ikili güç odağını etkin kılmıştır. Devlet- önde gelen imamlar çekişmesi var olmakla birlikte Safevîlerin meşru siyasal güçlerini sürdürmeleri de bu imamlar sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak Şîî imamların bilinçaltında siyasal devletin varlığı, son imam Mehdinin dönüşü beklentisinden dolayı kaygan bir zemine oturmuştur. Safevî sonrası dönem Şîî din adamlarının felsefî sorunlara, hadis tartışmalarına ve yönetime yönelik kurumsal ilgileri sürerken devletten bağımsız onunla mücadele edebilecek ulema kurumsallaşmasına da imkân sağlayan bir gelişim göstermiştir. Nitekim bu noktada Algar, Şîî ulemanın bağımsızlaşmasının halk ile devlet arasında katalizör görevi görmesine yol açtığını ve bunun sosyal tepkilerin azaltılmasına önemli katkılar sağladığını öne sürer.²¹⁸ 18. yüzyılda Şîî İran'ın siyasal yapısında kısa süreli hanedan-devletlerinin varlığı anarşik bir ortam yaratırken bu durum bir yandan da bağımsız kurumlaşmayı güçlendirmiştir. 1722'de Sünnî Afşarların siyasal gücü ele geçirmeleri ve kısa süreli yönetimi esnasında Şîî ulema sosyo-ekonomik gücünü artırmasına ve hiyerarşik düzenlerine son biçimi vermesine rağmen Sünnî Nadir Şah'ın Şîîliği ve Sünnîliği uzlaştırma çabalarını kendi konumlarını tehdit edecek bir gelişme olarak algılamışlardır. Şîî ulema, 1796'da Kaçar hanedanının kuruluşuna, konumlarını garanti eden ve devletin Şîî karakterini vurgulamalarından dolayı destek

edememişlerdir. Günümüz Suudi Arabistan bu açıdan istisna teşkil eder. 18. yüzyıl ortalarında çıkan Vehabîlik, 19. yüzyılda Suudi Arap kabilesi ile giriştiği yakın işbirliği sonucu bu kabilenin siyasal iktidar mücadelesinde dinî ve ideolojik altyapı oluşturmuştur. Arabistan'da uzun mücadele sonucu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde iktidarı ele geçirmiştir. Bkz. Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 39 vd.

²¹⁷ Mottahedeh, *age.*, s. 161.

²¹⁸ Algar, *Religion and State in Iran*, s. 24.

vermişlerdir.²¹⁹ Ancak Kaçarlar siyasî varlıklarını meşru kılan Şîî din adamlarının özerk/ bağımsız konumlarını kabullenmekte zorluk çekmişler; zaman zaman din adamlarının kontrolündeki ekonomik güce göz dikmişlerse de sonuç alamamışlardır. Şîî din adamlarının güçlenmelerine ve örgütlenmelerine iç ve dış konjoktürdeki olumsuz gelişmelerden dolayı ses çıkaramamışlardır.²²⁰ 19. yüzyılın ilk yarısında çoğu Şîî molla olan²²¹ ve dönemin sosyo-ekonomik sıkıntılarını yaşayan düşük gelirli kitlelerin desteğini alan Babi hareketine karşı Kaçar yönetimi ve Şîî din adamlarının yakın işbirliğinden din adamları güçlenerek çıkmışlardır.²²² 19. yüzyılın ikinci yarısında İran'a yönelik Rusya, İngiltere, Hollanda, Belçika gibi Batılı emperyal/ kolonyal devletlerin sömürgeci girişimleri ve Kaçar yönetiminin içinde bulunduğu ekonomik sorunları çözmek için emperyalist güçlere imtiyazlar tanınması Şîî din adamlarının önemli bir kesiminin toplum sözcülüğünü üstlenmelerine ve muhalif konuma kaymalarına yol açmıştır.²²³ Özellikle 1890-1892 yıllarındaki Tütün Protestosu bunun en iyi örneklerindedir. Olaylar, 1890 Martında Nasreddin Şahın İngiliz vatandaşı Talbott'a ülkenin tütün üretimi, satışı ve ihracatı için elli yıllık tekel kurma yetkisini vermesi ile başlamıştır. Dönemin önde gelen müctehidlerinden olan Seyid Muhammed Hasan Şirazî'nin (1815- 1895) 1891 Aralığında her türlü tütün içimini yasaklayan bir fetva vermesi ile Tütün protestosu zirveye çıkar ve Şah 1892 Ocağında tütün imtiyazını fesheder. Bu olayın Şîî dini kurumlaşma açısından önemi Kaçar yönetimi ile Şîî din adamları arasındaki kırılğan ilişkiyi çatışmaya dönüştürmesidir. 20. yüzyılın başından itibaren Şîî din adamlarının örgütlü yapısı bütünlükçü görüntü sunmasına rağmen değişen olaylar siyasete katılım ve dışında kalma arasında din adamlarını tercihe zorlamıştır.²²⁴ 1905'de tarih sahnesine çıkan meşrutî hareketler içinde ve bağımsız İran taleplerinde din adamlarının önemli bir kısmı yer almaya başlamışlardır. 1905-1911 Meşrutiyet mücadelesinde muhalefetin hem koruyucusu ve hem de sözcüsü olan dinî ulema meşrutiyet meclislerinde çoğunluğu oluşturmuş, anayasanın tesisinde ve Şîî

²¹⁹ Avery, *age*, s. 25.

²²⁰ Arjomand, *age*, s. 221.

²²¹ Molla, çoğunlukla bir müctehide bağlı olan, halk nezdinde müctehidin naibi ve destekçisi olarak Şîî hiyerarşi içinde en alttadır. Halkla çoğunlukla yüzyüze gelen, dinî ihtiyaçları ve eğitim işlerini üstlenen mollanın bu statüsü hakkında bkz Algar, *Religion and State in Iran*, s. 18 vd.

²²² Mansur Muaddel, "İran'da Şîî Ulema ve Devlet", *İran Devrimi*, Der. Serpil Üşür, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 162.

²²³ Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran The Tobacco Protest of 1891-1892*, London: Frank Cass & Co. Ltd, 1966, s. 10- 11.

²²⁴ Venassa Martin, *Islam and Modernism: The Iranian Modernism of 1906*, New York: Syracuse University Press, 1989, s. 56- 57.

İslâm'a muhalif kanunların oluşumunu engellemişler, hatta Şeyh Fazlullah Nuri'nin şahsında bir çok din adamı Meşrutî yönetime, egemenliğin kime ait olduğu noktasında karşı çıkmışlardır. Rıza Han'ın 1921'deki darbesini, 1926'da Pehlevî hanedanını kurmasını ve bağımsız İran fikrini destekleyen Şîî din adamları Rıza Şah'ın Batılılaşma ve İran'ın modern bir ulus-devlet olma yönündeki girişimlerine hem Şîî İslâmî kimliği ve hem de kendi sosyo-ekonomik çıkarlarını (eğitim ve hukuk alanlarında modern mahkemelerin kurulması ve mollaların askere alınması vb.) tehdit etmesinden dolayı karşı çıkmaya çalışmışlardır. Zaman zaman karşıt tavır alarak protestolarda bulunmuşlarsa da Rıza Şah'ın Şîî din adamlarının birlik oluşturma çabalarını engelleyici adımlar atması, Fars etnik temelinde Şîî kimliği vurgulayan politikaları, ulemanın ekonomik çıkarlarını kollayıcı tavizler vermesi ve önde gelen Müctehidler yanına çekmesi protestoların güçlü bir rejim karşıtı harekete dönüşmesini engellemiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısından 1970'li yılların başına kadar İran Şîî din adamlarının siyasal konumu için genel olarak İran'daki tüm kitle hareketlerin başlatıcısı olmakla birlikte sürdürücüleri çoğu zaman laik kesimler olduğu belirtilebilir. Ancak din adamlarının olaylara müdahale etmesi veya katılımı hareketi şiddetlendirmiş ve sonuç alınmasını kolaylaştırmıştır. Bir çok Şîî din adamı muhalif olmakla birlikte hiçbir zaman sürekli bir siyasal eylem ve ideolojik bütünlük oluşturan siyasal talep mekanizmasına sahip olamamışlardır. Tek istisna Humeyni'dir. Din adamlarının muhalif hareketlerinin 1979 İslâm Devrimine kadar süreklilikten yoksun olmasının temel nedenleri genel olarak din adamlarının alternatif bir projelerinin olmaması, devletin varlığını sürdürmek yönündeki tarihî tecrübeleri ve çıkarlarını ön planda tutmalarına bağlanabilir.

2.2. 19. Yüzyılın Başında İran: Devlet ve Toplumun Genel Görünümü

İran devlet geleneği ve yönetim biçimi, coğrafyanın oluşturduğu farklı etnik, dinî ve kültürel topluluklardan dolayı, etnik ve dinî güçler ittifakına dayalı ola gelmiştir. İslâm öncesi Sasanîler, güçlü bir merkezî birlik oluşturabilmek için Zerdüşî din adamlarını yanlarına çekerek bu dine devlet nezdinde itibar sağladıkları gibi Fars dilini ihya ederek geçmiş Pers kültürünün tarihî mitoslarını kullanarak kendilerini “Şehinşah” (Şahlar Şahı)

ünvanı ile donatarak diğer yerel güçler üzerinde psikolojik hakimiyet tesis etmişlerdir.²²⁵ Ancak Sasanî hanedanı daha çok yerel kabile güçlerinin desteğini sağlayarak iktidarlarını sürdürebilmişlerdir. İran'da merkezî otoriteyi tesis eden güçler çoğunlukla birer kabile konfederasyonu üzerinden ülkede hakimiyet kurabilmişlerdir. Ancak bu konfederasyonların ömrü eski kültürel motiflerin kullanımı ve devlet dininin kuşatıcılığı ile mümkün olabilmiştir. 16. yüzyıldan başlayarak merkezî otorite ülke geneline hakimiyet tesis etmek için din ve kültürü ideolojik olarak ön planda tutarak kabile güçlerini tasfiye yoluna gitmiş ve bu iç politikanın uzun dönemli ve sürekli uğraşı olmuştur. 1501 yılında Şah I. İsmail'in kendi şahlığını ilân etmesi, o zamana kadar "Şeyh" olan atalarının aksine, dünyevî güce, aynı zamanda dinî ve kültürel motiflere dayanması geçmiş İran tarih tecrübesinin uzantısıdır. Ancak onun zamanından başlayarak yaşanan siyasî tecrübeler, devletin merkezî gücünün tesisinde, din ve kültürün yanında, başka yapıların da oluşturulması gerektiğini ortaya çıkarmıştır.

17. yüzyılın başında İran devlet geleneği, Safevî devlet geleneğinin kabile konfederasyonuna dayalı yönetim tarzının Çaldıran savaşı sonrası (1514) oluşan Şah ve Türkmen kabile bağları, Fars bürokratik kurumlaşması ve nizamî ordu yapılanmasının evrilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Osmanlı örneğinden esinlenen Safevî Devletinin kurumlaşma süreci Şah I. Abbas'ın döneminde zirveye çıkar.²²⁶ Safevî mistik tarikat

²²⁵ Arjomand, *age.*, s. 90 vd.

²²⁶ İran devlet yönetiminin kurumlaşması, I. Abbas döneminde başkentin Türkmen kabilelerin yoğun olduğu Kazvin'den, Fars kültürünün yoğun yaşandığı ve küçük bir kasaba olan İsfahan'a taşınması ile gerçek anlamda başlar. Devlet yönetiminde mutlak güç olan Şah ve saray çevresi zirvede yer alır. Saray içinde başvezir, askerî kumandanlar, devlet hazinedarı ve resmî din adamlarının ve onlara bağlı kurumların işleyişinden sorumlu *sadr*lar bulunur. Bu önde gelen yöneticilerin dışında yüksek görev addedilen ve belli daireleri olan saray doktorları, kahinler, harem ağaları, yaverler, içöğlanları, sanatçılar ve zanaat ehli bulunurdu. Yönetim bürokrasisi birkaç idarî birimin yanı sıra saray, atölyeler, vergi toplama ve ordu birliklerinin bağlı olduğu yönetim işleyişini sağlayan katipler ve malî mümessillerden oluşmaktaydı. Zaman içinde sayısı hayli artan merkezî bürokrasinin ücretleri kısmen peşin; fakat çoğunlukla halktan toplanan toprak vergileri ile karşılanırdı. Bu görevlere atamalarda hiçbir kıstas göz önünde bulundurulmaz şahın iradesi dahilinde gerçekleşirdi. Çok hızlı yükselme olduğu ve mevki-makam zenginliğe erişildiği gibi hızlı gözden düşme ve hayatından olma her zaman olağandı. Taşra yönetimi çoğunlukla merkezî bürokrasinin ve kısmen de aşiret ileri gelenlerinden oluşurdu. Bunların, Osmanlıda olduğu gibi, Şahın ve saray çevresinin ihtiyacı olan hammaddeleri depolamak ve arta kalanı nakit olarak başkente göndermeleri gerekiyordu. Ayrıca her bir yönetici, yine Osmanlıda olduğu gibi, savaş zamanında merkezî orduya birlik göndermekle yükümlüydü. Eyalet yöneticileri ömür boyu ve irsî olarak atanıyorlardı. "Tiyuldar" denilen, Osmanlı tımar sistemine benzer, toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu (hassa) yapının yanı sıra, özel mülk ve vakıf mülkleri ülke topraklarının dağılım biçimini oluşturmaktaydı. Göçebeliliğin esas olduğu mülkiyet paylaşımında yerleşik köylüler ve esnaf mülkleri sürekli tehdit altında olmuştur. Göçebelilik özellikle 18. yüzyıl boyunca ülkedeki siyasî yapıya dayalı olarak köylüler aleyhine gelişmiştir. Devlet mülklerinin gerek aşiret şefleri ve gerekse askerî yöneticilerce özel mülke dönüştürme eğilimi olmakla birlikte 16. ve 17. yüzyılda, çoğu zaman Şahlar bu hakları ve onların ayrıcalıklarını kaldırma yoluna gitmişlerdir. Güçlü Şahlar döneminde merkezî otoriteye bağlı kalan bu yöneticiler, merkezî otorite zayıfladığında başına buyruk hareket etmeye başlamışlardır. 17. yüzyılda Safevî devletinin üçüncü büyük kurumu olan ordu,

gücünün sekteye uğraması sonucu Safevî Şahlarının dünyevî meşruiyet arayışları ve çevre güçlerinin bağlılığının yeniden tesisi yönündeki eğilimler Safevîleri Osmanlı tipi bir merkezî otorite arayışına itmiştir. Bu süreç içinde ülke coğrafyasında göçebe- yerleşik, farklı etnik, dinî ve ekonomik toplulukları yönetme kaygısı merkezî otoritenin kendini yeniden biçimlendirmesini zorunlu kılmıştır. Safevîleri böyle bir sürece iten en önemli neden aldıkları ağır mağlubiyet sonrası Türkmen kabilelerinde baş gösteren huzursuzluk ve bu huzursuzluğun kendi otoritelerini sarsacak gelişmeler göstermesidir.

Safevîlerin merkezî otoriteyi güçlendirme eğilimleri, Osmanlıların bir yüzyıl önce yaşadıkları merkezîleşirken ana Türk kütlesinden uzaklaşma süreciyle benzerlikler gösterir. Osmanlı devleti imparatorluk sürecine girerken yöneten-yönetilen ayırımına özen göstererek, ihtiyacı olan çekirdek bürokrasi ve ordu oluşturmayı ön planda tutmuştur. Bunun sonucu devlete veya padişaha bağlılığın esas olduğu ve varlığını onunla özdeşleştiren bürokrasi ve ordu ortaya çıkmıştır. Bunun için ihtiyacı olan insan kaynağını hem gayrimüslimlerden devşirerek hem de Müslüman tebaasının yerleşik ve göçebe unsurlarının iyi eğitilmiş veya önde gelenlerinden temin etmiştir. Fırsat eşitliğini ön planda tutan Osmanlı hiyerarşi geleneği tabakalar arası geçirgen yapısı ile çağının ileri yönetim biçimine sahiptir. Safevîlerin Osmanlı merkezîleşme yapısını örnek almalarında hem Osmanlı İmparatorluğu ile yakın temaslarının hem de Anadolu'dan İran'a geçen Türkmen aşiret önderlerinin verdikleri bilgiye dayanır.

Çaldıran Savaşı sonrası ortaya çıkan iç huzursuzluklara bağlı olarak o zamana kadar devlet yönetimi ve ordunun temelini oluşturan Türkmen aşiretlerinin merkezî yönetimdeki etkinliğinin kırılmasına paralel olarak Fars kökenliler bürokrasinin, çoğunluğu Kafkasya'nın çeşitli halkları (Çerkes, Lezgi, Gürcü ve Ermeniler) "gulam" adı verilen ve yeni oluşturulan düzenli ordunun temelini teşkil etmişlerdir. Merkez, taşra

taşradaki eski kabile önde gelenlerinin süvari birlikleri ile Şah I. Abbas'ın yarattığı, merkezî devletin kontrolünde olan, ateşli silahlar kullanan topçu ve piyadeden oluşan daimî birliklerden teşkil ediliyordu. 16. yüzyıl içinde Osmanlılarla yapılan savaşlar ve meydana gelen aşiret isyanları (en şiddetlileri 1524-33 ve 1576-1588) tecrübelerine dayalı talimli ve ateşli silahlarla donanımlı daimî ordu ihtiyacı, diğer yandan ordu içinde aşiret birliklerinin sayısının azaltılmasına ve daimî birliklerin artarak çoğalmasına yol açmıştır. Modern dönemlerde, Osmanlı'da olduğu gibi, yenileşme orduda başlamış olmakla birlikte devşirme veya düzenli ordu 1921'e kadar siyasi gücün kimde olacağına karar verecek bir pozisyon elde edememiştir. Devletin sivil ve askerî unsurlarının ücretleri çoğunlukla merkezî hazine ve eyaletlerden toplanan vergilerle karşılanmaktaydı. 18. yüzyılın ortalarına kadar savaş ganimeti önemli bir gelir kaynağı olmakla birlikte daha çok vergilendirilen gelirlere dayalı olmuştur. 18. ve 19. yüzyılda yönetim, devlet ve ordu masrafları ve yeni yatırımlar için, bu gelirlerin dışında, ya vergileri artırma yoluna veya dinî ve özel vakıf gelirlerine göz dikmiş; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı imtiyazları ve yabancılara devlet gelirlerinin toptan satışı yolu ile çözüm bulmaya çalışmıştır. Bkz. daha ayrıntılı bilgi için John Foran, *Fragile Resistance Social Transformation in Iran From 1500 to the Revolution*, Boulder: Westview Press, 1993, s. 21 vd.

ve ordu yönetiminde başlangıçta Türkmen ve devşirme Fars yan yana istihdam edilirken merkezîleşmeye bağlı olarak devletin yönetim gücünü yaygınlaştırma ve kendine bağlama girişimi (standart vergilendirme, düzenli ve sürekli askerî güç oluşturulması, özerklik ve imtiyazların sınırlandırılması ve tek hukuk uygulaması) Türkmen kabilelerin yönetim nezdindeki itibarlarını ortadan kaldırmış ve ordunun aslı unsuru olmalarını gereksiz kılmıştır. Şah I. Abbas döneminden başlayarak zaman zaman İran şahları kabilelerin birlikte hareket etmelerini önlemek için kabileleri kendi içinde parçalayarak İran içinde farklı bölgelere dağıtmışlardır. Safevî Devleti kurum ve yapısı ile merkezî mutlakiyete dönüşürken kabile konfederasyonu kimliğinden uzaklaşmıştır. Ancak Şah I. Abbas çeşitli Türkmen aşiretlerinden kendine sadık devşirme yeni bir aşiret birliği oluşturmuş ve “Şahseven” adı verilen bu birlikler saray güvenliğini sağladığı gibi problem çıkaran eyaletlerde göçebeler arasına istihdam edilmiştir.²²⁷ Azeri Türkçesini konuşan Şahsevenler 19. yüzyılda da Kaçar hanedanının en sadık birlikleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.²²⁸ Ancak İran’ın toplumsal yapısının 20. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde en önemli özelliği olan yarı yarıya yerleşik ve göçebe unsurlardan oluşması ve göçebelerin kendi içlerinde güçlü klan dayanışması göçebe unsurların İran iç siyasetinin önemli aktörleri olmalarını sağlamıştır.

Safevîlerin son dönemlerinde ve 18. yüzyılın bütününde İran iç siyasetinde ve devlet üzerinde hakim olma mücadelesi güçlü kabilelerin kendi aralarındaki güç gösterileri ile sürmüştür. 18. yüzyılda kısa süreli kurulan Afgan (1722- 1729), Afşar (1729- 1747) ve

²²⁷ M. Reza Ghods, *Iran in Twentieth Century*, Boulder& London: Lynne Rienner Publishers& Adamantine Press Limited, 1989, s. 3.

²²⁸ Şahsevenler (*şahseven*, *şahseveni*) adından da anlaşılacağı gibi Türkçe bir terktir. Bunları yalnız askerî bir birlik olarak görmemek gerekir; bunlar devlete asker veren ve başlıca Türkmen aşiretlerin alt klanlarından devşirilen ve aynı şekilde yeniden aşiret yapısına göre örgütlen yeni bir aşiret birimidir. 15. ve 16. yüzyıl içinde Anadolu’dan İran’a göç eden Kızılbaş Türkmen aşiretlerinden oluşturuldukları kuvvetle muhtemeldir (zaman içinde içlerinde Kürt, Arap ve başka unsurlarda karışmış olmalı). İlk kez Şah II. İsmail (1576-1578) zamanında görülen kelime, ilerleyen dönemin karışık ortamında, Şah’ı sevenler veya sadık olanlara çağrı niteliğinde kullanılması ile literatürdeki yerini almıştır. Şahsevenlerin başlangıçta Şah’a bağlı milis kuvvetleri olarak ortaya çıktığı; zaman içinde Şah’ın muhafızları (*korci-korucu*) ve gönüllü birlikleri olduğu kabul edilebilir. Şahsevenlerin İran içinde bir çok bölgede iskân edilmelerini Safevîlerin ülke içinde çıkabilecek karışıklıkta dayanabileceği sadık aşiretler bulmalarına ve isyanların daha geniş alanlara yayılmasını önleme politikaları olarak görmek gerekir. Şah’ın lütuf ve ihsanları ile kendilerine yurt verilen ve Şah tarafından kollanan Şahsevenler zaman içinde gerçek bir aşiret dayanışması göstererek bütünleşmişlerdir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şahseven adını kullanan ve belli bölgelerde (özellikle Azerbaycan’da) yoğunlaşan bu aşiret 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl içinde İran iç ve dış siyasetinde - İran -Rus Savaşları (1806-1828), eşkıyalık (1860 ve sonrası), Meşrutiyet dönemi, I. Dünya Savaşı vb.- zaman zaman etkin olmuştur. Rıza Şah’ın aşiretleri iskân politikası ile çoğu yarı-yerleşikliğe geçen Şahsevenler bugün ağırlıklı olarak Azerbaycan’da (kuzey ve güney) yaşamaktadırlar. Kabile bağlarını bilmelerine rağmen örgütlü hareket kabiliyetini yitirmişlerdir. Şahsevenler hakkında, Türkçe literatürde, en geniş ve en doyurucu bilgi için bkz. Richard Tapper, *İran Sınır Bölgelerinde Göçebeler*, Çev. F. Dilek Özdemir, Ankara: İmge Yayınevi, 2004.

Zend (1750-1779) hanedanları arkalarındaki kabile desteği ve liderlerinin potansiyel yetenekleri ile ortaya çıkmışlardır. Bu çalışmanın zaman ekseninde devlete egemen olan Kaçar Hanedanı (1779-1925) ve Pehlevî Hanedanı (1925-1979) birbirinden farklı güçlerden destek alarak iktidara gelmişlerdir. Kaçarlar,²²⁹ göçebe olmalarından dolayı kabile desteği ile iktidara gelmişler ancak geldikleri andan itibaren klan dayanışmasını sürdürmekle birlikte merkezî bürokrasi ve ordu geleneğine yaslanmışlardır. Kaçar döneminde göçebelerin ürettiği sorunlar iç siyasetin önemli bir parçası olmuş ve sürekli kabilelerin merkeze bağlılığının temini ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Bu durumu çözmek için Kaçarlar ülkenin önemli eyaletlerine kendi hanedanlarından veya devşirme unsurlardan yönetici atama yoluna gitmişlerdir.²³⁰ Kaçar yönetimi, keyfi ve merkezileşmeden yana olmakla birlikte, hiçbir zaman bunu sağlayamamışlar;²³¹ ülke

²²⁹ Kaçarlar, 15. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'dan (Bozoktan) İran'a (Gence'ye) göç eden Türk aşiretlerindedir. Çoğunlukla Azerbaycan olmak üzere Hazar denizi kıyıları boyunca Mazendaran bölgesinde meskun idiler. Şah I. Abbas'ın kabileleri dağıtma politikası sonucu bir kısmı İran iç bölgelerine yerleştirilmiş olmalarından dolayı kuzey ve güney olmak üzere iki kola ayrılmışlardır. İran iç siyasetinde pek fazla yer almamakla birlikte üst yönetimde zaman zaman bu aşirete mensup kişilerin yer aldığı eyalet ve orduda üst görevlerde buldukları görülmektedir. İlk ciddi siyasal çıkışları İran'da gücü elde etmeden önceki kısa dönem içindedir. Kaçar aşiret yapısı içinde önde gelen kol Ziyadoğullarının olduğu koldur. Astarabad'ı merkez edinen Kaçar Ziyadoğulları kolu 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Zend hanedanına karşı giriştiği mücadelede başlangıçta yenilgiye uğramış ve hatta hanedanın kurucusu Ağa Muhammed Han uzun süre Zend hanedanının merkezi olan Şiraz'da tutsak hayatı yaşamıştır. Foran, *age*, s. 90.

²³⁰ Avery, *age*, s. 23 vd.

²³¹ Kaçar yönetiminin bürokratik yapısı başlangıçta (1779) basit kabile ihtiyaçlarından örgütlü yönetim mekanizmalarına doğru bir gelişim göstermiştir. Kabile güçlerinin iktidarı devralması kendi bürokratik yapılarının yönetime taşınması ve merkezin, bölgelerin ve kabilelerin merkeze bağlılığının tesis edilmesinde yönetimin ayrıntılaşmasını getirmiştir. Kaçar bürokrasisi başta şah olmak üzere sivil ve askerî alanları içine alan şaha yardımcı hizmetlilerle biçimlenmiştir. Çoğunlukla malî konularla ilgilenen ve devletin vergi toplaması işini yürüten, gelir-giderlerin düzenlenmesi ve bunların kayıt altına alınması ile uğraşan *mustavfîler* ile ordunun yönetim ve ihtiyaçlarını karşılamakla uğraşan *leşker nevisler* bürokratik dallanmanın temel çıkış noktalarıdır. Başlangıçta Kaçar bürokrasisi kalem ve kılıç erbabı olarak şekillendi. İlk Kaçar şahı Ağa Muhammed bütün yetkileri elinde tutması ve yönetimin her türlü gelişmelerini bizzat takip etmesi, yetki paylaşımının oluşmamasına ve gelecekte şahların yetki paylaşımında gönülsüz olmasına yol açmıştır. Ağa Muhammed'in yönetim anlayışı basitti. Ödül ve cezaları kendi verir; maaşları bizzat öder; vergilerin toplanıp toplanmadığını ve hazinesinin durumunu yakından takip ederdi. Osmanlı'nın aynı dönemde kişisel ve devlet hazinesi ayırımına dayalı uzun geleneğinin yanında, Kaçar aile hazinesi ile devlet hazinesi aynı idi. Şahların uzun süre tek amacı hazinelerini doldurmak olmuştur. Bu durumda gelir-gider dengelerini gözetmek memurlarca imkânsız olmuştur. Başkentini taşradan merkeze, Tahran'a taşınması ve Feth Ali Şah'ın iktidarı devralması (1797-1838) ile birlikte, devletin ihtiyaçları doğrultusunda bürokrasinin genişlemesine, hizmetlerin ayrı birimlerce görülmesine ve şahın denetleme fonksiyonunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra hep var olan ama görmezlikten gelinen şerî ve örfî hukuk normlarına riayet etme geleneği yürürlüğe konmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılın başı ile birlikte, yönetim fonksiyonlarının düzenlenmesi sonucu yönetimin hiyerarşik piramidi Şah ve saray (ki *sahib-e divan* olarak adlandırılan kurum Kaçar kabile şefleri ve şah ailesinin önde gelenlerini içine alır), Osmanlı örneğinde olduğu gibi *sadr-e azam* denilen ve şah adına tüm yönetimden sorumlu makam iken, bütün malî işlerden sorumlu *vezir* olarak *mustavfi el-Memalik* ile ordu birliklerinin komutanı *leşker nevis* devletin üst yönetimi olarak biçimlenmiştir. Devlet ve şah hazinesi ayırımına gidilmesi; ülke belli malî bölgelere ayrılmasına gibi oluşumlar sonucu saray hizmeti ve devlet hizmetinin ayrışması yeni makamların oluşturulmasına yol açmıştır. Şahın fermanlarını yazan *münşi el-Memalik*; darphane memuru ve maaş ödemelerini gerçekleştiren *sahib-e divanhane* bunlar arasındadır. Şah yakınlarının devlet hizmetine girmeye başlaması

içindeki aşiret, dinî ve yerel güçler ile dış güçlerin kendi aralarındaki çatışmalardan yararlanarak ve dengeleri gözeterek iktidarlarını sürdürebilmişlerdir. Kaçar yönetim politikası çoğu zaman “böl ve yönet” üzerine kurulmuştur.²³² Kaçar yönetimi bürokratik yapı ile Şahların keyfi idaresi arasında sınırların bir türlü çizilemediği bir yapı ortaya çıkarmış; üst yönetimde bulunup azledilenler sürgün ve ölümle cezalandırıldığı gibi servetlerine el konulmuş ve ailece cezalandırıldığı da olmuştur.²³³ Yönetimde makamların irsî geçişi, üst yönetime gelenlerin hep kendine yakın olanları ataması²³⁴ ve şahların lütuf ve kaprislerine dayalı yönetim süreleri kayırmacılığın ve yolsuzlukların artışı da beraberinde getirmiştir. Üst yönetimlerde bulunanlar görevleri boyunca büyük servetler biriktirmenin yolunu aramış ve şahları memnun etmek ana amaçları olmuştur. Şahların karşısında bürokrasi kendilerini koruma altına almak ve bağımsız davranabilmek için çok çeşitli refleksler geliştirmiştir. Kaçar yönetimi daha çok topraktan (*tiyul*) ve ticaretten elde edilen vergi toplama ve sürekli çıkan ayaklanmaların bertaraf edilerek asayişin temin noktalarında karmaşık bir yönetim yapısı ortaya çıkarmıştır. Ancak devletin içinde makamların verasetle geçmesi; alınıp satılabilmesi ve çürümüşlük 19. yüzyıl boyunca Kaçar yönetiminin zayıflığını ve buna çare arayan, daha çok üst makamları işgal edenlerin çözüm arayacağı sonuçsuz reform girişimlerine sahne olmuştur.

Pehlevî Hanedanı ise düzenli bir ordu gücü ve bürokrasinin desteği ile iktidara gelmiş ve kalıcılıkları bu desteğin sürmesine bağlı olarak din adamlarının güçlerinin pasifize edilmesi ve göçerlerin yerleşikliğe zorlanması ile mümkün olmuştur.

ile birlikte birçok üst makamı işgal eden *mirzalar* ile alt makamlardan yükselerek gelenler arasında birbirlerine hasmane tutumlar gelişmiştir. Evlilik yoluyla şah ailesine katılanların hatırı sayılır çoğunlukta olması Osmanlıda olduğu gibi saraya bağlı bir bürokrasiyi biçimlendirmiştir. Nasreddin Şah'ın (1843-1896) ilk veziriazamı Mirza Taki Han, ondan sonra gelen Mirza Fazlullah Nuri (Mirza Taki Han azledilince şahın kızı olan karısı, Mira Fazlullah Nuri'nin oğlu ile evlendirilmiştir), Feth Ali Şah'ın akrabası askerî komutan Asef üd-Devle örnek gösterilebilir. Bkz. Shaul Bakhash, “The Evolution of Qajar Bureaucracy: 1779-1879”, *Middle Eastern Studies*, Vol.: 7, No.: 2 (1971), s.139 vd.; ayrıca A. Reza Sheikholeslami, *The Structure of Central Authority in Qajar Iran, 1871-1896*, Atlanta: Scholars Press, 1997, s.139 vd.

²³² Ghods, *age*, s. 3.

²³³ Kaçar yönetimi boyunca çok az veziriazam eceli ile ölmüştür. İlk veziriazamlardan Hacı İsmail Şirazi yağ kazanında kaynatılarak ve bir oğlu hadım edilerek cezalandırılmış; Mirza Taki Han sürgünün ardından katledilmiş (ö. 1852); Ebul Kasım Kaymakam boğulmuş (1835) ve Hacı Mirza Ağası sürgün edilmiştir (sadrızamlık dönemi: 1835-1848). Bakhash, *agm*, s. 146; Kaçar dönemi sadrazamların hayatları için Perviz Afşari, *Sadrazamha-yi Silsile-yi Kaçariyye*, 2. Çap, Tahran: Vezirat-ı Umur-e Hariciye, 1376 (1997).

²³⁴ Örneğin Mirza Ağa Han Nuri (1807-1865) veziriazam olunca (1851-58) bir oğlunu maliye, diğerini savaş bakanı ve bir akrabasını da St. Petersburg'a elçi olarak atamıştır. Hacı Mirza Ağası memleketi Maku'den binden fazla adamını yönetim kademelerine atamış ve 1848'de görevden alınınca Tahran'da bunların isyan edeceği korkusu yaşanmıştır. Bakhash, *agm*, s. 145.

Küçük bir Afgan kabilesinin²³⁵ başkent İsfahanı ele geçirmesiyle son bulan Safevî hanedanını 1722’de yıkılmaya götüren süreç yarım yüzyıldan fazla bir zamandır içinde bulunduğu yönetim zaafı, ekonomik kriz ve çevre güçlerin baskıları noktalarında toplanır. Ancak Osmanlı İmparatorluğunu gerilemeye götüren gelişmelerin habercisi olan Safevîlerin yıkılma sürecinin belli başlı temaları, Şah I. Abbas döneminden başlayarak sarayda yetişen veliahtların ülkenin gerçeklerini bilmemeleri ve iyi yetiştirilmemeleri, harem iç siyasette ağırlığının artması ve buna bağlı kayırmacılığın had safhaya ulaşması gibi noktalarda toplanabilir. Devlet hizmetini gören aşiret unsurları ile devşirme unsurlar arasındaki çekişme, adil bir vergi sistemi yerine iltizam usulünün suiistimal edilmesi ve sürekli savaşların halka yüklediği ağır ekonomik yük, İran için hayati önemde olan dünya ticaret yollarının değişmesinin yanı sıra gümüş ve altına dayalı para sistemlerinde görülen eflasyonist baskılar da bu bozulmayı körükler niteliktedir. Dinî zihniyetin toplum üzerindeki mutlak egemenliği, hali hazırdaki toplumsal düzenin varlığından çıkarı olan gruplar ve bu çıkar grupları ve dini ulemanın yeni anlayış ve teknolojilere karşıtlığına eklenen başa geçen şahların politik yanlışları yapısal çözümlenin derinlemesine hissedilmesine yol açmıştır.

18. yüzyıl İran tarihini kronolojik düzlemde izlemek oldukça güçtür. Birkaç yerde Safevî hanedanından kişilerin şahlık mücadelesi, eyalet merkezlerinde isyan eden kabile veya yönetici şeflerin varlığı ve çevre güçler olan Gürcülerin, Afganlıların ve Arap kabilelerin İran’a yönelik saldırıları kronolojik dikkati dağıtmaktadır. Ancak bu dönemin tek istisnası Türk Afşar boyuna mensup bir kabileden gelen Nadir Şah’ın tarihî bir şahsiyet olarak İran tarihinde oynadığı kısa ama önemli roldür. Nadir Şahın iktidarı, Afgan hanedanından Mir Muhammed’in şahlığını ilân ettiği 1722’den yeğeni Şah Eşref’in düşüşüne (1729) kadar yedi yıl gibi kısa süre var olmakla birlikte modern İran tarihinin en karanlık ve bunalımlı dönemidir. Ülke içinde iktidar savaşlarının neden olduğu katliamlar, yaşanan kıtlık ve buna bağlı açlık, nüfus hareketlerinin yaşattığı kırım gibi insan kayıpları ülke nüfusunun %20’den fazlasına mal olmuştur.²³⁶ Afgan saldırıları ile birlikte İran yönetim zaafının yanında doğu-batı ticareti önemli bir darbe yemiştir ve

²³⁵ Kılıçiler ya da Galzaylar olarak geçen bu Afgan kabilesinin Türk kökenli olduğu üzerine iddialar varsa da gelecek Afgan devletinin kuruluşuna da önderlik edecek olan bu kabilenin etnik kökeni konusu tartışmalıdır. Türk kökenli olduğu üzerine Saray, *age*, s. 67; Rıza Nur, *Türk Tarihi*, Cilt: V, İstanbul: Toker Yayınları, 1979, s. 128.

²³⁶ Dönemin tahmini nüfus istatistiklerinde ülke nüfusunun 5 ile 6 milyon civarında olduğu düşünülürse yaklaşık bir milyona yakın insana mal olan bu kısa dönem İran tarihinde derin izler bırakmıştır, bkz. Abrahamian, *age.*, s. 12.

İran ekonomik üretimi neredeyse durma noktasına gelmiştir. Yaşanan katliam ve göçlerle birçok sanat dalı bitmiş; bir çok bölgede tarımın yok olması ile açlık ve salgın hastalıklar baş göstermiştir.

Horasan bölgesinde meskun Afşar kabilesinden olan Nadir Han'ın (1726-1747) hayatının ilk yılları hakkında fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte, 1726 yılında Safevî hanedanının yasal mirasçılarında Şah II. Tahmasb'ın (1722- 1731) hizmetine girmiş ve onun en güvendiği askerî güçlerinin komutanı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. İran içindeki tüm ayrılıkçı-bağımsız güçleri ortadan kaldırarak birliği kısa zamanda tekrar tesis etmiştir. Orduların komutanı olarak batıda Osmanlılara, kuzeyde Ruslara ve doğuda Özbek hanlarına karşı üst üste aldığı başarılı sonuçlar siyasal konumunu güçlendirmiştir. Ancak o başlangıçta siyasal emellerini Safevî hanedanından yana kullanmış ve gerçek Şahlığını 1736'da önde gelen devlet ricalinin oy birliği ile ilân etmiştir. Güçlü ve kalabalık bir ordu kuran ve başkenti Kazvin'e nakleden Nadir Şah başarılı seferlerini daha çok Afganistan ve Batı Hindistan'a gerçekleştirmiş ve özellikle Hindistan'da yaptığı yağma ve büyük miktarda ganimet elde etmesi ile Hint-Babür Devleti'nin çöküşüne ve İngilizlerin Hindistan'a yerleşmesine giden süreci hızlandırmıştır. Geçici olarak İran'ın siyasal birliğini askerî gücü ile tesis eden Nadir Şah 1747'de Kafkasya'ya Ruslara karşı bir sefer için çıktığında öldürülmesiyle kurduğu siyasal birlik kısa zamanda çökmüş ve ülke içinde birkaç yıl süren karışıklıktan sonra güney İran'ın güçlü kabilelerinden olan Fars asıllı Zendler 1750'de Şiraz'ı başkent yaparak ülkenin yarısına yakın kısmında yönetim tesis etmeyi başarmışlardır.²³⁷

Nadir Şah'ın iktidarı bazı noktalardan önemli gelişmelere sahne olmuştur. Yönetim ve ordusunu dayandırdığı Türkmen kabilelerine bağlı olarak toprakların önemli kısmını kendisini destekleyen Türkmen aşiretlerine paylaştırarak yönetimde tekrar Afşar, Bayat, Zencanlı ve Şamlu gibi Türkmen aşiret önde gelenlerini istihdam etmesi göçerliğin köylü ve şehirli aleyhine genişlemesine yol açmış; bu gelişme ise Safevîlerin son yüzyılında gerçekleştirilen göçer-yerleşik dengesini bozmuştur. 17. yüzyılın sonuna

²³⁷ Nadir Şahın 1747'de ölümünden sonra İran'ın çeşitli bölgelerinde Nadir Şah'ın akrabaları ve önde gelen kabilelerin liderleri buldukları bölgelerde siyasal hakimiyet için aralarında kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir. Şiraz bölgesinde Salih Han; Azerbaycan bölgesinde Afgan asıllı Azad Han; Bahtiyarî, Lur, Kürt ve Zend aşiretlerinin koalisyon gücünün desteklediği orta ve güney İran'da Kerim Han Zend; Kandahar'da Afganlı Ahmed Han; Luristan'da Bahtiyarî Ali Merdan Han ve Hazar kıyılarında Muhammed Hüseyin Han Kaçar ile Nadir Şah'ın akrabalarından Adil Şah ve Şahrüh ve bunların yanı sıra Şirvan bölgesinde Türkmen ve Lezgi aşiret reisleri ile doğu Ermenistan ve Gürcistan'da Gürcü kralı Erekle bağımsız hareket etmeye ve birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Foran, *age*, s. 84- 85; Uzunçarşılı, *age*, Cilt: V, s. 313.

doğru İran körfezinde varolan canlı ticaretin, yeni deniz yollarının bulunması ve güzergâhın değişmesine bağlı olarak giderek güç kaybetmesi; bölgeye Portekizlilerin yerini alan, güçlü donanma ve askerî varlığı ile bölgede sömürge arayışında olan İngilizlerin yerleşmesi modern İran tarihinin kırılma noktalarındandır. İngilizlerin, İran ile körfez ülkeleri arasındaki ticarî alışverişi kesme çabaları, ülke içi istikrarsızlıktan en fazla etkilenen güney bölgelerinin yoksullaşmasına ve toplu göçlere yol açmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra Rusların Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru genişlemesi, canlı bir sınır ticaretini ve iş gücü oluşmasına yol açmış; ticaretin canlanması ile kuzey bölgelerin daha çok gelişmesine ve nüfusun yoğunlaşmasına neden olduğu gibi siyasal ağırlığın bu bölgeye kaymasına ve iç siyaseti şekillendirecek unsurların burada toplanmasına yol açmıştır. Ayrıca Nadir Şah, kendisinin ve aşiretinin bağlı olduğu Afşarlar ile İran topraklarına kattığı Kafkaslar, Horasan, Afganistan ve Batı Hindistan topraklarında çok sayıda Sünnî nüfusun ülkeye dahil olması ve Osmanlılarla ideolojik anlamda mücadele edebilmek, gelecekte daha büyük Sünnî bölgelerde egemenlik tesis edebilmek veya Sünnî dünya ile birlikte yaşayabilecek bir zemin oluşturmak için Şîî-Sünnî uzlaşmasına yardım edecek girişimde bulunmasını zorunlu kılmıştır. Şîî-Sünnî çatışmasının İran'a verdiği maddî ve manevî zararın farkında olan ve bu mücadelenin ideolojik cephesini anlamlandıran ulemanın devlet nezdindeki itibarlı mevkileri ile tehdit edici bir güç odağı olduğunu kavrayan Nadir Şah, merkezileşmeye engel konumları ve ülke içinde ekonomik değeri yüksek, geniş vakıf mülklerine sahip Şîî ulemanın gücünü kırmak ve malî sorunları aşmak için de ulemanın elindeki vakıf mülklerine el koymaya çalışmıştır. Şîî-Sünnî uzlaşmasında Şîî ulemanın muhalefetini izole etmek için bağımsız konumlarını ortadan kaldırmaya girişen Nadir Şah bunda başarılı olmakla birlikte, Sünnî dünyasının lideri Osmanlı yönetimine yaptığı dinî uzlaşma teklifi Osmanlı ulemasınca reddedilmesiyle başarısızlığa uğramıştır.²³⁸ Nadir Şah'ın Şîî ulemanın bağımsız

²³⁸ Nadir Şah'ın Şîî- Sünnî uzlaşmasında siyasî rekabetin önemli bir unsur olmasından daha çok İran'ın içinde bulunduğu yalnızlığının giderilmesi ve uluslar arası konjoktürde Ruslar ve İngilizlerce kuzey ve güneydoğudan kuşatılması karşısında batı ve güney sınırlarından güvenli çıkış yolu arayışları esastır. Ancak Şîî-Sünnî uzlaşması İslam inanç birliği açısından değerlendirilmeye muhtaçtır. Nadir Şah'ın önerisi Şîîlerin bağlı oldukları İmamiye Şîîliğini Hz. Ali soyundan gelen, siyasal hiçbir hedef gütmemiş, kişiliği ile Sünnilerce de saygı ile anılan, her türlü dinî bilgisi ile güvenilen ve en önemlisi Şîîlerce on iki imamdan biri olan Cafer es-Sadık'ın (699-765) adına izafeten Caferîyye olarak beşinci ehli-î sünnet mezhebi (diğerleri Hanefî, Şafî, Malikî ve Hanbelî mezhepleri) olarak tanınmasını; buna karşılık Şîîlerce kötülünen ilk üç halifeye (Ebubekir, Ömer, Osman) saygı gösterilmesi; Şîîlerin kutsal mekânlarını ziyarette hiçbir kısıtlamaya uğramaması; Sünnî hac organizasyonuna Şîîlerinde katılması ve Mekke'deki merkez camide Şîîlere de kürsü tahsis edilmesi; buna karşılık Sünnî halifenin Şîîlerce de halife kabul edilmesi ve diğer ana noktalarda toplanmaktadır. Nadir Şah önerisini önce Şîî ulemaya kabul ettirir; konuyu Osmanlı yönetimine bildirip önerisinin Şîî ve Sünnî alimlerce tartışılmasını sağlar; hatta bunun için Necef'te uluslar arası

konumunu merkezi gücü sağlamlaştırma için kırmasına ve bunun için de büyük çaba sarf etmesine rağmen gelecekteki İran yönetimleri ile yakın işbirliğine girişen ve yönetime verdikleri destekleri karşılığında Şî ulema tekrar eski gücüne yarım yüzyıl sonra kavuştuğu görülür.

İran'da Zend hanedanının siyasal bir varlık olarak başlangıcı, Nadir Şah'ta olduğu gibi, Safevî hanedanının şuur altına yerleştiği gelenek üzerinden kendini hissettirmiş ve Kerim Han Zend 1765'e kadar Şahlığını ilân etmeden Şiraz merkezli bir yönetim gerçekleştirmiştir. Kerim Han "Vekil el-Devle" veya "Vekil el-Reaya" unvanlarını 1773'e kadar sürdürmüş, bundan sonra Safevî soyundan Şah III. İsmail bu tarihte ölünce fiilen Şah olmuştur. Onun 1750-1779 arası dönemde egemen olduğu bölgede nispi bir huzur ve refah yaşanmış; ticaret yeniden canlanmış, ziraat gelişmiş ve şehirlerde ekonomik ve kültürel hareketlilik artmıştır. Kerim Han, adil bir yönetim ve vergilendirmeye yönelmesi ile, halk üzerinde iyi izlenimler bırakmıştır. Ancak ülkenin diğer bölgelerinde istikrar olmadığı için İran'dan, komşu Rusya, Hindistan, Osmanlı ve Yemen'e toplu veya iş arama amaçlı göçler başlamış ve bu durum 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar artarak sürmüştür. Zend yönetim geleneği geçmiş yönetim geleneklerinin devamı niteliğinde olup zayıf merkezin yanı sıra ona bağlı eyaletlere yönetici olarak hanedan mensupları veya aşiret ileri gelenleri atanmış; bu durum Kerim Han'ın ölümünden sonra ülkenin tekrar anarşi ve kaosa sürüklenmesine yol açmıştır. Zend hanedanından Cafer ve Lütfi Ali 1785- 1794 arası dönemde iktidarlarını sürdürmüşlerse de bu dönemde Mazenderan bölgesinde yoğun olan Kaçarların yavaş yavaş bölgesel etkinliklerini genişletmesi ile yükselişi gerçekleşmiş; kuzey-doğudaki Mazendaran bölgesi dışında batı ve orta İran'ın önemli şehirleri Tebriz, Tahran, Hemadan ve İsfahan Kaçar Hanı Ağa Muhammed Han'ın eline geçmiştir. Batı'da Gürcistan'dan doğuda Horasan'a kadar İran'ın büyük çoğunluğunu ele geçiren Ağa Muhammed, Zend hanedanının son kalıntılarını da ortadan kaldırarak, güney bölgelerinde de hakimiyetini tesis etmiş ve başkenti Tahran'a taşıyarak Kaçar hanedanını kurmuştur. 1796'da şahlığını ilân etmesine rağmen bir yıl sonra Kafkasya seferinde öldürülmüş ve yerine çocuğu olmadığı için yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir. Ağa Muhammed Han'dan sonra bu hanedandan sırası ile Feth Ali Şah (1797-1834), Muhammed Şah (1834- 1848),

nitelikte bir toplantı bile düzenler (1743). Osmanlı uleması bu önerileri, geçmiş tecrübelerin ışığında, İran yönetici ve ulemasının iyi niyetine güvenmediği için reddeder. Necef Toplantısı için A. Djafar-Pour, *Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1977, s. 135 vd.; Arı, *agt.*, s. 77 vd.

Nasrettin Şah (1848- 1896), Muzafferettin Şah (1896- 1907), Mehmed Ali Şah (1907-1909) ve Ahmed Şah (1909- 1925) olmak üzere yedi kişi tahta geçmiştir. Bu hanedan 1925'te Rıza Han tarafından yıkılmış ve Rıza Han 1926'da Pehlevî hanedanını kurmuştur. 1941'de İngiliz ve Amerikan güçlerince tahtan uzaklaştırılması ile yerine oğlu Muhammed Rıza Şah (1941-1979) geçmiştir. Pehlevî hanedanı 1979 İslâm Devrimi ile son bulmuştur.

Kaçar dönemi ile Avrupalı güçlerin kendi aralarındaki siyasal, ekonomik ve kültürel rekabet devrinin aynı zaman dilimine denk gelmesi, Kaçarları Avrupalı bazı güçlerle geniş ilişkiler içine sokmuştur. Kaçar hanedanı döneminde İran, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Fransa, Almanya, Afganistan ve Osmanlı Devletleri ile sıcak siyasal, ekonomik ve askerî temaslarda bulunmuştur. Rusya ve İngiltere'nin İran'ın iç ve dış politikasında 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın ortalarına kadar özel bir yeri vardır ve bu güçler sık sık siyasî ve askerî müdahalelerde bulunmuşlardır. 1907'de, I. ve II. Dünya savaşları sırasında bu güçlerin işgaline uğrayan İran'da siyasî gücü ellerinde bulunduranlar Rus ve İngiliz taleplerini karşılamak zorunda kalmışlardır. İran'ın stratejik konumu ve daha sonra bulunan petrol bunda önemli rol oynamıştır.

İran tarihçilik geleneğinde Kaçar dönemi, İran tarihinde keyfî, baskıcı, yolsuzlukların arttığı, toplumun görece fakirleştiği, ülke içi ve dışı göçlerin arttığı, askerî başarısızlıkların ve siyasal yanlışların çoğaldığı bir istibdat dönemi olarak görülmektedir. Buna karşılık Kaçar hanedanı dönemi aynı zamanda ilk ciddî toplumsal hareketlerin kendini gösterdiği, Batılılaşma girişimlerinin arttığı, modern anlayışların aydınlar arasında benimsendiği gibi toplumsal tabana doğru yayıldığı, yeni fikirlerin tartışıldığı bir aydınlanma ve yenileşme dönemidir de. Yine de Kaçarlar, Doğu'ya özgü geleneksel devlet biçiminin 19. yüzyılda en iyi örneklerinden biri ve toplumsal çözülmenin en fazla gözlemlendiği bir dönemin temsilcileridir.²³⁹

İran'da, tarih boyunca coğrafi yapısının ona sunduğu şart ve imkânlar dahilinde, farklı üretim ilişkilerine bağlı olarak toplumsal yapının şekillendiği görülür. Öyle ki coğrafyanın farklı iklimlere dayalı bölgeler oluşturması üretim ilişkilerini de biçimlendirmiştir. Tarih içinde Doğu-Batı ticaretinin geçiş yolu üzerinde olması şehir hayatının ve buna bağlı esnaf, tüccar ve hizmet sektörlerinin gelişmesine yol açmıştır.

²³⁹ Ervand Abrahamian, "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 5 (1974), s. 9 vd.

Şehirlerde canlı bir kültürel hayatın oluşması mistik tarikatlardan edebî gruplara kadar çok çeşitli insan figürlerinin varolmasına yol açmıştır. Tarıma ve ticarete elverişli bölgelerde yerleşik hayatın sunduğu refah ve şehir kültürüne karşılık çetin iklim koşullarının olduğu bozkır ve çöl bölgelerinde toplumsal yapı göçebelik üzerine kurulmuştur. Ortaçağlar boyunca İran coğrafyasını istilâ eden göçebe toplulukların yoğun göçleri yüzyıllar boyunca sürecektir göçebe siyasal iktidarları getirdiği gibi merkezî yapının güçlenmesini ve yerleşikliğin yaygınlaşmasını engellemiştir. Osmanlı İmparatorluğunda merkezîleşme ve şehirleşme birlikte yürümüş; bu durum göçebeliliğin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel etkilerini kırarken İran'da hüküm süren hanedanlar, göçebe kökenleri ve kısa süreli siyasal varlıklarından dolayı göçebeliliğe bağlı toplumsal yapının varlığını sürdürmesini engelleyememişlerdir. Merkezî gücü ele geçiren siyasal iktidarlar, siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı sürekli göçebeliliği azaltma ve yerleşikliği koruma ve yaygınlaştırmayı ana amaç edinmelerine rağmen 20. yüzyılın başına kadar İran yarı yarıya yerleşik ve göçebe toplumsal yapıya sahip olmuştur. Pehlevî iktidarının ulus-devlet kurma ve buna bağlı olarak toplumsal yapıyı türdeşleştirme çabaları yerleşik, Fars kültürel temelli ve modern toplumsal yapıyı güçlendirmiştir. Ancak bu çalışmanın zaman-mekan ekseninde İran toplumsal yapısının kendi içinde, iç ve dış koşulların zorlamasına ve modernleşmenin olası sonuçlarına bağlı olarak dönüşüme ve değişime uğradığı görülmektedir.

19. yüzyıl boyunca İran, yüzyıllardır hep aynı üretim ilişkileri içinde benzer toplumsal örgütlemeleri devam ettiren yapısının, dış dünya ile ilişkilerine bağlı olarak, çözülüşüne ve yeniden yapılanışına şahit oldu.²⁴⁰ 19. yüzyıl İran'ında temel toplumsal sınıflar denilince ilkin toprakların çoğuna sahip şah ve çevresi, eyalet aristokratları, bürokratlar ve kabile şeflerini içine alan şahzedegânlar, mirzalar, derberiler, tuyuldarlar, mustafiler, fermanfermalar, eşraf ve ayanlar, hanlar ve diğerlerinden oluşan merkez ve taşra elitleri (*tabaka-yı malik al-tavaif*) akla gelir. Kapalı bir biçimde üst sınıfla bağlantılı olan Cuma imamları, şeyhülislâmlar, kadılar gibi çok az bir atanmış din adamları grubu da bu sınıfa dahil edilebilir.²⁴¹ İkinci büyük tabakayı taşınmazlara ve küçük sermaye birikimlerine sahip olan orta sınıf biçimlendirir. Tüccar, esnaf ve küçük işyeri sahipleri ile bunların paraca yardımcıları ile ayakta duran pazar camileri, mektepler, medreseler,

²⁴⁰ Bkz. Ann K. S. Lambton, *Qajar Persia*, Austin: Universty of Texas Press, 1987, s. 33 vd.; Ahmad Seyf, "Commercialization of Agriculture: Production and Trade of Opium in Persia, 1850-1906", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 16 (1984), s.233-234.

²⁴¹ Abrahamian, *age.*, s. 33.

tekyeler (tekkeler veya düşkünler yurdu) ve vakıf türü diğer hayır kurumlarını devam ettiren değişik *vaizler*, *ahundlar* (küçük rütbeli din görevlisi), *tüllablar* (medresede İslami ilimler tahsil eden öğrenciler), mollalar ve hatta üst tabaka ile ilişkisi olan müctehidlerin genel adı olan ulema da bu sınıfa dahildir.²⁴² Sık sık evlilikle de güçlendirilen bağlantılarla *seyyidler*, *mollalar*, *hücetullahlar* (Şiilikte ayetullah rütbesinin altındaki dinsel rütbe) ve hatta *ayetullahlar* (Allah'ın ayeti anlamına gelen ve Şiilikte seçkin müctehidlere müritlerince verilen isim; müctehidle eş anlamlı), pazar tüccarları ve esnafla kader birliğine girecek sosyo-ekonomik zemine sahip olmuşlardır. Üçüncü sınıfı, şehirli ücretliler, özellikle çıraklar, usta başılar, hizmetçiler, hamallar ve az sayıdaki işçiler oluşturmaktadır. Dördüncü ve son olarak, kırsal nüfusun büyük çoğunluğunu kapsayan göçebe toplulukları ve topraksız veya az topraklı köylüleri içine alan *raiyyet* tabakası gelir.²⁴³

19. yüzyılın başlarında İran'da güç ve zenginlik sınıflar arasında dengesiz biçimde paylaşılmıştır. 1900'lerde halkın % 55'i köylerde, % 20'si şehirlerde ve % 25'i de göçebe olarak yaşamaktadır.²⁴⁴ Kaçarların ilk zamanları toplumun önde gelenleri şah ve çevresini de içine alan güçlü aşiret başkanlarıydı. Bahtiyariler, Kürtler, Afşarlar, Kaşkaylar, Karaoğuzlar ve Türkmenlerin İran iç siyasetinde oynadığı rolü, topladıkları askerî güçle açıklamak doğrudur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, merkezî yapının kendini güçlendirme çabaları aşiret başkanlarının gücünü tedricen azaltırken bürokrasinin etki alanını genişletmiştir.²⁴⁵

Topluluk örgütlenmesinin sosyal statüyü yansıttığı İran'da, her topluluk göçer, köylü veya şehirli, yerel veya yaygın bir sosyo-ekonomik yapılaşmaya sahiptir. Küçük piramitler gibi örgütlenmiş bu toplulukların kendi katmanlarındaki diğer topluluk piramitleri ile hemen hemen aynı yapıyı yansıttığı gibi farklı yapıdakilerle çıkar mücadelelerinde cepheleşmeye önemli katkısı olmuştur. Eski göçebelerin oluşturduğu köyler, göçebe-şehirli geçişinde önemli değişimin yaşandığı bir istasyon rolünü üstlenmişlerdir. Küçük yerleşim birimleri ile büyük yerleşim birimleri benzer klan

²⁴² Abrahamian, s. 34.

²⁴³ Muttahedeh, *age.*, s. 42.

²⁴⁴ M. H. Malik, "Capitalism in Nineteenth Century Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (1994), s.69; Lambton, *Qajar Persia*, s. 210-211. Ayrıca 20. yüzyılın başındaki nüfus hareketleri için bkz. Julian Bharier, "The Growth of Towns and Villages in Iran, 1900-1966", *Middle Eastern Studies*, Vol. 8, No. 1 (January 1972), 51-61.

²⁴⁵ Nikki R. Keddie, "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 2 (1971), s. 5.

dayanışmasına sahip olduğundan benzer yönetim anlayışları gelişmiş ama büyük yerleşimlerin çeşitli etkilerle daha karmaşık ilişkilere gittiğinden fazladan farklılıklar doğmuştur. Gelişmiş bir dayanışma fikrinin, köylerde ve kırsal alanlarda ortaya çıkması, üretim şekillerinden kaynaklanmıştır. Hatta geçmişi göçebelik olan Kaçar hanedanında bile bu “klan dayanışması” hep kendini hissettirmiştir.²⁴⁶

Kabile reisleri, arazi sahipleri, asker ve sivil görevlilerle çıkar ve sınıf ilişkisi olan müçtehitler, şeyhülislam, Cuma imamı ve ayetullahlar gibi büyük din adamlarının yanında esnaf ve tüccarlarda alt ulema grupları ile yakın ittifak halinde olması, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca meydana gelen halk kıpırdanmalarında ulemanın rolünü açıklamamıza yardımcı olacaktır.

Bütün bu toplumsal gruplaşmaların yanında 19. yüzyıl İran'ının coğrafi engelleri, etnik ve dinî farklılıkları iç içe geçmiş durumdadır. Merkez ve güneydoğu kısımlarında Farsça konuşanlar etkiliyken, kuzey ve doğu kısımlarında ağırlık Türkçenin çeşitli diyalektlerine aittir. Güney ve batı kısımlarında Arapça konuşulurken batı ve kuzeydoğuda Kürtçe, Ermenice ve Gürcücenin kullanıldığı görülmektedir.²⁴⁷ Etnik mozaik derin etkisi, uzun tarih boyunca, ağırlıklı bir etnik grubun İran'da var olmasını engellemiştir. Fakat Şiîlik inancı çerçevesinde dinî bir ağırlık, İran'ın coğrafi bütünlüğünü sağlamıştır. Şiîliğin İmamiyye ekolüne bağlı bir din-devlet bütünleşmesi sağlayan İran'da 1844'de ortaya çıkan Babilik inancı sosyal, siyasal ve kültürel etkileri ile 19. yüzyılın ikinci yarısında değişim ve yenileşme çabalarına ilham kaynağı olduğu gibi Şii dini bütünlüğü tehdit ettiği görülür.²⁴⁸

19. yüzyılın başında İran'da, geleneksel üretimin ataletinin yanında bölgesel ticaretin çok çeşitli nedenlerle yön ve miktar değiştirmesi, gittikçe yoksullaşan ve başka ülkelere göç edenlerin meydana getirdiği bir nüfus kaymasına yol açmıştır. 19. yüzyıl boyunca, güvensizlik ortamında ve temassızlıkta bir bölge açlık çekerken diğer bölge bolluğu yaşayabiliyordu. Ulaşım ve taşımacılığın geliştirilmesi çabaları, sosyal haberleşmeyi

²⁴⁶ Abrahamian, *age.*, s. 26 vd.; Lambton, *Qajar Persia*, s. 48-49.

²⁴⁷ Abrahamian, s. 14-15.

²⁴⁸ Algar, *Religion and State in Iran*, s. 137 vd.; Mangol Bayat Philipp, *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 53 vd.; Juan R. I. Cole, "Iranian Milenarianism and Democratic Thought in the 19th Century", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24 (1992), s.1 vd.; Ahmet Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, Ankara: Ağaoğlu Külliyyatı 3, 1941, s. 63 vd.

artırmadı; köyler ve kasabalar, merkezî yönetimin vergi, asker ve diğer isteklerinden kaçmak için ana yollardan uzaklaşmışlardır.²⁴⁹

Bütün bu geleneksel sosyo- ekonomik yapılar, Batı etkisi ve Kaçarların bu etkiye yanıtları doğrultusunda köklü bir değişim yaşamıştır. 1800'lerde orta sınıflar dar kalıplar içinde yerel gücü temsil ederlerken, 1900'lerde yurt içi ve dışı geniş bir ekonomik ve siyasal güce dönüşmüştür.²⁵⁰ Telgraf hatlarının çekilmesi (1859), eski yolların düzeltilip yeni yolların yapılması, gazetelerin ortaya çıkışı (1835), 1870'lerde bir posta sisteminin kurulması, haberleşmenin kolaylaşması, şehirler arası mesafeleri kısaltmış ve yeni ve hızlı bir ilişki ağını doğurmuştur.²⁵¹

İran'ın dünya kapitalist ekonomisine entegrasyonu, yerel pazarların İran ekonomisine entegrasyonunu başlatmıştır; mamul ürünlerin ithalatı iç ticareti canlandırmış, tarım ürünlerinin- özellikle pamuk, pirinç, tütün, ve deri- ihracı, tarımda ürün değerlendirilmesini ve şehirle ülke arasında, köylülerle ihracatçılar ve tefecilerle tüccarlar arasında teması başlatmıştır.²⁵² Büyük çaplı, özellikle tekstilde, yabancı mamul ürünlerin akını geleneksel el sanatlarını yıkmış ve sonuçta pazarlarda karşılıklı rekabet hasmane tutuma dönüşmüştür.²⁵³

İran toplumunun sosyal yaşamında 19. yüzyıldan günümüze kadar iki alan camii ve pazar (:çarşı) önemli yer tutar.²⁵⁴ Bu iki alan iç siyasal muhalefetin, toplumsal haberleşmenin, kültürel alışverişin, ekonomik ilişkilerin ve entelektüel tartışmaların odağını teşkil eder. Pazar ve caminin yeni gelişmelere verdiği tepki siyasal gelişmelerin yönünü ve biçimini belirler.²⁵⁵ Bu çerçevede incelenen dönem için “pazar” denildiğinde daha çok Tahran çarşısı olmak üzere Tebriz, Şiraz, Meşhed gibi büyük şehirlerdeki çarşılarda bulunan iç ve dış ticarete yönelik büyük ticarî kurumlar, tüccarlar ve bunlarla ilişkisi olan daha küçük ticarî birimleri anlamak gerekir.²⁵⁶ Cami, daha çok Cuma imamlarının vaazlar verdiği merkezî camiler olmak üzere ülke genelindeki önde gelen

²⁴⁹ Abrahamian, *age.*, s. 34-35.

²⁵⁰ Lambton, *Qajar Persia*, s. 195 vd.

²⁵¹ Hafez Farman Farmayan, “19. yüzyıl İran'ında Modernleşme Güçleri”, *Orta Doğu'da Modernleşme*, Eds. William R. Polk ve Richard L. Chambers, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 212.

²⁵² Mottahedeh, *age.*, s. 199 vd ; Malek, *agm.*, s. 69 vd.

²⁵³ Ahmad Seyf, “Foreign Firms and Local Merchants in Nineteenth Century Iran”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 4 (4 October 2000), ss. 142-146.

²⁵⁴ “Çarşı ve camiin İran kamu yaşamının akciğerleri” olduğu üzerine Muttahedeh, *age.*, s. 17.

²⁵⁵ “Çarşı kamu söylemi ortamıysa, cami de kişisel görüşlerin kamuya açıklanabildiği hemen hemen tek ortamdı.” diyen Muttahedeh için bkz. *agy.* s. 19.

²⁵⁶ Nikki K. Keddie, *Roots of Revolution*, New Haven and London: Yale University Press, 1981, s. 240 vd.

kutsal mekânları da içine alır. 1890-1892'deki Tütün İsyanından başlayarak 1979 İslam devrimine kadar birçok siyasal muhalefet bu kamusal alanlarda şekillenmiş ve yönlendirilmiştir. Modernleşmeci İran yönetici elit ve aydınları bu iki kamusal alandan aldıkları destek oranında başarılı olmuş veya olamamışlardır. 1905-1911 Meşrutiyet döneminde, 1921-1926 Rıza Han'ın iktidarı devralmasında, 1950-1953 Musaddık'ın millî politika uygulaması ve 1963-1979 arası dönemdeki siyasal muhalefetin gelişmesinde pazar ve cami önemli roller üstlenmişlerdir. İran'daki değişim, modernleşme, iktidarın ve muhalefetin devamı pazar ve caminin vereceği tepkiye bağlı olmuştur.

2.3. İran-Batı İlişkileri: Batı Etkisi Karşısında Zihni Kırılma

İran ve Batı ilişkileri denildiğinde daha çok anlaşılması gereken İran coğrafyasını çevreleyen bölgelere sömürgeci Batılı güçlerin yerleşmesi ve özellikle 18. yüzyıldan itibaren artarak devam eden bu sömürgeci güçlerle İran'da yönetimi ellerinde bulunduranların bunlarla girdiği askerî, ekonomik ve diplomatik ilişkiler anlaşılmalıdır. Ancak bu tez çalışmasının ana hedefi olan modernleşme öncülerinin ortaya çıkışına etki eden olay ve olgular bağlamında, Batı'nın verdiği akılcı ve üstün görüntünün dinamiklerinin anlaşılması çabası esas alındığında, İran'ın kendisinden farklı kültür ve dinlerin olduğu Batı ile tarihî beraberliğin sürdürülmesi için yine Batı hakkında bilgilenme ve birlikte yaşayabilme çabası önemli yer tutar.

İslâm devlet ve toplumları gerek askerî gerekse ekonomik açılardan, dünyanın geri kalanına göre, Batı ile uzun, yaygın ve sürekliliği olan bir ilişkiye sahiptirler. Siyasal hakimiyet için askerî hareketlerin Batı aleyhine genişlemesi ve bu avantajlı pozisyonunu koruma çabası 18. yüzyılın başına kadar İslâm özelde ise Osmanlı İmparatorluğunun öncülüğünde gerçekleşmiştir. Ekonomik ilişkiler de benzer bir görüntü sunmakla birlikte Doğu-Batı ticaretinde Osmanlı İmparatorluğu, geniş ve güvenli coğrafyasından dolayı, daha çok aracı konumundadır. Batı pazarlarında ekonomik değeri olan Osmanlı mamulü ürün dikkati çekecek nitelikte değildir; buna rağmen İran, Çin, Orta Asya, Orta Doğu ve Hint'in ipek, yün ve baharatı uzun süre Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarından Batı pazarlarına ulaşmıştır.²⁵⁷ Coğrafi keşiflere bağlı ticaret güzergâhlarının zaman içinde

²⁵⁷ Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000, s. 51.

yön ve ağırlığının değişmesi Osmanlı İmparatorluğunda 16. yüzyılın ortalarından itibaren kendini hissettirmiş ve bir yüzyıl sonra ekonomisine önemli darbeler indirecek sonuçlar doğurmuştur. Bu süreç içinde İran, daha çok ipek üretiminden dolayı Batı pazarları için önemini korumuştur.

Batılı güçlerin Osmanlı ve İran'a ilgileri, Doğu'ya yönelik siyasetlerinden ayrı düşünülemez. İngiliz, Fransız, Venedik, Portekiz, Hollanda, Avusturya ve Rus devletlerinin siyasal, askerî ve ekonomik amaçlı keşif ziyaretleri, Osmanlı ve İran'ın kayıtsızlığına rağmen, Batı için önemli bilgi birikimlerinin oluşmasına yol açmıştır. 18. yüzyılla birlikte artan sistemli bilgi ihtiyacı 19. yüzyılın başından itibaren Oryantalizmin ana konularını oluşturmuştur. Osmanlı ve İran (Mısır ve Fas'la birlikte) Batılı emperyalist güçlerle en erken karşılaşan devletler olmalarına rağmen Batı'ya yönelik bilgilenme sürecinin ilk girişimlerini 19. yüzyılın başına kadar gerçekleştirememişlerdir. Batı'ya giden diplomatik, ticarî ve serüven amaçlı seyyahların izlenimleri yöntemden ve toplumsal dönüşüme ilgiden yoksun olduğundan yavan anlatımlar içerir. Dinî önyargının katı bakışı ve neyi görmeleri gerektiği konusunda fikrî ve bilgi donanım eksiklikleri Batı'daki gelişmeleri layıkıyla kavramalarını güçleştirmiştir. Ancak 18. yüzyılın sonuna doğru, daimî elçiliklerin kurulması ve üstün Batılı askerî emperyal güçlerin artan baskısı, bu ülkelerde Batı'yı anlama konusunda çok yönlü ilgiyi artırdığı görülür.

Batı'daki siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlerin hızlandığı 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başı itibariyle Osmanlı ve İran yönetici ve aydınlarının Batı hakkındaki bilgilenme çabaları, istekli olunmasına rağmen, Batı'yı kavramada ve anlamada entelektüel zorluklar yaratmıştır. Bunun en önemli nedeni ise dil ile birlikte Batı zihniyetinin ve kurumlaşmasının Doğu/ İslâm içinde karşılığının olmamasıdır. Ancak bu dönemdeki bilgilenme çabaları esnasında, Batı'nın içinde bulunduğu çok yönlü değişim ve dönüşüm ile buna bağlı sosyal ve siyasal çalkantıların zirveye çıktığı bir dönemde gerçekleşmesinin de anlama ve kavramada zorluk yarattığı şüphesizdir. Bu dönemde iki temel bilgi/ faaliyet alanının Batıya giden Osmanlı ve İran diplomat ve aydınlarını etkilediği görülür: Seküler bilimsel bilgi ve imalata dayalı sanayi üretimi. Bilimsel bilginin yaygınlaşmasına örgün laik eğitimin ve çoğalan neşriyat ve matbuatın ciddi katkısı, özellikle İngiltere'yi ve Fransa'yı ziyaret eden İranlı ve Osmanlı aydınlarının hemen dikkatlerini çektiği görülür. Ancak onları en çok hayrete düşüren, rasathane, botanik ve havanat bahçeleri, hastahaneler gibi modern gelişmelerin ürünü

yerlerin yanı sıra mamul ürünlerin bolluğu ve düşük fiyatı ile düzenli şehir merkezleri ve mimarî yapılarıdır.²⁵⁸

Batı'nın 18. yüzyılın başından itibaren artan dönüşümünün İslâm topraklarında hissedilmeye başlamasında daha çok Batı'nın yeni kurulan endüstrisi için hammadde ihtiyacına dayalı artan ticarî ilişkiler ve sömürge arayışları belirleyici olmuştur. Oryantalizmin de başlangıcı kabul edilen Napolyon'un 1798'de Osmanlı Mısır'ına saldırması İslâm dünyasında zihnî kırılmanın tetikleyicisi olmuş ve ilk kez Batı karşısında düşkünlüğün hissedilmesi ve Batı'nın üstünlüğü nosyonu Batı bilgisine yönelen ilgide kendi düşkünlüğünün ve Batı üstünlüğünün nedenleri ana sorgulama alanlarını oluşturacaktır. İslâm toplumlarının Batı hakkında bilgilenmesine gayrimüslim veya dönme unsurların başlangıçta önemli katkısı veya rolü olmakla birlikte bu noktada 18. yüzyıl itibariyle Osmanlı, Mısır, Fas ve İran'da gittikçe Müslüman unsurların ağırlığı artmaktadır.

Osmanlıların, hizmetlerine giren Avrupalı göçmen, dönme ve maceracılara dayalı Batı hakkındaki bilgi akışı, 1720-1721 arasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa'ya yaptığı diplomatik seyahatle resmî raporlara dayalı hâle gelecek ve farklı bir süreci başlatacaktır. Diplomatik temaslar sonucu gittikleri ülke hakkında sefaretnâme yazma ve gittiği ülke ile kendi ülkesini karşılaştırma imkanı bulan görevlilerin kendi ülkesindeki yönetimden eğitime; hukuk düzeninden üretim şekline bir dizi problem hakkında lahiya sunma geleneği Osmanlı yönetiminin Batı hakkındaki en ciddi bilgilenme yöntemi gibi görünmektedir. Ancak bu gelenek hiçbir zaman bekleneni verememiştir. Bunun yerine daha çok bu diplomatik görev için oluşturulan maiyetteki dil bilen katiplerin bilgisi-görgüsü daha rafine bilgilerin elde edilmesini mümkün kılmıştır. Ancak bu tür bilgilerin bile ortaya çıkışı daimî elçiliklerin kuruluşundan çok sonra olmuştur ki bu 19. yüzyılın ortalarına denk gelir. Buna en iyi örnek Mahmud Raif Efendi'nin İngiltere'deki Osmanlı Elçiliğinde çalıştığı yıllara aittir ve İngiltere'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkındaki gözleme dayalı bilgilerin bir kamuoyu oluşturduğu düşünülebilir.²⁵⁹ 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuzlukları aşma çabasına dayalı reform arayışları Batı

²⁵⁸ Örneğin 1720'de Paris gözlemlerini anlatan *Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnâmesi*, Yay. Haz. Beynun Akyavaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 5 vd.

²⁵⁹ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, Der. Mümtaz'er Türköne, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 13 vd. Aslı Fransızca olan Mahmud Raif Efendi'nin Seyahatnamesinin Türkçe ve Fransızca metinleri için Vahdettin Engin, "Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir: BETA Basım Yayım (İstanbul), 1999, s. 135-162.

bilgisine sahip olanların etkin yönetim pozisyonlarına gelmeye başlamasına yol açmış ve 1820'lerden itibaren yurt dışına öğrenci gönderilmesi ile gözlem ve eğitim yoluyla Batı hakkında onu idrak etmekten yorum yapmaya kadar uzanan Batılılaşma yanlısı entellektüel bir hava oluşmuştur.

İran devlet ve toplumun Batı hakkında bilgilenme süreci elçilikler ya da Avrupa'ya yapılan ticarî seyahatlerle çok ilgili değildir. İranlıların Batı hakkındaki bilgilerinin kaynakları Hindistan'a yerleşmeye çalışan İngilizler ve Osmanlı bakış açısından yazılan Batı ile ilgili risalelerdir. İran'ın, artan Osmanlı tehdidine karşı, Batı ile temas kurmaya çalıştığı ilk ciddi ve erken teşebbüs 1598 yılında İran'a gelen İngiliz Sherley kardeşlerin 1620'lere kadar süren diplomatik faaliyetleri ve askerî teknikler hakkında İranlıları bilgilendirmeleridir. Ancak bu temas kalıcı ilişkileri getirmemiştir. Osmanlı elçi, tüccar ve seyyahların Avrupa'da görüldüğü 17. yüzyılda İranlılar bu konuda tamamen içe kapanık durumdadır. İranlı bir elçinin ilk kez Paris'te görüldüğü ve dönemin Fransız kamuoyunun büyük ilgisini çektiği yönündeki bilgiler 1715 yılına aittir.²⁶⁰

İran-Batı ilişkileri, İran yönünden gelen bir arzudan çok, Batılı güçlerin İran'la diplomatik ilişki kurma ve sömürge arayışlı tanıma çabaları ile gerçek anlamda 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlar. Bu zamana kadar İran daha çok çevresindeki İslâm devlet ve toplumlarındaki gelişmelere duyarlı olmuştur. Bunun yanısıra 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İran, ülke içinde meydana gelen yoğun siyasî ve toplumsal kargaşaya odaklanmış olduğundan dünyadaki ve çevresindeki yeni gelişmeleri layıkıyla takip edememiştir.²⁶¹ Ancak 16. yüzyılın ortalarında Hint Okyanusunda varolan Portekizlerin askerî ve ticarî faaliyetlerinin sömürge arayışlarına bağlı olarak İran Körfezine kadar uzanması Batılı bir güçle karşılaşmasına imkan vermişse de Portekizlerin kısa sürede güçlerini tüketmeleri İran'la diplomatik ilişki kurmalarını ve ticarî sızmalarını engellemiştir. 18. yüzyılın başından itibaren İran çevresindeki güç dengelerinin değişmesi ve Batılı güçlerin yerleşmesi ile gerçek anlamda Batı temasını başlatmıştır. Bu dönem itibariyle İran, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Fransa, İngiltere ve 19. yüzyılın sonuna doğru ise Almanya ile çok yönlü yakın ilişki içinde olmaya başlamıştır. Batı hakkında bilgi edinmede Osmanlı etkisini sonra sorgulamak üzere, İran daha çok İngiltere ve Rusya üzerinden gelen etkilere açık olmuştur. Fransa daha çok bu

²⁶⁰ Mohammad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York: Palgrave Publishers Ltd., 2001, s. 39

²⁶¹ Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadî va Mukaddima-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Tahran: Sohan, 1340 (1961), s. 1 vd.

ülkeye çeşitli amaçla gidenlere dayalı, Almanya ise geç dönemdeki sömürge ve ona bağlı oryantalist çalışmalarla ön plana çıkar. İngiltere'nin 18. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'a yerleşmesi ve Hindistan topraklarında İran kökenli toplulukların varlığı²⁶² Batı temasında fikrî etkinin daha çok İngiliz mahreçli olmasına ve Hindistan merkezli gelişmesine olanak sağlamıştır.

İran- Batı etkisinde kişisel rol oynayanları, kronolojik hattı terk etmeden, siyasal önderler ve entellektüeller olarak ayırmak gerekir. Bu ayırımı ilk göze çarpan Şah I. Abbas'dır. Onun ilgisi daha çok diplomatik ve ticarî amaçlıdır. Batı bilim, siyasal ve toplumsal değişimlerini takip etmekten çok kendi siyasal gücünü askerî ve ekonomik açıdan güçlendirmeye dayanır. İran tarihinde ilk kez onun döneminde Batılı askerî eğitim ile savaş araç ve gereçlerinin kullanımını öğrenmek için yabancılardan yararlanılmaya başlanmıştır. Sherley kardeşler bu amaçla orduda görev almışlardır. Şah I. Abbas'ın döneminde 1599'da Avrupa'ya bir elçilik heyeti gönderilmiş ve bu heyette Antony Sherley'e eşlik eden onbeş hizmetkâr dört büyük Avrupa ülkesine (Fransa, Papalık, Kutsal Roma- Germen ve Britanya) diplomatik ilişki kurmak için eşlik etmişlerdir Bu heyet içinde dört katip Ali Kuli Bey, Oruç Bey Bayat (İran'ın Don Juan'ı olarak bilinir), Bünyad Bey ve Hasan Ali Bey vardır.²⁶³

Bu seyahatten bir sonuç alınamamakla birlikte İran diplomatik elçileri, çoğunluğu İngiltere olmak üzere, Avrupa'ya gönderilmeye devam etmiştir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Terasia Sherley, Nakid Ali Bey ve oğlu Muhammed Şahsever'in²⁶⁴ 1626'da İngiltere'ye ulaşmaları ve ertesi yıl bir İngiliz elçisiyle birlikte dönmeleri İngiltere'nin de İran'la ilişki kurmak istemesini akla getirmektedir.²⁶⁵ Ancak 1642-1643 yılları arasında Şah II. Abbas, Avrupa sanatlarını görmek ve Batı boyama tekniklerini elde etmek için Roma'ya bir öğrenci grubu gönderir. Bu heyet içindeki Muhammed Zaman (daha çok Poulo Zaman olarak bilinir) Şah Süleyman döneminde saray sanatçısı olmuş ve İran tasvir sanatı üzerinde derin izler bırakmıştır. 17. yüzyılın resmî seyahat grupları daha çok

²⁶² Bu toplulukların Hindistan'da bir İran-İslâm kültürü oluşumuna katkıları için Francis Robinson, "17. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar Hindistan'daki İran-İslâm Kültürü", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran Esintileri*, Çev. Ömer Avcı, İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2005, 135- 168.

²⁶³ Bunların ilk üçü, daha önceden Hıristiyan dönmesi olduklarından, tekrar eski dinlerine dönmüşler; Bunlardan yalnız Oruç Bey Bayat, Kastilya'da 1604'te yayınlanan, hatıralarını yazmıştır. Ancak bunun orijinal Farsçası bulunamamıştır. Bkz. Abdulhadi Hairi, *Nehostin-e Riyyarūhiyeha-yi Endşehgaran-e İrān ba du Rūya-ye Temedun-e Burjuvazi-ye Garb*, Tahran: Amire Kabir, 1367 (1988), s. 158 vd.; Tavakoli-Targhi, *age.*, s. 39.

²⁶⁴ Şahsever lakabının Şah'ın özel devşirme kabilesinden olması bu baba ve oğlunun Türk devşirme olma ihtimali yüksektir.

²⁶⁵ Bu heyetin amaç ve faaliyetleri için Bernadette Andrea, "Lady Sherley: The First Persian in England?", *The Muslim World*, Vol.: 95 (April 2005), s. 279- 295.

katipler, tercümanlar ve refakatçilerden oluşuyorlardı. Üst tabakadan ya da alt tabakadan olsun bu kişiler Avrupa hakkındaki bilgilerin yayıcıları olmuşlardır. Ancak bu kişilerin arasında çok sayıda din değiştiren olması da Avrupa hakkındaki imajın olumsuz olmasına neden olmuştur.²⁶⁶ 17. yüzyıl içinde, Sir Thomas Herbert (1606-1682) gibi, keşif amaçlı oryantlizmin öncüleri de İran'da görünmeye başlar.

18. yüzyılda İran'ın Batı bilgisi hızlı bir artış gösterir. 1720-21'de Osmanlı elçisinin Paris'te görüldüğünden beş yıl önce 1715'te Muhammed Rıza Bey (ö. 1716) Safevî Şahının elçisi olarak Paris'e ulaşır.²⁶⁷ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya seyahat edenlerin hatıra yazmaktan tarih ve coğrafyaya çok çeşitli eserler vermeye başladıkları görülür. Bunlardan ilki Hemadan'ın yerlilerinden Joseph Emin'in (1726-1809) 1751'de İngiltere'yi ziyaretini ve İngiltere'deki maceralarını anlattığı eseri 1788'de ünlü İngiliz oryantlist Sir William Jones tarafından düzenlenip 1792'de Londra'da yayınlanır. Elçi Muhammed Mukim'e eşlik eden Münşi İttisameddin'in Avrupa ile ilgili ve tanıklığa dayalı en erken Farsça eser olan *Şigirfnâme*'si daha sonra yazılacak seyahatnâmelere esin kaynağı olmuştur. Ancak ilk kez Münşi İsmail tarafından yazılan *Tarih-i Cedid* adlı hatıra-tarih eseri içeriğinde yer alan modern tarih anlatısı da, nesnellığı ve adındaki "cedid" ile, yeni ve farklı bakış açısına sahiptir. Osmanlının "Frenk" olarak gördüğü Avrupa'yı İranlılar da aynı kelime ile "Ferengi" olarak tanımlamışlardır. 1821-1822'de İran'ı ziyaret eden James Morier (1780-1849) o zamanın Farsça literatüründe Avrupa'nın siyasal durumu ve siyasal bölünmeleri ile Newton ve Kopernik bilimleri hakkında bazı çalışmaların olduğunu zikreder.²⁶⁸ 18. yüzyılın sonuna ve 19. yüzyılın başına gelindiğinde, seyahatnamenin yanında, Avrupa ve kısmen Amerika tarihi ile yeni bilimsel düşünceler hakkında eserler kaleme alan Mirza Ebu Talib Han (1752-1809)'dan sonra İran elçisi olarak 1809-10 yıllarında İngiltere'yi ziyaret eden ve tek kadınla evlilik, yoğun nüfus, imalat atölyelerinin çokluğu ve düzenli yerleşimler hakkında bilgiler veren²⁶⁹ Mirza el-Hasan İlşi (1780-1860), (Münşi İttisameddin'in *Şigirfnâme*'sinin bir benzeri olan) *Hayretnâme*'yi kaleme almıştır. İlşi'nin eseri, Avrupa'da varolan Doğu egzotizmine benzer, İran'da "Egzotik Fereng" hikâyelerinin oluşmasına yol açmıştır.²⁷⁰

²⁶⁶ Tavakoli-Targhi, *age.*, s. 40

²⁶⁷ Muhammed Rıza Bey'in Montesqieu'nün *İran Mektupları* adlı eserine esin kaynağı olduğuna dair bütün kaynaklar hemfikirdir. Ancak Montesqieu'nün onu gördüğü şüphelidir. Tavakoli-Targhi, s. 40

²⁶⁸ Tavakoli-Targhi, s. 40-41

²⁶⁹ Hairî, *Nehostin-e Rüyaruhiyeha-yi Endşehgaran-e İran...*, s. 270 vd.

²⁷⁰ Tavakoli-Targhi, s. 43

18. yüzyılda Hindistan'a yerleşen İngilizlerle İran aydınlarının ilişkisi Batı hakkındaki bilgilenmenin temelini teşkil ederse de burada daha çok karşılıklı bilgi alışverişi söz konusudur. İngiliz oryantalizminin İran bilgisini artırmaya yönelik dil, tarih, coğrafya ve kültür konularındaki çabaları Hindistan'da meskun İranlılarla girdikleri ilişkilerle başlamıştır. Bu dönemin Hindistan'ında çok sayıda İranlı aydınının olması, İslâmlaşma ile birlikte Hindistan'a göç eden Zerdüştlere yanı sıra, İran'daki siyasal istikrarsızlık ve güvenlik yoksunluğu ile ilgilidir. İngiliz oryantalist çalışmaları ve keşif seyahatlerinin ana üssünün Hindistan olması buradan İran'a yapılan keşif seyahatlerinde İranlı mihmandarların varlığı Batı bilgilenmesinin yönünü, biçimini ve bakışını yansıtmaya bakımından önemlidir. Oryantalizmin İran ekolünün kuruluşunda dikkati çeken ilk isimler Anguetil-Duperron (1731-1805), Sir William Jones (1746-1794) ve John Richardson (1741-1811), oryantalizmin kurumlaşmasında, Oryantalist bilginin kaynaklarının temininde ve Doğu metinlerinin Batı literatürüne kazandırılmasında yöntem, dil ve söylem açısından giriştikleri çabalarda Hindistan'da Fars asıllı Surat (1698-1772), Feridun (ö. 1778), Teffazul Hüseyin Han (ö.1801), Mir Muhammed İsfehani, Behman Yazdi, Gulam Hüseyin Han Tabatabai (1727-1814?), Yusuf Amin (1726-1809) ve Mirza İtisameddin gibi aydınlardan büyük destek görmüşlerdir. 1811-1812 arasında İran içinde seyahat eden²⁷¹ İngiliz elçilik maiyetindeki William Ouseley (1767-1842), William Price ve James Morier (1780-1849) gibi oryantalistlere mihmandarlık eden Mirza Salih Şirazi²⁷² hem onların çalışmalarına katkıda bulunmuş hem de Batı fikir, bakış ve düşüncelerini öğrenmeye çalışmıştır. 19. yüzyıl içinde yabancılara rehberlik eden İranlıların sayısında büyük artış olmuş ve bunlar yabancı dil bildikleri gibi Batılı gündelik yaşama aşına olmuşlar ve birçoğu daha sonraları çeşitli amaçlarla gittikleri Avrupa'da uyum konusunda fazla zorluk çekmemişlerdir.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı itibariyle Hindistan'ın yanında Rusya ve Osmanlı üzerinden gelen Batı etkisi, sınırlı olmakla birlikte, mevcuttur. Daha önceki dönemlerde İran egemenliğinde bulunan Kafkas ve Azerbaycan'ın önemli bir kısmının Rus egemenliğine geçmesine bağlı olarak iş arama yoluyla bu bölgelere giden İran

²⁷¹ Hairi, *Nehostin-e Rüyaruhiyeha-yi Endşehgaran-e İran...*, s. 259 vd.

²⁷² Hairi, *Nehostin-e Rüyaruhiyeha-yi Endşehgaran-e İran...*, s. 312. Bu elçilik heyetinin dönüşünden önce görüşen Kaçar Veliahdi Abbas Mirza, elçilik heyetinin başındaki Sir Harford Jones'e iki İranlı öğrenciyi yanında götürmesini rica eder. Bu iki öğrenciden bir Muhammed Rıza (1813'te tüberkülozdan İngiltere'de ölür); diğeri de tıp tahsil eden ve dönüşünde Abbas Mirza'nın (1819) ve sonra da Feth Ali Şah'ın saray doktorluğunu yapan Hacı Baba Afşar'dır. Bunlar eğitim amaçlı yurt dışına giden ilk İranlılardır. Tavakoli-Targhi, *age*, s. 43.

vatandaşları ile Rus bölgelerinde kalan özellikle Azeri Türkleri İran'a Batılı fikirlerin taşınmasında önemli roller oynamaya başlamışlardır. Osmanlı- İran siyasi ve ticari ilişkileri, aralarındaki düşmanlıktan dolayı, yaklaşık iki buçuk yüzyıl kesintiye uğramasından sonra 1830'lardan itibaren, Karadeniz'in uluslar arası ticarete açılması ile birlikte tekrar canlanmaya başlamıştır.²⁷³ Osmanlı topraklarını çeşitli amaçlarla ziyarete gelen (daha çok kutsal Şî merkezlerinin olduğu Irak olmasına rağmen) ve Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya geçen İranlılar başta İstanbul olmak üzere görünmeye başlamıştır. III. Selim'in ıslahat girişimlerinin başladığı dönemde daha çok İranlı aydınların Osmanlı Batılılaşma girişimlerini dikkatle izledikleri görülmektedir. Örneğin Muhammed Rıza Tebrizi olarak da bilinen Mirza Rıza Mühendisbaşı, 1807'de Azerbaycan valisi ve İran modernleşmesinde siyasal aktör olarak ilk önemli sima olan Veliht Abbas Mirza'ya (1798- 1833) Avrupa tarihi hakkındaki bir kitabı Osmanlıcadan Farsçaya tercüme etmiştir.²⁷⁴ Bu tür tercüme faaliyetleri 19. yüzyılda artarak devam edecek; Batılı edebî klasikler, siyaset ve meslekî kitapların bir çoğu Osmanlıca'dan Farsça'ya aktarılacaktır. Bu tercüme faaliyetleri, Türk bakış açısından ve süzgecinden İran'a Batılı fikir ve yeniliklerin girmesine yol açacaktır.

19. yüzyılın başı İranlıların Batı'yı kavramak ve anlamakta aşama kaydettiği ve Batı'nın kendilerinden üstün meziyetlerinin, tekniklerinin ve bilgilerinin olduğunu fark ettiği dönemdir. Bunda Batı hakkındaki tanıklıktan çok Batılı İngilizlerin ve erken Batılılaşmayı gerçekleştiren Rusların az sayıdaki askeriyle İran güçlerini peş peşe yenilgiye uğratmasının rolü büyüktür. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1768- 1774 Rus-Osmanlı savaşlarında aldığı yenilgilerle çağı idrak etmeye başlamasının bir benzeri,

²⁷³ Neşe Erim, "1720- 1790 Arasında Osmanlı İran Ticareti", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslar Arası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 577.

²⁷⁴ Tavakoli-Targhi, *age.*, s. 43; Mirza Rıza'nın kitabının konusu Rusya, Fransa ve Nemçe arasındaki savaş hakkında olduğu ve İran'da Türkçeden çevrilip ilk basılan kitap Keşiş Grosiski Lehistanî'nin dinî ve ahlakî içerikli *İbretnâme* olduğu üzerine bkz. Rahim Resniye, *İran va Osmani der Estane-yi Kern-i Bistom*, Tebriz: Setode, 1995, s. 28- 29. Ancak bu kaynakların bilgilerinde bir yanlışlık vardır. Kitabın tam künyesi: Judas Thaddaeus Krusinsky, *Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-ı Ağvaniyan ve Sebeb-i İnhidam-ı Bina-yı Devlet-i Şahan-ı Safevîyan*, Latince'den tercüme eden İbrahim Müteferrika. 97 yaprak. 26 Ağustos 1729 (Gurre-yi safer 1142). Bu künye için bkz. Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulahazalar", *Osmanlı*, Cilt: 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 226. Kitabın başlığından anlaşılacağı gibi Safevî Devleti'nin yıkılışı ve Afgan kabilelerinin İran'ı işgal etmesi üzerine olduğu açıktır. Zaten Server R. İskit'in belirttiği üzere Grosiski'nin kitabının tercümesini bizzat İbrahim Müteferrika'nın yaptığını ve *Tarih-i Seyyah* adıyla 1730'da yayımlandığını; kitabın yayımlanma sebebinin Afganlılar döneminde İran'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iyi ilişkileri geliştirmek için gelen İran elçisine iyi niyet gösterisi olarak basıldığını, küçük boy ve 96 çift sayfadan oluştuğunu söylemesi kitabın içeriğinin İran ile ilgili olduğunu kanıtlamaktadır. Bkz. Server R. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, 2. Basım, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000, s. 23- 24.

1806-1823 arasındaki İran-Rus savaşlarının ve İngiliz güçlerinin İran sınırlarını tazyik ederek tarihî hak iddia ettiği Afganistan'daki faaliyetleri İran Kaçar yöneticilerini çağın icaplarını benimsemeleri gerektiği konusunda uyarıcı olmuştur.

2.4. İran'da İlk Reform Girişimleri ve Osmanlı Örneği

19. yüzyılın ilk yarısı İslâm dünyasının belli başlı siyasal güçleri olan Osmanlı Devleti, Mısır, Fas ve İran'ın ciddî anlamda ve kendi inisiyatiflerinde reform yapmaya teşebbüs ettiği dönemdir. Bu girişimler çoğunlukla, askerî yenilgilerin etkisi ile orduyu güçlendirmek ve Batılı tarzda eğitim ve donanım üzerine gelişme de devletin ihtiyaçları dahilinde bürokrasiden hukuka, malî disiplinden kültürel değişime kadar birçok alanı içine almıştır. Batılı danışman, yöntem ve malzemelerle başlamakla birlikte Batı hakkındaki bilgilenmeye dayalı diplomatik, ticarî ve eğitim amaçlı tecrübeler ışığında her devletin bünyesinde Batılılaşmaya eğilimli zümreler ortaya çıkmıştır. Eski ile yeni olanın yan yana olduğu ilk dönemlerde yönetenlerin modernleşmeden yana eğilimleri Batı bilgisi olanların etkin siyasal görevler üstlenmesi ile reformlar kaçınılmaz olmuştur. İslâm dünyasının siyasî bağımsızlığı olan her ülkesinde reform girişimleri çoğunlukla devleti düşkünlükten kurtarma adına başlamıştır.

Osmanlı Devletinde, III. Selim'in saltanat (1789-1807) döneminde başlayan, kesintilere uğramakla birlikte genişleyerek süren ve II. Mahmud, Sultan Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid gibi dönemin padişahlarınca teşvik edilen reform çabaları, etkin sadrazamların katkılarıyla, modernleşmenin kurumlaşmasını, devlet siyaseti haline gelmesini ve bu işleri yürütecek ve savunacak siyasî elitleri ve aydınları ortaya çıkarmıştır. İran'da ise devlette reform yapma ve modernleştirme, Abbas Mirza gibi hırslı ve Nasreddin Şah gibi meraklı olan Kaçar veliaht ve şahları arzularına göre biçimlenmekle birlikte, siyasî önderlerin, daha çok en üst kademeye gelen az sayıda siyasînin sonuçsuz kalan ve kişisel olan çabalarına dayanır. İran modernleşmesinin başlangıcı ilk dönem Batılı teknik ve malzemelerin kullanımına duyulan merak ve yaygınlaşması ile reform nitelikli askerî ve siyasal düzenlemelere neden olan dış siyasal ilişkilere bağlı olarak şekillenmiştir. Dönemin uluslar arası aktörleri İngiltere, Fransa ve Rusya ile diplomatik ve askerî ilişkiler, siyasî tavsiye ve askerî yenilgiye dayalı uyarılar yenilik yapma ihtiyacını gündeme getirmiştir. Uluslar arası aktörlerin kendi aralarındaki hakimiyet mücadelesinde Osmanlı devletinin ve Kaçar İran'ının taraf olma ve dengeleri

gözetme arasında bir dış ilişki biçimi geliştirirken, emperyalist güçlerin aralarındaki çatışmalardan yararlanarak, askerî teknik ve malzeme yardımları ile ordularını güçlendirme yoluna gitmeleri modernleşmenin yenilik yapma yüzünü ortaya çıkarmıştır.

İran, 19. yüzyılın başı itibariyle, Batı teknik ve malzemelerini alarak ve bir kaçını üretmek için başlamıştır. Osmanlı'da olduğu gibi daha çok askerî alanda reform girişimleri olmuştur. 1807'de Fransa'dan gelen askerî heyetin askerî eğitim ve top dökümü tekniklerini öğretmesiyle başlayan süreç, ilk daimî elçiliğinin 1809'da Londra'da kurulması²⁷⁵ ve bunu diğer Avrupa başkentlerinin izlemesi dünyadan haberdar olma ve çağa uyma zorunluluğu, modern eğitilmiş ve donanımlı ordu kurma ve yurt dışına eğitim için öğrenci gönderme ile sürmüştür. İran tahtının veliahdı Abbas Mirza, III. Selim'in (1789-1807) 1805'de başlanıp 1807'de öldüğünde 30 bin kişiye ulaşan *Nizam-ı Cedid* askerî birliğini örnek alarak,²⁷⁶ yöneticisi olduğu Azerbaycan eyalet ordusu içinden *Nizam-ı Cedid* (1813) askerî birlikleri teşkil etmeye başlamıştır. Abbas Mirza'yı yeni bir ordu kurmaya iten temel neden İran ordusunun Kafkaslar'da, 1806'dan başlayarak Ruslarla girdiği hakimiyet mücadelesinde 1810-1812 yılları arasında yapılan savaşlarda ağır bir yenilgi almasıdır. 1813'te imzalanan Gülistan Anlaşması ile önemli toprak kayıplarına uğrayan İran'da yalnız Abbas Mirza ve çevresi ordunun modernleştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. 1813'te Tebriz'de bir matbaa, top dökümhanesi, tüfek atölyesi ve tercüme dairesi kurarak işe başlayan Abbas Mirza, birkaçı Türkçeden olmak üzere, askerî ve mühendislikle ilgili ilmî kitap ve kılavuz kitapçıklar tercüme ettirir. Ruslarla girdiği savaşta hareketli toplarla donanımlı düşman karşısında aşiret süvarilerinin dağılması üzerine Abbas Mirza, Avrupalı öğretmenlerin nezaretinde düzenli eğitim alan, maaşlı, ordugâhta yaşayan ve üniforma giyen altı bin kişilik yeni birlikleri tüfek ve toplarla donatmıştır.²⁷⁷ Ancak bu ordu Ruslarla girdiği ikinci savaşta bir varlık gösterememiş ve 1828'de imzalanan Türkmençay anlaşması İran

²⁷⁵ Osmanlı Devletinin de ilk daimî elçiliği 1793'de Londra'da açılmıştır. Aslında Osmanlı devletinin daha yakın ilişkide bulunduğu ülke Fransa'dır. Ancak o dönemde Fransa siyasal ve toplumsal bir anarşi içindedir; kral öldürülmüştür. Massami Arai, "Tanzimattan Sonra Batı'ya gönderilen Türk Öğrenileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)* (25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane-Ankara), Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1991, s. 281.

²⁷⁶ Resniye, *age*, s. 26

²⁷⁷ Abbas Mirza, III. Selim'in ulema, devlet adamları, yeniçeri ocağı ve ayanlardan oluşan geleneksel güçlerce tahttan indirilip öldürülmesinden ders alarak, Tebriz ulemasından düşmana karşı onun gibi donanımlı ordu kurmanın dinen gerekli olduğu üzerine fetva almıştır. O da, III. Selim gibi, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yeni vergiler getirmiş ve varolan vergileri yeniden düzenlemiştir; Osmanlı İrad-ı Cedid benzeri ayrı bir hazine oluşturmuştur. Bkz. Abrahamian, *age*, s.52-53, Abbas Mirza ile ulema ilişkisi için Algar, *Religion and State in Iran*, s. 74 vd.

iç ve dış siyasetinde daha ağır sonuçlar doğurmuş, İran'da Rus-İngiliz rekabetini hızlandırmıştır. Son yenilgi üzerine kardeşleri, merkezdeki ve eyaletlerdeki yöneticiler, aşiret şefleri ve yabancı tüccarların vergilerini artırması üzerine artan şikayetleri, özellikle İngilizlerden oluşan rakiplerinin aleyhindeki propagandaları yüzünden Abbas Mirza'nın girişimleri varlığını sürdürmemiş; Abbas Mirza 1833'te ölünce yeni askerî birlikler dağılmıştır. Ancak Abbas Mirza'nın İran'da ıslahat ve yenilik yapma fikri miras olarak kalmış ve bu fikir Batı eğitilmiş ve uzak görüşlü tüm siyasî elitlerce paylaşılmıştır. Onun başlattığı ıslahat ve girişimler kısa vadede olgun ürünler vermemekle birlikte İran'ın Batı'ya açılmasında ve bu açılmada ihtiyacı olan insan devşirilmesinde yön ve yöntem belirlenmesine yardımcı olacak ipuçlarını üretmiştir.

Bunların en başında zihniyet olarak Batılılaşmayı ülke çıkarları için elzem gören yetenekli ve donanımlı kişilerin devlet hizmetinde istihdam edilmesinin ve yetki verilmesinin yararlı olacağı veya olduğu üzerine zihnî dönüşümdür. Ebul Kasım Buzurg Kaymakam, Mirza Taki Han, Hacı Baba Afşar, Mirza Salih gibi modernleşmenin gerekliliğine ve faydalarına inanmış birçok İranlı devlet hizmetinde bulunmuşlar ve bu hizmetleri süresince Batılı değerlerin yerleşmesini sağlamışlardır. Bu İranlılar, ülkenin içinde bulunduğu çürüme ve çöküşü durdurma çabalarının yanında, hem geleneksel çıkar grupları hem de dinî çevrelerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Abbas Mirza'nın, İran'ın modernleşmesi yolunda en büyük faydasının zikredildiği olay ve olgu, yurt dışına eğitim amaçlı öğrenci göndermesi ve bu geleneğin uzun soluklu sürmesidir. İslâm dünyasında ilk kez Mısır'da Mehmed Ali'nin 1809'da İtalya'ya öğrenci göndermesi ile başlayan²⁷⁸ ve 1815'de Osmanlı Padişahı II. Mahmud'un öğrenci göndermesi²⁷⁹ ile devam eden süreçte aslında İran'ın gecikmesi diye bir şey söz konusu değildir; daha çok Osmanlı ve Mısır'ın süreklilik ve miktar açısından önde olmasına rağmen İran mütevazı

²⁷⁸ Mehmed Ali'nin 1809-1844 arası dönemi boyunca üçyüz civarında Mısırlı öğrenciyi daha çok İtalya ve Fransa olmak üzere eğitim için gönderdiği için Hamid İnyet, *Arap Siyasal Düşüncesinin Seyri*, Çev. Hicabi Kırılgaç, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991, s. 39.

²⁷⁹ Zamanla artan öğrencilerde görülen davranış değişikliklerinin ve dönüşlerinde yaşanan uyum problemleri şikayet konusu olması üzerine 1857 yılında Paris'te *Mekteb-i Osmanî* açılmış; ancak bu okul dönemin muteber dili Fransızca'yı ve Batı bilimini öğrenmeleri için açılmış olmasına rağmen istenilen sonucu vermemiş ve uygulamaya 1864'te son verilmiştir. Mekteb-i Osmanî için Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmanî (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt: V (1986), s. 83-160. Eğitim ve öğrenciler için *Abdülhak Hamid'in (Tarhan) Hatıraları*, yay. haz. İnci Engünün, İstanbul: Dergah, 1994, s. 33 vd. Enver Ziya Karal, II. Mahmud'un iktidarının ilk yıllarında ve "Harb Okulu ve Tıp Okulu kurulduktan sonra, öğretmen ve memur yetiştirmek için bu okullarla Enderun ağalarından yüz elli kişilik bir kabile Avrupanın türlü memleketlerine gönderildi. Bu hareket, o vakit halkın gözüne pek çirkin göründü. Padişah ile hükümetin dinsizlik ile itham edilmesi için mutaassıplara yeni bir fırsat çıkmış oldu" diyerek toplumsal bir tepkiden bahseder. *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, Cilt: V, s. 162. (Komisyon, *Tanzimat-II*'nin son sayfasında Mekteb-i Osmanî'de okuyan öğrenilerin toplu bir resmi vardır.)

ve yavaştır. Başlangıçta iki öğrenciyle işe başlayan Abbas Mirza 1815'te beş İranlı öğrenciyi, yakın dostluk kurduğu İngiliz misyonunun başındaki Albay William D'arcy'nin İngiltere'ye dönüşünü fırsat bilerek, onunla birlikte İngiltere'ye gönderir. Bunlardan Mirza Rıza Mühendisbaşı topçuluk, Mirza Cafer mühendislik, diğer Mirza Cafer ise tıp, Muhammed Ali Ahangar tüfekçilik ve çilingirlik, Mirza Salih Şirazi de beşerî bilim ve filoloji tahsili yaparak ülkelerine 1819'da (Mirza Salih Şirazi 1820'de) dönerler. Başlangıçta öğrenci göndermede belli bir sistem ve tercih olmamakla birlikte, ilk gidenler üst kademe veya soylu ailelere mensup ki çoğu askerî amaçlı eğitim almaya yönlendirilmişler; dönüşlerinde çoğu eğitimleri dışında bürokraside yükselmişlerdir.²⁸⁰ Yurt dışına öğrenci gönderilmesi, bir süreklilik olmamakla birlikte, 1845-1848'de beş, 1849'da altı, 1856-1857 üç, ve dikkati çekecek sayıda 1858-1859 arasında 42 öğrenci gönderilerek devam etti. 1849'da gidenlerden ikisi ipekçilik öğrenmek için İstanbul'a gönderildi.²⁸¹ Bundan sonra hem devlet tarafından hem de kendi imkânları ile eğitim amaçlı gidenler çoğaldı. Zengin ve saray çevresinden olanların yanında çok sayıda geniş halk katmanlarından gençler yetiştirilmek üzere Avrupa'ya gönderildi. Devletin ve toplumun bunlara ilgisi aldıkları eğitimden çok Avrupa'da gördükleri ve maceraları üzerine yoğunlaşmış ve dönüşlerinde edindikleri alışkanlıklar birçok toplumsal tepkilere de neden olmuştur.

Abbas Mirza'nın askerî ve eğitim dışında, endüstri üretimine yönelik atölye ve fabrika; malî disiplin, vergi toplama usulleri, hastane ve gümrük düzenleme girişimleri kendisinden sonra gelenlerce devralınarak ve geliştirilerek sürdürülmüştür. Abbas Mirza, İran modernleşme tarihinde, bunu hisseden ve girişen ilk siyâsî şahsiyettir. Görevli bulunduğu Azerbaycan eyaleti ve başkenti Tebriz, yoğun ticarî faaliyetlerin olduğu ve İran'ın geri kalan kısmına göre okur-yazarlığının yüksek olmasının yanı sıra, Osmanlı Devleti ve Rusya'ya yakınlığı ve bu ülkelerle yoğun ve uygun iletişimin sağlanabildiği

²⁸⁰ İlk gidenlerden, hakkında bilgi bulunan dördünün kariyerleri şöyle gelişmiştir: İlk giden gruptan tek dönen (diğeri İngiltere'de ölmüştü.) Hacı Baba Afşar, Abbas Mirza'nın ve Muhammed Şahın hekimi olmuş ve *hekimbaşı* unvanını alarak uzun yıllar bu görevi sürdürmüştür. Mirza Rıza Mühendisbaşı ilkin ordu başmühendisi olmuş ve 1837-1845 arasında İstanbul'da İran elçiliği ve son olarak da, Osmanlı yönetiminin 1838'de oluşturduğu ve eski Meşveret Meclislerinin bir devamı olan Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali'ye benzeyen, 1858'de danışma nitelikli yeni kurulmuş, ve gelecek kabine yönetimin habercisi olan, İran *Meclis-i Şura-yı Devlet*'in başkanlığını da yapmıştır. Mirza Salih Şirazi bir diplomat olarak yükselmiş; Şahın danışmanı ve tercümanı olmuştur. Mirza Salih gibi asıl mesleği olan mühendisliği yapmayan Mirza Cafer Han da Müşir üd-Devle unvanı ile bilinen etkin siyâsî şahsiyetiyle Meclis-i Şura-yı Devlet'in ilk başkanı olmuştur. Bkz. David Menashari, *Education and Making of Modern Iran*, Ithaca&London: Cornell University Press, 1992, s. 49 vd.

²⁸¹ Resniye, *age*, s.28.

yer olmasından dolayı öne çıkmıştır.²⁸² Onun III. Selim örneğini izlemesinde, Osmanlı topraklarına giden ve çoğu Türkçe bilen tüccarların varlığı, benzer sorunlarla karşılaşan Osmanlı devletinin zihni arayışının İran'la benzerlik göstermesi ve kurumlaşmada ihtiyaçların benzer olması gibi noktalar düşünülebilir. Aynı inancın farklı versiyonlarına sahip olmalarına rağmen **nizam**, **cumhur**, **müşavere**, **şura**, **cedid** gibi dile dayalı kavramsal kökenlerin birbirlerine yakın olması da buna eklenebilir.

Merkezî yönetimin güçsüzlüğünün iç politikada yarattığı kaoslar, suistimaller ve çıkar çatışmaları ile sosyo-ekonomik hayatı çekilmez kılan ağır vergiler ve buna bağlı yolsuzlukların artışının yanı sıra yabancı malların serbestçe İran'a girişi ve eyaletlerdeki yöneticilerin ve aşiretlerin çıkardığı isyanlar anarşik bir ortamın oluşmasına yol açmıştır. Yaşanan kuraklık ve kıtlık beraberinde salgın hastalıkları getirmiş, bu durum uzun süre İran'da sosyal hayatı felç etmiştir. Dış siyasal gelişmelere bakıldığında İran kendi hayat alanı olan Kafkasya'ya, Türkistan'a, Afganistan'a ve Basra Körfezine Rusya ve İngiltere'nin yerleşmesi ile bu iki ülkenin kendisine yönelik ilgisi ile karşılaşmıştır. İran üzerine emperyalist emelleri olan bu iki ülke hem iç hem de dış siyasetinin temel belirleyicileri olmuştur. 1828 Türkmençay Anlaşması ile Ruslara verilen imtiyazlar ve vazgeçilen hakların İngiltere'ye de verilmeye başlanması, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kapitülasyon sarmalının bir benzeri, İran'ı da sarmaya başlamıştır. Bu durum İran ekonomisinin çökerten sonuçlar doğurmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren malî harcamaları karşılamak için borçlanma ve devlet tekelindeki gümrük, maden ve geniş ölçekli tarımsal üretime dayalı imtiyaz satışları başlamış, bu durum İran'ı sömürgeleşmeye doğru hızla yöneltmiştir. Siyasal çürümüşlük ve sosyo-ekonomik çöküş modernleşme öncülerinin çözüm aradığı başlıca sorunlar olmuştur.

Dönemin iç toplumsal gelişmeleri içinde, en başta dinî olmak üzere, siyasal, sosyal, ekonomik ve fikrî gelişmelere yol açan, siyasal ve sosyal çöküşle doğrudan ilişkili en önemli olay Babi Hareketi'dir. 18. yüzyıl Şîi Ahbarî ve Usulî ekolleri arasındaki çatışmalardan çıkan²⁸³ Babilik, başlangıçta dinî tartışmalarla şekillenmişse de, 19. yüzyılın ortasına doğru sosyal bir hareket olarak hızlanmıştır. Sosyo-ekonomik bozukluğa sosyal adalet, adil vergi, özgür yargı, kadın erkek eşitliğini de içine alan eşitlik ve inanç ve düşünce özgürlüğü noktalarında somut siyasal ve fikrî çözümler sunan

²⁸² Feridun Ademiyet, *Emiri Kebir va İran*, 7. Çap, Tahran: Haverzmi, 1360(1981), s.160- 161.

²⁸³ Arjomand, *age*, s. 252 vd.; Algar, *age*, s. 33 vd.;Usul-i Ahbarî tartışmaları için bkz. Mazlum Uyar, *İmamiya Şiasında Ahbarîlik*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü- Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 1996.

ve savunan Babilik hızla taraftarlarını çoğaltmış; bundan tedirgin olan geleneksel Şîî ulemanın tepkilerine paralel olarak merkezî yönetim Babilîği sindirmeye yönelmiştir.²⁸⁴ Ancak güçlü sosyal taban oluşturan Babilik bir çok İran şehrinde Berfuruş, Mazendaran, Zencan, Neyriz, Tebriz vs., isyanlar çıkarmıştır. 1844-1853 arası yoğunlaşan Babi isyanları sırasında 1852'de Nasreddin Şah'a başarısız suikast denemesinden sonra İran'da çok şiddetli bir Babi avı sürmüştür; binlerce Babi öldürülerek önde gelenleri Osmanlı topraklarına sürgün edilmiş, bir çok insan ve şehir bu olaylardan etkilenmiştir. Ana noktaları özetlenen Babi fikirleri bazı araştırmacılarca, İran ve Osmanlı aydınlarını eşitlik, özgürlük ve adalet düşüncelerinin gelişim noktalarında etkilediği öne sürülmektedir.²⁸⁵

İran'da devlet yönetiminin modernleşmesi yönünde ilk düzenlemeleri yapan ve modern eğitimin bir bütün ve modernleşme için elzem olduğunu ilk fark eden bir başka siyasal şahsiyet de Mirza Taki Han Emiri Kebir'dir (1807-1852).²⁸⁶ Mirza Taki Han

²⁸⁴ Algar, *Religion and State in Iran*, s. 137 vd.

²⁸⁵ Örneğin Osmanlı aydınlarına bazı etkileri olabileceği üzerine Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 65. Ancak dönemin modernleşme zihniyeti açısından ele alındığında, Osmanlı aydınlarının Babilîği etkilediğinin düşünülmesi daha doğrudur. Babiler, 1853'de Bağdat'a sürgün edilmişler; buradaki faaliyetlerinden rahatsız olan İran hükümeti ve yerli halkın şikayetleri üzerine Osmanlı yönetimi Babileri 1863 yılında önce İstanbul'a getirmiş; sonra da Edirne'ye yerleştirmiştir. Burada da faaliyetlerine devam etmeleri üzerine 1868 yılında da bir kısmı Suriye'ye bir kısmı da Kıbrıs'a sürülmüşlerdir. Mardin, Yeni Osmanlılardan Bereketzâde İsmail Hakkı'nın (1851-1918) hatıralarına atıf yaparak onun 1873-1876 arasındaki Akka sürgünlüğünde Babilerle tanışmış olduğunu; Bahau'llah'ın (1817-1892) oğlu ile yakınlığını ve onu açık fikirli bulmasına rağmen Babilîğin görüşlerini değerlendirmedeğini belirtir. Onları İslam içinde bir cemaat olarak değerlendiren. Ancak Babilerin İran'da sosyal taban bulmalarında devletin Şîîlik dışındakilere adil davranmasını talep etmelerinin yanında halkçı ve eşitlikçi görüşler öne sürmeleri Yeni Osmanlılarla Babileri fikrî anlamda yakınlaştırmaktadır. Ancak Yeni Osmanlılar Babilerle ilişki kurduklarında zaten bu görüşlere sahiptiler. Babilerin diğer kolu olan Azalîler 1868'de Kıbrıs'a sürülmüşlerdir. 1873'de Kıbrıs'a sürgün gelen Namık Kemal'in Babilerin en zayıf ama en faal kolu olan bu Azalîlerle tanışmış olduğu mektuplarından anlaşılmaktadır. Namık Kemal'in de onları fazla önemsemediği ancak onlardan gelen irtibat kurma isteklerine de cevap verdiği ve hatta bazı görüşlerini açıklamak için onların da böyle düşündüğünü dile getirdiği görülür. Bereketzade- Babi ilişkisi için Bereketzâde İsmail Hakkı, *Yad-ı Mazi*, yay. haz. Mümtaz Habib Güven, İstanbul: Nehir Yayınları, 1997, s. 99 vd.; Namık Kemal ile ilişkilerinin izleri için Fevziye Abdullah Tansel (yay. haz.), *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, Cilt: I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s. 240- 241, 450, 454; Süleyman Nazif, *Nasreddin Şah ve Babiler*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1342/1923, s. 50 vd.; Babilerin modernleşme düşüncelerinin bazı yönleriyle Osmanlı modernleşmesinden etkilendiği, bununla beraber bazı yönlerden de Yeni Osmanlıları etkilediğini savunan Juan R. I. Cole'dür. Cole'un iddiaları için *Modernity and Millennium*, New York: Columbia University Press, 1998, s. 68 vd.

²⁸⁶ Tebriz'deki Veliâht Abbas Mirza'nın hizmetinde bir aşçının oğlu olan Mirza Taki Han, yetenekleri sayesinde hızla yükselmiş ve Abbas Mirza'nın en güvendiği memurlarından biri olmuştur. 1829'da bir elçilik heyetiyle St. Petersburg'a gitmiştir. Abbas Mirza'nın ölümünden sonra Azerbaycan eyalet ordusunun vezirliğini (1835) yaparken 1843-1847 yılları arasında İran-Osmanlı sınır görüşmelerinde bulunmak üzere diplomatik görevle İstanbul ve Erzurum'da ikamet etmiştir. Erzurum Anlaşmasının (1847) imzalanmasından kısa süre sonra İran'a dönünce sadrazamlığa atanmış ve üç yıl bu görevde bulunmuştur. Yönetim ve ekonomik işlerde aldığı radikal kararlar sarayın, rakiplerinin, taşra yönetiminin, aşiretlerin ve İngilizlerin düşmanlığına yol açmış ve 1851'de Nasrettin Şah kendisini azlederek Kaşhan'a sürgüne göndermiş ve orada boğularak öldürülmüştür. Hakkında yapılmış en kapsamlı çalışma olması sebebiyle

veya daha çok bilindiği isimle Emiri Kebir, İran devlet yapısında ilk sistemli yenileşme girişimlerini başlatan ve kurumsal yenilikler yapan devlet adamıdır. Osmanlı devletinde Tanzimat'ın ilânından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen ve tercüme yapacak kadar Türkçe bilen²⁸⁷ Emiri Kebir, Mustafa Reşit Paşa (1800-1858) ve devrin Osmanlı siyasi elit ve aydınları ile tanışmıştır.²⁸⁸ Tanzimat uygulamalarının sonuçlarının görünmediği dönemde İstanbul'da bulunan Emiri Kebir devrin fikrî atmosferi ve kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmuştur. Hatta Resniye, onun *Cihannüma-yı Cedid* eserini Erzurum'da yazdığını zikreder.²⁸⁹ 1848'de sadrazam olan Emiri Kebir, Osmanlı devletinde görülen saray ve Bâb-ı Âli ayırımına ve Bâb-ı Âli'nin güçlü pozisyonuna benzer bir yapıda, İran merkezî yapısını bu ayırım doğrultusunda biçimlendirmeye ve devlet işlerinde düzenlemeler yaparak danışma ve fonksiyonel meclisler oluşturmaya girişmiştir. Dergâh (Şah ve çevresi) ve divanhâne (hükümet) ayrımı çerçevesinde²⁹⁰ "sadrızamlık" kurumunu güçlendiren ve Şah ve saray çevresinin müdahalelerine karşı çıkan Emiri Kebir merkezileşmeyi güçlendirmek için vergi sistemini yeniden düzenlemiş, vergilerin toplanmasını ve kontrolü için taşraya güvenlik görevlileri göndermiş, sıkı bir vergilendirmeye giderek bunları merkezde toplamış, saray ve taşranın giderlerini kısmıştır. Malî disiplinin yanı sıra yabancı müdahalelerine karşı çıkmış, onlara verilen bazı imtiyazları kaldırarak gümrükleri denetim altına almış, bununla yetinmeyerek yabancı mal ve tüccarları sıkı bir denetime tâbi tutmuştur. Abbas Mirza'nın kurduğu modern teşkilâtlı ordu birliklerini yeniden derleyerek ordunun önemli bir gücü haline getirmek suretiyle ve Osmanlı Tımar sistemine benzeyen Bunşiya (*bunişah*) sistemiyle²⁹¹ de ordunun sayısal gücünü artırdığı gibi ordu toplamayı yasal bir

daha geniş bilgi için Feridun Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, 7. Çap, Tahran: Haverzmi, 1980-1981; ayrıca Perviz Afşari, *Sadrızamha-yi Silsile-yi Kaçariyye*, 2. Çap, Tahran: Vezaret-i Umur-e Harice, Müesse-yi Çap va Entişarat 1376 (1997), s. 118 vd.; Mehdi Bamdad, *Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, 3. çap, Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 1363 (1984), Cilt: 1, s. 209-221.

²⁸⁷ Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, s. 158; ancak onun iyi bildiği yabancı dil Rusçadır ve bu dilde akıcı okuyup yazabilmektedir, M. Reza Ghods, *Iran in the Twentieth Century*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1989, s. 22.

²⁸⁸ "Mustafa Reşid Paşa ve Emiri Kebir birbirlerini tanıyorlardı; Resmî olarak görüşleri ve huyları benziyordu; Emir'in sefaret ve sadareti Reşid Paşa'nın zamanına denk gelmiştir" ifadesi için Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, s. 182; Tanzimat etkisi ve Osmanlı ricalini tanınması üzerine Resniye, *age.*, s. 33- 35.

²⁸⁹ Resniye, s. 42.

²⁹⁰ Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, s. 133 vd.; Abbas Amanat, "The Downfall of Mirza Taqi Khan Amir Kabir and The Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vo.: 23 (1991), s. 577-599.

²⁹¹ Tarımsal birim anlamına gelen ve "bunah" kelimesinden türetilmiş olan Bunşiya, eyaletlerden asker sayısına göre vergi indirimi sağlayan bir sitemdir. Askeri yükümlülüklerin birey yerine vergi muafiyeti tanınan köy gibi topluluklara yüklendiği ve kara saban başına bir adam olarak hesaplanıp askeri hizmette bulunacak erkek sayısının hesaplandığı Bunşiya Osmanlı Tımarının kötü bir kopyasıdır. Reza Ra'iss Tousi, "The Persian Army, 1880- 1907", *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 2 (April 1988), s. 209-210;

çerçeveye oturtmuştur. Örfî uygulamaları, özellikle gayrimüslimlerin yargılandığı sivil mahkemeler de tesis ederek, bunları şerî hukuk alanına doğru genişletmiş ve dinî kurumların ve yerlerin haklarını sınırlandırarak ulemanın üzerinde kontrol kurmaya çalışmıştır.²⁹²

İran'da kanuna dayalı ve meşrutî bir yönetimin zaruretine inanmakla ve bunu dile getirmekle Emiri Kebir, Osmanlı Tanzimat ruhunun etkisiyle, İran'da yönetici elitlerin can ve mal güvenliğini dile getiren ilk kişidir. Bu tür güvencesi olan memurların daha “namuskârâne, canla başla ve vatanperverâne” çalışacaklarına inanmaktadır.²⁹³ Aynı şeyi İran halkı için de isteyen ve bunun sayısız faydalarını dile getirmesinin yanında devletle halkın bütünleşmesine katkısı olacağını düşünmektedir. Emiri Kebir bunun yolunun da devletin kanunlar yapması ve buna uyması olarak önermektedir. Tanzimat fermanının açık etkisini ve İran yöneticilerinin bir kanuna dayalı güvence arayışını gösteren bu düşünceler, 20. yüzyılın başına kadar gerçekleşmemiştir.

Emiri Kebir'in İran modernleşmesinde yeri açıklanırken en önemli katkısının şüphesiz sadrazamlığı sırasında kurmayı başardığı ve İran'ın ilk üniversitesi olan Darülfünun'dur (1851). İstanbul'da bulunduğu dönemde Osmanlı devletinin kurmayı düşündüğü ve bu konuda çalışma başlattığının (1846) farkında olan ve bu konudaki tartışmalara aşina Emiri Kebir İran'da bu kurumun muadilini nasıl ve ne şekilde kurması gerektiğinin çekirdek düşüncesini İstanbul'da geliştirip, burada kurulu askerî okulların programlarını örnek almıştır.²⁹⁴ 1851'de öğretime başlayan Darülfünun askerî ve mühendislik kısımlarından oluşuyordu. Darülfünun'a başlangıçta yurtdışından, çoğu Fransız olmak üzere Avusturya ve İtalya'dan öğretmenler getirildi. İlk yıl için yüz öğrencinin kayıt yaptırdığı²⁹⁵ okulda eğitim Fransızca başladı daha sonra tercüme telif kitapların yazılıp basılmasıyla Farsça devam etti.²⁹⁶ Bu okulda ilk kurulduğu andan

Shekholeslami, *age.*, s. 179; Azadeh Kian-Thiebaut, *Secularization of Iran: A Doomed Failure?*, Paris: Peeters, 1998, s. 29; Stephanie Cronin, “İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi(1925-1941)”, *Devlet'in Silahlanması- Orta Doğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, (Der. Erik Jan Zürcher-), Çev. M. Tanju Akad, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s.162-163

²⁹² Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, s. 186 vd.; Algar, *Religion and State in Iran*, s. 130; Farmayan, *age.*, s. 181-2.

²⁹³ Resniye, *age.*, s.45.

²⁹⁴ “Darülfünun'un icadından İstanbul'da bulunduğu 1846- 1847'de haberdar olduğundan... onun mucidi değildir.” Resniye, s. 36. Ancak kurulan darülfünunun Fransız Politeknik enstitüsünü örnek aldığı üzerine J. Gurney- N. Nevvabi, “Dar al-Fonun”, *Encyclopaedia Iranica*, Ed. Ehsan Yarshater, Vol.: IV (1988), s. 662-668; ayrıca Maryam Ekhtiar, “Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution”, *Iranian Studies*, Vol.: 34, No.: 1-4 (2001), 153- 163.

²⁹⁵ Farmayan, *age.*, s. 181.

²⁹⁶ Resniye, *age.*, s. 38- 39 ve 42.

itibaren yurtdışında eğitim almış kişiler ders vermeye başlamış ve zaman içinde kadro tamamen İranlılardan oluşmuştur.²⁹⁷ Teknik, fen, filoloji ve askerî bilimlere ağırlık veren bu üniversiteden mezun olanlar İran'da teknik atılıma ve modern bir ordu oluşumuna fazla katkı sağlayamamış olmalarına rağmen²⁹⁸ aldıkları eğitimin pozitivist doğası onların birçoğunu yönetim sorunlarına, yabancı müdahalelerine ve geri toplumsal yapının nedenlerine eğilmeye ve sorgulamaya itmiştir. İran Darülfunun'unun ülkenin modernleşmesine pratikte büyük katkıları olduğu gibi esasta buradan modernleşme yanlısı olarak yetişen birçok aydın çıkmıştır. Osmanlı askerî okullarından yetişenlerin, müfredat programlarının etkisi altında, pozitivistten biyolojik materyalizme kadar uzanan geniş bir fikrî dönüşüm sonucu ulaştıkları ideolojik yönelimin bir benzeri,²⁹⁹ İran'da da Darülfunla gerçekleşmiştir. Gelecekteki milliyetçi, Batıcı ve laik İran muhaliflerin en önemli insan kaynağını bu eğitim kurumu oluşturmuştur.

Emiri Kebir Darülfunun dışında birçok yeni uygulama başlatmıştır. Posta hizmetleri yeniden, Batı örneğinde düzenlenmiş; ipek üretimi için yeni tekniklerle donanımlı tesisler kurulmuş ve yurtdışına (İstanbul'a) bu amaçla öğrenci gönderilmiş,³⁰⁰ yollar düzeltilerek ulaşım için kullanılabilir hale getirilmiş, halk sağlığı ve salgın hastalıklarla mücadele için resmî kurullar oluşturulmuştur.³⁰¹ **Destgâh-ı Müterciman-ı Devleti** (1851) kurularak tercüme işleri ile uğraşan resmî bir sınıf oluşturulmuş; Tebriz'de 1818'de faaliyete geçen matbaanın³⁰² yanına Tahran'da başka bir matbaa daha kurulmuştur.³⁰³ İran'da ilk resmî gazete ise *Vaka-yı İttifakiye* adıyla yayınlanmaya

²⁹⁷ Ayrıca 1858-1859 yıllarında Tebriz'de "Muzafferiye" adıyla bir üniversite kurulduğu ve bu okuldan öğretmen getirildiği; birkaç İngilizce kitap dışında çoğu Fransızcadan kitap tercüme edildiği ve bunların çoğunun Tebriz'de basıldığı da bir vak'adır. bu konuda bkz. Resniye, s. 42

²⁹⁸ Mottahedeh, *age*, s. 34.

²⁹⁹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 239 vd.; Osman (Nuri) Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 2. basım, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, Cilt I-II, s. 310 vd.

³⁰⁰ Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, s. 385.

³⁰¹ Afşari, *age*, s. 130 vd.

³⁰² Resniye, *age*, s. 28

³⁰³ Bu matbaalarda 19. yüzyıl içinde yaklaşık yüzaltmışın üzerinde eser basılmıştır. Çoğunluğu askerî nitelikte olmakla birlikte, basılan tercüme ve telif eserlerin içinde birçok Müslüman şahsiyete dair biyografiler; Avrupa'da bulunduğu 1873'de Nasrettin Şah'ın da yazdığı seyahatnâmeler; Avrupa klasiklerinden Jules Verne'in *Seksen Günde Devri Alem*'i, Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* ve James Morier'in İran üzerine ünlü eseri *Hacı Baba'nın Maceraları* örneklendirilebilir. Bu yelpazede birçok klasik edebî eser; geçmiş dönemin Büyük Petro, Frederick, XIV. Louis, Napolyon, Avrupalı hükümdar ve devlet adamlarını içine alan tarihî biyografiler yanında kısa Roma, Atina, Rusya, Fransa, Almanya tarihleri ve Voltaire'in bazı eserleri vardır. Özellikle bu tarih eserlerinden İran okuyucuların, kendi ülkesi hükümdarıyla Avrupalıyı kıyaslama, neticede ülkesinin zayıflığını ve geriliğini öğrenme fırsatı bulmasına yardımcı olmuştur. Abrahamian, *age.*, s. 57-58. 19. yüzyılın başında İran'ın ve Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu durumu traji-komik biçimde anlatan ve ilk kez 1824'te basılan *Hacı Baba'nın Maceraları*'nın sayısız baskıları bulunmasına rağmen, dilimize Afa yayıncılık ve Nihal Yeğınobalı'nın tercümesi ile ancak 1997'de kazandırılmıştır. Ancak Ahmet Ağaoğlu *İran ve İnkılâbı* (Ankara, 1941) adlı

başlanmıştır.³⁰⁴ İran'da kendisinden sonra gelenlere önemli bir birikim ve uygulama bırakan Emiri Kebir'den sonra Mirza Hüseyin Han Sipehsalar- Müşir üd-Devle'nin (1826-1881) kısa sadrazamlığı (1871-1873) hariç tutulursa, kapsamlı reform girişimlerini düşünen bir zihin uzun süre siyasal elitten çıkmamıştır. O modern İran'ın kurucusu kabul edilir.

19. yüzyılın ikinci yarısının hemen hemen tamamında Kaçar hükümdarı olan Nasreddin Şah (1848-1896), yeniliklere açık olmakla birlikte, yetki ve kontrolün elinden çıkmasına rıza göstermeyen aydınlıkçı despotizmin basit bir örneğidir. Onun zamanında İran'ın uluslar arası ilişkileri, İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki çıkar politikalarına göre şekillenmiş; daha çok Rusya'nın etkisinde kalmış ve bu yüzden, içlerinde modernleşme yanlılarının da olduğu, muhalif unsurları çoğu zaman İngilizler desteklemiştir. Bunda ise İran ve İngiltere'nin Afganistan üzerinde, 1853-57 arasında savaşmalarına yol açan hakimiyet mücadelesinin etkisi büyüktür. Nasreddin Şah döneminde iç çekişmeler ile aşiret, eyalet ve şehir isyanları yoğun olarak yaşanmış olmasına rağmen ulaşımı kolaylaştıracak yeni yollar yapılmış, telgraf hatları çekilmiş,³⁰⁵ liman ve gümrükler ıslah edilerek yenileri yapılmış, karantina uygulaması ve basın yayını artıracak yeni teknikler getirilmiştir.

Emiri Kebir'den sonra sadrazamlığa getirdiği Ağa Han Nuri İttimad üd-Devle (1852-1858) görevden uzaklaştırıldıktan sonra Nasreddin Şah, Rus hükümet sistemine benzer altı bakanlıktan oluşan bir kabine ile ülke yönetimini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bir yıl sonra da iki meclis oluşturulmuş; daha çok önemli kararların alındığı ve bakanlarla önde gelen devlet yöneticilerin yer aldığı **Meclis-i Şura-yı Devlet** ile daha çok danışma niteliğinde, içinde çok sayıda orta kademedeki yönetici ve taşra önde gelenlerin olduğu

kitabında bu eseri 1920 Malta sürgünlüğünde Şükrü Kaya'nın çevirmeye başladığını zikreder ancak ben bu eserin her hangi bir baskısına rastlamadım, Ağaoğlu, *age.*, s. 78.

³⁰⁴ İran'da ilk gazete İngiltere'ye 1815'de giden öğrenci grubunda bulunan Mirza Salih Şirazi tarafından 1819'da Tebriz'de *Kaghaz-ı Ahbar* adıyla yayınlamıştır. Mirza Salih ciddi olarak Avrupa'daki gelişmeleri nakletmeyi düşünmüşse de gazetesi fazla yaşamamıştır. Ghods, *age.*, s. 28. Vaka-yı İttifakiye'nin Osmanlı devletinin ilk resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi* (1831) ve *Vaka-yı Mısriyye*'nin (1828) görünümünde olduğuna dair Resniye, *age.*, s. 42.

³⁰⁵ İlk telgraf hatları, 1859'da Tahran ve Sultaniye arasında tecrübe edildikten sonra, European Telegraph Company tarafından 1864'de Bağdat'tan Tahran'a ve oradan da Buşir'e çekilmiş ve kısa zamanda ülkenin tüm önemli şehirleri telgraf hatlarıyla birbirine bağlanmıştır. Osmanlı devletinde merkezin taşra ile bağlantısını artırma düşüncesinin ürünü olan telgraf (1855) İran'da da aynı işlevi görmüştür, Saul Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform Under the Qajars: 1858-1896*, London: Ithaca Press, 1978, s. 3. Osmanlı'da telgrafın girişi için Roderic H. Davison, *Osmanlı'da Batı Tesiri*, Çev. D. Mehmet Burak, Adana: İletişim Yayınları, 1997, s. 141 vd.

Maslahathâne faaliyete geçmiştir. Bu meclisler çok sayıda insanın devlet işlerinde fikir beyan etmesine, sorunların tartışılmasına ve merkezîleşmeye katkı sağlamıştır.³⁰⁶

2.5. İranlı Devlet Adamları Üzerindeki Osmanlı Etkisi

Nasreddin Şah dönemi aynı zamanda İran'ın uluslar arası pazarlara yoğun olarak açıldığı ve ülke içinde başta İngilizler olmak üzere birçok Batılı ticaret kolonilerinin oluştuğu, buna karşılık İranlı tüccarların başta Rus egemenliğindeki Kafkaslar'da, Osmanlı devletinde, Hindistan'da ve Avrupa'da topluluklar oluşturduğu; ticarî bağların yanı sıra diplomatik ve eğitim amaçlı gidenlerin gözle görülür oranda arttığı bir dönemdir. Nasreddin Şah, İran devletinin gümrük gelirleri elde etmesinde büyük rolü olan ve malî açıdan güçlenen ticaret sınıfının kendi sorunlarını ve ticaretin daha iyi hale getirilmesi yönündeki taleplerini dikkate almaya başlamıştır. Yusuf Han ve II. Abdülhamid döneminde İstanbul elçisi olan Muhsin Han Muin ül-Mülk gibi tüccar ailelerinden gelen diplomatların ticarî, endüstriyel ve gümrük meselelerini dile getirmeleri buna örnektir.³⁰⁷ Bu öncü kişiler görevde buldukları ülkelerin endüstriyel başarıları ve hukuk devleti formlarını gözlemleyerek ve tabi İranla karşılaştırarak, İran'a yönelik modernleşme taleplerini dile getiren seyahatnamelerden lâyihalara uzanan anlatı biçimlerinde birçok çözüm önerisi sunmuşlar ve yeni fikirlerin İran'a yoğun girişine zemin hazırlamışlardır. Yüzyılın son çeyreğinde ve başta Hindistan, Osmanlı ve Mısır olmak üzere ortaya çıkan İranlı ticarî topluluklar basın faaliyetlerine girişmişler;³⁰⁸ siyasî

³⁰⁶ Bakhash, *age*, s. 4. *Meclis-i Şura-yı Devlet*'in ilk başkanı olan Mirza Cafer Han Müşir ed-Devle (ö.1862) 1838-1844 ve 1848-1855 yılları arasında hayatının önemli bir kısmını İran elçi ve müzakerecisi olarak Osmanlı ülkesinde geçirmiş; bu dönemde Osmanlı devletinin geçirdiği yapısal değişikliklere yakından şahit olmuştur. Osmanlı ıslahat girişimlerinden olan Şura-yı Devlet'in kurulması tartışmalarına (Osmanlı Şura-yı Devlet Meclisi İran'a göre geç bir dönemde (1868) gerçekleşmiş olmasına rağmen) yakından şahit olan Mirza Cafer Han'ın, Nasreddin Şah'a bu tür bir meclis kurulması önerisinde bulunduğu düşünülebilir. Zaten kurulan meclisin ilk başkanlığına da o getirilmiştir. İran'daki Şura-yı Devlet daha çok danışma ve müzakere meclisleri olarak işlev görürken Osmanlı Şura-yı Devlet'iye devlet kurumlarının işleyişini sağlayacak denetim ve tüzük çalışmalarını yerine getirmiştir. Mirza Cafer Han'ın İstanbul elçiliği ve Şura-yı Devlet reisliği hakkında bkz. Han Melik Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, çap-e devom, Tahran: İntişarat-e Babek, y.t.y., s. 236- 239; Ademiyet, *Fikr-i Azadî...*, s. 56; Osmanlı'daki Şura-yı Devlet için Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 65 vd.

³⁰⁷ Bakhash, s. 32- 33.

³⁰⁸ Gerçi İstanbul'da İranlıların yayınladıkları ilk gazete *Türkistan* olmuştur ancak yayın girişiminin en iyi ve ilk örneği İstanbul'da 1876'de çıkan *Ahter* gazetesidir. İstanbul'daki okuyucuları olan ticaret ve iş bulma amaçlı gelenlerin maddî desteği ile yayını sürdüren, kısa aralıklarla yayımına ara veren ve başlangıçta daha çok modern gelişmeler hakkında bilgiler sunan, Osmanlı başkentinde İran'la ilgili gelişmeleri; ayrıca Osmanlı ile ilgili olayları haber yapan ve bu toplulukların karşılaştığı sorunları dile getiren Ahter, zamanla

muhalefetin yurtdışında şekillenmesine katkıda buldukları gibi İran'dan gelen siyasi muhaliflere kucak açarak her yönden destek vermişlerdir. Başta Hindistan, Rusya ve Osmanlı Devletinde olmak üzere İngiltere ve Fransa'daki muhaliflerin önemli malî destekçileri bu topluluklar olmuşlardır.

Daha sonra ele alacağımız Malkom Han, Ahundzâde, Afganî gibi aydınların çözüm öneren raporları hariç, bu dönemde daha çok resmî görevli diplomatik temsilciler Şaha tavsiye ve görüşlerini sunmuşlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı yönetiminde olduğu gibi, üst konumlara gelenlerin çoğu, en az bir kez diplomatik görevle yurtdışında uzun veya kısa süreli bulunmuşlardır. İran'ın karşılaştığı uluslar arası sorunların çözümü için görevlendirilen ve daha çok Londra, Paris, St. Petersburg ve İstanbul'a giden temsilcilerin, oluşturulan sefaret ve konsolosluklardaki görevlilerin dikkat çekici özelliği, çoğunlukla saraya yakın ve üst yönetimde bulunanlarla akraba olmalarıdır.³⁰⁹ Bu kişiler, İran'ın geriliğini ve zayıflığını görmelerinin yanı sıra, buldukları ülkelerdeki gelişmelerden çok etkilenmişler ve acil reformlar yapılmazsa İran'ın geleceğinin karanlık olduğunu açıklıkla dile getirmişlerdir. Görüşleri, gelişen Batı kapitalizminin ve artan ekonomik hakimiyet mücadelelerinde İranın bu gelişmelerden nasıl korunacağına yanı sıra acil modernleşmenin yönü ve biçimi üzerine odaklanmıştı. Ayrıca görüşleri yönetimin verimli işleyişinin sağlanmasının yanında Avrupa ilerlemesinin maddî göstergelerinin temin edilmesinde toplanıyordu. İran'ın geri kalmışlıktan kurtulması ve sıçrama yapabilmesi için okullar, hastaneler, yollar, demiryolları ve fabrikaların yapılmasını, madenlerin daha verimli işletilmesini, ziraatın geliştirilmesi için sulama kanalları ve barajlar yapılmasını ve üretilen ürünlerin korunması için büyük depoların yapılmasını öneren raporlarını merkeze gönderiyorlardı. Görüldüğü gibi dışarıdan fikir beyan edenlerin geniş bir ilgi alanları vardır. Yalnızca Avrupa'da gördüklerini aktarıp merkezî yönetimin yapısal sorunlarıyla ilgilenmemişler; somut projeler ve öncelikler belirlemişlerdir. Yalnızca rapor göndermekle yetinmeyip

içinde Osmanlı Devletinin yaptığı yenilikleri duyuran ve İran iç siyasetine yönelik yayınları ile önemli bir muhalif yayın organına dönüşmüştür. İran modernleşmesine önemli katkıları olan Zeynel Abidin Meragî, Mirza Yusuf Han, Mirza Malkom Han, Şeyh Ahmed Ruhi, Muhammed Han Kaşani, Mirza Mehdi Han Tebrizi, Mirza Ağa Han Kirmani yazılarıyla Ahter'i reformcu bir gazeteye dönüştürmüşlerdir. 1895 yılında yayımına son veren Ahter'in İran modernleşmesine etkisi 3. Bölümde ele alınmıştır. "Türkistan" hakkında bkz. Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İran*, s. 205; Küel Kahn, *Tarih-e Sansür der Matbuat-e İran*, Tahran: Agah, 1361 (1942), s. 104, dipnot 5., ve Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, s. 408.

³⁰⁹ Örneğin Paris'teki Hasan Ali Garusi önde gelen aşiret ailesinden; Londra'daki Mahmud Han Nasır ül-Mülk bir Kaçar prensi; Mirza Yusuf Han Müsteşar üd-Devle bir tüccar ailesinden; 1858- 1870 arasında İstanbul'da bulunan Mirza Hüseyin Han Sipehsalar eski Adalet Bakanının oğlu ve 1872- 1890 arasında İstanbul'da Sefir olan Muhsin Han Muin ül-Mülk bir tüccar ailesindedir. Bakhash, *age.*, s. 28.

görüş ve fikirlerini geniş olarak risaleler yazarak açıklayan diplomatlar da çıkmıştır. Buna en iyi örnek Mirza Yusuf Han Müsteşar üd-Devle'dir (ö. 1895).

İran-Osmanlı ticarî ve diplomatik ilişkilerinin 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra yoğunlaşmasında İstanbul'da daimî İran elçiliğinin kurulması ve yetenekli temsilcilerin atanmasının rolü büyüktür. Artan ilişkilere bağlı olarak Osmanlı topraklarında Erzurum, Trabzon, Adana, Selanik, İzmir, Bağdat, Basra, Şam ve Bursa gibi önemli şehirlerde konsolosluklarının kurulmasına yol açmış ve Osmanlı topraklarında çeşitli amaçlarla, başta İstanbul ve Erzurum olmak üzere, ikamet edenlerin sayısındaki artış dikkate değer oranlara ulaşmıştır. 1876'da kendi gazetelerini ve 1883 yılında kendi okullarını açmışlardır. İstanbul üzerinden Avrupa içlerine doğru yayılan İran ticarî toplulukları Avrupa'daki gelişmelere yakından şahit olmuşlardır.³¹⁰ Bu dönemde Osmanlı devletinin Tanzimat ve Islahat adı altında, yoğun reform ya da yenilik girişimlerine sahne olması eş zamanlı olarak İran resmî görevli ve vatandaşlarının Osmanlı modernleşmesini yakından gözlemleme imkânını da beraberinde getirmiştir. Bu diplomatlardan en dikkate değer olanı Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'dır (1828-1881).³¹¹

Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın fikir ve görüşleri eğitim amaçlı Paris'te bulunduğu zamanda oluşmaya başlamakla birlikte, Hindistan ve Rusya'daki görevlerinde ve daha çok Osmanlı başkentinde kaldığı 11 yıl içinde şekillenmiştir.³¹² Rusya'da ve Hindistan'da bulunduğu zamanlarda önde gelen İranlı aydınlarla tanışmasının ve onlarla kurduğu dostluğun³¹³ İran üzerine düşünmesine etki ettiği muhakkaktır. Ancak o

³¹⁰ Bakhsh, s. 32.

³¹¹ Mirza Hüseyin Han, bürokrat bir aileden gelir. Kendi imkânları ile Paris'te eğitim amacıyla üç yıl kalmıştır. Bombay (1851) ve Tiflis (1855-1858) konsolosluklarından sonra 1858-1870 arasında İran'ın İstanbul büyükelçisini üstlenmiştir. 1870 Aralık ayında harbiye nazırı; 1871'de Sipehsalar (Ordular komutanı) ve sadrazam olur. Bu görevde üç yıl kalır. Nasreddin Şah'ın ilk Avrupa gezisine eşlik eder. 1872'de İngiliz Reuter'e verdiği kapsamlı imtiyazlar yüzünden ve yapılan reformlarla ülkeyi Hristiyanlaştıracağı yönündeki iç ve dış (Ruslar) çevrelerin propagandası sonucu görevden azledilir. Adalet ve Harbiye Bakanlığı yapar. 1881'de ölür. Kaynaklarda Reuter'a verilen imtiyazlar arasında olan Tahran-Reşt arası demiryolunun kutsal yerlerden geçeceği ve onlara zarar vereceği yönündeki Rus propagandasının ve buna din adamlarının tepkisinin Mirza Hüseyin Han'ın sadrazamlıktan alınmasında önemli etkisi olduğu zikredilir. Mirza Hüseyin Han'ın hayatı ve görüşleri için Han Melik Sasani, *Siyasetgaran-i Devre-ye Kaçar*, Tahran: İntişaret-e Babek, 1338(1959), Cild-i evvel, s. 61 vd.; Aynı yazar, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, s. 240-245; Feridun Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki va Hükkümet-e Kanun, Asr-ı Sipehsalar*, Tahran: Harazmi, 1972, s. 144 vd; agy., *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Tahran: Peyam, 1972, s. 104-9; Bakhsh, *age.*, s. 117 vd. Reuter imtiyazında rüşvet aldığı ve aleyhte propaganda yaptığı hakkında bkz. Ali Ekber Velayeti, *Tarih-e Ruvbat-e Harici-ye İran Devran-e Nasreddin Şah va Muzafereddin Şah*, Çap-e Dovvam, Tahran: Vüzarret-e Umur-e Hareciyye, 1375 (1996), s. 110-111, 124 vd.

³¹² Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, s. 156-7.

³¹³ Bunların en önde gelenleri Fethali Ahunzâde ve Mirza Malkom Han'dır. Ahunzâde ile Tiflis'te (1855-1858); Malkom Han ile İstanbul'da (1862) tanışmış ve yakın arkadaşlıkları olmuştur. Bkz. Bakhsh, *age.*, s. 24 vd.

İstanbul’da Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanının (1856) yürürlüğe girdiği ve Osmanlı devletinin yoğun değişim yaşadığı ve canlı bir fikri tartışma ve kurumlaşma faaliyetinin olduğu dönemde görev yapmıştır. Osmanlı devlet yönetiminin ünlü simaları Ali ve Fuad Paşalarla tanışmıştır.³¹⁴ Yeni Osmanlılarla yakın ilişki kurmuş ve onların yayın faaliyetleri ve fikirlerine aşina olmuştur. Osmanlıdaki gelişmeleri, Osmanlı yöneticileriyle kurduğu yakın ilişkilerin yanı sıra o dönemde birbiri arkasına yayınına başlayan, başta Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr ve Himmet gibi gazeteler sayesinde basın yoluyla yakından takip etmiştir. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi ile temsil edilen Yeni Osmanlıların liberal ve demokratikleşme yönündeki görüşlerinin onun üzerinde büyük etkisi olmuştur. Onların kullandıkları **meşruta**, **kanun-i esasî**, **millet**, **milliyet**, **vatan**, **hürriyet**, **menafi-yi umumî** gibi ıslahat kavramlarına ülkesine gönderdiği lâyihalarda geniş yer vermiştir.³¹⁵

Sipehsalar’ın İran modernleşme tarihindeki yeri şüphesiz ki sadrazamlığında giriştiği devletin yeniden örgütlenmesi yönündeki reformlarda ortaya çıkmakla birlikte İstanbul’da bulunduğu dönemde Hariciye Nezareti’ne ve Şah’a gönderdiği raporlardaki geniş tahlilleri onun esas düşüncelerini ve niyetini ortaya koyar. Bu raporlara göre Sipehsalar’ın görüşleri kendi ifadesiyle “medenî imlâ usulü va hilaf-ı şeriat-ı Muhammedi” alanında kendini göstermiştir.³¹⁶ İran’ın ilerlemesine engel olan mevcut durumdan kurtulmak için bunların düzeltilmesini öneren Sipehsalar’ın imlâ konusunda, Malkom Han ve Ahundzâde ile tanışmasının olduğu kadar Osmanlı entellektüellerinden Süleyman Paşa ve Münif Paşaların da etkisi vardır. Ahundzâde onun daveti üzerine İstanbul’a gelmiş ve 1863’de alfabe sorununu gündemine alan Cemiyet-i İlmiye’nin toplantısına katılmıştır.³¹⁷ Dönemin Osmanlı efkârı umumiyesinde bu konunun pek çok tartışıldığı ve Sipehsalar’ın da bu tartışmaları yakından takip ettiği muhakkaktır.³¹⁸ O da

³¹⁴ Resniye, *age*, s.50; Dönemin ünlü Osmanlı tarihçisi Hayrullah Efendi’ye (1820-1866) ait Bebek’teki yalının kiracısı ve civarda oturan çok sayıda Osmanlı devlet ricaline komşu olan Sipehsalar, başta Yusuf Kamil Paşa ve Kıbrıslı Mehmed Paşa olmak üzere Savfet Bey (Paşa), Divan-Hümayun tercümanı Herseklizade Arifi Bey, (Keçecizâde) Fuad Paşazâde Nazım Bey, Suphi Bey, Ahmed Vefik Efendi (Paşa) ve buralarda oturan ricali ziyarete gelen Yeni Osmanlıların ilk nüveleri Sadullah Bey, Refet Bey ve Namık Kemal ile tanışmış olması mümkündür. İsmi geçenler için bkz. *Abdülhak Hamid’in (Tarhan) Hatıraları*, Yay. Haz. İnci Enginün, İstanbul: Dergah, 1994, s. 54 vd.

³¹⁵ Resniye, s. 66.

³¹⁶ Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki*, s. 260

³¹⁷ Ahundzâde ve Malkom Han’ın İstanbul faaliyetleri için Hamid Algar, “Malkum Khan, Ahunzada and the Proposed Reform of the Arabic Alphabet”, *Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 5 (1969), s. 116-130.

³¹⁸ Resniye, *age.*, s. 66.

İran’da bir alfabe revizyonun yapılmasını elzem görmektedir. Ancak sadrazamlığı döneminde bu konuda herhangi bir çalışmasına rastlanmamıştır.

Sipehsalar’ın asıl görüş ve düşüncelerinde yer alan “Avrupa’nın maddî ve manevî terakkiyatı hükümet-i Mükerrime’nin (Kanun) eseridir” ana temasında toplanır.³¹⁹ Osmanlı devletinin tanzimat ve ıslahat yapmasının Avrupalı güçlerin zoruyla olduğunu İran’ın buna fırsat vermeden yapması gerektiğini³²⁰ savunan Sipehsalar, Osmanlı Devletinde yapılanları, kendi görüş ve düşüncelerini de ekleyerek, tam bir açıklıkla ve ayrıntılı biçimde yazdığı 1867’den sonraki raporlarında belirtmiş,³²¹ önerdiği yasallaşma ve meclisleşme fikirleri tamamen Osmanlı örneği üzerine kurgulanmıştır. Genel olarak devletin yönetiminde icra ve yasamanın ayrılmasını, ihtiyaca göre düzenlenmiş bakanlıkların görev ve yetkilerinin kanunlarla düzenlenmesini, eğitimin yaygınlaştırılmasını ve kanunla düzenlenmesini, başta basın hürriyeti ve diğer hürriyetlerin yasal güvencelere kavuşturulmasını, adlî yargılamanın tam bir kanun dairesinde gerçekleşmesini ve dinî ayrıcalıkların ve farklı dinden olanlara eşit davranılmasını içine alan³²² ve tamamen dönemin Osmanlı uygulamalarının etkisini taşıyan görüşlerinin Şah üzerinde büyük tesir bıraktığı İstanbul’dan İran’a çağrılarak kısa sürede sadrazam olmasından anlaşılmaktadır. Raporlarındaki Osmanlı örnekleri daha çok Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin (1868) kuruluşu ve buna bağlı meclislerin ortaya çıkışı,³²³ Maarif Nezareti’nin (1857) çalışmaları³²⁴ ve Osmanlı basınındaki gelişmelere ve matbuat kanununa dayalı canlı tartışma ortamıdır.³²⁵ Bu raporlar haricinde Sipehsalar Avrupa dillerinde yazılmış daha çok mülkiye ve genel politika ile ilgili kitapları tercüme etmeye girişmiş; Ahmed Mithat ve Namık Kemal olmak üzere birçok Osmanlı yazarının kitaplarını İran’a göndermiştir. İran’da Galatasaray Sultani’sini örnek alacak okulların açılmasını öneren, gayrimüslimlerin de devlet kademelerinde istihdamının faydalarına inanan ve İran’da da bir an önce demiryollarının yapılmasının elzem olduğunu farkına varan Sipehsalar’daki bu eğilim tamamen Osmanlı örneğine dayanır.³²⁶ İran’da

³¹⁹ Resniye, s. 52.

³²⁰ Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki*, s. 134.

³²¹ Ademiyyet, *age.*, s. 131-132

³²² Bakhash, *age.*, s. 43 vd.

³²³ Kahn, *age.*, Cilt I, s. 138-9.

³²⁴ Maarif ile ilgili birçok mecliste görev alan ve 1877’den sonra üç defa Maarif Nazırı olan Münif Paşa (1830-1910) ile yakın dostluğu ve Maarif Nezareti’nin çalışmaları ile ilgili bilgi için bkz. Resniye, s. 71 vd.

³²⁵ Onun Osmanlı basını ve faaliyet konuları üzerine bkz. Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki*, s.316 vd; Osmanlı’da gazetecilerin seçkin mevkilere geldiği zamanda İran’da Vaka-yı Adliye, İran, Merih, Nizamî, Vatan ve La Patria gibi gazetelerin kapatılmasına dair eleştirileri için Kahn, *age.*, s. 25-95.

³²⁶ Ademiyyet, *Endişeha-yi Terakki*, s. 113 vd.

bulunduğu bakanlıklarda kanunî düzenlemeler yapan ve bakanlığına bağlı kurumlarda sıkı bir denetim ve bütçeler oluşturan Sipehsalar sadrazam olduğu 1871 yılından itibaren, Osmanlı Meclis-i Vâlâ'sına benzeyen ve bakanlar, elçiler ve önde gelen devlet adamlarından oluşan on altı kişilik **Dâr eş-Şura-yı Kübra**'yı kurarak devlet işlerinin konuşulduğu bir danışma meclisi oluşturmuştur. Ardından bir yıl sonra bakanlık sayısını dokuza çıkararak, İran'da ilk modern kabine sistemini **Derbar-e Azam**'ı oluşturmuştur.³²⁷ Devleti ve toplumu hukukî zeminlerde tanımlayacak çalışmalar yaparak yeni mahkemeler kuran Sipehsalar, devletteki usulsüzlükleri ortadan kaldırmaya ve vergi sistemini yeniden düzenlemeye girişmiş; bunlar için kalıcı kanunlar oluşturarak çalışmaları sürdürecektir meclisler kurmuştur. Dinî vakıfları da denetim altına almaya çalışmıştır. Yeni okulların yapılması ve eğitimin yaygınlaştırılması için de çaba harcamıştır.³²⁸ Feridun Ademiyyet onun için “onun çabalarıdır ki İran terakki ve tecdid ve adalet ve müsavat ve hükümet-i kanun yolunda kararlı olmuştur.”³²⁹ yorumunu yapar. Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın ardından 20. yüzyıla kadar İran'da onun çapında ve aktif modernleşme taraftarı görülmez.

Nasreddin Şah uzun iktidarı boyunca zaman zaman yenilik taraftarı ve zaman zaman da yenilikleri engelleyen tutumu ile farklı bir portre çizer. Ancak dünyadaki gelişmelere açık ve yeni olana meraklı, çevresinde onu kolay etkileyen birçok kişi olmasına ve İran'ın içinde bulunduğu çöküş sürecine rağmen, Batılılaşma fikirli devlet ve aydınlara karşı kısmen de olsa iyi yaklaşımını açıklar.³³⁰ Nitekim bir çoğunu devlet hizmetine almış ve yetki vermiştir. Onun, İran modernleşmesindeki yeri 1873'den sonra başlayan Avrupa seyahatleriyle değerlendirilebilir. 1878 ve 1889'da iki defa daha Avrupa'ya giden Şah, bu seyahatlerinde geniş bir maiyet bulundurması ve Avrupa'da gördüklerinden çok etkilenip bunları İran'da gerçekleştirme arzusu, bu seyahatlerin İran ekonomisini felç etmesine rağmen, birçok girişimin başlatılmasına da neden olmuştur.³³¹ Maiyetinde bulunanlar arasında İran modernleşmesine katkıda bulunacak birçok kişi çıkmıştır. Sipehsalar'ın teşviki³³² ve onu da yanına alarak 1873'deki seyahatini Osmanlı toprakları

³²⁷ Ademiyyet, *Fikr-i Azadî*, s. 79 vd.

³²⁸ Çalışmaları ile ilgili olarak Bakhash, *age.*, s. 77 vd.; Ademiyyet, *Fikr-i Azadî*, s.69 vd.

³²⁹ Ademiyyet, *Fikr-i Azadî*, s. 58

³³⁰ Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, 15.

³³¹ Sasani, *Siyasetgaran-i Devre-ye Kaçar*, 37-40, 73 vd.; Farmayan, *agm.*, s.186-187; Resniye, *age.*, s. 55.

³³² Sipehsalar'ın Nasreddin Şah'ı bir Avrupa seyahatine çıkmaya ya da dahası yurtdışına çıkmaya teşvik etmesi, şüphesiz elçi olarak bulunduğu sırada Sultan Abdülaziz'in 1863'de Mısır'a ve 1867'de Avrupa'ya yaptığı seyahatinin iç ve dış kamuoyunda gördüğü etki ve sonuçların büyük payı olduğu düşünülebilir.

üzerinden yapan Şah Osmanlı saray ve Bab-ı Âli'nin önde gelenleri ile tanışır. Basiret gazetesini ziyaret eder ve Müslüman iki devletin güçlerini birleştirmesini salık veren “Devlet-î Aliye ve İran” adlı bir yazı dahi yazar.³³³ Sultan Abdülaziz’le de görüşür. İki hükümdar İslâm devletlerinin manevî ittihadı sağlamaları için çaba harcamaları gerektiği kararına varırlar; görüşmeler çok olumlu bir havada gelişmiştir.³³⁴

Sipehsalar zamanında ve onun ardından İran’da siyasî elit arasından çıkan, devlet hizmetlerinin yanında görüşlerini basın ve yayın yoluyla dile getirenler de olmuştur. Bunların en dikkat çekenleri Mirza Yusuf Han Müsteşar üd-Devle (ö. 1895),³³⁵ Muhammed Han Mecdü’l Mülk (1809-1880) ve Mirza Ali Han Emin üd-Devle (1844-1904)’dir.³³⁶ Başta St Petersburg, Tiflis, Paris olmak üzere diplomatik ve Adalet Bakanı

Sultan Abdülaziz’in Avrupa seyahati için bkz. Cemal Kutay, *Sultan Aziz Avrupa’da*, İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970.

³³³ Resniye (s.54) bu yazıyı Nasreddin Şah’ın yazdığını söylemekle birlikte Nejat Göyünç yazının imzasız olduğunu belirtmektedir. Ancak yazının ifade biçiminden Nasreddin Şah’a ait olma ihtimali yüksektir. Nejat Göyünç, “Muzafereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, *İran Şehinşahlığı’nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971, s. 137.

³³⁴ Resniye, s.54-55.

³³⁵ Doğumu ve çocukluğu hakkında çok az bilgi bulunan ve Tebrizli tüccar bir aileden gelen Mirza Yusuf Han, geleneksel eğitim aldıktan sonra Tebriz’deki İngiliz Konsolosluğu’nda çalışmış; 1853’ten itibaren İran adına Konsolos ve Maslahatgüzar olarak Astrahan (1853-1861), St.Petersburg (1862-1863), Tiflis (1863-1867), Paris (1867-71) ve Bombay’da (1884-1886) görev almış ve Sipehsalar’ın Adalet Bakanlığı zamanında onun danışmanlığını ve sonra sadrazamlığı zamanında Adalet Bakanlığını üstlenmiştir. Müsteşar üd-Dövlle unvanını o sıra alan ve Sipehsalar’ın önemli girişimi olan Adalet mekanizmasını modernleştirme atılımlarının baş mimarıdır. Bakanlık görevleri dışında bazı diplomatik devlet görevleri üstlenen Mirza Yusuf Han 1882 yılı içinde *Ahter*’deki yazılarından dolayı kovuşturmayla uğramış; 1891-1892 yıllarında Malkom Han’ın 1891’den itibaren Paris’te yayınladığı *Kanun* gazetesindeki yazıları ve onunla yakın arkadaşlığı yüzünden hapis yatmış ve 1892’den sonra 1895’e ölümüne kadar ciddi bir faaliyeti olmamıştır. Rus egemenliğindeki Kafkasya’da bulunduğu yedi yıl boyunca Ahundzâde ile yakın dostluk kurmuş; Ahundzâde’nin alfabe reformu konusundaki fikirlerini desteklemiş ve Osmanlı basınındaki tartışmalardan haberdar etmiş; onun meşhur eserlerinden olan *Mektubat-ı Kemal üd-Dövlle*’yi Azerbaycan Türkçesinden Farsçaya çevirmiş ve aralarındaki dostluk ölünceye kadar sürmüştür. Yakından tanıdığı ilk Batılıların İngilizler olması ve dolayısıyla İngiliz zihniyetini bilen (Paris’te iken birkaç kez İngiltere’yi ziyaret etmiş) ve Rusların modern yönetim tekniklerini, Kafkasya ve Orta Asya’ya yayılma stratejisini yakından takip eden Mirza Yusuf Han, 1867-1871 yılları arasında bulunduğu Paris’te Fransız zihniyetine de aşina olmuştur. Paris’te 1867’te iken “buharlı lokomotiften ısıya dayanıklı yeni alimunyum metale” kadar birçok teknolojik gelişmeleri yakından gördüğü Paris Uluslararası Sergisi’ne (Exposition Universelle) katılmış ve bu yıllarda Clement’da Fransız Amitié Mason Locasına girmiştir. Tüm birikimini çeşitli gazete yazıları ile değerlendiren Mirza Yusuf Han en önemli eseri *Yek Kelime*’yi (Mehrdad bu eseri Paris’te bulunduğu zaman yazdığını söylemesine rağmen) 1878’de yayınlamıştır. *Yek Kelime* üzerinde Rus ve Fransız uyanış ve aydınlanmasının yanı sıra İngiltere ve Fransa’nın katettiği ekonomik gelişmelerin büyük etkisi olduğu açıktır. Mirza Yusuf Han’ın faaliyetleri, masonluğu ve hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için Feridun Ademiyet, *Fikr-i Azadî*...s. 182 vd.; Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1973, s. 139 vd.; Bakhsh, *age.*, s. 39 vd.; Bamdad, *age.*, s. 490-493; Yahya Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, 5. Çap, Cilt I, s. 280 vd.; Mehrdad Kia, “Constitutionalism, Economic Modernization and Islam in the Writings of Mirza Yusef Khan Mostarshar od-Dowle”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30 (1994), s. 751- 777.

³³⁶ Mecd’ül Mülk ve Emin üd-Devle baba oğul devletin çeşitli birimlerinde görev yapmışlardır. İkisi birlikte iki ülke arsındaki sorunları görüşen ve 1858-1859’da Bağdat’ta toplanan Osmanlı-İran komisyonlarında görev almışlardır. Emid üd-Devle Şah’ın özel sekreterliğini yapmış, bakanlık ve Der eş-Şura-yı Kübra üyeliğinde bulunmuş ve Şah’la birlikte üç Avrupa seyahatine katılmıştır. Malkom Han,

olarak devlet hizmetinde bulunan Mirza Yusuf Han en önemli eseri *Yek Kelime* (1878)³³⁷ ile görüşlerini açıklamıştır. İran devlet hizmetinde bulunmasına rağmen Mirza Yusuf Han, mesleğinin de verdiği imkânlar çerçevesinde, dünyadaki gelişmeleri ve tüm İslâm dünyasının içinde bulunduğu olumsuzluklara geniş bir perspektiften bakmasını bilmiştir. Onun İran, Osmanlı İmparatorluğu ve Afganistan'ı içine alan siyasi bir İslâm birliği fikrini savunduğu bilinmektedir.³³⁸ Onun *Yek Kelime* adlı eseri İslâm'ın Avrupa hukukunun tüm yaklaşımlarına sahip olduğu iddiası üzerine kuruludur. Ancak onun dile getirdiği tek kelime laik hukuktur ve bunun olmamasının Müslümanların ve özelde İran'ın geri kalmasının tek sebebi olarak görür. Fransız Anayasasını ve devrim fikirlerini İslâm'la uzlaştırma girişimine dayalı bu çalışmada³³⁹ Fransız Anayasası ile İslâm arasında geneli ilgilendirmesi, açık olması, halkın anlayacağı dille yazılması, dünyevî ve yazılı olması noktalarında problemler olduğunu savunur. Tarihsel olarak İslâm'da da var olduğunu savunduğu eşitlik, özgürlük, serbestlik, yargı bağımsızlığı, adaletin herkese uygulanması, dereceli vergi, seçim, yasama ve yürütme arasında ayırım olmasını içeren fikirlerini ve bunların nasıl uygulanması gerektiğini tek tek açıklayan Mirza Yusuf Han

Talibov, Afganî ve Seyyid Muhammed Tabatabai gibi devrin önde gelen aydın ve din adamları ile yakınlığı da vardır. Avrupa devletleri hakkında bilgi sahibi olmakla Nasreddin Şah'a sürekli kanun yapan bir meclisin kurulmasını telkin etmiş; bu noktada Batı devletlerinin kanunlarını tercüme ederek bunların İslâm hukukuna uyarlanması çabalarında bulunmuş bu yüzden de ulemanın tepkisini çeken bir kişilik olan Emin üd-Devle 1897-1898 yılları arasında Muzafferddin Şah'ın ilk sadrazamı olarak görev yapmıştır. Bu görevi kısa sürmekle birlikte malî disipline giderek devlete dışarıdan ve içeriden müdahalelerin önüne geçmiş; bir Meclis-i Ayan kurulması için kanun teklifi hazırlamış ve Şaha sunmuş; saray mensuplarının harcamalarını kısmaya çalışmış ki bu onun görevden alınmasına sebep olmuştur. Ayrıca Emin üd-Devle posta, gümrük ve maliyeyi islah için Belçika'dan uzmanlar getirmiş; modern eğitim veren rüşdiye okullarının açılması için de Mirza Hasan Han'ı teşvik etmiştir. İlk onun kurduğu Encümen-i Maarif klüpleri yaygınlaşarak bu klüpler İran meşrutî ihtilâlinde önemli rol oynayan gizli toplantıların mekânları olmuştur. Mecd'ül Mülk'ün *Risale-yi Mecdiye*'si ve Emin üd-Devle'nin *Hatrat-ı Siyasiye*'si modern İran fikir ve edebiyatının seçkin örnekleri arasındadır. Mecd'ül Mülk ve Emin üd-Devle hakkında ayrıntı için Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 28-29; Martin, *age.*, s. 45 vd.; Mangol Bayat, *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 39 vd.; Mecd'ül Mülk ve Emin üd-Devle hayatı ve edebî yönü için ayrıca Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 149 vd. ve 272 vd.; Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 80-83.

³³⁷ Kitabın alt başlığının "Ruh'ül İslâm" olması dikkat çekicidir. Hamid Algar bu başlığın Hindli Amir Ali'nin eseriniinkiyle aynı olmasını söylemesine rağmen ve Mirza Yusuf Han'a bu yönde Hindistan üzerinden (ki *Yek Kelime* yazıldıktan sonra Bombay'da görev aldığı düşünülürse) etkisinin boyutu tartışmalıdır. *Yek Kelime*'nin (1878) temel yaklaşımında Namık Kemal'in de etkisinin olduğunu düşünülmesi gerekir. Öyle ki 1867-1871 yılları arasında Paris'te İran maslahatgüzarı olarak bulunduğu dönem Yeni Osmanlıların Avrupa'ya çıktıkları dönemle çakışır. Onun Yeni Osmanlıların Avrupa faaliyetlerini yakından takip ettiği ve alfabe tartışmalarında Ahundzâde'yi bilgilendirmesi; ayrıca İstanbul'da yayımlanan *Ahter* gazetesinde makalelerinin yayımlandığı düşünülürse tanışma ihtimalleri olmakla birlikte daha çok dolaylı bir etkinin Sipehsalar, Ahundzâde ve Malkom Han'ın üzerinden olduğu düşünülebilir. Amir Ali için bkz. Algar, *Malkom Khan*, s.140, dipnot 44.

³³⁸ Ancak Yeni Osmanlılar, Afganî, ve sonraları Şeyh'ül Reis, Kirmani'nin aksine Mirza Yusuf Han II. Abdülhamid'in ya da Osmanlı halife- hükümdar'ın bu birliğin lideri olmasını kabul etmez; onunki eşit temelli bir birliktir. Nazım'ül İslâm Kirmani, *Tarih-i Bidari-yi İraniyan*, 2. Çap, Cilt I, Tahrân: Çaphane-yi Meclis, 1324 (1945), Cilt I, s. 179.

³³⁹ Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 31 vd.

gelecek İran muhalefetine ve anayasal düzen fikrine çok büyük katkılarda bulunmuştur.³⁴⁰

İran modernleşmesinde Osmanlı etkisini somut tarihî kronolojide izlemek için genellikle Osmanlı başkentinde görev yapan İran diplomatik temsilcilerinin İran’da üst yönetimlere gelmelerine ve uygulamalarına bakılmaktadır.³⁴¹ 19. yüzyılın bütününde İran temsilciliğini yapan Mirza Seyyid Cafer Han (1836-1856), Emiri Kebir (1844-1847), Sipehsalar (1858-1869) ve Muhsin Han Muin ül-Mülk (1872-1890) başta olmak üzere devlet görevlilerinin hemen hemen tümü İran yönetiminde etkin görevler üstlenmiştir.³⁴² Ancak Osmanlı modernleşme örneğinin tek taşıyıcıları da onlar değildirler. İş, eğitim ve ticaret amaçlı Osmanlı ülkesinde seyahat ve ikamet edenlerin rolü daha kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleştirilmeye çalışılan yeni hukukî düzenlemelerin bir sonucu olarak Osmanlı ülkesinde seyahat özgürlüğü, ticarî kolaylık, adil yargılanmaya bağlı hukuka uyma ve diğer kamu özgürlüklerinin etkisi altında kalan ve idari, teknik ve sosyal alanı dönüşüme uğratan yeniliklere (ilgili resmî daireler, başta fes olmak üzere kıyafet, bisiklet, telgraf, resimli gazete, demiryolu, mekanik ve buharlı makineler vs.) şahit olan İranlılar, Osmanlı örneğinin İran’da propagandasını yapmışlardır. Onların bu çabalarının sonucu bir İslâm ülkesi olan Osmanlı Devletindeki Batılılaşma uygulamaları İran kamuoyunda hayranlık uyandırmıştır. Bu maddî göstergelerin yanında Osmanlı yönetiminin

³⁴⁰ Bakhsh, *age.*, s. 39 vd; Kia, “the Writings of Mirza Yusef Khan Mostarshar od- Dowle”, s. 757 vd.

³⁴¹ Osmanlı başkentinde İran diplomatik temsililiği, iki devlet arasındaki başta sınır olmak üzere ticaret ve hacıların sorunların halledilmesi için oluşturulan komisyon çalışmaları için, geçici olarak ve 1836 yılında başlamıştır. Tahminen 1838 yılında, 1836’dan beri, İstanbul’da bulunan Mirza Seyyid Cafer Han Müşir ed-Devle elçi olarak ilk kez uzun süre kalmış; 1844’de Emiri Kebir Erzurum Anlaşması öncesi görüşmelerde bulunmak için Erzurum ve İstanbul’a gelir ve Cafer Han’la birlikte görev yaparlar. Sadrazam olarak atanmak için Tahran’a dönen Emiri Kebir’den sonra İstanbul’da Cafer Han’ın yanı sıra Mirza Safi adında bir İranlı görevlinin ismi geçmesine rağmen ne kadar kaldığı ve statüsünün ne olduğu belirsizdir. Cafer Han uzun yıllar Osmanlı-İran sınır komisyonlarında da bulunur. Geçici elçilerin uzun süre kalmalarına rağmen daimi statüde elçiliğin ilk kez Mirza Hüseyin Han Sipehsalar’la birlikte başladığı söylenebilir. 1836-1915 arası elçiler hakkında bilgi için Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-e İstanbul*, s.236- 272.

³⁴² Benzer bir gelişme Osmanlı Devleti için de söylenebilir. Osmanlı daimi elçiliğinin kurulduğu(1851) 19. yüzyılın ikinci yarısından önce ve sonrasında İran’da görev yapan fevkalâde veya daimi elçilerden , başta İbrahim Sarım Efendi (sonra Paşa ve Sadrazam), Ahmet Vefik Efendi (Paşa), Hayrullah Efendi (Tarihçi, şair Abdülhak Hamid’in babası), Münif Efendi (sonra Paşa- Maarif Nazırı) olmak üzere, birçok Osmanlı devlet adamı bu görevleri esnasında çağrılarak Osmanlı yönetiminin üst kademelerine ve kritik görevlerine atanmışlardır. Elçilik görevlerinde bulunanlar çoğunlukla İran hakkında bilgisi bulunanlardan ya da Farsçaya vakıf olanlardan seçilmişlerdir. Nejat Göyünç’e göre, elçilerin merkeze gönderdikleri raporlardan İran yönetimini ve kamuoyunu layıkıyla değerlendirdikleri ve doğru bilgiler ulaştırdıkları anlaşılmaktadır. Nejat Göyünç, “XIX. Yüzyılda Tahran’daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri”, - *Atatürk Konferansları V, 1971-1972’den Ayrı Basım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, s. 271-280.

yeniliklere açık olması da İranlıyı yeniliği yerinde görmek, eğitim veya bilgisini geliştirmek için Osmanlı başkentinin yolunu tutmasını beraberinde getirmiştir. Bunların varlığını ve faaliyetlerini 1870'lerden sonra izlemek mümkündür. İran siyasî, düşünce ve edebî hayatında kendine yer bulan birçok İranlının İstanbul'da uzun veya kısa süreli ikamet ettiği görülmektedir. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak en zikre değer olan 1876'de İran'ın yurtdışında yayınlanan ilk gazetesi olan *Ahter*'in İstanbul'da yayın hayatına başlamasıdır. Farsça yayınlanan *Ahter*, ilk zamanlar daha çok Osmanlı ülkesinde ikamet eden İranlıların sorunlarını ve İran'dan gelenlere başta Osmanlı ülkesi olmak üzere dünya hakkında genel bilgilendirme işlevi görmüştür. İçeriğine bakarak denilebilir ki *Ahter*'in kendine yüklediği misyon uluslar arası emperyalist güçlere karşı iki ülkenin işbirliğini ve İran'da Osmanlı örneğinde batılılaşma adımlarının atılmasını savunmak olmuştur. Başlangıçta basit bir tüccar gazetesi olan *Ahter*, İran modernleşmesinin zihnî alt yapısına önemli katkılar sağlamış; gazetede yazıları çıkan Mirza Yusuf Han, Melkom Han, Mirza Ağa Han Kirmani gibi birçok donanımlı muhalif aydınların sayesinde ciddî ilmî, siyasî edebî ve kültürel bir gazeteye dönüşmüş; dönemin modern İran basın geleneğinde kendine saygın bir yer edinmiştir. Yayınına maddî imkânsızlıklar ve sonraları İran yönetiminin şikâyetleri yüzünden son vermekle birlikte *Ahter*, İran basın geleneğinde ekol oluşturmuş ve kullandığı dil ile adından çokça söz ettirmiştir. Kısa süre sonra (1881'de) İranlı tüccarların maddî desteğiyle çoğu İranlı tüccarın işyerlerinin olduğu Valide Han'ında İstanbul'da ikamet eden İranlıların çocuklarına ilkökul düzeyinde eğitim vermek için, *Debistan-i İraniyan* faaliyete geçmiştir. Öğretmenlerin önemli bir kısmı İran'dan gelmiş ve bunların içinde İran modernleşmesine yazıları ve eylemleri ile önemli katkı sağlayanlar olduğu görülebilir. İstanbul'da matbaa sahibi olan İranlılar Türk basım tarihinde, Jöntürk muhalefetinin yasak yayınlarını basmalarından dolayı, kayda değer bir yer edinmişlerdir. Farsça matbaalarında İran'a yönelik ilk Batılı edebî eserleri, çoğu Türkçeden olmak üzere, tercüme edip basmışlardır. Batılılaşma yönünde hızlı bir dönüşüm yaşayan Osmanlı devletinde yönetim ve kamuoyu düzeyinde canlı fikrî tartışmaların olduğu ve arayışların gündeme geldiği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok İranlı aydın İstanbul'da olup bitenler hakkında bilgi sahibi olmak veya görüşlerini açıklamak için İstanbul'a gelerek Türk modernleşme tartışmalarının içinde veya kendi düşüncelerine yakın olanların saflarında olmaya çaba harcamışlardır. İran modernleşmesinin fikri veçhesinde önemli yeri olan başlıca aktörlerden Feth Ali Ahundzâde, Zeynel Abidin Meragai,

Abdülrahim Talibzâde (Talibov), Mirza Malkom Han, Seyyid Cemaleddin Afganî, Ağa Han Kirmani, Şeyh Ahmed Ruhi, Mirza Ali Mehmed Kaşani çeşitli zamanlarda İstanbul'da bulunmuş; Türk modernleşme çabalarına ve mücadelelerine şahit olmuş, bu mücadelelerin içinde bulunmuş, kendi görüşlerini açıklamış ve bunların İran'a ulaşması için girişimlerde bulunmuşlardır. İsmi geçenlerin dışında da birçok İran vatandaşı aydın bulunmakla birlikte zikredilenlerin etkisi ve eylemleri İran tarihinde derin izler bırakmıştır.

2.6. İran Aydınlarının Modernleşme Düşünceleri ve Osmanlı Etkisi

19. yüzyılın ikinci yarısının hemen başında İran, içinde bulunduğu iç ve dış sorunların ağır baskısı ile, siyasal anlamda gözle görülür bir tükeniş yaşamaktadır. İçeride, başta 1844'te başlayan dinî nitelikli Babi ayaklanmalarının kasıp kavurduğu bu geniş coğrafyada aşiretlerin ve yerel yöneticilerin çıkardığı sürekli isyanlar ve bunlara merkezî yönetimin şiddetli askerî tepkisi görülür. Bu anarşik ortam, ülke içinde huzur ve güvenliğin yitirilmesine yol açtığı gibi, her türlü sosyo-ekonomik faaliyetin en alt düzeye inmesine de neden olmuştur. Tüm bu iç gelişmelerin olumsuz seyrine ek olarak, uluslar arası alanda üst üste alınan askerî yenilgiler ve bunun ürettiği umutsuz ortam İran aydınlarını, Osmanlı aydınlarında olduğu gibi, ülkenin siyasal bir varlık olarak ayakta kalması ve tüm olumsuzlukları aşmaları için kendilerine ivme kazandıracak somut çözüm arayışlarına itmiştir. İran aydınlarını harekete geçiren temel saik, dünya konjonktürüne bakarak belirginleşen ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlığın ve emperyalist güçlerin İran üzerindeki emellerinin tüm açıklığı ile ortaya çıkması olmuştur. Hızla ülkenin Batılılaştırılması arzusunu besleyen tüm olgu ve olaylar uluslar arası güçlerin İran topraklarındaki ticarî faaliyetleri ve yönetim üzerinde sömürgeci etkinlik kurma çabaları ile belirlenmiştir.

İran tarihinin uzun süredir devam eden dramatik gelişmesi, 1812 ve 1828 Rus yenilgilerinden sonra, içeride süren Babi probleminin yanı sıra merkezî yönetimin gücünün tükenmesi ve yeteneksiz idarecilerin iş başına gelmesiyle Rusya ve İngiltere'nin siyasî baskısı ve yönetimi kontrol çabasına dayalı olarak yeni bir boyut kazanır. İngiltere ve Rusya'nın İran'a geniş imtiyazlar karşılığında borç vermeleri İran

ekonomisinin temel gelir kalemlerinin onların eline geçmesine yol açmıştır.³⁴³ İran'ın kuzey ve iç bölgelerini nüfuz alanı gören Rusya bu sahayı kendi ekonomisine bağlamak için başta yol, telgraf ve fabrika olmak üzere geniş çaplı yatırımlara girişmiştir. Rusya'nın işgal ettiği bölgeleri topraklarına katmasının yanında elde ettiği gümrük, balıkçılık, banka ve yol yapımı ve işletimi gibi geniş imtiyazlar ve İran hükümeti üzerinde görece hakimiyeti İngilizleri de harekete geçirmiştir. Afganistan üzerinde yoğunlaşan İngiliz-İran mücadelesi, 1856 yenilgisi ile İran'ın aleyhine sonuçlanması ve İran'ın bunu kabulde gönülsüzlüğü, İngilizlerin kısıktığı birçok iç isyana sebep olmuştur. 1857 anlaşmasıyla İran, Afganistan üzerindeki hak iddiasını yitirdiği gibi İngilizlere, başta telgraf işletmesini, maden, orman, banka ve petrol arama gibi birçok imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Bu dönemde İran maliyesinin önemli gelir kaynakları İngiliz ve Rusların eline geçmiştir. Bu gelişmelerin yanısıra devlet harcamalarının disiplin altına alınamaması ve yurt dışı gezilerinin ağır maliyeti vergi olarak halka yüklenmiştir. Toplumsal huzursuzluğu artıran tüm iç gelişmeler ve İran üzerindeki Rus ve İngiliz rekabeti İran aydınlarını bağımsızlıktan, millî birlikten ve laik hukuk devletinden mülhem görüşlerden oluşan modernleşme projeleri üretmeye yöneltmiştir. Devletin katılımcı rejim ve yasal zemine oturması gerektiğinin yanında, toplumun siyasal, sosyal ve kültürel bilinçlenmesini öne çıkaran bu projeler Batılı eğitimin yaygınlaştırılmasının yanı sıra yayın yoluyla veya yurt dışı faaliyetleri ile sürdürülmüştür.

Bu çabaların dikkate değer fikrî simaları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başladılar. Edebî yönü ile tanınmasına rağmen seküler görüşleriyle Ahundzâde (1812-1875) geniş entellektüel birikimi, kararlı çizgisi ve görüşlerini açıklamada gösterdiği açık ve bariz tavrıyla İran efkârı umumisinde derin izler bırakmıştır.³⁴⁴ Ahundzâde, daha çok bir tiyatro oyun yazarı ve bu dalın komedi türünün

³⁴³ Osmanlı İmparatorluğu ilk resmî dış borçlanmayı 1854'de gerçekleştirmiş ve 1870'de hızlı dış borçlanma, hazine gelirlerinin üçte birine ulaşmıştı. Fransız-İngiliz ortaklığında 1856'da kurulan ilk banka Osmanlı Bankası'ydı. Bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Ömer Laçiner (?), 3. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 99 vd.; Osmanlı Bankası için bkz. Jacques Thobie, "Osmanlı Bankası", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 775 vd.

³⁴⁴ Mirza Fethali Ahundzâde 1812'de Nuha'da (Şeki) doğmuştur. Ailevî nedenlerden dolayı annesinin amcası eğitimini üstlenmiştir. 1825'de başladığı geleneksel eğitimini 1832'de tamammış 1832'de laik ve seküler görüşleri ile tanınan ünlü Azerbaycanlı şair Mirza Şefi Vazih'la (1794- 1852) tanışmış, onun etkisi altında laik fikirler edinmiştir. Ömrü boyunca savunduğu İslâmiyetin bu haliyle ilerlemeye engel olduğu düşüncesi Vazih'in etkisiyle oluşmuştur. Vazih onu Rus dili ve edebiyatına yönlendirmiştir. Rus Kafkasya Askerî Genel Valisinin emrinde tercüman olarak çalışmak üzere Tiflis'e gitmiştir (1834). Bu dönemin Tiflis'inde önemli bir ticaret ve Rus kolonisi mevcuttur. Birçok sürgün veya görevli Rus aydın ve

en iyi örneklerini veren bir edebiyatçı olarak bilinir ve edebiyat tarihlerinde yer alırsa da, yaşadığı Kafkasya'nın komşu ülkelerinin başta Puşkin, Lermantov, Fuad Paşa, Münif Paşa, tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmet Vefik Efendi (Paşa)³⁴⁵ Mirza Yusuf Han Müsteşar üd-Devle, Malkom Han olmak üzere önde gelen bir çok aydınıyla çeşitli fikir alışverişlerinde bulunmuş; görüş ve düşüncelerini açıklayabileceği her fırsatı değerlendirerek Türk-İslâm fikir hayatında bazı konuları ve sorunları ilk kez gündeme getirmiş; modern eleştiri tekniğini ilk kez sosyal ve siyasal konularda başarıyla uygulamış ve çözüm yolları önermiş bir Doğu-İslam-Türk aydınıdır.

Ahundzâde'nin modernleşme düşüncesi eskinin her yönüyle reddi ve yeni dediği Batılı anlayış ve uygulamaların top yekün kabulü üzerine kuruludur.³⁴⁶ Bu yüzden modernleşme düşüncelerini açıkladığı gerek *Temsilat* ve gerekse *Risale-yi Elifba-i*

politikacının uğrak yeri olan Tiflis'in onun fikrî gelişmesinde çok önemli yeri vardır. Çok çeşitli siyasî ve kültür akımlarının merkezi olan Tiflis'te Rus şairleri Puşkin, Lermantov, Polonski, Bestujev ve oryantalistler Hanikof ve Berge gibi birçok aydınla tanışma fırsatı bulmuştur. Bölgenin yerli Gürcü ve Ermeni aydınları olan Çarçavadze, Orbelini, Tseretelli ve Abovian ile yakın dostluklar kurmuştur. Doğu ve Batı kültürleri hakkında bilgisini artırdığı bu şehirden işi gereği Kafkasların birçok yerini gezer ve toplumun cahil, düşkün durumu hakkında fikir sahibi olan Ahundzâde şiirle başladığı yazı hayatına, bölgede basın olmaması yüzünden, tiyatro yazarlığıyla sürdürmüştür. Özellikle Rus tiyatrocularınca sahnelenen Molière'in oyunlarının etkisiyle cehalet ve yobazlığı hicveden komedi türü oyunlar yazmıştır. 1850-1855 arasında yazdığı oyunlar yalnız altı tane olmasına rağmen çok etkili olmuştur. Bir tiyatro yazarı olarak bilinen Ahundzâde 1855'ten sonra sosyal ve siyasal olaylara ilgi duymuştur. Daha çok toplumun kültür ve refahının artırılması için Batılılaşmayı öneren Ahundzâde'nin temel ilgisinin eğitimin yaygınlaştırılması ve Batı dünyasına uyum için yazı dilinin reforme edilmesi üzerine olduğu malumdur. Öyle ki 1863'te bu amaçla İstanbul'a gelir. Önerisi reddedilmesine rağmen o bu konu ve diğer sosyal konular üzerinde düşüncelerini açıklayan başta Suavi, Şinasi olmak üzere dönemin Türk ve İran aydınları ile sıkı bir mektuplaşmaya girişmiştir. Çernişevskiy, John Stuart Mill, Mirabeau ve Sismondi gibi Rus ve Batılı düşünürlerin eserlerinin bazılarını tercüme etmiştir. 1863'de *Mektubat-ı Kemaliüddeve*'de toplanan hayalî mektuplarında kanun hükümetini, seçim usulünü, özgürlüğün önemini, Arap yazısının yetersizliğini ve cahil din adamlarının toplumu geri bıraktırmada etkisini gözler önüne sermiş ve ne yapılmasını tüm açıklığı ile ortaya koymuştur. Kökenlerinin Fars olduğunu söylemesine rağmen oyunlarını Türkçe yazan Ahundzâde'nin diğer çalışmalarını Farsça yazdığı söylene bile bu doğru olmasa gerek. Çünkü önemli çalışmaları *Temsilat*, Mirza Cafer Karacadağı; *Muktubat-ı Kemaliüddeve* ise Mirza Yusuf Han Müsteşar üd-Devle tarafından Farsçaya çevrilmiştir. (bkz. Kia, "the Writings of Mirza Yusef Khan Mostarshar od-Dowle", s.753). 1878'de ağır bir hastalığın ardından bir kalp krizi sonucu Tiflis'te ölmüş; kendisi gibi ateist görüşleri olan ve ilk müşidi Mirza Şeyhi Vazih'in yanına Müslüman mezarlığına gömülmüştür. Öldüğünde düşünceleri yüzünden toplumsal tepki had safhada olduğundan değeri sonraki yıllarda anlaşılmış, özellikle Rus ve İran Azerbaycan'ındaki aydınlar üzerinde derin etkisi olmuştur. Türk, Rus ve İranlı aydınlardan oluşan geniş bir aydın çevresi ile ilişkisi olan Ahundzâde daha çok Rus Kafkasyasında yaşamış, zaman zaman İran ve Osmanlı ülkelerine seyahat etmiş; İran hükümetinin hizmetinde de kısa bir süre bulunmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Feridun Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, Tahran: Enteharet-e Harezmi, 1970; Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 342 vd.; Hamid Algar, "Mirza Feth Ali Ahundzade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, ss.188, 189; Vazih ve Ahundzâde hakkında bkz. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s.103 vd,148 vd.; Mirza Bala, "Feth Ali Ahundzade", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: Maarif Basımevi, 1960, 577-581; Salih Bozkurt, *Mirza Feth Ali Ahundzâde- Sanatı-Yaşamı-Tüm Oyunları*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

³⁴⁵ Osmanlı devlet ve fikir adamları için bkz. Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s. 15 vd.; Resniye, *age.*, s. 106

³⁴⁶ Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 25 vd.

Cedid, Muktabat-ı Kemalüddeve'de Ahundzâde, Doğu'nun geri kalmasının sebeplerini sorgular ve buna cevap arayışında İran tarihine, İslâm dinine, hâli hazırdaki İslâm toplumlarının genel görünümüne, rasyonel düşünceye ve uygar dünyanın aldığı yönelime odaklanır. Düşüncelerinde milliyetçilik, laiklik, halkçılık, rasyonalizm ve materyalizmin izlerine rastlamak mümkündür. İslâm dininin toplumu geri bıraktığına yönelik düşüncelerin temelinde toplumu elinde tutan din adamlarının toplum üzerinde kurdukları inanç tekeline ve her türlü batıl inanç ve tutumun toplumun gelişmesi ve çağdaşlaşması için engel olduğuna dair kesin tavrı yatar. Bu tavrını besleyen akli her türlü egemenliğin üstünde tutması ve felsefesinde varlığın ana başlangıcını madde olarak görmesi onu ateizme yaklaştırmış³⁴⁷ ve dine, özelde Şî İslâm inancına ve din adamlarının konumlarına karşı sert bir mücadele vermiştir. Toplumsal geri kalmışlığı önemseyen ve halkçı temaları büyük ölçüde Rus halkçılarından (*Narodnik*) alan³⁴⁸ Ahundzâde'de, radikal devrim teması ve eylemi görülmez. Onun halkçılığı daha çok halkı saran cehaletin ve dinî taassubun kırılması, medenî gelişmelerden halkın haberdar edilerek benimsetilmesi yönünde aydın sorumluluğu üzerine kuruludur. Bu açıdan Ahundzâde Yeni Osmanlılara ve özellikle Şinasi'nin görüşlerine yaklaşıp.³⁴⁹

Ahundzâde İran modern milliyetçiliğinin kurucularından kabul edilmektedir.³⁵⁰ Ancak onun “millet” ve “vatan” kavramları belirsizdir. Fars milliyetçiliğinin en önemli argümanlarından olan İslâm öncesi İran toplum, kültür ve dilin yüceltilmesi Ahundzâde'nin düşünce sistematüğinde önemle yerini alır. Tarihe vurgu yaparak Arap dili ve kültürünün İran dil ve kültürünü yok ettiğini savunur.³⁵¹ Onun bakış açısında

³⁴⁷ Baykara, *age.*, s. 158 vd.; Ahundzâde'nin kendisini İslâm dünyasındaki gizli materyalizm geleneğinin varisi kabulü hakkında bkz. Algar, “Mirza Feth Ali Ahundzâde”, s. 188.

³⁴⁸ Baykara, *age.*, s. 162

³⁴⁹ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, 114; Ahundzâde'nin ele aldığı konuların birçoğu, bazı yönleriyle farklılık arz etse de, Yeni Osmanlıların önde gelenlerinden olan Şinasi (1826-1871) tarafından da gündeme getirilmiştir. Toplumsal hayatı hicveden ilk oyun olan *Şair Evlenmesi* (1849) yazarı Şinasi, bilim, halkçılık ve anayasacılık ideolojik alanlarında millet, vatan, hürriyet, meşruta, efkâr-ı cedid gibi kavramları ilk kez ciddiyetle kullanmıştır. Onun “milletim nev-î beşer, vatanım ru-yi zemin” diyen Şinasi'de dinî ve siyasî çevrelerin büyük tepkisini çekmiştir. Ahundzâde Şinasi'yi ve düşüncelerini bildiği muhakkaktır. Kaderleri de bir birine benziyor; Şinasi'nin de cenazesine Yeni Osmanlılar ve genç nesil, geleneksel çevrelerin tepkisi yüzünden katılmamıştır. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 260 vd.; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, s. 281.

³⁵⁰ Bakhash, *age.*, s.41.

³⁵¹ Sakina Berengian, *Azeri and Persian Literary Works in Twentieth Century Iranian Azerbaijan*, Berlin: Laus Schwarz Verlag, 1988, s. 52 vd.; Farmayan, *agm.*, s.199; ancak Ahundzâde'deki İslâm öncesi İran tarihine ve Fars dilinin yüceltilmesine yönelik atıflar, yakın arkadaşı İran millî tarih ve dil çalışmalarının öncüsü sayılan, Celaleddin Mirza Kaçar'ın (1829-1873) çocuklar için yazılmış bir İran tarihine ait manzum bir kitap olan ve yazımında yalnızca Farsça kelimelerin kullanıldığı, *Nâme-yi Hüsravan*'a dayanmış olabileceği üzerine bkz. Algar, *Malkom Khan*, s. 92 ve Mirza Kaçar'ın Ahundzâde ile ilişkisi ve Celaleddin

milletten çok geniş bir “halk” mefhumu vardır. Ancak bu halk yalnız İran’la sınırlı değildir. O Müslüman olan bütün Doğu’ya hitap eder. Keyfî idare ve saltanatı yeren Ahundzâde halkın yönetimde söz sahibi olacağı ve yönetimin kanuna uyacağı bulanık bir “cumhuriyet” fikrini savunur.³⁵² Dil ve kültürü öne çıkarması onu milliyetçi düşünceye yaklaştırır. Ancak onda sistemli bir milliyetçi düşünce bulmak zordur. Ahundzâde’nin hem milliyetçiliğine hem de laikliğine katkı sağlayan husus onun dine karşı tutumudur. Dönemin Osmanlı aydınlarının açıkça dine ve özelde İslâm’a karşı fikirler serdetmedikleri göz önünde alındığında, Ahundzâde’nin laik ve materyalist fikirlerinin kaynağı Rus nihilistleri olmalıdır. Ancak 1863-4 yıllarında İstanbul’da bulunan Ahundzâde laikliğin maddî uygulaması, din ve devlet işlerinin ayrılması, toplum ve devlet ilişkilerinin dünyevî kanunlarla düzenlenmesi ve inanç özgürlüğünün tabî bir hak olduğu yönündeki güçlü fikrî eğilimleri Osmanlı efkârından aldığı düşünülebilir. Ahundzâde’nin laikliği daha çok farklı etnik, dinî ve mezheplerin bir arada varolmasını mümkün kılacak en iyi anlayış olarak görmesinden dolayıdır. Laikliği tutkuyla benimsemiş ve eserlerinde savunmuştur. Laik eğilimlerinin etkisi ile Ahundzâde İslâm’ın reforme edilmezse hem kendisinin hem de toplumun bundan zarar göreceğini düşünür. İslam’da “Protestan” bir hareketten yanadır.³⁵³ Nitekim ona göre bu hâliyle ne yapılırsa yapılsın İslam ilerlemeye mani olacaktır.³⁵⁴ Özellikle Şîî din adamlarının toplum üzerindeki dinî egemenliğine karşı çıkan Ahundzâde, bir inanç meselesi olmasından dolayı din adamlarının topluma dinî dayatmalar yapamayacağı ve Tanrı-kul/inanır ilişkisinde aracı olamayacağını, kadın-erkek herkesin dini kendince yaşamasını, dinin sivilleşmesi gerektiğini düşünmektedir.³⁵⁵ Bu noktadan hareketle Ahundzâde esaretin maddî ve ruhanî olarak iki yönlü kıskaçına düşen toplumun kurtuluşunu özgürleşmesinde bulur; maddi esaretten kurtulma ile siyasal yönetimin adil-hükümdara sahip olması veya cumhuriyete dönüşeceği beklentisine; ruhanî esaretten kurtulma onu mutlak laikliğe götürür. Dinin herkes için anlaşılabilirliğini din dilinin halkın anlayabileceği şekilde olmasıyla savunur; tüm inançlara mesafesinde özgürlükten

Mirza’nın *Nâme-yi Hüsravan*’ı hakkında Rıza Beğdölü, *Bestangara-yi der Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran: Neşr-i Merkez, 1380 (2001), s.52 vd.

³⁵² Baykara, *age.*, s. 161.

³⁵³ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, 107, 186 ve 220 vd.; Bakhash, *age.*, 42; Baykara, Ahundzâde’nin bir mektubunda “İslâm dininin asır ve zamaneye uygun bir protestanizme ihtiyacı vardır” dediğini zikrediyor, Baykara, *age.*, s. 161.

³⁵⁴ Mehrdad Kia, “Mirza Fath Ali Akhundzada and the Call for Modernization of the Islamic World”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 31 (1995), s. 424 vd.

³⁵⁵ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s. 221 vd.

yanadır.³⁵⁶ “Adil-Hükümdar” beklentisinden halk iradesine dayalı yönetim biçimine doğru evrilen Ahundzâde, siyasî mücadelelerin toplumsal alt yapısı olmadan gerçekleştirilemeyeceğinin farkındadır. Bunun için yaygın bir okur-yazarlık şarttır. Modern eğitimin gücüne inanan Ahundzâde, İslâm eğitim sisteminin ürettiği bilginin seçkinci doğasına ve kısır döngüsüne karşı çıkar; din dışı dünyanın objektif kanunlara bağlı olarak kendi bilgisini ürettiğini ve Batı’nın akılcılığının temelinde bunun yattığını söyler. Din ile bilimin ayrı şeyler olduğunu dile getirmekle³⁵⁷ bilimsel olana dayalı bilgi, düşünce ve tekniğin oluşabilmesi için de laik aydınların artmasından yanadır.³⁵⁸ Bunun için modern eğitimi öne çıkaran Ahundzâde eğitimin yaygınlaştırılmasını savunurken öğrenmenin yöntem sorunu ile karşı karşıyadır. En başta yapılması gereken kullanışlı bir alfabe ve Batı’dan tercümeyle dayalı bilgi transferinin ihtiyaçlara göre belirlenip dönüştürülmesidir.³⁵⁹

Ahundzâde’nin Türk modernleşme tarihindeki en önemli yerini, Batı biliminin ve düşüncesinin aktarılmasında ve okur-yazarlığın yaygınlaştırılmasında sorunlarla karşılaşan Osmanlı maarifinin kullanılan alfabenin revize edilmesi üzerine başlattığı tartışmalarda, önerdiği yeni alfabe projesi ile anlamını bulur. Bunun için Arap alfabesinde kullanılan hareketlere ihtiyaca göre belli noktalar ilâve edilmesi ve tüm sesli harflerin yazılarak hareketlerle bunların gösterilmesine dayalı projesini içeren *Risale-yi Alfabe-yi Cedit*’i (1857) yazmıştır.³⁶⁰ Bu çalışmasını Cemiyet-i İlmiye-yi Osmanî’ye (1861) sunmak için 1863’de İstanbul’a gelen Ahundzâde Osmanlı devlet ve fikir adamları ile tanışma imkânı bulmuştur.³⁶¹ Önceden tanıdığı İstanbul İran sefaretinden

³⁵⁶ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s. 140 vd.

³⁵⁷ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde ag*, s. 196 vd.

³⁵⁸ Baykara, *age.*, s. 158 vd.

³⁵⁹ Ahundzâde, 3 Mart 1872’de Mirza Yusuf Han Müşir üd-Devle’ye yazdığı bir mektupta “Avrupa’dan getirdiğiniz ve bütün hükümlerini, cümlelerini öz fikirlerinizin sübutu için delil hesap ettiğiniz kitap Avrupalıların fikrinin mahsulü idi. Siz ele bilirsiniz ki, onu iktibas etmekle maksadınıza çata (yetişe) bileceksiniz. Lakin başkalarının tecrübesini olduğu gibi benimsemekten hiçbir netice elde etmek olmaz.” Aktaran Baykara, *age.*, s. 159.

³⁶⁰ Agah Sırrı Levend’in aktardığına göre Ahundzâde’nin teklifinin “huruf-ı kadimenin noktaları ilga olunup yerlerine diğer bir alamet-i mutassıla va’zından ve kelimatın gereği gibi telaffuz olunması için bazı hareket-ı cedide ihtirai ile bunların milel-i ecnebiyye misüllü huruf sırasında tahririnden ibaret” olduğu üzerine bkz. Agah S. Levend, *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. Basım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972, s. 155-156; ayrıca Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s. 72 vd.; Osmanlı devlet ricalinin Ahundzâde’nin alfabe konusundaki görüşlerini Fransız ilim çevresinden öğrendiği üzerine Baykara, *age.*, s. 155; önerdiği alfabe için temel oluşturmak üzere İhlas suresini örnek vermesi hakkında bkz. Resniye, *age.*, s. 170-171.

³⁶¹ Bu tür bir toplantının olduğundan kendisini haberdar eden o sırada İstanbul’da olan Malkom Han’dır. Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s.71. Malkom Han ve Ahundzâde’nin alfabe konusundaki görüşlerini açıklamak için İstanbul’a geldiğinde Ali ve Fuad Paşaların yanı sıra Adliye Nazırı Yusuf Kamil Paşa, Maarif Nazırı Edhem Paşa, Ferrahbaşı Hacı Azim Bey, Herseklizâde Arifi Bey ve

Mirza Hüseyin Han ve Malkom Han'ın aracılığıyla Ali Paşa ve Fuad Paşa'yla görüşen ve Cemiyet'in toplantılarına katılan Ahundzâde, takdir edilmekle ve toplantının reisi Münif Efendi (Paşa) ve bir kısım üyenin kendisini desteklemesine rağmen, umduğunu bulamaz.³⁶² Bu toplantının ilk başında Arap harflerinin ıslahını öneren Ahundzâde, sonraki toplantılarda Latin harflerinin alınmasının daha doğru olacağını savunursa da bu önerisi de kabul görmez.³⁶³ Ancak yapılan bu toplantı onun önerisi üzerinden Osmanlı basınında bir tartışma da başlar. İlk önce Muhbir; sonraları Terakki ve Ceride-yi Havadis ve en sonunda da Hürriyet gazetelerinde Ali Suavi, Hayrettin Bey, Tevfik Ebuziyya ve Namık Kemal, Osmanlı maarifinde bir ıslahat yapılması ve çağın gereğine uygun bir alfabenin yürürlüğe konulmasını isterlerken Latin harflerinin kabulünden Arap harflerinin Türkçe ses uyumuna uygun harekelendirilmesine kadar birçok öneriyi gündeme getirirler. 1863-1878 yılları arasındaki Osmanlı basınındaki bu tartışmaları takip eden Ahundzâde, Ali Suavi'ye bir cevap göndermesine rağmen,³⁶⁴ diğerlerini yalnızca takip eder. Daha çok Ahundzâde'nin önerisini savunan Malkom Han-Namık Kemal mektuplaşması 1871 yılında sürerken³⁶⁵ Ahundzâde aynı öneriyi İran Maarif Nazırlığına da sunar. Ancak bundan da hiçbir sonuç alamaz.³⁶⁶

Ahundzâde, geniş kültürel birikimiyle, ilmî düşüncüyü öne çıkararak aklın ve bilimsel olanın dışındaki tüm geleneksel kabullere karşı eleştirel tutuma sahip olmakla İran modernleşmesinin ilk öncüsüdür. Onun savunduğu düşüncelerinin birbiriyle tutarlı ve mantıklı sonuçlar içerdiği görülür. Halkın kültürel durumunun yükseltilmesine ilk

Münif Efendi'yle görüşüp eserlerinden takdim ettiği üzere ayrıntı için bkz. Adem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, s.116. Sadrazam Fuad Paşa'ya hediye ettiği "Hikayet-i Yusuf Şah" adlı eseri Safevî döneminin üst yöneticilerinin cehalet ve safahatının ülkeye ve topluma verdiği zararı anlatması ilginçtir. Bkz. Baykara, *age.*, s. 154.

³⁶² Kadri Paşa ve bazı önde gelenlerin tesiri ile kabul olunmadığı üzerine bkz. Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Harf Meselesi", *Alfabe Tartışmaları*, Haz. Hüseyin Yorulmaz, İstanbul: Kitabevi, 1995, s. 233; Cemiyetin olumsuz görüş bildirdiği üzerine Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s. 78; Şif ve Rus casusu olduğu iddiası üzerine Algar, *age.*, s. 85 ve Resniye, *age.*, s. 108; Bu toplantıdan sonra 1863-1864 yılları arasında ilk tecrübenin yapılması üzerine bkz. Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", *Belleten*, Cilt XVII, Sayı 66 (1953), s. 226 vd.; Bu toplantıya katılanların üçü Müslüman ve diğer üçü gayrimüslimdir, aldıkları kararlar hakkında da bkz. Akın, *age.*, s.116 vd.

³⁶³ Ademiyet, *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahundzâde*, s. 73; Baykara, *age.*, s. 154.

³⁶⁴ "Suavi Efendinin Akidesine Karşı Kritik" başlığını taşıyan bu makalede Ahundzâde dil hakkındaki tüm görüşlerini toplamıştır. Ona göre halkın kültürünün yükseltilmesi için onun konuştuğu dilde yazmak gerektiğini; Türk dilinin Arapça ve Farsça boyunduruğundan kurtarılması için bu dillerden gelen kelimelerden sistemli bir temizliğin yapılmasını ancak bunu yaparken yerleşmiş olanlardan çok söyleyiş zorluğu yaratan kelimelerin atılarak yerlerine Türkçe olanların bulunmasını öneriyor. Baykara, *age.*, s. 169.

³⁶⁵ Türk basınındaki bu tartışmalar için Tansel, *agm.*, s. 224 vd.; Resniye, *age.*, s. 115 vd.; ayrıca Hüseyin Yorulmaz (Haz.), *Alfabe Tartışmaları* (İstanbul, 1995) içindeki Namık Kemal, Ali Suavi, Hayrettin Bey, Tevfik Ebuziyya ve diğerlerinin konu ile ilgili yazıları görülebilir.

³⁶⁶ Algar, *agm.*, s.125; Resniye, s.113; İran hükümetinin olumsuz mektubu için Akın, *age.*, s. 127.

dikkat çeken ve yalnızca Batı yönetim tekniklerinin değil Batılı rasyonel aklın ürettiği her şeyin alınmasından yana olan tavrı dikkate alındığında Ahundzâde İran modernleşmesinde gelecek kuşakları en fazla etkileyen aydınlardandır.³⁶⁷

Ahundzâde'nin yakın arkadaşı ve İran modernleşmesinin 19. yüzyıldaki en karizmatik siması şüphesiz Mirza Malkom Han'dır (1833- 1908).³⁶⁸ Onun en büyük özelliği, Osmanlı aydınlarında da tipik özelliği olan, sık değişen ve farklı devlet hizmetinde bulunması ve görevden alındığında yayın yolu ile sert muhalefet etmesidir.

³⁶⁷ İran meşrutiyetinin önde gelen şahsiyetlerinden ve hatiplerinden Mirza Nasrullah Melik'ül Mütetekellim, "Mirza Feth Ali Ahundzâde İran inkılâbının ilk habercisi olmuştur. İran halklarını gafflet uykusundan uyandırmakta onun eserleri İsrâfil'in surundan daha tesirli rol oynamıştır" dediğini aktaran Baykara, *age.*, s. 163-164; ayrıca Kian-Thiebaut, *age.*, s. 34.

³⁶⁸ Malkom Han (1833-1908), 1833'te Ermeni bir ailenin çocuğu olarak İsfahan yakınlarındaki Yeni Culfa'da doğmuştur. Sonradan Müslüman olan babası Mirza Yakup Han tercüman olarak Rus ve İran hükümetleri için çalışan bir memurdur. On yaşında Paris'te bir Ermeni okuluna devam eden Malkom Han, Emiri Kebir'in kendisine siyaset bilimi okumasını tavsiye etmesine rağmen, Politeknik'te doğa bilimleri okumuş; 1851'de İran'a dönünce, ertesi yıl Darülfünun'da öğretmen ve tercüman olarak, devlet hizmetine girmiştir. Kısa zamanda Nasreddin Şah'ın gözüne girmiş ve onun resmî danışmanı ve tercümanı olmuştur. 1857 Paris Anlaşması için İstanbul üzerinden Fransa'ya giden Ferruh Han'ın İran diplomatik heyetinde yer alan ve orada Fransız Büyük Mason Locasına üye olan Malkom Han, Ferruh Han'la düştüğü anlaşmazlık sonucu önce birkaç ay kaldığı İstanbul'a gelmiş ve sonra İran'a dönmüştür. İran'a döndükten sonra ilk ciddi eserlerini vermeye başlayan Malkom Han, içinde devrin önde gelen İran aydın ve devlet adamlarının da olduğu, *Feremüşhâne* (1858) adıyla masonik bir topluluk kurmuş ve görüşlerini açıklamaya başlamıştır. Görüşleri nedeniyle dinî ve geleneksel yöneticilerin tepkisini çeken Malkom Han, Şah tarafından *Feremüşhâne*'nin kapatılmasıyla 1862'de kısa bir süre kalacağı Bağdat'a sürgün edilmiş; sonra benzer modernleşme görüşlerini paylaştığı Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın büyükelçi olduğu İstanbul'a gelmiş ve beş yıl burada onun emrinde çalışmıştır. 1864'de Osmanlı vatandaşı ve Ermeni cemaatinin önde gelenlerinden olan Topcubaşı Arkel Bey'in kızı ile evlenmiş, bu evlilikten üç kızı, bir oğlu olmuş; nikâhın kilisede ve patrikçe kıyılması onun hakkındaki gizli Hristiyanlık şüphelerini artırmış, bu ise bir tartışmaya neden olmuştur. Kızları Hristiyan kalırken oğlu Müslüman olmuştur. Malkom Han 1868'den itibaren, Hariciye danışmanı olarak, (Ali Paşa'nın muhalefetine rağmen) Fuad Paşa'nın isteği üzerine, Osmanlı hizmetinde bulunmuş ve 1869'da Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir. 1870'de Sipehsalar'ın önce savaş bakanı ve sonra sadrazamlığa atanması ile 1871'de danışmanı olarak "Nazım ül-Devle" unvanını elde etmiş ve Sipehsalar'ın bir çok reform girişiminde rol almıştır. 1873'de Avrupa seyahatine çıkan Şaha eşlik etmiş ve Sipehsalar'ın görevden alınmasından sonra on altı yıl kalacağı İran Londra sefiri olarak Londra'da kalmıştır. İngiliz Lotarry şirketi ile İran arasında çıkan rüşvet skandalının baş kahramanı olarak görevden alınmış (1889); 20 Şubat 1890'dan itibaren Londra'da aylık olarak *Kanun* gazetesini çıkararak, İran yönetimine karşı en etkin basın muhalefeti gerçekleştirmiştir. 1893 yılı ortasına kadar kırkbir sayı yayımlanan *Kanun*, savunduğu anayasa ve temsilî yönetim fikri 1906 Meşrutiyeti'nin en önemli siyasal hedefi olmuştur. 1900 yılında sürdürdüğü muhalefeti bırakan ve Şah tarafından affedilerek unvanı iade edilen Malkom Han 1902'de Roma Elçiliğine tayin edilmiş ve 1908 yılında ölmüştür. Çeşitli devlet görevlerinde bulunması ve İstanbul, Londra ve Paris'te uzun yıllar kalmasının yanında sayısız (200 civarında) eserler veren ve üretken bir yazar olan Malkom Han, İran modernleşmesinde açıkça ilk defa birçok konuyu tartışan ve projeler üreten şahsiyet olarak zamanının ve kendisinden sonra gelenlerin üzerinde az veya çok etkisi olmuş ve İran modernleşmesinin gelecek kuşakları onun söylediklerini çoğunlukla tekrar etmişlerdir. Malkom Han'ın hayatı ve görüşleri ile ilgili olarak, kendi eserlerinin dışında, en ciddi çalışma Algar'ın çalışmasıdır. Hayatı ve görüşleri için *Riseleha-yı Mirza Malkom Han Nizam ül-Devle*, Der. Höcçetullah Esil, Tahran: Neşrani, 1381 (2002); Algar, *Malkom Khan*, s. 64-65; Ademiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 94 vd.; Bakhsh, *age.*, s. 3 vd.; Resniye, *age.*, s. 183 vd.; edebî yönü için bkz. Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 314 vd. Lotarry Şirketi'nden rüşvet alması üzerine Velayeti, *age.*, s. 302 vd. Bağdat'ta iken Malkom Han'ın İran- Osmanlı ilişkilerinde problem oluşturduğu üzerine bkz. Ali Rıza, Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I*, Haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 116 vd.

Paris, İstanbul ve Londra’da uzun yıllar yaşayan, hayatı git-gellerle dolu olan ve davranışları üzerinde en fazla spekülasyon yapılan Malkom Han, İran modernleşme tarihinde açıkça kanun hükümetini, anayasayı, Latin harflerinin alınmasını, laik yargı ve laik eğitimin uygulanmasını savunmuştur. Ahundzâde’nin aksine, İslâm’da reformun mümkün olduğunu ve Batı bilimsel ve siyasal düşüncesinin yerleştirilmesini savunan görüşleri ile Malkom Han önemli bir kilometre taşıdır. Tarihçi Ademiyet, Malkom Han’ın İran’ın hayatta kalması için Avrupa medeniyetini her şeyi ile kabul etmesine bağlı olduğu savını dile getirirken, onun nasıl bir modernleşmeden yana olduğunu da ortaya koyar.³⁶⁹ Görüşlerini açıklamak için devrin Kaçar Şahı Nasreddin Şah’a birçok rapor ve mektuplar göndermesinin yanı sıra birçok risale yazan ve gazete çıkaran Malkom Han dönemin İran’la ilgili gelişme ve tartışmaların çoğunda yer almış ve savunduğu görüşleri gelecek İran modernleşmecilerinin üzerinde derin tesir bırakmıştır.

Malkom Han’ın Osmanlı modernleşmesi, özelde siyasal tarihindeki yeri Fuad Paşa ile olan yakın ilişkisidir. Bu ilişkinin kuruluş biçiminin masonik yandaşlıkla biçimlendiği kabul edilebilir; öyle ki Osmanlı tabiiyetine geçmesinde ve Osmanlı hizmetinde bulunmasında bu ilişkinin büyük payı vardır. Fuad Paşa’nın Malkom Han’a itibar etmesinin sebepleri salt bu ilişki yüzünden değildir; masonluğunun dışında, onun uluslar arası ilişkilerde Osmanlı-İran dayanışmasını önermesi; Rusya’ya karşı İngiliz yandaşlığı³⁷⁰ ve en önemlisi çok yönlü Batılılaşmanın İslâm dünyası için elzem olduğunu savunması belirtilmelidir. Ancak her şeyden önce Malkom Han’ın entellektüel birikimi ve sorunlar karşısında akılcı çözümler üretebilme yeteneğinin Fuad Paşa’nın dikkatini çekmiş olduğu muhakkaktır. Malkom Han’ın Osmanlı siyasal tartışmalarında ciddî olarak yer alması ise Fuad Paşa’nın ölümünden (1869) sonra ortaya çıkan ve önemli tartışmalara yol açan vasiyetnâmesinin Malkom Han tarafından yazıldığı yönündeki spekülasyonlardır. Bu vasiyetnâme üzerine Osmanlı ve Jöntürk basınında 20. yüzyılın başına kadar süren tartışmaları ele alan Algar, vasiyetnâmenin Türkçe versiyonunun bulunmaması ve kullanılan üslubun Malkom Han’ın üslubuna benzer olması noktasında Malkom Han’ın yazmış olabileceğini ancak yeterli kanıt olmadığını

³⁶⁹ Ademiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 118.

³⁷⁰ Mustafa Reşit Paşa’nın İngiliz; Ali Paşa’nın Fransız yanlısı olduğu ve Fuad Paşa’nın ikisinin arasında katalizör görevi gördüğü üzerine bkz. Orhan F. Köprülü, “Fuad Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 679. Ancak Malkom Han’ın Ali Paşa tarafından sevilmediği ve hatta bazı Osmanlı aydın ve ricalinin de kendisinden hoşlanmadığı; Osmanlı-İran devletleri arasındaki ilişkilerde bozgunculuk yaptığı ve babasının Rusya ile gizli ilişkilerinin olduğu yönündeki iddialar için bkz. Ali Rıza, Mehmed Galib, *age.*, s. 115 vd.

öne sürmekte³⁷¹ ayrıca Malkom Han'ın *Politika-ye Devleti* eserinde, vasiyetnâmedeki görüşleri İran'a uyarladığına dikkat çekmektedir.³⁷² 1870'lerden sonra Osmanlı devlet ricalinin ve aydınların Malkom Han'a karşı soğuk ve düşman davranmasının bir nedeni de onun 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde İran Hükümetini temsilen siyasî bir rapor sunması ve İran'ın Osmanlı Devletinin zayıflığından istifade ile sınır bölgesindeki bazı arazileri topraklarına katmasını hararetle savunması gösterilebilir.³⁷³

Malkom Han'nın düşünce yapısının oluşumunda ilk gençlik yıllarının Fransa'da geçmesi, dönemin Fransası'nın pozitivist düşüncenin merkezi olması ve aldığı Fransız eğitiminin büyük etkisi yadsınamaz. Ancak görüşlerini açıkladığı eserlerinde görülür ki hiçbir yönden İran'la benzerliği olmayan ve cumhuriyetle yönetilen Fransa yerine daha çok, Darülfünun'da birlikte çalıştığı Avusturyalılar ve İngilizlerin etkisiyle, Avusturya ve İngiltere; Ahunzâde ve çok iyi Rusça bilen babası aracılığıyla Rusya ve öğrencilik yıllarından itibaren kısa sürelerle görme fırsatı bulduğu ve 1862'den sonra uzun süre ikamet ettiği Osmanlı dünyasının etkileri ve örneklendirmeleri geniş yer alır. Yeni Osmanlılar gibi hemen hemen her konu ile ilgilenen³⁷⁴ Malkom Han'ın düşüncesinin

³⁷¹ Algar, Malkom Han'ın 1896'da Paris'te Meşveret'i çıkaran Ahmed Rıza'ya bir mektup gönderdiğini (ki bu mektup bulunamamıştır) ve burada Fransızca vasiyetnâmeyi kendisinin; Türkçesini Arifi Paşa'nın yazdığını ileri sürmüştür. Fuad Paşa'nın iki torunundan biri vasiyetnâmenin Türkçe versiyonunun orijinalinin kendisinde olduğunu (o da bunu kanıtlayamamıştır) söylerken; diğeri dedesinin böyle bir vasiyetnâmesi olmadığını iddia etmesi ilginçtir, vasiyetnâmenin nasıl ortaya çıktığı ciddi bir araştırmaya muhtaçtır. Malkom Han'a itiraz edilen bir konu da onun Türkçe bilmediği noktasındadır. Ancak onun uzun yıllar İstanbul'da kalmış ve hatta İstanbul halkı içinde yaşamış olduğu göz önünde bulundurulursa da bu doğru olmasa gerektir. Tüm bu tartışmalar için bkz. Algar, *Malkom Khan*, s. 72 vd.; Mehmed Galib, "Tarihten Bir Sahife: Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnâmeleri", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 2 (1329), s.71-73; Köprülü, "Fuad Paşa", s. 678.

³⁷² Algar, *Malkom Khan*, s. 76. Ancak vasiyetnâmenin ifade tarzı ve çizdiği siyasal tabloya bakarak bunun Malkom Han tarafından kaleme alınmasının mümkün olamayacağı görüşündeyim. Çünkü vasiyetnâmedeki çizilen siyasal tabloyu, her ne kadar uzun yıllar Osmanlı ülkesinde kalmış ve Fuad Paşa ile teşriki mesai etmiş olsa da, Malkom Han'ın biçimlendirmesine ne birikimi ne de içeriden görmesine imkân sağlayacak argümanlara sahip olması mümkün değildir. Vasiyetnâmedeki İslâm'a bakış, azınlıklar; özellikle Ermeniler hakkındaki ifadeler ve beklentiler; İngiltere ve Fransa'nın değerlendirilme biçimleri ve İran hakkındaki olumsuz kanaatler Malkom Han'ın genel düşünce tarzına uymamaktadır. Vasiyetnâmenin Türkçesi için Mehmed Galib, agm, 74- 90; Engin Deniz Akarlı (çev. ve yay. haz.), *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978; aynı yazar, "Tanzimat Dönemi ile İlgili Bir Belge: Fuad Paşa'nın Siyasî Vasiyetnâmesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 4 (Kış 1978), s. 130-138. Aslı Fransızca olan ve kaynaklarda Malkom Han tarafından Farsça yazıldığı belirtilmemesine rağmen Farsçası için *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd- Devle*, s. 499- 507. Vasiyetnâmenin Farsça ve Türkçesi ile yapılan karşılaştırmada bariz bir fark yoktur. *Politika-ye Devleti*'de Malkom Han İran'ın içinde bulunduğu iç ve dış koşulların geniş bir panoromasını çizer ve ilşkide bulunduğu devletleri tek tek sorgular. Bir dış politikası olmayan İran devletine dengeleri gözetken bir politika tavsiye eder. *Politika-ye Devleti* metni için *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd- Devle*, s. 251-285.

³⁷³ Ali Rıza-Mehmed Galib, *age.*, s. 115

³⁷⁴ Hairy, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 39.

temel konuları daha çok yönetim, hukuk, din, eğitim, bilim ve teknoloji, uluslar arası ilişkiler ve ekonomik gelişme yolları üzerinde toplanır. Ancak onun düşüncesinde geniş yer alan ve İran için somut çözümlere gittiği yönetim şekli, hukuk devleti formu, yeni bir din olarak va'z ettiği insaniyetçilik anlayışı ve eğitimin yaygınlaştırılmasına imkân sağlayacağı düşünülen alfabenin yenilenmesidir. Malkom Han'ın siyasal ve toplumsal dönüşüm konuları kendisi ve kendisinden sonra gelenler tarafından çok çeşitli çalışmalarla öne çıkarılmıştır.

Usul-e Temeddun va Harf-e Garib ve *Neom va Yekza* (Uyku ve Uyanış) gibi genel yenileşmeyi öne çıkaran, Avrupa pratiklerini içeren ve İran ve Avrupa'yı karşılaştıran çalışmalarından sonraki Malkom Han'ın ilk ciddî eseri, kaynaklarda *Kitabçe-ye Gaybi* olarak geçen ancak ikinci başlığı *Defter-e Tanzimat* olanıdır. Ancak bu tez çalışmasının amacına uygun olarak Malkom Han'ı anlamakta *Defter-e Tanzimat* kullanılacaktır. Malkom Han'ın ilk diplomatik görevi olan 1857'de İngiliz-İran görüşmelerinin, İran'a ağır şartların dayatılmasına bağlı olumsuz havanın etkisi ve bu görev esnasında iki kez yakından gördüğü ve inceleme fırsatı bulduğu Osmanlı Tanzimat ve 1856 Islahatı'nın etkisi altında 1858-1860 arasında kaleme alınan *Defter-e Tanzimat* İran'da idarî reformlar yapılmasını ve bunların neden ve nasıl yapılmasını içeren ilk derli toplu çalışmadır.³⁷⁵ Eseri farklı kılan nokta bu çerçevedeki diğer öncü çalışmaların daha çok gözlemlere dayanan ve Batı değerlerinin üstünlüğünü gözler önüne seren tasvirler ve tek konuyu ele almalarıdır. *Defter-e Tanzimat* belirli bir mantığa, sistematığe ve uygulanabilir unsurlara sahiptir. Malkom Han yine bu eserinde idarî yapıyı bir bütün olarak ele almış ve yanlış, bozuk yönlerini kritik ederek, bu yapıda neyin/ nelerin değişmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Daha sonraları yazacağı *Meclis-e Tanzimat* (*Tanzim-e Leşker va Meclis-e Edare*), *Mebde-i Terakki*, *Şeyh va Vezir*,³⁷⁶ *Destgâh-i Divan* olmak üzere, tüm çalışmalar *Defter-e Tanzimat*'taki eksiklikleri ve tartışılan konuları açmaya yöneliktir.³⁷⁷ Merkezî ve taşra yönetimini yeniden ve Batı formlarında düzenlemeyi öneren Malkom Han, güçler ayrımını ve her türlü idarî düzenlemeyi kanunî temellere bağlamaya özen göstermiştir.

³⁷⁵ *Defter-e Tanzimat* için *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 23-59.

³⁷⁶ Hayalî konuşmalara dayanan *Şeyh ve Vezir*'de İslâm milletin ilerlemesi için yenilikler yapılmasını savunan Osmanlı sadrazamı ile bunlara karşı olan bir ulema arasında canlı bir tartışma sözkonusudur. Müslümanların ilerlemesi için her yolu denemeleri gerektiğinin dinen bir mahzuru olmadığı ve dinin bunu emrettiği üzerine kurgulanan risâlede Malkom Han akılcı ve geçerli sebepler ileri sürerek vezirin haklılığını şeyhin ikna olması ile gösterir. Bu risâle aynı zamanda Malkom Han'ın milliyetçilik üzerine düşüncelerini içerir. Risâle için *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 371-401.

³⁷⁷ Bu eserlerini İstanbul'da yazdığı üzerine bkz. Algar, *Malkom Khan*, s. 67 vd.

Osmanlı'da gördüğü Tanzimat meclisleri örneği üzerinden duran ve İran'da da bu tür meclisler oluşturulmasını ve bu meclislerin yönlendireceği ülke yönetiminde kanun hakimiyetinin tesisi üzerine inşa ettiği önerilerinde iki meclis tipi öne çıkar: Kanunları hazırlama görevi olan bir tür yasama meclisi niteliğindeki **Meclis-e Tanzimat** ve hükümetin icrasını gerçekleştiren bir tür bakanlar kurulu olan **Meclis-e Vüzera**. Bu iki meclis, güçler ayrımı ilkesine dayalı olarak, hükümet işlerini üstleneceklerdir. Osmanlı'daki **Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye**'den esinlendiği açık olan Meclis-e Tanzimat, Meclis-e Vüzera üyeleri ile Şah ailesinden katılanlarla birlikte, onbeş ilâ yirmi kişiden oluşacaktır.³⁷⁸ Üyelerin eşit oy hakkına sahip olacağı; içlerinden birinin başkanlık yapacağı ve kararların oy çokluğu veya gerekirse gizli oyla alınacağı Meclis-e Tanzimat toplantılarında görüşler serbestçe açıklanacaktır. Meclisin belli bir gündemle toplanmasını şart koşan Malkom Han'a göre bu meclis aynı zamanda yılda bir kez hükümet buyruklarını ve atamaları yapmak için toplanacaktır.³⁷⁹ Yönetim işlerini düzenlemek için hakları belirleyen "hukuknâme"; suçlarla ilgili olarak "cezanâme"; askerî düzen için "nizamnâme"; yönetimin işleyişi için "idarenâme" ve bu birimler arasındaki koordinasyonu sağlayan "divannâme" olmak üzere beş kanun kitabı oluşturulmasını öneren³⁸⁰ Malkom Han, kanunların halkın anlayabileceği dilde, her kanunun isim ve numarası olmasını ve bu kanunların halka ve alt kademelerdeki memurların duyması için resmî gazetede yayınlanmasını şart koşar.³⁸¹

Adalet, içişleri, dışişleri, eğitim, ticaret, maliye, savaş ve saray bakanlarından oluşacak Meclis-e Vüzera sık sık toplanacak ve her biri diğer bakanlıklara bilgi verecek ve her bakanlığın görev ve yetki alanları kanunlarla belirlenmiş ve sınırlı olacaktır.³⁸² Her bakanlığın kendi iç tüzüğü olacak ve hiçbir bakanlık izinsiz maaş ve memur alımında

³⁷⁸ Meclis-i Vâlâ'nın üyeleri çoğunlukla bürokratlardan ve temsilcilerden oluşurken Meclis-e Tanzimat yürütme ve saray çevresinden oluşacaktı. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin üye sayısı, seçimi ve süresi için bkz. Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 77 vd.

³⁷⁹ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 39-40. Meclis-i Vâlâ'nın işleyişiyle ilgili olarak karşılaştırmak için Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 43.

³⁸⁰ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 40.

³⁸¹ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s.37. Kanunların yapılması ve uygulamasını Meclis-e Tanzimat'a veren Malkom Han daha sonra yazacağı *Defter-e Kanun*'da bu hakkı başkanına "vekil-e divan" denilen "divan-e gaza"ya verir. Bir tür üst mahkeme işlevi gören bu divan Adalet Bakanlığının üstünde ve suçlu devlet memurlarını yargılama yetkisine sahip olacaktı. "mir-gaza" adı verilen bir memur bu işle uğraşacaktı. Bkz. *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 126 vd. Bakhsh'i bu modeli Fransız sisteminden alındığını söylemesine rağmen Osmanlı'da bu işi üstlenen Meclis-i Vâlâ olduğuna ve uygulamalarından Malkom Han'ın haberdar olduğuna göre Meclis-i Vâlâ'nın model alındığı daha doğrudur. Bakhsh'inin iddiası için Bakhsh, *age.*, s. 9; Meclis-i Vâlâ'nın yargı yetkisi ve yargılamaları için Seyitdanlıoğlu, s. 118 vd.

³⁸² *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 42-43.

bulunamayacaktı. Fırsat eşitliğini ve modern eğitim almayı teşvik edecek olan hizmete girişte yetenek ve aldığı eğitim öne çıkarılacak; rüşvet ve haksız kazancın önüne geçmek için emeklilik ve yeteneğe bağlı ödüllendirilme getirilecekti.³⁸³ Malkom Han'ın önerileri içinde taşra yönetimi bahsinde ise taşranın eyaletlere bölünmesi ve her eyalette merkezdekine benzer meclislerin olması; bu meclislerin başında eyalet yöneticisi, ilgili memurlar ve eşraf bulunması esastır. Üyeliğin üç yılda bir değişeceği bu eyalet meclisleri vergileri, fiyatları, ve kanunların doğru uygulanmasını denetleyecek ve kanunlar çerçevesinde halkın işlerini görecekti.³⁸⁴

Malkom Han'ın temel beklentisi, Osmanlı devlet ve aydınlarının beklentisi gibi, merkezleşmeyi güçlendirmektir. Bunun için merkezî bir adalet sistemini; ülke geneline yaygınlaştırılmış temel eğitimi; modern ilkelere göre yapılanmış bir orduyu ve saraydan ayrı bir hükümeti ve bağlı organlarını betimlemiştir. O ayrıca gelir-giderlerin güvenli hesaplanmasına dayalı bir bütçeye, bir devlet bankasının kurulması meselesine ve devletin kontrolünde bir darphaneye, merkezle taşrayı birleştirecek olan yeni yolların inşasına ve posta hizmetinin düzenlenmesine özel önem vermiştir.³⁸⁵ Onun önerileri arasında kanun önünde eşitlik, keyfi cezalandırmaya karşı yasal güvence, fırsat eşitliği ve inanç özgürlüğü sık sık vurgulanmıştır. Yasal güvence arayışını öne çıkaran Malkom Han'a göre kanuna dayanmadan hiçbir yönetici cana kastedemeyecek ve mülkiyeti gasp edemeyecekti.³⁸⁶

Defter-e Tanzimat'ta yer verdiği ve temel hüküm içeren ilk düşüncesinde Malkom Han "İran'ın hükümet şekli saltanat-e mutlak olmalıdır" der.³⁸⁷ Bu noktada Malkom Han, bütün yürütme, yasama ve yargı yapısının üstüne şahı koyarak her türlü yürütme ve yasamanın yanı sıra atama ve görevden almayı da şahın eline verir.³⁸⁸ Malkom Han'a göre Şahın arzusu ve genel halk istencine dayalı olacak olan kanunlar, Şahın imzası olmadan yürürlüğe giremeyecektir.³⁸⁹ Nasreddin Şah'ı İran'ın Deli Petrosu olarak gören³⁹⁰ ve her zaman Şah hakkında iyi şeyler söylemeye ve övmeye özen gösteren

³⁸³ Aynı eser, s. 43.

³⁸⁴ Aynı eser, s. 46- 48.

³⁸⁵ Aynı eser, s. 56-57.

³⁸⁶ Aynı eser, s. 44-55.

³⁸⁷ Defter-e Tanzimat için *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 38.

³⁸⁸ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 38 Osmanlı meclislerinde de benzer bir durum vardır. Padişah Tanzimat fermanında kanunlara uyacağına sadece söz vermiş; meclislerin oluşturulması yine onun *irade-yi seniyesi* ile olmuştur, son söz yine ona aittir. Bkz. Seyitdanlıoğlu, s.113 vd.

³⁸⁹ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 37-38.

³⁹⁰ Algar, *Malkom Khan*, s.69, 75,

Malkom Han'ın Meclis-e Tanzimat'ı Şahın yetkilerini sınırlayacağı yönündeki eleştiriler karşısında, (hayalinde Batı tipi parlamento olmakla birlikte) savunduğu bu meclis yapısının, aksine Şahın gücünü artıracığını öne sürmüştür. Nasreddin Şah'ın aslında reforma taraftar olduğunu, yeniyi ve eskiyi temsil edenlerin tartıştığı ve karşılıklı diyaloglar üzerine kurulu *Refik va Vezir* adlı eserinde Malkom Han reformlara karşı olanların üst kademedeki yöneticiler olduğunu belirtir ve bunlar Şahın etrafını sardığından onun gerçekleri göremediği iddiasındadır.³⁹¹ Malkom Hanın Şah hakkındaki düşünceleri, belki onu yakından tanıma fırsatı bulduğundan gerçekleri yansıtmakla birlikte, “saltanat-e mutedil”in İran şartlarında mümkün olmayacağına bilincindedir.³⁹² Liberal Avrupa devletlerini görmezlikten gelen Malkom Han'ın dikkatinde, Osmanlı tecrübesine referansla yürütme erkine karışmamaya özen gösteren ama son sözü söyleyen Osmanlı padişahının olduğu açıktır.³⁹³ Osmanlı bürokrasisinin etkinliğini ve padişahı denetlemeye çalıştığının da farkındaydı. O, Osmanlı'da olduğu gibi, kanunların yerleştirilebileceğine; buna dayalı yönetimin olabileceğine ve meclislerin kurulabileceğine büyük ümit besliyordu. İran'ın kendine gelebilmesi ve sıçrama yapabilmesi için önündeki tek engeli kanun yokluğuna bağlayan Malkom Han'ın bu görüşlerine şüphesiz dönemin birçok devlet adamı ve aydını da katılıyordu.³⁹⁴ Malkom Han, İran üzerinde İngiliz ve Rus sömürge rekabetinin alabildiğine hızlandığı dönemde, İran'ın varlığını sürdürmesi ve ülkenin modernleşmesi için bu reformları yapmaktan başka seçeneği olmadığını savunuyordu. Bunun için görüşlerini yaymaya özel gayret sarf ettiği görülür. Osmanlı reformcularında da olduğu gibi, o da İran'ın içinde bulunduğu olumsuz şartların kanun yaparak değiştirilebileceği inancını taşıyordu.³⁹⁵

Malkom Han, özellikle yönetim alanında olmak üzere, Batılı değerlerin tüm olarak benimsenmesinden yanadır. Geleneksel yönetim ve düzenin, Batı'nın ileriliği karşısındaki düşkün durumuna bakarak, İran'da işe yarar hiçbir şeyin olmadığını ve bunun için eksiksiz ve çekincesiz her şeyi Batı'dan almaları gerektiğini savunur.³⁹⁶ Ona göre geçmiş reformların tecrübesinin başarısızlığının en önemli nedeni bir kurum oluşturulurken onunla ilişkili olan diğer kurumların alınmamasının reformun güdük

³⁹¹ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 62.

³⁹² Aynı eser, s. 32.

³⁹³ Genellikle Osmanlı ve Rus örneklerini birlikte verdiği görülür. *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 32.

³⁹⁴ Bakhsh, *age.*, s. 11.

³⁹⁵ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 35.

³⁹⁶ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 31.

kalmasına yol açtığını söyler; bildik bir teşbihle devleti bir makineye benzetir ve bir makinenin eksik bir parçası olmasının üretimi durduracağını vurgular.³⁹⁷ Tüm bir mekanizmanın ithalinin İran koşullarında hiçbir sorun yaratmayacağını dile getirirken Malkom Han yeni sistemin geleneksel yapılar üzerine oturabileceğini ve çatışma ihtimâlini yadsır. Geçmiş İran tarihî birikimini görmezlikten gelmesi, onun Ermeni etnik kimliği ile ilişkilendirilse de, daha çok geçmiş birikimi göz önüne almamasında Batılı değerlerin yaratacağı çatışmanın farkında olduğu ve bunu aşmak için geçmiş birikimi yadsıdığı düşünülebilir.³⁹⁸ Önerdiği kanunlar ve kurumlaşmalar içinde İslâm problemi ve özelde Şîî din adamlarının toplumsal ve siyasal konumları ile hiç ilgilenmemesi veya yer vermemesi şaşırtıcıdır. Belki de o yapılacak reformların dinî yapıyı etkilemeyeceği veya din adamlarının modernleşmeden yana olacağını düşüncesindeydi.³⁹⁹

Malkom Han'ın hayat hikayesine bakıldığında Batılı anlamda modern milliyetçi düşünceden habersiz olduğu düşünülemez. Ancak onun düşünce sistematığında milliyetçilik merkezî konumda değilse de, tanımladığı devlet ve toplumun millî karakterde olması kaçınılmazdır. Ona göre farklı dil ve kültürlerin olduğu İran gibi bir ülkede, o zamana kadar birliği ve bütünlüğü temin eden en önemli unsur dindir. Dinin ürettiği bütünlükçü yapıyı geleneksel milliyetçilik olarak görür; Bunun temsilcisi Şîî din adamıdır (şeyhdir). Ancak ona göre din modern toplumun tüm ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Onun için bunun yerini insanlar arası yakınlaşmayı sağlayacak herkesin ortak konuştuğu dil alabilir. Fars diline ve kültürel ortaklığa vurgu yapan Malkom Han, modern milliyetçiliğin temsilcisi olarak bürokrati görür (vezirdir). Düzeni sağlayan ve işleri yürüten memurun kullandığı dilin millî birliği sağlayabileceğine inanan Malkom Han, ortak dilin İran'daki çeşitli dinî azınlıkları da kucaklayacağına inanır.⁴⁰⁰

Malkom Han'ın din hakkındaki görüşünü belirleyen, geçmiş dinî-etnik kimliği ile ait olduğu ülkenin dinî gerçeği arasındaki travmatik duygusal çatışma olsa da, daha çok

³⁹⁷ Bakhash, *age*, s.13.

³⁹⁸ Hairi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 41.

³⁹⁹ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 31; Hairi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 39-40. İlk dönem çalışmalarında Malkom Han İslâm'ın diğer dinlere göre daha az dogmaya ve daha dünyevî kurallara sahip olduğunu; özünde onun ilerici yönünü ve İslâmlıkla ile Batı tarzı gelişmenin çatışmayacağını iddia etmesi üzerine bkz. Algar, *Malkom Khan*, s. 75 vd.

⁴⁰⁰ Malkom Han doğrudan milliyetçiliği va'z etmez. Onun siyasal düşüncesinde milliyetçilik tamamlayıcı bir unsurdur. Malkom Han'ın milliyetçiliği nasıl anlamlandırıldığı *Şeyh ve Vezir* adlı risâleden çıkarılabilir. *Şeyh ve Vezir* için bkz. *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 371-400.

aldığı eğitim;⁴⁰¹ Ahunzâde'nin materyalist görüşleri ve tüm modernleşme düşüncesinin temel çıkış noktası olan laik kanun ve kurumların doğasına dayanmasıdır. Osmanlı aydınlarının İslâmî kimlikleriyle gittikleri Avrupa'da karşılaştıkları pozitivist ve materyalist düşünce tartışmalarının etkisi altında yaşadıkları kişilik çatışması aslında bu dönem tüm İslâm dünyası aydınlarında görülür. Malkom Han, kendi dinî inancının sarsılmasıyla yerine koymaya çalıştığı masonik insanîyetçiliktir.⁴⁰² Dönemin Mısır, Osmanlı ve İran devlet adamları ve aydınları arasında çok yaygın olan masonik düşünceler ve Avrupa'nın önde gelen mason localarına birçoğunun üyeliğinin⁴⁰³ yanı sıra Avrupa'nın içinde bulunduğu fikrî tartışmalar ve bunları kendi felsefî düşünceleriyle kıyaslamaları Müslüman aydınının dinî inancını sorgularken sarsılmasını da tetikler. Ancak ilginçtir ki İslâm dünyasında hiçbir yerde yalnız Müslümanların kurduğu herhangi bir Mason Locası olmamasına rağmen, İran'da ilk masonik İran örgütü **Feramuşhâne** onun tarafından 1860'larda kurulmuştur. Öte taraftan zaten kendisinin de Fransız Büyük Locasına girişi, tüm İran diplomatik heyetle birlikte 1857 yılında olmuştur.⁴⁰⁴ Bütün dinlerin insanlığın gelişmesini açıklamaya çalıştığını ancak açıklama için yeter olmadığı noktasında bir inanç arayışına girişen Malkom Han, pozitivist bir din tasarlar. Kişisel ahlâkı öne çıkaran, ibadet ve itikadı yadsıyan, ödül ve ceza korkusundan arındırılmış bir din tasavvur eden Malkom Han'da yine de bir tanrı inancı mevcuttur. Ancak, özellikle Avrupa bilim ve fennindeki gelişmelerin karşısında, varolan dinlerin tümünün uzun süre ayakta duramayacağı öngörüsünü de taşır. Akla dayalı ve onunla açıklanabilen bir tanrı ve din olgusunu hiçbir zaman felsefî anlamda tartışmayan Malkom Han dini pragmatik anlamda; insanın moral davranışı için gerekli olduğu seviyede kullanır. Bu durum ona İslâm'ın öz kaynakları ile ilerici bir din olduğu noktasından pozitivist bir din anlayışına kadar geniş bir alanda söz söyleme imkânı sağlar.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Malkom Han'nın Paris'te Politeknik'te doğa bilimleri okuduğuna dair bkz. Ademiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 99.

⁴⁰² *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 315 vd.

⁴⁰³ Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının masonluğu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *II. Abdülhamid ve Masonlar*, 3. Basım, İstanbul: Eylül Yayınları, 2001, Genel İslâm dünyası ve İran Masonluğu için bkz. Abdulhadi Hairî, *Tarih-i Cümnbüşha-yi Faromasonrari der Küşverha-yi İslâmî*, Meşhed: Estan-i kudsi-yi Razvi, 1368 (1988).

⁴⁰⁴ Lambton ve Bakhash'a göre Malkom Han'ın kurduğu, Avrupa masonluğundan ilham alınmakla birlikte, Feramuşhâne'nin masonik bir örgüt olmadığı ve Avrupa mason locaları ile herhangi bir bağının bulunmadığı üzerine bkz. Lambton, *Qajar Persia*, s. 306; Bakhash, *age.*, s. 17.

⁴⁰⁵ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 347.

Feramuşhâne’yi yaygınlaştırma çalışmaları sırasında yazdığı *Usul-e Ademiyyat*’ta, Avrupaî hümanist ve pozitivist düşüncelerin etkisi altında, doğal gelişimi cansız, hayvan ve insan üçlüsü üzerinden açıklar. İnsanlığın gelişimini bilgilenme (“ilm”) ile ilişkilendirir. Darwin ve Kant etkilerinin görüldüğü, insanlığın dinî, felsefî ve bilimsel safhalardan geçtiği süreçte insanın en büyük özelliğinin bilgi edinme ve bunu kullanma yeteneğinin insan ve hayvan arasındaki farkı da belirlediğini belirten Malkom Han, bilgi edinmeyi ve bunu kullanmayı eğitimle bağlantılandırır.⁴⁰⁶ Batıda yeni bir uygarlığın kurulduğunu ve bunun eğitimdeki ilerlemelerle mümkün olduğunu savunur ve eğitimi **temeddün** (uygarlık) için hayatî görür.⁴⁰⁷ İlk çalışmalarından itibaren, *Kanun* gazetesinde de, sık sık eğitimin önemine vurgu yapar; kanunların ve yeni düzenin topluma benimsetilmesinde laik eğitimin yaygınlaştırılmasını şart görür. Gerçi Osmanlı devletindeki eğitim uygulamalarının ve Yeni Osmanlıların büyük etkisini taşımasına rağmen Sipehsalar’ın sadrazamlığı döneminde bir eğitim ıslahında ve modern laik okulların açılmasında onu ikna eden, teşvik eden ve en büyük desteği veren şüphesiz Malkom Han’dır.⁴⁰⁸ Eğitimin en önemli meselesi olarak kullanışlı bir alfabenin yokluğunu görür. Bu alfabe konusu şüphesiz onun İstanbul’da bulunduğu zamanda Osmanlı eğitim reformları üzerine yapılan tartışmalarla şekillenmiştir. Daha çok Ahundzâde’nin destekçisi olarak bilinmekle birlikte kendisinin de bir önerisi vardır⁴⁰⁹ ve dönemin tartışmalarına bizzat katılmıştır.⁴¹⁰ Kendi buluşu olan ve “Hatt-ı Malkomî”

⁴⁰⁶ *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 349 vd.

⁴⁰⁷ Menashari, *age.*, s. 30 vd.

⁴⁰⁸ *Ademiyyet, Endişeha-yi Terakki*, s. 144 vd; Malkom Han’ın Sipehsalar’ın üzerindeki etkisi için bkz. Algar, *Malkom Khan*, s. 104 vd.

⁴⁰⁹ 1868 yılında ortaya koyduğu önerisine göre, Latin alfabesi gibi, tüm harflerin tek bir formu vardır; Arap harflerin ilk formunu kullanan Malkom Han’ın önerisinde harfler birleşmez; tüm harfler tek tek yazılır; sesli harflerin altına ve üstüne konulacak hareketlerle tek bir sesli harfi karşılayacak biçimde düzenlenir. Eğer sesli harf yazılmamışsa ona uygun hareketler konur. Kelimeye göre değişen sessiz harflerin (k, n, t, z vb.) yalnız bir tanesini kullanan Malkom Han, Ahundzâde’ninki ile birlikte ve ondan ayrı olarak da, İstanbul’da yeni girişimlerde bulunur. 1870 yılı içinde bu girişimlerinden bir sonuç alamaz. Resniye’ye göre, Malkom Han alfabe ile ilgili örnek çalışmalarını 1885 yılında *Zuruf-u Emsal-i Müntehibe* adı altında almış bir sayfalık bir risâle olarak Londra’da yayınlamıştır. Bu risalenin altı sayfası Türkçe yazıma ayrılmıştır. Mehmet Emin Resulzâde “Kendisi icad etmiş olduğu elifba ile numune olmak üzere birkaç kitap dahi bastırmıştır. Elifbasını vaktiyle Osmanlı devletine dahi takdim eylemiş, bu hususta imtiyaz talep etmiş, fakat Encümen-i Maarif tarafından reddedilmiştir” demesi örnek çalışmaları olduğu izlenimi vermektedir. Ancak Algar bu konudan hiç bahsetmiyor. Mehmed Emin Resulzâde, *İran Türkleri Türk Yurdu ve Sebülürreşad’daki Yazıları*, Haz. Yavuz Akpınar- İ. Murat Yıldırım - Selahattin Çağm, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 74. Malkom Han’ın alfabe tartışmalarındaki yeri için yine Algar, *age.*, s. 86 vd.; *Zuruf-u Emsal-i Müntehibe* risâlesi hakkında ve Türkçe örnekler için Resniye, *age.*, s.170-171.

⁴¹⁰ Algar, *Malkom Khan*, s. 89 vd.; Tansel, *agm.*, s. 224 vd.; Resniye, s. 115 vd.

dediği alfabetini savunmak ve benimsetmek için uzun süre çaba harcar; öyle ki bu konuyu ele alan dört risâle yazar.⁴¹¹

Malkom Han'ın düşüncelerinde, her yönü ile Batılılaşma olmakla birlikte, o daha çok yönetimin modernleştirilmesi; onu gerçekleştirecek bir zihniyet ve unsurların yaratılması, laik bir devlet ve toplum oluşturulması noktalarında genel bir eğilimi temsil eder. Masonik dini, laik eğitimi, pozitivist aklı, modern bilimi ve Batı anlayışını hep bunlarla ilişkilendir ve açıklayıcı kavramlar olarak kullanır.⁴¹²

İran için olduğu kadar tüm İslâm dünyası için görüş ve eylemleriyle adından söz ettiren önemli bir şahsiyet de, aslen İran'da Hemandan yakınlarında bir kasabasında doğmakla birlikte, Cemaleddin Afganî'dir (1838/9- 1897).⁴¹³ Afganî'nin görüş ve

⁴¹¹ *Şeyh ve Vezir, Numune-yi Hudut-e Ademiyyet, Mukaddime-yi Gülistan-e Sadi, Muayyib-e Had-e Malkomî* adlı risaleleri ve örnekler için *Risaleha-yi Mirza Malkom Han Nazım üd-Devle*, s. 371- 487.

⁴¹² Menashari, *age.*, s. 36.

⁴¹³ Hayatının ilk otuz yıllı hakkındaki bilgiler güvenilir kaynaklara dayanmayan Cemaleddin Afganî muhtemelen 1838/9'da İran'ın Hemandan yakınlarında ve çoğunlukla Azerbaycan Türkçesi konuşulan Esatabad köyünde doğdu. Babası ile birlikte 1852'de kutsal şehirleri ziyaret etmek ve dinî eğitim almak için Irak' gitmiş, 1856'da İran'a dönmüştür. 1857'de Hindistan'a, 1861'den 1865'e kadar Mekke, Irak ve muhtemelen İstanbul yoluyla İran'a seyahat eder; 1866'nın sonuna doğru Afganistan'a geçen Afganî burada bilgisi ve yeteneği ile dikkat çekmiştir. Afganistan Emirliği için siyasi mücadele yapan Azam Han'ın müşaviri olan Afganî desteklediği Azam Han'ın yenilgisi karşısında Afganistan'dan bir yıl sonra kovulur. Bombay ve Kahire üzerinden İstanbul'a 1870 başında gelen Afganî 1870'de Darülfünun'da verdiği nutukta "Peygamberliğin bir sanat olduğunu" söylemesi yüzünden İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. 1871'de Kahire'ye gitmiş, ve burada uzun yıllar birlikte mücadele edeceği Şeyh Abduh'la tanışmıştır; 1876 veya 1877 yılında Mason Locasına da burada girmiştir. Bu yıllarda Afganistan Tarihini yazmaya giriştiği ve gazetelere yazılar yazdığı görülür. 1878 yılı içinde Mısır iç siyasetindeki mücadeleler içinde rol alan Afganî 1879'da Mısır Hıdivi Tevfik Paşa tarafından Mısır'dan kovulmuştur. 1880-1882 yılları arasında Hindistan'da bulunduğu sırada meşhur *Tabiatçılığa Reddiye*'yi yazmıştır. 1883-1884 yılları arasında onu Paris'te görürüz. Burada, İslâm dininin ilme ve ilerlemeye karşı olduğunu va'z eden Ernest Renan'la tanışmış ve onun teşvikiyle İslâm'ın bilime katkısı ve ilerlemeye mani olmadığı üzerine yazılar yazmıştır. 1884'de Paris'te Şeyh Abduh'la birlikte *Urvetu'l Vuska* gazetesini çıkarmışlardır. Gazetenin siyasî baskılar sonucu kapatılması üzerine Mısır ve Sudan problemlerinin çözümü için İngiltere-Mısır arasında aracılık yapan ünlü oryantalist Wilfrid S. Blunt'la buluşmak için 1885'de Londra'ya gitmiştir. 1886 ve 1887 yılları arasında uzun yolculuklardan sonra ilk kez ciddi olarak onu İran'da görürüz. 1887'de bilinmeyen bir sebeple Rusya'ya gitmiş, ve 1889 Münih'te Nasreddin Şah'la görüşmüş ve onun isteği üzerine beraber tekrar İran'a dönmüştür. İran'da cumhuriyet veya olmazsa meşrutî hükümet kurulması yönündeki propagandalarından dolayı 1891'de İran'ı terk etmek zorunda kalmıştır. 1891-1892 yılları arasında Afganî, Basra, Bağdat ve Londra'dadır. 1891 yılında İran'da başlayan Tütün İsyanına Malkom Han'ın *Kanun* gazetesindeki yazı ve mektupları ile aktif olarak katılmıştır. 1892'de geldiği İstanbul'da II. Abdülmaid lehine bir İslam Birliği projesi çalışması içinde bulunur. Ancak İstanbul'daki çevresinde çok sayıda İranlıdan biri olan Kirmani adlı iflas etmiş bir tüccarın Nasreddin Şah'a suikast düzenlemesi ve şahın ölmesi üzerine yeni İran Şahı Muzafereddin Şah'ın (1896-1907) İran'a iadesi yönündeki bütün ısrarlarına rağmen ona dokunmayan ama onu tecrit eden II. Abdülhamid'e İstanbul'dan ayrılmak istediğini söylemesine rağmen bir cevap alamaz. 8 Mart 1897'de İstanbul'da kanserden ölmüştür. Cemaleddin Afganî'nin hayatı ve eylemleri hakkında geniş bilgi için Nikki R. Keddie, *Cemaleddin Efganî - Siyasî Hayatı*, Çev. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul: Bedir Yayınları, 1997; Elie Kedourie, *Afghani and Abduh, An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London, Frank Cass&Co Ltd, 1966. Mümtaz'er Türköne, *Cemaleddin Afganî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994; Alaeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Efganî*, 2. Baskı, İstanbul: Sebil, 1995; Cemaleddin Efganî, Şeyh Abduh, *Urvetu'l Vuska*, Çev.

eylemleri, tüm Doğu -İslâm dünyasına yönelik olmakla birlikte, daha çok İran'da yankı bulması kayda değerdir. Aslında Afgani'nin duruşu 19. yüzyılın ikinci yarısındaki önemli olaylardaki rolü ve görüşlerinin nasıl algılandığı ile ilgilidir. Renkli ve hareketli hayatıyla öne çıkan Afgani'nin düşüncelerinde bir bütünlük yoktur. Daha çok şartlara ve olaylara göre açıklanmış görüşleri eklektik olarak bir araya getirildiğinde akla dayalı İslâmî bir reformizmi; Batı bilimsel gelişmelerini sahiplenerek İslâm toplumlarının uyanışını; millî dillerin varlığına ve geliştirilmesine verdiği önem ile anti-emperyalizm karşısında İslâm birliği tasavvuru çerçevesi içinde düşünülmelidir.

İslâm birliği fikri, kısmen 18. yüzyıl ve çoğunlukla 19. yüzyıl içinde, Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu siyasal atmosfere bağlı olarak Osmanlı aydınlarının devleti düşkünlükten kurtaracak ve Batılı emperyalist güçlere karşı dayanışmacı bir cephe oluşturacak bir ideoloji arayışları ile doğrudan ilişkilidir. Bir Osmanlı vatansızlığı üzerine kurgulanan Osmanlıcılıkla yanyana gelişen ve alternatif bir söylemden çok onu destekleyici nitelikte olan; İslâm'ın yeniden ve modern kavramlarla yorumlanmasını, dinî temel metinlere dayalı İslâmcılık düşüncesinin siyasal ihtiraslarını öne çıkaran İslâm birliği fikri Osmanlı yönetici elitlerinin ve her türden Osmanlı aydınının az veya çok sahiplendiği bir ideoloji olmuştur.⁴¹⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başına kadar Namık Kemal'den Celal Nuri'ye, Tunuslu Hayrettin Paşa'dan Sait Halim Paşa'ya, Ali Suavi'den Ziya Gökalp'e, Esat Efendi'den Şemsettin Sami'ye kadar birçok Osmanlı aydınının üzerinde kafa yorduğu İslâm birliği fikri II. Abdülhamid'in şahsında ve sahiplenmesinde siyasî bir lider de bulmuştur. Ancak II. Abdülhamid'in İslâm birliğinden beklentisi, iç ve dış siyasal gelişmelere bağlı ve İslâm toplumlarının önemli bir kısmı için dinî-siyasî referans olan halifelik kurumunu öne çıkararak, siyasal gücünü pekiştirmek, Osmanlı İmparatorluğunu güçlendirmek ve bunlar için pragmatik siyasal hareket alanları bulmak olmuştur.⁴¹⁵ Yeni Osmanlı modern siyasal düşüncesinin tartışma ikliminde gelişen İslâm birliği fikrinin tüm İslâm dünyasını kapsayacak ideolojik ve siyasal bir harekete dönüşmesi, farklı beklentileri olan, II. Abdülhamid'in ve Afgani'nin siyasal ihtirasları ile mümkün olmuştur. Ancak dönemin İslâm birliği fikrinin savunulması Osmanlı aydınları ve Afgani ile sınırlı değildir; Rus egemenliğindeki

İbrahim Aydın, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987. Etnik kökeni üzerindeki tartışmalar ve faaliyetleri için Sasaki, *Siyasetgaran-i Devre-ye Kaçar*, s. 184-235.

⁴¹⁴ 19. yüzyıl Osmanlı siyasal düşüncesinde İslâmcılığın ortaya çıkışı için Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim yayınları, 1991.

⁴¹⁵ II. Abdülhamid'in İslâm birliği üzerine girişimleri için Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslâm Birliği*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.

Kırım'da İsmail Gaspıralı'dan İngiliz egemenliğindeki Mısır'da Şeyh Abduh'a; İran Kaçar hanedanına mensup Mirza Hasan Han Şeyh'ül Reis'ten (1848-1920), Hind Müslümanlarının Hilafet hareketine kadar geniş bir coğrafya ve dönem içinde bu fikrin çok sayıda savunucuları ortaya çıkmıştır.

İslâm'ın geleneksel örtüsünün kaldırılarak asıl kaynaklarına dönülmesini ve bunun üzerinden çağın gelişme ve anlayışlarını açıklayacak biçimde modern olarak yeniden biçimlendirilmesini savunan Afganî,⁴¹⁶ bir İslâm modernizmi olgusunu ciddi olarak ilk kez gündeme getirmiştir. İslâm'ın terakkiye mani olmadığını ve laik bilimsel gelişmeleri teşvik ettiğini söyleyerek Afganî, devrin bütün Müslüman aydınlarının temel ikilemi olan, din ile bilim arasındaki çelişik duygularını İslâm lehine bir temele oturtmuştur. Malkom Han'da ilk izleri görülen ve daha sonraları bir dönemin müslüman aydınlarını etkisi altına alan materyalizme karşı,⁴¹⁷ açık ve net tavır takınmasının yanında, İslâm'ı olumlayan mantık örgüsü içinde açıklaması, modernlik-İslam arasındaki gerilimi azaltma çabası ve İslam'a başat rol biçmesi Afganî'yi önemli kılan hususlardır.⁴¹⁸

İslâm kaynaklarından delillerle desteklediği yazılarında taassup ve istibdadı yeren ve onun yerine halk idaresi ve kanun hükümetini savunan Afganî aydınlara (ulema) önemli görevler yükler.⁴¹⁹ Bilgi-iktidar ilişkisinin ip uçlarını verdiği görüşlerinde modern bilim ve felsefî konuları önemser; kadın erkek tüm Müslümanların eğitim almasından yanadır; bunları İslâmî kavramlarla açıklar. Emperyalizmin İslâm dünyasını parçalayıp halklarını güçsüz düşürdüğünü iddia eden Afganî tarihe dikkat çekerek İslâm toplumlarına güç alacakları ve hareket noktası olacakları yeri tarih olarak gösterir. Afganî'nin dönemin tüm İslâm aydınları üzerinde olduğu gibi İran aydınları üzerindeki önemli etkilerinden biri onun vatan sevgisine ve milliyet duygusuna verdiği önemde ortaya çıkar.⁴²⁰ Afganî, milliyetçiliği doğrudan va'z etmez; hatta ırk olgusunun öne çıkarılmasına karşı çıkar ve ırkçılığı mahkum eder.⁴²¹ Ancak İslâm toplum ve bireylerinin vatan sevgisi edinmesi, ülkelerine hizmeti düşünmeleri, halkını düşünen yöneticiler arzusu ve İngiliz

⁴¹⁶ *Urvetu'l Vuska*, s. 98-99.

⁴¹⁷ Ünlü reddiyesi ve tesirleri için Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s. 185 vd.; Türköne, *age.*, s. 46 vd.

⁴¹⁸ Afganî'nin amacının ne olduğunu dile getirdiği "Otuz yıldan fazla bir zaman zarfında, benim bütün siyasî yazılarımda daima güttüğüm hedef, gerçek İslâm'ın özünün, dünyada mevcut olan ve bize de gelmekte olan medeniyet prensipleri ile tam olarak uyum içinde olduğunu ve İslâm ülkelerinin yeniden teşekkülünün ancak Kur'an'la mümkün olacağını göstermek olmuştur." ifadeleri onun aynı zamanda görüşlerinin temelidir. 1891'deki Pall Mall gazetesinden aktaran Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s. 370.

⁴¹⁹ *Urvetu'l Vuska*, s. 167 vd. ve 219 vd.; Keddie, s.125; Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 53.

⁴²⁰ Nikki R. Keddie, "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism", Nikki R. Keddie, *Iran: Religion, Politics and Society- Collected Essays*, London: Frank Cass, 1980, s. 38 vd.

⁴²¹ *Urvetu'l Vuska*, s. 81 vd.

emperyalizmine karşı mücadele yollarında kullandığı tüm argümanlar milliyetçiliği anlamlandırır. Söylediği tüm cümlelerde geçen İslâm-Müslüman yerine milliyet-milliyetçiliği koymak yeterlidir.

Ülkenin haklarının korunması ve yönetimin üstlenilmesi için milliyetçi partiler kurulmasını öneren Afganî muhteşem tarihin öğrenilerek hâli hazırdaki düşkün durumun muhasebesinin yapılmasının milliyetçiliğe ivme kazandıracığının farkındadır. Halkla bütünleşmek için aydınlardan halkın dilini sahiplenmelerini ister.⁴²² Tek tek tüm İslâm memleketlerinin vatan ve milliyet mefhumu üzerinden tesis edeceği devletlerin İslâm dünyası için en hayırlısı olacağını savunan Afganî, Batı emperyalizmine karşı bu devletlerin kısa zamanda biraraya gelmek isteyeceklerini ve bunun da İslâm birliğine giden yolu açacağı iddiasındadır.⁴²³ İran bağlamında ilk kez Afganî, Emin üd-Devle, İtimad es-Saltana, Muhiber üd-Devle, Mülk Ara gibi yöneticileri; Şeyh'ül Reis, Tabatabai, Bihbehani gibi İslâmî kimliği olanları; Emin e-Zerb, Malkom Han, Mirza Ağa Han Kirmani ve Nazım'ül İslâm Kirmani gibi laik görüşleri olanları aynı hedefte buluşturmuştur.⁴²⁴ Ancak gelişen olaylar Afganî'yi varolan yönetimlerin güçlerini birleştirmeleri gerektiği sonucuna ulaştırır. Bu amaçla Osmanlı halife- padişahının çevresinde birleşmesi yolunda faaliyet göstermesine yol açar.⁴²⁵ Bu amaçla ilgili bilinen en ciddi girişimi 1892'de geldiği İstanbul'da Türk -İranlı veya Şiî-Sünnî bir komite oluşturulması ve Şiî-Sünnî birliğini tesis etmek yönündeki çabasıdır.⁴²⁶ İngiliz ve Rus egemenliğindeki bölgelerde yayın yolu ile propagandanın yanında ajitasyon

⁴²² Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s. 126-127.

⁴²³ Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, Vol. XLI (1969), s. 24.

⁴²⁴ Dinî-laik güçlerin ittifakı hem Tütün Protestosunda hem de Meşrutiyet Hareketinde önemli başarılar kazanmıştır. Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 54.; Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s. 15, 27.

⁴²⁵ Afganî, İslâm dünyasına yönelen İngiliz, Rus ve Fransız emperyalist-sömürgeci emelleri karşısında Osmanlı İmparatorluğunu ve halife- padişahı bu emperyalist çabalara karşı durmaya çağırır. İslâm halifesine görevini hatırlatır. Onun gözünde Osmanlı yönetiminin yapacağı çok şey vardır; emperyalist baskılara maruz kalan tüm Müslümanların gözü Osmanlıdadır. *Urvetu'l Vuska*, s. 541. Bu yüzden Afganî İslâm birliğinin ancak Osmanlı imparatorluğu etrafında birleşerek mümkün olduğunun bilincindedir. II. Abdülhamid'i bunu gerçekleştirecek tek kişi olarak görür. II. Abdülhamid'e yazdığı İslam birliği meselesi üzerine onun önderliği konusundaki ilk mektubu; ve 1882'de yazdığı makalelerde bu görüşünü sürdürmesi hakkında bkz. Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s.149 vd, 197 vd.

⁴²⁶ Bu çabanın bir ürünü olarak Irak'taki önde gelen Şiî ulema Osmanlı-İran devletlerinin birleşmesi için bildiri yayınladılar. Hairî, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, s. 81. Afganî'nin II. Abdülhamid'in İslâm birliği veya dayanışması üzerine tesis etmeye çalıştığı projenin önemli ayağı olan Şiî din adamlarını yanına çekme politikasına destek olmak için Irak ve İran Müctehidlerine mektuplar yazdığı üzerine Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s. 387 vd.; Karpat, *age.*, s. 374. Ayrıca bu çalışmalar hakkında Keddie, "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism", s. 42 vd.

faaliyetlerini de içeren İslâm birliği projesinde⁴²⁷ Afganî'nin bu dönem İstanbul'daki faaliyetlerinde şüphesiz en önemli yardımcısı, Malkom Han'ın yakın dostu (ancak hiç yüz yüze görüşmemişlerdir) ve yeniden yayın hayatına başlayan *Ahter* gazetesinin editörü, İran modernleşmesinin 19. yüzyıl sonundaki son büyük temsilcisi, Mirza Ağa Han Kirmani'dir (1854-1896).⁴²⁸

İngiliz sömürgesi olan Hindistan gerçekliği üzerinden öne sürdüğü millî dille tesis edilecek millî birliğin felsefî bir kuramını oluşturan⁴²⁹ Afganî bu yönüyle Jön Türk ve İran anayasacılarını derinden etkilemiştir.⁴³⁰ Her gittiğinde İstanbul, Paris, St. Petersburg ve Londra'da bulunan İranlılarla sürekli temas kurması ve 1886'dan itibaren İran'da bulunduğu süre içinde önde gelen devlet ve din adamları ile görüşen Afganî özellikle Batılı bilim ve tekniklerin alınması, kadın-erkek eşitliği, kanun hükümeti ve cumhuriyet, İslâmcılık ve milliyetçilik noktalarında⁴³¹ Osmanlı aydınlarını olduğu kadar İran aydınları üzerinde derin etkiler bırakmıştır.

19. yüzyılın son çeyreğinde İran modernleşmesinin belki de en karizmatik, donanımlı, radikal ve bu yüzden yaşamı dramatik sona eren İran aydını Ağa Han Kirmani'dir (1854-1896).⁴³²

⁴²⁷ Berkes'in Afganî yorumu tamamen olumsuz olmakla birlikte bkz. agy., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 356 vd.

⁴²⁸ Necef ve Samara ulemasının yanında İran'ın önde gelenlerine Afganî'nin İslâm Birliği projesi için mektupları kaleme alanın Kirmanî olduğu üzerine Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 390.; II. Abdulhamid'in Afganî ve çevresinin projesini desteklediği ve onları sık sık ödüllendirdiği ve teşvik ettiği üzerine Ahmed Ruhi'nin annesine yazdığı mektup için bkz. Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, Tahran: Peyam, 1978, s. 302-303.

⁴²⁹ Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s. 173 vd.

⁴³⁰ Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmet Ağaoglu, Mehmed Akif, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp gibi Türk aydınlarına etkisi için Türköne, *age.*, s.104 vd.; Mirza Rıza Kirmani (Nasreddin Şah'a 1896'da suikast yapan kişi), Zeka'ül Mülk, Şeyh'ül Reis Ebu el- Hasan Mirza-yi Kaçar, Mirza Hüseyin Han Habir ül - Mülk, Mirza Ağa Han Kirmani gibi İran aydınlarına etkisi ve onun etrafında oldukları üzerine Keddie, *Cemaleddin Efganî*, s. 332; Feridun Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 37 vd.

⁴³¹ Nazım'ül İslâm Kirmani onun anayasal hükümet ve cumhuriyet kurulmasını açıkladığını belirtir, *age.*, s. 64.

⁴³² Asıl adı Mirza Abdul Hüseyin Han olan Kirmani 1853'de Kirman yakınlarında Meşiz'de doğmuştur. Geleneksel eğitimin yanında Fars ve Arap dili ve edebiyatına vakıf olduğu gibi fıkıh ve felsefe de öğrenmiştir. Ders aldığı öğretmenlerden Hacı Seyyid Cevad Kerbela-i Şirazi ve en yakın arkadaşlarından ve bacanağı Şeyh Ahmed Ruhi'nin (1827-1896) babası Ahund Molla Cafer saygın birer Şeyhi-Babi din adamı olmalarından dolayı Kirmani'nin Babilikle tanışmasına aracı olmuşlardır. 1883 yılında Kirman'ın yerel yöneticisi ile bir tartışmaya girmesi ve yöneticinin tutuklama tehdidi üzerine iki yıl İsfahan'da ve birkaç ay Tahran'da kalmıştır. Ancak kendisini takip eden resmî görevlilerden kurtulmak için Meşhed-Reşt-Tebriz üzerinden Osmanlı topraklarına kaçmıştır. 1886 yılında İstanbul'dadır. Aynı yıl Kıbrıs'ta zorunlu ikamette bulunan Babilğin küçük ama önemli kolu Ezelî lideri Subhi Ezel'le buluşmaya gittiğinde orada onun kızıyla evlenmiştir. Sonra İstanbul'a döner ve hayatının geri kalan yaklaşık on yılını burada geçirir. İstanbul'da tüm önemli çalışmalarını ürettiği gibi Batı bilim ve düşüncesiyle de tanışır. İstanbul'daki İran Okulunun yanı sıra İranlı (Abdulmecid Han Gaffari Kaşani, Sadık Han Salmasi), Osmanlı (Adliye Nazırı Rıza Paşa, Müze-yi Hümayun Müdürü Halil Edhem) ve bazı Avrupalı (Fransız elçiliği Tercümanı Mösyö

Saygın bir sosyal kökenden gelen ve dönemin İran Şiîliğinin farklı eğilimlerini taşıyan bir çeşitlilik içinde yetişen Kirmani⁴³³ felsefî konulara ilgisinden dolayı çağdaşı ve kendinden sonra gelen İran aydınları üzerinde ayrı bir yere sahiptir. Malkom Han, Cemaleddin Afganî, İstanbul'daki İran aydınları ve Babilerle yakın ilişkisi olan Kirmani, Malkom Han ve Afganî'nin aksine, hayatının önemli bir kısmını İran'da geçirmiş ancak önemli siyasî faaliyetlerini ve tüm fikri çalışmalarını başta İstanbul ve Trabzon olmak üzere Osmanlı topraklarında gerçekleştirmiştir.⁴³⁴ İstanbul'daki hayatı Kirmani'nin düşünce ve siyasal projelerinde önemli yere sahiptir; dünyaya İstanbul'dan bakan⁴³⁵ Kirmani'nin hayalleri Osmanlı Devleti ile İran devletinin birleşmesini ve tek bir idare

Huart) ailelerinin çocuklarına özel dersler vermiştir. İstanbul'da İran muhaliflerinin tüm önemli girişimlerinde yer almış; Ahter gazetesinin editörlüğünü yaptığı gibi ateşli yazılar da yazmıştır. Londra'da bulunan Malkom Han'la yakın ilişki kurmuş ve onun Ademiyyet locasının bir şubesini İstanbul'da açmıştır. Nitekim Koloğlu da "İstanbul'da Ademiyyat locasını kurmuş ve çevresine Şiî entellektüelleri toplamıştı" diye yazar. Malkom Han'ın Londra'da çıkardığı Kanun gazetesine de yazılar yazar. 1892'de İstanbul'a gelen Afganî'nin yakın çevresinde yer almış ve onun İslâm Birliği projesinin İran'a yönelik faaliyetlerini organizasyonunu üstlenmiştir. Babi kimliği ve tüm bu siyasal muhalif çalışmaları yüzünden İran hükümetinin öfkesini üstüne çekmiştir. Avrupa'ya gitmeyi düşünmüşse de bunu gerçekleştirememiştir. 1895'de İran'ın Bağdat konsolosunun ele geçirdiği muhaliflerle ilgili bir mektupta adı geçtiğinden Osmanlı yönetimince, yakın arkadaşlarıyla birlikte, tutuklanmıştır. Trabzon'da göz altında tutulurken Afganî'nin yakınında bulunmuş bir Babi'nin Nasreddin Şah'a suikast yapması (1896) ve Şah'ın ölümü üzerine İran yönetimine teslim edilmiştir. Osmanlı yönetiminin bu davranışının altında İran Hükümetinin Kirmani ve arkadaşlarının Ermenilerle işbirliği halinde olduğu propagandası etkili olmuştur. 1895'de İstanbul'da baş gösteren Ermeni isyanında bir çok İran Ermenisi de olduğundan Osmanlı hükümetinin buna inanmaması için hiçbir neden yoktur. Ancak Kirmani'nin biyografisi üzerine yapılan çalışmalarda onun İran Ermenileri ile ilişkisi açık değildir. Kirmani ve iki arkadaşı Tebriz'de veliaht Muhammed Ali Mirza tarafından idam edilmiştir. (Temmuz 1896). Kirmani şair, gazeteci, tarih felsefecisi ve siyasî eylemci olarak çok yönlü bir şahsiyettir. "Der Fen-i Guftan va Nevisten" başlığı altındaki Ahter'deki yazıları dışındaki başlıca eserleri; *Kitab-ı Rizvan*, *Rihan-ı Bostan-ı Efruz*, *Tekvin va Teşrih*, *Sa Mektub*, *Sad Hitabe*, *Name-yi Sahn ya Ayine-yi Sahnuri*, *Salarname*, *Ayine-yi İskenderi ya Tarih-i İran*, *Tarih-i İran ez İslam ta Selçukiyen*, *Tarih-i Şanzman-ı İran*, *Tarih-i Kaçariyye va Sebeb-i Terakki ve Tenzil-i İran*, *Teklif-i Millet*, *Heftad va Du Millet*, *Hikmet-i Nazari*, *Heşt Behşt*, *Akaid-i Şeyhiye ve Babiye*, *Risale-yi İnsallah va Maşallah*, *Risale-yi Umran-ı Huzistan*, *Tercüme-yi Felenon*, *Tercüme-yi Ahidnâme-yi Malik Ester* ve ayrıca siyasî ve felsefî düşüncelerini içeren özel mektup külliyyatı sayılabilir. Hayatı ve eserleri için Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 18- 70; ayrıca Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 390 vd.; Mangol Bayat Philipp'in ilgili iki makalesi, "The Concepts of Religion and Government in The Thought of Mirza Aqa Khan Kirmani, A Nineteenth-Century Persian Revolutionary", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 5 (1974), s. 381-400 ve "Mirza Aqa Khan Kirmani: A Nineteenth Century Persian Nationalist", *Towards A Modern Iran*, Eds. Elie Kedourie, Sylvia G. Haim, London: Frank Cass&Co. Ltd., 1980, s.64-95.; İstanbul'daki Ademiyyet Locası için Orhan Koloğlu, *II. Abdülhamid ve Masonlar*, 3. Basım, İstanbul: Eylül Yayınları, s.74

⁴³³ Kirmani'nin yetiştiği çevre için Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s.14 vd.

⁴³⁴ Yahya Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Tahran: İntişaret-e Attar- İntişarat-e Firdevsi, 1362 (1983), Cilt I, s.160; İstanbul'daki ve Trabzon'daki hayatı ve faaliyetleri için Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 18 vd.; eserlerinin bir değerlendirmesi için s. 71 vd.

⁴³⁵ Ademiyyet, Kirmani'nin görüşlerinin İstanbul'daki hayatının birkaç yılı içinde büyük değişime uğradığını söyler. Farsça ve Arapçanın yanında tercüme edecek kadar Türkçe, okuyup anlayacak kadar Fransızca ve İngilizce öğrendiğini; modern felsefî düşünce ve realizm, nihilizm, nasyonalizm gibi edebî ve fikir akımlarıyla tanıştığını ve geleneksel edebî fikrî eğilimini terk ettiğini belirtir. Dönemin Maarif Nazırı Münif Paşa olmak üzere Osmanlı yenilikçileri ve Genç Türklere yakınlık duyduğu üzerine bkz. Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 24 vd.; İstanbul'un fikrî atmosferinin Kirmani üzerindeki etkinin önemi için bkz. Beğdölü, *age*, s. 61.

altında bulunmasını istemeye kadar uzanıyordu.⁴³⁶ Fars proto-milliyetçiliğinden İslam Birliğine uzanan siyasî faaliyetlerinin yanı sıra Kirmani, başta Ahter gazetesindeki yazıları olmak üzere birçok telif eserler ortaya koymuştur. Felsefeden sosyal antropolojiye, siyaset biliminden fen bilimlerine geniş bir ilgi alanını içine alan Kirmani'nin görüşleri, dönemin İran problemlerine odaklı olarak, milliyetçilik, din, felsefe, siyasi yönetim, kültür ve pozitif bilimler üzerinde yoğunlaşır. Doğu ve Batı bilgisinin geniş birikimine sahip olmasına rağmen Kirmani'de de, belki de çok çeşitli felsefî düşüncelere aşına olmasından dolayı, sistematik bir bütünlük yoktur.⁴³⁷ Ancak pozitivist düşüncenin baskınlığı, laik görüşleri ve İslâm öncesi İran tarihine olan ilgisine bağlı olarak “modern bir İran devlet ve milleti” yaratma hayali çerçevesinde Kirmani'nin görüşlerini bir araya getirdiğimizde sonraki Rıza Şah döneminin (1925-1941) laik, milliyetçi ve Batılılaşmacı aydın tipinin tüm özelliklerinin ilk nüvelerini bulmak mümkündür.

Kirmani'nin İran modernleşmesine etkisi daha çok laiklik, anayasal hükümet, modern bilgi ve bilimin öğrenilmesi ve uygulanması, çok yönlü özgürlüklerin tanınması ve milliyetçi tavrı üzerinde toplanır. Kirmani'nin dine bakışı, olayların akışına göre değişmekle birlikte, Ahunzâde ve Malkom Han gibi çok olumsuz değildir. Ancak Malkom Han'da olduğu gibi yaşayan birey ve toplumun ihtiyaçlarına göre ve çağa uygun din arayışı vardır.⁴³⁸ Bu din, Malkom Han'ın sunî bir din yaratma çabasından çok, varolan dinlerin çağa uygun hâle getirilmesiyle biçimlenir; ona göre bu biçimlenme Babiliktir.⁴³⁹ Kirmani gerek bireysel ve gerekse toplumsal yaşamı duygusal ve maddî olan alanlara ayırır. Duygusal alanların dinle, maddî alanların seküler yönetimle belirlenmesine taraftar olan Kirmani, açıkça söylemese de, din-devlet ayrımına gider. Bu da onu laikliğe götürür. Zaten Kirmani Babilîğe yakın olmasına rağmen zaman içinde bu grubun görüşlerini yeterli bulmayarak daha bağımsız ve seküler görüşler serdetmiştir.⁴⁴⁰ İran modernleşme tarihinin ciddî anlamda ilk laik aydını olarak onu görmek gerekir. Yine de Kirmani'deki püriten bir din arayışı ya da dinlerin çağa uygun yorumlanması Afganî ve Babi etkisi ile açıklanabilir. Dini moral bir ihtiyaç olarak görme, Malkom Han gibi, onda da esastır. Yaşayan Şîî ve Sünnî İslâm'ın din adamlarına karşı dini, yanlış

⁴³⁶ Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılâbı*, Ankara: Ağaoğlu Külliyyatı 3, 1941, s. 92; Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 39 vd.

⁴³⁷ Çok yönlü felsefî birikimi için Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 71 vd.

⁴³⁸ Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s.131 vd.

⁴³⁹ Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 145.

⁴⁴⁰ Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 147; Cole, *age.*, s. 104.

öğretmekten çıkar amaçlı kullanmaya kadar uzanan sert eleştirileri vardır. İlk dönem İslâm tarihini öne çıkaran Kirmani onun saf hâlde varlığının modern şartlara uyarlanmasında daha elverişli olduğunun farkındadır.⁴⁴¹ Kirmani doğanın bir düzeni ve kanunu olduğunu, doğaya bağlı olarak insanın hayatını korku ve ümit üzerine biçimlendirdiğini öne sürerken korkunun din adamlarınca öne çıkarılması ile insan hayatını kabusla çevirdiklerini ve hurafelerle doldurduklarını iddia eder.⁴⁴² Ancak Kirmani, modern şartların ürettiği sürekli mücadele ve güçlü olanın yaşama hakkı üzerinden biçimlenen, sosyal Darwinizm taraftarıdır ve bu olumsuzlukların giderilmesinde bir inanç biçimine ihtiyaç olduğunun farkındadır. Bu durum onu evrensel bir dinden çok millî bir dine götürür ki Babilîği millî İran dini yapma hayali ile örtüşür. Dine bakışında da, Hristiyanlık'taki "Sezar ve Tanrı hakları"nın ayırımına dayanan, kişisel inanç ve dünyevî iktidar ayırımına gider.

Kirmani, İran devlet ve toplumunun içinde bulunduğu olumsuzlukların aşılması için, Batı tipi kanuna ve yönetimin paylaşılmasına dayalı idarî örgütlenmeden yanadır. İran'ın iç ve dış siyasal durumunu İslâm dünyasının geneli ile ilişkilendirerek laik kanun yokluğu ve keyfî yönetimin yanlışları üzerinden değerlendirir. Tabii hukuk ve şer'î hukuk ayırımına giden Kirmani sivil kanunlara öncelik tanır. Bütün birey, toplum, devlet ve uluslar arası ilişkilerin, dinin dışında, kendi tabii kurallarına göre belirlendiğini ve her birinin kendi yasal zeminini oluşturmasından yanadır. Ancak ona göre, kendi kullandığı kavramlarla, **nizam** ve **tertip** uygarlığın, modernleşmenin ve adaletin mutlak gereğidir. Bunlar olmadan ne toplumsal ve siyasal beraberlik ne de bireyin kendini gerçekleştirme mümkündür. 'Nizamın' yönetici gücün suiistimallerini önleyeceği; 'tertibin' de özgürlük ve bireysel hakları bir yasal çerçeveye oturtacağı ve koruma altına alacağı inancındadır.⁴⁴³ Ancak Kirmani yönetimin doğasını hiçbir zaman cumhuriyet veya temsilî yönetime dayandırmaz; geniş coğrafyaya hükmeden tek bir siyasal birlik düşüncesi ve bunun gerçekleştireceği demokratik yönetim olgusu yoktur. Babi görüşlerinin etkisi altında daha çok antik Yunan şehir devletleri veya Platonik devlet tasavvuru hakimdir.⁴⁴⁴ Ona göre yaşamın bir mücadeleden ibaret olmasının rasyonel davranışı öne çıkardığını ve bunun için siyasal yönetimin akılcı ilkelere dayanması gerektiğini savunur. Kirmani, Batı'nın bilimsel, teknolojik ve ekonomik ileriliğine

⁴⁴¹ Bayat Philipp, "The Concepts of Religion ...", s. 391.

⁴⁴² Bayat Philipp, agm., s. 387 vd.

⁴⁴³ Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmani*, s. 251 vd.

⁴⁴⁴ Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmani*, s. 166; Mangol Bayat Philipp, agm., s. 396 vd.

rağmen yönetim biçiminin insanlara huzur getirmediğinin farkında olarak,⁴⁴⁵ Batı'nın tüm ilerliliğini övmesine rağmen yönetim konusunda Batı'ya öykünmez. Babiliğin ve Afganî'nin etkisi altında Kirmani'nin yönetim anlayışı git gellerle doludur. Babiliğin "filozof-kralı"⁴⁴⁶ ile Afganî'nin arayışına yaklaşır ve II. Abdulhamid'in şahsında bütünleştirdiği; onun aydınlıkçı despotizmi etrafında seküler bir kanun devletinden yanadır. Ancak İran'daki gelişmeler onu meşrutiyet yönetimine taraftarlığa yöneltilmiştir.⁴⁴⁷

Kirmani'nin milliyetçiliği İran'ın çok yönlü geriliğinin ve bu geriliğe yol açan ya da onun ürünü olan siyasal yapının tarihî kökenlerine inerek ulaştığı subjektif değerlendirmelere dayanır. Ancak İslâm öncesi İran'ın üstünlüğü fikri Batı'daki oryantalist çalışmaların İran kültür, tarih ve diline yönelik çalışmaları ve ırkçı akımların, özellikle Comte de Gobineau'daki Batı ırkçılığının önemli argümanı olan "Aryanizm" temasının etkisiyle açıklanabilir.⁴⁴⁸ Kirmani'nin milliyetçiliği, ilk izlerini Ahundzâde ve Mirza Celaleddin Kaçar'da görünen, Zerdüşt İran kültür ve dilinin büyüklüğüne olan inançla beslenmiştir. Kirmani basit bir akıl yürütme yöntemi ile tarihi, ideolojik görüşüne uygun biçimde kullanarak,⁴⁴⁹ tasnif eder: İslâm öncesi İran her yönden iyi ve yetkindir; bu durumu barbar Arap ve diğer Orta Asya kökenli göçebeler (Türkler ve Moğollar) yok etmişlerdir. Araplar dinlerini kabul ettirerek eşitlikçi (!) Zerdüşt ve Mazdek dinlerinin yerine çatışmacı ve ayrımcı (!) İslâm'ın yerleşmesini sağlayarak İran ülkesinin hiçbir zaman huzur bulamadığı bir süreç yaratmışlardır. Gelenler, ki özellikle Araplar, ilkel bir dil olan Arap dilini yerleştirmek için gelişmiş bir dil olan Fars dilini ortadan kaldırmaya ve bunu başaramayınca bozmaya yönelmişler; göçebeler de bunu sürdürmeye gayret etmişlerdir. Bu yüzden son on üç yüzyıllık İran tarihi karanlık bir dönemdir. Siyasal gücü kullanan hanedanların İran kökenli olmaması ayrı bir olumsuzluktur. Kirmani, İran'ın İslâm döneminde yalnızca İslâm öncesi Fars efsanevî kahramanlarını anlatan *Şehnâme* yazarı Firdevsî'yi, Farslılığı yücelttiğinden dolayı, sahiplenir ve kendisi de ona öykünür. Kirmani'nin Fars milliyetçiliğini biçimlendirirken kullandığı önemli bir argüman da Babilik'tir. Babilik köken olarak her yönden

⁴⁴⁵ Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 256 vd.

⁴⁴⁶ Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 165.

⁴⁴⁷ Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 257 vd.

⁴⁴⁸ Oryantalizmin ve de Gobineau'nun İran milliyetçiliğine etkisi için Beğdölü, *age.*, s. 121 vd.

⁴⁴⁹ Kirmani'nin yöntemi ve tarihi kullanma biçimi hakkında bkz. Ademiyyet, *age.*, s. 149 vd.

Fars'tır.⁴⁵⁰ “Bab Ali Muhammed Şirazlı, Peygamber Muhammed Araptır; Kur'an Arapça indirildiği gibi Beyan Arapça ve Farsça indirilmiştir” diyen⁴⁵¹ Kirmani Babilîği yaşayan Fars dini olarak millileştirir. Bunu dönemin bütün milliyetçi tecrübelerinde görülen, geçmişin yüceltilmesi fikri olarak aldığımızda Kirmani'nin tarihe de vurgu yapması doğaldır; ancak ironik olarak geçmiş ve hâli hazırı siyah- beyaz olarak değerlendirmekle iyi olan her şeyi geçmişe kötü olan her şeyi bugüne yüklemesi, birçok problemle yüz yüze olan İran entellektüel yaşamını daha çok karamsarlığa ve umutsuzluğa itecektir. Zaten zamanında da Babilîği öne çıkarması ve ırkçı görüşleri fazla taraftar bulmamıştır. Yalnızca vatan sevgisini ve toplumun hali hazırdaki düşkünlüğünden kurtarılması için çaba harcanmasını öneren⁴⁵² beklentisi sonraları Resulzâde, Takizâde ve İranşer gibi Fars kökenli olmayan aydınlarca benimsenmiştir.

Kirmani, din, kültür, tarih, dil ve ideal yönetim arayışlarının yanı sıra, eğitimin modernleştirilmesi, kadınların sosyal hayatın içine çekilmesi, Batı bilim ve tekniğinin benimsenmesi ve rasyonel düşüncenin yerleşmesi noktalarında İran'ın sosyal, ekonomik ve ideolojik problemlerine çözüm üretmeye çalışmıştır. Ancak onun muhalif kimliğine bağlı olarak ödünsüz tutumu, üslubunun sertliği ve keskin ifadelerinin yanı sıra görüşlerinin hâli hazırdaki İran toplumunun şartlarına uygun olmaması ve, beylik bir ifade olsa da, çağının ilerisinde olmasından dolayı başta şah yönetimi, Şîf din adamları, toprak sahipleri, büyük tüccar ve yabancıları içine alan çıkar gruplarınca tehlikeli bulunmuştur. Modern anlamda bir İran milleti olarak görmeye çalıştığı ve hitap ettiği İran toplumunun gelenekselliği karşısında Kirmani'nin çabaları sonuçsuz kalmakla birlikte sınırlı sayıda İran aydınına başta milliyetçi, laik, Batı tipi devlet ve millet nosyonlarını miras bırakmış; onlara hedef göstermiş ve bir yol haritası sunmuş olması bakımından modern İran'ın düşünce tarihinde önemli yer edinmiştir.

20. yüzyılın başında derli toplu bir siyasal harekete dönüşecek ve İran modern devlet olması yolunda siyasal kurumlar oluşturacak olan İran Anayasacılık Hareketi, Meşrutiyet dönemi ve sonrası İran aydınlarına olduğu kadar siyasal elitler üzerinde Batılılaşma/modernleşme yönünde derin etkisi olan son iki şahsiyet Abdül Rahim Talibzâde/Talibov (1834-1911) ve Zeynel Abidin Meragai'dir (1839- 1910).

⁴⁵⁰ Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 162 vd.

⁴⁵¹ Kirmani'nin *Sa Maktup*'undan (s. 112) aktaran Bayat Philipp, “Mirza Aqa Khan Kirmani”, s. 71.

⁴⁵² Devletabadi, *age.*, Cilt I, s. 160

Batı hakkındaki bilgisi Rus aydınlarının ve kısmen de Osmanlı aydınlarının etkisi ile şekillenen ve bu ülkelerdeki yayımları takip eden Talibov'un⁴⁵³ en ünlü eserleri *Kitab-ı Ahmed* (İstanbul, 1896) ve *Mesalik'ül- Muhsinin*'dir (Kahire, 1908). Ancak onun, bazen tek başına ve bazen de iç içe geçmiş biçimde, liberal, sosyalist,⁴⁵⁴ milliyetçi, İslâmcı ve laik görüşlerini açıkladığı eserleri (*Mesail'ül Hayat*, 1906; *İzahad der Husus-i Azadî*, 1907, *Siyaset-i Talibî*, 1911) daha dikkat çekici ve sağlam bir bütünlüğe sahiptir. Çoğunlukla yaşadığı tecrübelerden ve şahit olduğu somut gelişmelerden etkilenen Talibov'un eserlerinin ana eksenini Batı bilimsel gelişmelerinin ve yönetim biçimlerinin yüceltilmesi üzerine kurgulanmıştır. Anayasacılığın, modernleşmenin, özgürlüğün ve laikliğin erdemleri üzerine övgüler düzen Talibov hatıra, roman, şiir gibi edebî türleri bunlar hakkındaki görüşlerini açıklamak için bir araç olarak kullanır.⁴⁵⁵ Amacı halkı bilgilendirmek/ aydınlatmak olduğu için, özellikle *Kitab-ı Ahmed*'in dili dönemine göre oldukça sade ve halkın anlayacağı hatta halkın konuşma diline yakındır.⁴⁵⁶ Eser İran edebiyatının önemli bir türü olan karşılıklı konuşmaya dayalı diyaloglarla süslenmiştir.⁴⁵⁷ Talibov, Batı gelişmişliğinin ve zihniyetinin doğruluğunu göstermek

⁴⁵³ 1834'de halı ticaretiyle uğraşan tüccar bir ailenin çocuğu olarak Tebriz'de doğan Talibov, ilk eğitimini Tebriz'de almış; 1851 yılında, genç yaşta ailesinden ayrılarak Rusya Kafkasyası'nın yönetim merkezi Tiflis'e gitmiştir. Onun burada her hangi bir eğitim aldığı açık değilse de modern bilimler okutan bir okula devam etmiş olmalıdır. Kaşanlı bir iş adamı olan Muhammed Ali Han'ın yanında uzun yıllar çalışmış, sonra kendi işini kurmuş ve birikimiyle Dağıstan'a yerleşip evlenmiştir. Burada kendine küçük bir kütüphane kuran Talibov, malî güvenliğe de erişince, yazmaya başlamıştır. Tüm çalışmalarını elli beş yaşından sonra yazmıştır. Rusçadan Farsçaya çeviriler de yapan ve *İzahat der Husus-i Azadî* (Tahran, 1906) ve *Siyaset-i Talibof* (Tahran, 1911) hariç tüm kitaplarını kendi parasıyla, çoğunu İstanbul'daki Ahter matbaasında olmak üzere Tiflis, Tahran ve Kahire'de bastırmıştır. Şiir ve makaleleri *Encümen*, *Habl ül-Metin*, *Tebriz* gibi gazetelerde yayınlanmıştır. 1306 (1888-1889) yılında Seyyid Muhammed Şebisterî ile birlikte İstanbul'da bir mizah dergisi olarak düşünülen *Şahseven*'i çıkarmaya çalışmış; ancak bir sayı çıkarabilmişlerdir. İstanbul'daki hayatı hakkındaki bilgi sınırlıdır. En ünlü eserleri *Sefine-yi Talibî* veya *Kitab-ı Ahmed* ve *Mesalik'ül- Muhsinin* olmak üzere, telif çalışmalarının dışında çok sayıda çeviri de yapan Talibov 1907 yılında İran'ın ilk meşrutî meclisine Azerbaycan mebusu seçildiyse de ulema tepkisi yüzünden katılmak istememiştir. Rahatsızlığından dolayı 1903 yılında Berlin'e gitmiş, 1911 yılında da Tahran'da vefat etmiştir. Kendi eserleri dışında hayatı hakkında en geniş çalışma için Feridun Ademiyet, *Endişeha-yi Talebof*, Tahran: Demavand, 1984.; Mehrdad Kia, "Nationalism, Modernism and Islam in the Writings of Talibov-i Tabrizi", *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (April 1994), s. 201 vd.; edebî yönü için Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 287 vd.; Kanar, *age.*, s.86 vd.

⁴⁵⁴ M. Reza Ghods Talibov'u sosyalizmden en çok etkilenen ilk İranlı olarak görür. Ghods, *age.*, s. 30.

⁴⁵⁵ Kian-Thiebaut, *age.*, s. 35

⁴⁵⁶ Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 299. Resulzâde'de, Talibov portresini tamamlayıcı ifadeler *Kitab-ı Ahmed* eseri etrafında çarpıcıdır; "Kitab-ı Ahmed muhasebe yollu yazılmış ulum-ı muhtelifeden ma'lumat-ı iptidaiyeyi gayet selis bir tarz-ı beyanla ifade eder, seville seville okunur. Talim ve terbiye nokta-i nazarından büyük bir kıymeti haiz olan bu kitap İran'ın sebebi tenezzülünü, memalik-i ecnebiyyenin hikmet-î terakkisini vazih delillerle gösteriyor. Kitab-ı Ahmed'i okumamış bir İranlıya az tesadüf edersiniz" diyor, Resulzâde, *age.*, s. 77.

⁴⁵⁷ *Kitab-ı Ahmed*'de meraklı küçük bir çocuğun ilmî, tarihî, siyasî ve dinî konularda babası ile tartışması ele alınır. Rousseau'nun *Emile*'inden esinlendiği açık olan bu eserinde Talibov, küçük Ahmed'in sorduğu sorulara bilimsel ve mantıklı cevaplar verir. Amacı çağdaş teknolojik ve bilimsel gelişmelerden çocukları haberdar etmek olan ve hikâyelerle süslenmiş bu eser İran'da çocuklara yönelik, Celaleddin Mirza'nın

için, dini kullanan din adamlarının çıkarıcı tutumlarını, devletin ve onu yönetenlerin yanlışlarını ve İran halkının içinde bulunduğu cehaleti tüm açıklığı ile ortaya koyar. Batılı olanın üstünlüğünü ve doğruluğunu İran'ın hâli hazırdaki durumuyla karşılaştırarak muhatabını ikna etmeye çalışır.⁴⁵⁸ Yeri geldiğinde basit anlatımla Batı bilimsel gelişmelerini ve yönetim düzenini ansiklopedik bilgilerle süsleyerek gözler önüne serer. İnsanın zihnî ve bedenî gelişmesi için her türlü bilgi edinmeyi insana faydası açısından değerlendirir; hayatı mücadele olarak görür ve insanlar arası farkı maddî ve bilimsel bilgisi olup olmaması üzerinden açıklar. Bu durum onu İngiliz faydacılığına ve sosyal darwinizme yaklaştırır. Aynı zamanda dinî olanı önemsememesi ve yok sayması ile materyalist bir laikliğe ulaşır. Zaten Talibov zamanında en büyük tepkiyi dini ulemeden almış, sapkınlıkla dahi suçlanmıştır.⁴⁵⁹

Ancak Talibov, Malkom Han ve Kirmani'nin aksine, Batı gelişmişliğini yüceltirken ve ona hayranlığını belli ederken İran'a ait olan her şeyi olumsuz göstermek gibi bir yanlışa düşmez. Batı gelişmişliğinin kendi içinde ürettiği problemlerin farkında olarak önerdiği modernleşme projesinde kanun devletine, sosyal eşitliğe, adalete, toprak reformuna, eğitime dayalı statüye ve ferdî girişime önemli yer vererek bunları gelenekle ve İslâm'la uygunluğu yönünden tartışmaya çalışır. İslâm'ın kendisini çağın icabına göre yeniden yorumlamasını ve din adamlarının nüfuzunun azaltılmasını şart koşan Talibov, bu noktada, Kirmani'nin püriten din anlayışına yaklaşır.⁴⁶⁰

Talibov'un hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Kafkasya'daki tarihî gelişmeler onun dünya görüşüne damgasını vurmuştur.⁴⁶¹ Kafkasya, Doğu-Batı ticaretinin tarihî güzergâhlarından olduğu gibi, petrol endüstrisinin önemli merkezi olan Bakü de bu bölgededir. Petrol endüstrisi ve buna bağlı ulaşım ağlarının hızla geliştiği Kafkasya, 19. yüzyılın son çeyreğinden başlamak üzere hızlı bir dönüşüme uğramıştır. Modern sanayii tesisleri, ulaşımın kolaylaşması ve hızlı bir insan, sermaye ve teknoloji akışı bölgenin önemini artırdığı gibi demografik ve zihnî dönüşümüne de büyük katkı sağlamıştır. Bölge üzerine ağırlığını koyan Rus emperyalizmi ile birlikte, onunla rekabet etmeye çalışan başta İngiliz ve Fransız emperyalist çabalarının yanında ortaya çıkan sanayi

Nâme-yi Hüsravan'ından sonra, en ciddi çalışmadır. Modern eğitimi ilk öğretimle birlikte düşünen Talibov terbiye ve bilgilenmeyi birlikte ele alan; onun önemine ve yaygınlaştırılmasına dikkat çeken ilk İran aydınlarından. Ademiyet, *Endişeha-yi Talebof*, s. 5 vd.; Muhammed İstilami, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında bir İnceleme*, Çev. Mehmet Kanar, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981, s. 74-75.

⁴⁵⁸ Ademiyet, *Endişeha-yi Talebof*, s. 22 vd.

⁴⁵⁹ Ademiyet, *Endişeha-yi Talebof*, s. 9 vd.

⁴⁶⁰ Ademiyet, *Endişeha-yi Talebof*, s. 58 vd.

⁴⁶¹ Kia, "The Writings of Talibov..", s. 205 vd.

işçilerinin örgütlenme ve hak talepleri ile tarım kesimindeki varolan eşitsiz yapı Talibov'un siyasî ve sosyal düşüncelerinin biçimlenmesine derin etki etmiştir. Emperyalizmin artan gücünün zamanla, içinde İran'ın da olduğu tüm Doğu'yu kapsayacağına bilincinde olan Talibov, Doğu'nun, özelde ise İslâm dünyasının, bir an önce Batı tipinde siyasal ve sosyal reformlar yapmasını önerir. Talibov, İslâm dünyasına yönelik çıkarımlarında devletleri muhatap almaz; onun gündeminde daha çok aydınlar ve toplum vardır. Laik milliyetçi tutumundan dolayı dinin köklü kültürel etkilerinin farkındadır ve milliyetçiliğinin anti-emperyalist ve toplumcu doğası onu İslâm birliğine yaklaştırır. Batı emperyalizmine karşı Müslümanların birliğini isterken Osmanlı ve İran devletlerine soğuktur; bunun nedeni İslâm dünyasının bugünkü düşkünlüğün nedeni olarak bu iki ülkenin tarih boyunca kendi aralarında yaptıkları mezhep savaşlarını görür.⁴⁶² Emperyalizm karşıtlığı onu kültürel olmaktan çok sosyo-ekonomik nitelikli bir milliyetçilik anlayışına götürmüştür. Hayatı bir mücadele olarak gören Talibov bunu devlet ve toplum düzeyinde emperyalizmden korunmak için onun sahip olduğu bilim ve teknolojiye sahip olma noktasına taşır. Buna sahip olmanın en emin ve kestirme yolu olarak Batı'dan alınacak kanunlara dayalı bir yönetim ve toplumun eğitiminin modern usullere göre yapılması ve yaygınlaştırılmasını görür. Eğitimi toplumsal ve meslekî hareketlilik açısından tartışır.⁴⁶³ İktidara reform yapacak olanların gelmesini savunan Malkom Han ve Kirmani'nin aksine, Talibov hâldeki yönetenlerin de reformlara ikna edilmesinden⁴⁶⁴ ve halkın bilinçlendirilmesinden yanadır.⁴⁶⁵

Zeynel Abidin Meragai (1839-1910),⁴⁶⁶ İran modernleşme tarihinde, üç düzlemde, Batılılaşma, milliyetçilik ve taassupla mücadele açısından önemli bir yere sahiptir.

⁴⁶² Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran", s. 34-35.

⁴⁶³ Menashari, *age.*, s. 32.

⁴⁶⁴ Talibov İran modernleşme tarihinde ilk ve en etkin biçimde Japon örneğini ele alan ve savunan aydınlardandır. Siyasal gücü elinde tutan ve yenileşmeye taraftar yönetici motifini Japon örneğine eklemeler. *Kitab-ı Ahmed*'in üçüncü cildi kabul edilen *Mesail'ül-Hayat*'in sonuna Japon Anayasasının tercümesini eklemiştir. Japon örneği üzerine değerlendirme için Ghods, *age.*, s. 29-30; Japon anayasasına dair Kanar, *age.*, s. 91.

⁴⁶⁵ Talibov'un gerek Muzafereddin Şah gerekse muhafazakâr, Rus yanlısı ve meşrutiyet karşıtlığının taraftarı sadrazam Mirza Ali Asker Han Emin es-Sultan Atabek ile yakın ilişkisi ve Atebek'i destekleyenlerin başında gelmesi onun rejim hakkında net bir tavrı olmadığını gösterir. Bu tereddütü meşrutiyet ilân edildiğinde de gösteren Talibov, ilân edilen meşrutiyetin uzun yaşayamayacağını iddia ederken toplumsal kültürün meşrutiyete uygun olmadığını onun için toplumun eğitim yoluyla buna hazırlanması gerektiğini savunur. Kia, "The Writings of Talibov...", s. 212 vd.

⁴⁶⁶ 1839 yılında İran Azerbaycanı'nın Meraga şehrinde bir tüccarın oğlu olarak doğmuş; ilk öğreniminden sonra on altı yaşında ticarete başlamış, yirmi yaşında iken Erdebil'de babasının yanına giderek onun yanında ticarete tekrar atılmışsa da babasının ölümünden sonra tüm servetini yitirmiş ve kardeşi ile birlikte Tiflis'te bir dükkan açarak ticarete tekrar başlamıştır. Tiflis'te birkaç yıl kalmış ve sonra Rus vatandaşlığına geçeceği Yalta'ya gitmiştir. Yalta'da uzun yıllar kalan ve evlenen Meragai, Rus yönetiminin güvenini

Meragai, Ahundzâde ile başlayan modern eleştiri yöntemini başarılı biçimde toplumsal olaylara uyarlar; ne yapılacağını somut olarak göstermek yerine öğüt verir ve acil reformlar yapılmasını ve ilk önce bir kanun düzeninin oluşturulmasını ister. Yasa ve düzen fikri Meragaî'nin siyasî düşüncesinde esaslı bir yere sahiptir. Bu açıdan Meragai, Malkom Han ve Talibov'un evrimci düşüncelerine yaklaşıp.⁴⁶⁷ Anarşik ortamın toplumsal faydasının olamayacağına olan inancı gizli ve muhalif faaliyetlerden uzak durmasına yol açmıştır.⁴⁶⁸ Devlet ve toplumu birlikte kucaklayarak vatan sevgisi temelinde herkesin üzerine düşeni yapmasını savunur.⁴⁶⁹ Devletin görevinin halkın huzur ve refahını düşünmek olduğunu; insanlarında hem kanunlara hem de birbirlerinin haklarına saygı duymasını öğütler. Hürriyet, eşitlik ve kardeşliği hep vatanseverlik ve İranlılık duygusunda bütünleştirir. Zalim yönetici ve soyguncu memurların yüzünden İran'da halkın kitleler halinde Kafkasya ve Osmanlı ülkesine göç ettiğini; buralarda cehaletten ve imkânsızlıklar yüzünden büyük sıkıntı çektiklerini⁴⁷⁰ ve bunun nedenin İran'daki asayişsizlik ve yasadızlık olduğunu ısrarla vurgular.⁴⁷¹

kazanarak elde ettiği vatandaşlığının yanı sıra, siyasete ilgi duymuş ve bu ilgisini sürdürme bilmek ve daha rahat yaşayabilmek için 1890'da İstanbul'a gelmiştir. Daha önceleri sık sık gelip gittiği İstanbul'a yerleştikten sonra hacca giden Meragai 1904 yılında Rus-Japon savaşı sırasında, İstanbul'daki İran elçiliğinin aleyhindeki propagandanın da etkisiyle, Rus vatandaşlığından çıkmıştır. İstanbul'da başta Mirza Mehdi Ahter, Muhammed Tevfik, Hüseyin Daniş, Mirza Muhammed Sadık Tabatabai olmak üzere İranlı ve Türk siyaset adamları ve aydınları ile yakın ilişki kurmuş; İstanbul'da *Ahter*; 1908-1909 yılları arasında yayımlanan *Şems* ve Hindistan'da yayımlanan *Habl'ül-Metin* gazetelerine yazılar yazmıştır. 1906-1911 arasındaki İran meşrutiyetçilerinin önde gelen simalarından olan Devletabadi ve Dihoda ile yakın olmasına rağmen muhalif İranlıların kurduğu Encümen-i Saadet'e girmemiştir. Bunun nedeni ise daha çok Meragai'nin ihtilâli örgütlerin yaratacağı toplumsal anarşinin bir yarar getirmediği gibi topluma birçok sıkıntı yaşatacağına olan inancıdır. Meragai'nin gazete yazıları dışında en önemli üç ciltten oluşan eseri *Seyahatnâme-yi İbrahim Beğ ya Bela-yi Ta'assub-i U*. bir seyahatnâme olmakla birlikte, alt başlığının anlattığı şekilde, İran'ın içinde bulunduğu olumsuzlukları bütün açıklığı ile ortaya koyan ve bunu toplumsal taassuba bağlayan bir öz eleştiri niteliğindedir. Meragai 1910 yılında İstanbul'da ölmüştür. Meragaî için Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 302 vd.; Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, 85 vd.; Kanar, *age.*, s. 93 vd.; Resniye, *age.*, s. 436 vd.; İstilami, *age.*, s. 69 vd.; Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Tahran: İntişaret-e Attar- İntişarat-e Firdevsi, 1362 (1983), Cilt III, s. 36 vd. Hasan-i Mir Abidini, *İran Öykü ve Romanının Yüzyılı*, Çev. Derya Örs, Cilt I, Ankara: Nüsha Yayınları, 2002, s. 7 vd.

⁴⁶⁷ "Halkın saltanatın kendisine karşı ayaklanmasının maksada uygun düşmeyeceği kanaatini taşıyorum. Bu fikir ve hayalde olanları beğenmiyorum... Bugün İran için hiçbir tehlike, millet ve devlet için bütün bela ve afetlere yol açan bu eşkiyalık kadar zararlı değildir. Bu eşkiyalığın ortadan kaldırılması, şahların kararlılığı ve halkın haklarını bilmesi ile olur... Bunun için şahın bu tür asayişsizliğe boyun eğmemesini öğrenmesi gerekir. Bir gün memleketi yönetenlerin bu kusur ve bozuklukları düzelterek umuyorum." cümlelerini *Seyahatnâme*'den aktaran Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 99-100.

⁴⁶⁸ Meragai yaşadığı İran, Rus Kafkasyası ve Osmanlı ülkesinde faaliyetlerinden dolayı herhangi bir hukukî sıkıntı yaşamamıştır. İstanbul'da geçen hayatında yönetici kesimden itibar gördüğü muhakkak olmalı ki Meşrutiyet ilan edilip ilk meclisin açılışına davet edilen İranlı misafirler arasında oda vardır. Hoşgörülü ve ılımlı bir kişiliği olmalı. Devletabadi, *age.*, Cilt III, s. 52.

⁴⁶⁹ İstilami, *age.*, s. 71.

⁴⁷⁰ Meragai *Seyahatnâme*'de bunu Batum örneği ile çarpıcı biçimde vurgular. Yaklaşık otuzbin nüfuslu Batum'da beş-altı bin İranlı olduğunu ve perişanlık içinde bulunduğu görünce şaşkınlığa düşer. *Seyahatnâme-yi İbrahim Beğ*, s. 49'dan aktaran Kanar, *age.*, s. 96.

⁴⁷¹ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 91-92.

Meragai'nin düşüncesinde vatan sevgisi ve ülke çıkarı milliyetçi üsluba uygun düşse de modern milliyetçiliğin felsefi ve bütünlükçü yapısı görülmez. Ahundzâde'de dikkati çeken tüm Batılı değerlerin ihtiyaca uygun şekle dönüştürülerek alınması Meragai'de daha çok ülke ve toplumun hâli hazırdaki ihtiyaçları ile sınırlıdır. Batı'dan alınacak yeniliklerin toplumsal ve bireysel faydalarının devleti ileriye götüreceği noktalarında toplanır.⁴⁷² Bunun için eksikliklerin neler olduğunu belirtirken bu eksiklikler yüzünden emperyalist güçlerin İran'ı sömürdüğünü dile getirir.⁴⁷³ Meragai'nin milliyetçiliği daha çok hâli hazırdaki vatan ve milletini içine alan ülke sevgisi ile anlamlıdır; Ahundzâde ve Kirmanî gibi tarihe, hele antik döneme vurgu yapmaz.⁴⁷⁴ Sade yazmayı “zamanının gereği” olarak görmekte ve halkın okuması için anlaşılır olmak gerektiğini savunur.⁴⁷⁵ Halkı bilgilendirmeyi, yanlış ve kötü alışkanlıklara karşı uyardı ve dünyanın gidişatına karşı halkın gözünü açmayı hedef alan Meragai ile devrinin Osmanlı yazarları arasında sade yazan, öğüt veren ve geniş bilgi birikimi ile halkı aydınlatmayı hedefleyen Ahmed Mithat Efendi'nin üslubu arasında büyük benzerlikler görülür; Ahmet Mithat Efendi'nin tarzına hakim uzun nutuklar Meragai'de de vardır.⁴⁷⁶

İslâm'a olumsuz bakmayan Meragai dinin doğru anlatılmasından ve hurafelerden arındırılmasından yanadır. Meragai'nin ideolojik üslubunda milliyetçilik ve İslâmcılık yan yanadır. Zaten ondaki bu üslup, İstanbul'da bulunduğu ve ilişkide olduğu İranlı ve Türk aydınlarında görülen İslâmcı-milliyetçi tavra da uygun düşmektedir. Ancak Meragai Batı ile İslam dünyasını karşılaştırdığı içerikte Batı'nın ileri olmasının nedenini dinî taassubun olmamasına bağlar.⁴⁷⁷ Birçok İran aydınında görülen eğitimde alfabe zorluğu Meragai'de de dikkat çekmektedir. İlk kez Japon örneğini alfabe konusunda farklı kullanır. Japonların da alfabelerinin öğrenim zorluğuna rağmen ilim ve medeniyet yolunda hızla ilerlediklerini vurgular. Alimlerin ilme özendirilmesini ve çocuklara okumayı sevdirmeyi önerir.⁴⁷⁸

⁴⁷² Abidini, *age.*, s. 10.

⁴⁷³ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 93 vd.

⁴⁷⁴ Ancak siyasal yönetim konusunda İslâm öncesi İran'ın eşitlikçi ve özgürlükçü olduğunu; bunu Arapların yok ettiğini öne sürerken Ahundzâde ve Kirmanî'nin çizgisine yaklaşır. Bu karşılaştırma için Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 100.

⁴⁷⁵ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 88.

⁴⁷⁶ *Seyahatnâme*'de bu uzun anlatımların çok yer tuttuğunu; hikâyenin bütünlüğünü bozduğunu ve “öyle ki öyküye zarar vermeden konuların yarısını çıkarmak mümkündür diyen Gulamhüseyni Yusufi'nin üslup değerlendirmesi için *Didari ba Ehl-i Kalem*, Cilt II, s. 141-142'den aktaran Abidini, *age.*, s. 11, dipnot 10.

⁴⁷⁷ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 89

⁴⁷⁸ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 92-93.

Meragai'nin en ünlü eseri olan *Seyahatnâme-yi İbrahim Beğ*⁴⁷⁹ İran, Osmanlı ve Mısır'da geçen hayalî bir seyahatnâme - romandır. Meragai'nin hayatı ile örtüşen bu seyahat -romanda asıl kahraman, Mısır'da yaşayan ve İranlı bir tüccarın oğlu olan İbrahim Bey'dir. Yurt hasreti ve yurt sevgisinin çıkış noktası olan romanda kahramanın zihninde yarattığından farklı olan İran'ın içinde bulunduğu düşkün durum gözler önüne serilir. Birinci ciltte kahraman "Harap olmuş bir ülke; acze düşmüş, hurafeci, üstü başı dökük bir halk ve yırtıcı tabiatlı" bir yönetimle karşılaşır. Sadece 'isimleri kulağa hoş gelen' devlet memurlarına başvurarak, onları reform yapmaya teşvik etmek isterse de bir sonuç alamaz."⁴⁸⁰ İkinci ciltte İbrahim Bey Mısır'a geri döner; söylenir ancak kısa süre sonra ölür. Üçüncü ciltse İbrahim Bey'in en yakını olan amcasının hatıraları, düşleri ve hayali yolculuklarını içine alır. En başarılı cilt birinci cilt olmakla birlikte tüm eserin edebi yönü zayıftır; en önemli özelliği İran'ın içinde bulunduğu düşkünlüğü başarılı bir şekilde tasvir etmiş olmasıdır. Dönemin önde gelen İranlı aydın ve devlet adamlarının (Malkom Han, Mirza Ağa Han Kirmani, Emin'üd-Devle) görüşlerine yakın ifadelerin olması onlar hakkında bilgi sahibi olduğu izlenimi vermektedir.⁴⁸¹ Kitabın sonunda meşruti bir yönetim kurulmasını istediğini vurgular.⁴⁸²

Seyahatnâme Meşrutiyetin hazırlık döneminde İran aydınlarının çok okunan eserlerden⁴⁸³ biri olmasından dolayı İran'a girişi yasaklanmıştır.⁴⁸⁴ Kesrevi, bu kitabı okuyan birçok İranlının uykudan uyandığını ve meşrutiyet mücadelesine katıldığını zikreder.⁴⁸⁵

⁴⁷⁹ *Seyahatnâme-yi İbrahim Beğ*, ilk cildinin basımından önce (1895) İstanbul'da Ahter gazetesinde, imzasız olarak tefrika edilmiş ve 1897'de bu matbaada basılmıştır. Eserin yazarı ve basımı ile ilgili farklı bilgiler vardır. Kitabın ilk ve ikinci ciltleri üzerindeki spekülasyonlara göre yazarının Mirza Mehdi Ahter, Talibov, Mirza Ağa Kirmani, Mirza Habib İsfehani, Emin üd-Devle olduğu tartışması ve aynı adla Kahire'de gizlice basıldığı ama bunun kuşkulu olduğu üzerine bkz. Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s.86; Ariyanpur, Haşimi'ye göre eserin ilk başta İngilizce yazıldığını ve Mirza Mehdi Ahter'in Farsçaya çevirerek tefrika ettiğini zikretmektedir. Ariyanpur, *age.*, Cilt I, s. 306, dipnot 2. Muhid Tabatabai ise eserin ilk cildinin Mirza Mehdi Ahter tarafından yazıldığını öne sürer; Muhid Tabatabai, *Tarih-i Tahlil-i Matbuat-ı İran*, Tahran: Entişarat-ı Bist, 1375 (1996), s. 84. Gördüğü ilgi üzerine ikinci (1905) ve üçüncü (1909) ciltleri yazan Meragaî, kendi adını üçüncü ciltten itibaren kullanarak neşretmiştir. İkinci cildi Ahter'de; üçüncü cildi Ebuziyya matbaasında bastırmıştır. Eser üzerindeki spekülasyonlar için ayrıca Resniye, *age.*, s. 438 vd.

⁴⁸⁰ Abidini, *age.*, s. 7-8.

⁴⁸¹ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 88.

⁴⁸² Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 98 vd.

⁴⁸³ Kirmani, *age.*, s. 3 vd.; Resniye, *age.*, s. 443 vd.

⁴⁸⁴ Resniye, s. 444; Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 306

⁴⁸⁵ Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşruta-ye İran*, 20. Çap, Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emiri Kebir, 1381 (2002), s. 45-46.

2.7. 19. Yüzyıl Osmanlı ve İran Modernleşmesi Üzerine Ara Değerlendirme:

19. yüzyıl Türk ve İran modernleşmelerinin temel özelliği, ileri Batı tekniklerinin hayatı kolaylaştırıcılığı ve Batı'nın ortalama bir refah seviyesini tüm topluma yayma başarısının yanında siyaset ve kamu alanının belli yasal çerçevelerde tanımlaması ve buna genel irade bağlamında uyma kararlılığını göstermesine duyulan hayranlıkla başlamış olmasıdır. Ancak herşeyden önce belirleyici dinamik, Türk ve İran yöneticilerinin, yaşanan askerî yenilgilere bağlı olarak, çağın değiştiğini fark etmeleri ve değişime ihtiyaç duymalarına yol açan zihnî kırılmadır. Batı'yı öğrenme ve bilgi edinmenin şahitliğe dayalı doğası ile başlayan Türk ve İran modernleşmeleri devletin acil ihtiyaçları noktalarında Batı'nın iyi veya yararlı kurumlarının ithalini gerçekleştiren bürokratik unsurların ve meraklı hükümdarların eğilimlerine dayanır. Bundan dolayı çok yönlü bir değişime eklemli modernleşme devletin güçlendirilmesi ve devletin tüm toplumu, hem toplum hem de birey düzeyinde, kuşatması sonucunu doğurmuştur. Ancak bürokratik unsurlar hiçbir zaman yekpare olamamışlardır; buna bağlı olarak hükümdarlar ise Batı'ya dikkat noktasında sürekliliğe sahip değillerdir. Her iki modernleşme sürecinde de toplumun edilgen doğası ve geleneksel unsurların, özellikle ulema, direnci söz konusudur. Osmanlı devleti kendini bir dünya devleti ve İslâm'ın lideri olarak görüp toplum üzerindeki egemenliğini İslâmlık ve Osmanlılık üzerinden okumaya çalışırken İran devleti Şîî kimliği koruma, içeriden ve dışarıdan gelen müdahaleleri/ talepleri dengelemek zorunda kalmıştır.

Teknik yeniliklerin ve bilimsel buluşların yoğun olarak girişine paralel olarak yeni çalışma alanları, ekonomik aktiviteler ve yaşam koşullarının kolaylaşması, sağlıktan eğlence kültürüne kadar geniş biçimde sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın dönüşümüne yol açmış ve geriye döndürülemez bir süreç başlatmıştır. Bunun yanı sıra modern eğitilmiş aydınların yetişmesine bağlı olarak Batı etiketli yeni düşünce, fikir ve anlayışlara göre, dinî düşüncenin ürettiği hayat tasavvuru yerine, seküler dünya görüşünü üreten ve yaygınlaştıran ideolojik üsluplar zihnî alanda önemli tartışmaları başlatmıştır. Modernleşmenin doğal gelişim çizgisinde yeni hayat kendi siyasal düzeni için ideolojik taleplerini gündeme getirmiştir. Bu ideolojik taleplerin ana belirleyicileri birçok özgürlükleri ve bağlılık kodlarını içinde barındıran liberalizm, tabîî hukuk normları, milliyetçilik, laiklik, halkçılık ve inkılâp düşüncesi olarak görülebilir. Bütün Batı dışı

modernleşme hareketlerinde olduğu gibi, Türk ve İran modernleşmesinin başından itibaren, içinde farklı üslupları barındırmakla birlikte, Batı örneği esas alınmıştır.

Türk ve İran modernleşmelerinde bürokrasinin niceliksel genişlemesi, bağımsızlaşma, devleti kontrol ve söz sahibi olma çabaları vardır. Bürokrasinin zirvesinde olma açısından Türk ve İran modernleşmesinin siyasal önderleri farklı konumlara sahiptir. Her ikisinde de zirveye gelme ve reformları gerçekleştirme hükümdar iradesine ve arzusuna bağlı olmakla birlikte Osmanlı ıslahatçıları hukukî güvencelere sahip olma ve ardıllarını yetiştirmekte nisbî sürekliliği sağlayabilmiş olmalarına rağmen İran ıslahatçıları bürokrasinin zirvesinde çoğu zaman yalnız kalmışlar; çoğu iç ve dış entrikalar sonucu düşürülmüş ve yaşamları dramatik olarak sona ermiştir. Osmanlı bürokrasisinin zirvesine farklı anlayış, taraf ve dış güçlerden destek alanlar gelmiş olmasına rağmen modernleşmenin az veya çok kurumsallaşması sürmüştür. İran'da ise modern kurumsallaşma modernleşmeci siyasal önderlerin iktidarları ile sınırlı olmuş ve iktidardan düşüşlerinde eskiye dönüş ve yaptıkları tüm girişimler atıl kalmıştır. Siyasal elitler tüm enerjilerini devleti düşkünlüğünden kurtarmaya adanmış bir modernleşmeyi öne çıkararak pragmatik tutumlarına yasal ve kurumsal ilgilerinin el verdiği ölçüde, ideolojik anlam yüklemişlerdir. Osmanlı siyasal elitleri yasal ve kurumsal ilgilerinde devletten beslenen geniş bir memur sınıfının desteğini almaya çalışırken İran siyasal elitlerinin en büyük destekçileri daha çok tüccar kesiminden ve özellikle uluslar arası ticaret yapan unsurlardan oluşmuştur. Bu durumda modernleşmeci Osmanlı aydınlarının ortaya çıkışı daha çok memur kimlikleriyle olurken İran aydınlarının ticarî bağları ve sivil kimlikleri daha baskındır. Bu bağlılık kodları Osmanlı aydınlarının ideolojik söylemlerinde oto-kontrolü getirirken toplum veya geleneksel unsurlarla çatışmaktan kaçınmaya özen göstermelerine yol açmıştır. İran aydınlarının sivil kimlikleri daha radikal davranmalarını sağlasa da toplumsal veya geleneksel dinî tepkiye maruz kalmışlardır. Osmanlı aydınlarına muhalefet devleti yöneten geleneksel unsurlar arasından öne çıkarken, İranlı laik aydınlarına karşı, devleti yönetenlerden de olmakla birlikte daha çok Şîî ulemanın tepkisi anlamlıdır.

Türk ve İran modernleşmelerinde görülen devletin rasyonelleştirilmesi ve iç kurumsal yapıların oluşumu devlete yararı ve egemenliğinin güçlendirilmesi açısından değerlendirilmiştir. Halkın durumunun maddî ve manevî olarak yükseltilmesinden çok,

onun yasal zeminde uyacağı yükümlülükler ile zeminin sunduğu hukukî imkânlar yeterli görülmüştür. Oluşturulan danışma nitelikli meclislerde halkın temsili ya hiç yoktur ya da sınırlıdır. Osmanlı'da bu meclislerin üyeleri çoğunlukla üst bürokrasiden devşirilirken benzer bir durum İran için de geçerlidir. Ancak İran'da bu tür meclislerde Kaçar hanedanı mensuplarının hatırı sayılır oranda olmasının yanında devletin oluşturduğu kurumların bir çoğunun yöneticisi de hanedan üyelerindedir.

Osmanlı ve İran modernleşmeci aydınları, 19. yüzyılın ilk yarısının modernleşme girişimlerinin ürünü olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmışlardır. Çoğunlukla Batı'yı görmüş veya Batı tarzı eğitimi almış olmaları ve bu eğitime dayalı bilgilerinin ürünlerini kendi toplumlarına uygun hâle getirmeye çalıştıkları; görüşlerini yayın yoluyla açıklama ve yayma girişimleri tipik ortak özellikleridir. Osmanlı aydınları ülke içinde de faaliyet gösterebilmelerine ve devlet hizmetinde, memur kökenli olmalarına rağmen İran aydınları çoğunlukla ülke dışında daha çok siyasî ve entelektüel faaliyette bulunmuşlardır. Malkom Han ve Mirza Yusuf Han gibi birkaçı hariç, diğerleri sınırlı sürelerle İran devletinin hizmetinde bulunmuşlardır. Aynı zamanda bir çoğu Rus yönetimindeki Kafkasya'da, Osmanlı devletinde, Hindistan'da ve Avrupa ülkelerinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu entelektüel muhaceret olgusu ya da dışarda entelektüel cemaat olarak bütünleşme onların görüşlerinde daha eklektik; bu noktada liberal ve halkçı temaları öne çıkarmalarına yol açmıştır. Osmanlı aydınlarında bir temenniden öteye gitmeyen halka yönelik beklentiler İran aydınlarında daha yoğun görülür. Kullandıkları siyasal ve ideolojik kavramları Batı'dan alarak kendi siyasal literatürlerine uyarlamada Osmanlı aydınları önceliğe sahiptir. İran yönetici ve aydınları çoğunlukla Osmanlı versiyonlarını kullanmışlardır; “kanun-i esası”, “meclis”, “encümen”, “tanzimat”, “islah”, “intihabat”, “nezaket-i siyaset”, “matbuat”, “cumhurî”, “meşveret”, “meşrutiyet” gibi kavramlar çoğunlukla Arapça kökenli olmakla birlikte her iki ülkenin dillerinde dinî kültüre dayalı biçimlerde (ya da anlam alanı içinde) yer etmiş olduğundan fazla yadırganmamıştır.⁴⁸⁶ Ancak bu kavramlar gerek düşünce gerekse siyasal iklimde yeni ve farklı bir söylemi dile getirdiklerinden (kutsal kelime-kavramlar yeniden anlamlandırıldığından) geleneksel ve dinî unsurların tepkisini çekmiştir.

⁴⁸⁶ Meşrutiyet ve kanun-i esasi ile ilgili kavramların Osmanlı ülkesinden İran'a geldiği üzerine Seyyid Hasan Takizâde, *Hitabe: Moştamal ber Şemme-i ez Tarih-e Evvel-e İnkılab va Meşrutiyet-e İran*, Tahran: İntişaret-e Başgah-e Mühürgan, 1338 (1959), s. 18. Muhammed Emin Rihayi, bu ve daha bir çok bu tür kelimelerin Farsça olduğunu söylemekle birlikte, köken olarak Arapça olan bu kelimeler Türkçeye Farsça kanalı ile girmiş; 19. yüzyılda tekrar Farsçaya Osmanlı kullanımı ile geri dönmüştür. Örnekler için *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Çev. Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 249-250.

Türk ve İran aydınları Batı modernliğinin siyasi değerlerinin ülkelerine girişinde etkin bir rol oynamışlardır. “Eskinin reddi ve yeninin kabulü” üzerine kurulan ideolojik yapıları 20. yüzyılın içinde derinlemesine görülecek olan eski- yeni çatışmasını üretmiştir. Zaman zaman toplumsal alt üst oluşun olumsuz etkilerini azaltma çabaları daha çok bu ikisi arasında telif yapma ve (sonuçsuz kalmakla beraber) bir uzlaşma arayışını da beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ve Kaçar yöneticilerinin baskısına maruz kalan aydınların bir kısmı, zaman zaman devleti yönetenlerle uyuşmalarına rağmen, yurt dışına çıkmışlar; Avrupa ve Mısır’da (İranlıların Kafkasya ve İstanbul’da) yaşamışlar ve keyfî yönetimi eleştiren ve modern fikirleri savunan yayın faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu fikrî mücadele keyfilığe, eşitsizliğe, hürriyetsizliğe, cehalete, dinî hurafeye, yabancı müdahalesine ve ekonomik geriliğe karşı olmuş; devlet ve toplumlarının dertlerinin tek çözümünü anayasal bir düzenin oluşturulmasında görmüşlerdir. Onların fikir ve yazıları daha sonraki meşrutiyet savunucularını derinden etkilemiş; başta savundukları meşrutî yönetim ve kanun-i esasîyi hakim kılmak en temel hedefleri olmuştur.

3. BÖLÜM MODERN İRAN SİYASAL MUHALEFETİ VE GENÇ TÜRKLER

3.1. Türk ve İran Muhalefet Hareketlerinin Siyasal, Sosyal, Kültürel ve İdeolojik Zemini

Bu çalışmanın birinci bölümünde çerçeveselendirilen modernleşme, tarihin ilerlemeci nosyonuna yaslanan bir yönelim olarak, gelenekselden, eski olandan ve önceden belirlenmiş sosyo-ekonomik ilişkilerden karmaşık, akılcı, dinamik ve en yeni olan uyarlanmalara varma sürecinin adıdır. Ancak bu modernleşme süreci, sosyolojik olarak daha önce modernleşme süreçlerine giren toplumlardan değerleri, fikirleri, kurumları, bilgi ve teknolojileri aktarma veya uyarılama yoluyla, ilk kez modernleşme sürecine giren toplumlarda, yeniden üretme çabasıdır. Bu çabanın üretilmesinde başlıca rolü, ikinci bölümde görüldüğü gibi, belli özellikleri, statüleri ve yetenekleri olan siyasal ve entellektüel elitler üstlenmişlerdir. Ancak modernleşme sürecinin iç ve dış zorlamalar sonucu güdümlü başlangıca sahip olması ve sürecin hızlı devinimi karşıt, gönülsüz ve kontrolü elinden bırakmak istemeyen odakları da üretmiştir. II. Abdülhamid ve Nasireddin Şah'ın şahsında biçimlenen ve modernleşmenin maddî göstergelerinin girişine çaba harcarken onun taşıdığı zihniyete, siyasal oluşumuna izin vermeyen bu odaklar, kendi içinde yekpâre olmamakla birlikte, modernleşmeye yön verme veya onu yavaşlatma çabası içinde olmalarından dolayı modernleşmeci elitler arasından radikal, kararlı ve sonuç almak isteyen modernleşme aktörlerinin, var olan siyasal yapı içinde, muhalif olarak biçimlenmelerine yol açmıştır. Bu muhalefet, siyasal, toplumsal, kültürel ve ideolojik geriliğin yanı sıra bu alanlara görünürde egemen olan geleneksel-siyasal ve dinî güçlerle de mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

19. yüzyılda daha çok birey düzeyinde fikrî donanımlarını modernleşme süreci içinde edinmeye çalışan ve Batılı eğitim, basın, siyasal ve kültürel kurumların ürettiği, aynı zamanda Batılılaşma yanlısı olan, Türk ve İran muhalif hareketleri, geleneksel veya sınırlı modernleşmeden yana olan güçlerle mücadele etmek için ideolojik ilkeler oluşturmaya çalışmışlar ve siyasal örgütlenmelere gitmişlerdir. İlk ciddi çıkışlarını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gösteren bu muhalif hareketlerin temel karakteristikleri laik, halkçı, milliyetçi ve Batı bilim ve tekniğine hayran olmalarıdır.

Yeni Osmanlıların **İttifak-ı Hamiyet**'i; İran öncülerinin **Cemiyet-i Ademiyyet**'i; Arap aydınlarının **El Hizb-ül Vatan**'ı ve Hind Müslümanlarının **Tarikat-ı Ahmediye**'si ve yine Rusya Müslümanlarının **İttifak-ı Müslimin** gibi siyasal örgütlenme çabaları muhalif bir kültürel iklimin ve örgütlü davranışın prototiplerini üretmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ya da 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan İslâm dünyasındaki muhalefet hareketleri, muhalif hareketi niteleyen sıfatlarıyla, daha çok “genç”, “yeni” ya da “uyanışçı” anlamlarını taşıyan meselâ ‘jön Türk’, ‘Cedidî’ ‘Yaş Buharalılar’, ‘bidari-yi İraniyan’, ‘fetat el-Mısriyye’ ya da ‘el-nahda’ gibi isimler altında tarih sahnesinde yerini alırlar.⁴⁸⁷ Bu hareketlerin millî kimliklerinin yanında ülke veya coğrafyaya dayalı *Osmanlı, Türk, İran Nov, İranşer, İran, Fars, Türkistan, Mısır, Arabiyye* gibi adlar taşıyan gazeteler çıkarmaları modernleşme üzerinden vatan kavramını ve millî bilinci ürettikleri ya da önemsedikleri anlamı çıkarılabilir.⁴⁸⁸ Ancak bu Türk ve İran muhalefet hareketleri için yanıltıcı olabilir. Şüphesiz Türk ve İran muhalefet hareketleri içinde Türk ve İran milliyetçiliğinin ilk nüveleri teşekkül etmekle birlikte⁴⁸⁹ bu muhalefet hareketlerinin kendilerine verdiği Osmanlı için **İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti** veya **İttihat ve Terakki Cemiyeti**⁴⁹⁰ ile İran için **Encümen-i**

⁴⁸⁷ İslâm dünyasının, özellikle Osmanlı, Arap, İran, Kafkas ve Türkistan olmak üzere, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla, modernleşme süreci incelendiğinde birçok gazete ve dergi başlıklarının da aynı olduğu görülür: Basiret, Feryad, Hidmed, Islâhat-İslâh, İctihad, İnkılâb-Asr-ı İnkılâb, İrşad, İslâmiyyet, İstiklâl, İstikbal, İttihad, Kanun - Kanun-i Esasî, Sada-Sada-yı Millet, Sada-yı Vatan-Sada-yı Türkistan, Sırat-ı Müstakim, Şafak, Şark- Şark-ı Rus, Şura-yı Ümmet, Şura-yı İslâm, Ulum, Terakki, Vatan, Yıldırım-Berk, Yıldız-Ahter vd. Türk, İran, Kafkasya ve Türkistan’da yayınlanan gazete ve dergi başlıkları için Chantal Lemercier-Quelquejey, “La Presse Périodique Musulmane de Russie Avant 1920 (Essai Bibliographique)”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. III (Janvier-Mars 1967), 140-165; Dündar Akunal, “Jöntürk Gazeteleri”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 850-858; Yahya Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, çap-e pencom, Tahran: İntişarat-ı Züvvar, 1372 (1993), Cilt I, s. 244-251; Cilt II, s. 22-28, 108-112, 224-225; Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 1995, s. 148-151; Yavuz Akpınar, *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994, s.94; Çağatay Koçar, *Türkistan İle İlgili Makaleler*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, s. 213 vd.

⁴⁸⁸ Mustafa Vaziri, Malkom Han’ın, İran toplumunun çok dilli ve çok kültürlü yapısını bilmesine rağmen, kullandığı vatan ve millet kavramlarını Yeni Osmanlılardan ödünç aldığını ve onların kullandığı anlamda kullandığını ifade etmektedir; bkz Vaziri, *Iran as Imagined Nation*, New York: Paragon House, 1993, s. 181.

⁴⁸⁹ Türkçülüğün bu dönemde daha çok kültürel argümanlarını üretmeye çalıştığı üzerine bkz. Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, 7. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.62; İran milliyetçiliği için Vaziri, *age.*, s. 187; Rıza Beğdölü, *Bestankarai der Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran: Neşr-i Merkez, 1380 (2001), s. 84 vd.

⁴⁹⁰ “İttihad ve Terakki” adı İran için de geçerlidir. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden esinlenerek Paris merkezli “Komite-yi İttihat ve Terakki” adında bir İranlı örgüt kurulmuştur. 1908’de *Hizb-i İttihad ve Terakki* adı altında İran’da kurulan parti 1908-1912 yılları arasında varlığını sürdürmüş olmasına rağmen Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin aksine, siyasî etki bakımından hiçbir iz bırakmadığı görülür. 1909’da Seyyid Ziyaeddin Tabatabai’in müdürlüğünde *Şark* adlı bir gazete de çıkararak ve parti silindikten sonra 1919 yılına kadar varlığını sürdüren gazete hükümet işlerini eleştiren hiciv şiirleri ile dikkat çekmiş ve 1919’da kapatıldıktan sonra *Berk* ve *Ra’d* adıyla yayını sürdürmüştür. Seyyid Ziyaeddin Tabatabai, 1921’de Rıza Hanın askeri darbesinden sonra, İngilizlerin desteği ile, darbenin ilk başbakanı olmuştur. Parti

Mahfi, **Encümen-i Maarif**, **Encümen-i Saadet** veya **Encümen-i Millî** gibi daha çok yenileşmeci ve halkçı temalar içeren “cemiyet” ve “encümen” örgütlenme biçimleri, diriliş veya kurtuluş paradigmaları üzerinden okunmalıdır. Zaten İran ve Türk muhalefet hareketlerinin başlangıçta örgütlü yapılarının ortaya çıkışında daha çok üyelerinin ideolojik geriliğini ortadan kaldırmayı, milleti uyandırmayı, devleti kurtaracak ve kalkındıracak kamuoyu yaratmayı amaçlayan sosyo-kültürel klüpler olma çabaları anlamlıdır.⁴⁹¹

Türk ve İran modernleşmeci muhalefet hareketlerinin devraldıkları seçkin zümre aidiyetleriyle sekülerleşme ve anayasal düzen arayışları üzerinden manipüle edilen ideolojik iklim mirası, Batılı eğitimin yaygınlaştırılmasıyla taraftar çoğaltma üzerine kurgulanmıştı. Ancak yaşanan tarihî sürecin hızlı devinimi ve toplumsal yapının edilgen doğasının elverişsizliği karşısında güven bunalımına giren muhalif unsurlar, gerek İran’da gerekse Osmanlı’da iki yönlü beklenti içinde oldular. Her yönden olumsuz gördükleri “müstebit” yönetimlere karşı, öykündükleri Batılı modern güçlü devletlerin kendilerini destekleyecekleri ve çürümüş siyasi rejimlere müdahale ederek kendilerinin iktidara taşınmasına destek vereceklerini umuyorlardı. Nitekim II. Abdülhamid’in gayrimüslimlere yönelik tutumu ve İslâm birliği siyasetini kendileri için tehlikeli bulan İngilizlerin Osmanlı yönetimine karşı hoşnutsuzluğundan ve bu yöndeki eleştirilerinden yararlanan Jöntürklerin II. Abdülhamid’in politikalarını reddetmesi ve gayrimüslimlerle işbirliği arayışları İngiliz politikalarına uygun düşmekle birlikte, İngilizler Jöntürklerin kapitülasyonlara ve diğer imtiyazlara karşı oluşları, meşrutî bir yönetim kurulmasının ve bunun başarısının kendi egemenlikleri altındaki Müslüman unsurları da etkileyeceğinin farkındadır. Bunun yanı sıra İngilizlerin Jöntürklerin gücü ve hedefleri hakkında yeterli bilgilerinin olmaması ve uluslar arası gelişmelerin Rus-İngiliz yakınlaşmasını doğurması da Jöntürklerin hep varolan kuşkularını artırmıştır. Bu durum aynı zamanda Jöntürklerin zaman içinde İngiliz düşmanlığının ve Almanlarla yakınlaşmalarının ip uçlarını da üretir. Benzer bir gelişme İran için de geçerlidir. İranlı muhaliflerin İngiliz yönetim sistemine başlangıçtaki hayranlıklarının ve 1907-1909 arası Şah-Meşrutiyetçiler mücadelesinde Şif

için Shahrough Akhavi, “Historical Evolution of Political Parties”, *Political Parties of the Middle East and North Africa*, Ed. Frank Tachau, Westport&Connecticut: Greenwood Press, 1994, s. 146; *Şark* gazetesi için Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, s. 108.

⁴⁹¹ Jöntürklerin uzun süre siyasi eylemsizlikleri ve örgütlenmeye öncelikleri ile İran Anayasacılarının eğitim amaçlı encümenler kurarak işe başlamaları bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. M. Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, Cilt I, 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, s.173 vd.; M. Rıza Ghods, *Iran in the Twentieth Century*, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1989, s. 28 vd.

ulema kökenli Meşrutiyetçilerin İngilizlerden destek arayışı ve çok sayıda Meşrutiyetçinin İngiliz elçiliğine sığınmasının sebepleri de İran üzerine İngiliz-Rus rekabet eksenine açıklanabilir. Rus himâyesindeki Muzaffereddin Şahın, Çarla Şah arasındaki yakınlaşmayı İngiltere'nin bozma arayışları ve İran'ın özellikle güney bölgelerini elinde bulundurmasının stratejik önemi ve İran'da petrol bulunması ihtimali (ki 1908'de bulunacaktır) İran'ın Rus kontrolünde olmamasının İngiltere açısından büyük önemi vardır. 1907 İngiliz-Rus Anlaşmasının ortaya çıkmasından itibaren İran kamuoyunda İngiliz karşıtlığı ve Alman sempatisi artmıştır.⁴⁹² Tüm bu emperyalist hakimiyet alanlarını genişletme siyasetlerinin bir parçası olan sebeplerden dolayı İngilizlerin Jöntürlere Mısır'da, İran muhaliflerine Hindistan'da faaliyet imkânları tanınması anlamlı olduğu kadar yoruma da açıktır. Öyle ki her iki ülkenin muhaliflerinin varlık nedenlerinin önemli bir göstergesi anti-emperyalist olmalarıdır ve İngiltere, Müslüman topraklarının önemli bir kısmını elinde tutan, dünyanın en büyük emperyalist gücüdür.⁴⁹³

⁴⁹² Milliyetçi İran aydınlarının ve siyasetçilerinin, Rus-İngiliz ittifakına karşı, Almanları bir denge olarak görmeleri üzerine Yahya Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, çap-e çaherdom, Tahran: İntişarat-e Attar- İntişarat-e Firdevsi, 1362 (1983), Cilt III, s. 66.

⁴⁹³ Bu desteği bekledikleri ülkenin, muhalifler noktasında İngiltere olması ilginçtir. Feroz Ahmad, Jöntürklerin ve İttihatçıların Balkan savaşlarına kadar sırtlarını dayadıkları en büyük Avrupalı gücün İngiltere olduğunu söyler, Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jöntürkler)*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1976, s. 59. Aynı yazarın İngilterenin Jöntürklerle ilişkisi için Feroz Ahmad, "Great Britain's Relations With the Young Turks", *Middle Eastern Studies*, Vol. II, No.:4(1966), s. 302-329. Osmanlı yönetiminin Mısır'daki Jöntürk faaliyetlerini İngilizlerin desteklediğine inancını belgeleyen bir vesika için BOA YSHM 224/3. Mısır'daki Jöntürklerin İngiliz yanlısı olduğu ve İngiliz himayesini beklediği üzerine ayrıca bkz. Hanioglu, *age.*, s. 208-209. Jöntürklerin Meşrutî bir yönetim kurularsa İngilizlerin dostluğunun yeniden kazanılacağı beklentisi için Joseph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, London: Frank Cass, 1983, s. 14 vd. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt II, Kısım: IV, 3. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 104 vd. Meşrutî yönetiminin başarılı olmasına karşı İngiliz kaygıları için Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, 2. Basım, Ankara: İmge Yayınevi, 1998, s. 190 vd.; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm-Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İlâveli 2. Baskı, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997, s. 169 vd., İttihatçıların 31 Mart hadisesinden sonra İngiliz karşıtlığını açıkça telaffuz etmeleri ve Alman yanlısı tutumları için *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara göre İttihat ve Terakki*, Yay. Haz. Erdal Aydoğan, İsmail Eyüpoğlu, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004, s. 610 vd.; İngilizlerin II. Abdülhamid'in Halifeliğinden yararlanma ve İslâm Birliği projesine karşı İngiliz karşıtlığı için Eraslan, *age.*, s. 65 vd.; İngilizler İran muhaliflerinin daha çok dinî önderleri ile ilişki kurmuşlar; bu amaçla Osmanlı Irak'ındaki Necef ulemasına muhalefeti desteklemesini telkin ettikleri gibi (laik aydınlar arasında sosyal demokrat eğilimler güçlü olduğundan) Behbahani, Tabatabai, Şeyh'ül Reis, Devletabadi gibi modernist İslâmcıları desteklemeyi tercih etmişlerdir. Bu konuda bkz. Nazım'ül İslâm Kirmani, *Tarih-i Bidari-yi İraniyan*, 2. Çap, Tahran: Çabhaneyi Meclis, 1332 (1953), Cilt II, s. 294 vd.; Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt II, s. 163 vd ve 223 vd.; Mangol Bayat Philipp, *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 141-142. Venassa Martin, Osmanlı Irak'ında bulunan Atabek ulemasını İngilizlerin kışkırttığını belirtir; bkz. Martin, *Islam and Modernism The Iranian Modernism of 1906*, s. 49. Ayrıca Meşrutiyet ilânında İngilizlerin rolü için Abdülriza Huşeng Behdevi, *Tarih-e Ruvabat-e Harici-ye İran*, 6. Çap, Tahran: Müesse-ye İntişarat-ı Emiri Kebir, 1377 (1998), s. 317-318.

Bir diğer beklentileri ise müstebit yönetimlerin zulmünden bıkan ve modern dünyanın nimetlerinden yararlanmak isteyen halkın kendilerini destekleyecekleri ve kendi rehberliklerinde isyan ederek ülke kaderini kendilerine teslim edecekleri umudu üzerine inşa edilmişti.⁴⁹⁴ Ancak yaşanan tarihî süreçte devlete müdahale eden ve sürekli sömürgeci emeller doğrultusunda çıkarlar sağlayan Batılı güçlerin, her türlü kanunî düzenlemelerle ülke kaynaklarını kontrol etme çabaları yanında, kendi çıkarlarına hizmet edecek ya da zarar vermeyecek yöneticileri işbaşında tutma istemleri ve her iki ülkedeki gayrimüslimleri ticarî ve siyasal ilişkilerinde yerel hizmetli olarak kullanmaları yanında üstelik kollamaları⁴⁹⁵ muhalefet hareketlerinin anti emperyalist fikrî dönüşümlerinde milliyetçi aidiyet duygusunu ve bağımsızlık düşüncelerini kuvvetlendirmiş; ülkenin parçalanmasını önleme düşüncesi önemli bir zihnî meşguliyet haline gelmiştir. Bunun en somut örnekleri Osmanlı'da 1895-1896 Ermeni olaylarına ve 1897 Girit meselesine müdahale eden Batılı güçlerin tehditlerinde ve kamuoylarındaki düşmanca tutumlarında görülür. İran bağlamında ise daha çok yatırım amaçlı olmayan harcamaları karşılamak için borç karşılığında ülkenin gelir kaynaklarının yabancılara satılması, mahallî üretici ve ticarî unsurların bundan çok büyük zararlar göreceğini hissetmesidir. 1873 Reuter'e verilen uzun vadeli ve çok yönlü imtiyazlar ile yine, 1890'da Talbott'a verilen bütün imtiyazı ve diğer kapitülasyonların ürettiği sosyo-ekonomik hoşnutsuzlukların İran kamuoyunda emperyalizm karşıtı duyguları canlı tuttuğu görülür. Ayrıca, tarihî tecrübelerin ışığında, İran'da Rus ve İngiliz nüfuz alanlarının oluşması, İran muhaliflerinin zihninde İran'ın parçalanmak istendiği düşüncesini güçlendiren ve anti-emperyalist milliyetçiliklerine anlamlı argümanlar sunan gelişmeler olmuştur. Her iki ülkede de Hıristiyan unsurların korunması ve yabancı ticari, sağlık ve eğitim kurumlarının imtiyazlarla donatılması elit ve halk tepkisinin muhalefete dönüşmesine etkisi olmuştur.⁴⁹⁶

⁴⁹⁴ Bu durumun İran için geçerli olup olmadığı üzerine yeterli bilgi yoktur. Halk adına hareket ettiğini söyleyen aydınların halka müstebit yönetime karşı harekete geçmesi için sürekli çağrıda bulunmaları bu kanıyı güçlendirmektedir. Osmanlı aydınları için Hanioğlu, *age.*, s. 608 vd. Ancak halka yaslanmak hayalinden kısa sürede vazgeçtikleri görülür, *agy.*, s. 613-614.

⁴⁹⁵ Bir örnek olarak İran Ermenilerinin 19. yüzyıl içinde Avrupalı şirketlerin temsilciliği ve yeniliklerin girişindeki etkinliği için H. D. Papasyan, "Armeno-Iranian Relations 1828-1925", *Encyclopaedia Iranica*, Ed. Ehsan Yarshater, Vol. II, London/ New York: Routledge & Kegan Paul, 1988, s. 475 vd.; George A. Bournoutian, "Armenians in Nineteenth-Century Iran", *The Armenians of Iran*, Ed. Cosroe Chaqueri, Harvard Middle Eastern Monographs XXX, Boston: Harvard University Press, 1998, s. 56 vd.

⁴⁹⁶ Nüfusunun hemen hemen yarısına yakını gayrimüslimlerden oluşan Osmanlı devletinin aksine İran topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin sayısı Müslüman nüfusa oranla oldukça azdır. Ağırlıklı olarak Azerbaycan eyaleti sınırlarında bulunan gayrimüslimlerden Ermeni, Asurî ve Yahudiler ülkenin diğer önemli şehirlerinde de küçük koloniler oluşturmuşlardır. 19. yüzyıl içinde daha çok ülkedeki Ermeni ve

Türk ve İran muhalefet hareketleri daha çok halk desteğini kazanma ve yurt dışında şahit oldukları ya da ideolojik etkisini gördükleri Fransız İhtilâlinin ürettiği halk hareketi mitosuna yaslanarak saray ve hükümeti anayasal ve parlamenter rejime yöneltecek sivil ihtilâl teşebbüsleri üzerine kurgulanmıştır. Jöntürk muhalefet hareketinin biçimlendiği mekânların siyasal ya da askerî kurumlar olması ve modern eğitim kurumlarından yoğun muhalif devşirilmesine rağmen İran muhalefetinin, İran'da devletin ve askerî kurumların Osmanlı'ya göre modernleşme sürecinin geç başlamasından,⁴⁹⁷ kesintiye uğramasından ve yeni yeni ürün vermeye başlamış olmasından dolayı, daha çok ferdî girişimlere; onların oluşturduğu meslekî örgütlere ve kültürel kurumların çabalarına dayanmıştır.

Asurîleri hedef alan Katolik ve Protestan misyoner faaliyetlerinin İngiliz, Rus, Fransız, Alman, İsviçre ve Amerikan okul, hastane, kilise açma faaliyetleriyle hızlandığı görülür. Yahudiler de benzer çaba içinde olmuşlar ve *Alliance* okulları açmışlardır. Tebriz, Urumiye, İsfahan, Tahran, Mahabad, Enzeli gibi önemli kültür ve ticaret merkezlerinde çabalarını yoğunlaştıran misyonerler, yabancı devletlerin destek ve koruması altında imtiyazlı konumlarını pekiştirmekle işe başlamışlar; özellikle I. Dünya Savaşında silahlı gruplar oluşturarak buldukları bölgelerde isyanlar çıkarmış ve Müslümanları katliama tâbi tutmuşlardır. Bu misyoner okullarından (özellikle Tebriz ve Urumiye) birçok gayrimüslim ihtilâlcı yetiştiği gibi Takizâde gibi Müslüman aydınlar da yetişmiştir. Foran, *age.*, s. 130-131; Ahmad Seyf, "Foreign Firms and Local Merchants in Nineteenth-Century Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 4 (October 2000), s. 139 vd. Toplumsal tepki için Abrahamian, *age.*, s. 71-72; Misyonerlik faaliyetleri ve İran meşrutiyet hareketinin önde gelen Azeri aydınlarından Ali Mehmet Terbiyet, Ali Mösyö, Mirza Hüseyin Han Adalet'in misyoner okullarında öğretmenliği için Veyda Hemraz, "Misyonerha va Nohostingamha-ye Nüfuz-e Amerika der İran", *Tarih-e Muasır İran, Mecmua-ye Makalat*, Kitab-e dehom (10. kitap), Tahran: Müessese-ye Pijuhîş va Mutealat-e Ferhengi, 1375 (1996), s. 11-36; Amerikan misyoner okuluna devam eden Takizâde örneği için Seyyid Hasan Takizâde, *Zendegi-ye Tufani*, Yay. Haz. İrec Afşar, çap-e devvom, Tahran: İntişarat-e İlmi, 1372 (1993), s. 31.

⁴⁹⁷ İran'da modernleşme Abbas Mirza (ö.1833) zamanında orduda başlamış olmasına; Emiri Kebir (1848-1851) ve Sipehsalar (1870-1873) zamanlarında sürmesine rağmen merkeze bağlı ve donanımlı güçlü bir ordu Pehlevî dönemine kadar hiçbir zaman oluşturulamamıştır. Nizamiye adı verilen merkeze bağlı ordu, zaman içinde on bin ile kırk bin arasında değişen askerî gücü ile varlığını sürdürmüştür. 1879'da Rus subayların yönetiminde kurulan Kazak Tugayı (başlangıçta 500 kişi 1920'de 20000 kişi) zaman zaman isyanların bastırılmasında ve özellikle Meşrutiyet İhtilâli sürecinde ihtilâlin bastırılması ve meclisin topa tutulması gibi Muzaffereddin Şah ve Muhammed Ali Şahı desteklemiş olmasına rağmen iç siyasette daha çok Rus çıkarlarını kollamış ve çekimser kalmıştır. Gücsüz merkezî kuvvetlerin yanında eyaletler ve aşiretler hatırı sayılır askerî güçleriyle dikkat çekicidir. Nasreddin Şah'ın büyük oğlu olan ve annesinin statüsünden dolayı taht üzerinde hak iddia edemeyen Zil es-Sultan, İsfahan merkez olmak üzere İran'ın güney kesimlerinin yönetimi elinde tutmaktadır ve merkezi ordudan daha güçlü, iyi eğitilmiş bir orduya sahiptir. Bu yüzden uzun süre etkinliğini sürdürmüş ve merkeze karşı isyanların bir çoğunu bastırmıştır. Merkezî yönetim, birçok eyalette gücü elinde bulunduran saray ve hanedana yakın yöneticilerden dolayı, birçok isyanda bu kuvvetleri kullanmıştır. Meşrutiyet yönetiminin yerleşmesinde Bahtiyarî aşiretinin askerî gücü hayatî rol oynamış ve aşiret lideri meşrutî kabinede Savaş Bakanlığını üstlenmiştir. Ancak Osmanlı ordu mensuplarında görülen siyasallaşma İran'da görülmez. 1921'de Rıza Şahın askerî darbesi bile siyasallaşmadan çok onun inisiyatif kullanması ile ilgilidir. 1911 yılından itibaren İran'da bir diğer silahlı güç iç güvenliğinin sağlanması ve vergi toplanması için kurulan jandarmadır. İsveçli subayların liberal görüşlerinden dolayı birlikte çalıştıkları İranlılar üzerinde demokratik ve milliyetçi etkiler bırakması I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki siyasal gelişmelerde jandarma içinden çıkan Lahuti, Faracallah ve Ali Kuli Pusyan gibi şahsiyetlere rastlanır. 1880'lerden itibaren İran askerî gücünün oluşumu ve Kazak Tugayı için Reza Ra'iss Tousi, "The Persian Army, 1880- 1907", *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No.2 (April 1988), s. 206 vd.; Jandarma için Stephanie Cronin, "An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie 1910-1921", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32 No. 2 (July 1996), s. 106-138. Ayrıca ayrıntılı bilgi için Stephanie Cronin, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910-1926*, London&New York: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1997.

Daha çok Osmanlı'da görülen ihtiyaçlar karşısında modern eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve geniş halk kesimlerinden gelen yeni eğitilmiş sınıfların ortaya çıkışı, modern değer, bilgi ve fikirlerin daha çok yayılması modernleşmenin gereklerindedir. İran'da bu tür sınıfların sayıca azlığına ve yurtdışında eğitim alanların sosyal köken olarak seçkin zümreden oluşu hem toplumsal dönüşümü hem de muhalefeti geciktirmiştir.

Siyasal modernleşme taleplerinde her iki ülkenin farklı gerçekleri işlemiştir. Her iki ülkede siyasal olarak anayasal düzen, kanunî eşitlik ve özgürlüklerin garanti edilmesi talep edilirken halk adına Osmanlı'da bunu daha çok devletin memuru isterken İran'da ticarî zümrelerin, din adamlarının ve devletten bağımsız aydınların öncülüğü görülür.⁴⁹⁸ Ancak her iki ülkede de modern donanımlı yeni nesillerin oluşumu geleneksel kökenli modernleştiricilerin inisiyatifi kaybetme ve bunun yerine sosyal köken olarak farklı ama modern seçkin olma bakımından yeni bir zümrenin ortaya çıkışına yol açmıştır. Gerek II. Abdülhamid gerek Nasreddin Şah ve ardılı Muzaferredin Şah modernleşmenin maddî göstergeleri olan yeni teknik ve bilgilerin girişine izin verirken siyasal taleplere yol açacak girişimlere engel olma çabaları modernleşmenin gelenekselle çatışma süreciyle doğru orantılıdır. Nitekim 19. ve 20. yüzyılın başında İran ve Osmanlı'da görülen devletin haberleşme ve ulaşım araçlarına yatırım yaparken bunlardan beklentisi merkezî gücünü taşıraya yayma çabasıdır. Ancak bu alanlardaki gelişmelere bağlı olarak kitlelerin haber alma, güvenli ve kolay ulaşım ile başka yerleri görme şansının artması zihni dönüşümlerine de etki etmiştir. Bu dönüşüm sürecin daha sonraki aşamalarında görüleceği gibi Atatürk ve Rıza Şah'ın şahsında biçimlenecek olan gelenekselliği mümkünse yok etme değilse geriletme çabaları için enerjilerini harcayacak olan pür Batı tipi modernleşme isteyenleri de ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz bunda tarihî konjonktür, kültürel ve sosyal iklim, siyasî güçlerin kararlılığı ve muktedir olmaları belirleyici olacaktır.

Bu muhalefetlerin gelişmesinde şüphesiz en belirgin rolü basın üstlenmiş ve haber-yorum ağırlıklı kritik yapmaya çalışan ve yüz yüze gelinen sorunların tartışıldığı ana mahfiller olmuştur. Öyle ki modernleşmenin yayılması açısından gerek Osmanlı gerekse

⁴⁹⁸ Melik'ül Şura-yı Bahar, Meşrutiyetin başlangıcında iki cephenin ortaya çıktığını zikreder: Meşrutiyetçi ve müstebid. Ülke idarecileri ve halkın çoğunluğunun müstebid olduğunu; meşrutiyet taraftarlarının ise daha çok okuryazar ve aydın fikirli olduğuna ilavetten Bahar, bazı ulemanın meşrutiyet taraftarı olduğu gibi bazısının da gizlice İngilizlerin tavsiyesi üzerine Meşrutiyeti himayeye taraftar göründüğünü belirtir. Bahar'ın tasnifinde tüccar, laik aydınların içinde yer alır. *Tarih-i Muhtasar Ahzab-e Siyasi-yi İran*, Çap-e Şeşom, Tahran: Müessese-yi İntişarat-e Emiri Kebir, 1380 (2001), Cilt I, s. 2.

İran basınında, modernleşmenin iyilikleri üzerine sayısız methiyenin yanında bilimsel gelişmeleri, fennî keşifleri, teknik icatları ve ilerlemenin nimetlerini anlatan, Batı bilim ve fennindeki yenilikleri halka duyuran ve açıklayan; bunların faydalarını sayıp döken ve siyasal iktidarca zararsız bulunan dergiler çıkarılmış ve en siyasî gazeteler bile bilim ve fen köşeleri açmışlardır.⁴⁹⁹ Bu köşelerde ve dergi sayfalarında sağlıktan kimyaya psikolojiden eğitime Avrupa'daki gelişmeler anlatılırken bunların ilerlemeye faydaları, insanlığın gelişmesine yaptıkları katkılar Avrupa örnekleri ile gösterilmiş; bunların kendi ülkelerinde yapılmasının bir insanlık görevi ya da vatanseverlik borcu olduğu üzerinde ısrarla durulmuştur. Batı biliminin alınmasının İslâm tarihinin geçmiş örneklerine atıf yapılarak dinsizleşme olmadığı üzerinde durulmuş ve bilimsel tavrın ve “terakki” etmenin insan ile hayvan arasındaki en önemli fark olduğu savunulmuştur. Muhalefet hareketlerinin ideolojik tartışmalarında Batı bilimsel gelişmelerinin sık sık yer almasının ve gerekliliğinin savunulması şüphesiz Batı'daki bilim ideolojisi yaratma çabalarının bir uzantısıdır. Comte, Darwin, Schopenhauer, Büchner, Rousseau gibi Batılı düşünürlerin görüşleri üzerinden geleneksel din, bilim ve sosyo- kültürel yapıların eleştirilmesi seküler aydınlarda din karşıtlığı ve materyalist eğilimleri güçlendirmiştir. Bu durum, bir ölçüde, marjinalite kayma veya halka ulaşmalarında ve yanlarına çekmede güçlük yaratmıştır. Zaman içinde, özellikle meşrutî ihtilâl süreçlerinde, ya din-bilim konusunu bir süreliğine rafa kaldırmak ya da topluma dinî mesajlar vererek kendilerini kabul ettirmek şeklinde bir yol izlemişlerdir. Kitlelerin harekete geçirilmesinde, kamuoyu oluşturmada ve yönlendirmede basın ve posta-telgraf gibi modern haberleşme sistemleri çok önemli işlevler yerine getirmişlerdir. Ancak basının siyasal muhalefet aracı olarak Osmanlı'da gördüğü işlevin İran'da daha sınırlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü her iki ülkede okuma-yazma oranının düşük olmasının yanı sıra⁵⁰⁰ İran'da haberleşme sisteminin sınırlı yaygınlığı ve din adamlarının hem eğitim üzerindeki kontrolleri hem de toplum üzerindeki ruhanî otoriteleri toplumun onların söyleyeceklerine daha duyarlı olmalarına neden olmaktadır. Bu durum aynı zamanda İran'da din adamlarının siyasal muhalefete geçtiklerinde kitleleri peşlerinden sürüklemelerinin de en önemli nedenidir. Yine de Osmanlı toplumunda, Sünnî geleneğin

⁴⁹⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 368 vd.; Hanioglu, *age.*, s. 34; İran'da yeni bilimsel ve teknik gelişmelerden haber veren daha çok dergiler olmuştur. Bu amaçla yalnız bu işe eğilen dergiler olduğu gibi edebî dergilerde de bilim ve teknik gelişmelere sayfalar ayrılmıştır. Muhiđ Tabatabai, *Tarih-i Tahlil-i Matbuat-ı İran*, 2. Çap, Tahran: Müessesesi-yi Entişarat-ı Bist, 1375 (1996), s. 242 vd.

⁵⁰⁰ 1900'de İran'da tahminen okuma yazma bilenlerin sayısının %5, 1928'de bunun Türkiye'de %10 olduğu üzerine Kian-Thiebaut, *age.*, s. 45; Mustafa Şekip, “Latin Harfleri”, *Vakit*, 22 Ağustos 1928.

ürettiği siyasal itaat kültürü ve ulemanın toplumsal rolü göz önünde bulundurulursa, din adamlarının toplumu yönlendirmede uygun araçlara sahip olmadığı da ortaya çıkar. Ancak her iki ülkede de muhalefet siyasal yönetimin başarısızlığı ve halkın hoşnutsuzluğu üzerinden siyaset üretmeye ve bunun için halkın anlayacağı dilden propagandaya yönelmişler; ki bu yönelim aynı zamanda her iki ülkede de basın dilinin sadeleşmesine yol açtığı gibi edebî tartışmalarda “dilde sadeleşme”ye giden süreci de hızlandırmıştır.⁵⁰¹

Basın önemli bir aydınlanma ve bilgilenme aracı olmakla birlikte her iki ülkede de siyasal nitelikli muhalif basın daha çok yurt dışında kendini göstermek zorunda kalmıştır. Yurt içindeki basın faaliyetleri bilimsel gelişmelerin duyurulmasının yanı sıra yönetimin kontrolünden geçen haber ve kültürel tartışmalar üzerine odaklanmıştır. II. Abdülhamid’in uzun saltanat döneminin süreklilik içinde baskı mekanizmaları geliştirmesi; buna bağlı olarak basın üzerinde sansür kurumunu ve adlî takibi genişleterek uygulaması Jöntürk muhalefetinin basın faaliyetlerini yurt dışında sürdürmelerine yol açmıştır. Ahmed Rıza’nın Meşveret’i başta olmak üzere Osmanlı, Mizan, Şura-yı Ümmet, Terakki, İçtihad gibi bir çok Jöntürk gazetesi Avrupa ve Mısır’da yayınlanmıştır. Benzer gelişme İran için de geçerlidir. Nasreddin Şah (1848-1896) ve Muzaffereddin Şah (1897-1907) yönetimlerinin baskısı karşısında birçok gazete yurt dışında çıkmıştır. İran’ın ilk yurt dışında yayınlanan gazetesi *Ahter* (İstanbul, 1876-1896) başta olmak üzere Meşrutiyete giden süreçte yayınlanan en önemli muhalif gazeteler Osmanlı, Avrupa, Kafkasya, Hindistan ve Mısır’da yayınlanmıştır. *Kanun* (Londra, 1890-1893), *Hikmet* (Kahire, 1892), *Habl ül-Metin* (Kalküta, 1893; Tahran 1907), *Süreyya* (Kahire, 1898), *Sur-i İsrâfil* (Tahran, 1907; Yverdon/İsviçre, 1909), *Şems* (İstanbul, 1909) ve *Surüş* (İstanbul, 1909) gibi başta gelen süreli yayınlar hem İran siyasal muhalefetinin taleplerini dile getirmişler hem de modern fikirlerin İran’a girişinde önemli roller oynamışlardır. Ancak yurt dışı basının muhalif kimlikle kendini göstermesi ile başlayan yurt içindeki sıkı kontrolüne bakarak her iki ülkede de muhalefetin ivme kazandığını ve basının doğrudan etki ettiğini söylemek çok zordur.⁵⁰²

⁵⁰¹ Halkın ilgisini çekmek için resim koyma, kadın okuyuculara hitap etme ve anlayacağı dilde yazma eğilimi ortaya çıkmıştır. İran için Tabatabai, *age.*, s. 173-203; Aziz Devletabadi, *Tarih-i Tahavvül-i Nesri Farsi-yi Muasır*, Tebriz, 1333 (1954), s.46 vd.

⁵⁰² Osmanlı’da yayın faaliyetlerini düzenleyen ve resmî sansür girişimlerine imkan sağlayan 1865’te kurulan Telif ve Tercüme Cemiyeti olmakla birlikte; asıl sansürü başlatan II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan Encümen-i Teftiş ve Muayene (1882) adlı kurum olmuştur. Bu encümen gazete, dergi ve kitap gibi bütün basın-yayın faaliyetlerini sıkı bir sansüre tâbi tutmuştur. Sansüre uğrayan yazıların basılmadığı

Muhalf hareketlenmede daha çok ülke içindeki gelişmeler ve ülke dışındaki uluslar arası ilişkilerin ülke içine yansımalarının etkili olduğu görülür. Osmanlı toprakları içinde Balkanlar, İstanbul ve Doğu Anadolu'daki ayrılıkçı hareketlerin artışı, hafiye teşkilâtının toplum üzerindeki bunaltıcı baskısı ve yeni vergilerin getirdiği ağır yüke karşı ülke içinde var olan hoşnutsuz ortam muhalif canlanmayı kısmen harekete geçirmiştir. İran'da yaşanan kıtlık, salgın hastalık, ağır vergiler ve yabancılara tanınan ayrıcalıkların eşitsiz doğası kitle hoşnutsuzluğunu daha da tahrik eden unsurlardır.⁵⁰³

İran ve Osmanlı'da siyasal muhalefet, ülkelerin içinde bulunduğu emperyalist amaçlı dış müdahalelerin, siyasal yozlaşmanın ve çok yönlü toplumsal geriliğin aşılması ve ülkenin kurtuluşu için siyasal yapının modern unsurlara göre biçimlenmesi hedeflerini öne çıkarmıştır. Her iki ülkede de muhalefet siyasal argümanlar olarak meşrutî yönetim ve kanun-î esasîyi kullanmış; tüm sorunların çözümü bunların gerçekleşmesi ile ilişkilendirilmiştir.⁵⁰⁴ Her iki muhalefet hareketinde de bu siyasal amacın gerçekleşmesini somut projeye dönüştürecek zihnî tartışma yoksunluğu/ yapılamaması

yerlerin çoğunlukla boş kaldığından bazı gazeteler bunun için ellerinde zararsız resim ve yazılar buldurmaya çalışmışlardır. İran'da da benzer düzenleme ve sansür yapısı 1871'de kurulan *Vüzarret-e Ulum*'un düzenlemelerine müteakip 1883'de *Vüzarret-e Entibahat va Dar'üt- Tercüme* ile sürmüştür. Özellikle Nasreddin Şah 1892'den sonra, II. Abdülhamid gibi, sıkı bir sansür rejimi uygulamıştır. Osmanlı basınının yasal düzenlemeleri için Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 69-93. II. Abdülhamid sansürü için Cevdet Kudret, *Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı, 2000; Alpay Kabacalı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 110-115; İskit, *age.*, s. 50, 68 vd.; Tokgöz, *age.*, s. 42 vd.; Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür* Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1999, s. 177 vd. II. Abdülhamid'e verilen jurnal örnekleri ve jurnalcilerin bir listesi için Asaf Tugay, *İbret: Abdulhamid'e Verilen Jurnallar ve Jurnalciler*, İstanbul: Okat Yayınevi, 1961; İran Meşrutiyet öncesi sansür için Kahn, *age.*, Cilt I, s. 97 vd.; Tabatabaî s. 46 vd.

⁵⁰³ Bu dönem İran'daki salgın ve kıtlık için Ahmed Seyf, *İktisad-e İran der Kurun-e Nuzdem*, Tahran: Neşre Çeşme, 1373 (1994), s. 243 vd.; Gad G. Gilbar, "Demographic Developments in Late Qajar Persia, 1870-1906", *Asian and African Studies*, Vol. 11, No. 2 (Autumn 1976-1977), s. 140 vd.

⁵⁰⁴ İran siyasî muhalefet hareketlerinin ilk çıkışlarından itibaren sürekli "Adalet Evi" (yasa yapan ve uygulanmasını denetleyen bir tür meclis) kurulmasını istemleri ile sınırlıdır. Nikki R. Keddie, birçoğunun onun ne anlama geldiği konusunda kesin bir fikrinin bile olmadığını belirtir, Keddie, *Qajar Iran and The Rise of Reza Khan, 1796-1925*, Costa Mesa& California: Mazda Publishers, 1999, s. 55. Kazım Nami Duru, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tek amacını şu şekilde ifade etmektedir: "Osmanlı İmparatorluğundan bir karış toprak bile feda etmeyerek, yalnız hürriyeti temin, bunun içinde 1293(1976) Kanun-î Esasî'sini yeniden ilân ettirmek kâfi görünüyordu. Bir kere Kanun-i Esasî ilân edildi, millet hürriyetine kavuştu. Meclis-î Mebusan açıldı mı, Cemiyetin vazifesi bitmiş olacaktı...", Kazım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul: Suruçoğlu Matbaası, 1957, s. 9-10. Jöntürklerin siyasî fikirlerini Yahya Kemal hatıralarında birkaç cümlede özetleyebileceğini söyler: "Hepimiz Osmanlıyız...Müslümanlara ve gayrimüslimlere zulüm eden II. Abdülhamid her kötülüğün sorumlusudur... O olmasa Avrupa bize düşman olmaz...Bütün Osmanlı tebaası kardeş ve kanun nazarında müsavî olmalıdır...Abdülhamit mecnundur; halife olamaz..." Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976, s. 191-192.

hem örgütlenme hem de iktidar süreçlerinin sancılı olmasına yol açmıştır.⁵⁰⁵ Bu durum aynı zamanda halkın kazanılma çabalarında ve farklı kesimlerin beklentilerini karşılanması açısından da başarılı sonuçlar vermemiştir. Osmanlı'da I. ve II. Jöntürk kongrelerinde Ermeni, Arap, Rum gibi etnik gruplarının beklentileri ve Prens Sabahattin grubunun tekliflerinin tasvip görmemesi bölünme ve güç yitimine neden olmuştur. İran'da ise Tütün İsyanında liderliğin din adamlarına kaptırılması ve yönlendiriciliği olmasının yanında mağdur olan üretici ve ticarî kesimlerin kısa vadeli beklentilerinin karşılanması, muhalefetin gücünü tükettiği gibi, uzun süre hareketsiz kalmasına ve bir noktada dağılmasına yol açmıştır. İktidar süreçlerinde ise İttihat ve Terakki önderlerinin siyasal lider ve koruma arayışlarının yanı sıra bir ideoloji oluşturmaktan millî burjuvazi yaratmaya kadar çok geniş alanlarda da enerjilerini harcamalarına neden olmuştur.⁵⁰⁶ Jöntürklerde de görülen iktidarı devralmadaki kararsızlığın 31 Mart Olayına sebep olmasına benzer bir sonuç İran'da da gerçekleşmiş;⁵⁰⁷ muhalefetin kararsız tutumu

⁵⁰⁵ 20. yüzyılın başında Jöntürk siyasal muhalefetinin yurt dışında varlığını sürdürme çabalarına rağmen İran muhalefetin Hindistan ve Mısır'da yayınlanan birkaç gazete dışında içeride ve dışarıda kayda değer bir faaliyeti görülmez. Ele aldıkları konular bir siyasal program oluşturmaktan çok yanlış uygulamaları, yabancı müdahaleleri ve yönetimi eleştiren yayınlarla sınırlıdır. İran siyasal muhalefetinin ciddi anlamda bir program arayışının olduğu dönem meşrutiyet hareketlerin hemen öncesinde başlayan sosyal ve kültürel amaçlı eğitim kurumlarını ortaya çıkaran Encümen-i Maariflerin kuruluşuyla başlar. Tebriz merkezli encümen hareketlerinde, Rusya'dan gelen, sosyal demokrat temaya dayalı çözüm arayışları öne çıkarken, Tahran merkezli yoğunlaşan daha çok Afganî'nin İslâm reformizmini savunan ulema-tüccar kökenli aydınların temel hedefi anayasa, danışma meclisi ve adalet evi istemekle sınırlıydı. 1904 yılı içinde Tabatabai, Nazım'ül İslâm, Cemaleddin Vaiz, Müttekellimin gibi bu encümen üyeleri bir dizi gizli toplantı yapmış; diğer muhaliflerle işbirliği arayışını benimsemiş ve bir program oluşturmaya çalışmıştır. Jöntürk kongrelerinin başarısızlığına benzer bir sonuç ortaya çıkmış ve her grubun farklı beklentileri olması kesin bir programın ortaya çıkmasını engellemiştir. Bir halk hareketinin hızla gelişmesi sonucu Şah'ın muhalefetin isteklerini kabul etmesi muhalefeti hazırlıksız yakalamıştır. Gruplar arasındaki farklı beklentiler ve meclis içindeki cepheleşme anlaşmazlıkları derinleştirmiş ve İran meşrutiyetinin uzun süren başarısızlığını beslemiştir. Jöntürkler için Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, 301 vd.; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 212 vd.; Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 289 vd. İran muhalefetinin siyasal hedefleri ile ilgili ilk ciddi bilgiyi Nazım'ül İslâm Kirmani verir. 1905 yılının başında tartışılan *Lahiya-ye Encümen-i Mahfi* için Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, Cilt I, s. 224 vd. Ayrıca Mehdi Melekzâde, *Tarih-i İnkılâb-e Meşrutiyet-e İran*, 3. Çap, Tahran: İntişarat-e İlmî, 1363 (1984), Cilt II, s. 8 vd.; Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 155 vd.; Prens Sabahaddin'in Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyeti'ne benzer görüşler taşıyan ve Malkom Han'ın masonik ademiyet görüşlerini savunan Encümen-i Ademiyet'in teşkilât ve görüşleri için Ademiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 210 vd.

⁵⁰⁶ İttihat ve Terakki Cemiyetinin denetleme ve tam iktidar dönemlerinde yaptığı çalışmalar ve yaşadığı dönüşüm için Akşin, *age.*, s. 202 vd. Ayrıca daha fazla bilgi için Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jöntürkler)*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları, 1971; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1988, Cilt III; Bayur, *age.*, Cilt II, Kısım: IV; ticarî burjuvazi yaratma çabaları için Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat"*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.

⁵⁰⁷ Feroz Ahmad, farklı üslupları bünyesinde barındıran İttihat ve Terakki'nin meşrutiyeti gerçekleştirmesinden sonra dağılması gerektiğinin doğal olduğunu ama bunun da bir siyasî boşluk yaratacağını dile getirir. Cemiyetin bu durumu çözmek için gizli kalmaya ve rejimin bekçisi olduğunu ilân etmekte bulunduğunu belirtir. İran'da ise meşrutiyeti gerçekleştiren çok sayıda ve farklı amaçlı encümenlerin varlığı iktidarı üstlenmede kaos yaratmış; sınırlı modernleşmeden yana şif ulema- tüccar ittifakı yasaların hazırlanmasına damgasını vururken yerel encümenlerin en güçlüsü Tebriz Encümen-i Eyaleti varlığını

1905 sonunda gerçekleştirdikleri ihtilâlin bir yıl sonra tüm kazanımlarını kaybetme noktasına gelmelerine ve 1911'e kadar sürecek silahlı direnişe neden olmuştur. Meşrutiyetçiler liderliği din adamlarına vermek, onların desteği ile meşrutî yönetimi kabul ettirmek ve bunun yanı sıra yönetimi de onlarla paylaşmak zorunda kalmışlardır. Ancak İran meşrutiyet meclisleri dış müdahale, malî disiplin, merkezî otoritenin tesisinde millî çıkarları gözetmeye ve müdahalelere direnmeye çaba harcamışlardır.⁵⁰⁸ Bu durum hem geleneksel güçlerin hem de yabancıların meclise karşı tepkisine yol açmış; sürekliliğini engellemiştir.

Türk ve İran muhalefet hareketlerinin modern unsurları önemsemeleri bakımından ideolojik ortaklıkları denildiğinde her ikisinde de gözlemlenen proto-milliyetçiliğin oluşma biçimi olan vatanseverlik ve halka karşı tutumun tanım ve içeriğinde gizlidir. Genel kabule göre Avrupa'da modern milliyetçi hareketler, İngiliz sömürgeciliğine karşı Amerikan vatani ve Amerikalı olmayı önemseyen 1776 Amerika Bağımsızlık Bildirgesinden ilham alan, 1789 Fransız İhtilâli ile başlar. Hobsbawn'ın "millî vatanseverlik" olarak adlandırdığı tarihî süreç içinde Avrupa'nın tüm toplumlarını saran milliyetçi dalga vatan sevgisi ve milliyet duygusu üzerine tarihe, dile ve kültüre vurgu yapan geniş bir literatür ürettiği gibi siyasal üslup, ideoloji ve sınırları ile rüştünü ispata yönelmiştir. Napolyon orduları ile Doğu Avrupa ve Orta Doğu'ya sızan kültürel milliyetçilik Cermen toplumlarında pangermanizmi; Slav toplumları arasında panslavizmi doğururken İslâm toplumlarında da zihni alt üst oluşlara yol açmıştır. Batı temasının sınırlı gelişimi ve toplumları hakkında yetersiz bilginin derin sessizliği altında 19. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm toplumlarında ümmet bilinci üzerinden ve Batı emperyalizmine karşıt gelişen milliyetçi düşünce, dinin kendisinin de va'z ettiği en anlamlı özünü "vatan" kavramında bulmuştur. Bağlamsal gelişmelere paralel olarak itiraz edilemeyecek kadar İslâmî ve kutsal olana yönelen göndermesel anlama sahip ve yaşanan toprakları ifade eden vatan ve üzerinde yaşayan halka karşı duyulan sevgi ve

sürdürmekte kararlı olmuştur. Kaos ortamından yararlanan Muhammed Ali Şah Meclisi kapattığı gibi uzlaşmaz bir tavır izlemiş ve mutlakiyetçiliğe yönelmiş; buna tek direniş Tebriz'den gelmiştir. İran'da meşrutiyet öncesi ve sonrası İttihat ve Terakki benzeri yaygın ve kararlı bir örgütün yokluğu İran'da meşrutî yönetimin güçlenmesini ve sürekliliğini engellemiştir. 1925'e kadar sürecek bu durum Rıza Han'ın şahsında modernleşme yanlısı güçlü merkezî otorite ile aşılabacaktır. İttihat ve Terakki için Ahmad, *age.*, s. 233 vd. İlk İran meşrutiyet meclisinin yapısı için Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 347 vd.; Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, New York: Columbia University Press, 1996, s. 64 vd.; Bayat Philipp, *age.*, s. 147 vd.

⁵⁰⁸ Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 433 vd. Ayrıca meclis tartışmaları için Yunus Mirverid (tahkik va nogariş), *Ez Meşrutiyet ta Cumhuri- Nagahe ba Edvar-e Meclis-e Kanungüzari der Devran-e Meşrutiyat*, Tahran: Neşr-e Evhadi, 1377 (1998), Cilt I.

yakınlık Müslüman aydınların ilk milliyetçi tutumunu tanımlar. Batı'nın, emperyalist amaçlı olduğu kadar kendini tanımlama aracı olarak kullandığı, İslâm'a ve Doğu'ya yönelik bilgi arkeolojisinin ürünü olan oryantalist bilgi birikimi, özellikle Osmanlı, İran, Mısır gibi İslâm ülkelerinin aydınları üzerinde tarih öncesinden gelen belirli bir soyun tarih, dil ve kültürüne vurgu yapmak suretiyle ve bunu bir millet ve devleti tanımlama aracı olarak kullanan seküler milliyetçilikleri doğurmuştur. Batı etkisi ile gayrimüslim unsurların millî kimliklerini geliştirmesinin tetikleyici etkisinin yanında dünyevî ve ruhanî otoritenin hakimiyetine ve Batı sömürgeci emellerine karşıt gelişen müslüman aydınlarının milliyetçi düşüncesinde iki şey dile getirilmiştir: **Vatan** ve **Hürriyet**. Osmanlı ve İran aydınlarında çokça gönderme yapılan hürriyetin -daha çok kendileri için olduğu açıksa da -hür bir vatanı yaşama arzusu milliyetçi beklentiye de uygun düşmektedir. Toplumun elinde tutan -ki toplumsal cehaletin de baş sorumlusu olan- din adamlarının nüfuzlarının kırılması ile yaratılacak laik toplumsal alanda dile ve tarihe dayalı bir kimlik inşa etme beklentisine (İranlılar için Darmesteter, Sayce, Rawlinson, Watson, de Gobineau gibi; Türkler için de Guignes, Sacy, Davids, Cahun gibi) Oryantalistlerin eserleri ilham kaynağı olmuştur. Ancak tarihin Batı emperyalizminin başat olduğu sürece denk gelmesi ve Türk ve İran aydınlarında İslâm vatanı ve ümmetinin tehdit altında olduğunun güçlü olarak hissedilmesi kültürel farklılıkları anlamlandıran siyasal milliyetçiliklerini geciktirmiştir. Benzer bir durum Arap aydınları için de geçerlidir. Ancak dinî tonlarla örülü ve farklı bir milliyetçi okumayı da gerektiren **İttihad-ı İslâm** fikri Türk ve İran aydınlarının uzun süre resmî siyasal ideolojisi olmuştur.⁵⁰⁹ Osmanlı'da Türk aydınlarının Türkçü dönüşümleri II. Meşrutiyet ortamında kültürel nitelikli dernek ve dergilerle gerçekleşirken İran aydınlarının Fars

⁵⁰⁹ *İttihad-ı İslâm* söylemi 19. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelmiştir. İslâm dünyasında ittihad-ı İslâm fikrini işleyen ilk yayınlara Osmanlı matbuatında rastlanması Osmanlı İmparatorluğunun İslâm dünyasının en büyük siyasal gücü olmasının yanında bu arayışı ilk hissetmiş olması ile ilgilidir. Başta Yeni Osmanlılar- ki Namık Kemal ve Esat Efendi başta gelir- ve Basiret gazetesi olmak üzere Osmanlı basınında bu fikri işleyen çok sayıda yazıya rastlamak mümkündür. İran basınında ise bu tür yazılara 19. yüzyılın sonuna doğru rastlanır. İran aydınları arasında Afgani'nin gölgesinde kalan Mirza Hasan Han Şeyh'ül Reis ve Hindistan'da yayımlanan *Habl'ül Metin* örnek olarak verilebilir. İttihad-ı İslâm meselesi üzerine Osmanlı matbuatındaki ilk risale Esat Efendi'nindir. Ankara Milli Kütüphane'de 1946 A 1962 katalog numarası ile kayıtlı bulunan ve *İttihad-ı İslâm*- "Mahkeme-yi Ticaret-i Bahriye Zabitanı Esat Efendinin eseridir" kapak notu olan 43 sayfalık bu eserin basım yılı ve yeri yoktur (gerçi Mümtazer Türköne basım tarihi olarak 1873 yılını vermektedir.). Müslümanların içinde bulunduğu düşkünlüğün bir resmini çizen ve Osmanlı devleti etrafında İslâm birliğinin tesis edilmesi sonucuna ulaşan bu eser hakkında bir değerlendirme için Türköne, *age.*, s. 234 vd.; Farsça literatürde ilk örnek olan ve 1894'de yazdığı aynı adlı risalede Şeyh'ül Reis de, Esat Efendi'ye benzer bir tablo çizer ve İslâm dünyasının en büyük siyasal gücü olan Osmanlı sultanını, Batı emperyalizmine karşı tüm Müslümanları korumak ve kollamak için göreve çağırır. Mirza Hasan Han Şeyh'ül Reis, *İttihad-ı İslâm*, ez çap-e novom, Tahran: Neşr-e Tarih-e İran, 1364 (1985); Şeyh'ül Reis'in eserinin bir değerlendirmesi için ayrıca Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth- Century Iran", s. 45-48.

milliyetçiliğine yönelik kültürel dönüşümü de I. Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında Berlin'deki İran muhacir aydınlarının çabalarına dayanır.⁵¹⁰

Başlangıçta Osmanlı'da görülen Batı tipi bir "vatandaşlık" yaratma çabalarının ürünü olan "ittihad-ı anasır"ın başarısızlığı; özellikle gayrı müslimlerin ayrılıkçı talepleri ve bunun yabancı güçlerce desteklenmesi Osmanlı aydınlarının önce **vatan** üzerinden ürettiği sevgi ve bağlılık halka karşı sorumluluk duygusunu güçlendirmiş ve süreç içinde **Türk**'ü keşfetmelerine yol açmıştır. Jöntürklerin siyasal anlamda Türk'ü keşfetmelerinin tarihi 20. yüzyılın başında Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'inin yayınlanmasına (1904) dayanmakla birlikte⁵¹¹ 19. yüzyıl içindeki Sırp (1821) ve Yunan (1844) isyanlarını 19. yüzyılın sonuna doğru Ermeni (1895) ve Girit İsyanının (1897) takip etmesi Jöntürklerin zihinlerinde İttihad-ı İslâm veya olmazsa Türk birliği düşüncesini gündeme getirmiştir.⁵¹² Türk'ün keşfi Batı oryantalizminin dil, tarih ve kültür

⁵¹⁰ Millî Yurtseverliğin kutsal vatandan ilham aldığı üzerine Eric J. Hobsbawn, *Millletler ve Milliyetçilik*, Çev. Osman Akınay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s. 64 vd. Batı milliyetçiliğinin Hristiyanlık içindeki reform tartışmalarıyla biçimlendiği üzerine Carlton J. H. Hayes, *Milliyetçilik: Bir Din*, Çev. Murat Çiftkaya, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s. 27 vd. Cemaleddin Afganî eksenli İttihad-ı İslâm fikrinin milliyetçi söyleme dönüşmesi üzerine Nikki E. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, Vol. XLI (1969), s. 21 vd. Arap milliyetçiliği için M. Derviş Kılıçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004. Türk milliyetçiliğinin II. Abdülhamid dönemindeki fikrî gelişmesi üzerine David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Zeki Doğan, İstanbul: Fener Yayınları, 1998; kişi, dergi ve kurumları üzerine Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Çev. Cemil Meriç, İstanbul: Sebül Yayınları, 1980; Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri 1928 Yılı Yazıları*, Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, Masami Arai, *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel Demirel, 3. Baskı, İstanbul: İletişim, 2003, Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken, 2004, İran milliyetçiliğinin ilk dönemlerindeki İslâm birliği teması için Keddie, "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism", s.266-295; İran milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi için Beygdölü, *age.*, s. 71 vd.; İran muhaliflerinin Berlin merkezli faaliyetleri ve fikirleri için Cemşid Behnam, *Berlinha: Endişmendan-e İrani der Berlin, 1915-1930*, Tahran: Ferzan, 1379 (2000).

⁵¹¹ *Üç Tarz-ı Siyaset*, adından da anlaşılabilceği gibi, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülüğün imkânlarını sorgulayan uzun bir makaledir. Dönemin aydınlarının zihni problemlerinde üç ana damarın sorgulandığı bu çalışmada Akçura, hiçbir zaman Türkçülüğü diğerlerinden öne çıkarmaz. Ancak onun sonraki dönemlerde üzerinde durduğu ana konunun Türkçülüğün sorunları olması siyasî eğiliminin Türkçülükten yana olduğunu gösterir. Döneminde birkaç eleştiri (en ciddileri Ali Kemal'in *Cevabımız* ve Ahmet Ferit'in (Tek) *Bir Mektup*) dışında tepki almayan makalenin içeriğine karşı ciddi bulunmadığı ya da zımnın bir katılımın olduğu düşünülebilir. Ancak bu makalede Türk ve Türk birliği düşüncesinin ciddi bir alt yapıya ulaştığı ve bir alternatif görüş olarak literatürde yerini aldığı kabul edilmelidir. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987. Bir değerlendirme için Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, s. 275 vd. İran'da bu dönemde ve sonrasında Üç Tarz-ı Siyaset türü bir zihni arayış görünmemektedir. Ancak Rıza Şah döneminin önemli milliyetçi ideologlarından olan Mahmud Afşar'ın ve Ahmed Kesrevi'nin 1920-1935 yılları arasında ortaya koydukları çalışmalarda İran'ın bütünlüğünü ve varlığını sürdürmesinin yollarını arayış gayretleri Akçura ve Gökalp'in görüşlerine benzemektedir. Rıza Şah döneminin milliyetçi vurguları 4. bölümde ele alınacaktır. Afşar ve Kesrevi'nin İran'ın birlik ve bütünlüğü endişesine vurgu için Abrahamian, *age.*, s. 124-126.

⁵¹² İttihat ve Terakki Cemiyeti, zaman zaman Ermeni, Rum ve Sırp çetelerinin saldırıları karşısında Türk unsurunu savsuna da Jöntürk basını zaman zaman da büyük Türk dünyasına atıflar yapsa da 1910'lu yıllara kadar daha çok "Müslümanları" öne çıkarmıştır. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 92-94.

çalışmalarının ürünü olmakla birlikte Jöntürklerin önünde Alman ve İtalyan birliklerinin modern anlamda tarihsel ve siyasal olarak tesisi gibi modern bir örnek de mevcuttur. Almanya'nın kısa zamanda yol aldığı teknolojik ilerlemenin yanı sıra, sağlamış olduğu siyasal birliğin kültürel unsurlarının öne çıkışı Jöntürklerin ve İranlı anayasacıların dikkatinden kaçmamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı sırasında İran ve Türk siyasetleri ve entelektüelleri arasındaki Alman sempatisinin en önemli nedenlerinden biri Rus ve İngiliz emperyalizmine karşı olmakla birlikte, diğeri de “Alman Ruhü”nun modern devlet ve millet olarak ortaya çıkışıdır.⁵¹³ Yine de Türk ve İran milliyetçiliğinin gelişmesini geciktiren en önemli olgu ülke halkının çok etnikli, dilli, kültürlü yapısıdır. Her iki ülkede de halkın hemen hemen yarısı farklı etnik kökene sahiptir. Etnik temele dayalı bir milliyetçiliğin her iki ülkede bu dönemde ciddi sorunlar yaratacağı muhakkaktır.

İran'da, Osmanlı devletindeki gibi benzer yoğun bir gayrimüslim unsur olmamasına rağmen,⁵¹⁴ 19. yüzyıl içinde toprak kayıplarının ve yabancı güçlerin nüfuz alanları oluşturma hedefleri yeni toprak kayıplarının olabileceği paranoyasını güçlendirmiştir. Bu nedenle muhalif aydınlar İran toplumunu Şîlik ya da İranîlik temelinde sağlamlaştırmak için İran vatani kavramını ve bağlılığını üretmeye yönelmişlerdir. Fars kültür ve diline atıf yapan ve İslâm öncesi İran tarihini öne çıkaran bu çabalar, Celaleddin Mirza'dan (1829-1873) Ağa Han Kirmani'ye kadar birçok aydın tarafından, daha çok Firdevsî'nin *Şehnâmesi* etrafında fikrî ve edebî çalışmalarda işlenip 20. yüzyılın başına miras kalmıştır. Ancak gerek Türk gerekse İran siyasî muhaliflerinin kendi millî kimliklerini keşfetmeleri ve yönelmeleri entellektüel bir ilgiden çok, siyasal modernleşmenin milliyetçilik üzerinden yeni bağlılık kodları yaratma yeteneği ile ilgilidir.⁵¹⁵

Türk ve İran siyasal muhalefet hareketleri 19. yüzyılın son çeyreğinde her iki ülkede de görülen aydın muhalefetinin fikir ve eylemlerinden beslenmiş ve bu miras üzerinden siyaset üretmişlerdir. Jöntürkler kendilerini Yeni Osmanlıların fikrî mirasçıları olarak

⁵¹³ Jöntürkler üzerine Alman kültürel etkisi için Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve “Alman Ruhü”*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 145 vd.; iktisadî düşünce için Toprak, *age.*, s. 25 vd. İran aydınlarında Alman sempatisinin yaygınlığı üzerine Ariyanpur, *age.*, Cilt II, s. 317 vd.; Seyyid Hasan Takizâde, *Zendeği-ye Tufani*, Yay. Haz. İrec Afşar, 2. Baskı, Tahran: İntişarat-e İlmi, 1372(1993), s. 181 vd.; Behnam, *age.*, s. 10 vd.

⁵¹⁴ Ancak İran'da Ermeniler, Süryanîler ve Yahudilerin yabancı güçlerin desteği ile okullar açmaları ve Protestan misyonerlerinin dinî propaganda yanında okul ve hastane açma gibi faaliyetleri başta ulema olmak üzere yönetici ve halk kesiminde rahatsızlık yaratmıştır. Abrahamian, *age.*, s. 71-72.; Afary, *age.*, s. 76 vd.

⁵¹⁵ Siyasal modernleşme ve milliyetçilik arasındaki bağ için Gerard Delanty- Patrick O'Mahony, *Nationalism and Social Theory*, London: SAGE Publications Ltd., 2002, s. 44 vd.

görürken İran encümen örgütleri Afganî, Malkom Han, Kirmani ve Talibov'un fikrî emellerini gerçekleştirmeyi hedeflemişlerdir. Yeni Osmanlıların anayasalı ve meclisli meşrutî yönetimle manipüle edilen devleti düşkünlükten kurtarma projeleri Jöntürklerin biricik hedefleri olmuştur. Ancak, Yeni Osmanlıların bürokratik deneyimleri ve sosyal kökenlerin daha seçkin ailelere mensubiyete dayanmasına karşılık,⁵¹⁶ Jöntürklerin küçük memuriyetlerde bulunmaları ve alt sosyal çevreye mensubiyetleri eylem ve tutumlarına doğrudan yansımıştır. Hanedana zayıf bağlılıkları ile daha çok devletin ve milletin bekasının öne çıkarılması hem meşrutiyetin kurumlaşmasını hem de sonraları Meşrutiyetten Cumhuriyete geçişi kolaylaştırmıştır.⁵¹⁷ Modernleştirici hayat ve meslekî deneyimlerini daha çok Batı tipi askerî ve mülkî okullarda edinen Jöntürklerin modernleşme arzuları bu okullardaki bilgiyle sınırlıdır. Çoğu Avrupa'yı eylem durumunda görme imkânı bulmuşlardır. Modern- geleneksel çatışmasının aşılamayan zihnî travma ve modernliğin olumsuzlukları ile karşılaşmanın verdiği bocalama Jöntürk ruhunda birçok hayal kırıklıkları ve keskin dönüşümleri yaşatmıştır.⁵¹⁸ Mizancı Murat, Abdullah Cevdet, Ali Kemal gibi aydınların dramatik tecrübelerinde görülen dönemsel değişimler fikirlerinin tutarlılığını da etkilemiştir. Jöntürklerin siyasal eylem tarzları Yeni Osmanlıların güç kullanarak iktidar olma beklentisi ile uyumludur; Yeni Osmanlıların kısmen bunu başarabilmiş olmaları enerjilerinin bu yöne yoğunlaştırmalarına yol açmıştır. Jöntürklerde kitle hareketi, pasif direniş ve grev olgusu kullanılamamış terübelere dendir.⁵¹⁹ Ancak Jöntürkler, İran muhaliflerine göre, örgütlenmede ciddî bir başarı kaydetmişler; özellikle ordu içinde örgütlenmeleri hem

⁵¹⁶ Ziya Paşa ve Ali Suavi hariç diğer Yeni Osmanlı aydınlarının daha çok devletin üst yönetiminde bulunmuş kişi ve ailelere mensubiyeti için Fazlı Arabacı, *Yeni Osmanlıların Dinî ve Siyasî Görüşleri*, Ankara: Platin Yayınları, 2005, s. 92 vd.

⁵¹⁷ Mardin, "mektep içindeki 'beyzâde' takımının ayrıcalıklı muamele görmesinin" ve meşrutiyetle birlikte hızla meslekte terfi etmelerinin "az varlıklı kimseler arasından gelenlerin" saraya bağlılıklarını zayıflatan etkenlerden biri olduğunu söyler, Mardin, *Jöntürklerin Siyasî Fikirleri*, s. 69-70. akılcı değerler ve sadakat şuru için ayrıca Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, s. 57 vd.

⁵¹⁸ Jöntürklerdeki bilim-inanç çatışmasının yarattığı travma için Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, s. 16 vd. Avrupa'daki Jöntürklerin ferdi olarak yaşadıkları bunalımlara ve sefaletle şahit olan Yahya Kemal ve İbrahim Temo anılarında bunları dile getirirler. Bakınız Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebi Hatıralarım*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976, s. 196 vd.; *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Yay. Haz. Bülent Demirbaş, 2. Baskı, İstanbul: Arba, 2000, s. 153 vd. Osmanlı aydınları arasında pozitivist-materyalist düşüncenin en önde gelen temsilcisi olan ve intihar eden Beşir Fuad'ın (1852?-1887) yaşadığı travmadan farklı olmakla birlikte Ziya Gökalp'in de gençlik yıllarında kafa karışıklığının kendisini intihara sürüklediği unutulmamalıdır. Ziya Gökalp için Uriel Heyd, *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri*, s. 18-19.

⁵¹⁹ Jöntürklerin kitle hareketlerini organize etmek veya teşvik etmek istedikleri; vergi ayaklanmalarında, Selanik işçi eylemlerinde ve gayrimüslimlerin ayaklanmalarını sahiplenmek istemelerinde belirgindir. Ancak kitle hareketi olarak Meşrutiyet öncesi dağa çıkma eylemlerinin dışında başarılı olamadıkları görülür. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jöntürkler*, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak, 2000, s. 274 vd.; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 36 vd.

başarılı olmalarına hem de kalıcılıklarına ciddî bir katkı sağlamıştır. Daha çok küçük memur, Müslüman-Türk, genç, modern eğitilmiş ve milliyetçi özelliklere sahip Jöntürklerin aksine İran siyasal muhalefeti, sosyo-ekonomik nedenlerden ve siyasal gelişmelerin yönüne bağlı olarak, sınıf kategorilerinin işbirliğine dayalı olmuştur. Laik aydınların dışında kalanların geleneksel eğitim ve kültürün ürettiği aktörler olması siyasal taleplerinin önündeki sorunları ve çıkarları da belirlemiştir. İran tüccar ve ulemasının geniş kitlelerle güçlü bağlarının olması ve İran siyasal geleneğinde askerî darbe olgusunun yokluğu kitlelerin kazanılması ve harekete geçirilmesi yoluyla sonuç alma yöntemini üretmiştir. Bu durum eylem tarzlarında da pasif direniş, grev, itaatsizlik ve geleneksel kökenleri olan “bast” nitelikli sığınma türü eylemleri gündeme getirmiştir.⁵²⁰ İran muhalefetinin tüm kanatlardaki aktörlerinin üst sınıf kategorileriyle yakın bağları ve geçmişlerinin olması hem muhalefette hem de iktidarda eylem tarzlarını etkilemiştir. Devletabadi, Ağa Mahmud İsfehani, Emin’ül Zerb gibi büyük tüccarlar; Tabatabai, Bihbehani, Vaiz, Mütakellim, Ağa Nuri gibi önde gelen ulema ve Takizâde, Süleyman İskenderi, Şeyh’ül Reis gibi köklü aile ve hanedan kökenli aydınların toplum içindeki sosyal statülerinin üstün niteliği, kitle hareketlerinin başlamasına, sürdürülmesine ve yönlendirilmesine geniş çaplı maddî ve manevî olanaklar sağlamıştır. Muhalefetin modern unsurları isteme boyutu onların hedefleri ile sınırlı olmuş; bu durum süreç içinde farklı beklentileri olan laik aydınlarla ulema-tüccar ittifakı arasında çatışmalar doğurmuştur. Önde gelen İran muhalifleri, çoğunlukla, üst sınıflarla bağlantıları olan orta sınıftan, modernist İslâmcı, geleneksel bağları güçlü ve eğitim durumları çeşitli ve meslek olarak sivil özelliklere sahiptir. Bu noktada Türk ve İran muhalifleri siyasal talepler dışında sosyal köken ve ideolojik ortaklık bakımlarından derin farklılıklar gösterirler. Her iki hareketin karşılıklı işbirliği arayışında Azerbaycan bölgesi merkezî konumdadır. Azerbaycan’ın Osmanlı toprakları ile tarihî ve kültürel bağlarının olması işbirliğinin kurulmasında belirleyici olmasının yanında bu bölgedeki önderlerin laik, Batılılaşmacı, milliyetçi ve halkçı ideolojik duruşlarıyla Jöntürklerin ideolojilerine de yakın olması açısından kolaylaştırıcı etkidir.⁵²¹

⁵²⁰ M. Reza Behnam, *Cultural Foundations of Iranian Politics*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1986, s. 23-24.

⁵²¹ İran Azerbaycanı’nın siyasal kültür çevresinin oluşumu ve ideolojik biçimlenmesinde Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya etkisi için Ahmed Tevekkeli, “Nakş-e İraniyan der İnkılab-e Rusya”, *Tarih-i Muasır-ı İran- Mecmua-yı Makalat-*, Kitab-e Dehom (10. kitap), Tahran: Müessesesi-yi Pijûhiş va Mutalaat-e Ferhengi, 1375 (1996), s. 161-172; Rus Azerbaycanı’nın etkisi için Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988, s. 84 vd; Bayat Philipp, *age*, s. 79 vd. Ayrıca Yeni Osmanlıların en önemli entellektüel figürü olan ve

Türk ve İran muhalefet hareketlerinde görülen siyasal hedef olarak devleti kurtarma ve ülkenin parçalanmasını durdurma mitosu siyasal ideolojilerine de damgasını vurmuştur. Ancak bunun nasıl gerçekleştirileceği üzerine somut bir projenin her iki harekette de olmaması ve yalnızca meşrutî bir yönetim ve anayasaya bağlanması ilginçtir. Jöntürklerin 1905'e kadar ciddî bir çıkışlarının olmaması ve bundan sonra arayışlarının hızlanmasında 1905'teki Rus-Japon Savaşının sonunda Rusya'nın yenilmesi ile Rus Meşrutiyet ihtilâlinin gerçekleşmesi bir dönüm noktası görülebilir.⁵²² Benzer biçimde İran'da 1905 Aralığında gerçekleşen Şah'a meşrutiyeti kabul ettirme başarısının altında da Rusya'daki gelişmeler önemli rol oynamıştır. Ancak Şah'ın muhalefeti bastırması ve meclisi kapatmasının ardından 1907'deki Rus-İngiliz anlaşmasının (bir benzeri de 1908'de Osmanlı Devletini parçalamayı hedefler) İran'ı iki nüfuz alanı ve üç bölgeye ayırıyordu.⁵²³ Her iki hareketin toplumsal ve siyasal taban olarak güçlenmesi ve hızlanmasının Rus-İngiliz gizli anlaşmaları olan Petersburg Anlaşması (31 Ağustos 1907) ve Reval Mülâkatının (9 Haziran 1908)⁵²⁴ açığa çıkmasıyla olduğu söylenebilir. 1908 Jöntürk İhtilâlinde İran etkisi veya öykünmesi olduğu gibi 1909'dan sonra İran Meşrutiyetçi direnişine maddî ve manevî desteğin bir kısmı yine Jöntürklerden gelmiştir.

3.2. İran Siyasal Muhalefetinin Kitle Dinamiğinin Tarihsel Gelişimi:

Başta Fransızlara 16. yüzyılda verilen ve artarak devam eden kapitülasyonlara ilâveten 1829 Edirne Anlaşmasında yer alan Rusya'ya⁵²⁵ ve 1839 Baltalimanı İngiliz-

Jöntürkler üzerinde derin etkiye sahip Namık Kemal'in İran Azerbaycanı'ndaki aydınlarca tanınması üzerine Akpınar, *age.*, s. 246 vd. ve s.323-324.

⁵²² Bayur, *age.*, Cilt II, Kısım IV, s. 82-83.

⁵²³ Anlaşmanın metni ve etkisi için Kesrevi, *Tarih-i Meşrutaya İran*, s. 458 vd.; Behdevi, *age.*, s. 319-320; R. L. Greaves, "The Anglo-Russian Convention and its Working in Persia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 31 (1968), s. 69 vd.; 289-308. Anlaşmanın İran'ın borçları açısından bir değerlendirmesi için K. M. Wilson, "Creative Accounting: The Place of Loans to Persia in the Commrncement of the Negotiation of the Anglo- Russian Convention of 1907", *Middle East Studies*, Vol. 38, No. 2 (April 2002), s. 35-82.

⁵²⁴ Reval Mülâkatı için "Reval Mülâkatı- Görüşmesi", *Ana Britanica*, İstanbul: Ana Yayıncılık, 2004, Cilt 18, 15. Baskı, s. 398. Rus- İngiliz Yakınlaşması ve Reval Mülâkatının Osmanlı Devleti'ne etkisi ve Mekadonya sorunu için Bayur, *age.*, Cilt I, Kısım I, s. 234 vd.

⁵²⁵ Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Türkiye Tarihi*, Cilt IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 196.

Osmanlı ticarî anlaşması sonrası⁵²⁶ İngiltere'ye verilen imtiyazların benzerlerinin diğer devletlere verilmesi ile başlayan süreç Osmanlı Devleti'nin dünyanın belli başlı kapitalist ve emperyalist devletlerinin ilgi alanına girmeye başlamasına ve bu ülkelerin ekonomilerine uygun hammadde üretimine bağlı bağımlılık ekonomisinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁵²⁷ Osmanlı İmparatorluğunun dünya kapitalist sistemine entegre olma sürecinin bir benzeri İran için de geçerli olmakla birlikte İran bu sürece daha az yoğunlukta ve geç katılmıştır. İran'da ilk kapitülasyon süreci 1623'de İngiliz Sherley kardeşlere verilmesiyle başlar. Bu kapitülasyonların haricinde, 1828 Türkmençay Anlaşmasıyla önce Rusya'nın sonra da 1841 yılından başlayarak İngiltere'nin benzer imtiyazları elde etmesi Osmanlı'daki benzer sürecin İran'da da görülmesine yol açmıştır.⁵²⁸ Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılın ortasında ve ilk kez 1854'de, İngiltere'den borç almakla başlayan ve artarak devam eden borçlanmayla beraber malî iflas süreci 1881'de zirveye çıkmıştır. Borçlarını tahsil etme ve kısmen malî yönetimi kontrol altına alma arzusu ile başlayan Duyun-u Umumiye⁵²⁹ kısa zaman içinde idarî yapısını, ilgi alanlarını genişletmiş ve devlet içinde devlet konumuna gelmiştir. Bu idarenin devlet içindeki konumunu, Osmanlı Bankasını ve kapitülasyonları eleştirerek karşı çıkan Osmanlı siyasal muhalefetinin bu kurumların faaliyetlerinin sınırlandırılması ve kapitülasyonların kaldırılması başlıca siyasal hedefleri arasında olmuştur.⁵³⁰ Bu türden somut olgulara dayalı emperyalizme karşıt gelişen milliyetçi söylemlerinin yanında bu sürecin zaman içinde tam sömürgeleşmek olduğuna inanan Jöntürk muhalefeti, emperyalist güçlerden çok, yönetimi elinde bulunduranlara karşı bunu önemli bir propaganda silahı olarak kullanmıştır.⁵³¹

⁵²⁶ Baltalimanı Anlaşması için Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, Cilt I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974, s. 112 vd.; Seyfettin Gürsel, "1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Anlaşması", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 688 vd.; Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Çev. Babür Kuzucu, Cilt I., İstanbul: Gözlem Yayınları, 1974, s. 551 vd.; Doğan Avcıoğlu, *Türkiyenin Düzeni-Dün-Bugün ve Yarın*, Cilt I., Ankara: Bilgi, 1971, s. 71 vd.

⁵²⁷ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s.74 vd.; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 23 vd.

⁵²⁸ Özellikle İngiltere'nin bu dönemde Kuzey Afrika'dan Uzak Doğu'ya kadar birçok ülke ile bu tür anlaşmalar yaptığı görülür. Kasaba, s. 39 vd.

⁵²⁹ Borçlanmaya bağlı malî iflas süreci ve Duyun-u Umumiye için Refii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devri İstikrazlar", *Tanzimat-I*, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999, s.262 vd.; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 259 vd.

⁵³⁰ Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, s. 634-635.

⁵³¹ Bayur, *age.*, Cilt II, Kısım IV, s. 67; Petrosyan, *age.*, s. 289 vd.

19. yüzyıl içinde Osmanlı Devleti'nin, başta İngiltere, Rusya ve Fransa olmak üzere, emperyalist devletlerle girdiği çok yönlü ve eşitsiz ilişkilerin somut göstergelerinden olan imtiyaz ve kapitülasyonların Osmanlı uleması veya dinî çevrelerinde algılanma biçiminin bir muhalefet hareketi yaratmamasının Osmanlı ve İran siyasal muhalefetleri arasındaki farklardan biri olarak altı çizilmelidir. Osmanlı ulemasının 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl içinde zaman zaman siyasal yönetimlere karşı hoşnutsuzlukları görülmekle ve siyasal rekabette rol almakla birlikte⁵³² sürekli ve kalıcı bir muhalefet mirası bırakmamış olmasının en önemli nedeni olarak Sünnî gelenek ve Osmanlı ulemasının devlet nezdindeki konumlandırılma biçimidir. Halk İslâmının temsilcileri olan tarikat şeyhleri dışında tüm dinî ulema, eğitim, yargı ve sosyal örgütlerin işleyişini sağlama bakımından, işlevleri belirli görevleri yerine getiren devlet memuru durumundadır ve devlet desteğiyle varlığını sürdürmektedir. Sünnî ulemanın hiyerarşik yapılanmasının Hristiyanlıktaki gibi kilisevî veya Şîilikteki gibi merci-yi taklit pozisyonunun olmaması tüm ekonomik ve sosyal ilişkilerini devlete göre veya devlet tarafından belirlenmesi sonucunu doğurmuştur.⁵³³ Ancak ulemanın oluşturduğu ilmiye sınıfının uzun zamandan beri bilgi ve ehliyet itibarıyla gerilemesi ve geçmiş tecrübelerine dayalı olarak II. Abdülhamid'in bu sınıfa karşı kuşku taşıması; dolayısıyla ulemanın gerilemesini önlemek için herhangi bir girişimde bulunmaması çöküşünü hızlandırmıştır. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ulemasının genel eğiliminde modernleşmeye karşıtlık görülmekle birlikte, bu durum siyasal bir harekete dönüşmemiş; içlerinden az sayıda da olsa modernleşme ve muhalefet yanlıları çıkmıştır. Gerek Osmanlı'da gerekse İran'da ulema hiçbir zaman kapalı bir sınıf oluşturmamıştır. Geçişleri olan ve başka gruplar içinde de değerlendirilebilecek kategoriler oluşturmaları sınıf bilincinden çok modernleşmenin göstergelerinin toplumun inancını sarsacağı endişesi üzerine karşı-muhalefliklerini biçimlendirmişlerdir. Devletten bağımsız ekonomik güçleri olan İran ulemasının eğitim kurumlarının yaygınlaştırması, gelişmesinin sürmesi ve modern-laik eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının geç ve yavaş olmasına rağmen, Osmanlı medreselerinin de, modern-laik eğitim kurumlarının sürekli nitelik ve nicelik olarak artışı karşısında, sürekli gerileyişi dinî ulema yetişmesine uygun ortamın oluşmamasına yol açmıştır. Ayrıca ulemanın Osmanlı'da yüklendiği anlamın çok geniş ve kapsayıcı bir

⁵³² Özkul, *age.*, s. 351 vd.

⁵³³ Richard Repp, "Some Observations on the Development of Ottoman Learned Hierarchy", *Scholars, Saints and Sufis*, Ed. Nikki R. Keddie, Berkeley&Los Angeles&London: University of California Press, 1978, s. 17 vd.

kavram olması aralarındaki bölünmüşlüğü de önemli bir nedeniydi. Özellikle II. Abdülhamid döneminde gözlemlenen, devletin çevrede etkinliğini sürdürmek için tarikatlardan yararlanması ve bazı tarikatları öne çıkarması ulema arasındaki bölünmeye işaret eder. Ancak 19. yüzyılın başından itibaren siyasi sistem tarafından muhalefete itilmiş olan başta Bektaşîlerin, Melamîlerin ve Mevlevîlerin yönetime karşıt tavrı olmakla birlikte⁵³⁴ etki ve destekçilerinin siyasi yönetimin yanına çektiği Nakşibendî ve Kadirî tarikatları gibi daha geniş tabanlı ve etkin olanlara göre zayıflığı dinî çevrelerin muhalifliğini sınırlamaktadır. Jöntürkler, II. Abdülhamid'in, Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilişindeki rollerinden dolayı sürekli kuşkulandığı⁵³⁵ ulemanın üreteceği "halife-padişah II. Abdülhamid'in konumunu ve yönetimini gayrı meşru sayma" yönündeki dinî argümanlardan ve fetvalardan yararlanmaya çalışmışlardır.⁵³⁶ Bu durum ciddî anlamda dinî kesimleri yanlarına çekmeyi sağlamamış olmakla birlikte bundan, yönetim çevrelerinden gelen dinsizlik suçlamalarına karşı, sürekli yararlanmaya ve suçlamayı silmeye yönelik girişimler olarak görmek gerekir. Ancak İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş ve gelişim aşamalarında Ubeydullah Efendi, Hoca Kadri ve Hoca Muhiddin gibi dinî ulemanın katılım ve destekleri görülmekle ve bazı tarikat mekânları gizli toplantılar için kullanılmakla birlikte⁵³⁷ Jöntürk- ulema ilişkileri kırılğan bir zeminde şekillenmiş ve siyasi muhalefet için İslâm'dan yararlanma sınırlı ve yüzeysel olmuştur.

İran muhalefet hareketlerinde görülen yerli sermaye sınıfının desteğinin muazzam boyutuna rağmen Jöntürklerde bu tür bir destek başlangıçta görülmez. Bunun en önemli nedeni büyük niteliğine uygun Müslüman sermayedarlarının olmamasıdır. Zaman içinde gayrimüslimlerin yabancılarla tercihe dayalı yakın ilişkisi, artan biçimde ekonomiyi kontrol etme girişimleri ve üretim-tüketim ilişkilerinde taşralı Müslüman unsurları tasfiye çabaları, daha çok taşrada olmak üzere, az sayıda Müslüman- Türk küçük sermayedarı ve yabancı malların piyasaya girmesiyle işleri bozulan esnafı Jöntürk muhalefetine yaklaştırmıştır. Sonraki gelişmelere baktığımızda, gayrimüslimlerin ve yabancıların ekonomi üzerindeki tekeli kırılmak için, İttihad ve Terakki'nin iktidar sonrası en başta gelen ekonomik hedefi Müslüman-Türk sermayedarlar yaratmak ve esnaf kesimini güçlendirmek olmuştur. İran muhalefet hareketlerinde ciddî anlamda

⁵³⁴ Özellikle Bektaşîlerin muhalefete itilmelerinin bir nedeni olan vakıf mülklerinin devletleştirilmesi için Barnes, *age.*, s. 87 vd.

⁵³⁵ Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, s. 67 ve 70-72.

⁵³⁶ İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dinî propagandası için Bayur, *age.*, Cilt II, Kısım IV, s. 70 vd.

⁵³⁷ Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki- 1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi*, Çev. Hasan Yüncü, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001, 137 vd.

görülmeyen bir başka kitle unsuru da, gayrimüslim ayrılıkçı taleplerin olduğu özellikle Bulgar, Yunan ve Ermeni bölgelerindeki Müslüman- Türk unsurlarının şikâyet ve taleplerini dikkate almayan merkezî yönetimden umut kesmesi üzerine, Jöntürklere yönelmesidir.⁵³⁸ Bu desteğin 1907 İngiliz-Rus gizli anlaşması ile daha anlamlı hâle geldiği ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılımı artırdığı görülür. Bu durum aynı zaman da İttihat ve Terakki'nin milliyetçi-Türkçü dönüşümünü de açıklamaya yardım edecek argümanlar üretir.

İran siyasi muhalefet hareketlerinde görülen ulema-tüccar-aydın ittifakının ilk ve en tipik örneği 1891-1892 yılları arasında görülen Tütün Boykotu'dur. Bu ittifaka 1909 yılında aşiret silahlı güçleri ve 1921'de modern düzenli ordu birlikleri de katılacaktır. Ancak İran'da, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen öncesinde görülen, sosyal hareketlerin varlığını modernleşme açısından dikkate aldığımızda ilk olay, dinî yorum ve sosyal talepleriyle Babilik hareketidir.

Babiliği dinî içerikle ortaya çıkaran sürecin kökenleri Şiîliğin sufi kolları içinde varolan binyılcı (*millenarian*) gelenek ve İslam'daki mehdi inancı⁵³⁹ ile formüle edilen geleceğe yönelik asr-ı saadet beklentisine dayanır. Babilik başlangıç itibariyle İslâm ve Şiîlik içinde olmakla birlikte zaman içinde, Bahaîlik dini adı altında, başta İslâm, Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük olmak üzere birçok dinin bazı özelliklerini sentezleyerek kendini yeni bir din olarak sunmuştur. Babilik-Bahaîlik araştırmaları daha çok onun dinî yönüyle ilgilenmişlerdir.⁵⁴⁰ Ancak modernleşmenin sosyal hareketlik olgusu üzerinden okunduğunda Babilik'in sosyal taban bulması, 19. yüzyıl İran toplumunun içinde bulunduğu sosyal eşitsizlik ve Batı kapitalizminin artan etkisi ile doğrudan ilişkilidir.⁵⁴¹ Bu ilişkinin boyutlarını ve Babilik'in sosyal harekete dönüşmesinin anahtarı İran'daki Şiî ulemanın devlet ve toplumun diğer kesimleri ile girdiği sosyo-ekonomik ve siyasi ilişki biçiminde gizlidir. Ayrıca Şiî ulema-siyasal muhalefet olgusunun oluşumu da bu ilişki biçimi ile anlamlıdır. Sünnî gelenekte ve

⁵³⁸ Bayur, *age.*, Cilt II, Kısım IV, s. 79.

⁵³⁹ Sünnîlerde Mehdi inancı için Avni İlhan, *Mehdilik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1993, s. 178 vd.

⁵⁴⁰ Türkçe literatürde ulaştığımız kaynaklar bu yöndedir. Bu çalışmalar için Ethem Ruhi Fıçlalı, *Babilik ve Bahaîlik*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994; aynı yazar, "Bahaîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi 1988, s. 464-468; Süleyman Özkaya, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Bahaîlik Hareketi*, İzmir: Akademi, 2000; Muhsin Adülhamid, *İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler (Babilik ve Bahailiğin İcyüzü)*, Çev. M. Saim Yeprem, Hasan Güleç, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.

⁵⁴¹ Yabancı etkisi karşısında Şiî ulema için Algar, *age.*, s. 82 vd.

Osmanlı-Türk muhalefet hareketlerinde izleri görülmeyen bu durum modern İran siyasî tarihinin önemli bir unsurudur.

Safevî döneminden itibaren devlet- Şîî ulema ilişkisi iki olgunun tarihsel olarak biçimlenmesine yol açmıştır. İlki devlet Şîî ulema sayesinde meşruluğunu sağlamıştır. Çünkü Şîî inançta gaip imam mehdinin yokluğunda tüm dünyevî siyasal yönetimler gayrı meşrudur. 19. yüzyılın başında Kaçar Şahlarının kendilerini “zıllullah” (Tanrı’nın yer yüzündeki gölgesi) olarak tanımlama eğilimleri ancak Şîî ulemanın siyasî iktidarı dinî açıdan meşrulaştırması ile mümkündür.⁵⁴² Buna, Şîî ulemanın Şîî karakterli bir siyasal güce ve düzene ihtiyaç duyması, ulemanın kendi içinde siyasal bir teori geliştirememiş olması-ki bunu Humeyni gerçekleştirecektir- ve dış güçlerin İran’a yönelik emperyalist taleplerinin artışı etkili olmuştur. İkinci olgu ise Şîî ulemanın devletten bağımsızlaşarak ekonomik ve sosyal bir güç hâline gelmesidir. İlk etkileri 17. yüzyıl içinde görülmekle birlikte 19. yüzyılın başında halktan yapılan bağış ve toplanan dinî vergilerle geniş menkul ve gayrı menkullere sahip olan ulema ekonomik hayatın doğrudan içinde yer almaya başlamıştır. Özellikle Azerbaycan eyaleti ve İsfahan bölgesindeki geniş dinî vakıfların varlığı, bu bölgelerde Rus ve İngiliz ekonomik sızmalarının görülmesi ile, vakıfların konumlarını tehdit eden gelişmelere yol açmıştır. Bu durum ulemanın devlete ve dış güçlere karşı ticaret erbabı ve büyük toprak sahipleri ile birlikte hareket etmesinin önemli nedenidir. Osmanlı devletinde II. Mahmud ile birlikte başlayan ve yönetiminde ulemanın etkin yer aldığı vakıf mallarının devletleştirilme süreci tamamlanamamakla birlikte sınırlanmıştı.⁵⁴³ İran ve Osmanlı devletinde vakıflaşmanın görünümünün 19. yüzyıl için karşılaştırıldığında, İran vakıflarının nicelik ve niteliğinin Osmanlıdan daha fazla değildir.⁵⁴⁴ Ancak Osmanlı’da vakıfların büyük çoğunluğu ya hükümdar ve yönetici sınıfların ya da devletin görevlisi

⁵⁴² Kaçar şahlarının kendilerini *zıllullah* olarak görmesi üzerine Algar, *age.*, s. 22.

⁵⁴³ İslâm ve Osmanlı Vakıf müessesesinin gelişimi ve devlet kontrolüne geçiş süreci hakkında şu kaynaklardan yararlanılmıştır: John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden: E. J. Brill, 1986; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt:13, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985, s. 153-172. Ayrıca vakıfların devlet kontrolüne geçmesi ile ilgili olarak M. A. Ubcini, *Osmanlıda Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998, s. 198 vd.; Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, s. 93 vd.

⁵⁴⁴ Barnes, 19. yüzyılda İmparatorluk arazisinin üçte ikisinin vakıf arazisi olduğunu ancak bunların yüzde doksanının yönetici sınıfça kurulduğunu; işletim ve gelirlerinin değerlendirilmesinde belli kuralların işlediğini; az sayıdaki tarikat vakıflarının devletçe denetlendiğini ve vakıf arazilerini işleyen reayanın hak ve ödevlerle donatıldığını zikreder, s. 42 vd. İran’da, Nasreddin Şah döneminde yaklaşık dört milyon tümen olan vakıf gelirlerinin ancak beş yüz binini devlet toplayabiliyordu. Sheikholeslami, *age.*, s. 206. Bu rakam tüm devlet gelirlerinin yaklaşık yarısına tekabül ediyordu. Şîî ulemanın gelirleri için Martin, *age.*, s. 35 vd.

ulema ve kadıların yönetim ve gözetiminde olmasına rağmen İran'daki vakıf arazileri ve dinî gelirlerin büyük müctehidlerin elinde toplanması;⁵⁴⁵ onların kullanımına açık olması; alt düzeyde ya da küçük çaplı din adamlarının bundan mahrum olması yüzünden, yerel dinî çevrelerin Babi dini-siyasi muhalefetinin üretildiği mekânlardan biri olmasına yol açmıştır .⁵⁴⁶

Babilik, dinî bir muhalefet hareketi olarak İran'daki ilk gelişmesinde, binyılcı ve mehdici beklentiden dolayı daha çok dinî ulemeden katılımlarla şekillenmiştir.⁵⁴⁷ Dinî tartışmaların odağında yer alan din adamlarının kendi aralarındaki felsefî tartışmalardan haberdar küçük din adamları ve meraklı halktan kimselerin olması hareketin sınırlı ve tasavvufî bir karakter taşımasını beraberinde getirmiştir. Ancak kitle katılımının artmasına yol açan durum büyük dinî ulemanın ekonomik güçlerini daha çok artırması, devletten vergi ayrıcalığı elde etmesi, büyük tüccar ve yabancılarla işbirliği içinde olmasına karşı hem hayat şartları düşük olan mollaların hem de devlet, tüccar ve yabancı baskısı altında kalan halkın tepkisine yol açmıştır. Babiler arasında çok sayıda molla olmasının nedenini, ulema içindeki ekonomik gücü elinde tutanların bunu paylaşmadaki isteksizliği ve düşük statülü din adamlarının hiyerarşik yapıyı eleştirmesinden doğan çatışmalardan kaynaklandığı düşünülebilir.⁵⁴⁸ Hareketin 1840'lı yıllardaki isyan girişimlerinin olduğu bölgelerin Azerbaycan, Horasan ve İsfahan çevresi olmasına bakarak, bu bölgelerde yabancı sızmasının yoğunluğu ve ucuz yabancı malların piyasaya girmesinden dolayı işleri bozulan üretici ve meslekleri gözden düşen zanaatkârların tepkisiyle açıklanabilir. Aslında kitlesel kaynaşmaya neden olan İran halkının içinde bulunduğu zorlu ekonomik koşullardır. Devletin ağır vergileri, yerel yöneticilerin keyfi uygulamaları ve halkı soymaya çalışmalarının yanında Horasan ve Sistan gibi bölgelerde salgın hastalıkların, Fars bölgesinde şiddetli depremin ve Azerbaycan ve Mazenderan'da kıtlıkların görülmesi toplumsal tepkinin en önemli nedenleridir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ Safevîler döneminde vakıfların denetimi için Devlet-i Mefkufat Kurumu oluşturulmuş olmasına rağmen siyasi istikrarsızlık yüzünden varlığını sürdürememiştir. Kaçar yönetim mekanizması içinde bir vakıf denetçisi olmakla birlikte hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Meşrutiyet dönemindeki ikinci meclise (1911) kadar herhangi bir yasal düzenlemeye rastlanmaz. Ahavi, *age.*, s. 105-106.

⁵⁴⁶ Muaddel, *agm.*, s. 164 vd.

⁵⁴⁷ Arjomand, *age.*, s. 255.

⁵⁴⁸ Arjomand, s. 255; Afary, *age.*, s. 24.

⁵⁴⁹ 1822-1831 yılları arasında İran'ın hemen hemen bütün bölgelerinde görülen ve bundan dolayı nüfusun birçok yerde yarı yarıya düştüğü veba salgını ve kıtlıklar için Seyf, *age.*, s. 231 vd.; Babilğin taban bulması üzerine ayrıca bkz. Moojan Momen, "The Social Basis of The Babi Upheavels in Iran (1848-1853): A Preliminary Analysis", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 15 (1983), s. 159 vd.

Babilîğin İran içinde çıkardığı yerel ayaklanmaların devlet, ulema ve toprak sahiplerinin işbirliği ile bastırılması, Babilîğin bunlara karşı ve halkı gözeten, sosyal ve siyasal talepleri daha çok savunmaya yönelmiştir. Bu durum kitle desteğinin sosyal tabanına işaret eder. İran tarihinde o zamana kadar görülmeyen dinî bir hareketin sosyal ve siyasal talepler üretmesinin yeni bir durum olmasının yanında bu taleplerin birçoğu doğası itibarıyla modernleşmecidir. İnsanlar arası eşitliği savunan ve köleliği reddeden Babilik,⁵⁵⁰ dinî inancı bireye ve onun vicdanına indirir; resmî dini ayinleri ve din adamlarının ruhanî otoritesine karşı çıkar. Devletin bütün inançlara aynı mesafede olmasını savunur. Babilik, kadınların sosyal hayatta erkeklerle birlikte görünmeleri ve çalışabilmeleri, hukuk önünde kadın-erkek eşitliği, boşanmanın iki taraflı rıza ve çok kadınla evlenmenin yasaklanması gibi kadın lehine görüşleriyle modernleşmeci bir çizgi izler. Fakirlerin korunması ve onlardan vergi alınmamasını savunurken toplumsal dayanışmayı öne çıkarır.⁵⁵¹

Babi önde gelenlerinin İran reformcuları ile yakın ilişkiler kurması ve modern kurumların oluşturulmasını desteklemeleri modernleşme ile birlikte geleneksel devletin, din adamlarının ve büyük toprak sahiplerinin bundan etkileneceklerini ve güçlerinin azalacağını kestirmiş olmalarını düşündürmektedir.⁵⁵² Batılı askerî görevli, misyoner ve tüccarlarla İran topraklarında karşılaşmalarının yanında, Babi liderlerinin çeşitli zamanlarda Osmanlı toprağı olan Irak'taki kutsal yerleri ve Hicaz bölgesini ziyaretleri esnasında Osmanlı ıslahat girişimleri ve Tanzimat'ın getirdiklerine şahit olmaları onların modernleşme hakkında olumlu düşüncelerine yol açmıştır. Özellikle başta meşveret kurumu olmak üzere, can ve mal güvenliği ve ekonomik faaliyet özgürlüğünün kanunla garanti altına alınmasını savunmaları Tanzimat'ın hedeflerinden haberdar olduklarını gösterir. Hatta Tanzimat'ın laik mahkemelerinden etkilenerek "beyt el-adl" adı altında kendi dinî topluluk mensuplarının aralarındaki adlî işlere bakacak gizli mahkemeler bile

⁵⁵⁰ Kölelik bu dönemde hâlâ İran'ın birçok bölgesinde varlığını sürdürmektedir. Osmanlı'da bile köle ticaretinin yasaklanmasının resmî tarihi 1847'dir. Ancak Osmanlı yönetimi köle ticaretini İngiliz baskıları sonucu resmen kaldırmasına rağmen köle kullanma olgusu sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı 1890'lı yıllara kadar sürmüştür; ancak uygulamada özellikle İran'la sınır oluşturan Arap bölgeleri istisna teşkil etmeye devam ettiği gibi merkezden uzaklaştıkça da kontrol gevşemiştir. Osmanlı köle ticareti için Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)*, Çev. M. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

⁵⁵¹ Babilik- Bahaîliğin sosyal ve siyasal yönüne Türkçe literatürdeki çalışmalarda hiç yer verilmez. Bu çalışma için Babilik ya da Bahaîliğin sosyal ve siyasal görüşlerinin ana hatları ile çerçevelendirilmesinde daha çok Juan R. I. Cole, *Modernity and Millennium*, New York: Columbia University Press, 1998 adlı çalışmasından yararlanılmıştır.

⁵⁵² Afary, *age.*, s.25.

kurmuşlardır.⁵⁵³ 1852'den itibaren Babi hareketinin fikrî gelişiminde din-devlet ayrımının ve laik devlet fikrinin gelişim göstermesi onların Osmanlı topraklarına sürgünlükleri ve Osmanlı'daki gelişmeleri yakından gözlemlmeleri ile doğru orantılıdır. İran modernleşmesinin önemli entellektüel öncülerinden olan Ahundzâde, Malkom Han, Cemaleddin Afganî, Ağa Han Kirmani, Ahmet Ruhi ve Habir'ül-Mülk gibi şahsiyetlerin Babilerle yakın ilişkileri⁵⁵⁴ hem Babilîğin muhalif kimliğini hem de modernleşmeci düşüncelere yakınlığını gösterir. Babilîğin en radikal olan Azalî koluna yakın duran Nazım el-İslâm Kirmani (1864-1919), Mütetekellimin (1861-1908), Seyyid Cemaleddin Vaiz (1863-1908), Mecd el-İslâm (1872-1926) ve Yahya Devletabadi (1862-1939) gibi çok sayıda aydın İran'da modernleşme düşüncesinin gelişmesine katkıda buldukları gibi 1905-1911 Anayasal Hareketinin içinde de aktif rol almışlardır.⁵⁵⁵

İran siyasi muhalefetinin aktörleri olarak ulema, tüccarlar ve aydınların yanı sıra, çeşitli nedenlerden dolayı, işçiler, öğrenciler, esnaf, çiftçiler, kadınlar, toprak sahipleri, saray mensupları ve masonların katılımları göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak belirleyici olan ulema-tüccar ve aydın ittifakı olmuştur.⁵⁵⁶ Ulema dışındaki güçlerin en belirgin özelliği seküler davranışlar sergilemeleridir. Devlet-tüccar ilişkileri 19. yüzyılın ilk üç çeyreği içinde işbirliğine dayalı olagelmıştır. Hatta dönemin en büyük tüccarlarından ve Nasreddin Şah'la yakın ilişkisi olan Muhammed Hasan Emin el-Zerb'in önderliğinde, Tahran'da yerli tüccarı yabancı tüccara karşı korumak için Meclis-i Vükelâ-yı Tüccar-ı İran ya da Meclis-i Tüccariyye adı altında 1883'de bir meslek örgütü bile kurulmuştur. Örgüt, İran'ın İsfahan, Kazvin, Zencan, Horasan Urumiye, Hoy ve Tebriz gibi önde gelen birçok şehrinde şubeler açmış ve hatta İstanbul ve Bağdat'ta şubeler oluşturmuştur. Ancak örgüt devlete şikâyetlerini ulaştırmaya kalkması, İngiliz çıkarlarına dokunması ve ulemanın örgüte karşı tavır alması yüzünden yaşayamamış ve

⁵⁵³ İlki 1878'de Tahran'da daha sonra Kaşan, Mazendaran, Fars ve Horasan'da yenileri kurulmuştur. Afary, *age.*, s.29.

⁵⁵⁴ Ahundzâde'nin İran'daki Babi gelişmelerinden haberdar olduğu ve İstanbul'da bulunduğu 1863 yılında Babilerin de İstanbul'da olduğu ve alfabe tartışmasına Bahauallah'ın da katıldığı üzerine Cole, *age.*, s. 157 vd.; Malkom Han ve Babiler üzerine Algar, *Malkom Han*, s. 46, 58-59, 213 vd.; Cemaleddin Afganî'nin Babi olmamakla beraber onların tarihi ve doktriner yapısı hakkında bilgi sahibi olduğu üzerine Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, London: Frank Cass & Co.Ltd., 1966, s. 45, 94, dipnot 7.; Kirmani ve Ruhi Babilîğin önde gelen önderlerinden Subhi Ezel'in damatlarıdır; Yahya Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, 5. Baskı, Tahran: İntişarat-ı Züvvar, 1372 (1993), s. 394.

⁵⁵⁵ Babilerin en büyük kolu olan Bahâîlerin içinden, Bahauallah'ın şiddet karşıtı söylemlerinden ve daha çok bir din olarak kendini tanımlama çabalarından dolayı muhalefet hareketlerinde daha çok Azalîler yer almış; Bahâîler ise daha çok tarafsız ya da pasif kalmışlardır. Azalîlere yakın olan Kirmani, Ruhi, Habir'ül Mülk, Devletabadi çeşitli zamanlarda Osmanlı topraklarında ve İstanbul'da bulunmuşlardır. Bayat Philipp, *age.*, s. 53 vd.; ayrıca Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Cilt:III.

⁵⁵⁶ Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 147 vd.

yaklaşık bir yıl sonra sona ermiştir.⁵⁵⁷ Ancak örgüt tüccarlara bir meslekî birlik bilinci aşlamıştır. Tüccarların modernleşmeye taraftar olmaları ve muhalif eğilimleri çok yönlü meslekî beklentileriyle ilgilidir.⁵⁵⁸ Bunların nedenlerini yöneticilerin keyfi uygulamaları,⁵⁵⁹ yabancıların ayrıcalıklı konumlarından dolayı rekabet güçlerinin azalması, ticarî işlerinde modern teknik ve araçlardan yararlanamamaları,⁵⁶⁰ İran gibi modern dönem öncesi doğu-batı ticaretinin merkezindeyken bu özelliğin yitirilmesi ve Batılı ucuz fabrikasyon mallarının iç piyasada sürekli artışı, devletin karşılaştıkları ticarî sorunlarla ilgilenmemesi ve en önemlisi de görme fırsatı buldukları diğer ülkelerdeki modern uygulamaların yararlarını kavramış olmaları olarak sayılabilir. Ancak büyük tüccar kesimini muhalif konuma iten en önemli saik 19. yüzyılın son çeyreğine kadar devlet ile tüccar arasındaki ilişki biçiminin dış borç alma ve bankacılık sektörünün gelişmesi ile değişime uğramasıdır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı yönetiminin Galata bankerleriyle⁵⁶¹ ilişki biçimine benzer bir yapının olduğunu düşündüren⁵⁶² devlet-tüccar ilişkisinde devletin borçlanma konusunda tüccara ihtiyaç duymaması ve devlet nezdinde itibarının düşüşü muhalif olmasının duygusal boyutunu oluşturur. Yine de 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren muhalefet ittifaklarında tüccarları bir araya getiren ve diğer kesimlerle işbirliklerini hızlandıran olaylar daha çok devletin malî sorunlarını çözmek için yabancılar verdiği imtiyazların uygulanmak istenmesi ile ortaya çıkmıştır.⁵⁶³

Yabancıların ucuz ve mamul malların iç piyasaya girişiyle işleri bozulan ve birçok mesleğin yok olması esnaf ve zanaatkarın da muhalefete geçişin de etkili olmuştur.⁵⁶⁴ Bunun yanında ürettiği tarım ürünlerin maliyetinin yabancı mallar karşısında yüksekliği,

⁵⁵⁷ Afary, *age*, s. 30-31.

⁵⁵⁸ Ahad Behdjat, *Meşrutiyet Öncesi İran'ın Sınır Ekonomisinin Gelişmesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1975, s. 129 vd.; Martin, *age*., s. 53 vd.

⁵⁵⁹ Nazım'ül İslâm Kirmani 1905 yılı içinde yöneticilerin zengin Tahran tüccar ve esnafından büyük meblağlarda hediyeler aldığını ve bunun da esnaf ve tüccar kesiminde büyük hoşnutsuzluk yarattığını söyler, *agy.*, Cilt I, s. 253 vd.

⁵⁶⁰ Bu durum daha çok yabancıların tekelindeki gümrük, baraj, liman ve kara yollarının kullanımında kendilerine yapılan farklı ve pahalı muamele sonrası başlayan yabancı düşmanlığı ve milliyetçi duygularının gelişmesine bağlanır. Abrahamian, *age*., s. 72.

⁵⁶¹ Galata bankerleri ile Osmanlı Devleti ilişkileri için Seyfettin Gürel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 672 vd.; Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 762 vd.

⁵⁶² Muhammed Şah (1834-1848) ve Nasreddin Şah (1848-1896) Tebriz'den Tahran'a taç giymek için gelirken Tebriz'in önde gelen tüccarlarından borç almak zorunda kaldıkları üzerine Ademiyet, *Emiri Kebir ve İran*, s. 192.

⁵⁶³ Bayat Philipp, *age*., s. 44-52.

⁵⁶⁴ Martin, *age*., s. 54-55.

ağır vergiler, ilkel tarım yöntemleri ve yaşanan doğal afetlerin hayat şartlarını zorlaştırması özellikle küçük çiftçilerin topraklarını terk ederek şehirlere göçüne yol açmıştır.⁵⁶⁵ Şehirlerde suç oranının artışı ile paralellik gösteren bu gelişmeler devlet, büyük tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve önde gelen ulema arasında zımnî bir işbirliğinin doğmasını ve yeni göçmenlere karşı ağır şiddet uygulanması da muhalefetin kitle desteğine önemli katkılar sağlamıştır. Ancak modernleşme açısından bakıldığında muhalefetin destek kanallarının genişlemesinde en önemli etken komşu ülkelere yapılan yoğun göçtür. 20. yüzyılın başına gelindiğinde başta Rusya olmak üzere Türkistan, Hindistan ve Osmanlı devletine mevsimlik veya uzun süreli yerleşimle tanımlanabilecek İran nüfusunun onda biri yurt dışına göç etmiştir.⁵⁶⁶ Bakü merkezli işçi sınıfının sendikal mücadeleleri ve sosyalist hareketlerin etkisi altında kalan İranlı işçiler bu gelişmeleri İran'a taşımışlardır.⁵⁶⁷ İran'daki 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki entellektüel tartışma ve siyasal partileşme süreçlerindeki sosyal demokrat temanın ağırlıklı yer alması Rus Azerbaycan'ındaki gelişmelerle doğrudan ilgilidir.⁵⁶⁸ İş gücü ve ticaret amaçlı Kafkas göçleri aynı zamanda İran modernleşmesine Rus etkisinin ve bu kanalla Batılı düşüncelerin girişinde de rol oynar. Rus etkisi Osmanlı bağlamı için de geçerlidir. Hüseyinzâde Ali, Yusuf Akçura ve Ahmed Ağaoğlu gibi Rusya Türklüğünün politik entellektüellerinin Jöntürkler içindeki varlığı ve onların milliyetçilik, laiklik, halkçılık ve

⁵⁶⁵ Gilbar, agm., s. 126 vd.; Behdjat, *agt.*, s. 133.

⁵⁶⁶ Kafkasya'ya göç muazzam boyutlardadır. 20. yüzyılın başında yaklaşık bir milyon civarında İranlı (Bu dönemde İran'ın tahmini nüfusu 10 milyon civarındadır) çeşitli nedenlerle ve sürekli ya da geçici olarak yurt dışında yaşamaktadır. 1913 yılı tahminlerine göre beş yüz bine yakın İranlı Rusya Kafkasyası'nda her türlü ağır koşullar altında tarım, ticaret, inşaat, maden üretimi ve hizmet sektöründe yoğunlaşmıştır. Özellikle Bakü petrolerinin bulunması ile birlikte iş gücü ihtiyacının önemli bir kısmı İran vatandaşlarınca karşılanmıştır. Türkistan ve Hindistan'da üç yüz binin üzerinde İran vatandaşının yanında Osmanlı topraklarındaki İranlı sayısı 35-40 bin civarında ve çoğunlukla İstanbul, Bağdat, Diyarbakır, Kastamonu, Halep, Erzurum ve Trabzon olmak üzere Osmanlı topraklarının her tarafında İranlıya rastlamak mümkündür. İran topluluğu, çoğunlukla ticarî amaçlı gelenlerin yanı sıra, eğitim, kaçak işçi ve sürgün gelenlerden oluşmaktadır. Kafkasya'ya göçler için Tevekkeli, *age*, s. 1161-164; Hasan Hakimian, "Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880- 1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17 (1985), s. 443 vd.; Afary, *age.*, s.22. Touraj Atabaki, "Disgruntled Guests: Subaltern on the Margins of the Tsarist Empire", *International Review of Social History*, Vol. 48 (2003), Special Issue, s. 407 vd.

⁵⁶⁷ Solmaz Rüstemova-Tohidi, "Azerbaycan'da İranlı Muhaciretinin Merheleleri Meselesine Dair", *Tarih ve Onun Problemleri, Nazarî, İlmî, Metodik Jurnal*, Cilt II, Bakü, 2003, s. 107-108; Tevekkeli, s. 165 vd.; Bayat Philipp, s.101 vd.

⁵⁶⁸ Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi*, s.33 vd. Rus devrimci ve işçi hareketlerinde Kafkasya ve özelde Bakü önemli bir yere sahiptir. Tiflis, Aşkabat, Astrahan, Erivan, Gence gibi Rus hakimiyetindeki yerlerde Rus muhalif sürgünlerinin varlığının yanında Bakü'de petrol sanayiinin kurulmasından (1872) sonra gelişen işçi hareketleri Rus radikal hareketlerine ciddi bir ivme kazandırmış ve 1905 Rus devrimi ve sonrasında gelişen siyasal olaylarda baş rolü oynamıştır. Atabaki, agm, s. 422 vd.; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York: Philosophical Library, 1951, s. 8 vd.; Swietochowski, s. 39 vd.; Petrole bağlı gelişme için Okan Yeşilyurt, *Tagiyev*, İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2004, s. 41 vd.; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 124 vd.

hukuk devleti yaratma çabalarına bilgi ve deneyimleriyle katkısı dikkate değer niteliktedir.⁵⁶⁹ İran içinse bu etki modern düşüncelerin daha çok kitlelere yayılması yönünde olmuştur. Kafkasya'daki işçi ve tüccarların bölgedeki gözlem ve deneyimleri siyasal muhalefetin ideolojik ve örgüt yapılarına da yansımıştır. Ancak önde gelen entellektüellerin faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde İstanbul tecrübesi, gerek Bakü gerekse Kalküta merkezli faaliyetlerden daha eski ve donanımlıdır.⁵⁷⁰ Ancak İstanbul'daki İran aydınlarının bireysel faaliyetlerinin 1908'e kadar örgütlenmeye dönüşmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum ise İranlı tüccar ve esnaf kesiminin önderlikten yoksunluğunun yanı sıra siyasal örgütlenmeye ihtiyaç duyacak bir ideolojik bilinçlenmeye sahip olmaması ya da ihtiyaç duymaması ile ilgilidir. 1908'lerden itibaren Sadık Tabatabaî, Seyyid Muhammed Şebisterî (Ebu-Ziya olarak bilinen ve 1911'de Tahran'da yayınlan *İran Nov*'un editörü), Mirza Yahya Devletabadî, Muhammed Ali Terbiyet, Takizâde, Mirza Ağa Farişi ve Dehoda gibi örgütçülerin İstanbul'a ulaşması ile bu örgütlenme gerçekleşecektir. Bakü, örgütlenme, bağlamsal gelişmelerin takibiyle yöntem arayışlarında en önemli örneği oluşturduğu gibi⁵⁷¹ İran'ın en gelişmiş ve muhalefete en yatkın şehri Tebriz'le coğrafi, tarihî ve kültürel bakımdan yakınlığından dolayı, çok yönlü ilişki içerisinde olagelmıştır.⁵⁷² Ancak bütün bunların yanında 1901'den itibaren II. Abdülhamid ve Muzaffereddin Şah arasındaki yakınlaşma girişimleri, II. Abdülhamid yönetimi Jöntürk muhalefetine olduğu kadar İran muhaliflerine de göz açtırmamıştır. Bu durum İran muhaliflerinin örgütlü eylem arayışlarında Bakü'yü tercih etmelerine ve yönelmelerine yol açtığını düşündürebilir.

Osmanlı'da görülen ekonomiyi canlandırmak için yabancılara kapitülasyonlar verme eğilimi İran'da 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren görünmekle birlikte imtiyaz vermenin başlangıcı, Osmanlı ile hemen hemen aynı döneme rastlar ve aynı ülkelere yönelir. İran 1828 Türkmençay Anlaşması ile Rusya'ya ve 1841'den itibaren ikili anlaşma ile İngiltere'ye ticarî ve ekonomik imtiyazlar vermiştir.⁵⁷³ Rusya ve İngiltere, İran ekonomisini kontrol etmek için kıyasıya bir emperyalist yarışa girerken hükümeti

⁵⁶⁹ Sarımay, *age.*, s. 62 vd.

⁵⁷⁰ İran entelektüel gelişiminde İstanbul'un önemine dikkat çeken Takizâde'denin sözleri için Landen, *age.*, s. 128-130

⁵⁷¹ Bu dönem Bakü'deki entelektüel ve kültürel uyanışa yönelik kısa bir değerlendirme için Audrey Altstadt, "The Azerbaijani Bourgeoisie and Cultural Enlightenment Movement in Bakü: First Steps toward Nationalism", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, Ed. Ronald Grigor Suny, Rev.ed., Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, s.199-210; ayrıca bkz. Swietochowski, *age.*, s. 42 vd.

⁵⁷² Bayat Philipp, *age.*, s. 97 vd.

⁵⁷³ Behdevi, *age.*, s. 236, 255-262.

borç vererek yönlendirme girişimleri, esasta İran ekonomisinin açık pazar hâline gelmesine yol açtığı gibi toplumsal muhalefetin çıkışını ve ittifakların biçimini belirlemiştir. Yabancı güçlere ait tüccarların İran pazarlarında ayrıcalıklı konumu ve liman, karayolu, ve malî kurumları daha elverişli şartlarda kullanma haklarının yanı sıra verilen borçlar karşılığında belli gelir kaynakları ve üretim alanlarında Rus ve İngilizlerin tekeller kurarak borçlarını tahsil etme yöntemi, iç yapının ekonomik ve sosyal dokusunu bozacak gelişmeler yaratmış, muhalefetin biçimlenmesinde önemli etkisi olmuştur.⁵⁷⁴

1865-1890 yılları arasında Fransız, Alman, Avusturyalı ve İngiliz şirketlerine çok sayıda imtiyaz verilmiş olmasına rağmen yabancılara verilen imtiyazlara dayalı muhalefet ittifakının ilk ortaya çıkışı 1872’de İngiliz vatandaşı Baron Julies Reuter’e verilen imtiyazdır. İçinde kıymetli taşlar dışında tüm madenleri çıkarma, demiryolu ve tramvay hatları yapımı, baraj ve sulama kanalları inşası, telgraf hatları, millî bir banka ve fabrikalar kurma, ormanlardan ve ekili olmayan alanları kullanma hakkı tanıyan 70 yıl süreli geniş imtiyazlar karşılığında Rueter 40 bin sterlin ve gümrük gelirlerinin %60’ını ödeyecekti.⁵⁷⁵ İmtiyaz büyük gürültüler koparmış; bir ülkenin ekonomisini kontrolünün yabancı birine verilmesi Batı kamuoyunda şaşkınlık yaratmıştır.⁵⁷⁶ İngiliz hükümeti, vatandaşı Rueter’in imtiyazına karşı sessiz ve yükselen muhalefet karşısında tarafsız kalmasına rağmen Ruslar aleyhlerine gelişeceğini düşündükleri bu çok yönlü imtiyaza karşı propagandaya girişmiş; Sipehsalar’a muhalif yöneticiler, saray mensupları, tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve ulemanın muhalefeti karşısında imtiyaz geri alınmış ancak satış imtiyazı devam etmiştir.⁵⁷⁷ Bankacılık ve madencilik imtiyazını sürdüren Reuter’in bankası daha sonra Bank-ı Şahane-yi İran’a dönüştürülmüştür.⁵⁷⁸ Bu imtiyazla birlikte, yönetici, tüccar, toprak sahibi ve ulema ittifakının, uzun soluklu olmasa da oluşmasında, her grubun farklı çıkarlarıyla belirlenen çerçevede devletin yanlış uygulamalarına karşı muhalif güç odaklarının kimler olduğu ve tavrı önemlidir. Bundan sonraki muhalefet hareketlerine aydınlar ve halkın etkilenen kesimlerinin katıldığı ve daha anlamlı muhalefetin biçimlendiği görülür. Osmanlı muhalefet hareketlerinde 1807

⁵⁷⁴ Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran The Tobacco Protest of 1891-1892*, London: Frank Cass & Co. Ltd, 1966, s. 1 vd.

⁵⁷⁵ İmtiyazın metni için Ali Ekber Velayeti, *Tarih-e Ruvubat-e Harici-ye İran Devran-e Nasreddin Şah va Muzafereddin Şah*, Çap-e Dovvam, Tahrân: Vüzaret-e Umur-e Hareciyye, 1375 (1996), s. 103-110.

⁵⁷⁶ Abrahamian, *age.*, s.55.

⁵⁷⁷ Velayeti, *age.*, s. 124 vd.; Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s. 7.vd.

⁵⁷⁸ Nikki K. Keddie, *Roots of Revolution*, New Haven and London: Yale University Press, 1981, s. 60; Abrahamian, *age.*, s.55.

yılına tarihlenen Alemdar Mustafa Paşa olayında ve 1876'da Mithat Paşa'nın hareketlerinde görülen güç kullanma ve saray darbeleri sınırlı ittifaklar üzerine kurulmuştur.⁵⁷⁹

İran'da daha sonraları da yabancılara bir çok imtiyaz verilmiş olmasına rağmen toplumsal bir muhalefet yine görülmez. 1878'den itibaren Ruslara verilen banka kurma hakkı, Hazar denizinde balıkçılık ve ulaşım tekeli, taşımacılık, yol yapımı ve gümrük indirimi; İngilizlere verilen Karun nehrinde serbest taşımacılık, banknot basma ve banka kurma, maden işletme gibi geniş imtiyazlar⁵⁸⁰ İran üzerindeki Rus-İngiliz rekabetinin neden ve nasıl olduğunun ve 20. yüzyılın başında Osmanlı'yı olduğu gibi, İran'ı paylaşma girişimlerinin ip uçlarını verir. İran muhalefetinin en anlamlı çıkışı⁵⁸¹ 1890-1892 yılları arasında meydana gelen ve kitle desteği ile sürececek olan Talbott'a verilen Tütün imtiyazı ve sonrası meydana gelen Tütün Boykotu'dur.

1890 Mart'ında Nasreddin Şah ile İngiliz vatandaşı Major Talbott arasında İran'ın tüm tütün üretimini, satışını ve ihracını içine alan bir imtiyaz anlaşması yapılır.⁵⁸² Bu imtiyaz anlaşmasının gizli tutulmasına rağmen yıl sonuna doğru Osmanlı basınında imtiyazla ilgili haberler çıkmaya başlar. İlk önce İstanbul'daki Ahter gazetesinin bu haberleri yayınlaması ve Afganî, Malkom Han ve Kirmanî gibi birçok aydın tarafından yazılan bir dizi eleştiri makalesinin çıkması⁵⁸³ ile birlikte tüccar ve üreticilerin kitlesel tepkisi baş gösterir. 1891 Nisan'ında İngiliz şirketinin görevlileri, ülkenin en büyük tütün üretim bölgesi Şiraz'a ulaştığında çarşı kapanmış ve telgraf hatları yoluyla bu olay ülkenin belli başlı şehirlerine ulaşmıştır.⁵⁸⁴ Durum Tahran, Tebriz, İsfahan, Meşhed, Kazvin başta olmak üzere belli başlı şehirlerde genel greve dönüşür.⁵⁸⁵ Üreticilerin bu boykotunu Ruslar desteklemesine rağmen⁵⁸⁶ asıl gelişme, Şiraz'ın önde gelen dinî bir önderinin Irak'a sürülmesi ve orada Afganî'nin de etkisi ile, Irak ulemasının birçoğunun

⁵⁷⁹ Medrese ve askeri öğrencilerin olaylardaki sınırlı rolü için Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Çev. Osman Akınay, Ankara: Papirüs Yayınları, 1997, Cilt II, ss. 88-108.

⁵⁸⁰ Bu imtiyazlar için Velayeti, *age.*, s. 229-327.

⁵⁸¹ Kesrevi, *Tarih-i Meşrutâ-yı İran*, s. 38.

⁵⁸² Anlaşmanın metni için Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, Cilt I, s. 38 vd.

⁵⁸³ Ademiyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmanî*, s. 31 vd; Ahter, Osmanlı Tütün Rejisi ile İran'ın anlaşmasını karşılaştırmalı vererek İran'ın bu işten ne kadar zararlı çıktığını göstermesine rağmen Edward G. Browne yaptığı değerlendirmede aynı kanıda olmadığı kayda değerdir; Browne, *age.*, s. 35 vd. İran imtiyazı ile Osmanlı imtiyazının karşılaştırmalı değerlendirmesi için ayrıca İsa Seyf, "Cemaleddin Afganî ve İran İnkılabı", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt I, Sayı 1 (1964), s. 41.

⁵⁸⁴ Abrahamian, *age.*, s. 73; Velayeti, *age.*, s. 346 vd.

⁵⁸⁵ Grev ve ayaklanmalar için Velayeti, *age.*, s. 357- 367.

⁵⁸⁶ İngiliz ve Rusların tütün imtiyazı karşısında tutumları için bkz. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s. 35 vd.; Abrahamian, s.73; Muttahedeh, *age.*, s. 202.

onayı da alınarak, Kerbela'daki Şîu ulemanın en büyüklerinden Hacı Mirza Seyyid Muhammed Hasan Şirazi'nin adını taşıyan ve tütün satışı ve içimini yasaklayan bir fetva yayınlanmıştır.⁵⁸⁷ Fetvanın etkisi büyük olur; hatta Nasreddin Şah'ın en yakınları ve gayrimüslimler bile bu fetvaya uyarlar. *Kanun* ve *Ahter* gazetelerinin imtiyaza yönelik aleyhte yazılarının yanında küçük risaleler yazılıp çoğaltılarak hükümet aleyhine bir kamuoyu oluşturulur.⁵⁸⁸ Pasif direnişin yanında Tahran başta olmak üzere bir çok şehirde din adamlarının desteği ile gösteriler yapılır,⁵⁸⁹ küçük çaplı olaylar baş gösterir.⁵⁹⁰ Şah geri adım atar; şirketin ülke içindeki tekeli kaldırır; ihracat tekeli devam eder ancak direniş sürer.⁵⁹¹ 1892 başında hükümet, İngilizlere ait Emperyal Bank'tan büyük miktarda borç alarak, şirketin imtiyazını fesheder.⁵⁹²

Tütün imtiyazının feshinden sonraki yıllarda Nasreddin Şah, çağdaşı II. Abdülhamid gibi, siyasal baskı politikasına ve tehlikeli gördüğü yeniliklere karşı tavır almıştır. Ancak malî sorunları aşmak için küçük çaplı imtiyaza dayalı satışlar yine de devam edecektir. Nasreddin Şah başta Darülfünun'un gelişmesini engellediği gibi yeni okulların açılmasını yasaklar ve hatta Tebriz'de yeni açılmış modern bir okulun dinî kalabalıklarca yakılmasına seyirci kalır; yabancı yayınların ve yurt dışında yayınlanan *Ahter* ve *Kanun* gazetelerinin ülkeye girişini sıkı kontrole alır; devlet bursu ile yurt dışına eğitim amaçlı gidişlere sınırlama getirdiği gibi vatandaşlarının, akrabaları da dahil olmak üzere, Avrupa'ya seyahatini yasaklar; ülke içinde hükümet karşıtı söylentileri önlemek için bir bahaneyle kahvehane gibi toplantı yerlerini kapatır ve avare kişileri hapseder; muhalefeti bölmek için yerel rekabet ve düşmanlıkları kışkırtır ve muhalif olduğunu hissettiği

⁵⁸⁷ Abrahamian, s. 73 Keddie, *Roots of Revolution*, New Haven and London: Yale University Press, 1981, s. 66; ayrıca Şirazi'nin hayatı, ulema içindeki konumu ve fetva için Muttahedeh, *age.*, s. 201 vd.; Velayeti, *age.*, s. 367-369.

⁵⁸⁸ Afary, *age.*, s. 32.

⁵⁸⁹ Browne, *age.*, s. 50 vd. Din adamlarının bir kısmı imtiyazı desteklemiştir. Örneğin Meşhed'de gelirleri devlet desteğine bağlı olan ulema ile devletle yakın ilişkisi olan ve şirketten rüşvet aldığı iddia edilen Bihbehani gibi ulemalar protestolara karşı açıkça tavır almışlardır. Ancak geniş vakıf arazilerinde tütün üretimi yapan ve imtiyazdan doğrudan etkilenen Şiraz ve çevresindeki ulemadan Tahran'ın önde gelen müçtehitlerinden Mirza Hasan Aştıyani ve Meşrutiyet döneminde adından söz ettirecek olan Şeyh Fazlullah Nuri gibi din adamları imtiyaza karşı tavır almışlardır. Afary, *age.*, s. 32; Muttahedeh, *age.*, s. 202-3; İmtiyaza karşı din adamlarının aralarındaki haberleşmeleri için Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, s.12 vd.

⁵⁹⁰ Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s. 65vd.

⁵⁹¹ Velayeti, *age.*, s. 377 vd.

⁵⁹² Keddie, *Roots of Revolution*, s. 67; imtiyazın feshi ve zararın karşılanması hakkında daha fazla bilgi için Velayeti, *age.*, s. 402 vd. Talbott'a verilen tütün imtiyazının feshinden sonra Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Baron Berry adlı bir Fransız şirketi ile İsfahan ve çevresinin tütün imtiyazı konusunda bir anlaşma yapılır ve "Encümen-i Tönbeği-yi İstanbul" adında bir şirket kurulur. İran tütünlerinin önemli bir kısmı bu şirket tarafından ihraç edilir. Şirket ve İran tütün üretim ve ihracı konusunda daha fazla bilgi için Velayeti, s. 416 vd.

kişileri Babi olmakla suçlar.⁵⁹³ Nasreddin Şah'ın istibdat dönemi 1896'da sona erer. Şahlığının ellinci yılı kutlamaları için gittiği Şah Abdülazim camiinde, iflas etmiş ve İstanbul'da bir müddet Afganî'nin çevresinde bulunmuş olan Mirza Rıza Kirmani tarafından,⁵⁹⁴ vurulur ve ölür.

Yerine Azerbaycan Eyaleti valisi olan oğlu Muzaffereddin Şah (1896-1907) geçmiştir. Onun dönemi Kaçar hanedanının yıkılışını hızlandıran olayların başlangıcı olmuştur. Muzaffereddin Şah'ın aşırı saray israfı ve yurt dışı gezileri, zaten bozuk olan, maliyeyi çökertmiş ve yabancı borçlanmayı artırmıştır. Malî yapıyı düzeltmek için yerli tüccarın vergilerinin artırılması ve ulema kontrolündeki vakıflara el koyma girişimi genel hoşnutsuzluklara yol açmıştır. Bu sancılı süreç yurt içi ve yurt dışı muhalif örgütler kurulmasını hızlandırmış ve 1906 Meşrutiyet ilânını da beraberinde getirmiştir.

Tütün imtiyazına karşı boykot olaylarını çoğunlukla pasif direniş veya sivil itaatsızlık olarak görmek gerekir. Osmanlı devletinde de dış borçlarına karşılık Tütün Rejisi (1883)⁵⁹⁵ kurulmasına rağmen bu türden olaylar görülmez. Tütün protestoları çeşitli halk kategorileri ile ulema ve aydınların en ciddî işbirliği ve eylemidir.⁵⁹⁶ Bu olaydan sonra ulemanın siyasal olaylara ilgisi artarken tüccar-aydın ilişkileri, basın faaliyetleri için malî desteğin yanında, kültürel ve sosyal nitelikli modern eğitim ve sağlık kurumlarını da içine alarak genişlemiştir.⁵⁹⁷

3.3. Osmanlı Topraklarındaki İran Topluluğunun Varlığı

19. yüzyılın başına kadar Osmanlı-İran ilişkileri siyasî ve dinî rekabete dayalı, sınır bölgelerindeki stratejik yerlerin hakimiyeti üzerine yoğunlaşmıştır. Yüzyıllardır süren ticarî ve kültürel ilişkiler aralarındaki mücadeleyle doğru orantılı biçimde iniş çıkışlar göstermiştir. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'ı tecrit etme veya

⁵⁹³ Abrahamian, *age.*, s.73-74.

⁵⁹⁴ Mirza Rıza Kirmani'nin Afganî ile ilişkisi; Mirza Rıza Kirmani, Mirza Ağa Kirmani, Mirza Hasan Han Habir'ül Mülk ve Şeyh Ahmed Ruhi'nin yargılanmaları hakkında Browne, *age.*, s. 63 vd. Mirza Rıza Kirmani'nin hayatı, şaha suikastı, yargılanması ve idamı için ayrıca bkz. Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, s.74-98.

⁵⁹⁵ Osmanlı Devletinde tütünlü ilgili Reji İdaresinin kuruluşu, gelişimi ve Osmanlı ekonomisi içindeki yeri için Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 710 vd; Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Yay. Haz. Muammer Sencer, İstanbul: May Yayınları, 1977, s.159 vd.; Osmanlı devletinin Tütün Reji anlaşması ile İran Tütün İmtiyazının karşılaştırılması için Browne, *age.*, s.33.

⁵⁹⁶ Velayeti, *age.*, s. 395 vd.

⁵⁹⁷ Keddie, *Religion and Rebellion in Iran*, s. 133.

kontrol etme girişimlerinin çok boyutlu doğasının en önemli göstergelerinden biri sınır ticaretini sınırlandırma girişimidir; bu girişim her iki devletin aralarındaki mücadelenin sürekliliği yüzünden 19. yüzyılın başına kadar sürmüştür. Ticarî ilişkilerinin kısıtlanması kısmen kültürel ilişkilere de damgasını vurmuş; Türk kültürü üzerindeki Fars etkisinin azalması en çok edebî gelişmelerde görülmüş; Osmanlı-Türk edebiyatı kendi gelişim çizgisini kendine özgü biçimde sürdürmüştür. Ancak Türk edebiyatı üzerindeki Fars etkisi hiçbir zaman yok olmamış ve Cumhuriyete kadar bu etkinin izleri varlığını korumuştur. Osmanlı-İran arasındaki sosyo-kültürel ilişkilerde şüphesiz en önemli rolü Irak'taki Şîî kutsal merkezlere eğitim ve ziyaret amaçlı gelenler oynamıştır. Ancak bunların çalışma konumuzla ilgisi sınırlı olduğundan burada yer verilmeyecektir; yine de İran'daki tüm siyasal muhalefet hareketlerinin önemli destekçileri Irak'taki Şîî Müctehidler olmuş; fetvaları ve örgütlenmeye destekleri muhalefetin başarılı olmasının belirleyicisi olmuştur.

19. yüzyılla birlikte artan ticarî ilişkilerin, hiçbir zaman istenilen seviyeye ulaşmama ile birlikte, önemli bir sıçrama yaptığı görülür. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa devletlerinin girişimleri sonucu, Osmanlı-İran ticaretinde önemli gelişmeler olmuştur. Kafkaslarda ve kuzey İran bölgelerinde Ruslarla rekabet etmek için Osmanlı topraklarını ticarî üs olarak kullanan İngiltere'nin çabaları sonucu İran sınırına yakın bölgelerdeki Osmanlı şehirlerinde ticarî canlanma meydana gelmiştir.⁵⁹⁸ Bu durum aynı zamanda Rus ve İran ticarî güzergâhlarının da bu şehirleri kullanma isteği ile doğru orantılıdır. Ancak dönem içinde, özellikle 1805-1841 ve 1852-1878 yılları arasında, Rusların Osmanlı ve İran'a yönelik düşmanca tutumları ve bölgeyi kontrol etme çabalarına bağlı olarak bölgenin savaş alanına dönmesi, Osmanlı-İran arasındaki sosyo-ekonomik ilişkileri büyük çapta etkilemiştir. Bu aynı zamanda İran merkezli bölgenin ticarî yollarının, güvenlik arayışından dolayı başka bölgelere kaymasına da sebep olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında görülen diğer gelişmelerse, ticarete yansımaları noktasında İran ve Osmanlı topraklarındaki doğal afetlerin neden olduğu kıtlık ve salgın hastalıklardır. Örneğin Osmanlı-İran ticaretinin önemli bir kalemi olan ipek ticareti, 1871 yılında İran'ın başlıca ipek yetiştirilen bölgesi olan Gilan'da

⁵⁹⁸ Karadeniz ve Trabzon merkezli bu canlanma için Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed. Çağlar Keyder, Yusuf E. Özveren, Donald Quataert, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 48 vd.; Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri, Ekim 1986*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1988, 97-133.

meydana gelen ve ipek böceklerinin ölümüne yol açan salgın hastalık yüzünden durma noktasına gelmiştir.⁵⁹⁹

Nedeni tam tespit edilememekle birlikte Osmanlı tüccarlarının İran ile ticaret yapmada gönülsüz davrandığı görülür. Buna karşılık İran tüccarlarının daha çok gönüllü olması ticaretin canlanmasına yol açmıştır. Osmanlı tüccarlarının yüzyılın sonuna doğru İran şehirlerinde küçük ticarî koloniler oluşturmaya başladığını Osmanlı konsolosluklarının başta Tebriz, Urumiye, Tahran, Salmas, Reşt, Meşhed gibi şehirlerde kurulmuş olması göstermektedir. Ancak bu bile ticarî faaliyetlerin oldukça sınırlı olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Bunun aksine, daha çok Azeri ve Ermeni kökenli olan İran tüccarları Osmanlı topraklarında, başta İstanbul olmak üzere Erzurum, Trabzon, Samsun, Adana, Van, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Halep, Bursa, İzmir, Selanik, Edirne gibi Osmanlı şehirlerinde ve Mısır'da Kahire'de dikkati çekecek sayıda. Ayrıca İstanbul, Basra, İzmir, Selanik, Edirne ve Trabzon, Osmanlı üzerinden Avrupa'yla İran ticaretinin yapıldığı yerlerdir.⁶⁰⁰ Çoğunlukla ticaretle uğraşan İranlıların nüfusunda 19. yüzyılın sonuna doğru gözle görülür bir artış olur. Bu artışa, ticaret dışında, iş arayanlar, eğitim amaçlı gelenler ve siyasî sürgünler neden olmuştur. 1880'li yıllar için Han Melik Sasani konsolosluk kayıtlarına göre onaltı bin İran vatandaşı olduğunu zikreder; yalnızca İstanbul dışında kayıtlı onbirbin kişidir. Evlilik yoluyla vatandaşlığa geçmenin zor olduğunu; bu konuda çok sayıda sorun yaşandığını ve elçiliğin önemli işlerinden birinin bu yasağı kaldırmak için uğraş vermek olduğunu vurgular. İranlılara bu yasağın (Şîh-Sünnî ayırımından dolayı) çok sıkı uygulanmasına rağmen özellikle İttihad ve Terakki'nin iktidar döneminde Azeri Türklerinin evlenme yasağından (İttihatçıların Turancı politikalarının bir yansıması olarak) istisna tutulduğunu söylemesi ve Osmanlı topraklarındaki İranlıların çoğunluğunun (yüzde yetmiş) Azeri Türk kökenli olduğunu zikretmesine bakarak resmî konsolosluk kayıtların sayısal olarak yetersiz kaldığı düşünülebilir.⁶⁰¹ Zaten İran topluluğu içinde Tebriz, Hoy, Salmas ve Şebster gibi kuzey-batı İran bölgelerinden gelen Azerilerin Osmanlı toplumuyla çabuk kaynaştıkları ve hatta Osmanlılarca alay/ rencide konusu olan "külâh-ı İrani"lerini çıkararak Osmanlılar gibi

⁵⁹⁹ İpek böceklerinin ölümüne yol açan salgın hastalık için Seyf, *age.*, s. 117-119.

⁶⁰⁰ Johann Straus'un verdiği istatistikî bilgilere göre İran devletinin Osmanlı ülkesindeki resmî temsilciliklerin sayısı yüzün üzerinde ve hemen hemen tüm şehirlerde mevcuttur. "La présence diplomatique iranienne à Istanbul et dans les Provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908), *Les Iraniens d'Istanbul*, Eds. Thierry Zarcone et Fariba Zarinebaf-Shasr, Paris&Teheran&Istanbul: Institut Français des Recherches en Iran/Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1993, s. 28 vd. (Fransızca metinlerin tercümesi ve yardımları için Dr. Saime Selenga Gökğöz'e teşekkür ederim.)

⁶⁰¹ Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 93-102.

giyindikleri görülür.⁶⁰² Çoğunlukla uzun süreli ikametlerin görüldüğü İran topluluğunun İstanbul'da 20. yüzyılın başında yirmi bine yaklaştığı ve bir o kadarın da taşrada varlığı göz önüne alındığında Osmanlı ülkesindeki İran vatandaşlarının sayısı otuz beş binin üzerinde tahmin edilebilir.⁶⁰³ Osmanlı resmî temsilcilerinin aksine İran devletinin resmî temsilcilerinin Osmanlı ülkenin her yanına yayılmış olması bu tahminin daha çok olabileceğine de işaretir.

İstanbul'daki İran topluluğunun varlığına ait bilgilere daha çok Avrupalı siyasî gözlemcilerin ve seyyahların eserlerinde rastlanmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu bilgilerin artışı, nüfus olarak artışından çok, Osmanlı yönetiminin İran'a yönelik siyasetindeki değişimle ilgilidir.⁶⁰⁴ İran'la ilişkilerini düzeltmeye çabalayan Osmanlı Devleti İran topluluğuna karşı daha hoşgörülü bakmaya başlamış; sorunlarını çözme yönünde adımlar atmış ve Şîî kimliklerine karşı olumsuz ön yargıyı terk etmiştir. Bunun göstergesi olarak meselâ o zamana kadar Şîîlerin dinî törenlerine izin verilmediği İstanbul'da 1870'lerden itibaren serbestlik tanınmaya başlanmıştır. İstanbul'da İranlıların uzun süreli yerleşim mekânları Üsküdar, Karacaahmet, Haydarpaşa ve çevresidir. Ancak İran ticarî topluluklarının kümelendiği yerler Beyazıt, Beylerbeyi, Eyüp, Kadıköy, Tahtakale civarları olmak üzere Avrupa yakasında ve çoğunlukla hanlar etrafındadır. 20. yüzyılın başına gelindiğinde başta, en eskilerinden Valide Hanı olmak üzere Vezir Han, Sümbül Han, Yıldız Han, Tamburacı Han, Yusuf Paşa Hanı, Ruhi Paşa Hanı, Cafer Paşa Hanı ve Nasuhi Paşa Hanı İranlıların meskun olduğu yerler olarak göze çarpmaktadır. Ancak Valide Hanı İstanbul'daki İran topluluğu için 1950'li yıllara kadar merkezî konumunu korumuştur.

⁶⁰² Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 95.

⁶⁰³ Birçok kaynak 1880'li yıllar itibarıyla bu sayıyı yirmi yedi bin civarında vermektedir. Ancak 20. yüzyılın başına doğru İran'dan yurt dışına göç edenlerin sayısındaki büyük artış göz önüne alınırsa Osmanlı topraklarında da buna paralel artış olması gerekir. Ayrıca Osmanlı ülkesindeki İranlıların büyük çoğunluğunu Azeri Türklerinin oluşturması; Osmanlı vatandaşlığına geçmekte istekli davrandıkları ve hatta bir çoğunun Osmanlı devlet hizmetinde buldukları gözden uzak tutulmamalıdır. Verilen rakamlar ise daha çok ticaret yapanları kapsamaktadır. Değişik nedenlerle gelenleri kapsadığı şüphelidir. Özellikle Irak'taki Şîî kutsal merkezlerle eğitim için ziyarete gelenler ve Osmanlı-İran sınır bölgelerinde geçici ve sürekli iş ve ticaret için kalanların hesaba katılmadığı açıktır. İstanbul'daki İranlıların 1908'de kurdukları muhalif örgütlenmelerde esnafın ezici çoğunluk oluşturması iki sebeple; ya İranlılar arasında esnaf sayısında bu dönemde büyük artış olması ya da bu tür örgütlerin kurulmasında kullanılan siyasî muhaliflerin iadesini engellemeye yönelik bulunduğu ülke vatandaşlığına geçme önlemiyle açıklanabilir. İran topluluğu ile ilgili örnek bir değerlendirme için Fariba Zarinebaf-Shahr, "The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution", *Les Iraniens D'Istanbul*, s. 209 vd.; İran muhaliflerinin İstanbul'da kurdukları en ciddi örgüt olan *Encümen-i Saadet*'in ilk kurucuları olan otuz kişinin yirmisinin esnaf olduğu üzerine bkz. Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s. 33.

⁶⁰⁴ Eraslan, *age.*, s. 132 vd.

Valide Hanı kaynaklarda daha çok Büyük Valide Han olarak geçer ve devrine göre ölçütleri bakımından İstanbul'un en büyük ticaret hanlarından IV. Murad'ın (1632-1640) saltanat yıllarında annesi Kösem Sultan tarafından Üsküdar Çinili Camii'ne vakfiye olarak yaptırılmıştır. Han iki bölümden oluşur; ikinci bölüm daha küçük olduğundan bu bölüm Han-ı Sagir (Küçük Han) olarak bilinir. Döneminin en iyi hanlarından olan Valide Hanı bazı Osmanlı tarihî şahsiyetlerine (Lari Mehmet Efendi, Yeğen Osman Paşa) barınak ve şehre gelen yabancıların konakladığı yer olmakla birlikte 18. yüzyılın ortalarından itibaren İranlıların ve çoğunlukla da Azeri tüccarlarının ikamet ve ticaret yeri olarak üne kavuşmuştur. İçinde mescit ve kahvehanelerin bulunduğu Han, İranlıların genel toplanma yeri olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren serbestçe yapmalarına izin verilen Muharrem törenlerinin mekânı da bu Handır. Bazı 19. yüzyıl Batılı diplomat ve seyyahları Muharrem kutlamalarında büyük kalabalıkların (sekiz bin) toplandığını; yabancı diplomatların İran elçiliğinin davetlisi olarak bu törenleri izlediğini zikreder. 1905 yılına ait Osmanlı basını bu törenlere dikkati çekecek biçimde geniş yer vermiştir. Muzaffereddin Şahla birlikte Halife sıfatıyla II. Abdülhamid'e sevgi ve saygı gösterildiğinin; dualar edildiğinin kaydedilmesi Osmanlı-İran ilişkilerinin dostane bir havada olduğu izlenimini vermektedir. Kaynaklara göre üst katlarının ikamet ve alt katların halı, ipek, tütün, kuru gıda başta olmak üzere ticarethaneler için kullanıldığı Han'da iki binden fazla insanın barındığı da zikredilmektedir. Çoğunlukla bekâr İranlıların kaldığı Han, 1931 yılına kadar İranlıların barınağı olmuş; başta 1898, 1905, 1926 yılları olmak üzere bazı yerlerinin zaman içinde yıkılması yüzünden Han önemini yitirmiş ve bugün kullanılamaz hâle gelmiştir. Valide Hanı Türk yayın tarihi ve İran basını, düşünce ve siyasal muhalefet hareketleri açısından faaliyet gösteren matbaaları ile dikkat çeker. 1870'lerden itibaren matbaa işine giren İranlılar bu hanın içinde ve diğer hanlarda faaliyet göstermeye başlamışlar; çoğunlukla kaçak olarak dinî kitaplar olmak üzere başta Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in eserleri gibi çok okunan kitapların tıpkı basımları ile gizli Jöntürk ve İran hürriyetçilerinin eserlerini basmışlar; Osmanlı tebaası matbaacıların çok sayıda şikâyetlerine rağmen Osmanlı yönetimi bunların bu tür faaliyetlerini bir türlü engelleyememiştir. Türk yayın tarihinde ilk kez bu matbaalarda resimli kitaplar ve levhalar basılmıştır.⁶⁰⁵

⁶⁰⁵ Valide Hanın içindeki mescit 1950'de bir yangın sonucu yanmış; ancak 1951 yılında İranlılar Yardım Derneğince yeniden yaptırılmıştır. Valide Hanı ve özellikle etrafında şekillenen İstanbul'da İranlı cemaatin görünümünü hakkında "Büyük Valide Hanı", *İstanbul Ansiklopedisi*, Yay. Haz. Reşat Ekrem Koçu, Cilt VI, İstanbul, 1961, s. 3307 vd.; Semavi Eyice, "Büyük Valide Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

20. yüzyılın başına kadar matbaacılık alanında büyük aşama kaydeden İranlılar, Ermeni ve Rumlarla bu konuda rekabete bile girmişlerdir. Başta Ahter, Hurşit, Şark ve Şems matbaaları olmak üzere basım ve yayım işleriyle uğraşan İranlıların bir kısmı birleşerek Şirket-i Sahaf-i İraniyan adı altında büyük çapta bir matbaa kurmuşlar ve özellikle dinî kitapların basımında tekel oluşturmuşlardır.⁶⁰⁶ Bu şirketle ilgili olarak Osmanlı matbaacılarının haksız rekabetle ilgili şikâyetlerinin yanı sıra onların dönemin telif haklarını hiçe sayan tıpkı basımlar gerçekleştirdikleri;⁶⁰⁷ uzun zamandır da kaçak Şîi ilmihaller ve daha önce de belirtildiği gibi kaçak, izinsiz Kur'an bastıkları yönünde çok sayıda ihbarlar olmuştur.⁶⁰⁸ Ancak işlerini yürüten İranlı matbaacılar ve kitapçılar gizli Jöntürk yayınlarının basım ve dağıtımını da gerçekleştirmişlerdir.⁶⁰⁹ Örneğin İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin kurucularından İbrahim Temo anılarında fahiş fiyatlar karşılığında Jöntürk bildirimlerini İranlı matbaacılara bastırdıklarını anlatır.⁶¹⁰ Valide Hanı ve sair İranlı tüccarların kümelendiği hanların, matbuat ve neşriyat dinamizmi, bu mekânların İran-Osmanlı-Türk etkileşim alanları olduğunu da gösterir.

Kirmani, Habib İsfehani, Mirza Mehdi Ahter, Mirza Rıza Kuli Han Horasani, Muallim Feyzi Efendi ve Hüseyin Daniş (Pedram) gibi İran edebiyat tarihinde yer alan aydınların ders verdiği ve İstanbul'da ikamet eden vatandaşlarının çocuklarının devam ettiği Debistan-ı İraniyan (İran İlkokulu-1883) da ilk kez öğretimine Valide Hanında

Ansiklopedisi, Cilt 6, İstanbul: İslami Araştırmalar Merkezi, 1992, s. 516-517. Muharrem törenleri için Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İran*, s. 108-111; Dorina L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman Öndeş, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 96 vd.; Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, Çev. Afife Buğra, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 137 vd.; "Leyli Aşure", *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Mart 1905; Thierry Zarcone, "La Situation du Chiisme à Istanbul au XIXe. et au début du XXe. Siècle", *Les Iraniens D'Istanbul*, s. 97 vd.; Erica Glassen, "Muharram-Ceremonies (Azadari) in Istanbul at the End of the XIXth and the Beginning of the XXth Century", *Les Iraniens D'Istanbul*, s.113. İranlı matbaaların kaçak Kur'an bastıkları ve bunu önlemek için Osmanlı hükümetinin fotolitografik baskı tekniğiyle Kur'an basma teşebbüsü için Cevdet Paşa, *Tezakir*, Yay. Cavid Baysun, Cilt 40-Tetimme, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 128; İranlı matbaacıların izinsiz ve yasak yayınları basıp sattıkları üzerine şikâyetlere bir örnek olmak üzere Tefik Ebuziyya'nın jurnali için Tugay, *age.*, s. 128-130.

⁶⁰⁶ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, Yay.Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 105. Servet R. İskit 1883 yılına ait devlet salnâmesindeki matbaacılar listesinde Valide Hanı içinde "Tebaa-yı İraniye Şirketi"ni; kitapçılar listesinde kitapçı İsmail'i (*Şirket-i Sahafiye-i İrani*) zikreder. Aynı yazar 1936 yılına ait İstanbul'daki eski kitapçılar arasında başta Ahter ailesinden olmak üzere ondan fazla İranlının ismini sayar. Bkz. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, s. 72, 82, 175.

⁶⁰⁷ Tugay, *age.*, s. 129-130; Ahmed Rasim, *Muharrir, Şair, Edib - Matbuat Hatıralarından-*, Yay. Haz. Kazım Yetiş, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, s. 96.

⁶⁰⁸ B.O.A A.MKT., 453/60; B.O.A Y.PRK.A., 66/95; B.O.A Y.PRK.EŞA. 40/87.

⁶⁰⁹ Örneğin Nasreddin Şah'ı vuran Mirza Rıza Kirmani İstanbul'da kaldığı müddetçe seyyar kitapçılık yapmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk nüvesini teşkil edecek Tıbbiyeli Jöntürklerle yakın ilişki içinde olmuş; onlara yurt dışında yayınlanan İran hürriyetçilerinin ve Jöntürklerin yayınlarını temin etmiştir. Mirza Rıza'nın bu faaliyeti için *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Yay. Haz. Bülent Demirbaş, 2. Baskı, İstanbul: Arba, 2000, s. 59.

⁶¹⁰ Temo, *age.*, s. 44- 45.

başlamıştır. Sasani, bu okulda (Osmanlı hükümetinin doğrudan Şiîliğin propagandası olacağından dolayı Şiî öğretisinin anlatımına izin vermediği ve bunun üzerine) Mevlevilik akaidi üzerine verilen din derslerinin İranlılar arasında tartışmalara ve hatta kavgalara yol açtığını, okulun tahrip edildiğini; İttihat ve Terakki yönetimin de baskısı olduğunu zikreder.⁶¹¹

İbrahim Temo'ya göre, Namık Kemal'den Şinasi'ye Genç Osmanlıların neşriyatını gizliden gizleye basıp çoğaltan matbaa erbabının komşuları, hanın odalarını geçici ikametgâhı yapan yine soydaşı İranlı muhalif aydınlardır. Öyle ki bu meşhur han İstanbul'daki muhalif İran aydınlarının, İran sorunları bağlamında, siyaset ürettikleri, esasta tartıştıkları ve gizli cemiyetlerini kurmaya karar verdikleri yer olarak da merkezî konumdadır.

İstanbul'daki İranlılar yalnız ticaretle uğraşmamışlar zamanla matbaacılık bir tarafa, yine kendi işlerini kurmuşlar ve İstanbul esnaf tabakası içinde halı ve ipekçilik, kahvehane, tömbeki, şıracılık, sahafılık, kuru gıda ve sebzeçilik gibi iş kollarında faaliyet göstermişlerdir. Sasani'ye göre, başta halıcılık olmak üzere dericilik, sabunculuk, yazmacılık (dokuma), sahafılık, matbaacılık, helvacılık gibi iş kollarında yüzlerce İranlı büyük işletmeler kurmuştur. Birçok Pazar esnafı ve zanaatçılık İranlılara münasırdır: Sigara ve çay satıcılığı, kahvecilik, yük taşımacılığı, hamallık, faytonculuk... İranlılar, birçok iş kolunun kethudalığını üstlendikleri gibi, birçok amele grubunun da kahyalığını tekellerine almışlardır.⁶¹² Kabala Çayı kenarında kendilerine ait bir mezarlık edinmelerinin yanı sıra, 1886'da Bimarhane-yi İraniyan adında kendi hastanelerini bile kuran ve tüm bu hayır işlerini organize etmek için ünlü İranlı zenginlerden Hacı Mirza Fethali Han İsfehani'nin önderliğinde Encümen-e Hayriye-yi İraniyan'ı kuran İranlılar, diğer yabancılara nazaran ve Müslüman kimliğinden olsa gerek, İstanbul halkı ile daha kaynaşmış görünür.⁶¹³

Osmanlı topraklarında çeşitli nedenlerle bulunan İranlıların Osmanlı siyasal yaşamındaki gelişmeleri yakından takip ettikleri gibi Osmanlı modernleşme çabalarının

⁶¹¹ Debistan-ı İraniyan için Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 103-105; ayrıca İran okullarının ve bu okulun tarihî seyri için Süleyman Büyükkarcı, "Osmanlı Devletinde İran Okulları" *Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Bildiriler (7-9 Nisan 1999)*, Yay. Haz. Alaaddin Aköz, Bayram Ürekli, Ruhi Özcan, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000, s. 437 vd.

⁶¹² Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 94-95.

⁶¹³ Hayır kurumu, hastahane ve mezarlık için Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 105-107; ayrıca Muhammed Emin Riyahi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Çev. Mehmet Kanar, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 262.

maddî göstergelerini görme fırsatı buldukları ve bunlarla yüzleştikleri göz önünde bulundurulduğunda, İran vatandaşlarını belli kategoriler içinde değerlendirmekte fayda vardır. Ticaret, iş bulma ve seyahat amaçlı gelenlerin gözlemlere dayalı modern unsurları kendi ülkelerine taşımaları temenniye veya bireysel uygulamaya yöneliktir. Bu türden olmak üzere modern hukukî düzenlemelerle ve kurumlaşmalarla karşılaşan İranlılar bu tür kanun ve kurumları kendi ülkelerinde de istemeye eğilimli olmuşlardır. Müslüman bir ülkenin din dışı veya laik kanun düzeni oluşturması ve bunun olumlu sonuçlarını bizzat yaşayan İranlılar benzer şekilde İran’da da bu tertipte bir kanun düzeninin tesisi için kamuoyu yaratmaya yönelmişlerdir.⁶¹⁴ Söylenilecek bir başka şey de Batı teknikleri ve ürünleriyle Osmanlı topraklarında karşılaşan İranlı tüccarlar bu türden makineleri ve ürünlerinin numunelerini temin ederek İran’a götürüp tanıtmışlardır. Özellikle Avrupa ürünü halı dokuma makineleri ve tipografik baskı teknikleri Osmanlı ülkesinden İran’a geçmiştir. İranlılar Batı kültür unsurları ve gündelik yaşama ait değişimlerle Osmanlı topraklarında daha çok ve yoğun karşılaşmışlardır.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren eğitim amaçlı gelenler ciddi rakamlara ulaşmıştır. Özellikle İstanbul, Bağdat, Basra ve Trabzon medreselerinde eğitim gören öğrencilerin çoğu eğitimlerinden sonra ülkelerine dönmüşlerdir. İstanbul’daki Nizamiye medresesinde birçok İranlı eğitim gördüğü gibi Osmanlı modern eğitim kurumlarından olan Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye, Polis Okulu, Tophane Rüştiyesi ve Galatasaray Sultanisi’nden⁶¹⁵ mezun olan Sadık Han Müsteşir üd-Devle,⁶¹⁶ Faracullah Han,

⁶¹⁴ Özellikle I. Meşrutiyet’ten dokuz gün sonra yayınlanmaya başlanan *Ahter* gazetesi Kanun-i Esasî’nin ilânını müteakip meşrutiyetin ne anlama geldiği ve Kanun-î Esasî’nin Farsça tercümesini yayınlamıştır. Ademiyet, *Endişeha-yi Terakki*, s. 409.

⁶¹⁵ Ahmet Ağaoğlu, “Galatasaray Sultanisi Balkan memleketlerine bir çok rical yetiştirdiği gibi İran için de bir çok münevverler hazırlamıştır” der. Ağaoğlu, *age.*, s. 92; ayrıca Mirza Muhsin Han Muinülmülk’ün İran’ın İstanbul elçisi olduğu 1877 yılında Avrupa’ya gönderilmekten vazgeçilen ve İstanbul’a gelen İranlı öğrencilerin Osmanlı mekteplerine kabul edildiği üzerine bkz. Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 160.

⁶¹⁶ Tebriz’in önde gelen tüccar ve bürokrat ailesinden Sadık Han Müsteşar üd-Devle (1864-1952), İran İstanbul elçiliğinin müsteşarı olan Cevad Han’ın oğludur. İran modernleşme tarihinde önemli yeri olan ve *Yek Kelime* adlı eserin sahibi Mirza Yusuf Han Müşir üd-Devle amcası; İstanbul İran elçiliğini uzun yıllar (1872-1892) yürüten Mirza Muhsin Han Muin ül-Mülk dayısıdır. Onun nezaretinde büyüyen Sadık Han, Galatasaray Sultanisinde okumuş; bir müddet elçilikte çalıştıktan sonra Tahran’a çağrılmış, ölen babasının Azerbaycan Kargüzarlığı (temsilcilik) üzerinde olmak üzere (ki bu görevinden dolayı Müsteşar üd-Devle unvanını kazanır), Hariciye Vekaletinde memuriyetine devam etmiştir. Birinci Meşrutiyet Meclisine Takizâde ile birlikte Azerbaycan temsilcisi olarak girmiş; anayasanın hazırlanması çalışmalarına katılmış ve Meclis ve komisyon toplantılarına başkanlık etmiştir. İran’ı nüfuz bölgelerine ayıran 1907 İngiliz- Rus Anlaşmasına şiddetle karşı çıkanlar arasında olan Sadık Han, meclisin milliyetçi tavrında etkili olmuştur. Muhammed Ali Şah’ın Meclisi kapatması üzerine tutuklanan ve hapiste kalan Sadık Han Meşrutiyetçilerin başarılı olması üzerine kurtulmuş ve tekrar Meclise girmiştir. Azerbaycan Nazırlığı ve dahiliye başta olmak üzere çeşitli bakanlık, sefaret, ve komisyon görevlerinde de bulunan Sadık Han Vusuk ed-Devle’nin

Abdülhamid Han Gaffari Kaşani, Bahaeddin Mirza, Hüseyin Ahter Tebrizi, Hekim Lali, Ağa Mirza Ali Doktor, Ali Muhammed Kaşani,⁶¹⁷ Hüseyin Daniş,⁶¹⁸ Taki Rıfat⁶¹⁹ gibi birçok İranlı, Osmanlı ve İran devlet hizmetlerinde bulunmuş; serbest mesleklerini İran, Kafkasya ve Osmanlı ülkelerinde icra etmişlerdir. Ağa Mirza Ali Doktor, Hüseyin Ahter Tebrizi, Taki Rıfat, Ali Muhammed Kaşani ve Hüseyin Daniş gibiler siyasî muhalefet hareketleri içinde de yer almışlar; bunlardan Taki Rıfat ve Ali Muhammed Kaşani⁶²⁰ gazete ve dergi çıkararak yayın faaliyetinde de bulunmuşlardır.

İran devletinin Batılılaşma yönünde reformlar gerçekleştirmesinde etkin olan diplomatik temsilcilerinin içinde Osmanlı ülkesinde görev yapanlar seçkin bir yere sahiptir. Burada görev yapanların ayrıca siyasal görüşler edinmeleri ve modernleşmeci muhalefeti desteklemeleri Osmanlı siyasal ikliminin tesirini gösterir. Öncelikle Osmanlı devletinin İslâmî kimliği⁶²¹ ve İran'la birlikte sömürge olmayan ve olmamak için modernleşmek gerektiğini idrak etmiş olması, İran siyasal elitleri için Osmanlı örneğinin model görülmesi yeter sebeptir. Sipehsalar sonrası için bunun en tipik örneği Muhsin Han'dır (1819- 1900).⁶²² Uzun yıllar Osmanlı başkentinde kalan (1872-1892) ve

başbakanlığı döneminde İran'ı İngiliz koruması altına sokan 1919 İngiliz-İran anlaşmasına şiddetle karşı çıkan Meclis çoğunluğu içinde bulunmuş ve bu yüzden Kaşan'a sürgün edilmiştir. 1924'de Meclisin tekrar toplanması üzerine anayasanın bazı maddelerinin değiştirilmesi çalışmalarını yapan komisyon başkanlığını üstlenen Sadık Han 1931-1934 yılları arasında İran'ın Ankara büyükelçisidir. 1942 yılında Kavam üs-Saltana kabinesine danışmanlık yapan Sadık Han 1952 yılında 88 yaşında Tahran'da ölmüştür. Sadık Han gerek İran modernleşmesine gerekse Türk-İran ilişkilerinin gelişmesine önemli katkıları olan bir siyasî şahsiyettir. Osmanlı anayasal gelişmelerinden haberdar olan ve Türk modernleşmesini yakından tanıyan Sadık Han'ın fikrî gelişimi İstanbul'da bulunduğu dönemde şekillenmiştir. Bamdad, *age.*, Cilt II, s. 166-168; Mirverid, *age.*, Cilt: I, s. 225 vd.

⁶¹⁷ Kaşani'nin *Süreyya* gazetesinde 1316'da (1898) gençliğinde İstanbul'da eğitim aldığını yazdığını zikreden Resniye, *age.*, s. 81 vd.

⁶¹⁸ John Gurney, "A. G. Browne and The Iranian Community in Istanbul", *Les Iraniens D'Istanbul*, s. 154.

⁶¹⁹ Taki Rıfat'ın Trabzon medresesinde eğitim görmüş, 1918-20 yıllarında Azerbaycan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Hiyabanî hareketine katılmış ve *Azerbaycan* adlı bir gazete çıkarmıştır, Riyahi, *age.*, s. 269.

⁶²⁰ Kaşani, Ahter gazetesinden ayrıldıktan sonra Kahire'ye gitmiş; orada 1898-1901 yılları arasında *Süreyya* ve *Perveriş* adlı iki gazete çıkarmıştır. Özellikle *Süreyya* İran meşrutiyet inkılâbı öncesi İran aydınlarınca yakından takip edilen modernleşmeci muhalif gazetelerin başında gelir. Kesrevi, *Tarih-i Meşrutâ-ye İran*, s. 41 vd.

⁶²¹ Feridun Ademiyyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, Tahran: İntişarat-ı Payam, 1977-1978, s. 13.

⁶²² Muhsin Han Muin'ül Mülk (1819-1900) İstanbul-Tebriz arasında ticaret yapan Şeyh Kazım'ın oğludur. İlk tahsilini Tebriz'de tamamlayan ve 1848 yılından itibaren önce orduda görev yapmaya başlayan Muhsin Han 1856-7 yıllarındaki İngiliz-İran savaşlarına katılır. 1857'de Petersburg'taki İran elçiliğinde kısa bir süre çalıştıktan sonra 1858'de Paris barış görüşmelerine giden Hasan Ali Han Garusi'nin heyetinde birinci katip olarak bulunur. Daha sonra buradaki elçilikte maslahatgüzar olarak görev yapar. Fransız Mason locasına girer. Ardından 1871-72 yılları arasında Londra elçisidir. Bu görevi sırasında Reuter'e verilen imtiyaz görüşmelerinde başrolü oynar. 1872- 1892 yılları arasında İstanbul'da uzun süre İran elçisi olarak görev yapar. Kafkas göçmeni bir kadınla evlenir. Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişmesine önemli katkılarda bulunur. Osmanlı reformlarını ve siyasal gelişmelerini raporlar halinde Şah'a ve İran hariciyesine bildirir. Osmanlı devlet adamları ve aydınları ile yakın ilişki kurar. Osmanlı yönetici ve aydınlarınca büyük yakınlık bulmasında onun masonluğunun önemli etkisi vardır. Onun elçilik döneminde ve girişimleriyle İran elçiliğinin çok sayıdaki görevlisi Genç Osmanlıların da üye oldukları mason localarına girerler. *Sır* locasını

Osmanlı devlet ve aydın muhitlerinde yakın dostluklar kuran Muhsin Han'ın, Osmanlı modernleşme düşüncesini özümlediği ve II. Abdülhamid'in şahsında aydınlıkçı despotizme dayalı modernleşme tecrübelerine şahit olması; uluslar arası gelişmeleri kavraması ve masonik bağlantılarının olması onun İran yönetimi ile ilişkilerini sürdürmesine ve etkin görevlere gelmesine katkı sağlamıştır. Adalet bakanlığı döneminde başlattığı adalet sistemini modernleştirme, laik kanunlar oluşturma, ticaret mahkemeleri kurma ve Batı ülkeleri ve Osmanlı kanunlarını sentezleyerek yeni kanunlar yazma girişimi İran'ın kanun devleti olması yönünde atılmış önemli adımlardır. Bu kanunları derleme çalışmalarında ihtisas komisyonları kurdurmuş ve bunları bizzat takip etmiştir.⁶²³ Bakanlık döneminde Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişmesine katkısının yanında İran'da Osmanlı taraftarlığının ve II. Abdülhamid'in şahsında İslâm birliği düşüncesinin savunucusu olmuştur.⁶²⁴

Muhsin Han'ın göreve başladıktan üç yıl sonra yayınına başlayan *Ahter* gazetesi hem İstanbul'daki İranlıların hem de İran siyasal hayatında önemli bir yere sahiptir. *Ahter* gazetesi, Farsça Muhsin Han'ın himayesinde ve İstanbul İran elçiliğinde görevli Mirza Necefkuhi Han Hoyi'nin teşvikiyle, Mehmet Tahir Tebrizî'nin sahipliğinde 1876 yılının başında yayınlanmaya başlanmıştır.⁶²⁵ Tüccar gazetesi olarak ticarî işlerin yanında başta

onun kurduğu söylenir. Protoos (Terakki) locasının kurucusu ve Scadari-Aziz bey Komitesinden Scadari ile masonik ilişkisinin olması Yeni Osmanlılarla fikri yakınlığına işaret sayılabilir. Muhsin Han *Ahter* gazetesinin yayınlanmasını sağlar; Mirza Habib İsfehani, Muallim Fevzi, Mehdi Tebrizi, Zeynel Abidin Meragai gibi İranlı aydınları kollayıp kitaplarını basturmalarına yardımcı olur. Tütün imtiyazına karşı çıkar; Malkom Han'la yakın ilişkisinden ve Kanun gazetesinin yayın ve dağıtımına katkısından dolayı görevden alınır ve Tahran'a çağrılır (1890); yerine yeni Petersburg elçisi olan Esadullah Han Vekil ül mülk atanır. Ancak Muhsin Han cezalandırılacağı korkusu ile Tahran'a dönmez; II. Abdülhamid'in koruması altında İstinye'de bir yalıya yerleşir (Bu yalının daha sonra onun ölümü ile birlikte hazineye geçtiği üzerine BOA MV. 116/69) ve Avrupa'ya gitmeyi düşünür. II. Abdülhamid azlinin geri alınması için bizzat Şaha telgraf çeker. *Ahter* gazetesi lehinde yayın yapar. 1892'de Tütün Protestosu sonrasında yeni kurulan hükümette, İran'daki İngiliz Elçisi ve aynı mason locasından olan Harring'in desteği ile, Müşir üd-Devle unvanı ile ticaret ve Adalet bakanlığına atanır. 1896 Kasımında Hariciye bakanlığına getirilir. 1900 yılında Tahran'da ölür. Muhsin Han gerek Malkom Han, Afganî ve Sipehsalar gibi İran devlet adamları ve muhalifleri ile gerekse II. Abdülhamid, Mithat Paşa, Münif Paşa, Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Hayrullah Efendi, Abdurrahman Efendi gibi Osmanlı devlet ricali ile yakın ilişkisi onun siyasal düşüncelerinin oluşumunu ve yönünü belirler. Batı'daki gelişmeler hakkında geniş bilgisi vardır; hatta Fenelon'dan tercüme ettiği çalışması *Ahter*'de yayınlanır. Hayatı için Bamdad, *age.*, Cilt III, s. 204-212; Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İran*, s. 255-265; bkz. Shaul Bakhash, *Iran*, London: Ithaca Press, 1978, s. 383; Resniye, *age.*, s. 243 vd.; Masonlukla ilgisi için Hamid Algar, "Participation by Iranian Diplomats in The Masonic Lodges of Istanbul", *Les Iraniens D'Istanbul*, s.38 vd.

⁶²³ Ademiyet, *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, s. 15 vd.

⁶²⁴ Göyünç, agm., s. 139; ayrıca aynı makalede belge C; Muhsin Han'la Mülakat, s. 164 vd.

⁶²⁵ 16 Zilhicce 1292 Perşembe günü (13 Ocak 1876) yayın hayatına başlayan *Ahter* ilk altmış sayıdan sonra maddî imkânsızlıklar yüzünden kapanır. II. Abdülhamid'in isteği üzerine 12 şubat 1877 yılında tekrar yayınına başlayan *Ahter*'e kimi Osmanlı vatandaşlarının (ki bunlar hakkında bilgi olmamakla birlikte Osmanlı vatandaşlığına geçen İranlılar olması mümkündür) ortak olması ile şirket şeklinde varlığını 1896'ya kadar sürdürür. Yayın politikası zaman içinde değişime uğrayan gazeteden zaman zaman hem

İran, Osmanlı, Kafkas, Rusya, İngiltere, Hindistan ve Avrupa ahvaline dair okuyucusunu bilgilendiren Ahter, özellikle I. Meşrutiyet dönemine rastlayan ikinci dönem çıkışı ile birlikte okuyucularını kanun devleti, vatan sevgisi ve Müslümanların düşkünlüğü üzerine uyarıcı yazıları ile dikkat çekmiştir. Osmanlı Kanun-i Esasî'sinin Farsça tercümesini yayımlayan Ahter,⁶²⁶ İran ve Doğu toplumları için yabancı olan bu gelişmeyi övücü yazılarla desteklemiştir. Ahter'in 2 Ocak 1877 yılına ait sayısına ait⁶²⁷ imzasız bir yazıda kanun-î esasînin varlığının halkın devlete karşı güven duymasında ve iç birliğin tesisi için vatandaşlık temelinde farklı unsurları bir araya getirdiği iddia edilirken İran'ın da bir an evvel kendi kanun-î esasîsini yapması gerektiğinin altı çizilmektedir. Farklı görüşlerin temsiline de dikkat çeken gazete Padişahın hakemliğinde bu tür görüşlerin serbestçe dile getirilmesinin sayısız faydaları olduğunu zikretmektedir. Bir başka makalede yaklaşan Rus tehdidi karşısında Müslümanların birlik olmasını; İran devletinin Osmanlı İmparatorluğu yanında ve padişahın emrinde olmasını savunmaktadır. Bu durum Osmanlı devlet ricalinin İran'a yönelik beklentileri ile uyumludur. Ancak Ahter'in çabaları yetersiz kalmış; bu durum gerçekleşmediği gibi savaş sırasında ve sonrasında İran devleti Osmanlı aleyhinde çabalarda bulunmuştur. Yine de burada bir İslâm birliği düşüncesinin savunulduğu görülmektedir.

İlk çıkışından yaklaşık on yıl boyunca açıkça siyasi görüşler önermeyen ve belli bir çizgisi olmayan Ahter, Osmanlı basınındaki İran aleyhindeki yazılara cevap verme, ticarî

elçiliğin hem de Osmanlı yönetiminin rahatsız olduğu anlaşılıyor. Başlangıçta haftalık; bir ara haftada iki gün olmak üzere çıkan gazetenin yayın aralığında düzensizlikler olmakla birlikte en azından haftada bir çıktığı muhakkaktır. (kaynaklar bu konuda bir birini tutmamaktadır). II. Abdülhamid'in ikinci yayın döneminin başında kendi adına elli beş tane abone olup parasını peşin verdiği kaynaklarda geçmektedir. Gazetenin sahibi Mehmet Tahir hiç değişmezken; başlangıçta baş yazarı Necefkuli Han Hoy iken zamanla Mehdi Han Tebrizi ve Mirza Ağa Han Kirmani Ahter'in başyazarı olarak görünüyor. Ankara Milli Kütüphane'de (Katalog Nu. 1982 SC 128) görme fırsatını bulduğum Ahter'in ikinci dönemine ait 2 Zilhicce 1294 tarihli sayısının içeriği hakkında şunlar söylenebilir; imzalı hiçbir yazıya rastlanmamıştır. Gazetenin çoğu ticaretle uğraşan İstanbul dışındaki temsilcileri Kerbela'dan Lahor'a kadar uzanan geniş bir coğrafyaya münhasırdır. İran'la ilgili haber ve bilgilerin önceliği olmakla birlikte Osmanlı ile ilgili haberler de geniş yer tutmaktadır. Osmanlı-Rus Savaşının ilk günlerine rastladığından Rusların Balkan ve Kafkaslardaki askerî hareketleri ve Müslüman halka eziyetleri zikredilmektedir. Ticaret ve malî kur ile ilgili bilgilerin günü gününe verildiği izlenimi edindim. Antik İran tarihi ile ilgili bir yazı dizisi sürmektedir. Yazıların aralarında az da olsa beyitler var. Gazete sekiz sayfalık tabloit boyutlarındadır. Ahter için ayrıca Resniye, *age*, s. 277 vd.; Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İran*, s. 205-207; Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 250 vd.; Kanar, *age.*, s. 115; Kahn, *age.*, s. 101-102; Orhan Koloğlu, "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar", *Les Iraniens D'Istanbul*, s. 133 vd.; İlham-i Miftah-Vahab Veli, *Nigahi be Reverd-i Nüfuz va Gösteriş Zeban va Edeb-i Farsî der Turkiya*, Tahran: Şura-yı Gösteriş Zeban va Edeb-i Farsî, 1374 (1995), s. 382 vd.

⁶²⁶ Resniye, s. 326 vd. Osmanlı Kanun-i Esasî'sinin yayınlanmasından hemen sonra İran Hariciye Nezaretince Farsça tercümesinin yapıldığı üzerine bkz. Mehrdad Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No.1 (January 1996), s. 33.

⁶²⁷ *Ahter* gazetesinin Ankara Milli Kütüphanede yalnızca 25 numaralı (2 Zilhicce 1294) sayısını bulabildim. Katalog numarası 1982 SC 128

sorunları dile getirme, İran'dan gelip gidenleri bildirme, İran'daki gelişmelere yer verme ve özellikle Osmanlı basınında da sürmekte olan alfabe tartışmalarına katılan İran asıllıların görüşlerini açıkladıkları kürsü olma özelliğini sürdürür. Kayda değer nitelikte olmasa da yabancı basından yaptığı alıntılarla modern bilim ve teknik gelişmelerden okuyucularını haberdar eden Ahter, bir kamuoyu oluşturma işlevini yerine getirmeye çalışmıştır.

1880'lerin ortasından itibaren, Mehdi Han Ahter, Mirza Habib İsfehani, Mirza Ağa Han Kirmani,⁶²⁸ Şeyh Ahmed Ruhî, Malkom Han, Cemaleddin Afganî, Mirza Hasan Habirülmülk, Mirza Ali Muhammed Han Kaşani gibi gazeteye katkıda bulunan aydınlarca siyasal modernleşmenin ve siyasal muhalefetin önde gelen sözcüsü konumuna çekilmiştir. İlmî, edebî ve siyasal konulara daha fazla yer veren ve İran yönetimini kıyasıya eleştiren Ahter'in bu tutumundan hem İran devleti ve İstanbul elçiliği hem de II. Abdülhamid yönetimi rahatsız olmakla birlikte, II. Abdülhamid yönetimi gazeteyi İran yönetimine karşı bir silah olarak kullanma isteğine bağlı olarak, tüm şikâyetlere rağmen yayını sürdürmüştür. Ahter, İran siyasal muhalefetine en ciddi çıkışı tütün imtiyazını duyurmakla ve karşı muhalefetin sesi olmakla yapmıştır. Kaynaklar İran'daki Ahter okuyucularının kendilerini "mezheb-i ahter" olarak adlandırdıklarını söylemektedir.⁶²⁹ Bu, Ahter'in ateşli bir muhalefet yaptığını gösterdiği gibi gazetenin İran içine girişinde problemlerle karşılaşmasına da yol açmıştır. İran hükümeti Malkom Han'ın Kanun gazetesi ile Ahter'in ülkeye girişine, bulundurulmasına ve okunmasına şiddetli bir yasak getirmiştir. İran hükümeti ile arasını düzeltmek isteyen ve bu fırsatı Şah'a suikastta (1 Mayıs 1896) bulan II. Abdülhamid'in gazeteye karşı tutumu değişir; birkaç ay sonra da gazete baskılara dayanamayıp kapanır veya kapatılır. İran dışında yayınlanan ilk ve en uzun süre yayınlanan Farsça gazete olarak Ahter modern İran tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Basın yoluyla siyasal muhalefeti ilk gerçekleştiren; ciddi yazıları ve geniş içerikli haberleriyle okuyucusunu bilgilendiren Ahter modern siyasal düşüncelerin de ilk kez dile getirildiği ve İran için siyasal modernleşmenin kaçınılmaz olduğu savunusunu da yapmakla, bu görüşün kitlelere yayılmasına ciddi katkıları olmuştur.

⁶²⁸ Kirmani'ye siyasi konularda olmamak üzere Ahter'de yazmasını Muhsin Han'ın teklif ettiğine dair bkz. Ademiyyet, *Endişeha-yi Mirza Ağa Han Kirmani*, s. 19.

⁶²⁹ Bu tabirin kökeni Browne'ye dayanmaktadır. Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia*, reprint, Los Angeles: Kalamat Press, 1983, s. 17, 5. dipnot.

Malkom Han, Ahter'in sahibi Mehmed Tahir Tebrizi, Mehdi Tebrizi, Ağa Han Kirmani, Zeynel Abidin Meragai gibi modernleşmeci İran aydınlarının 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul muhitlerine dahil oluşları bir tarafa, kişisel inisiyatifleri ile İstanbul'a gelen İran aydınlarının sayısında 19. yüzyılın son on yılı itibariyle belirgin bir artış olur. Bunların izleri daha çok edebî ve kısmen de siyasi faaliyetleri bağlamında ortaya çıkar. Bunların birçoğunun geleneksel düşünceleri büyük oranda İstanbul'da buldukları dönemde değişime uğramıştır. Mirza Habib İsfehani,⁶³⁰ Mirza Ali Muhammed Han Kaşani, Muallim Feyzi Tebrizi (1842-1910),⁶³¹ Muhammed

⁶³⁰ Farsça gramer çalışmaları ve tercüme eserleri ile İran edebiyat tarihinde önemli bir yeri olan Mirza Habib İsfehani (1835?- 1894; Bursa), İsfahan yakınlarında Ben köyünde doğmuş; İsfahan, Tahran ve Bağdat'ta tamamladığı eğitiminin sonunda döndüğü Tahran'da Sadrazam Mirza Muhammed Han Sipehsalar (1864-1866) hakkında yazdığı bir hiciv şiiri yüzünden takibata ve eziyete uğramış; dinsizlikle suçlanması üzerine Osmanlı topraklarına kaçmış ve 1866 yılında İstanbul'a gelmiştir. Maarif Nazırı Münif Paşa'nın teklifi ile Osmanlı Encümen-i Maarif üyeliği de yapan İsfehani *Destan* mahlası ile şiirler yazmış; çeşitli Osmanlı gazeteleri ve Ahter'e yazdığı yazıları ile Osmanlı edebî muhitlerinde saygın bir yer edinmiştir. 1894'de Bursa'da ölümüne kadar geri kalan ömrünü İstanbul'da geçirmiş ve tüm eserlerini bu şehirde yazmıştır. Galatasaray Sultanisi'nde ve Debistan-i İraniyan'da uzun yıllar öğretmenlik yapan İsfehani Osmanlı okulları için Farsça gramer kitaplarının yanında, İstanbul'da öğrendiği Fransızca ile başta Molière'in *Le Misanthrope* adlı tiyatro oyununu *Guzariş-i Merdum-guriz* adıyla Farsçaya çevirmiş; birçok Osmanlı tabirinin kullanıldığı bu eser önce Ahter'de tefrika edilmiş ve sonra da Tasvir-i Efkâr Matbaasında 1869'da basılmıştır. Yalnızca, İran devlet yönetimini ve toplumunu, içinde bulunduğu olumsuz havayı, trajik-komik bir üslupla resmeden ve İsfahan'dan İstanbul'a kadar Hacı Baba adlı kahramanın başından geçenleri anlatan Sir James Molier'in *The adventures of Hadji Baba İsfahani*(1824) adlı ünlü eserini *Sergüzeşt-i Hacı Baba-yı İsfehani* adıyla Fransızcadan tercüme etmiş ve 1877'de Kalküta'da; La Sage'in *Gil Blas* adlı eserini de tercüme etmişse de ölümden çok sonra 1904'te Tahran'da basılmıştır. Diğer eserlerinin tümü İstanbul'daki matbaalarda basılmıştır. Onun elyazması olarak kalan çalışmalarını da İstanbul'daki çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Modern İran fikir ve edebiyat tarihine yazı ve tercümeleri ile önemli katkılar sağlayan ama değeri 20. yüzyılda anlaşılan İsfehani hakkında daha fazla bilgi için Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt I, s. 395-405; Bamdad, *age.*, Cilt I, s. 313-314; Resniye, *age.*, s. 497-516; Riyahi, *age.*, s. 254-255, 260, 262; Kanar, *age.*, s. 105-107. *Merdum-guriz* çevirisi üzerine yapılan tartışmalar için Maryam B. Sanjabi, "Mardum-guriz: An Early Persian Translation of Moliere's Le Misanthrope", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 30 (1998), 251-270. Aynı yıllar içinde Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere çevirilerine dikkat çekilmesi üzerine Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, (New Introduction by J.T.B. de Bruin), Iranbooks, 1997, s. 461-462; İstanbul (Kostantiniyye) üzerine yazılmış örnek bir şiiri için Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*; s. 192-195.

⁶³¹ Mısırlı Sami Paşanın koruması altında 1870'li yıllarda İstanbul'a gelen ve Osmanlı vatandaşlığına geçen Muallim Feyzi Efendi, Amasya Tahrirat katipliği; İstanbul şehir emaneti mektub-i kalem mümeyyizliği; Emirgan Rüşdiye mektebinde Farsça öğretmenliği yapmıştır. İstanbul İran Mektebi'nde Kirmani, İsfehani ile birlikte olduğu gibi Robert Koleji ve Galatasaray Sultanisi başta olmak üzere Osmanlı mekteplerinde de öğretmenlik yapan ve Damat Mahmut Paşa'nın çocuklarına özel ders veren hocalar arasında bulunan Muallim Feyzi Osmanlı edebî muhitleriyle de yakın ilişki kurmuştur. Bazı kaynaklarda Robert Kolejinden Amerikalıların İslâmiyeti tahkir eden kitapları kendisine tercüme ettirmek istemeleri üzerine istifa ettiği zikredilir. Otuzüç sene Galatasaray Sultanisi'nde Farsça öğreten, Tevfik Fikret'in müdürlüğü sırasında onunla anlaşamayıp emekliye sevk edilen; daha çok eski edebiyatı savunanlar arasında adı geçen ve "Acem Feyzi" olarak bilinen Muallim Feyzi'nin Osmanlı liberalleri ve İslâmcılarıyla yakınlığı olmuştur. Şiir ve sözlük çalışmaları ile meşhur olmuş ve "Surüş" takma adı ile Tercüman-ı Hakikat gazetesinde uzun yıllar yazıları yayınlanmıştır. Amerikalılarla anlaşmazlığı için İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1930, s. 419-421; Osmanlı edebî muhitleri ile ilişkisi için Ahmed Rasim, *age.*, s. 123 vd.; özel ders verdiği Prens Sabahaddin ve Lütfullah için Ahmet B. Kuran, *age.*, s. 84.

Tevfik Hemadani, Hüseyin Daniş (1870-1943)⁶³² gibi İran aydınlarına 1908'den itibaren İran'dan sürgün veya kaçak gelen ve siyasal muhalefet ve meşrutî yönetim süreçlerinde etkin rol alan Sadık Tabatabai, Resulzâde, Takizâde, Devletabadi, Terbiyet, Dihuda başta olmak üzere çok sayıda muhalif katılacaktır.

3.4. İran'da Anayasacılık Hareketi: 1906 Meşrutiyeti ve Osmanlı Jöntürk İhtilâli (1908)

Modernleşme, çağdaş süreçleri yakalamayı hedefleyen bir toplumsal değişimin adı olarak, seçkinci düşüncenin çağdaşlaşmaya yönelik toplumsal talepleriyle bir siyasal harekete, örgütlenmeye, ideolojiye ve hedefe ihtiyaç duyar. İç siyasal ve dünya konjonktürel iklimlerinin içinde biçimlenen toplumsal değişim talepleri ve seçkinci ideolojinin tanımlanması modernleşmeci önderlerle geniş toplum kesimlerinin ortak değerler etrafında birbirlerine yakınlaştığı durumlarla gerçekleşir. Bu durumlar daha çok siyasal iktidarın yanlışları, sosyal yaşamın olumsuzlukları, dış güçlerin müdahalelerinden duyulan rahatsızlıklar ve dünyadaki tarihsel gelişmelerin etkileriyle

⁶³² Hüseyin Daniş (1870-1943), İranlı olmakla birlikte İstanbul doğumludur. İstanbul'a yerleşmiş İsfahanlı bir tüccar olan Haşim Efendi'nin oğludur. Rüştüye tahsilinden sonra Mekteb-i Mülkiye ve Beyoğlu'ndaki Institution Français'ye devam etmiş; özel İngilizce dersler almış; Farsça ve Arapçayı İstanbul'daki İranlılardan (Hacı Mirza Mehdi Ahter) ve İran'a giderek (Hacı Rıza Kuli Han) öğrenmiştir. 1894'de İkdâm gazetesi yazı heyetinde yer almış; Fransızca ve İran edebiyatı okuttuğu Prens Sabahattin ve kardeşinin hocası sıfatıyla Damat Mahmut Paşa ile Avrupa'ya gitmiş, Paşa'nın inisiyatifinde gelişecek bir Jöntürk muhalefeti için çaba göstermiş, gazete çıkarmaya teşebbüs etmiş ama başarılı olamamıştır. Paşa'nın Mısır'a geçmesi üzerine ondört ay sonra yurda dönmüş; Duyun-u Umumiye'ye tercüman olarak girmiş ve burada 23 yıl çalışarak Tercüme Kalemî müdürü olmuştur. 1909'dan 1923'e kadar Darülfünun ve Galatasaray Sultanîsi'nde Farsça ve İran edebiyatı tarihi okutmuştur. 1910'da Tebrizliler tarafından İran meclisine Azerbaycan temsilcisi olarak seçilmiş ama gitmemiş, gidememiştir. 1909'da *Encümen-i Saadet*'in yayın organı olarak ve *Sur-i İsrâfil* yazarı Mirza Ali Ekber Han'la birlikte İstanbul'da *Suruş* gazetesini çıkarmaya çalışmışsa da yalnızca ondört sayı yayınlatabilmişlerdir. Bu gazete ve *Servet-i Fünun* başta olmak üzere bir çok dergi ve gazeteye şiir, makale ve tercümeleri ile katkıda bulunmuş; Rıza Tevfik'le birlikte Ömer Hayyam'ın rubailerini Türkçeye çevirmiştir. 1920'den sonra İstanbul'un işgali sırasında "Türk Milletini medeniyet yoksunu ve barbar bir topluluk" olarak gördükleri iddiası üzerine ayaklanan üniversite öğrencilerinin Edebiyat Fakültesinden çıkarılmasını istediği beş hoca (diğer dördü Rıza Tevfik, Ali Kemal, Cenap Şahabettin, İngiliz edebiyatı okutan Ermeni asıllı Barsamyan) arasında Hüseyin Daniş de vardır. Edward G. Browne, Rezaizade Ekrem, Mizancı Murad, Halil Halid, Mehmed Emin, Halide Edip, Ziya Gökalp, Ahmet Rıza, Abdülhak Hamid, Ali Kemal ve özellikle Rıza Tevfik ile tanışıklığı ve yakın ilişkileri onun Jöntürk muhitlerine girmesine olanak sağlamıştır. İslâm edebiyatı ve özelde Fars edebiyatı üstüne derin bilgisi ve İran edebiyat tarihi üzerine birçok çalışması olmuştur. Şiir (mahlası Daniş'tir) ve tercümeleri de olan Hüseyin Daniş İstanbul'daki İran aydınlarının son büyük temsilcisidir. Soyadı Kanunu ile "Pedram" soyadını alan Hüseyin Daniş 1943 yılında Ankara'da vefat etmiş ve İstanbul'daki aile mezarlığına defnedilmiştir. Hayatı ve faaliyetleri için "Mirza Hüseyin Daniş (Pedram)", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XVIII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s. 417; İbnülemin Mahmut Kemal (İnal), *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1930, s. 261-264; Gurney, agm., s. 154 vd.; Riyahi, *age.*, s. 255; Damat Mahmut Paşa, Prens Sabahaddin'le ilişkisi için Ahmet B. Kuran, *age.*, s. 157 ve 165 vd.

kendini gösterir. Muhalif siyasal örgütler, ideolojilerini sunma yetenekleri ve hareket tarzları ile, toplumsal taban bulmaya ve sonuç alıcı eylemlere yönelirler.

Gerek Jöntürk gerekse İran Anayasacıları örgütlenme süreçlerinin başında daha çok fikir klüpleri işlevi görmüştür. Bu onların devrimci ya da ihtilâlcî olmalarından çok evrimci biçimde halkın bilinçlendirilerek bir dönüşüm imkânı bulma arayışlarına karşılık gelir. Ancak her ikisi de devrimci ve evrimci yöntem tercihi ile iç ve dış modern tarihsel dönüşümlerin etkisi altında kalmışlardır. Modernleşmiş Batı tarihsel bilgisine dayalı olarak Amerikan (1776), Fransız (1789-1848), Japon (1868), Avusturya-Macaristan ve Rusya içindeki devrimci ve bağımsızlıkçı mücadelelere⁶³³ aşına olan Türk ve İran aydınlarının⁶³⁴ benzer bir devrim süreci hayali içinde olmalarının kendi iç tarihlerinde de uzantılarını bulmaları ile daha anlamlı hâle gelmiştir. 19. yüzyılın son yıllarından itibaren Osmanlı aydınlarının ısrarla 1876 Anayasasını istemeleri; Mithat Paşa ve ekibinin anayasaya karşı çıkan Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine anayasayı kabul eden V. Murat'ı getirmelerinin bıraktığı tarihî miras üzerinden, başarısız darbe girişimlerinde bulunmalarına rağmen bir ayaklanma örgütlemeyi sürekli arzulamaları bu tarihi bilgiyle ilişkilendirilebilir. İran anayasacılarının tarihî hafızalarında da Babiler, aşiret isyanları ve hepsinden önemlisi Tütün Protestosu gibi başkaldırı örnekleri vardır. Ancak İran anayasacıları ve Jöntürklerin önlerinde, her iki ülkenin de komşusu olan, Rusya'da gerçekleşen 1905 Devrimi gibi somut bir örnek vardır ve her iki muhalif hareketin gerek örgütlenme ve gerekse eylemde hızlanmasında bu tarihî olayın derin

⁶³³ Modern Batı tarihyazıcılığında, kendi bakış açılarından, 18. ve 19. yüzyılın devrimler çağı olarak adlandırıldığı görülür. Ancak Batı dışı toplumların tarih yazıcılığında daha çok 20. yüzyıl bu anlama gelir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen Rus (1905), İran (1906-1911), Jöntürk (1908), Portekiz (1909), Meksika (1910), Çin (1911-1912), Rus (1917), İran (1921-1925) ve Türk (1919-1923) devrimci dönüşümleri diğer Batı dışı toplumlara etki ederek hızla yayılacaktır. Aynı dönemde İngiliz sömürgecilğine karşı Hind Milliyetçi Hareketi (1905-1908), Alman yönetimine karşı Tanganika'da Maji isyanı (1905-1907), İngiliz yönetimine karşı Güney Afrika'da 1906'da Bambata Zulu isyanı, Endonezya (1908-1913) ve Kore (1910-1912) halk ayaklanmaları başarılı olamamalarına rağmen II. Dünya Savaşı sonrası sömürgecilik karşıtı milliyetçi hareketlere önemli bir mücadele mirası bırakmıştır.

⁶³⁴ Özellikle Macarların ve Polonyalıların 18. ve 19. yüzyıldaki bağımsızlık mücadeleleri hakkında Yeni Osmanlılar ve Jöntürklerin bilgisi Osmanlı ülkesine sığınan çok sayıdaki Macar ve Leh aydın ve soylularının Osmanlı yönetiminde de hizmet etmesine dayanır. İran'da ise 1850'lerde, 1848-1849 ihtilallerinden kaçan bir grup İtalyan sığınmacı İran ordusunda öğretmenlik yapmıştır. Ayrıca İran, Kafkasya ile kurduğu yakın tarihî kültürel ve ekonomik bağ ile Rus devrimci mücadelelerinden haberdar olan aydınların zaman içinde sosyal demokrat karakterli örgütlenmelere gitmeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. Osmanlı'daki Macar ve Leh mülteciler için Ahmed Refik (Altınay), *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1345 (1926), s. 6 vd.; Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemir, Ankara: İmge Kitabevi, 2004, s. 147 vd.; İran'daki İtalyan sığınmacılar için Stephanie Cronin, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 190-1926*, London/New York: I. B. Touris & Co. Ltd, 1997, s. 259; Polonyalı sürgünlerin Kafkasya'ya ve Azerbaycan'a etkisi için Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, s. 75 vd.; İran muhalifleri üzerine Rus devrimci etki için Bayat Philipp, *age.*, s. 97 vd.

etkisi olmuştur. Geniş çaplı bir ayaklanma planlama konusunda yardımcı argümanları Jöntürkler, Makedon ve Ermeni olaylarının yanı sıra yeni vergilerden dolayı isyana dönüşen Erzurum galeyanı örneğinde ülke içerisinde bulmuşlardır.⁶³⁵ İran muhalif hareketleri örgütlü yapılarına geç başlamakla birlikte Rus Devriminden bir yıl sonra Meşrutiyet yönetimi ve Kanun-i Esasîyi Muzaffereddin Şah'a kabul ettirebilmelerinde devletin merkezî otorite konusundaki hep varolan zaaflarını kullanmışlardır. Rusya'dan göçmen işçiler aracılığı ile gelen radikal kararlara dayalı örgüt bilinci, tüccar ve esnaf kesiminin toplumsal dayanışmaya yatkınlığı, ulemanın toplumsal rolü ile 1905 yılının başında kuzey doğu bölgelerinde çıkan kolera salgını ve kıtlığın yarattığı olumsuz atmosfer rejim değişikliğinde, meşrutiyetin ilânında etkili olmuştur.⁶³⁶ İran Meşrutiyet hareketinin ikinci döneminde ise 1907 İngiliz-Rus anlaşmasının (St. Petersburg Anlaşması) İran'ı iki nüfuz bölgesine ayırıp siyasal varlığına son vermeyi ve sömürgeleştirmeyi amaçladığı şeklinde algılanmasının etkisi büyük olmuştur. Jöntürklerde de 1908 Haziranında güçlenen Almanya'ya karşı İngiliz-Rus mutabakatını sağlayan ve tarihte Reval Mülakatı olarak bilinen bu mutabakatın Osmanlı topraklarından Balkanları koparmak olarak algılanması Jöntürklerin eylemlerini hızlandırmış ve II. Meşrutiyet'in ilânı bir buçuk ay sonra gerçekleşmiştir. Kesin olarak her iki ülkenin aydınlarını İngiliz-Rus anlaşmalarının anti-emperyalist milliyetçiliğe yönlendirdiği açıktır.

⁶³⁵ 1907 yılında meydana gelen ve "rüsüm-u şahsiye" ve "hayvanat-ı ehliye rüsumu" adı altında yeni vergilerin konmasına, bir Jöntürk'ün kıskırtması ile, Erzurum halkın ulema ile birlikte galeyana gelip isyan etmesi sonucu konulan vergiler tüm ülkede geri alınmıştır. 1906-1907 arası Erzurum olayında halkın yerel yönetimi bir süre üstlenmesi, İran'da Encümen-i Eyaletlerin işlevine benzer bir işlev yerine getirme çabasına işaret eder; bu ise İran'daki gelişmelerden haberdar oldukları tahminini kuvvetlendirir. Yusuf Hikmet Bayur Erzurum halk ayaklanmalarının yönetimin itibarını kırdığını bahsederken Jöntürk basını "halk ittihadı" ile bir çok şeyin başarılabilceği vurgusunu işlediğini zikreder. Bayur, *age.*, Cilt I, Kısım I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 338-339. Ayrıca Osmanlı topraklarında vergi ayaklanmaları üzerine Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Çev. Mazlum Beyhab, Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974, s. 234 vd.; Kansu, *age.*, s. 37 vd.; M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for A Revolution- The Young Turks, 1902-1908*, Oxford: Oxford Universty Press, 2001, s. 91 vd. Ayrıca Erzurum'daki ayaklanmalar üzerine Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, 1906-1907*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; Orhan Türkdogan'ın dizi makaleleri, "1905-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I", *Türk Kültürü*, No. 255 (Temmuz 1984), 453-466; "1905-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-II", *Türk Kültürü*, No. 256 (Ağustos 1984), 497-509; "1905-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-III", *Türk Kültürü*, No. 257 (Eylül 1984), 575-581.

⁶³⁶ Osmanlı arşiv kaynaklarında ve İngiliz konsolosluk raporlarında 1905-1906 yıllarına ait kolera ve karantina ile ilgili çok sayıda belge bulunmakla birlikte bunların yalnız bir kaçı örnek olarak verilmiştir: İran'da kolera görülmesi üzerine Bab-ı Alî Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı'nda yer alan; B.O.A A.MKT.MHM. 556/ 17; Bahreyn'de kolera ve İran'da veba görülmesi karşı tedbirler üzerine B.O.A A.MKT.MHM., 556/28; B.O.A A.MKT.MHM., 556/30; Osmanlı ülkesinde koleredan ölenlerin miktarı üzerine B.O.A Y.PRK.SH.: 7/24; Sinop Karantinasının tamiri üzerine B.O.A DH.TIMK.S., 55/16. İran'da Kolera ve kıtlıkla ilgili İngiliz konsolosluk raporları için *Iranian Political Diaries (1881-1965)*, R. M. Burrell, Robert L. Jarman, Vol. II (1901-1905), Archive Editions, 1997, s. 216 vd.

Modernleşmenin siyasal taleplerinin sonucu olan ihtilâl veya devrim düşüncesi evrensel yönleriyle bütün Batı dışı hareketlerde kullanılan yöntem, slogan, sembol, ajitasyon ve örgüt bilincini etkilemiştir. Ancak bu millî, yerel ve geleneksel bağlarla ifade edildiğinde kitlelerle bağ kurmalarına imkân vermiştir. Bundan dolayı genel devrim kuramlarından sapmalar içermesinin belirleyicileri siyasal gelenek, toplumsal yapı ve acil sorunların biçimlendirdiği öznel bağlardır; Batı dışı devrim hareketlerinde farklı gerçekliklerin oluşu buna eklenir.⁶³⁷ Gerek Jöntürk yayınları gerek İran anayasacılarının yayınlarında Fransız İhtilâlinin kanlı doğası tasvip edilmemiş; şiddet yalnızca istibdattan sorumlu olanlara karşı alkışlanmıştır.⁶³⁸ Jöntürk geleneği yeniçeri kazan kaldırmaları ve üst düzey asker ve sivil bürokrat tutumlarına dayalı yukarıdan devrim geleneğine yaslanmışlardır. Bu yüzden Türk modernleşme tarihinin önemli bir ideolojik argümanı olan halkçılık entelektüel tartışmaların odağında olmasına rağmen halkı kendine dönüştürme aracı olarak işlev görmüştür. İran’da ise bu tür tepeden inme devrim geleneği olmadığından daha çok Şîî ulema önderliğinde ya da onun zımnî desteği olan sivil inisiyatiflere dayalı ve kitle katılımı öne çıkmıştır. Ancak tüm sivil karakterine rağmen gücü kullanan ve sürdüren ulema ve seçkin aydınlar olmuştur. Onlar da halktan çok kendi fantezilerini ve asayişin sağlanmasını öne çıkarmışlardır. Fransız İhtilâlinin ürünü ve Pozitivistlerin sloganlarını kendi literatürlerine aktarmışlardır. İhtilalin “hürriyet, eşitlik, kardeşlik” ve pozitivistlerin sloganı olan “Terakki”yi Osmanlı için “ittihat ve terakki”, İran içinse “ittihat, terakki, adalet” etrafında biçimlenen muhalif entelektüel söylemler, varolan siyasal yapının artık anakronik kaldığı düşünülerek, bu söylemlerin İslâm veya geleneksel değerlerle de uyduğu iddia edilerek her derde deva görülmüştür. Türk ve İran modernleşme tarihinde modern Batılı kavramlar 1920’lerin ortalarına kadar geleneksel kavramlarla sunulmuştur. Gelenekten radikal kopuş bu dönemden sonra kendini hissettirmiştir.

Jöntürk ve İran siyasal muhalefet yapılanmaları, propaganda, ideoloji ve siyasal hedefleri dikkate alındığında 1905 yılı bir dönüm noktasıdır. Rus Devriminin etkilerinin yanı sıra bu tarihten itibaren hızla örgütlerin ortaya çıkışına paralel olarak amaç ve hedeflerinde bir netlik görülür. Jöntürklerde görülen **hürriyet**, **ittihat**, **terakki** ile İran anayasacılarında görülen **adalet**, **ittihat**, **terakki** kavramları modern evrensel normlar

⁶³⁷ Theda Skocpol, *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, Çev. S. Erdem Türközü, Ankara: İmge, 2004, s.53 vd.

⁶³⁸ 1895’de Ermeni suikastının II.Abdülhamid’e; 1896’da bir Cemaleddin Afganî sempatzanının Nasreddin Şah’a suikastının övülmesi bu konuda tipik örneklerdendir.

olmakla beraber ülke ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Mardin, Jöntürklerin hürriyeti kendileri için istediklerini asıl amaçlarının ülkenin parçalanmasını önlemek olduğunu belirtir.⁶³⁹ Ancak unutulmalıdır ki modernleşmenin hem zorunlu hem de araçsal unsurlarından olan hürriyet olmadan iradî ittihadı ve arzulanan terakkiyi gerçekleştirmek zordur. Malkom Han ve sonraki anayasacıların, Osmanlı Devletine nazaran İran'da kanunlaşma sürecinin bir türlü başlatılamamış olmasına bağlı olarak, ısrarla bir **adaletâne** açılmasını istemleri, ülke içindeki keyfi yönetimin şiddetine karşı çözüm arayışı ile bağlantılıdır. Hukuk devletinin varlığı özgürlükleri de içine alacak şekilde genişleyeceğinden hür ortamda terakki edileceği varsayılmaktadır. Jöntürklerde ülkenin parçalanmasını önlemede; İran anayasacılarının eyalet ve aşiretlerin merkeze bağlılığında öne çıkan ittihat fikri devletlerin varlığını sürdürmesi meselesine eklenmiştir. Ancak ittihat fikri, modernleşme sürecinde ortaya çıkan ulus devletleşmelerine önemli katkı sağladığı gibi, milliyetçi temalarını da anlamlandıran bir olgudur.⁶⁴⁰

Her iki hareketin örgütlenmede geniş imkân bulduğu yer taşra ve uluslar arası ticaretle ilişkili şehirlerdir. Osmanlı siyasal muhalefetinin ana üssü Selanik olurken, İran siyasal muhalefetinin ana üssü Tebriz'dir.⁶⁴¹ Osmanlı siyasal muhaliflerin asker üyelerinin Balkanlardaki eşkiya takiplerinde edindikleri ideolojik ve örgütlenme bilinci Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni doğururken İran'da Azerbaycan eyaletinin Bakü merkezli işçi hareketlerinin etkisi ile yerel encümenlere kaynaklık ve önderlik ettiği görülür. Jöntürk ve İran hürriyetçilerinin kahraman arayışlarına Resneli Niyazi Bey ve Settar Han⁶⁴² cevap vermiştir. Ancak bu kahramanların ortaya çıkışı hemen olmamış; muhalif hareketin olgunlaşması veya elde edilen meşrutiyetin tehlikeye düşmesinden sonra gerçekleşmiştir.

⁶³⁹ Mardin, *Jöntürklerin Siyasal Fikirleri*, s. 301. Said Halim Paşa da Yeni Osmanlıların ve Jöntürklerin hürriyeti millet adına talep ettiklerini ama kendileri için olduğunu dile getir, *Buhranlarımız*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, yayın tarihi yok, s. 45-46.

⁶⁴⁰ Bunu millî kültürün keşfi ile gerçekleştiği üzerine bkz. Mardin, s. 303.

⁶⁴¹ Tunaya, *age.*, s. 14-15. Selanik'in ticarî, sosyal ve kültürel nedenlere bağlı olarak siyasal hareketlerin merkezi olmasının tarihî gelişimi için İlhan Tekeli, Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920, Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi* Tebliğleri, Temmuz 11-13 1977, Ed. Osman Okyar, Halil İncelik, Ankara, 1980, s. 351-382; Tebriz için Ghods, *age.*, s. 18-19; Bayat Philipp, *age.*, s. 99 vd.

⁶⁴² 1908 Haziranında başlayan, Settar ve Bağır Hanların önderliğindeki Tebriz direnişi bir yıla yakın sürmüş ve Osmanlı basınında da sık sık yer almıştır. Örneğin Selanik'te çıkan *Bahçe* mecmuasınının 22 numaralı (16 Kanunievvel 1324) sayısının kapağında Settar Han'ın silahlı bir resmi yer alır. Bu direnişin önderi olan Settar Hanın davranışı genç bir subay olan Mustafa Kemal tarafından takdirle karşılanmıştır. Dönemin Jöntürklerinin kahraman arayışına bir örnek olarak Mustafa Kemal'in gazetelerden takip ettiği Settar Han'ın mücadelesi karşısında arkadaşlarıyla "bizde neden böyle kahramanlar çıkmaz?" diye tartışması anlamlıdır. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul: Bates, 1984, s. 49-50.

Jöntürk siyasal örgütlerinin ilk ortaya çıkışı 1889'daki askerî tıbbiyelilerin “İttihad-ı Osmanî” adı altında fikrî beraberliği somutlaştırma ve üyelerin ideolojik donanımlarını artırmak amacı etrafında ve bunun yanı sıra yurt dışına çıkan/ kaçan Jöntürk aydınlarının basın faaliyetleri ve ittifak arayışları ile biçimlenmiştir. Ancak II. Abdülhamid'in baskı yönetiminden bunalan Jöntürklerin yurt dışında sayısal artışına rağmen bölünme eğilimleri, ideolojik ve yöntem farklılıklarının su yüzüne çıkması ve yurtdışı faaliyetlerin yurt içine etkisinin sınırlılığı, 1905'te Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin daha ciddi bir örgüt bilinciyle ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu cemiyetin kuruluşunda, Rus Devriminin etkisi olmakla birlikte, daha çok ülke içindeki istibdadın yarattığı olumsuz atmosfer ve yönetimin iç ve dış gelişmeler karşısında gösterdiği idarî zafiyetler etkili olmuştur. Adında **hürriyet** olması bilinçli bir tercihtir; aynı zamanda Jöntürklüğün devrimci dönüşümüne de işaret eder. Cemiyet daha sonra adını İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dönüştürecektir. Cemiyetin örgütlenme biçiminin gizlilik esasına dayanması ve şubeleri arasında bir türlü kurulamayan eşgüdümlü çalışma arzusuna rağmen bu örgütün iyi örgütlendiği izlenimi veren Balkanlarda isyan tasarlayabilmesi merkezî otoritenin içinde bulunduğu ekonomik, siyasal ve dış konjonktürel açmazların zirveye çıkması sonucu gerçekleşmiştir. Ermeni, Rum, Sırp, Bulgar eylemleri sayılmazsa, küçük çaplı birkaç halk kıpırdanması dışında Jöntürk varlığı yurt dışına kaçanlar ve sürgüne gönderilenlerle sabittir. Ancak 1908 Reval Mülâkatının yorumlanması sonucu Makedonya sorununa bağlı haklı tepkinin askerî elitlerce bir isyan teşebbüsüne dönüştürülmesi Jöntürklüğün İttihatçı kimliğini kazanmasına yol açtığı gibi ideolojik doğasına da damgasını vurmuştur.⁶⁴³ 24 Temmuz 1908'deki Jöntürk İhtilâli ya da II. Meşrutiyetin ilânı, II. Abdülhamid yönetiminin isyan olayı hakkındaki bilgisizliğine bağlı olarak kolay gerçekleşmiştir. Süreç içinde desteklenen meclis hükümetinin sancılı başlangıcı ve tedirgin duruşu 31 Mart olayını doğurmuş; hareket, İran meşrutiyetinde olduğu gibi, tüm kazanımlarını kaybetme noktasına gelmiş; ancak İttihat ve Terakki Cemiyetinin yaslandığı ordu gücü ile sorun aşılabilmektedir.⁶⁴⁴ İttihat ve Terakki'nin

⁶⁴³ Balkanlardaki etnik grupların ayrılıkçı emellerine karşılık İttihatçıların meşrutî yönetimi ve kanun-î esasîyi devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamayı hedefledikleri için istedikleri üzerine Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 301-302.

⁶⁴⁴ II. Meşrutiyetin ilânı ve 31 Mart Ayaklanması hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı, 1998; agy., *Türkiye'de Siyasal Partiler*; Sina Akşin, *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*; agy., *31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Kitabevi, 1994, Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki; İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi (Ali Cevat Bay'ın Fezlekesi)*, Yay. Haz., Faik Reşat Unat 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ordu için Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 79 vd.; Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 253.

İktidar gücünü ele geçirdiği andan itibaren çok sayıda yeni düzenleme yapması; devlet düzenini yeniden tanımlaması, ekonomiyi millileştirme çabaları, kültürel ve sosyal alanı Türkleştirme girişimleri modernleşmeci yönünün açığa çıkması ile ilgilidir.⁶⁴⁵ İttihatçıların tüm bunları modernleşmenin somut göstergelerinden olan millî devletleşme zorunluluğu olarak kabulü ve bunu gerçekleştirmeye öncü olarak kendini görmesi, Türk modernleşme tarihi açısından kayda değerdir. İttihatçı gelenek, devlet merkezli bakışı ve elitist tutumu ile, ilerlemeyi devlet öncelikli görmesi ve yukarıdan aşağıya bir değişim tasarlaması, hem bir sürekliliği temsil eder hem de radikalliğinden çok muhafazakârlığını ortaya koyar. İttihatçıların 1908 isyanındaki amaçları anayasayı yürürlüğe koymak ve sağlanan hürriyet ortamının garanti altına alınması olmuştur. Başlangıçta II. Abdülhamid'in bir yıla yakın iktidarda kalması sahip oldukları gücü nasıl kullanacaklarını bilmemeleri ile ilgilidir. Bu durum onların ideolojik sınırlılıklarını gösterdiği gibi somut projelerinin olmadığına da işaret eder. 1909'dan sonraki süreç İttihatçılar için daha sancılı olmuş; hem iktidarı devralmada hem de bunu sürdürmede neler yapması gerektiğine çok yönlü cevap verecek girişimlerde bulunmuşlardır. Jöntürk deneyimi ve İttihatçı uygulamalar Cumhuriyet dönemi modernleşme çabalarına önemli bir miras bırakırken yukarıdan aşağıya devrimci değişim ile muhafazakâr; köklü inkılaplar ile radikalleşmelerine yol açmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok İranlı aydınının toplanma yeri olan Malkom Han'ın masonik **Feramuşhanesi** muhalif bir fikir kulübü olarak ortaya çıkmıştır. Ancak uzun süre yaşayamamıştır. 1875'lerden itibaren Cemaleddin Afganî'nin etkisi ile İttihad-ı İslâm adına hareket eden bazı kişilerin yayın, toplanma ve silahlı eylem faaliyetleri görülmüştür.⁶⁴⁶ 1890'lardan itibaren, kimler olduğu hakkında pek fazla bilgi bulunmayan kişilerce dağıtılan, İran'ın içinde bulunduğu iç ve dış koşulları eleştiren ve "şebnâme" adı verilen küçük risalelerin İran içinde elden ele dolaştığı; devletin bunları bir türlü önleyemediği bilinmektedir.⁶⁴⁷ Ahundzâde, Talibov, Meragai gibi Azeri-Türk kökenli ve İran doğumlu Kafkasyalı yazarların toplumsal eleştiri yapan eserleri; Mirza Ağa Han Kirmani, Ahmed Ruhi ve Azeri şair Sabir'in vatan ve hiciv

⁶⁴⁵ İttihat ve Terakki'nin çok yönlü değişim politikalarının kısa bir değerlendirmesi için Zürcher, *age.*, 176 vd. Ayrıca ekonominin millileştirme çabaları için Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat"*, İstanbul: Yurt Yayınları, 1982.

⁶⁴⁶ Nazım'ül İslâm Kirmani İran'da ilk gizli toplantı ve propagandayı Afganî'nin başlattığını belirtir, *age.*, s. 62.

⁶⁴⁷ "Şebnâme" bir olay üzerine daha çok karşılıklı konuşmaya dayalı ve hükümet, kişi ve olayları hiciv yollu eleştiren propaganda kitapçıklarıdır; Keddie, *Roots of Revolution*, s. 71; Afary, *age.*, s. 53; Melezzâde, *age.*, Cilt II, s. 326.

şiiirleri; Mirza Habib İsfehani, Cemaleddin İsfehani, Melik el- Mütেকellimin'in kısa ve halkın anlayacağı dilde hiciv yazılarının halkın ve muhalif unsurların bilinçlenmesinde büyük etkileri olmuştur.⁶⁴⁸ 1890-1904 arasında yaygın şebnâmelerin varlığı gizli muhalif oluşumları işaret etse de bunların örgüt ve amaçları hakkında yeterli bilgiler yoktur.

İran içinde ciddi siyasal muhalefet hareketlerinin örgütlü yapıları, 20. yüzyılın başında ortaya çıkarken amaçlarında ihtilâlcı beklentilerden çok ağırlıklı olarak evrimci dönüşümler yer alır. Jöntürkler gibi İran anayasacılarının temel hedefi halkı eğiterek sosyal değişim için bir zemin hazırlayıp bunun üzerinden devşirilen öncü elitlerin liderliğinde bir halk hareketi gerçekleştirme düşüncesi olmuştur. Örgütlü muhalif hareketlerin filizlendiği yerler sivil girişimlerle ortaya çıkan modern eğitim kurumlarıdır.⁶⁴⁹ İran'da modern eğitime yönelik yaygın okullaşma girişimi, Osmanlı'dan çok, Kafkasya ve Orta Asya'daki gelişmelerle paralellik gösterir ve yaygın okullaşma 20. yüzyılın başında anlamlı rakamlara ulaşır. Modern okulların açılmasında en önemli girişim Muzafferredin Şah'ın ilk iktidar yıllarında iş başına getirdiği reformcu sadrazamı Mirza Ali Han Emin üd-Devle'nin (1897-1898) himayesinde başta Mirza Hasan Rüşdiye ve Mirza Mahmud İhtişam el-Saltana'nın olduğu ve daha çok Tebriz, İsfehan, Tahran'da geçmiş döneme nazaran,⁶⁵⁰ çok sayıda modern ilk ve orta dereceli okulları açması ile başlamıştır.⁶⁵¹ Az sayıda yüksek okul nitelikli eğitim kurumlarının devlet veya hanedan mensuplarınca açılmasına rağmen modern ilk ve orta öğretim okulları çoğunlukla özel kişilerce açılmış ve onlar bu okullara verilen isimlerle birlikte anılmışlardır.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Jöntürklerin benzer propaganda risaleleri yazdıkları; Bahaeddin Şakir, Tunali Hilmi ve Ömer Naci'nin risalelerinin elden ele dolaştığı; hele (Ömer Naci'nin yazdığı ileri sürülen) *Hayye'l Felah*'ın, Osmanlı Hristiyan unsurlara karşı Müslümanları uyanışa, birliğe ve isyana teşviki Sarayı, Batılı güçleri ve gayrimüslümleri tedirgin ettiği muhakkaktır. İttihat ve Terakki'nin bu tür propagandası için Hanioglu, *Preparation for A Revolution*, s. 181-190. Şebnâmelerin etkisi için Kesrevi, *Tarih-i Meşruta-ye İran*, s. 25-27; Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, s. 273 vd. Ayrıca örnek bir şebnâme için Nazım'ül İslâm Kirmani, s. 319 vd.

⁶⁴⁹ Ghods, *age.*, s. 28.

⁶⁵⁰ İran'da modern ilk ve orta dereceli okulların kurulması, Osmanlı'ya göre, geç bir dönemde başlamıştır. Darülfünun 1851'de açılmasına rağmen orta dereceli ilk okul Tahran'da 1873'de Sipehsalar'ın (Müşir üd-Devle) zamanında açılmış; ona izafen Müşiriye adı verilmiştir. Benzer bir okul Tebriz'de de açılmıştır. Bu okulları, 1882'de İsfehan ve 1884'de Tahran'da olmak üzere, askerî okullar izlemiştir. Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Cilt I, s. 177 vd.

⁶⁵¹ Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Cilt I, s. 177 vd.

⁶⁵² A. Reza Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, 2nd ed., Leiden: E. J. Brill, 1969, s. 27 vd. Beyrut'ta Fransız okulunda eğitim gören ve Osmanlı, Kafkasya'yı dolaşan Mirza Hasan Rüşdiye'ninki *Rüştiye* (bu okulun adından da anlaşılacağı gibi Osmanlı Rüştiyelerinden etkilendiği açıktır); İhtişam el-Saltana'ninki *İlmiye*; Devletabadi'ninkiler *Edeb* ve *Sedat*; Mizra Mahmud Han Miftahümülk'ünki *İftedahiye*; Firuz Kuyi Montezam el-Devle'ninki *Hayriye*; Muhammed Ali Terbiyet'in *Terbiyet*...1897/8'de kızlar için de ilk defa bir kız okulu açılmıştır. 1919 yılına gelene kadar sayısı yüzu geçmeyen ve çoğunlukla özel okul niteliğinde olan bu okullar, Türk eğitim tarihindeki gelişme gibi, medreselerin aleyhine gelişmiş;

Okullara paralel olarak, modernleşmeci düşüncelere sahip yönetici, tüccar ve aydınları bir araya getiren, **Encümen-i Maarif**, Tahran'da 1897'de kurulmuştur.⁶⁵³ Benzer bir örgütlenme, ticaretle uğraşan aydın görüşlü ve Babi eğilimlilerce daha önce kurulmuş olan Şirket-î İslamî'nin desteği ile, **Encümen-i Terakki** adı altında, modern okullar açmak amacıyla İsfahan'da ortaya çıkmıştır.⁶⁵⁴ Encümen-i Maarif'in en önemli kültürel faaliyeti, birçok orta okul düzeyinde okul açmasının, telif ve tercüme yapmasının yanında, Tahran'da **Kütübhaneye-yi Millî**'yi (1904) kurmuş olmasıdır.⁶⁵⁵ Kütübhaneye-yi Millî, ünlü bir hatip, Babi/ Azalî, Afgani ile bağlantısı olan ve modernleşmenin şiddetli bir taraftarı Hacı Mirza Nasrullah Melik el- Mütakellim'in (1861-1908) liderliğinde birçok muhalifin toplanma yeri olmuştur.⁶⁵⁶ Bu gizli toplantıların sonunda **Komite-yi İnkılâb** adlı etkin bir muhalif örgüt ortaya çıkmıştır. Bu örgütün kurucu elli yedi üyesi arasında Şah ailesinden, ulemadan, tüccar, büyük esnaf ve bürokrat kökenliler çoğunluğu oluşturur; çoğu iyi eğitilmiş, yabancı bir dil bilen ve yurt dışında bulunmuş kişilerdendir. Gizli kitapçıklar yayınlamak, görüşleri olan adalet hâne, anayasa, vatandaşlık hakları ve özgürlüklerin temini noktalarında kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Avrupa basınına mektuplarla görüşlerini iletmişler; Batı dillerinden başlıca Avrupa devrimlerinin tarihlerini Farsçaya tercüme etmeye girişmişlerdir. Bu örgütün birçok üyesi Meşrutiyet öncesi ve Meclis-i Millî döneminde büyük etkinlik göstermişler; meclis üyeliği, bakanlık, gazete yayıncılığı ve yazarlığı gibi siyasal ve ideolojik faaliyetlerini uzun süre devam ettirmişlerdir.⁶⁵⁷

Tebriz'de Darülfünun, Muallimhane ve Terbiyet okulları etrafında toplanan Takizâde, Muhammed Ali Terbiyet, Ali Mösyö, Muhammed Ali Adalet gibi çoğunlukla Azeri- Türk kökenli aydınlar okul, kitabevi, kütüphane kurma ve *Gencine-yi Fünun* dergisi⁶⁵⁸ başta olmak üzere çeşitli gazetelerin yayıncılığının yanında **Merkez-i Gaybî**

1924'e gelindiğinde öğrenci sayısı bakımından medreselerin beş katına ulaşmıştır. Bu okulların öğrenci profili daha çok halk çocuklarıdır. Üst yönetici ve zengin sınıflar, "suç ve günah" yuvaları olarak gördükleri bu okullara çocuklarını göndermek yerine özel öğretmenler tutmayı yeğlemişlerdir. Menashari, *age.*, s. 60. Özel şahıslarca açılan okulların ortaya çıkışı, gelişimi ve dinî tepki hakkında daha fazla bilgi için Devletabadi, *age.*, Cilt I, s. 177- 309.

⁶⁵³ Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, Cilt I, s. 193.

⁶⁵⁴ Melezkâde, *age.*, Cilt I, s. 174-175; Bayat Philipp, *age.*, s. 61-62.

⁶⁵⁵ Devletabadi, *age.*, Cilt I, s. 221 vd.

⁶⁵⁶ Melezkâde, *age.*, Cilt I, s.209 vd.

⁶⁵⁷ Melezkâde, Cilt II, s. 5 vd.; Bayat Philipp, *age.*, s. 62-70; Abrahamian, *age.*, s. 78-80.

⁶⁵⁸ Dergi hakkında bilgi için Seyyid Ferid Gassımî, "Gencine-yi Fünun", *Gofte-gu- Tebriz Özel sayıs-*, 18(1376/1998), s. 87-91; Kanar, *age.*, s. 131-132. Bu dergide Takizâde'nin ünlü Fransız tarih felsefecisi Gustave Le Bon'dan uygarlık tarihi üzerine yaptığı çeviriler ilginçtir (Gassımî, s. 88). Le Bon'un fikirlerine büyük ilgi gösteren Jöntürkler kadar İran laik aydınlarının da ilgisi olduğu görülür. Le Bon'un fikirlerinin Jöntürkler üzerine etkisi için Hanioglu, *Preparation for A Revolution*, s. 308 d.

adlı bir örgütle de muhalif örgütlenme içinde yerlerini almışlardır.⁶⁵⁹ Meşrutiyet döneminde Tebriz merkezli gizli örgütlenmelerde dikkati çeken şahsiyet şüphesiz Seyyid Hasan Takizâde'dir. Takizâde, ulema kökenli bir aileden gelmekle birlikte Rus Kafkasyası ve Osmanlı ülkesini yakından görmüş; dinî eğitimin yanında misyoner okullarına devam etmiş; liberal ve sosyal demokrat görüşleri sentezleyerek özgürlükçü, eşitlikçi ve laik sosyo-ekonomik görüşlerini dile getiren yazılar yazmış ve konuşmalarında bunlara geniş yer vermiştir. Tebriz merkezli bu grup Malkom Han, Talibov, Kirmani gibi İran aydınlarının eserlerini binbir güçle temin edip okumanın yanında, başta Namık Kemal olmak üzere birçok Osmanlı aydınının eserlerini temin edip okumuşlar ve Jöntürklerin yayın organı olan Şura-yı Ümmet'i ve Ahmed Rıza'nın yazılarını sürekli takip etmişlerdir.⁶⁶⁰ Meşrutiyet döneminin Meclis'teki seküler grubun en önde gelen sözcüsü yine Takizâde'dir (1878-1968).⁶⁶¹ Merkez-i Gaybî Tebriz merkezli Azerbaycan ve çevresinde güçlü bir Encümen-i Eyaletî oluşumuna kaynaklık ettiği gibi Bakü merkezli Hizb-i İctimaiyun-i Amiyyun'un (Sosyal Demokrat Parti) bölgedeki hücrelerine birçok üye kazandırmıştır.⁶⁶²

⁶⁵⁹ Kesrevi'ye göre temel hedefleri meşrutî bir yönetim kurmak olan Merkez-i Gaybî'nin en önde gelen üyeleri Ali 'Mösyö' Kerbelayi, Muhammed Şebisteri (Ebulziya), Hacı Resul Sıddıkiyani, Hacı Ali Devafuruş, Hasan Şerifzâde, Muhammed Ali Terbiyet, Mirza Ali Asker, Ağa Naki Şucaı olmak üzere yirmiye yakın aydındır. Kesrevi, *Tarih-i Meşrutaya İnan*, s. 167.

⁶⁶⁰ Takizâde, ilk dönem ve sonraki dönemlerdeki Meşrutiyet hareketinin önderlerinin Osmanlılardan etkilendiğini; birçok İran aydınının İstanbul'da gözlerinin açıldığını ve Şura-yı Ümmet gibi Jöntürk yayınlarını ve diğer İran yasak yayınlarını Mirza Ağa Farşi'nin temin ettiğini ve onun evinde okuduğunu zikreder. Landen, *age.*, s. 130.

⁶⁶¹ 1878'de Tebriz'de doğan Takizâde köklü ve ulema bir aileden gelir. Tebriz'de başladığı dinî eğitimini uzun yıllar kaldığı Necef'te tamamlar. 1897'da Tebriz'e dönen Takizâde kısa zamanda bilgisi ve görgüsü ile Tebriz'in önde gelen ulemalarından biri olur. Bu yıllarda ilgi alanı genişleyen Takizâde matematik, tıp ve felsefeye merak salar. Felsefe onu, Babilîğin de çıkış noktası olan Şeyhîliğe götürür. Yeni ilimlere heveslenince dönemin tanınmış aydınları olan Seyf'ül Tıbbâ, Garrusi, Gaffari'nin ders verdiği Tebriz'deki Darülfünun-u Muzafferiye'ye kaydolar. Burada Fransızca ve fizik öğrenir. 1898'de birkaç arkadaşı ile yeni usulde eğitim veren, halkın ve mutaassıp kesimlerin tepkisini çeken, 'Terbiyet' okulunu açarlar. Okulun yanısıra kitabevi de kurarlar böylece Tebriz aydınlarını bir araya getirmeyi başarırlar. 1899-1900 yıllarında Tebriz'deki Amerikan Okuluna gider; İngilizce öğrenir ve tıp hakkında genel bir bilgiye sahip olur. 1902'de Muhammed Ali Han Terbiyet, Mirza Seyyid Hüseyin Han Adalet, Mirza Yusuf Han Aşitiyani İtisam'ül Mülk'le birlikte *Gencine-yi Fünun* adında onbeş günlük bir dergi çıkarırlar. Derginin ömrü bir yıla yakın (24 sayı) sürmesine rağmen etkisi büyük olmuştur. Dergi kapanınca uzun bir geziye çıkar; Kafkasya, İstanbul, Mısır, Beyrut ve Şam'a gider. Şeyh Abduh, Corci Zeydan gibi Arap aydınlarıyla tanışır. 1905'in başında Tebrize döner. O sıra da Tebriz'de bazı gizli toplantılar yapılmakta ve halkı isyana teşvik eden şebnameler elden ele dolaşmaktadır. Merkez-i Gaybî'ye katılan Takizâde, Tebrizli tüccarların İngiliz konsolosluğunda bast yapmasına ön ayak olur. Meşrutiyet ilan edilince yapılan seçimlerde Tebriz vekili olarak ilk Meclise seçilir. İlk meclis dönemine kadar hayatı hakkında kısa bilgi verdiğimiz Takizâde'nin sonraki dönemlerde siyasal, kültürel ve ideolojik çok daha yoğun faaliyetleri olmuştur. Takizâde'nin hayatı ve faaliyetleri ile ilgili daha geniş bilgi için hatıratına bakılabilir; *Zendegi-ye Tufani*, Yay. Haz. İrec Afşar, 2. Baskı, Tahrân: İntişarat-e İlmî, 1372 (1993).

⁶⁶² Bayat Philipp, *age.*, s. 100.

Meşrutiyet taraftarı bir başka örgütlü oluşum, laik aydın kesimden çok geleneksel orta sınıftan gelen tüccar ve ulema destekli **Encümen-i Mahfi**'dir (Gizli Encümen). Encümen-i Mahfi meşrutî yönetimin ve anayasanın İslâm'a aykırı olmadığını ve İslâm'ı savunmak için en iyi araç olduğunu savunması bakımından meşrutiyet taraftarı ve reformlardan yana olan bazı ulemanın desteğini almıştır. Bu örgüt bir noktada aydın-tüccar- ulema fikrî yakınlaşmasını ve hedef birliği oluşturmalarına olanak sağlayan bir ortam yaratmıştır. Liderliğini Nazım ül-İslâm Kirmani'nin yaptığı, Melik ül-Mütekellim ve Seyyid Cemaleddin Vaiz'in destek verdiği, Seyyid Muhammed Tabatabai, Şeyh Muhammed Felsefi gibi dinî ulemadan olanların içinde bulunduğu Encümen-i Mahfi, diğer tüm örgütlerin karşı olduğu mutlakiyet, kapitülasyon, yabancı müdahalesi gibi konuların yanı sıra, sosyo-ekonomik sorunları dile getiren, kadınların eğitimi, dinî inançların eşitliği, adil vergilendirme, şehirlere göçü önleyecek ekonomik adımlar, sosyal yardım kurumlarının teşkili gibi başlıkları içeren bir program oluşturmaya çalışmıştır.⁶⁶³ Bu örgütle beraber bir diğer örgüt olan **Cemiyet-i Ademiyet**'in görüşleri⁶⁶⁴ Jöntürklerin Prens Sabahattin ve çevresi tarafından şekillenen Teşebbüs-i Şahsî ve Ademiyet-î Merkezîyet'in görüşlerine benzemektedir.

İran siyasal muhalefet tarihine hücre tipi örgütlenme, propaganda, silahlı eylem ve direniş gerçekleştirme açısından önemli katkılar sağlayan **Hizb-i İctimayun-i Amiyyun** (Sosyal Demokrat Parti) Rus devriminin etkisi ve Kafkasya'daki Rus Sosyal Demokratlarının destek ve himayesinde, Bakü'de göçmen İranlı işçilerce 1904'te kurulmuştur.⁶⁶⁵ Sosyal ve ekonomik reformları öne çıkaran ve eğitimden adil vergilendirmeye, yoksullara yardımdan grev hakkına kadar bir dizi özgürlükler talep eden bu parti, gerek meşrutiyet için mücadelede silahlı birlikler oluşturmaktan protesto eylemleri düzenlemeye, gerekse meclis içindeki taraftarlarının demokratik kanunlar ve düzenlemelerin yapılması yönünde verdiği mücadele ile dikkat çekici olmuş; dinî ulemanın ve Şah çevresinin büyük tepkisini çekmiştir.⁶⁶⁶

Meşrutiyet öncesi İran siyasal muhalefeti, bazı örgütler olmakla birlikte, ciddi bir etki alanına veya etkin bir ağa sahip değildir. Bölgesel ve şehirlerle sınırlı gizli

⁶⁶³ Bu encümenle ilgili en geniş bilgileri veren kaynak Nazım'ül İslâm Kirmani'nin *Tarih-i Bidari-yi İraniyan* adlı eseridir. Encümen-i Mahfi için Kirmani, *age.*, s. 162 vd.

⁶⁶⁴ Ademiyet Cemiyetinin görüşleri için Ademiyet, *Fikr-i Azadî*, s. 210 vd.

⁶⁶⁵ Abrahamian, *age.*, s. 75-76; Ghods, *age.*, s. 34-36.

⁶⁶⁶ Partinin geniş bir değerlendirmesi için Feridun Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi-yi İctimaî der Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Çap-e devvom, Tahrân: Peyam, 1535 (1976), s. 33-62.

hücrelerin varlığı göstermektedir ki İran siyasal muhalefesinde, Osmanlı'da İttihat ve Terakki'nin işlevini gören ve tüm ülkeye yayılmış, efsanevî bir örgüt yoktur. Şehir encümenleri veya çeşitli topluluk adını taşıyan örgütler zaman içinde “encümen” adını kullanmışlardır.⁶⁶⁷ Meşrutiyet arifesinde ve hemen sonrasında Encümen-i Tebriz, Reşt, Şiraz şehir adları ile “millî”, “inkılâp”, “meşruta”, “fedaî”, “mücahid” adını kullanan laik ve anayasa taraftarı örgütlerin yanında çoğu meşrutiyet karşıtı ve çıkar amaçlı Encümen-i Muhammedî, Encümen-i İslamî gibi dinî; Encümen-i Kaçarriye gibi hanedan üyelerince; Encümen-i Müllakin gibi toprak ağalarınca kurulan sayısız örgüt ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁸ Ancak bunlarının hiç birisi Tebriz'deki Encümen-i Eyaletî, Bakü merkezli Hizb-i İctimaîyun-i Amiyyun ve Tahran merkezli Komite-yi İnkılâbî kadar üne kavuşmamıştır. Ancak meşrutiyet meclislerinde daha çok, sayıca az olan modernleşmeci sol laiklerin önderliğinde **Hizb-i Dimokrat**'la meşrutiyet ve sınırlı reformlara taraftar olmakla birlikte, tüccar, toprak sahipleri ve ulema gibi geleneksel kesimleri de içine alan **İtidaliyyu Amiyyun**'un arasında çekişme görülür. Yurt dışı örgütlenme 1908'e kadar görülmez. Ancak Mısır'da yayınlanan *Perveriş* ve *Süreyya* gibi birkaç yurt dışı gazete ki başta Encümen-i Mahfi'ye yakın *Habl ül- Metin* (1893) Hindistan'da yayını sürdürmektedir.⁶⁶⁹ Meşrutiyet sürecinde Kafkasya'da yayınlanan gazeteler yaygın olarak İran muhaliflerince okunduğu gibi Jöntürk yayınları da takip ediliyordu. Özellikle İran'da Meşrutiyet için hareketlenme başladığı zaman Tiflis'te yayınına başlayan, siyasî hiciv ve mizah dergisi *Molla Nasreddin* (1906-1932),⁶⁷⁰ tüm Kafkasya, Orta Asya, Osmanlı Devleti ve Hindistan'da olduğu kadar, İran'da da geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır.⁶⁷¹

Yumuşak karakterli Muzaffereddin Şah döneminde, Nasreddin Şah'ın son zamanlarında iyice ağırlaşan, istibdat uygulamalarında nisbî bir azalma olmuş; iktidarının ilk yıllarında reformcu sadrazam Emin üd-Devle'nin başa getirilmesi ile

⁶⁶⁷ “Encümen” adı hepsi için kullanılmakla birlikte, Jöntürk kaynaklarında geçen “Cemiyet-i Mukaddese”nin aksine, İran muhalif kaynaklarında “Encümen-i Eyalet-i Tebriz” ve “Encümen-i Millî” ve “Encümen-i İnkılâb” çok kullanılmaktadır. Bu encümenlerin örgütlenme biçimi daha çok Rus “sovyet” ya da “komün” örgütlenmelerini hatırlatmaktadır. Browne, *age.*, s. 120; Afary, *age.*, s. 38; Ghods, *age.*, s. 33.

⁶⁶⁸ Kesrevi Meşrutiyet ilân edildiğinde 180 encümenin olduğunu zikreder, *agy.*, *Tarih-e Meşruta-ye İran*, s. 587; benzer bir rakam için Ghods, *age.*, s.33-34.

⁶⁶⁹ Kesrevi, *Tarih-i Meşruta-ye İran*, s. 41-44.

⁶⁷⁰ Merkezinde Molla Nasreddin'in olduğu Müslüman Doğu'da mizah ve esasta Rusya Türklerinde siyasî hiciv ve mizahın gelişimi için bkz. A. Bennigsen, “Molla Nasreddin et la Presse satirique musulmane de Russie avant 1917”, *Cahier du Monde Russe et Soviétique*, Juillet- Septembre III (3), 505-520. Yine derginin sahibinin hayatı ve dergi hakkında Hamide Mehmedkuluzâde, *Azerbaycan'da Yenilikçi bir Öncü: Celil Mehmedkuluzâde Hatıralar*, Haz. Fatma Özkan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

⁶⁷¹ Kesrevi, *Tarih-i Meşrutiyet-e İran*, s. 194-195; *Ez Saba Ta Nima*, Cilt II, s. 44; Afary, *age.*, s. 119.

reformlar tekrar başlamıştır. Yurt dışına çıkışlara ve yurt dışı yayınlara konulan sınırlama kalkmıştır. Reformcu Emin üd-Devle, eğitim alanında yeni modern okullar açılmasına destek verdiği gibi, malî disiplini sağlamak için merkezî bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. Saray harcamalarını kısmış, eyaletlerdeki keyfî uygulamalara son verecek adımlar atmış, bir tür iltizam usulü olan ve halka ağır vergi yüküne yol açan *berat* sistemini kaldırarak vergi toplamayı eyaletlerin elinden alacak ve kalıcı bir düzen getirecek sistem arayışına girmiştir. Bu arayış çerçevesinde Belçikalı uzmanları İran'a davet etmiştir. Ancak Emin üd-Devle'nin sadrazamlığı iki yıl sürmüştür; Muzaffereddin Şah ile reformcu sadrazamının arası geniş saray halkının masrafları, Şahın müsrifliği ve bunlara ek olarak rahatsızlığının tedavisi için doktorların yurt dışını tavsiye etmesinden dolayı açılmıştır.⁶⁷² Muzaffereddin Şah, yurt dışı gezilerinin⁶⁷³ ağır masrafını karşılamak istemeyen Emin üd-Devle'nin yerine Emin üs-Saltana'yı atamış;⁶⁷⁴ o da 1900 ve 1902'de Rusya'dan iki büyük borçlanma gerçekleştirmiştir.⁶⁷⁵ Bu borçlanmalara karşılık İran Rus kontrolüne girmiş; o sıra Afrika'da Boer Savaşı ile meşgul bulunan İngiltere duruma müdahale edememiştir.⁶⁷⁶ İran devletinin iç ve dış ilişkilerini kontrol altına alan ve borçlarının tahsili için sınırlarındaki gümrük gelirleri ile geniş ticarî ve yatırım imtiyazları elde eden Rusya'ya yüklü borçları ödemek için devlet gelirlerini artırıcı yollar arayan Emin es-Saltana, Belçikalı uzmanların önerileriyle, daha çok yerli üretici ve tüccarın aleyhine vergi ve gümrük düzenlemelerin yanı sıra yeni vergiler

⁶⁷² Emin-üd Devle'in hayatı ve sadrazamlığı için Perviz Afşari, *Sadrizamha-yi Silsile-yi Kaçariyye*, 2. Çap, Tahran: Vezirat-ı Umur-e Hariciye, 1376 (1997), s. 214-223.

⁶⁷³ 1901'deki İlk yurt dışı gezisinde İstanbul'a da uğramış, büyük törenlerle karşılanmıştır. II. Abdülhamid bu geziye büyük önem vermiş; Türk-İran ilişkilerinde nisbî bir iyileşmeye katkısı olan bu ziyarete daha çok halifenin etrafında Müslümanlar arasındaki dayanışmanın artırılması ve ittifak arayışları damgasını vurmuştur. Gezi ile ilgili olarak Göyünç, agm., s.1149 vd.

⁶⁷⁴ Velayeti, *age.*, s. 249-253. Mirza Ali Asger Han Emin-üs Saltana'nın hayatı ve sadrazamlığı için Afşarî, *age.*, s. 188-208.

⁶⁷⁵ Örneğin Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz; Ali Paşa'nın Fransız; Mahmud Nedim Paşa'nın Rus taraftarlığı gibi Osmanlı üst yöneticilerinde görülen İngiliz, Fransız ve Rus devletlerinin desteği ve onların taraftarlığı motifi İran devlet adamları için de geçerlidir. Örneğin Emin üd-Devle İngiliz; Emin es-Saltana Rus yanlısıdır. Rus yanlısı bir sadrazamın iktidar sürecinde İngilizlerin muhalifleri desteklemesi doğaldır. II. Abdülhamid'in 20. yüzyılın başında Almanya ile girdiği ekonomik ve dostluk ilişkisine paralel olarak İngiliz, Rus, Fransızların İttihat ve Terakki'nin eylemlerine ve iktidara gelmesine sempati ile yaklaşması uluslar arası emperyalist güçlerin aralarındaki rekabetle doğrudan ilgilidir. İran'da da zaten 1906 yılının başında süren olaylarda büyük kitlelerin (12 000-14 000 kişi) İngiliz elçiliği bahçesinde toplanması ve muhaliflerle devlet arasında arabuluculuk için Osmanlı elçiliğinin yanı sıra İngiliz elçiliğinin de devrede olması Rus-İngiliz rekabetinin sonucudur.

⁶⁷⁶ 29 Mayıs 1901 yılında İngiliz vatandaşı D'Arcy İran içinde petrol arama imtiyazı elde etmiştir. Ancak petrol uzun süre bulunamamış; ancak 1908 yılında güney batı bölgesinde Şah Süleyman'da bulunmuştur. Velayeti, *age.*, s. 461-466. İmtiyazın İngilizce metni için Landen, *age.*, s. 174-177 1908'den itibaren İran iç ve dış siyasetinin önemli bir argümanı olan petrolün, Hazar denizi kıyılarında da bulunması, İran üzerindeki emperyalist Rus ve İngiliz mücadelesinin daha şiddetlendirmiştir. 1912 yılından itibaren İngilizler Anglo-Iran Oil Company adı altında güney petrollerinin işletim ve İran körfezi kıyılarındaki Bender Abbas'ta petrol rafinerisi ve taşıma istasyonu kurma hakkını elde etmişlerdir. Keddie, agm., s. 207.

koyması toplumsal tepkinin ortaya çıkışına yol açmıştır.⁶⁷⁷ Hükümet, yerel düzeydeki bazı isyanları kontrol edebilmişse de 1905 yılı içinde tekrar patlak veren sokak gösterileri ile sarsılmıştır.

1904-1905 yılı arasındaki Japon-Rus Savaşının İran ekonomisine olumsuz etkisi olmuştur. Bu dönemde Kafkas ticareti durmuş; kötü hasat mevsimine bağlı olarak fiyatlar artmış ve kuzeydoğu bölgelerinde kolera salgını baş göstermiştir. Kötü yönetimin yanında tüm bu olumsuzluklar malî durumu güçleştirmiş; çare olarak devlet yerli tüccara daha fazla vergi koymaya yönelmiştir. 1905 Ağustosundan itibaren ilk tepkisel olaylar başlamıştır.⁶⁷⁸ Yerli üretici ve tüccarla yakın ekonomik ilişkileri olan ulemanın destek verdiği gösteriler, Tabatabai, Bihbehani, Fazlullah Nuri gibi etkin ulemanın liderliğinde tüccar, esnaf ve medrese öğrencileri olmak üzere geniş bir halk kesiminin katılımı ile büyümüştür. Yönetim, meseleyi Osmanlı'da olduğu gibi nasihat heyetleri ile çözmeye çalışmıştır. Fakat Tahran valisinin şeker fiyatlarını artırdıkları iddiası üzerine şeker tüccarlarının bir kısmına falaka ile cezalandırması karşısında 1905 Aralığında gösteriler zirveye çıkmıştır. Tahran çarşısı kapanmış, halk ulemanın önderliğinde camilere sığınmıştır. Tabatabai'nin önderliğinde birçok ulema ve halk Tahran'ın güneyindeki kutsal Şî merkezî Şeyh Abdülazim'e göç etmiştir.⁶⁷⁹ 1906 Ocağında Şah, Osmanlı büyükelçisi Şemseddin Bey'in aracılığı ile sığınanların bildirdiği ve içinde bir adalet hâne açılmasını da içeren, taleplerini kabul etmiştir.⁶⁸⁰ Ancak verdiği söze rağmen yönetim hiçbir adım atmamış, hatta halkın sevdiği ve ateşli vaazlar veren Seyyid Cemaleddin İsfehani, Şeyh Muhammed Vaiz, Şeyh'ül Reis Kaçar gibi muhalifler tutuklanmış veya sürgüne gönderilmiştir.⁶⁸¹ 1906 Temmuz'unda Tahran'ın en büyük ibadet yeri Cuma Camii içinde ve dışında olaylar patlak vermiş; olaylarda genç bir

⁶⁷⁷ Keddî, *Roots of Revolution*, s. 70; Martin, *age.*, s. 42-51; Afary, *age.*, s. 34-36

⁶⁷⁸ Abrahamian, *age.*, s. 81.

⁶⁷⁹ Kirmani, *age.*, s. 273 vd.; Kesrevî, *Tarih-i Meşrutiyet-e İran*, s. 58-63. Bir şehirden din adamlarının göç etmesi Şîlikte olumsuz karşılanır. Yönetime karşı isyanı dinî olarak meşrulaştıran bu durum ve kutsal mekânların dokunulmazlığı İran tarihinde bir çok olayda faillerin bu tür mekânlara sığınması (sığınma olayına *bast* denir) ile sonuçlanmıştır. 19. yüzyıla birlikte dinî mekânlara yabancı elçilikler de eklenmiştir. Sığınanlar istekleri yerine gelene veya affedilene kadar bu mekânlarda kalma hakkına sahiptir. Dinî mekânlarda ömrünün sonuna kadar kalanlara rastlanır. Bir örnek olarak, 1907-1909 yılları arasında Osmanlı elçiliğine sığınan Serdar Muhyî'nin teşekkür telgrafi için, *Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri*, Cilt II, Ankara: TBMM Basımevi, 1982, s. 288.

⁶⁸⁰ 30 Mayıs 1876'da V. Murad'ın tahta çıktığı gün halkın "yaşasın millet" diye bağırmasına benzer biçimde Şah Abdülazim'den dönenlerin "çok yaşa İran milleti" diye bağırma şeklini farklı bir zihni dönüşümün göstergesi olarak görmek gerekir. Abrahamian, *age.*, s. 82; Afary, *age.*, s. 55.; Davison, *age.*, s. 108. Muzafereddin Şah ve muhaliflerin önde gelenleri ile yakın ilişkiler kuran Şemseddin Bey'in aracılığı ve talepleri için Devletabadi, *age.*, Cilt II, s. 19-24; Kesrevî, sekiz talep sıralar, *Tarih-i Meşrutiyet-e İran*, s. 67-68.

⁶⁸¹ Melekkâde, *age.*, Cilt II, s. 312-345.

Seyyid askerlerce öldürülmüştür.⁶⁸² Bu durum olayların daha da yayılmasına yol açmış; ulema şehri terk edip büyük bir kitle ile birlikte kutsal merkezlerin en büyüğü Kum'a göç etmiştir. Ardından halk gösterileri yayılmıştır. İran tarihinde ilk kez kadınlar bile gösteri yapmışlardır.⁶⁸³ Olaylar diğer şehirlere de sıçramıştır. Tüm kutsal mekânların yanında İngiliz ve Osmanlı elçiliklerine sığınma girişimleri de olmuştur. Tahran'daki elçiliğe ve Tebriz'deki Osmanlı konsolosluğuna yüze yakın insan sığınmıştır.⁶⁸⁴ Asıl sığınma İngiliz elçiliğine olmuş; sığınanların sayısı hızla ondört bin civarına ulaşmıştır.⁶⁸⁵ Olayların bu şekilde hızla diğer şehirlere de yayılması adlî ve ticarî hayatı felce uğratmıştır.⁶⁸⁶ Radikal grupların anayasa, meclis ve meşrutiyet istekleri ulemaca benimsenmiş;⁶⁸⁷ bunların yerine getirilmesi için Şaha telgraflar çekilmiştir. İhtiyaçları halk ve önde gelen tüccar tarafından karşılanan göstericilerin kararlı tutumu karşısında yönetim direnmeye veya kayıtsız kalmaya çalışmıştır. Hükümetin direncinin kırılmasında yabancı elçilerin tavsiyeleri ve Osmanlı topraklarındaki kutsal Şîî merkezlerin bulunduğu Irak'taki dinî ulemanın Şah'a çektikleri halkın taleplerinin karşılanmasına yönelik, telgraflar etkili olur.⁶⁸⁸ Kitle eylemlerinde o güne kadar daha çok sınırlı talepler veya yönetici değişiklikleri istenirken artık meşrutî bir yönetim istenmesini ve bunun ulemaca da dile getirilmesini önemli bir zihnî dönüşüm olarak görmek gerekir. Zaten ulema kesimin de meşrutiyetin İslâm'ın özü olduğu yönünde tartıştığı, bu konuda da daha çok Osmanlı Irak'ındaki ulemanın belirleyici olduğu da bilinmektedir. Meşrutiyet yanlısı Irak Şîî uleması Jöntürk hareketine de destek verdiği

⁶⁸² Seyyid Abdülmecid'in öldürülmesi için Kirmani, *age.*, s. 404 vd.

⁶⁸³ Meşrutiyet döneminde kadın eylemleri için Afary, *age.*, s. 177 vd.

⁶⁸⁴ İngiliz elçiliğine göre Osmanlı temsilciliklerine az sayıda insanın sığınmasının (Osmanlı elçilik binası ve bahçesinin küçüklüğünün yanında) bir nedeni o sıra Osmanlı ordularının, İran'daki karışıklıktan yararlanarak, İran'la uzun süredir ihtilafı olan ve Ermeni çetelerinin sınırı kolayca geçip eylem yaptıkları batı İran'daki bazı stratejik bölgeleri işgal etmesi (Temmuz 1907) olarak gösterilir. Çetinsaya, *agm.*, s. 17. Osmanlı ordularının işgali İran'da millî bir tepkinin ortaya çıkmasına ve muhalefetin öfkesine yol açmıştır. Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Tahran: İntişarat-e Ruşenfikran, yty, Cilt II, s.101-106. Osmanlı elçilik yetkilileri ile yapılan tartışmalar için Devletabadi, *age.*, Cilt II, s. 57-60. Ermeni çeteleri için Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, s. 349-351.

⁶⁸⁵ Rakamlar, birkaç istisna hariç, 14 bin civarında olduğunu zikreder: Homa Katouzian, 12 bin rakamını verir, *The State and Society in Iran*, London&New York: I.B Tauris, 2000, s. 35. Keddie, 12 binden 14 bine ulaştığını zikreder, *Roots of Revolution*, s. 73. Bir İngiliz kaynağına dayanarak Martin, 24 Temmuzda 5 bin, 27 Temmuzda 10 bin 2 Ağustosta 14 bin olduğunu söyler, *age.*, s. 92; Afary, 30 Temmuz'da 12 bin; 2 Ağustos'ta 14 bine çıktığını ve beşyüz çadır kurulduğunu zikreder, *age.*, s. 55; 14 bin için Abrahamian, *age.*, s. 84.

⁶⁸⁶ Ghods, *age.*, s. 31.

⁶⁸⁷ Elçilik bahçesindeki oturma eylemleri sırasında Batı eğitimi almış aydınlar ve öğrencilerin burayı "Siyaset Okulu"na çevirdikleri ve ilk kez açık açık eleştiri ve taleplerini dillendirdikleri üzerine bkz. Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, s. 435; Muttahedeh, *age.*, s. 36.

⁶⁸⁸ Hairî, *Shiism and Constitutionalism in Iran*, s. 98. Necef ulemasının önde gelenlerinin yayınladıkları fetva ve telgraflar için Kirmani, *age.*, s. 264-269.

gibi Osmanlı'nın ilk meşrutiyet deneyiminin İran'a dinî kimlikte aktarımına da yardımcı olmuştur.⁶⁸⁹

Muzaffereddin Şah 1906 Ağustosunun başında, sadrazamı Ayn ed-Devle'yi görevden alıp, meclis açılması sözü verir. İlk meclis, 9 Eylül 1906 tarihli seçim kanununa⁶⁹⁰ bağlı olarak Tahran'da seçimlerin yapılmasının ardından ve diğer bölgelerdeki seçimler beklenmeden, 1906 Ekiminde açılır. İlk meclisin üyelerinin çoğunluğu başta esnaf ve tüccar olmak üzere, Kaçar hanedanı mensubu, büyük toprak sahibi, ulema, birer temsilci ile aşiret reisleri ve gayrimüslim cemaatlerden oluşmuştur.⁶⁹¹ Meclis kendi içinde anayasanın yazılması için bir komisyon oluşturur.⁶⁹² Anayasa, 1876 Osmanlı Kanun-i Esasî'sinin yanında, dönemin en gelişmiş anayasası kabul edilen, 1831 Belçika Anayasası örnek alınarak yazılır,⁶⁹³ ancak Muzaffereddin Şah Aralık'ta ölümüne kadar anayasanın yürürlüğü girmesini engellemeye çalışır ve imzalamaz. Yeni Şah Muhammed Ali (1907-1909) anayasanın yürürlüğe girmesini geciktirmeye çalışırsa da 1907 Ekimi'nde imzalar. Anayasanın yürürlüğe girmesi ile⁶⁹⁴ Meclis, Şah ve hükümetinin hayatî konulardaki yetkileri (ki buna yabancı ülkelerle yapılan anlaşma ve borçlanma meselesi de dahildir) hükümetin meclise karşı sorumluluk

⁶⁸⁹ Hairî, *age.*, ss. 87-100. Ayrıca Meşrutiyet destekçisi Nefes ulemasından Nainî (1860-1036) için agy., s. 112 vd.

⁶⁹⁰ Osmanlı ilk Parlamento deneyiminde bir Seçim Kanunu yoktur. İlk meclis, Padişahın atadıkları ve eyalet valilerinin (elli bin erkek kişiye bir temsilci olmak üzere) seçtiği temsilcilerden oluşmuştur. İran'da ise Tahran'da Şah tarafından eyaletlerde ise vali ve önde gelenlerin tercihi ile belirlenmiştir. Seçim Kanunu için Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, ss. 514-519; 33 maddeden oluşan kanunun İngilizcesi için Browne, *The Persian Revolution*, ss. 355-361.

⁶⁹¹ 156 temsilciden oluşan mecliste Büyük esnaf ve tüccarın ezici çoğunluğu vardır. Afary, *age.*, s. 64 vd; Mirverid, *age.*, Cilt I, s. 95-97.

⁶⁹² Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 383 vd

⁶⁹³ Anayasayı hazırlama komisyonu üyesi ve meclisteki liberal-radikal grubun en önde gelen üyesi olan Sa'd ed-Devle'nin Brüksel'de elçilik görevinde bulunduğu ve Ticaret Bakanı olduğu sırada Belçikalı uzmanları istihdam ettiği düşünülürse Belçika anayasası hakkında bilgiye sahip olduğu sonucuna ulaşılabilir. Afary, *age.*, s. 65-67. Ancak komisyonda bulunan ve ilk meclisin son başkanı olan Mirza İsmail Han Mümtaz ed-Devle (1879-1933) İstanbul'da hukuk eğitimi almış ve Osmanlı adli kanunları hakkında bilgisi olan bir zattır. Meşrutiyet öncesi de bazı kanun hazırlama çalışmalarında da bulunan Mümtaz ed-Devle ve 1906'da kabul edilen "Nizamât-nâme-ye Adliye" için Nazım'ül İslâm Kirmani, *age.*, ss. 435-443. 1876; Mirverid, *age.*, Cilt I, ss. 89-92. Osmanlı Kanun-i Esasîsinin de 1831 Belçika Anayasasını örnek aldığı üzerine Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, s. 77; Osmanlı Kanun-i Esasîsinin Belçika Anayasası ile birçok paralellikler bulunmakla birlikte daha çok 1850 Prusya Anayasasına benzediği üzerine bkz. Davison, *age.*, s. 166-167.

⁶⁹⁴ 51 maddeden oluşan anayasanın Osmanlı Kanun-i Esasîsi ile büyük benzerlikleri vardır. Şaha tanınan yetkililerden her türlü anlaşma ve önemli kararlarda meclis onayına; ülkenin bütünlüğüne duyulan hasasiyetlerden meclis temsilcilerinin Farsça konuşma mecburiyetine kadar Osmanlı Kanun-i Esasîsinin de önemle üzerinde durduğu tüm temel konular 1906 İran Anayasasının da özünü oluşturur. Kurum ve görev tanımlamaları da benzerdir. 1906 anayasasının İngilizcesi için Browne, *The Persian Revolution*, s. 362-371. 1876 Kanun-i Esasî için Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 31-44.

esasına bağlı olarak, kendinde toplamıştır. Ancak meclisin uygun gördüğü ve anayasa metinlerine geçen gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı haklardan yararlanmasını ve onlara eşit bir statü sağlayan maddeye ulema şiddetle karşı çıkmış; bunun devlet dini olan İslâm'ı zedeleyeceğini öne sürmüştür. Aynı şekilde ulema zorunlu eğitim ve basın hürriyeti konularına da karşı çıkmıştır. Ulema muhalefetine içinde ise önemli bir figür olarak Şeyh Fazlullah Nuri'nin sivrildiği görülür. Tütün Protestosundan beri muhalif kesim içinde yer alan ve meşrutî yönetimin kurulmasını savunan ve özellikle 1905-6 eylemlerine aktif katılan Nuri, bundan sonra meşrutiyet aleyhtarı grubun en önde geleni olmuştur.⁶⁹⁵ Meclis hızla çalışarak ve ciddî bir vatanseverlik örneği göstererek yeni bir borçlanmayı reddetmiş; millî bir banka kurulması yönünde karar almış;⁶⁹⁶ malî disipline öncelik vermiş;⁶⁹⁷ kanunların İslâm'a uygunluğunu denetleyecek ulemeden oluşan senato tipi bir kurul oluşturulması yönünde hukukî yapı oluşturmaya girişmiştir.⁶⁹⁸ Ayrıca İttihat ve Terakki'nin iktidar sürecinde yerel şubelerin memur atamalarına karışmasına benzer seviyede, İran'da devlet görevlilerin atamalarında yerel encümenlerin onayının alınması kuralını getirmiştir. Bu durum, encümenlerin devlet işlerine müdahalesinin yolunu açtığı gibi eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Ancak ilginç olan encümenlerin yasal olarak meclis tarafından kabul edildikleridir. Bunu aynı zamanda Meclisin meşrutiyete muhalif unsurları devlet yönetiminde söz sahibi olmasını engelleme ve kurduğu meşrutiyeti yaşatma çabası olarak da görmek gerekir.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Anayasal haklara karşı ulema tutumu ve Şeyh Fazlullah Nuri için Mehdi Melekzâde, *Tarih-i İnkılâb-e Meşrutiyet-e İran*, 3. Çap, Tahran: İntişarat-e İlmî, 1363 (1984), Cilt IV, s. 860 vd; Martin, *age.*, s. 87-138, 165-200.

⁶⁹⁶ İran meşrutiyet meclisi ve meşrutiyetçi basında önemli tartışma konusu olan millî bir banka kurulması; Bank-e Millî kurma girişimi İttihatçıların İtibarî Millî Banka kurma girişimine benzer ve harekete geçiren aynı saiktir. İttihat ve Terakki yönetiminin başta Osmanlı Bankası ve diğer yabancı malî çevrelerin boyunduruğundan kurtulmak için giriştiği millî banka kurma girişimi uzun vadede başarılı olamamışsa da millî sermayenin gelişimi ve malî kontrol için önemli bir adım olmuştur. 19 Kanunuevvel 1332'de (1 Ocak 1917) kuruluşu gerçekleşen ancak 1917 yılı sonuna doğru ciddî bir devlet bankasına dönüşen İtibarî Millî Bankası için Toprak, *age.*, s. 137-148. İran'da İngiliz ve Rusların kurdukları Bank-e Şehinşahî ve Bank-e İstikraz'ın malî olumsuzluklarına karşı Bank-e Millî kurma isteği 1905 yılı içindeki yabancı malî spekülasyonları esnasında dile getirilmiş ve ilk meclisin önemli gündemlerinden biri olmuştur. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki tartışmalara benzer konuşmalar olmuş; Osmanlı Ayan Meclisi'nden üyelerin karşı çıkmasına benzer karşı çıkışlar İran Meclisi'nde de dinî ulemeden gelmiştir. 27 Ocak 1907 kurulan Bank-e Millî'nin kuruluşuna Alman malî çevrelerin İran'daki faaliyetleri etkili olmuş; millî sermaye oluşturma ve tüccarların desteklenmesine önemli katkıları olmakla birlikte İngiliz ve Rus müdahaleleri çalışmalarını engellemiştir. Ademiyyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt II, s. 77-90. İlk meclisin Millî Banka tartışmaları için Mirverid, *age.*, s. 107-109.

⁶⁹⁷ Ademiyyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 446-460.

⁶⁹⁸ Kurulması düşünülen ikinci meclis, yarısının Şah tarafından doğrudan atanacağı ve geri kalanın seçimle geleceği bir tür senato (Osmanlı Ayan Meclisi gibi) olmakla birlikte 1949 yılına kadar bu meclis oluşturulamamıştır. Abrahamian, *age.*, s. 90.

⁶⁹⁹ Mahallî encümenler iki türdür; özellikle eyaletlerde danışma ve kamu işlerinin görüşüldüğü encümenler Osmanlı eyalet meclislerine benzetilmektedir. Eyaletlerin önde gelen kişilerinin üyesi olduğu resmî

Meşrutiyetin ilânı ile birlikte çok sayıda “encümen” adı altında örgüt ortaya çıkmış;⁷⁰⁰ siyasî haber ve yorumlar içeren gazete ve dergiler yayın hayatına başlamıştır. Meşrutiyet öncesi altı tane olan gazete on ay içinde yüzün üstüne çıkmıştır.⁷⁰¹ Basında görülen bu canlanmaya paralel olarak İran edebiyatının en iyi siyasal hiciv ve eleştiri yazıları da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, *Nida-yı Vatan*, *Meclis*, *Bidari*, *Terakki*, *Müsavat*, *Ademiyet*, *Sur-i İsrâfil*, *Ruh’ul Kuddüs* ve diğer pek çok gazete yayın hayatları boyunca bir encümen desteği ile varolmuşlardır. Özellikle Dihoda’nın *Sur-i İsrâfil*’deki satirik yazıları büyük okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Meclis içinde %70 çoğunluğu oluşturan tüccar ve ulemanın etkinliği artmış; meclis yapısı Mustebit, Mutedil ve Azadiler adı altında⁷⁰² gruplaşmalara sahne olmuştur. Tüccar, esnaf, büyük toprak sahibi ve ulemanın etkin olduğu Meclis içindeki gruplaşmalar sınıf bilincinden çok ideolojik tutumları ile biçimlenmiş ve gruplaşmalar dışarıya da sıçramış;⁷⁰³ Şah ve çevresine dinî gruplardan -anayasanın varlığının şeriatı ortadan kaldırma olarak algılanmasının etkisiyle- katılanlar olmuştur. Etnik ve dinî grupların özerklik talepleri görülmeye başlanmış; yeni yönetim düzeninde çıkarlarını ve eski imtiyazlarını yitiren tüm kesimler haklarını geri almak için seslerini yükseltmişlerdir. Muhammed Ali Şah, istemeyerek kabul ettiği Meclisi ve Anayasanın yürürlüğe girmesini, daha ilk andan itibaren içine sindiremediğini göstermiş, meşrutiyete ve meclise karşı tavır almıştır. Meclisin onayı olmadan atamalara giriştiği gibi sadrazamı değiştirerek Emin üs-Saltana’yı (veya Atabek) sadrazamlığa getirmiş; Atabek hükümeti meclise bilgi vermemeye başlamış ve meclis-Şah sürtüşmesinde son nokta hükümetin meclisin haberi olmadan dış borçlanmaya kalkışması olmuştur. Şah ve çevresi, Rusların da yardımı ile, memnuniyetsiz grupları kışkırtmaya başlamış; Meclis gösterileri yatıştırmakta başarılı olamamış; İran’ı iki nüfus bölgesine ayıran İngiliz-Rus anlaşmasının imzalandığı gün

encümenler devlet tarafından da muhatap alınan ve merkezî meclisin prototipleri olarak yasal zemine sahiptirler. Diğer encümenler yarı gizli gruplar olarak statü, ideoloji ve siyasal gruplaşmalardır. Encümen-e İttihâdî-ye Tullab, Encümen-e Biraderan-e Kazvin, Encümen-e Merkez-e Tüccariyye, Encümen-e İlmiyye, Encümen-e Terziyye, Encümen-e Ermeniye, Encümen-e Yahudiye gibi sosyalist eğilimlerden dinî eğilimlere ve çıkar amaçlı olanlardan aşiret, şehir, etnik temelde geniş bir yelpaze oluştururlar. Mahallî meclisleri oluşturan encümenler anayasal düzenlemelere uyumlu olarak meclisle organik bağı vardır. İran Meclisi’nin bu dönemde yaptığı çalışmalar ve kanunî düzenlemelerin bir listesi için Mirverid, *age.*, s. 109-112.

⁷⁰⁰ Yalnızca Tahran’da 150’den fazla dernek kurulmuştur. Abrahamian, *age.*, s. 90

⁷⁰¹ Abrahamian, s.87.

⁷⁰² İlk meclis seçimlerinde saraya verilen meclisin yüzde otuzunu doğrudan atama yetkisi sonucu Şah güvendiği yönetici ve ulemayı meclise göndermiş, müstebit grubu bu şekilde oluşmuştur. Mutediller daha çok reformcu ulema ve tüccar kesimden gelenleri içine almaktadır. Azadiler ise daha çok liberal, etnik gruba dayananlar ve sol temsilcilerden oluşmaktadır. Abrahamian, s. 89; Afary, *age.*, s. 103.

⁷⁰³ Meclis içi grupların bir analizi için Ademiyet, *İdeoloji-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Cilt I, s. 359-369.

Sadrazam Emin üs-Saltana'ya suikast gerçekleşmiştir (31 Ağustos 1907). Bunu fırsat bilen Şah Meclisi kapatmaya teşebbüs etmişse de artan tepkiden çekinerek geri adım atmıştır.

1908 yılı ortalarına doğru Şaha karşı başarısız bir suikast girişimi olması üzerine Muhammed Ali Şah, Rus Kazak Tugayının yardımı ile, meclis çevresinde bazı direnişlere rağmen, başarılı bir darbe gerçekleştirmiştir. Meclis kapatılmış; birçok üye tutuklanmış; dinî ulemeden Bihbehanî gibiler ev hapsine alınırken bazıları idam edilmiştir. Kaçabilenler saklanmış ve Takizâde, Dihoda gibi muhalifler İngiliz elçiliğine sığınmışlardır.⁷⁰⁴ Tahran'da bu gelişmeler olurken başta Tebriz olmak üzere ülkenin diğer yerlerindeki encümenler yardıma çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Muhammed Ali Şah mutlakiyetini ülkenin diğer bölgelerinde de gerçekleştirmeye uğraşırken en ciddi direniş Tebriz'den gelmiştir.⁷⁰⁵

1908 Haziranında başlayan Tebriz direnişi Settar ve Bağır Hanın şahsında dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir.⁷⁰⁶ Osmanlı basınında da onlarla ilgili haberlerin varlığı, İttihat ve Terakki'nin harekete geçmesine, Reval Mülâkatı'nın yanında etki ettiği düşünülebilir.⁷⁰⁷ Tebriz direnişi Şah güçlerinin şehri kuşatmaları ve Rus güçlerinin de onlara yardımıyla bir insanlık dramına dönüşmüş; açlık baş göstermiş, Tebriz encümeninin dirayetli tutumu ve Settar Hanın demokratik tavrı ve kararlılığı sayesinde direniş on aya yakın sürmüştür. Ancak Rusların saldırısı ve büyük katliamları sonucu şehir düşmüştür.⁷⁰⁸ Bu sırada Gilan bölgesinde yerel ve sosyal demokrat encümenlerin girişimleri ile isyanlar baş göstermiş; güneyde Meşrutiyet taraftarı Bahtiyarî kabilesinin isyanı dengeleri tekrar değiştirmiştir. İsyancı güçlerin hızla ilerlemeleri ve birleşip 1909 Temmuzunda Tahran'a ulaşmaları üzerine Muhammed Ali Şah Ruslara sığınmış⁷⁰⁹ ve

⁷⁰⁴ Osmanlı elçiliği ve Konsolosluklarına çok sayıda sığınanlar olmuştur. İngiliz elçiliğini daha çok laik aydınlar tercih ederken Osmanlı elçilik ve konsolosluklarını, bir İslâm ülkesi olmasından ve Nefes ulemasının tavsiyesinden dolayı, tüccar, esnaf ve dinî ulema tercih etmiştir. Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s. 62-63; Keddie, *agm.*, s. 206; Abrahamian, *age.*, s. 102; Afary, *age.*, s. 135.

⁷⁰⁵ Melekzâde, *age.*, Cilt IV, s. 844 vd.

⁷⁰⁶ Tebriz direnişi ve Settar Han hakkında daha geniş bilgi için İsmail Emirhizi, *Kıyam-e Azerbaycan va Settar Han*, Çap 23, Tahran: İntişarat-e Nagah, 1379 (2000).

⁷⁰⁷ Tebriz direnişi'nin genç Mustafa Kemal'de bıraktığı tesir üzerine ilgili anekdot için tekrar bkz. dipnot 641.

⁷⁰⁸ Browne, Osmanlı 31 Mart Olayının Muhammed Ali Şahın İran Meşrutiyetçilerine karşı daha fazla şiddet kullanarak harekete geçmesine yol açtığını zikreder, *The Persian Revolution*, s. 271-272; ancak Melekzade ise II. Meşrutiyetin ilanını İran meşrutiyetçilerini gayretlendirdiğini zikreder, *age.*, Cilt:V, s. 954.

⁷⁰⁹ Muhammed Ali Şah 1909-1917 yılları arasında Rus egemenliğindeki Odessa'da yaşamış; 1911'de Rusların yardımı ile tekrar iktidar mücadelesine girişmişse de başarılı olmamış ve Rusyaya kaçmış; Rusya'da Bolşevik Devrimi patlak vermesi üzerine İstanbul'a sığınmış ve Osmanlı Devleti kendisine bir köşk ve hizmetçiler tayin etmiştir. 1917-1923 yılları arasında İstanbul'da Çamlıca ve Büyük Ada'da

Meclis tekrar açılmıştır. Meşrutî güçler Muhammed Şahın yerine on yaşındaki küçük oğlu Ahmed Şahı (1909-1925) Şahlığa getirmişler ve Şeyh Fazlullah Nuri olaganüstü kurulan bir mahkeme kararı ile idam edilmiştir. İran Şîî tarihinde ilk kez üst seviyede bir din adamının idam edilmesi günümüze kadar süren tartışmalara yol açmıştır.

Mecliste iki parti ortaya çıkmıştır: Hizb-i Mutedil ve Hizb-i Demokrat. Meclis içi tartışmalar⁷¹⁰ ve İngiliz-Rus müdahaleleri ile İran yeni bir kaos dalgasının içine düşmüş; anayasa yürürlükte kalmasına rağmen yeni seçimler 1914'e kadar yapılamamıştır. Öyle ki I. Dünya Savaşı ile birlikte İran, Rus, İngiliz ve Osmanlı ordularının savaş alanına dönmüştür. Malî bunalım ve eyalet ve aşiretlerin merkeze bağlanamaması ülke içi asayişsizliği artırmış; şehir encümenleri işlevlerini yitirmiştir. Meşrutiyetin ikinci döneminin en ilgi çekici iki olayı petrolün bulunması ve Amerikalı Shuster'in İran maliyesini düzenlemek için görevlendirilmesi olmuştur. Shuster güvenli vergi toplayabilmek için malî jandarma oluşturulmasını önermiş; ilk girişim yapılması üzerine Rusya, kuzey bölgelerdeki kendi kontrolünü sarsacağı endişesi ile, şiddetli tepki göstermiş; İngilizler de, aralarındaki anlaşmadan dolayı Rusları desteklemişlerdir. 1911 Kasımındaki sert Rus notasına meclis direnmeye çalışmışsa da sadrazam Nasır ül-Mülk ve diğer ılımlı üyelerin tavrı yüzünden başarılı olunamamıştır. 1911 yılının sonunda Shuster'in görevine son verilmiştir.⁷¹¹ 1908'de petrolün bulunmasına paralel olarak İran uluslar arası güçlerin günümüze kadar sürecek ilgi alanı olma özelliğini korumuş, uzun yıllar İran siyaseti petrol üzerinden gelişmiştir. İran'da Osmanlı ve Alman girişimlerine bağlı olarak, 1915'te Kum'da ve daha sonraki yıl Kirmanşah'ta Süleyman İskenderi, Dihoda, Nasır ül-Mülk, Cihangir Han, Lahuti, Pusyan gibi aydınların girişimi ile bağımsız bir hükümet kurulmuş; ancak savaşın seyriyle bu hükümet varlığını koruyamamıştır. 1919 yılına kadar sürecek bir sessizlik dönemi başlamıştır. I. Dünya Savaşı döneminde dikkat çekici gelişme İran aydınlarının İngiliz ve Rus düşmanlığına bağlı olarak Alman yanlısı tutumudur.

yaşayan Muhammed Ali Şah 1923'te Parise gitmiş ve orada 1925'de ölmüştür. 1922 yılında resmi görevle Avrupa'ya giderken İstanbul'dan geçen General Hasan Arfa Muhammed Ali Şah ile görüşmesi için *Under Five Shahs*, Edinburgh: R. & R. Clark Ltd, 1964, s. 156-157; İstanbul sefaretinde görevli Sasani'nin Muhammed Ali Şah'ı ziyareti için *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 38-46, 226-229. 1911'deki teşebbüsü için Melezkâde, *age.*, Cilt VII, s. 1394 vd; Browne, *The Press and Poetry of Modern Iran*, s. 329 vd.

⁷¹⁰ Bu tartışmaların şiddete dönüşmesi Mutedillerin lideri Bibehani'nin 1910'da öldürülmesi ile zirveye çıkmıştır. Hiçbir zaman kanıtlanamamakla birlikte Demokratların lideri Takizâde bu olayın sorumlusu görülmüş ve meclisten çıkarılmıştır. Afary, *age.*, s. 296 vd.

⁷¹¹ Afary, *age.*, s. 315-335.

3.5. Osmanlı Topraklarındaki İranlıların Siyasal Faaliyetleri (1906-1912)

Osmanlı-İran ilişkileri, kendilerini tehdit eden emperyalist güçlerin baskısına paralel olarak, olumlu bir hava yaratmakla birlikte hiçbir zaman kalıcı adımlara dönüşmemiştir. Buna rağmen aralarında ciddi bir sürtüşme de olmamıştır. Ancak sınır problemleri, aşiret isyanları ve ticarî sorunlar sürekli gündemde kalmıştır. Yakın işbirliği arayışlarının sonucu 1901 yılında Muzaffereddin Şah İstanbul'a gelmiş, büyük törenlerle karşılanmıştır. II. Abdülhamid, İslâm dünyasına yönelik propagandasında kendi liderliğini pekiştirecek bu ziyarete büyük önem vermiş, Şah da onun elini öperek bu beklentiye yardımcı olmuştur.⁷¹² Osmanlı-İran ilişkilerinin geliştirilmesine İranlı tüccar kesimi ön ayak olmuş, İslâm ittifakı oluşturma girişimine ise Irak'taki Şîi ulemadan da destek gelmiştir. Aralarındaki sınır ve ticaret problemlerini çözmek için İngiliz ve Ruslarının zorlaması ile komisyonlar oluşturulmuşsa da 1913 İstanbul Protokolü⁷¹³ dışında herhangi bir resmî belge ortaya çıkmamıştır. Bu belge de I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmelerle atıl kalmıştır.

1895'lerden itibaren İstanbul'daki İranlıların bazı hayır ve yardımlaşma dernekleri kurmalarına rağmen kültürel ve siyasal faaliyetlerden uzak kaldıkları görülür. İstanbul'daki İran topluluğunun, 1896-1905 yılları arasında, İran siyasal muhalefetinin gelişmesi ve meşrutiyetin ilânı süresince sessiz kalmasının nedeni bilinmemektedir. Yalnızca Mısır'da 1898-1901 yılları arasında yayınlanan *Süreyya* ve *Perveriş* gazeteleri (Ahter gazetesine de yazılar yazmış olan) Ali Muhammed Kaşani tarafından çıkarılmıştır. Aynı yerde 1904'te *Şernâme* adlı bir gazete de yayınlanmaya başlanmıştır.⁷¹⁴ İstanbul'daki İran topluluğunun her ne kadar sessiz kaldığı, her hangi bir örgütlenmede bulunmadığı ve yayın faaliyeti görünmüyorsa da başta Jöntürk yayınları olmak üzere Avrupa basınındaki İran'la ilgili gelişmeleri ulaştırırlar ve İran'a sokulması

⁷¹² Raymond Furon'un *İran* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943) adlı eserini Türkçeye tercüme eden Galip Kemali Söylemezoğlu, "Avrupaya giderken İstanbul'dan da geçerek Abdülhamit'i ziyaret eylemişti. Vapurla Ortaköy önünde durmuş oradan Yıldız Sarayının park kapısından bahçeye girerek Abdülhamit'e mülaki olmuş ve halife sıfatıyla elini öpmüştü. Birkaç arkadaş, sandal ile vapurun yanlarına kadar sokularak inisi ve iskele çıkışı seyretmiştik.", diye yazmaktadır, s. 160, dipnotu.

⁷¹³ Bu protokolle ilgili olarak Cevdet Küçük, "İran- Irak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü", *Doğumunun 100. yılında Atatürk'e Armağan*, Ayrı Basım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981, s. 243 vd.

⁷¹⁴ Anja W. M. Luesink, "The Iranian Community in Cairo at the Turn of the Century", *Les Iraniens D'Istanbul*, s. 194 vd.

yasak yayınları temin edenler İstanbul, Bağdat, Basra, Erzurum güzergâhlarında ticaret yapan İranlılar olmuştur. İran’da meşrutiyet hareketlerini dünya kamuoyuna duyuranlar yine İstanbul’daki İranlılar olmuştur. Ticarî bağlarından dolayı özellikle güçlü encümen örgütlenmesinin olduğu Azerbaycan bölgesindeki ve Tahran’ında içinde olduğu kuzey batı bölgesindeki gelişmeleri günü gününe takip eden bu tüccarların, sürekli Irak’taki ulemayı muhalefete destek vermesi konusunda teşvik ettiği görülür.⁷¹⁵ Buna rağmen ilk Meşrutiyet meclisinin Muhammed Ali Şah tarafından topa tutulmasından sonra İstanbul’a gelen muhalifler başlangıçta tüccarların olduğu İran topluluğundan destek görmemişlerdir. Ancak Osmanlı hükümeti kendilerine kucak açmış; bazılarını devlet hizmetine almış ve hatta vatandaşlığa geçen genç İranlıları polis okuluna kabul etmiştir. Bu dönemdeki tüccar- Muhalif soğukluğunun nedeni gelen muhaliflerin sosyalist görüşlere yakınlığı olduğu düşünülebilir. Ancak Devletabadî gibi tüccar ve muhafazakar kökenlilerin gelişi ile birlikte İstanbul topluluğu ile muhalifler arasında sağlam bir bağın kurulması gerçekleşmiştir.

1908 Haziran-Temmuz döneminde İstanbul’daki Jöntürk siyasal hareketlenmesine paralel olarak İran topluluğunun da hareketlendiği görülür. Bu hareketlenmenin nedeni, Osmanlı’da II. Meşrutiyetin ilânına giden süreçten çok, önde gelen İran meşrutiyetçilerinin birçoğunun İstanbul’a ulaşmış olması ve Tebriz direnişinin ciddî bir safhaya gelmesidir. Daha önceki dönemlerde Avrupa’nın çeşitli yerlerindeki İranlıların daha çok İslâm birliği düşüncesi etrafında kurulan örgütlere katıldığı görülmektedir. Bu noktadan olmak üzere, Jöntürklerin Paris kolundan Ahmed Rıza’nın zaman zaman toplantılarına katıldığı, Afganî’nin etkisi altında kalan aydınlarca ve öğrencilerce kurulmuş olan **Encümen-i Uhuvvet-i İslâm** örgütü Paris’te faaliyetlerini 1897’den beri sürdürmekteydi.⁷¹⁶ İsmail Emin ül-Mülk, Ebu’l Hasan Pirniya, Mirza Muhammed Han Kazvini, Ali Ekber Dihoda gibi bir çok İran aydını bu örgüt içinde faaliyette bulunmuş; bazıları da İran meşrutiyetine katılmışlardı. Dihoda, Yverdon/İsviçre’da kurulan

⁷¹⁵ Melekzâde, *age.*, Cilt V, s. 1015-1021; Devletabadî, *age.*, Cilt III, s. 54-56, 69-70; Takizâde, Muhammed Ali Şahın istibdat döneminde Tahran’daki Osmanlı elçiliğinin, İstanbul’daki İttihatçı yönetimin ve Necef ve Kerbela ulemasının Meşrutiyetçilere sahip çıktığını zikreder, *Hitabe*, s. 79.

⁷¹⁶ İttihat ve Terakki’nin merkez komitesinden Bahaeddin Şakir’e ait 21 Ağustos 1907 tarihli ve 341 tahrirat numaralı bir yazışmada Paris’te Fransız hükümetinin resmî müsaadesi ile tesis edilen “uhuvvet-î İslâm” komitesinin çalışmalarına Cemiyet üyelerinin de bizzat katıldığı anlaşılmaktadır. Uhuvvet-î İslâm Komitesi’nin kuruluş amacının, siyasî olmaktan çok, “Acemden, Çinden, Hindden, Rusyadan ve saireden gelen İslâm talebelerinin arasında rabita-yı uhuvvet ve münasebeti temin ve tahsillerini teshil vesaire için” olduğu belirtilmektedir. Bu konuda bkz. Filiz Cengiz, *Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir’in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1907)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 240-241.

Encümen-e Civan-e İraniyan'ın nizamnamesinin buradaki Jöntürklerden elde edilen örgüt nizamnamesi olduğunu zikreder.⁷¹⁷ Bir başka örgüt ise **Komite-yi İran** adı altında, içlerinde (klasik Osmanlı edebiyatı uzmanı) E. J. W. Gibb (ö.1901), (ünlü oryantalist ve İran edebiyat tarihi uzmanı) Edvard G. Browne, (Browne'in öğrencisi ve yaklaşık yirmi yıl (1898-1918) İngilterenin İstanbul elçiliğinde katip ve Lozan Anlaşması (1923) sırasında İngiliz heyetinde görev yapan) Andrew Ryan gibi İngilizlerin de bulunduğu, Londra'da uzun yıllar faaliyet halindeydi.⁷¹⁸ Ancak bu örgütlerin İran bağlantıları zayıftı. 1908 yılından itibaren Avrupa, Osmanlı ve Kafkasya'da başka örgütlerin kurulduğu görülür. Judaki'ye göre, İran'dan kaçan meşrutiyetçilerin teşvikiyle kurulan bu örgütlerin en önde gelenleri **Komite-yi İttihat ve Terakki-yi İraniyan** (Paris), **Komite-yi Azadiha-yı Kafkas** (Tiflis); **Encümen-i Uhuvvet-i İraniyan** (Bağdat) ve **Encümen-i Saadet-i İraniyan**'dır (İstanbul).⁷¹⁹ Bu örgütlerden Komite-yi İttihat ve Terakki-yi İraniyan ile Encümen-i Saadet-î İraniyan'ın kısmen birlikte hareket ettiği görülür.

Komite-yi İttihat ve Terakki'nin Paris'te faaliyete geçmesine eş zamanlı olarak, mensuplarının daha çok esnaf ve tüccarların oluşturduğu ve Tebriz merkezli meşrutiyet yanlılarının en önde geleni ve ulema kökenli Şeyh Salim Tebrizi ve Yahya Devletabadi'nin girişimleriyle Encümen-i Saadet, 1908 Ağustosunun sonunda kurulmuştur. 1908-1912 arası dönemde faal olan ve Yahya Devletabadi, Muhammed Sadık Tabatabai,⁷²⁰ Muhammed Tevfik, Ali Ekber Dihoda gibi aydın görüşlü tüccar ve gazetecilerin üyesi olduğu Encümen-i Saadet benzer idealleri paylaştıkları Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve diğer Jöntürk örgütleri ile temasa geçmiş; bu temasta ön önemli rolü Ahmet Rıza, Rıza Tevfik, Hüseyin Daniş, Ahmet Ağaoğlu, Ömer Naci, Selman (Said) Salmasi gibi bazı Jöntürk örgütleri ile bağları olanlar üstlenmişlerdir. İstanbul'daki İranlıları örgütleme faaliyetlerine hız veren Encümen-i Saadet, Seyyid Hasan Şems'in sahipliğinde haftalık *Şems* gazetesini yayınlamaya 4 Eylül 1908

⁷¹⁷ Dihoda'dan nakleden Behnam, *age.*, s. 146.

⁷¹⁸ Melekzâde, *age.*, Cilt V, s.989-990.

⁷¹⁹ Hodjatollah Joudaki, "le' Anjoman-e Sa'adat des Iraniens d'Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 85.

⁷²⁰ İran meşrutiyet hareketinin önde gelen din adamlarından ve modernleşme yanlısı ulemeden Seyyid Muhammed Tabatabai'nin (1843-1921) oğlu olan Muhammed Sadık Tabatabai, babasının isteği üzerine modern diller öğrenmek için İstanbul'da bulunmuştur. Yahya Devletabadi'nin girişimine ilk destek veren Muhammed Sadık Tabatabai ulema, tüccar ve encümenler arasında önemli bir aracılık rolü oynamıştır. Üçüncü dönemden itibaren İran meclisinde Mutedillerin lideri olan Tabatabai 20. yüzyıl İran modernleşme ve siyasî tarihinin önemli şahsiyetlerindedir. Rıza Han'ın isteği üzerine 1924-1928 arasında Ankara'da elçi olarak bulunmuştur. Bamdad, *age.*, Cilt III, s. 409-410; İstanbul'da okuduğu üzerine Abrahamian, *age.*, s. 80; Encümen-i Saaadet'in kuruluşuna desteği hakkında ise Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt II, s. 271.

tarihinden itibaren başlamıştır.⁷²¹ Şems gazetesine Muhammed Tefvik, Dihoda, Merağâî, Hüseyin Daniş, Ahmed Ağaoğlu yazıları ile destek vermişlerdir. Ancak bu gazete, hakkında istenilen gelişmeyi pek gösteremediği söylenmesine rağmen Tebriz direnişi ile ilgili haberleri ve sürgün İranlıların sesi olması ile önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Encümen, Seyyid Hasan'la arası açılınca, Dihoda'nın sorumlu müdürlüğünde 1909 Haziranından itibaren **Suruş** gazetesini yayınlamaya başlamış ancak ömrü on dört sayı sürmüştür.⁷²²

Encümen-i Saadet, örgütlenme çabalarının yanında, Tebriz direnişine yardım kampanyası başlatmış; İran'daki gelişmeleri Avrupa kamuoyuna günü gününe bildirerek başta İngiliz ve Fransız olmak üzere Avrupa kamuoyunda İran meşrutiyetçilerine karşı bir sempatinin ve Şah'a karşı bir tepkinin oluşmasına katkı sağlamış; göçmenlerin sorunları ile ilgilenmiş; Tebriz direnişine gönüllü toplamaya ve bunları Kafkasya'ya göndermeye başlamış; Irak ulemasına Şaha karşı faaliyete geçmesi için mektup ve telgraflar çekilmesini örgütlemiş;⁷²³ İngiliz, Fransız ve Alman yönetimlerinin İran'daki tutumunu protesto etmek için İstanbul'daki elçilikleri önünde gösteriler düzenlemiştir.⁷²⁴ Aynı zamanda Encümen İttihatçılar, diğer Jöntürkler, Ermeniler, Azeriler ve İranlılar arasında işbirliği oluşturmaya çalışarak bunun için toplantılar düzenlemiştir. Ayrıca İran'daki gelişmeleri değerlendirmek ve İranlılar arasındaki işbirliğini artırmak, bu noktada İttihatçılarla yakınlaşmak üzere İstanbul'da Odeon sinemasında bir toplantı dahi düzenlemiştir. Bu toplantıya başta Ahmed Rıza olmak üzere bazı İttihatçılar katılmıştır. Encümen-i Saadet'in Trabzon, Erzurum ve İzmir'de de şubeler oluşturduğu iddiası varsa da bu konuda doğrulayıcı kaynaklar yetersizdir. Ancak şubelerin açılmış olma ihtimâli

⁷²¹ 25 Receb 1327-5 Zilkade 1328 (12 Ağustos 1909-8 Kasım 1910) arasında yayınlanan "Şems" gazetesinin toplam 48 sayısı Millî Kütüphane'de (Ankara) mevcuttur; Katolog No: 1967 SB 15, Şems 1325-1326.

⁷²² Suruş gazetesinin yayınlanmasının ve Dihodanın ateşli yazılarının Meşrutiyet mücahidlerine taze bir ruh verdiği üzerine Melekzâde, *age.*, Cilt V, s. 1141; ayrıca Suruş için Thierry Zarone, "Ali Akbar Dihkhudî et le Journal Surush d'Istanbul (Juin- Novembre 1909)", *Les Iraniens d'Istanbul*, 243-251.

⁷²³ Mirza Halil, Kazım Horasani ve Abdullah Mazendarani imzalı Muhammed Ali Şah'a çekilmiş ve bir sureti İstanbuldaki hürriyetçilere gönderilen telgraf aynı zamanda encümenin yayın organı olan Şems'te yayımlanmıştır. (Telgraf okunamadığı için içeriği bilinemedi) *Güzide-yi Esnad-e İran va Osmani, 1324-1343 h./ h.ş.1284- 1303 /m.1905-1924 (Devran-e Kaçariyye)* (Muhammed Hasan Gavvusi-yi Iraki'nin önsözüyle), Tahran: Vüzarret-e Umur-e Harice, 1375 (1996), Cilt 7, s. 11.

⁷²⁴ Hamid Algar, "Anjoman-e Saadat", *Encyclopaedia Iranica*, Ed. Ehsan Yarshater, London/New York: Routledge and Kegan Paul, 1987, Vol. II, s.89. Irak şii uleması ile Encümen arasındaki işbirliğini Şeyh Selim Tebrizi ve Hacı Şeyh Esadullah Memakani'nin sağladığı; Ulemanın İttihat ve Terakki yanlısı olduğu; insan ve malzeme yardımlarında aracılık ettiği ve Necef ulemasının İran'daki gelişmeler hakkında elde ettiği bilgileri İstanbul'a ulaştırdığı üzerine Memakani'den nakleden Melekzâde, *age.*, Cilt V, s. 1015-1018. İranlı, Ermeni ve Prens Sabahattin grubunun katıldığı gösteri ve konuşmalar için Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt:III, s. 38-40; ayrıca, Melekzade, Cilt:V, s. 1023-1025.

de vardır zira bilindiği gibi Tebriz direnişine yardımın geçiş yolları Trabzon ve Erzurum'dur.

Hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte İstanbul'daki İranlıların kurdukları başka örgütler de vardır. 1909 yılı başında Takizâde ve Terbiyet gibi İran muhaliflerinin İstanbul'a gelişinin akabinde **Encümen-i İttihat ve Terakki-yi İraniyan der İstanbul** adlı bir örgütün varlığından bazı yazışmalardan haberdar olunmaktadır.⁷²⁵ Örgütün adından da anlaşılacağı gibi İttihat ve Terakki ile kurucularının aynı ideolojik çizgide oldukları veya İttihat ve Terakki'nin desteğini almayı hedefledikleri düşünülebilir. Bu örgütün faal olması mümkündür. Çünkü Takizâde grubunun İran'da ve özellikle kuzey İran'da sosyalistlerden yerel millî encümenlere kadar çok çeşitli gruplarla sağlam bağlantıları olmuş ve zaman zaman bunlarla işbirliği yapmışlardır. Zaten Takizâde, Resulzâde, Terbiyet ve Şeyh Hıyabani gibi İran Azeri Türkleri, İran ve Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi içinde faaliyette bulunmuş kimselerdir. Ancak onların her durumda ideolojilerini biçimlendiren milliyetçi duruşlarıdır. Hem İran hem de Azerbaycan milliyetçilikleri güçlüdür. Encümen-i İttihat ve Terakki'nin yanı sıra, II. Meşrutiyet sonrası Halide Edip, Şadiye Hanım, Fatma Aliye, Sabiha Hanım ve Nezihe Muhiddin gibi Osmanlı kadınları arasında başlayan örgütlenme çabalarını örnek alan,⁷²⁶ İranlı kadınların da İstanbul'da **Encümen-i Zenan-ı İraniyyan** adında bir dernek kurdukları görülür. Bu dernek daha çok üyeleri arasında dayanışma sağlamak ve gönüllü yardım tesis etmek yanında üyelerin Batılı fikirlerle tanışmasını ve milliyetçi hislerini kuvvetlendirmeyi hedeflemekle birlikte, Muhammed Ali Şah istibdadına karşı çeşitli protesto eylemlerinde bulunarak Tebriz direnişini destekleyen bildiriler yayınlamış ve politik çizgisini göstermiştir.⁷²⁷

Encümen-i Saadet'in İstanbul'daki İranlıları tek bir çatı altında toplama gayreti ve İran'daki gelişmelere doğrudan katkı yapma çabası, birçok İran meşrutiyet tarihi

⁷²⁵ Osmanlı basınında Encümen-i İttihat ve Terakki-ye İraniyan'ın kuruluşu ile ilgili ilk bilgiye İkdâm'ın 12 Şaban 1326 (9 Eylül 1908) tarihli sayısında rastlanmaktadır. Ayrıca Yahya Devletabadi, bütün encümenlerin birleşmesi ile Encümen-i İttihat ve Terakki-yi İraniyyan adını alacak ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile samimi bir ilişki kurmak için bu tür bir merkezî örgüt kurulmasını önerdiği üzerine *age*, Cilt III, s. 34, 65.

⁷²⁶ Osmanlı kadınlarının sosyal hayatta görünme ve örgütlenme çabaları için Muhaddere Taşcıoğlu, *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara: Akın Matbaası, 1958, s. 26 vd.; Tunaya, *age.*, Cilt I, s. 473 vd.; Ayşegül Yaraman Başbuğ, *Elinin Hamuruyla Özgürlük*, İstanbul: Milliyet, 1992, s. 83 vd.

⁷²⁷ Parvin Paidar, *Women and The Political Process in Twentieth-Century Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, s.57

yazarınca takdirle zikredilmiştir.⁷²⁸ Encümen-i Saadet'in meşrutiyet mücadelesinin sürmesi ve tekrar başarıya ulaşması yönünde İran kamuoyunda da kayda değer etkileri olduğu yine bu yazarlar tarafından vurgulanmaktadır.

20. yüzyılın ilk yarısında İran siyasî tarihinde ve modernleşme sürecinde önemli roller üstlenen tüm şahsiyetlerin, birkaç istisna hariç, tümü İstanbul'dan geçmiştir. Modern İran tarihinin en hareketli dönemi olan 1906-1912 arası dönemde İstanbul'un öne çıkmasının nedenleri arasında politik ve ideolojik ayrımlaşma belirleyici gözükmektedir. İran coğrafyasına yakın olmasının İstanbul'u cazip kıldığı açıktır. Benzer idealleri paylaştıkları Jöntürklerin faaliyetlerini yine bu dönemde artırması, diğer taraftan ideolojik ayrımlaşmada Tiflis ve Bakü'nün daha çok sosyal demokrat, Bağdat'ın İslâmcı eğilimlere cazip gelmesi, İstanbul'un ise daha çok laik ve milliyetçi eğilimleri öne çıkmıştır. İstanbul'un Avrupa, Kafkasya, Hindistan ve Mısır'a göre Rus ve İngiliz baskısından azade olması,⁷²⁹ İstanbul dışında yine, İzmir, Trabzon ve Erzurum gibi şehirlerde ikamet eden İranlıların maddî ve manevî desteğinin olması da, İstanbul'da kamuoyu ve basın faaliyetleri için uygun ortamı yaratmıştır. İstanbul'un İslâm dünyasının siyasî ve kültürel merkezliği de bir kabulse Osmanlı dış siyasetinde İran'ın bütünlüğünün vurgulanması da bu cazibenin nedenlerini tamamlayan olgulardır. Denilebilir ki İran meşrutiyetçileri için İstanbul, Jöntürkler için Paris'in gördüğü işlevi görmüştür.⁷³⁰

3.6. İttihatçılar ve İran

Jöntürklerin ilk ortaya çıkışı esnasında beslendiği fikrî kaynaklardan birinin de Malkom Han gibi İran hürriyetçilerinin yayınları olduğu daha önce zikredilmişti. Aynı zamanda Jöntürlere yurt dışı yasak yayınların temin edilmesinde ve gizli bildirimlerin basımında da İranlıların yardımları olmuştu. Ancak Avrupa'daki Jöntürklerin İranlılarla

⁷²⁸ Örneğin Kesrevi, "Tebriiz halkına güven verdiğini" zikreder, *Tarih-i Meşrutia-yı İran*, s. 724; Melezkade ise ülke içi ve ülke dışı meşrutiyetçi örgütler arasında koordinasyon merkezi ve meşrutiyetin tekrar gelmesinde haklı bir payı olduğunu zikreder, *age.*, Cilt V, s. 990.

⁷²⁹ Devletabadi, muhalif İranlıların faaliyetlerinin durdurulması için Rusların Avrupa ülkelerine baskı yaptığını zikreder, *Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s.74.

⁷³⁰ Gökhan Çetinsaya da İran muhalifleri için İstanbul'un Paris olduğunu zikreder. "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşına Osmanlı-İran İlişkileri", *Kök Araştırmalar* (Osmanlı Özel Sayısı), Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2000, s.13; ayrıca Djamchid Benham, Orta Doğu ve Kafkaslar bağlamında, İstanbul'un üstünlüğünü, aydınların, İranlı tüccarların maddî ve Jöntürklerin politik desteği ile, etkin gazeteler ve edebî, dinî ve siyasî eserler yayınlamalarında görür, *age.*, "Le Rôle de la communauté iranienne d'Istanbul dans la processus de la modernisation de l'Iran", *Les Iraniens d'Istanbul*, s. 9.

teması çeşitli mason toplantılarında ve İslâm birliği amaçlı örgütlerin mahfillerinde olmuştur. İttihat ve Terakki yazışmalarından anlaşıldığına göre, 1906'da ilân edilen İran kanun-î esasîsi üzerine İran'da yayınlanan bir makalenin Şura-yı Ümmet gazetesinde yayınlanacağı ve bununla taraftarların bilgilendirilmesi düşünülmektedir.⁷³¹ İran'daki encümenlerle 1906 yılının başına kadar herhangi bir temas görülmez. İttihat ve Terakki'nin umumî merkezi kendilerine yakın Doğu toplumlarının muhalif grupları ile temas etme ve işbirliği yapma yönünde karar almasına bağlı olarak, benzer istibdat yönetimleri altında olan İran muhalifleriyle de işbirliği arayışına girmiş; Rusya ve İran'da meşrutî devrimler olunca Kafkaslar'daki nisbî serbestlik ortamından yararlanarak Anadolu'nun doğu bölgelerinde propaganda ve örgütlenme faaliyetleri için Kafkasya ve İran'daki durumu değerlendirmeye yönelmiştir. Bu amaçla, daha çok Prens Sabahaddin grubuna yakın olan Ruşeni Bey, Baha Şakir, Hüseyin Tosun Beylerin başta Erzurum, Trabzon ve Kastamonu olmak üzere Doğu Anadolu'da örgütlenme ve halk ayaklanması hazırlama teşebbüslerine paralel olarak, o sıra Paris'e yeni ulaşmış olan Ömer Naci (1880-1918)⁷³² bu iş için görevlendirilmiştir. Ömer Naci'nin ciddî bir girişimi olup olmadığı bilinmiyor. Ancak Batı Azerbaycan'daki encümen grupları ile temasa geçtiği ve Settar Han'ın güvenini kazandığı, Salmaslı Selman (Said) gibi İran meşrutiyetçileri ile yakın arkadaşlığından anlaşılmaktadır. Ayrıca Ömer Naci Ermeni grupları ile İttihat

⁷³¹ Filiz, *agt*, s. 122.

⁷³² Bağdat ve Manastır Askerî Rüştiyesi'ndeki öğrencilik yıllarından itibaren Jöntürk faaliyetlerinin içinde olan, etkileyici ve ateşli konuşmaları ile dikkat çeken ki bu yönüyle de Mustafa Kemal'i derinden etkilemiştir (Ömer Naci (1880-1918) Selanik'te 1905'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasındadır). Ayrıca Mustafa Kemal'in Selanik'te şubesini açtığı Vatan Cemiyeti'nin (ya da Vatan ve Hürriyet) ilk üyelerindendir. İttihat ve Terakki'nin resmî hatiplerinden olan Ömer Naci ateşli konuşmaları ile bilinir. Maceraperest Ömer Naci, İran meşrutiyet hareketlerine karışmış; Tebriz direnişine destek vererek yayın ve silahlı eylemlerde bulunmuş; Tebriz direnişinin ve İran Meşrutî İhtilâli'nin en önemli simalarından olan Settar Han'ın yakın çevresinde olmuş; Tebriz direnişi ve İran'daki inkılâp hareketi hakkında Osmanlı basınındaki bir çok bilgi onun tarafından ulaştırılmış veya yazılmıştır. Bir ara Şah güçlerince yakalanmış ve II. Meşrutiyet'in ilân edilmesi üzerine Osmanlı konsolosunun araya girmesi ile kurtulmuş; Ermeni-İTC arasındaki işbirliği arayışlarında aktif rol oynamıştır. İstanbul'daki siyasî entrikalara fazla bulaşmayan Ömer Naci, daima hareket halinde olmuş; çoğunlukla Doğu Anadolu'da faaliyette bulunmuş; I. Dünya Savaşı sırasında İran harekâtına katılmış; Azerbaycan seferine giden Halil Paşa komutasındaki fedaî grubu içinde yer almıştır. 1918'de Kerkük'te tifodan ölmüştür. Atatürk'ün öğrencilik ve ilk askerlik yıllarında yakın arkadaşı olan Ömer Naci hakkında birkaç ansiklopedi maddesi ve bir biyografik çalışma-ki çoğunu Fethi Tevetoğlu yazmıştır- mevcuttur. Kendisinin hatıraları olmadığı gibi siyasî entrikaların içinde bulunmadığından adı pek geçmeyen isimsiz Jöntklerdenidir. Hakkında yazılanlarda da İran'daki faaliyetleri hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ancak II. Meşrutiyet döneminde Selanik'te yayınlanan *Bahçe* dergisinde iki sayıda bulunan ve kendisince yazılan "İran Hatıralarından" adlı bir dizi yazı vardır. Bu hatıralarında da daha çok İran hapisanelerinden bahseder. Bu derginin 22 numaralı (16 Kanunuevvel 1324) sayısının kapağında Settar Han'ın resmi ve Ömer Naci'ye ithaf edilmiş "Settar Han" başlıklı ve Rasim Haşmet imzalı bir şiir vardır. Hakkında bilgi için Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987. Ömer Naci, "İran İnkılâbı Hatıralarından I", *Bahçe*, Sene 1, Cilt II, Sayı 42 (9 Haziran 1325), 244-245; aynı dergi, "İran İnkılâbı Hatıralarından II", Sene 1, Cilt II, Sayı 45 (30 Haziran 1325), 292-294.

ve Terakki arasında işbirliği arayışına da - en azından Doğu Anadolu'da- katkı sağlamaya çalıştığı düşünülebilir. 1908 Meşrutiyet ilanı sonrası İttihat ve Terakki merkezinin emri ile başlarında Enver Paşa'nın aması Halil (Kut) Paşa olmak üzere Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mülazım Hilmi, Ömer Naci ve Said Salması'den oluşan bir ekip İran meşrutiyetçilerine yardım için Batı Azerbaycana geçerler. Ancak İstanbul'da 31 Mart olayının patlak vermesi üzerine geri dönerler.⁷³³ Ömer Naci İstanbul'da bulunduğu 1908 yılı ve sonrasında da İran muhalifleri ile yakın ilişki içinde bulunmuş; İttihat ve Terakki ile İranlı muhalifler arasındaki ilişkinin önemli ve güvenilir bir unsuru olmuştur.⁷³⁴ 1910 yılında Ömer Naci'nin verdiği bir konferanstan⁷³⁵ onun **Encümen-i Biraderen-i İraniyan** adlı bir derneğin üyesi olduğunu görüyoruz. Kaynaklarda adı geçmeyen bu encümenin üyelerinin İttihat ve Terakki ile İran muhaliflerinden oluştuğu düşünülebilir. Ferrah tiyatrosunda verdiği konferansın içeriği incelendiğinde bunun daha çok Osmanlı vatandaşlarını İran'daki gelişmeler hakkında bilgilendirmek olduğu izlenimini vermektedir. Hürriyet ve Kanun-i Esasî olgusunu öne çıkaran ve bunun evrenselliğine vurgu yapan konuşmasında II. Abdülhamid-Muhammed Ali Şah istibdatlarının İran ve Osmanlı devlet ve toplumlarına yaşattığı sıkıntıları dile getiren Ömer Naci, "kardeş İran halkının eninde sonunda istibdattan kurtulacağı" ümidini taşımaktadır.⁷³⁶ 1913 yılındaki Balkan Savaşları sırasında 150 civarında Azerbaycan gönüllüsünün Osmanlı ordusu saflarında savaşa katılmasına⁷³⁷ yine onun öncülük ettiği düşünülebilir. Afary, 23 Ekim 1910'da İstanbul'da, içlerinde Ermenilerin (?), Azerilerin ve İranlıların bulunduğu ve Orta Doğu'da ilk anti-emperyalist nitelikli toplantılardan birisinin yapıldığını ve adı "Müslümanlar Konferansı" olan bu toplantıdan dolayı İngilizlerin İttihat ve Terakki Hükümetini protesto ettiğini belirtir.⁷³⁸

⁷³³ Halil (Kut) Paşa, *Bitmeyen Savaş*, Yay. Haz. Taylan Sorgun, 2. baskı, İstanbul: Kamer yayınları, 1997, s. 59-66.

⁷³⁴ Ömer Naci'nin İstanbul'daki İranlılarla tanışıklığı, özellikle seyyar kitapçılık yapanlarla ilişkisi öğrencilik yıllarına kadar uzanmaktadır. Nazım Ören, Ömer Naci ile ilgili bir hatırasında " O zamanlar Yeni Camii civarında İranlı seyyar kitap satıcıları bulunurdu. Namık Kemal'in, Abdülhak Hamid'in, Ziya Paşaların, Şinasilerin ve sairenin yasak olan eserlerini Acem kırmacı harflerle basıp, bastırıp oldukça ucuz fiyatlarla emin oldukları insanlara satarlardı. Bu satıcılara bizim birçoğumuzu Ömer Naci tanıttı..." diye bahseder. Nazım Ören, "Şair Ömer Naci", *Dünya*, No. 395 (3 Nisan 1953), s. 7.

⁷³⁵ Ömer Naci, "Heykel-i İstibdat Muvaffak Olacak mı?", *Ferrah Tiyatrosunda "Encümen-i Biraderen-i İrani" Azasından Naci Beyin İran İhtilâline Ait Verdiği Konferans*, İstanbul: Bab-ı Ali karşısında Değirmenciyan "Edeb" Matbaası, 1326 (1908).

⁷³⁶ Ömer Naci, *age.*, s. 14-15.

⁷³⁷ Savaş sonunda Bulgarların terkettiği iki köyün bunlara hizmetleri karşılığında verildiği üzerine bkz. Luft, *agm.*, s. 248.

⁷³⁸ Afary, *age.*, s. 305-307.

İstanbul'da faaliyet gösteren İranlı muhaliflerin ve daha sonra İran'da Muhammed Ali Şah istibdadının başlaması ile birlikte İstanbul'a sığınan İranlı muhaliflerin daha çok Prens Sabahattin grubu ile işbirliği arayışı içinde olduğu görülür. Bunun nedeni daha çok Hüseyin Daniş ve Muallim Feyzi gibi Prens Sabahattinin öğretmenliğini de yapmış olan İranlıların etkisi olmakla birlikte Prens Sabahattin grubunun liberal nitelikli ideolojik yaklaşımlarının farklı gruplara cazip gelmesinin rolü vardır. İranlı muhaliflerin İstanbul'da yaptıkları gösteri ve toplantılara katılanların çoğunlukla Prens Sabahattin ve Rum, Ermeni, Arap ve Kürt gibi diğer etnik gruplardan olması şaşırtıcı değildir. Zira İranlı muhaliflerin Jöntürklerin özellikle ülke içi İttihatçı kanadıyla doğrudan ilişki kurabilecek kanalları olmadığı gibi onların dünya görüşleri hakkında da yeterli bilgileri yoktur. Ayrıca İran muhaliflerinin çeşitli Ermeni grupları ile yakın ilişkisi ve Ermeni faaliyetlerine sempaticileri İttihatçıların İran muhaliflerine soğuk davranmalarının bir nedeni olabilir.

İttihatçıların güçlü örgüt yapısına sahip olduğu Selanik, Manastır, Edirne gibi şehirlerde az sayıda İranlının olması ve bunların daha çok ticarî uğraşlarını ön planda tutmalarının birbirlerini tanımalarını ve yakınlaşmalarını engellediği düşünülebilir. Yurt dışı İttihatçı faaliyetleri ve Paris'te Ahmed Rıza ve Doğu Anadolu-Kafkasya'da Ömer Naci ile temas kurabilmiş olmalarına rağmen bu ilişkinin düzenli hale gelmesi ve güven sorununun aşılması ancak zamanla gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyetin ilânından hemen önce İstanbul'a gelen ünlü muhaliflerden Yahya Devletabadi'nin ilk temasının Prens Sabahattin grubundan Hüseyin Daniş'le olması İttihatçılarca olumsuz algılanmış olmalıdır. 31 Mart olayından sonraki gelişmelere bakıldığında İranlı muhaliflerin İttihatçılara yanaştıkları; hatta Talat Paşa ve Yahya Devletabadi'nin önderliğinde bir ittifak girişimi olduğu bilinmektedir. Bu yakınlaşmanın zemini Prens Sabahattin grubunun tasfiyesi ile olmuşsa da İran içindeki siyasal gelişmeler daha çok etkilidir. İttihatçılar, İran'da etkin olan Rus ve İngilizlere karşı İran'ın bağımsızlığını savunan meşrutiyet yanlılarını, ülke çıkarı ve kendi düşünceleri açısından politikalarına uygun görmüşlerdir. İranlı muhaliflerde de zaten zaafiyet gösteren Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik emperyalist bir politika izleyemeyeceği düşüncesi hakim olmaya başlamıştır.⁷³⁹

İttihatçıların İran ve İran muhaliflerine ilgileri yine de her zaman sürmüştür. Başlangıçta daha çok iki devlet arasındaki, başta sınır problemleri olmak üzere,

⁷³⁹ İslâm Birliği düşüncesinden İran-Türkiye ittifakına kadar gündeme gelen çeşitli alternatifler için Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s. 54-77.

düşmanlığın sebeplerini sorgulayan ve bunların sorumlularını daha çok yöneticilere yükleyen İttihatçılar, Avrupa'daki, İstanbul'daki ve İran'daki İran meşrutiyetçilerine mektup ve raporlar göndererek kendi görüşlerini aktarmışlardır.⁷⁴⁰ Her iki ülkede de meşrutî bir yönetim kurulunca bu sorunların kolayca halledileceği inancı İttihatçılarda hakimdir. Ancak İttihatçıların, ciddî bir politika olarak İran'a ilgisi, I. Dünya Savaşının başında cihat ilânı; savaş içinde İran'ın Alman-Osmanlı ittifakı içine çekilmesi çabaları ve savaşın sonuna doğru Osmanlı ordusunun İran harekâtı ile sürmüştür. 1914 Kasımında "Cihat" ilân edilince Irak Şîi müçtehidleri buna destek veren fetvalar yayınlayıp destek telgrafları çekmişlerdir. Ancak bu desteğin İran içinde pek bir yankı bulmadığı görülmektedir. Kayda değer bir girişim tarihe "Rauf Bey Komitesi" olarak geçen örgütlenmenin ve İran üzerinden Afganistan ve Hindistan'da İngilizlere karşı Müslümanları ayaklandırma çabalarıdır.⁷⁴¹ 1915-1916 yılları arasında izleri görülen bu çabalar Alman-Osmanlı rekabeti yüzünden atıl kalmışsa da bazı Almanlar bunu gerçekleştirmek için İran içlerinde faaliyetlerde bulunarak bazı aşiretleri ayaklandırmış ve güney bölgelerinde İngiliz çıkarlarına ciddî bir tehdit oluşturmuşlardır. Ancak bu teşebbüsün en önemli ayağı İstanbul'da, Berlin'deki Takizâde liderliğindeki **Komite-yi Millî-yi İran** adlı örgütün uzantısı olarak bir başka komite teşkiliyle olmuştur. Komitede Alman, İran ve Türklerin olduğu, bunlar arasında Muhammed Tevfik ve Hüseyin Ahter gibi İstanbul'da uzun zamandır faaliyette olan İran muhaliflerinin de bulunduğu malumdur. Muhammed Tevfik, Hasan Bey ile birlikte **Haver** adlı bir gazete yayınlarken Hüseyin Ahter ise İran cephesinde Osmanlı ordusunda görev yapmıştır. Bu dönemin bir diğer gelişmesi İran'daki muhalif güçlerin Tahran'ı terk ederek Kirmanşah'ta Osmanlı ve Alman desteği ile geçici bir millî hükümet kurmalarıdır. Ancak bu hareket başarılı olamamış; kısa ömürlü millî hükümet Rus ve İngiliz ordularının ileri harekâtı ile çökmüştür. Savaş içinde siyasî mücadelede başarısız olan Kaçar hanedanından Salar üd-Devle Osmanlı'ya sığınmıştır.⁷⁴²

İttihatçıların İran ilgisi karışık duygular içerir. Başlangıçta benzer yönetimler kurulması için ittifak arayışı zihinlere egemenken savaş döneminde, İran'ın siyasî

⁷⁴⁰ Cengiz, *agt*, s. 268.

⁷⁴¹ Bu çabaların başarısızlığı üzerine Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, Cilt III, Kısım III, s. 123-180; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt I, Sayı 1 (1962), s. 18-20; Luft, *agm.*, s. 259-270.

⁷⁴² Enver Paşa tarafından Bursa'ya yerleştirilen ve İran'a karşı siyasî bir koz olarak kullanılması düşünülen bu kişiden ciddi anlamda istifade edilmemiştir. Yaklaşık iki buçuk yıl Osmanlı topraklarında kalan Salar üd-Devle için Ziya Şakir (yazan), *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi, No: 15, 1944, s. 282.

zaafından dolayı, Ruslara karşı İran toprakları kullanılmaya çalışılmış; savaşın sonuna doğru, Rusya'nın Bolşevik ihtilâliyle savaş dışı kalması üzerine İran'ın kuzey bölgeleri Osmanlı ordusunca işgal edilmiştir. Osmanlı ordusunun bu bölgeyi elinde tutmaya ve Türkistan üzerine ileri harekâtı için üs olarak kullanma eğilimi Tebriz merkezli Azeri Türk millî hareketinin şekillenmesine de yol açmış ve bu durum İran'ın bölünmesi anlamına geldiğinden Fars milliyetçi aydınlarının tepkisine yol açmıştır. Ancak Osmanlı devletinin savaşı kaybetmesi üzerine ordu çekilmiş ancak bölgede uzun süre karışıklık sürmüştür; 1924'e Rıza Han bölgede merkezî otoriteyi sağlamıştır. Ancak 1920'de Şeyh Muhammed Hıyabani'nin önderliğinde kurulan Azadistan Devleti Azeri milliyetçiliği tarihinde derin izler bırakmıştır.⁷⁴³

3.7 Modern İran Siyasal Muhalefeti ve Jöntürkler Üzerine Ara Değerlendirme

19. yüzyıl içinde bir çok Avrupa ve Avrupa dışı ülkelerde siyasal iktidarı sürdürme adına zorunlu zihniyet değişiminin ürettiği “Aydınlıkçı despot”lar ve “Kameralist bürokrat”ların egemenlik ve meşruiyet alanlarını sorgulayan muhalif kimliklerin ortaya çıkışı hem yeni siyasal iktidar taleplerinin hem de yeni bir devlet ve toplum algılamasının önünü açmıştır. Bu bağlamda geleneksel-kutsal motiflerle donanımlı siyasî iradenin yanına araç olarak kullandıkları devletin modern unsurlarla güçlendirilmesi arzusunun kaynaklık ettiği değişim ve dönüşüm, Batı kapitalizminin artan emperyalist ve sömürgeci çok yönlü baskısı karşısında, gösterdiği iç ve dış siyasî zaafiyete tepki olarak biçimlenen muhalif kimlikler, hem yeni bir ideolojik söylem hem de yeni bir iktidar yöntemi arayışına yönelmişlerdir. Ancak Batı kapitalizminin emperyalist yüzünün çok yönlü baskısının yanında Batı modernliğinin belirlediği tarihin hızlı deviniminin, siyasal, kültürel ve toplumsal alanları yönlendiren geleneksel güçlerin egemen konumunun ve ait oldukları geniş toplum kesimlerinin geri kültürel ikliminin varlığı karşısında bu muhalif kimlikler siyasal kimliklerinin ve siyasal programlarının ne olması ve nasıl olması

⁷⁴³ Hıyabani ve Hıyabani hareketi hakkında daha fazla bilgi için Abdülhüseyin Nahidi Azer, *Çünbüş-e Azadistan Şeyh Muhammed Hıyabani- İnkılab-e Sevvom Meşrutiyet*, Tebriz: Neşr-e Ahter, 1379 (2000); Yılmaz Güneyle, “Birinci Dünya Savaşında Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Hıyabanî Hareketi”, *Kök Araştırmalar*, Osmanlı Özel Sayısı, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı 2000, 31-46; Ali Azeri, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*, Çev. Eloğlu, Yay. Haz. Seyfettin Altaylı, Ankara: Elila yty; Şevket Tağıyev, “Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hıyabani”, *Azerbeycan Birinci Uluslar arası Sempozyumu, Bildirileri (1998)*, Yay. Haz. İmran Baba, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2002, s. 167-176.

gerektiğini tartışacakları uzun ve geniş bir entellektüel zaman-mekân imkânı bulamamışlardır; buna ihtiyaç da duymamışlardır.

Kendi entellektüel yetersizliklerini sorgulamadan giriştikleri problemlerin tespiti ve çözümlerin somutlaştırılmasında işlettikleri mantık indirgemeci olmuştur. Siyasal alan anayasa ve meclisin varlığına; kültürel alan okur-yazarlığın artırılmasına; sosyal alan gündelik yaşamdaki alışkanlıkların modern Batılı olanlarla değiştirilmesine indirgenmiştir. Batı ülkelerinde öğrenci, resmî görevli veya siyasî sürgün olarak buldukları dönemlerde bu ülkelerde varolan radikal akımlara ve onların renkli tartışma iklimlerine itibar etmeyip milliyetçi ve laik söylemler geliştirmeleri sorun-çözüm acelesinden kaynaklanmıştır. Gerçi Beşir Fuat, Abdullah Cevdet, Ethem Nejat gibi radikal söylemler dile getirenler olmuşsa da bunlar kendileri ile sınırlı kalmıştır. Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi sosyalist temaları siyasî görüşlerinde yer verenlerde Rus etkisi vardır. Benzer durum İran muhalif aydınları için de geçerlidir. Batı ülkelerinden mason olmak dışında çoğunlukla milliyetçi ve laik düşüncelerle dönmüşlerdir. Talibov'dan Meşrutiyet döneminin Demokrat Fırka mensubu Takizâde, Resulzâde, Süleyman İskenderi gibi aydınlarda görülen sosyal demokrat tema Rus etkisi ile açıklanabilir.

Hedefini egemenliği paylaşmak ve siyasal iktidarı üstlenmek olarak belirleyen ve tüm gücünü ona sahip olmak için seferber eden Türk ve İran muhaliflerinin temel ilgileri, devlet ve onun gücü olmuştur. Siyasal modernleşmenin belirleyicilerinden olan yasal zemin, siyasî temsil ve seküler yönetim anlayışına göre biçimlenecek devletin yaptırımlarından ve imkânlarından yararlanarak toplumu devlete ve onun ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırılmasını hedefleyeceklerdir. Bu dönem boyunca siyasal iktidarı kullanan modern unsurlar gerek Osmanlı'da gerekse İran'da başlangıçtan itibaren yasal düzenlemeler, kültürel kurumlaşmalar ve sosyal etkinlikler gerçekleştirmek için çok sayıda kanunî kurallar getirmişler ve siyasî girişimlerde bulunmuşlardır. Öykündükleri Batılı devletlerin ulus-devlet biçimlerine ulaşmak için yapılan birçok düzenleme ve girişimler atıl kalmakla birlikte gelecek modernleşme süreçlerine önemli bir siyasî miras olarak devredilmiştir.

Laik tutumları açık, halkçı söylemleri parlak, eşitlikçi ve özgürlükçü sloganları çarpıcı olmakla birlikte din, ahlâk, kültür ve politika hakkındaki sınırlı bilgi-yorumlarından dolayı iktidar süreçleri sancılı olmuştur. Batı toplumlarının uzun ve yıkıcı tarihi sürecinden geçmemiş devlet ve toplumlarını Batı'nın ürettiği ideolojik söylemlerle

kurgulamaya çabalamaları ciddi toplumsal alt üst oluşlara yol açmış; siyasal rakipleri ve geleneksel güçlerin ön ayak olduğu karşı çıkışlarda, uzun mücadeleler sonucu, elde ettikleri tüm kazanımları kaybetme noktasına gelmişlerdir. Ancak konjonktürel siyasal gelişmelerden ve yaslandıkları güç odaklarından aldıkları destekle iktidarlarını sürdürme imkânı bulmuşlardır. Bu durum ise ya bu güç odaklarına uygun politika üretmelerine ya da iktidarı onlarla paylaşmalarına yol açmış; geleneksellikle modernlik yan yana varolmuştur. Bunu mazur gösterecek her iki ülkenin çok renkli etnik, kültürel ve toplumsal yapılarının varlığı, arzuladıkları etnik ve kültürel olarak türdeş, tarihsel ve siyasal olarak bütünleşmiş ve amaç birliği edinmiş ulus-devlet oluşumunu engellemiştir. Bu engeli 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan, toplumsal mutabakatla siyasal otoriteleri kabul görmüş ve belli açılardan karizmatik olan, modernleşmeci liderler aşacaktır.

Türk modernleşmesinin önemli siyasal, toplumsal ve kültürel figürleri Jöntürk hareketi ve II. Meşrutiyet ikliminde şekillenmiştir. Devleti düşkünlükten kurtaracak ve siyasal çıkarları için devleti kullanan tüm gerici- geleneksel unsurları tasfiye etmek üzerine siyasal hedef ve ideolojisini kurgulamış olan Jöntürklerin merkezi ve yaygın bir örgütlenme gerçekleştirmelerine rağmen iktidarları tedirgin başlamış sancılı devam etmiştir. İktidarlarını güç kullanma ve otorite üzerine kurgulamalarına rağmen İttihad ve Terakki yönetimi meşruiyetlerini ve egemenliklerini onaylayacak toplumsal taban ve kültürel iklim oluşturmaya ağırlık vermişlerdir. Eğitim, sosyal dayanışma ve kültür kurumlarını çoğaltarak milliyetçi, laik, halkçı ve inkılapçı “Jöntürk insanı” yaratma gayreti Türkiye Cumhuriyetine önemli bir miras olarak geçmiştir. İran bağlamında, Jöntürklerin hedef belirleyiciliği ve iktidar olma imkânına göre, meşrutiyetçi güçlerin her açıdan zaafı vardır. Kamuoyunun sınırlılığı, toplumsal ve kültürel alanın geriliği, seküler siyasal mücadele geleneğinin yokluğu, toplumsal parçalanmışlığın sürekliliği, Şifî din adamlarının devlet ve toplum katlarında saygın konumlarının aşılammaması ve daha çok belirleyici olan modern düşüncelere aşina aydınların yetişecekleri eğitim kurumlarının gecikmişliği gibi olumsuzluklar, Jöntürlere göre kolay elde ettikleri meşrutî yönetimi sahiplenme ve iktidarını sürdürmelerine imkân vermemiştir. İktidar süreçleri, Jöntürlere göre, daha sancılı olmuş ve kurulan meclisler çok sayıda yasal düzenleme ve girişimler başlatmışsa da bunlar kalıcı olmamıştır. İran muhalif aydınlarının gündemlerini ülke içi aşayışsızlık, ayrılıkçı talepler ve dış müdahalelere çözüm üretecek siyasî ve ideolojik arayışlar belirlemiştir.

Jöntürk ve İran meşrutiyetçi muhalif hareketler, yurtdışında gösterdikleri faaliyetlerle tarihsel bilgiye dönüşmekle birlikte ülke içi gelişmelerin sayesinde ivme kazanmışlardır. Başarıları veya başarısızlıkları, siyasal iktidarı kullananların yanlış ve baskıcı politikaları ve uluslar arası konjonktürel gelişmelerin iç yapıda meydana getirdiği hareketlenmelerin manipülasyonu ile belirlenmiştir. Jöntürklerin Paris merkezli kararlı ve radikal muhalefeti, görüş farklılıklarının azaltılmasına yönelik kongre çabalarını örnek alan ve İstanbul'u merkez haline getiren İran muhaliflerinin kararlı olmalarında ve faaliyetlerini sürdürmelerinde Osmanlı topraklarındaki Şiî kutsal merkezlerindeki önde gelen ulemanın zımnî desteği pay sahibidir. Jöntürklerin sempatisi zaten vak'adır; buna Kafkasya bölgesindeki politik ortamın uygunluğu da eklenmelidir. Ancak İran içindeki, Balkanlardaki İttihat ve Terakki örgütlenmesinin yarattığı atmosferin bir benzeri olan, Tebriz, Reşt ve Gilan bölgelerindeki meşrutiyetçi direniş İstanbul merkezli yurtdışı faaliyetlerini anlamlı hale getirmiştir.

Gerek İttihatçılar gerekse İran meşrutiyetçileri, Rus ve İngiliz emperyalist baskılarına karşı, Almanya'yı bir denge unsuru olarak kullanmışlardır. 1905 Rus-Japon Savaşı ve Rusya içindeki siyasal gelişmelerin derin tesirinde kalmalarına rağmen ideallerini besleyen en somut örneği Almanya'nın geçirdiği tarihsel dönüşümde bulmuşlar; Almanya'nın üçüncü güç dengesi olma yanında modernleşmede gösterdiği sıçrama, Japonya örneği ile birlikte, ençok kullanılan ideolojik argüman olmuştur. Her iki ülkede gerçekleştirilen 1906 ve 1908 Meşrutiyet ihtilâlleri, iç politikalarındaki hareketlenmeye doğrudan tesir etmiştir. Ancak ideolojik ve siyasal düşünce bağlamında Jöntürklerin İran meşrutiyetçilerine bariz bir üstünlüğü vardır. Aslında Batı ve Rus düşünce etkisi İran meşrutiyetçileri üzerinde baskın görünmekle birlikte Osmanlı modernleşme ve Jöntürk muhalefet/ iktidar deneyimi somut olgularla bakıldığında temel belirleyicidir. İran modernleşme yanlıları ve meşrutiyetçi aydınlar, tüm eylem ve davranışlarında, Osmanlı ve Jöntürk örneğini izlemişlerdir. Ancak farklı tarihsel süreçler yaşamalarından dolayı çıkış ve sonuç almalarında başka gerçekler işlemiş; farklı konjonktürel durumlar ortaya çıkmıştır.

4. BÖLÜM ATATÜRK VE RIZA ŞAH: ÇAĞDAŞLAŞMA ÖNDERLERİ

Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerinde siyasal elitlerin toplumsal kabul edilirlüklerini belirleyen durum siyasal elitlerin dünya siyasal koşullarına, emperyalist güçlere, geleneksel yapılara ve modernleşme problemine karşı aldıkları tavrın ne olduğu ve nasıl olduğuna bağlıdır. Çoğunlukla sömürgeleşen toplumlarda modernleşmenin zihniyet aktarımı ve maddî göstergeleri sömürgeci güçlerin ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleşir. Sömürge yönetimlerini sürdürebilmek için sömürgeci güçler yerel unsurlardan insan devşirmeye büyük önem verirler; bu amaçla sömürge ülkelerinden ana ülkeye eğitim için gelmeleri özendirilir ya da sömürgelerde benzer mahallî eğitim kurumları oluşturulur veya oluşturulması sağlanır. Yapılan eğitimin dili önemli bir araçtır. Eğer sömürge toplumlarının tarih içinde bilim, edebiyat veya diğer kültürel unsurları yaşatacak gelişmiş bir yazı dilleri yoksa sömürgecinin dili devreye girer ve bu dille yapılan eğitim sömürgeci gibi düşünmeye koşullandırılır. Sömürgeci aynı zamanda kendi sömürge ihtiyaçlarını karşılayacak fabrika, yol, liman ve haberleşme araçları gibi alt yapı yatırımlarını getirir. Bu alt yapı yatırımları kısmen sömürge toplumlarının sosyal refahını artırır da geleneksel yaşam biçimlerini dönüşüme de uğratar. Geleneksel toplum yapısında çok yönlü hareketlenmelerin olması varolan statü ve kurumlarla yeni biçimlenenlerin çatışması kaçınılmaz olur. Modern-geleneksel çatışması bütün toplumlarda gözlemlenmekle birlikte modernleşme sürecini sonradan yaşayan toplumlarda daha çok sıkıntılar yaşatır; ferdî düzeyde toplumsal yabancılaşma çetrefil ve yoğunudur. Ancak sömürgeleşmenin getirdiği modernleşmeye bağlı manipüle edilmiş milliyetçilik, demokrasi, özgürlük, laiklik, bilim gibi sosyolojik ve siyasal kavramsallaştırmaların da sömürge elitlerinin zihinlerinde yer alması sömürgeciliğin sorgulanmasına yol açar. Zaten sömürge toplumları için olumsuz olan sömürge durumunun sorgulanması hem geleneksel hem de modernleşmiş elitlerin kurtuluş ideolojileri üretmeleri için çıkış noktası olur. Tarihî örnekler ya (eğer varsa) kendi tarihlerinde ya da benzer tarihî süreci yaşayan diğer toplumlarda aranır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Asya ve Afrika toplumlarında görülen milliyetçi-toplumcu hareketler bu durumu iyi tanımlayan örneklerdir. Bağımsızlaşarak çağdaşlaşmayı kendi inisiyatifine alma çabaları ortak özellikleridir. Hem siyasî bağımsızlık kazanmak için yoktan bir muhalefet örgütlemek ve sömürgeci güce bağımsız varlığını kabul ettirmek

hem de bağımsızlık gerçekleştikten sonra, modern dünya için geciktikleri ve açığı kapatmalarının gerektiği bir süreçte, modernleşmeye uygun bir toplum ve siyasal yapı oluşturmak uzun ve yorucu bir çaba gerektirir.⁷⁴⁴

20. yüzyılın başında hâlâ sömürgeleşmemiş toplumların modernleşme süreçleri daha zorlu bir yol haritasına sahip olduğu gibi bağımsızlıklarını kabul ettirmeleri ve bunu sürdürerek modernleşme girişimlerinde bulunmaları için daha fazla çaba harcamalarına gereksinimleri olmuştur. Önlerinde tarihî koşulları çok farklı olan az sayıda (Rusya, Japonya, ABD gibi) örnekler vardır. Her şeyden önce bağımsızlığın korunması ve güvenli bir ortamın gerçekleşmesi için güçlü bir ordu beslemeleri gerekir; ekonomik imkânların önemli bir kısmını tüketen ve sürekli desteklenmesi gereken ordu bu toplumların modernleşme tarihlerinde çoğunlukla merkezî bir yere sahiptir. Ancak her şeyden önce bağımsızlığın kazanılmasının ve korunmasının şuurunda bir aydın ve siyasal elitin varlığı gerekir. Bu elitlerin ayrıca modernleşmeye taraftar olması da zorunludur. Modernleşme süreçlerinde aydın ve yöneticilerle toplum arasında oluşan güven de önemli bir unsurdur. Bu güven toplum lehine olan iyi niyet ve yapılan çabalarla anlamlı hâle gelir. Farklı tarihî koşullar ve ideolojik tutumları olmakla birlikte toplum desteğini elde eden örnekler açısından 1917 Rus Devriminin siyasi lideri Lenin ve 1919-1922 Türk Kurtuluş Savaşını gerçekleştiren Atatürk toplum desteğini arkalarında bulan liderlerdir.

Güçlü bir toplum desteğini elde eden bu tür liderlerin süreç içinde ya “karizma”ları ortaya çıkar ya da uygun biçimde gelişir/ geliştirilir.⁷⁴⁵ Canatan, kurtuluş savaşı gerçekleştiren liderlerin çağdaşlaşma atılımlarında toplumsal destek ve güven açısından önemli bir avantaja sahip olduklarını vurgular.⁷⁴⁶ Atatürk bu açıdan eşsiz bir örnektir. Atatürk tarihî bir şahsiyet olarak ortaya çıkışından itibaren bir “halaskâr gazi” motifine dayanan ve geçmiş aile kökenlerinden çok hâli hazırdaki duruma bağlı olarak “ulu önder-ebedî şef” ve “Türk’ün atası” olarak betimlenmiştir.⁷⁴⁷ Atatürk’ün tartışmasız cumhurbaşkanlığı ölümüne kadar sürececek biçimde mutabakatla kabul görmüştür. Bir kahraman olarak iktidar sürecinde güçlü konumda olan Atatürk, modernleşme taraftarı

⁷⁴⁴ Black, *age.*, s. 104-108.

⁷⁴⁵ İletişim imkânlarıyla ve irrasyonel temalarla karizmanın kurgulanması için Ronald M. Glassman, “Manufactured Charisma and Legitimacy”, *Charisma, History, and Social Structure*, Eds. Ronald M. Glassman and William H. Swatos, Jr., New York, Westpoint, Connecticut, London: Greenwood Press, 1996, ss. 115-128.

⁷⁴⁶ Canatan, *age.*, s. 52.

⁷⁴⁷ Hasan Ünder, “Atatürk İmgisinin Siyasal Yaşamdaki Rolü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 138-155.

aydın ve siyasal elitlerin desteğini sürekli sağlarken, iç ve dış güvenliği sağlayan güçlerin kontrolüne bağlı olarak, geleneksel unsurlara karşı başarılı bir tasfiye sürecini gerçekleştirmiştir. Bu durum hem modernleşme atılımlarını gerçekleştireceği geniş bir toplumsal ve siyasal alan bulmasına hem de edilgen halk kesimlerinden eğitim yoluyla modernleşme yanlısı muazzam insan devşirilmesine imkân sağlamıştır.

İran bağlamında ise Rıza Şahın hem güven hem de karizmasının biçimlenmesi farklı tarihî koşullarda gerçekleşmiştir. Rıza Şahın “karizma”sı süreç içinde oluşturulurken köklü bir geçmiş ve tarihî bağlar kurgulanarak iktidarı meşrulaştırılmıştır. Tarihî bir kaos yaşayan İran toplumunun nezdinde bu kaosa son veren, birlik ve bütünlüğü sağlayan lider olarak Rıza Şah farklı bir “kahraman” olmuş; İran aydın ve toplumunun otokratik lider arayışının sonucu “Şehinşah-i İran” ve “Pehlevi”⁷⁴⁸ hanedanını kurarak/ kurması istenerek meşrutî bir şahlık rejimi tesis etmiştir.⁷⁴⁹ Bu durum İran modernleşmesinin önemli bir aşamasında iktidar merciinde bulunun Rıza Şahın iktidarını sürdürebilmek için toplumsal güç odaklarının (din adamları, aşiretler, büyük toprak sahipleri) ya desteğini almış ya da onlarla uzlaşması için adımlar atmasını gerektirmiştir. Ancak gerek Atatürk gerekse Rıza Şah, meslek olarak asker kökenli ve ordu içinde güven kazanmış olmalarının avantajını kullanarak, ordu desteğini sürekli arkalarında hissetmişlerdir. Aynı zamanda her iki lider de, yaşadıkları tarihi dönemde, güçlü milliyetçi düşüncenin ve bu milliyetçiliği etkin kılan laikleşme ve batılılaşmanın ideolojik etkisi altında kalmışlardır. Milliyetçi, laik ve Batılılaşmacı ideolojik tutumları her iki liderin siyasal/ toplumsal mühendisliklerinde temel yaklaşımları olmuş; tüm modernleşmeci atılımlarında belirgin olarak hissedilmiştir. Siyasal kişilik, karizmanın güveni, ordu gücü, seküler/laik, milliyetçi ve Batılılaşma yanlısı tutumlara bağlı olarak gerçekleşen modernleşme süreci devlet merkezli bir toplumsal dönüşümü hedeflemiştir. Uzun erimli toplumsal eğitim ve ikna sürecinden çok siyasal güce dayalı yasal düzenleme ve kurumlaşma belirleyici olmuş; toplumsal örnek olarak lider ve çevresinin gündelik

⁷⁴⁸ Atatürk dönemi Türk-İran ilişkilerinin gelişmesinde önemli katkısı olan; Atatürk’ün yakın silah arkadaşı ve Ağustos 1930-Haziran 1934 arasında Türkiye’nin İran büyükelçisi Hüsrev Gerede hatıralarında “Pehlevi” kelimesinin anlamı ile ilgili Von Blücher’e dayandırdığı ilginç bir anekdot zikreder: “Şah Perzopolis kazılarını yapan Alman Profesörü Herzfeld ile yaptığı bir seyahatte Profesöre ‘Pehlevi’ kelimesinin ne manaya geldiğini sormuş, Profesör cevaben Farsî lisanından evvel Ortaçağda konuşulan İnanca bir kelime olup manası ‘Horasanlı’ demek olduğunu diğer bir manasının da ‘Kahraman’ olduğunu söylemiş. Tarihî lisanlara vukufu ile beynelmilel şöhreti olan Profesörün bu beyanatının Horasanlıların halis Türk ırkına mensup buldukları bakımından isabeti muhakkaktır.”, Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım-I, İran*, İstanbul: Vakit Basımevi, 1952, s. 223.

⁷⁴⁹ Gods, *age.*, s. 93-94.

yaşamları ve görünürlüklerinin yanı sıra kategorik numuneler (gençlik, eğitimli kadın, memuriyet) öne çıkarılmıştır. Karizmatik liderlere bağlı olarak millî meclis tesisinin ve varlığını sürdürmesinin istenmesinde çıkarılan kanunların ve kurulan kurumların yaşatılması önemli bir uğraş olmuştur. Genel modernleşme bağlamından bakılarak denilebilir ki Atatürk ve Rıza Şahın modernleşme atılımları, modernleşmenin sonradan uydurulmuş kuramının keskin sınırlarından değil de, tarihî sürecin ortaya çıkardığı imkânların kullanılarak sonuç almaya gidilmesini üretmiştir.

Bu bölümde her iki liderin tarihî karizmalarının oluşumunu sağlayan tarihî olaylar konu edilecek ve modernleşme projelerini biçimlendiren millî devletleşme ve Batılı kurumlar oluşturma süreçlerinde ortak kaygılara bağlı benzer kurumlaşmaların ortaya çıkışı ele alınacaktır. Modern devlet ve toplum oluşturmak için laikleşme yönelimleri; eğitim yoluyla milliyetçi eğilimlerin güçlendirilmesi ve Batılı yaşam tarzlarının yerleştirilmesi ve en önemlisi varolan dünyada bağımsız devlet, kimlik ve toplum olarak varlıklarını sürdürme istekleri konu edilecektir.

4.1. Türk Millî Mücadelesi ve İran

I. Dünya Savaşı (1914-1918), Avrupalı devletler arasında uzun soluklu siyasal, kültürel, ekonomik ve teknik gelişmelerin yarattığı özgüven ve buna bağlı emperyalist amaçlı dünya hakimiyeti kurma emellerinin rekabeti sonucu ortaya çıkmıştır. Dünya tarihinin, coğrafi genişlik, insan kaybı, ekonomik yıkım ve yoğun ve öldürücü mekanik silahların kullanımı açısından, ilk büyük savaşı olan I. Dünya Savaşı sanayileşme ve sömürge yarışı noktalarında anlamlı verilere sahiptir. Ancak kaybedenler kadar kazananların da ciddi siyasal, ekonomik ve toplumsal sıkıntılar yaşadığı I. Dünya Savaşı liberal demokrasilerin kriz işaretleri vermesi ve farklı siyasal ideolojilerin toplumsal taban bulmasına bağlı olarak devleti ele geçirme çabalarının da ilk ciddi çıkışlarını yakalamasının da başlangıcıdır. İdeolojik düzlemde milliyetçilik ve sosyalizmin revaç bulması ve buna bağlı olarak ideolojik devletlerin ortaya çıkışı, liberal demokrasili devletlerin ürettiği modernleşmenin problemlerinden beslendiği gibi, bağımsız millî devletlere meşruluk da kazandırmıştır. 1917-1932 yılları arasında doğu, orta ve güney Avrupa'da görülen totaliter siyasî rejimlerin oluşumu, siyasal söylemleri ile, yeni bir emperyalist ve sömürgeciliği va'z etmesine rağmen, kitle katılımı açısından

modernleşme problemleri ile ilişkilidir. Hızlı ama eşitsiz gelişmenin birey ve toplum nezdinde yabancılaşma, işsizlik, anomi gibi yoğun sosyo-psikolojik çöküşe bağlı olarak liberal demokrasilerin yaşadığı siyasal istikrarsızlığın toplumsal güven arayışını tetikleme devlet merkezli ve toplumu hedef alan irrasyonel modernleşme deneyimlerine uygulama imkânı vermiştir.⁷⁵⁰

Batı dışı toplumların modern bir gelecek arayışlarında farklı tarihî dinamikler işlemekle birlikte, güvenli bir devlet kurma ve toplumlarını modern dönüşüme uğratmalarında istikrar arayışları benzer sonuçlara ulaştırmıştır. Türk millî mücadelesi, Batı dışı toplumlarda görülen kurtuluş ideolojisi üretme ve bunu hayata geçirme bağlamında, ilk ve en ciddi girişimdir. Başka ülkelerin kurtuluş savaşları tarihine göre millî mücadele erken ortaya çıkan milliyetçi lider kadrosu, toplumun millî duyarlılığı, örgütlü ve başarılı bir millî seferberlik, millî hedefe ulaşmakta, savaş dahil, kararlı tutum ve bağımsızlığını kazandıktan sonra açık ve belirgin siyasal yönelim olarak özgün bir yere sahiptir. Millî Mücadelenin bağımsızlıkla sonuçlanmasının nedeni olarak daha çok emperyalist devletlerin içinde bulunduğu siyasal anlaşmazlıklar ve bu devletlerin kamuoylarındaki savaş karşıtı toplumsal tepki öne çıkarılmakla birlikte Türk milletinin tarihî tecrübesi ve bağımsızlık arzusu belirleyici rol oynamıştır.

I. Dünya Savaşı içinde İtilaf devletlerinin, savaş sonrası için, kendi aralarında yaptıkları anlaşmalardan biri de 1915 Martında Rus ve İngilizler arasında imzalanan gizli İstanbul Anlaşması'dır.⁷⁵¹ Bu anlaşmaya göre savaş sonunda, 1907 Rus-İngiliz Anlaşmasına göre İngiliz ve Rus nüfuz alanlarının yanında varolan ve Tahran hükümetine bırakılan tampon bölge ortadan kaldırılacaktı. Bu bölge, başka yerlerde elde edeceği çıkarlar karşılığında, Rusya tarafından İngilizlere bırakılacaktı. Ancak savaş içindeki gelişmeler paylaşımın öne alınmasına yol açmışsa da Bolşevik İhtilalinin patlak vermesi ve gizli anlaşmaların açığa çıkması belirsiz bir durum yaratmış; Rusların çekilmesi ile İngilizler İran'da tek emperyalist güç olmuştur. Fakat savaş sonrası İngiliz politikalarının başka siyasal alanlara odaklanması (1918 İrlanda Ayaklanması, Bolşevik

⁷⁵⁰ Totaliter hareketlerin ortaya çıkışına kapitalizmin eşitsiz gelişmesinin yol açtığı üzerine Barrigton Moore Jr., *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, Çev. Şirin Tekeli, Alaaddin Şenel, 2. Baskı, Ankara: İmge yayınları, 2003, s. 503-524.

⁷⁵¹ Bir anlaşmadan çok görüş alışverişlerine dayalı 4-12 Mart 1915 arasındaki mektuplaşmalardan oluşan İstanbul Anlaşması emperyalist güçlerin savaşın başındaki niyetlerini ortaya koyar. Osman Olcay'ın verdiği mektuplardan 12 Mart tarihli Petrograd'daki İngiliz elçisinin Hükümetine yazdığı mektubunda "1907 tarihli İngiliz-Rus anlaşmasının Acem bölümü, bugünkü yansız bölgeyi bir Britanya bölgesine dönüştürülecek biçimde gözden geçirmek olacaktır" satırları yer alır, *Sevr Anlaşmasına Doğru*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi: 8, 1981, s. LVI.

tehdidi, Anadolu'da Millî Mücadele, Ortadoğu'nun paylaşılması) ve çıkar önceliklerinin değişmesi İran'ın siyasal varlığını sürdürmesi için imkânlar oluşturmuştur. Rıza Han hem emperyalizm çatışmaların yarattığı bu durumdan hem de 1906 Meşrutiyet sonrası siyasî kültürün birikiminden yararlanarak en önemli veya tek politik figür olmayı başarmıştır.

I. Dünya Savaşı içinde İranlı devlet adamları ve aydınların önemli bir kısmının Alman-Osmanlı ittifakına sempaticileri olmakla birlikte karar merciinde bulunanlarda genel eğilim İran'ın tarafsızlığını koruması üzerinedir.⁷⁵² I. Dünya Savaşı boyunca Türk-İran ilişkileri siyasî ve askerî olmak üzere iki yönlü gelişmiştir. Osmanlı-Alman ittifakının temel hedefi olan rakip devletler Rusya ve İngiltere'yi zor durumda bırakmayı hedeflemişler ve bunun için Rus ve İngiliz nüfuz alanlarına zarar vermek için İran'ı bir üs olarak kullanmaya çalışmışlardır. Bu amaçla askerî harekâtın yanı sıra casusluk ve ajitasyon faaliyetlerine girişmişler; zaman zaman da bu faaliyetlerinde başarılı sonuçlar almışlardır. Rus ve İngiliz nüfuz alanında bulunan güçsüz merkezî hükümetin varlığı karşısında eyaletler ve güçlü aşiretler çeşitli ittifaklara girişmişler ve kendi otoritelerini sürdürmeleri bu ittifaklara göre biçimlenmiştir. Ancak özellikle batı, kuzey ve kuzey doğu bölgelerinde görülen milliyetçi ve sosyalist eğilimli bağımsızlıkçı ve bölgesel ayaklanmalar liderlerinin başarısı ile uzun süre İran iç siyasetinin önemli bir unsuru olmuşlardır. Savaşın başında halife sıfatıyla Osmanlı padişahının yayınladığı cihat fetvası,⁷⁵³ Irak Şîi ulehasının dışında, İran içindeki muhafazakâr çevrelerde ciddî bir yankı bulmamıştır. Irak Şîi ulehası Şah ve İran ileri gelenlerini, İslâm adına, Osmanlı yanında savaşa katılmaya teşvik eden telgraflar çekmişlerdir.⁷⁵⁴ Yankı bulmamasının nedeni olarak daha çok mezhep farklılığı öne çıkarılmakla birlikte o zamanki İran muhafazakâr çevrelerin bölünmüşlüğü, güçlerini tüketmiş olması, İngilizlerin aleyhte

⁷⁵² Yahya Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s. 282-283.

⁷⁵³ 11 Kasım 1914'de savaş ilânı ile birlikte ve *Cihad-ı Ekber* denilen Osmanlı Padişah-Halifenin yayınladığı beyannâme, sanılanın aksine, İslâm dünyasına yönelik değildir; beyannâme Osmanlı askerlerine, İslâm dünyasının kurtarıcısı olacaklarını vurgulayan ifadeler içerir. Ancak 24 Kasım 1914'ten itibaren başta Şeyhülislâm ve önde gelen dinî ulemanın yayınladığı fetvalar İslâm dünyasına yöneliktir ve hepsi birden padişah iradesi ile yayınlanmıştır. Beyannâme ve fetvalar için Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım I, s. 317-324.

⁷⁵⁴ Devletabadi, *age.*, Cilt III, s. 282. Bayur, Nefes ulehasından da fetvalar alındığını ama İran hükümetinin bunların yayınlanmasını yasakladığını ve daha sonra Osmanlı ordularının girebildikleri İran bölgesinde bunları halka dağıttıklarını ama hiçbir tesiri olmadığını kaydeder; Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım I, s. 324-325. Abdulhadi Hairi, Nefes Şîi ulehasının cihad fetvasını desteklemekle birlikte, asıl düşüncelerinin, Irak kamuoyundaki güçlü milliyetçi dalğanın etkisi ile daha çok yabancı işgaline karşı ve Irak'ın bağımsızlığı üzerine odaklandığını ve İran içine yönelik faaliyetlerinin sınırlı olduğunu zikreder, Abdulhadi Hairi, *Shiism and Constitutionalism in Iran*, Leiden: E. J. Brill, 1977, s. 124-126.

çabaları, İran hükümetinin sansürü ve İran'ın içinde bulunduğu anarşik ve harap ortamda daha çok aşiret ve ayrılıkçı-sosyalist hareketlerin revaç bulmasının rolü yadsınamaz.⁷⁵⁵

Daha çok Osmanlı-Alman ittifakına sempati duyan İranlıların oluşturduğu homojen olmayan bir grubun ise milliyetçi tutumları ve bağımsız devlet olma idealleri açısından İran modernleşme tarihine ciddi katkıları olmuştur. Daha çok liberal, ılımlı muhafazakâr ve sosyal demokrat geçmişleri olan Takizâde, Terbiyet, İskenderi, Furuği, Daver, Pirniya, Timurtaş, Tedayun, İsfendiyari, Kesrevi, Afşar gibi çok sayıda devlet adamı ve aydın millî devlet ve Batılılaşma hedefini siyasal ülküye dönüştürmüşlerdir. 1921'den itibaren İran iç siyasetinin önemli bir figürü olan ve hızla siyasal gücü ele geçiren Rıza Han, kendi liderliğinde İran'ı modern bir devlet ve topluma dönüştürme çabasında, Takizâde, Devletabadi, Musaddık, Melik eş-Şura Bahar, Muderris, Pirniya gibi bazı demokrat, sosyalist ve cumhuriyetçi-milliyetçiler hariç, İran aydınlarının önemli bir kısmının desteğini elde etmiş veya Rıza Han milliyetçi devlet adamları ve aydınların modernleşme beklentilerine cevap verdiği müddetçe bu destek sürmüştür.

Türk Millî Mücadelesi, I. Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni güç dengeleri, emperyalist güçlerin sömürge emelleri, Osmanlı Devletini parçalama planları ve bu planları gerçekleştirmek için önerdikleri “Türk Milleti”ni tarih sahnesinden silme anlaşmalarına bağlı millî tepkiden doğmakla birlikte,⁷⁵⁶ bu tepkiyi toplumsal muhayyileye milliyetçi üslupla yerleştiren II. Meşrutiyet dönemine ve bu dönemin modernleşme çabalarına çok şey borçludur. Millî Mücadelenin lider kadrosunun bu dönemin siyasal ikliminde yetiştikleri; anayasal yönetim ve meclis üstünlüğü fikrini içselleştirdikleri ve her şeyden önce, yabancı güçlerin müdahalesi, siyasal ve ekonomik ayrıcalıklarına karşı olarak, bağımsız bir devlete sahip siyasal gücü kullanma ve toplumsal geriliği ortadan kaldırmak için toplumsal-kültürel kurumlaşma ve eğitim yoluyla toplumu dönüştürme arzusunu içten duymaları II. Meşrutiyet döneminin siyasal düşünce mirasıdır.⁷⁵⁷ Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesinde başlayan bölgesel savunma örgütlerinin ortaya çıkışı ve süreç içinde, Mustafa Kemal'in çabası ile, millî bir

⁷⁵⁵ Bayur, genel olarak fetvaların başarısızlığını dört ana olguya dayandırır: Müslüman toplulukların bağımsız olmamaları; sömürgeci güçlerin dinî önderleri çeşitli vaatlerle elde etmiş olmaları; sömürgeci güçlerin karşı fetvalar ve beyannâmeler yayınlatabilmeleri ve Mekke ve Medine yöneticilerinin İngiliz yanlısı tutumu, Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım I, s. 326-333.

⁷⁵⁶ Stanford J. Shaw, “Türk İstiklal Harbi”, Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, Ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt 15, s. 849-893.

⁷⁵⁷ Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyetin Cumhuriyet kadrolarının yetiştiği ve fikirlerinin yeşerdiği bir siyasî laboratuvar olduğunu zikreder, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 2. baskı, İstanbul: Arba, 1996, s. 97 vd.

meclise dönüşmesi hukukî temel, kanun gücü ve millî egemenliğe duyulan inançla ilgilidir. Zaten 1908'den itibaren yasama gücünü sürekli artıran ve millî konularda hassas olan bir meclis kısa aralıklar dışında hep varolmuştur.⁷⁵⁸ En olumsuz şartların hüküm sürdüğü 1920 yılındaki Osmanlı Mebusan Meclisi'nin aldığı "Misak-ı Milli" kararı⁷⁵⁹ eğilim, kararlılık ve hassasiyet noktalarında Milli Mücadelenin sürdürülebilmesine millî bir inanç aşlamıştır. Bir meclis fikri aynı zamanda Millî Mücadelenin hukukî dayanağını oluşturduğu gibi, modern bir devlet için gerekli yasama, yürütme ve yargı gücünü kullanma açısından siyasal modernleşmenin temel yapısını da ortaya çıkarmıştır.⁷⁶⁰ Gerek II. Meşrutiyet meclisleri gerekse Millî Mücadele meclisi tüm olgu ve olayları millî çıkar açısından değerlendirdiği noktada güçlü milliyetçi ve bağımsızlık düşüncesine sahiptir. Aynı zamanda bu meclislerin aldığı kararlar, çıkardığı kanunlar ve uygulamaya koyduğu yönetim anlayışları modern bir devlet ve toplum için gerekli üslup olan laik, milliyetçi ve inkılâpçı bir ruh taşır.

İran'da 1906 Meşrutiyeti ile birlikte ortaya çıkan anayasa ve meclis olgusu, Osmanlı örneğine nazaran, anayasanın sıklıkla suiistimal edilme, yürürlükten kaldırılma tehdidine; meclisinin çoğu zaman kapatılma ve işlevsizleştirilmesine rağmen varolduğu müddetçe yönetenlerin keyfiliğine ve yabancı güçlerin müdahalesine sürekli karşı çıkmış ve ülke çıkarları olduğunda millî tutumunu sergilemiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İran siyasetinin önemli bir unsuru olan Şîî ulemanın meclis içi ve dışı temsilcileri, büyük toprak sahipleri, tüccarlar bile ülke çıkarları söz konusu olduğunda laik aydınlarla aynı safta yer almışlardır.⁷⁶¹ Türk Millî Mücadelesinin de önemli gelişmelerinden olan millî müdafaa örgütlerinin liderlerinin, sivil ve askerî yöneticiler yanında, yerel din adamları ve eşraf olması modern milliyetçi tutumun geleneksel ve

⁷⁵⁸ 22 Temmuz 1912-1 Mayıs 1914 ve 21 Aralık 1918-12 Ocak 1920 tarihleri arası hariç Osmanlı Mebusan Meclisi 18 Mart 1920'ye kadar görevini sürdürmüştür; bu tarihten itibaren güvenlik gerekçesi ile çalışmalarını durdurulmuş ve 11 Nisan 1920'de padişah iradesi ile feshedilmiştir. Ancak resmî feshinden on iki gün sonra İstanbul'un işgali sonrası kaçabilen mebusların katılması ile 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmıştır. Bkz. İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997, s. 12 vd.

⁷⁵⁹ Misak-ı Milli'nin metni ve bir değerlendirmesi için Mesut Aydın, "Yeni Türk Devleti ve Misak-ı Milli", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt 16, s. 57-70.

⁷⁶⁰ Samet Ağaoğlu, TBMM'nin diktatör bir meclis olmakla birlikte yeni bir devletin kuruluşunu gerçekleştirdiğini zikreder, Samet Ağaoğlu, *Kuvva-yı Milliye Ruhü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 11 vd.

⁷⁶¹ Örneğin Amerikalı maliye uzmanı Shuster'in malî denetim ve vergi düzenlemelerine karşı Rusya'nın verdiği notaya tepki gösteren Meclisin kapatılmasına yol açan gelişmeler için Melekzâde, *age.*, Cilt VII, s. 1470 vd.

muhafazakâr kesimler için de önemli ideolojik bir araç olduğunu gösterir.⁷⁶² Anayasal meşruiyet, anayasal kurumların varlığı ve kanunların bağlayıcılığı Osmanlı örneğinde önemli aşama kaydetmiş olmasına rağmen İran örneğinde bunu söylemek zordur. Millî Mücadele boyunca millî devletleşme, halk egemenliği ve II. Meşrutiyetle birlikte önemli gelişme gösteren seküler uygulamaların yarattığı siyasal iklimin millî egemenlik fikrini canlı tutması cumhuriyetin kurumlaşmasını mümkün kılarak⁷⁶³ İran’da iç istikrarsızlık ve dış müdahalelerin uzun soluklu iktidarlara imkân vermemesi, İran aydınlarını ve ulehasının zihnî dönüşümüne önemli etkisi olmuş; Rıza Han’ın da meşrutî bir şahlık rejimi tesis etmesine bu istikrar arayışı ve bağımsızlık düşüncesi ideolojik alt yapı sağlamıştır. 1921’de Rıza Han’ın askerî darbesi ile İran siyasi aktörlerinin bir kısmı (hatta kendisinin bile başlangıçta) siyasî rejim olarak cumhuriyetten yana olmasına rağmen toplumsal iç dinamikler ve yabancı güçlerin telkini rejimin şeklini belirlemiştir.⁷⁶⁴

Gerek Osmanlı/ Türk gerekse İran modernleşmeci- milliyetçi hareketlerinin hem muhalefette hem de iktidarda kongre veya meclis toplamayı önemsemeleri 20. yüzyılın başından itibaren geçirdikleri siyasal dönüşümle ilgili olduğu kadar uğruna uzun

⁷⁶² Millî Mücadelenin lider kadrosunun genel yapısına baktığımızda genellikle İttihat ve Terakki dönemindeki alaylı subayların, Balkan Savaşlarının başarısızlığı ile birlikte, temizlenerek yerlerine modern eğitilmiş subayların ordu içinde üst kademelere getirilmesine ve böylece Osmanlı ordusunun milliyetçi düşünceye sahip subaylardan oluşmasının önü açılmıştır. Saraçoğlu Şükrü, Mahmut Esat, Mahmut Celal (Bayar) gibi az sayıda sivil memurda örgütçü lider kadro içinde aktif görev yapmıştır. Bkz. Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander, 1971, 215-217. Ancak I. Dünya Savaşının kaybedilmesinin sorumlusu olarak görülen İttihatçılara karşı halk tepkisi sonucu askerlerden çok yerel din adamları ve eşraf bir millî mücadele örgütlemek için öne çıkarılmıştır. Ankara, Erzurum, Denizli, Edirne gibi büyük merkezlerdeki Müdafaa-yı Hukukların başında önde gelen müftüler olduğu gibi, Hacı Bektaş Dergahının şeyhi gibi bir çok şeyh de Millî Mücadeleyi desteklemiştir. Erzurum Kongresi sonrası seçilen on kişilik Heyet-i Temsiliye’de bir hoca (Raif Efendi), bir Nakşibendi şeyhi (Fevzi Efendi) ve bir aşiret reisi (Mutki Aşireti reisi Hacı Musa Bey) vardır. Millî Mücadeleye destek veren ve cemiyet, kongre ve meclis çalışmalarında bulunan din adamlarının listesi ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları I, II*, 2. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1999; Sabahattin Selek, İlk Meclisin altmış üyesinin sarıklı olduğunu zikreder, *Anadolu İhtilali*, 5. baskı, İstanbul: Örgün Yayınları, 1981, s. 76-77. Verilen bilgileri ve iç mantığı dikkatli kullanmak şartı ile Bektaşî-Aleviler için Bakı Öz, *Kurtuluş Savaşı’nda Alevî ve Bektaşîler*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997, s. 33 vd.

⁷⁶³ Samet Ağaoğlu, 20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye kanununun en çok “Hakimiyet bila kaydü şart milletindir” maddesinin tartışıldığını ama çoğunlukla lehinde bir hava oluştuğunu zikreder, *age*, s. 55 vd; Atatürk, Cumhuriyetin ilanı arifesindeki meclis tartışmalarında Abdurrahman Şeref Bey’in “Eşkal-i hükümetin taadadına lüzum yok. Hakimiyet bilakaydû şart milletindir; dedikten sonra kime sorarsanız sorunuz, bu, cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama, bu ad, bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin” dediğini ve ciddî bir sorun çıkmadan kabul edildiğini zikreder, *Nutuk*, 14. baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1981, Cilt II, s. 813-814.

⁷⁶⁴ 1908-1923 arası Türk siyasal hayatında meclis yokluğu aralıklarla yaklaşık üç yıldır; İran’da ise 1906-1924 arasında yaklaşık yedi yıldır. Ancak 1906 başlayarak İran aydınlarının “bireysel haklar, basın ve ifade özgürlüğü, seyahat özgürlüğü ve millî egemenlik noktalarında ciddî fikrî ve siyasî aşama kaydettikleri ve bunları koruma ve kullanmada kararlı oldukları üzerine Mansur Ettihadiye, *Meclis va Entihabat: Ez Meşruta Ta Payan-e Kaçariyye*, Tahran: Neşr-e tarih-i İran, 1375 (1997), s. 5 vd.

mücadeleler verdikleri idealleriyle de uyumludur. Gelişmiş örgütlenme şuuru Türk Millî Mücadelesinde mahallî direniş örgütlerini, mandacı arayışları ve liberal yaklaşımlara sahip gruplaşmaları öne çıkardığı gibi bütünleştirici kongre ve meclislerin oluşturulmasına zihnî eğilimler yaratmıştır. İnan'da ise örgütlenme şuuru farklı yönelim kazanmakla birlikte yerelci, sosyalist ve İslâmci hareketleri hızlandırmanın yanında Demokrat, İtidaliyyun, Ahan (Demir) gibi ülke bütünlüğünü ve merkezi otoriteyi öne çıkaran açık-gizli arayışlara da yataklık etmiştir. Hem Türk hem İnan milliyetçi mücadelelerinde ordunun belirleyici rolü ve asker kökenli liderlerin öncülüğü esastır. Her iki ülke ordusunun da ülke imkânları ölçüsünde modernleşmenin yoğun uygulanma alanı olması Mustafa Kemal ve Rıza Hanın şahsında Batılılaşmacı, laik ve milliyetçi duyguları güçlü seslendirenlerin ordu içinden gelmesi şaşırtıcı değildir.

Türk Millî Mücadelesi 1918 yılının sonlarından itibaren Osmanlı Devlet ve ülkesinin kaderini belirleyen uluslar arası havanın olumsuz görüntüsüne karşı bir varolma savaşı olarak biçimlenmiştir. Devleti yönetenlerin teslimiyetçi tutumuna karşın toplumsal dinamiklerin harekete geçmesi millî kurtuluş savaşları açısından ilk geniş katılımı toplumsal başkaldırı olarak görmek gerekir. İyi örgütlenmesi, başarılı sonucu ve uluslar arası hukuk açısından bağımsızlığını kabul ettirmesi dikkat çekici noktalar olarak tarihsel öneme sahiptir. Öyle ki uluslar arası hukuku belirleyen ve kendi inisiyatifleri dışında siyasal bağımsızlığa izin vermeyen emperyalist güçlere varlığını ve bağımsızlığını kabul ettirmesi açısından 20. yüzyılda Batı dışı toplumlarda ilk kurtuluş savaşı örneğidir.⁷⁶⁵ Millî Mücadele uluslar arası güç dengelerinden, emperyalistlerin kendi aralarındaki çekişmeden ve askerî anlamda sömürgeciliğe hazır olmaması⁷⁶⁶ gibi avantajların yanında Türk toplumunun diğer Batı dışı toplumlara göre daha bütünleşmiş, millî duyarlılığı olan geniş bir toplumsal tabanı olması; basın, haberleşme, ulaşım yolları açısından kamuoyu oluşturma ve iletişim imkânlarının bulunması,⁷⁶⁷ örgütlenme ve

⁷⁶⁵ Halil İnalçık, *Doğu Batı-Makaleler-I*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005, s. 332. Sömürge altındaki Doğu ve özellikle tamamı sömürge altındaki İslâm dünyasının tüm dikkatini Millî Mücadeleye verdiği ve emperyalizme karşı verdiği savaşın lideri olarak Mustafa Kemal'in şahsında "kahraman"ını bulduğu üzerine Bilal N. Şimşir, *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 41 vd.

⁷⁶⁶ Yaklaşık İngilizlerin 8.000 askerinin Türkiye topraklarında olduğu dönemde İstanbul'da görevli İngiliz dış işleri görevlilerine göre İtilaf devletlerinin kendi istedikleri şartlarda bir anlaşmayı Osmanlı Devletine kabul ettirebilmek için 325.000 kişilik bir orduya ihtiyaç olduğunu ve savaş yorgunu hiçbir ülkenin (ki bu dönemde (1919) İngiliz egemenliğindeki İrlanda'da isyan patlak vermiştir) bunu gerçekleştiremeyeceği üzerine Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu- Son Üç Yüzyıl- Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, 5. Baskı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1995, s. 399-400.

⁷⁶⁷ Zaferi kazanılmasının hemen ertesinde İstanbul gazetelerinin temsilcileri ile yaptığı bir görüşmede "zaferi nasıl kazandınız?" sorusuna Mustafa Paşanın verdiği yanıt çarpıcıdır: "Telgraf direkleri ile!", Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele*, Ankara: Berkalp Kitabevi, 1944, s. 349.

silahlı mücadele açısından deneyimli lider kadronun varlığı ve her şeyden önemlisi Millî Mücadeleyi varolma–yok olma savaşı olarak algılayan bir psikolojik zihniyetin varlığı da, bu avantajları tamamlayıcıdır. Millî Mücadelenin lider kadrosu içinde Mustafa Kemal gibi bir amaç etrafında birleştirici örgüt deneyimi olan, yönetme becerisine sahip, yoktan askerî birlikler düzenleyebilen ve bunları cepheye sürebilecek psikolojik taktikleri olan dahi bir askerin olağanüstü yetenekleri göz önünde tutulmalıdır.

Millî Mücadelenin Mustafa Kemal liderliğinde biçimlenmesini ve onun eylemlerinin tarih hattında gelişmesini küçümseyen ve onun yerine İttihatçılığı ya da yerel müdafaa örgütlerini öne çıkaran yorumlar olmakla birlikte⁷⁶⁸ Mustafa Kemal hareketinin sunduğu görüntünün millî nosyona yönelik bütünleştirici doğası; onun safında mücadeleye katılanların sivil ve askerî kimliklerine bakıldığında en ciddi girişim ve sonuç alıcı gelişme açısından çok yönlü akılcı içeriğe sahip olması gibi üstün yanları açıkça görülmektedir. Millî Mücadele askerî yönü ile emperyalizm karşıtı milliyetçi-kurtuluşçu bir özelliğe sahip olmanın yanı sıra siyasal meşruiyet sorununun/ krizinin çözümlendiği bir eylem alanına da sahiptir.⁷⁶⁹ Ankara'da gerçekleştirilen hükümet yapısı, önceleri İstanbul'u yönetim merkezi olarak algılayan ve onu ele geçirmekle iktidar olmayı hedefleyen hareketlere karşın, kendini merkezî hükümetin tüm yetkilerini ve işlevlerini yerine getiren bir siyasal güç olarak görmüştür. İran'da I. Dünya Savaşı içinde Rus ve İngiliz müdahalelerinden uzak; Kum, Hemadan ve Kirmanşah'ta kurulan muvakkat-muhacir millî hükümetler oluşturulmasına rağmen iç siyasal yapıdaki bölünmüşlükten (eyalet yöneticilerin keyfiliği, aşiretlerin emperyalist güçlerle işbirliği, yeterli iletişim kanallarının olmaması ve çok yönlü bölgesel farklılıklardan) dolayı başarılı olamamıştır. Bu tür hükümet arayışı modern millî devletleşme sürecinde egemenliğe sahiplenme ve onu korumada yöneten-yönetilen yakınlaşmasına geniş imkânlar sağlar. Zaten Millî Mücadele içindeki siyasal ve askerî gelişmeler Ankara Hükümetine siyasî meşruiyet kazandırdığı gibi millî egemenliğe dayalı rejim sorununa ciddi bir ivme kazandırmıştır.

⁷⁶⁸ Bu tür yorumlara iki örnek vereceğim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Millî Mücadeleyi örgütlediği üzerine Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. baskı, İstanbul: İletişim, 1993, s. 215- 216, 223-225; ayrıca temel tezi bu olan aynı yazarın diğer çalışması *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salıhoğlu, 2. baskı, İstanbul: İletişim, 2003. Mahallî millî müdafaa örgütlerinin gücü ve zengin içeriği için Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul: AFA yayınları, 1992, s. 14 vd.

⁷⁶⁹ Millî mücadele içinde üç ideolojinin yan yana olduğu görülür: Türk Milliyetçiliği, İslâm ve Sosyalizm. Halide Edip Adıvar Büyük Millet Meclisi içinde iki amacın savaş halinde olduğunu zikreder: Batı ve Doğu Mefkuresi için *Türkün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, yty, s. 128-132. Bu dönem TBMM içindeki düşünce akımları ve rejim sorununun çözümlenmesi hakkında daha geniş bilgi için Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara: Birey ve Toplum, 1984; Mizyal Karaçam Şengil, *Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1996; İhsan Güneş, *Birinci TBMM'in Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.

Aynı zamanda Mustafa Kemal'in kanuna dayanma, meclis kararına saygı ve gücü kullanmada uzlaşmacı siyasi tutumu da önemli bir olgudur.

15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e asker çıkarması ile Millî Mücadelenin toplumsal katılım açısından ciddi bir ivme kazandığı görülür. Mahallî kurtuluş çarelerinin yanında mahallî güçleri milli güçlere dönüştürecek karizmatik bir lider arayışı aynı zamanda ortaya çıkmıştır. “Mustafa Kemal” adının Türk toplumunun hafızasında yer edişi nispeten yakın bir zamana (1915) denk gelir. Özellikle Çanakkale Savaşları esnasında Osmanlı basınında İstanbul'u kurtaran “Anafartalar Kahramanı” olarak boy boy resimlerinin ve röportajların yayınlanması haklı bir şöhreti beraberinde getirir. Görev aldığı bütün cephelerde kişisel öngörüsüne dayalı davranışlarının ve inisiyatif kullanmaktan çekinmemesi ordu içinde de saygınlık kazanmasına yol açar. Döneme ait bütün hatıralarda kişiliği konusunda tereddüt varsa da askerî yeteneğine dikkat çekildiği görülür.⁷⁷⁰ Sivas Kongresi'nden Ankara'ya gelişine (Balkan Savaşlarının Hamidiye Kahramanı Rauf Bey'le birlikte) kadar, “Anafartalar Kahramanı” motifinin her türlü iletişim kanalları ile propaganda edilmesi (bilinçli bir tercih gibi görünse de) gerçeği yansıtır⁷⁷¹ ve lider kurgulama yöntemi olarak dikkat çekicidir.

⁷⁷⁰ Falih Rıfık Atay, 1919 başında İstanbul'daki aydınların lider arayışında öne çıkan Mustafa Kemal için genel kanaatleri hakkında şunları zikreder: “İttihatçıların daha Selanik'te vurdukları damga üstündedir: “Haris”dir, hiçbir rütbe ve makama doymaz. İnsanca yaşamayı, eğlenmeyi ve içmeyi sevdiği için o devir anlayışına göre “Sefih”dir. Ve durmadan tenkit ettiği ve İttihatçıların tutumunu beğenmediği için “uzlaşılmaz” bir adamdır.”, *Çankaya*, İstanbul: Bateş, 1984, s. 24; 1932'de Atatürk'ün ilk biyografisini yazan H. C. Armstrong, 1917 yılı içinde şu ifadeyi kullanarak bu durumu özetler: “...bu dik başlı, inatçı ama olağanüstü derecede yetenekli Türk...”, *Bozkurt*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Arba yayınları, 1996, s. 60.

⁷⁷¹ I. Dünya Savaşının bitimine yedi ay kala Ruşen Eşref'in *Yeni Mecmua*'nın Çanakkale Muharebeleri özel sayısında (yıl: 28 Mart 1334/1918, Cilt III, s.130-143), Mustafa Kemal'le yapılan uzun mülakat, Mustafa Kemal Paşa'nın kamuoyuna tekrar hatırlatılmasını sağlamıştır. Yaklaşık bir yıl sonra *Büyük Mecmua*'da (Yıl: 20 Mart 1335/1919, No. 3, s.44) M. Z. imzalı ve “Mustafa Kemal Paşa” başlıklı kısa bir yazıda “Bu hafta üçüncü devri seneviyesine müsadif olan ve fakat bulunduğumuz elim vaziyet saikasıyla tes’idi müyesser olamayan Çanakkale Muharebesi bize birçok muvaffakiyetlerden mada, bir de “Mustafa Kemal” kazandırmıştı. Osmanlı tarihinin en şerefli bir sahifesini işgal edeceğine şüphe olmayan Çanakkale muvaffakiyeti orada çarpışan Türklük ruhunu, Türklük fedakârlığını ispat ettiği gibi, bir de Mustafa Kemal gibi büyük bir kahramana malik olduğumuzu gösterdi. Tarih Çanakkale vakasını kaydederken Mustafa Kemal ve Cevad Paşaların isimlerini de altın harfla yazacaktır. Mustafa Kemal genç, azimkâr, metin bir kumandandır. Çanakkale'de ordu mevid bir vaziyete düştüğü zaman ümidini bozmadı ve imanından aldığı kuvvetle, ordunun da maneviyatını yükseltmiştir. Büyüklerini tanımak mecburiyetinde olan gençlik “Mustafa Kemal” namını da hafızalarına ilave etmeli ve halaskârlarından birinin de o olduğunu unutmamalıdır” diyerek yeni bir hatırlatma yapılmaktadır. Yahya Kemal, yaklaşık iki yıl sonra *İleri* (12 Mart 1337/1921, no.: 1121) gazetesinde Babiali Caddesinden Fatih'e kadar Türk dükkanlarının camlarını başta Namık Kemal ve Mustafa Kemal olmak üzere önde gelen Millî Mücadele önderlerinin ve Ankara'daki Millet Meclisi binasının resimlerinin süslediğini ve “yüzlerine baktığımız zaman kendimizi gördüğümüz millî çehre”lerden sitemle bahseder. Hikmet Bayur, “Mustafa Kemal'in (Çanakale'deki) bu yüksek başarıları ona öyle bir ün kazandırmıştır ki O, 1918'den sonra yurdu kurtarmaya kalktığı vakit her Türk general ve subayı onun bu işi yapabileceğine inanmış ve onun yanına güvenle koşmuştu. Mustafa Kemal, Çanakkale kahramanı olmasaydı millî mücadelede herkese daha az güven verebilir, dolayısı ile daha az yardım ve dayanak bulabilirdi” diyerek Anafartalar'daki kahramanlığının önemine işaret eder, *Türk*

Meclis içi ve dışı tüm tartışmalarda amaca yönelik kararlı tutumu yanında uzlaştırıcılığı, belirleyiciliği ve konuya hakimiyeti liderliğinin pekişmesine yardımcı olmuştur. Elbette Mustafa Kemal'in otoritesi bu dönemde ve sonraki dönemde de mutlak olmamıştır.⁷⁷² Çözümlemeci mantığı ve uzak görüşlülüğü doğal lider haline gelmesine ve bütünleşmeye yardımcı olmuştur. Millî Mücadele'ye katılanların "Kemalistler" ve Mustafa Kemal'in "Mücahid-i Muhterem", "Millî Timsal" diye adlandırılmasının yanında, sonraki dönemlerde görülen "Kemalist İnkılâp", "Atatürk'ün Türkiyesi" gibi yakıştırmaları onun doğal liderliğinin bir uzantısı olarak görmek gerekir.

Millî Mücadele, kurtuluş savaşı ve yeni Türk Devletinin doğuşu olarak, iç içe geçmiş, iki yönlü gelişim çizgisi takip eder. Millî Mücadelenin kurtuluş savaşı uzun bir hazırlık dönemi; düzenli ordu birliklerinin savaş alanında yerini alması ile birlikte savaş dönemi ve nihaî anlaşmanın yapılmasına kadar süren olağanüstü hâl dönemi olarak üç dönem ve dört buçuk yıldan biraz fazla süreyi kapsar. Mücadelenin bitişi ile birlikte Yeni Türk Devleti ciddî siyasal ve askerî problemlerini halletmiş olarak tarih sahnesine çıkar. "Gazi Mustafa Kemal Paşa" olgusu, Yeni Türkiye ile tarihî bir şahsiyet bütünleşmesine yönelir.⁷⁷³ Karizmatik bir lider ve yeni bir devletle birlikte milliyetçi, laik, inkılâpçı çağdaşlaşma adımları için uygun bir ortam hazır hâle gelmiştir.

İran'da durum biraz farklı gelişir. 1909'da Meşrutiyet tekrar ilan edildiğinde siyasi güç genç Ahmed Şah'ın (1909-1925) naibi Nasır ül-Mülk ile yeni hükümeti kuran Sipahdar Tünekebunî ve Bahtiyarî aşiretinin reisi Serdar Esad'ın elindedir. Meşrutiyetçi güçlerin işbirliği ikinci meclisin açılması ile birlikte sona ermiş; yeni mecliste Tahran'ın

İnkılâbî Tarihi, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, Cilt III, Kısım II, s. 395. Sabahattin Selek, Çanakkale zaferi ile, önceleri dar bir asker çevresinde bilinen Mustafa Kemal'in birdenbire geniş çevrelerin dikkatini çektiği ve Osmanlı Ordusunun birinci sınıf Ordu kumandanları arasında yerini aldığını belirtir, *age.*, s. 138-139. Selek, "1919 Türkiyesinde Rauf Beyin, şöhret ve itibarı, Mustafa Kemal Paşa'nın isminden ve rütbesinden ağır bastıyordu. Balkan Harbinin Hamidiye Kahramanı, I. Dünya Savaşının Çanakkale kahramanından çok övülmüş ve millete duyurulmuştu... Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde bir aya yakın bir zaman Bahriye Nazırlığı yapan Rauf Bey, Anadoluya sabık nazır olarak gelmişti..." derken onun başlangıçta daha çok ciddiye alındığını zikreder, aynı eser, s. 143-144.

⁷⁷² Örneğin Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretini bitirirken Atatürk'ü İran'a davet eder ancak Atatürk'ün bu davete cevap vermekte tereddüt etmesinin nedeni olarak anayasa gereği cumhurbaşkanının ülkeden dışarıya çıkma yetkisi olmaması gösterilir. General Cihanbanu'dan aktaran Meliha Anbarcıoğlu, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan İnkılâplar", *Doğu Dilleri*, Cilt III, Sayı 4 (1983), s. 31.

⁷⁷³ 1923 sonrası Türkiye üzerine söz söyleyen yabancıların özenle kullandıkları "Atatürk'ün Türkiyesi" yakıştırmaları, bu şahsiyet-nesne bütünleşmesinin bilinçaltı yansımasıdır. Örneğin Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre önce yayınlanan *Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi*, (Ankara: Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, 1938) adlı derlemenin giriş yazısında "Atatürksüz Türk milleti ve İnkılâbını tasavvura imkan yoktur" (s.7) denildiği gibi derlenen birçok yazının başlığı ya "Mustafa Kemal Türkiyesi" ya da "Atatürk Türkiyesi"dir. Bir başka örnek olarak Mustafa Yılmaz'ın *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi* (Ankara: Phoenix, 2002) adlı kitap başlığından -ki bilinçli bir tercih olmalı- İngiliz basınında da benzer algılama görülür.

üstünlüğü sona ermekle birlikte eyaletlerden gelen üyelerin çoğunluğunun muhafazakârlardan oluşması ve yeniden siyasal parti olarak Fırka-yı İtidaliyyun ve Fırka-yı Demokrat'ın ortaya çıkışı meclis içi ve dışı tartışmaları alevlendirmiştir. Bazı Ermeni Taşnakçı aydınların fikrî katkısı ile siyasal bir program oluşturan Demokrat Partinin din-devlet ayrımını önermesi, bölgesel ve aşiret özerkliğine karşı İran'ın üniter birliğini savunan görüşleri ile gelecek milliyetçi ve laik zihni oluşuma zemin hazırlamıştır.⁷⁷⁴ Baş yazarlığını genç bir aydın olan Mehmet Emin Resulzâde'in yaptığı *İran Nov* gazetesini yayınlamışlardır.⁷⁷⁵ Özellikle genç ve radikal aydınların destek verdiği Demokrat Parti ikinci meclise az sayıda temsilci göndermiştir.⁷⁷⁶ Belli bir programı olmayan; ulema, toprak sahipleri, tüccarlar ve hanedan mensuplarından oluşan Mutedil Partisi ise tüm çabasını Demokrat Partiye ve temsilcilerine muhalefetle biçimlendirmiştir.⁷⁷⁷ Mutedil Parti ile Demokrat Parti arasındaki meclis içi mücadele Mutedillerin en büyük destekçisi ve önde gelen müctehidlerden Bihbehânî'nin 1910 Temmuzunda bir suikasta kurban gitmesi ile meclis dışına sıçramış; Demokrat yanlısı basın susturulmuş ve diğer silahlı encümenlere karşı bir sindirme hareketi başlamıştır.⁷⁷⁸ Özellikle Osmanlı Irak'ındaki Necef ulemasının aleyhte yayınladığı fetva üzerine Demokratların lideri Takizâde ülkeyi terk etmiş;⁷⁷⁹ İstanbul'a gelmiş; kısa bir süre sonra Avrupa'ya gitmiş ve Rıza Şah döneminde ülkeye dönene kadar Amerika ve çeşitli Avrupa ülkelerinde bulunmuştur.⁷⁸⁰ Çeşitli grupların siyasal gücü ele geçirme ve meclise hakim olma çabaları aynı zamanda sürerken istifa eden Sipahdar hükümetinin yerine

⁷⁷⁴ Ermeni aydınlarının katkısı ve programı için Afary, *age.*, s. 267 vd.

⁷⁷⁵ Resulzâde ve *İran Nov* hakkında daha fazla için Hüseyin Abadyan, *Resulzâde, Fırka-ye Demokrat va Tehavülât-e Muasır İran*, Tahran: Müessese-ye Mutalaat Tarih-e Muasır İran, 1376 (1997); Resulzâde'nin siyasî görüşleri için Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi*, s. 155 vd.

⁷⁷⁶ Şartlara ve çıkarılara göre tavır alan temsilcilerin tam bir gruplaşmalarını tespit etmek zordur. Birçok çalışmanın kullandığı temel kaynak Bahar'ın İran siyasî tarihi üzerine yazdığı hatıra-tarih çalışmasıdır. Bahar'a göre ikinci meclisin siyasî eğilimleri şöyledir: Demokratlar 28; dinî grupların ve diğer esnaf, tüccar ve yönetici grupları içeren İtidaliler 36; aşiret, gayrimüslim cemaat ve sair meslek gruplarını içine alan Muhtelif 24; İttifak ve Terakki 4; liberal 3 ve tarafsız 7'dir. Bahar, *age.*, Cilt I, s. 9. Bir başka kaynağa göre yaklaşık 136 üyeli mecliste Demokrat yanlısı veya eğilimlilerin toplamı 29; Mutedillerinki ise 48'dir. Çeşitli eğilimlerden 25; Tarafsız 7; Liberal 3; İttifak ve Terakki yanlısı 3'tür. Ancak Demokratların gerçek sayısı 23 ve Mutedillerinki ise 45 civarındadır. Bu bilgilerin elde edildiği meclisin temsilci listesi ve siyasi profili için *Mohsesir-e Tarih-e Meclis-i Millî İran*, Berlin Çaphane-yi Kave, 1337 (1918/1919), s. 51 vd.

⁷⁷⁷ Bahar, Cilt I, s.10; Afary, *age.*, s. 271 vd.

⁷⁷⁸ Melekzâde, *age.*, Cilt VI, 1285 vd; Ademiyet, *Fikr-i Demokrasi*, s. 148 vd; Afary, s. 290 vd.

⁷⁷⁹ Bahar, Cilt I, s.11; Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s. 135 vd.

⁷⁸⁰ Takizâde hatıralarında kendisi hakkında asılsız yayımlar yapanlardan birinin İstanbul'daki Şems gazetesi olduğunu zikreder. 10 Mayıs 1910'da İran Nov'un hükümetçe kapatılması üzerine kendisinden önce İstanbul'a gelmiş olan Resulzâde ile bir müddet aynı evi paylaşırlar. İstanbul'dan ayrılmadan az önce İran'a giden Amerikalı ekonomi uzmanı Morgan Shuster'le görüşür. Tahminen 1911 Martının sonuna doğru Paris'e gider. Seyyid Hasan Takizâde, *Zendegi-ye Tufani*, Yay. Haz. İrec Afşar, 2. baskı, Tahran: İntişarat-e İلمي, 1372 (1993), s. 155, 169-170.

1910 Temmuzunda Mustafî ül-Memalik, Demokratların desteğiyle hükümet kurmuş ve gruplar arası mücadeleyi bitirmek için geniş bir uzlaştırma hareketine girişmiş; Tebriz direnişinin önde gelen simaları olan Settar ve Bağır Hanların da içinde bulunduğu silahlı grupları dağıtmış ve 1910 yılı içinde Meclisin tüm kontrolünü ele geçirmiştir.⁷⁸¹ Ancak kısa süre sonra İngiliz ve Rusların yanı sıra Şah naibi Nasır'ül mülk ile Mutedillerin desteğini alan Sipahdar 1911 Şubatında yeni hükümeti kurmuşsa da Tahran'daki hükümet kurumlarında ve meclis içi ve dışı güç savaşları sürerken, Horasan'da Türkmenler, Azerbaycan'da Şahsevenler, Luristan'da Kürtlerin isyan, yağma ve vergi vermeme gibi eylemlerinin yanı sıra merkezî hükümet içinde artan Bahtiyarî egemenliğine karşı Arap, Hamse, Kaşkay aşiretlerinin ittifakı ile eyalet yöneticileri ve diğer aşiretlerin İngiliz ve Ruslarla girdiği diğer ittifaklar ülke içinde anarşik bir ortam yaratmıştır.⁷⁸² Tüm bunlara rağmen gerek 1907 İngiliz-Rus anlaşmasına dayalı çıkarlarını gözetmek için gerekse Shuster'in malî reformlarından duyulan rahatsızlık sonucu yabancı güçlerin müdahalesine maruz kalan Meclis, Rus ultiatomuna karşı milliyetçi bir tavırla red oyu vermiş; Meclisi desteklemek için Necef ulemasının ve Avrupa'daki milliyetçi grupların telkinleri ile boykotlar ve gösteriler yapılmıştır.⁷⁸³ Türk Millî Mücadelesinin de önemli parolası olan, "Ya İstiklal Ya Ölüm" bu gösterilerin de önemli bir sloganı olmuştur.⁷⁸⁴ İngilizlerin ve Rusların baskısı ile hükümet iki yıl açık kalan meclisi kapatmıştır (24 Aralık 1911). Üç yıl kapalı kalan meclis 1914'de tekrar açılmasına ve Demokrat ağırlığına rağmen savaşın başlaması ile gerekli reform çalışmaları yapma imkânı bulamamıştır. Rus yanlısı Belçikalılar hariç yabancı danışmanların ülkeyi terk etmesine rağmen Rus ve İngiliz işgalleri sürmüştü; bu ülkelerin askerî güçleri savaş boyunca İran'ın kontrolünü elinde tutmuş; Ruslar 1917'den itibaren çekilmişler; İngilizler ise Rıza Han'ın siyasî gücü eline geçirdiği 1923 yılına kadar ülke içinde ve etkin konumda kalmışlardır.

1914'de üçüncü defa meclis açılmasına ve bu meclis üyelerinin çoğunluğu Demokrat eğilimli olmasına rağmen, herhangi bir reform çabası içine girmemeleri ve İngiliz ve Rus çıkarlarına karşı tavır alamamalarından dolayı İran halkı arasında Alman-Osmanlı yanlısı bir hava oluşmuştur.⁷⁸⁵ İran milliyetçi aydınları arasında 1907'den sonra artan Alman

⁷⁸¹ Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt III, s. 137 vd.; Afary, *age.*, s. 298 vd.

⁷⁸² Abrahamian, *age.*, s. 108.

⁷⁸³ Yurt içi ve yurt dışı eylemler için Melezkâde, *age.*, Cilt VII, s. 1453 vd; Browne, *The Press and Poetry of Modern Iran*, s. 333 vd.

⁷⁸⁴ Abrahamian, *age.*, s. 109.

⁷⁸⁵ Bahar, *age.*, Cilt I, s.13-14.

sempatisinin yanında ülke içinde asayişin sağlamasını, ticarî amaçlı güvenli ulaşım ve vergi toplamayı temin amacıyla 1910 yılından itibaren ikinci meclisin en önemli girişimlerinden olan Jandarma birliklerinin oluşturulmasının milliyetçi ve bağımsızlıkçı düşüncenin gelişimine önemli etkileri olmuştur. Rusların telkinleri ile⁷⁸⁶ 1911 yılı içinde ilk nüveleri oluşturulan Jandarma birlikleri, tarafsız ülke İsveç vatandaşı subayların yönetiminde, disiplinli ve başarılı çalışmaları ile (bazı bölgelerde halkın ciddi hoşnutsuzlukları olmakla birlikte) kamuoyunun da beğenisini kazanmıştır.⁷⁸⁷ Makedonya'da çıkan karışıklıklar üzerine oluşturulan uluslar arası jandarma birliği ve bu birlikte bulunan İngiliz, Alman, Fransız, Rus ve İtalyan subaylarla yakın mesaiide bulunan III. Ordunun Osmanlı subayları, kendi olumsuz hayat şartlarının yanında, ülkeleri hakkında gerçek bilgileri ve yeni fikirler öğrendiklerine dair⁷⁸⁸ benzer bir gelişme de İsveçli subayların yanında görev alan ve Pusyan, Kayhan, Lahuti, Seyyah, Cihanbanu gibi İranlı subaylar,⁷⁸⁹ İsveçlilerin milliyetçilik, cumhuriyetçilik, halkçılık gibi Batılı düşüncelerinin telkinleri sonucu, İran'ın bağımsızlığı ve bir cumhuriyet ilân edilmesi yönünde ciddi bir fikri gelişim göstermişlerdir.⁷⁹⁰ Jandarma idaresinde İranlı subayların çoğunlukta olması ve halka karşı veya herhangi bir ayaklanmaya karşı kullanılmamış olması da halk katında saygınlık kazanmalarında, sosyal taban bulmalarında ve desteklerini almada önemli bir unsur olmuştur.⁷⁹¹ Alman sempatisini İsveçli subayların hakim olduğu Jandarma içinde Demokratların propagandaları da etkili

⁷⁸⁶ İngilizlerin başlangıcından itibaren Jandarmanın aleyhinde olduğu üzerine Cyrus Ghani, *Iran and Rise of Reza Shah- From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, London/ New York: I. B. Tauris Publishers, 1998, s. 15.

⁷⁸⁷ Jandarmanın kuruluşu ve gücü için Melekzâde, *age.*, Cilt VI, s. 1375 vd.

⁷⁸⁸ Ramsaur, *age.*, s. 147-148.

⁷⁸⁹ Bu subayların bir kısmı ülke içinde eğitim alırken büyük çoğunluğu yurt dışında eğitim almışlardır. Stockholm, Paris, Tiflis, St. Petersburg'un yanı sıra İstanbul'da eğitim görenler de vardır. Cronin, jandarma subay adayları arasında İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'ye gitmenin en büyük hedef olduğunu belirtir, Cronin, *age.*, s. 28. Daha sonraları İran ordu içinde ve siyasette önemli görevler üstlenen Salar-ı Nizam Sadık Han Kupal, Kazım Han Seyyah ve General Prens Hasan Arfa bunların önde gelenlerinin bir kaçı olarak zikredilebilir. Sadık Han Kupal 1916-1918 yılları arasında İstanbul'da sürgün yaşamış; 1922'de Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması üzerine tebrik amaçlı resmî görevle Ankara'ya gelmiş; Atatürk'e Rıza Han'ın hediyesi kılıç ve Kur'an hediye etmiş; Ankara'da iken askerî ateşe olarak atanmış ve 1924'te İran'a dönmüştür. Sadık Han Kupal 1934'deki Rıza Şah'ın Türkiye seyahatine, 1938'de Atatürk'ün cenaze törenine de katılmıştır. Türk- İran ilişkilerine katkılarında dolayı Türk Hükümetince kendisine *Gelibolu Yıldızı* askerî nişanı verilmiştir. Hasan Arfa ise 1934'deki Rıza Şah'ın Türkiye seyahatine ve 1938'deki Atatürk'ün cenaze törenine katılmış; 1958-1961 yılları arasında İran'ın Ankara büyükelçiliğinde bulunmuştur. Cronin, *age.*, 247-249.

⁷⁹⁰ İsmi açıklanmayan bir İranlı tarafından yazılıp Türkçeye tercüme edilmiş ve propaganda maksatlı olarak İstanbul'da yayınlanmış olan bir risalede Alman eğilimli İsveçli subayların İran'ın bağımsızlığı; hür olması ve "İran İranlılarıdır" yönünde bir amacı takip ettiklerinden dolayı İngilizlerin şüphesine ve tepkisine neden oldukları zikredilir. Jandarma Birliklerinin savaşın başında Alman silahları ile donanımlı oldukları hakkında da bilgi mevcuttur. *İran ve Avrupa Muharebesi*, İstanbul: Şems Matbaası, 1333 (1915), s. 20-22.

⁷⁹¹ Hasan Arfa, kendisinin Jandarmaya katılma nedeni olarak onun milli bir ordu/güç olduğunu söyler, Hasan Arfa, *Under Five Shahs*, Edinburgh: R& R Ltd, 1964, s.89.

olmuş; sıkı bir işbirliği doğmuştur. Şiraz, Meşhed, İsfahan, Kazvin, Kaşan, Kirman ve Kirmanşah gibi belli başlı İran şehirlerinde iyi silahlanmış Jandarma birliklerinin varlığı Jandarma, Demokrat ve Osmanlı-Alman işbirliğinin ve Rus-İngiliz karşı tepkisinin ortaya çıkışına yol açan ana siyasî gelişmelerdir ve savaş sonuna kadar İran içindeki gelişmelerin ana belirleyicisi olmuştur.

I. Dünya Savaş patlak verdiğinde yaklaşık on iki bin civarında⁷⁹² ve iyi donanımlı bir askerî güç olan Jandarma, İsveçli subaylarının hükümetlerince geri çağırılması,⁷⁹³ masraflarının karşılanmasına yaşanan sıkıntı ve hızla politize olması gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Jöntürk muhalefetinin askerî okullarda örgütlenmeye öncelik vermesinin ve amaçlarının yankı bulmasının bir benzeri olarak Demokrat propagandanın önemli bir hedefi olan Jandarma ve onun eğitim kurumları İran milliyetçiliğinin ve bağımsızlık fikrinin filizlendiği verimli kurumlardan biridir. Ülke içinde federalizmden üniterliğe, sosyal demokrasiden komünizme, kültürel milliyetçilikten ırkçı tutuma kadar çok renkli tonları olan Demokratların üçüncü bir güç olarak Almanya'ya yönelmeleri Jandarma içinde ciddi bir yankı bulmuştur. Ancak Osmanlı Devletinin Almanya'nın yanında savaşa girmesi ile tarihi Osmanlı-İran problemleri İran milliyetçileri arasında tereddüt oluşturmuş ve savaş dönemi boyunca Almanların yükümlülüklerini yerine getirememesinin yanında bu tereddüt, ilişkilerin kırılğan yapısında önemli bir unsur olarak kalmıştır. 1915 yılının ikinci yarısından itibaren dışarıda, Berlin'de liderliğini Takizâde'nin, İstanbul'da Mehmet Tevfik'in, Bağdat'ta Cemalzâde'nin yaptığı, eşgüdümlü olarak çalışan, **Komite-yi Milliyyun-e İran** ile artan Alman propagandası⁷⁹⁴ ve içeride Alman ajanları Zugmayer, Griesinger ve Vasmuss'un çabaları⁷⁹⁵ sonucu ülkenin çeşitli yerlerinde ve Muhammed Taki Han Pusyan, Ali Kuli Han Pusyan, Muhammed Hüseyin Han Cihanbanu, Mesud Han Kayhan gibi Jandarma subaylarının desteklediği, Türk Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetlerine benzer, **Komite-yi Hafizin-i**

⁷⁹² Melekzâde sayısının 15 bin olduğunu ve çoğunlukla Demokrat yanlısı İranlılardan oluştuğunu zikreder, *age*, Cilt VI, s. 1376.

⁷⁹³ İsveçli subayların dönüşleri zaman içinde olmuş; en son kalanlar 1924'te ülkelerine dönmüşlerdir. Ghani, *age.*, s. 15.

⁷⁹⁴ Almanların desteği ile Berlin'de Takizâde, 1916-1922 yılları arasında İran milliyetçiliğini kültür, dil ve tarih temelinde yoğun biçimde savunan *Kave* dergisini yayınlamıştır. *Kave* dergisi ilk yayınlandığında daha çok İran'a yönelik Alman propagandasının bir aracı olmasına rağmen savaş sonrası dönemde yayın politikası daha çok kültürel konulara ve İran'ın millî bir devlet olarak varlığı üzerine yoğunlaşmıştır. Berlin'de İranlıların faaliyetleri ve *Kave* dergisi hakkında daha fazla bilgi için Cemşit Behnam, *Berlinha-Endişemendan-e İrani der Berlin (1915-1930)*, Tahran: Ferzan, 1379 (2000).

⁷⁹⁵ Alman propagandası ve bu çabalar için Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, İstanbul: Sabah Yayınları, 1995.

İstiklâl-i Memleket-i İran (Münşizâde'nin **Komite-yi Mücazat** (Cezalandırma)⁷⁹⁶ ve Gilan bölgesinde **Komite-yi İttihad-ı İslâm** hariç) adı altında çeşitli milliyetçi-savunmacı örgütler teşekkül etmiştir.⁷⁹⁷ İran kamuoyundaki İran'ın bağımsızlığı düşüncesinin gelişmesine paralel olarak İngiliz ve Rus baskısından kurtulmak için başkent Tahran dışında hükümet kurma arzusu belirlemiştir. Önde gelen Jandarma subaylarının desteklediği ve teşvik ettiği bu arzuya bağlı olarak içlerinde İtidal ve Demokrat eğilimli olan Mirza Süleyman İskenderî, Muhammed Musavat, Seyyid Hasan Müderris, Mirza Muhammed Sadık Tabatabaî gibi bazı Meclis üyeleri ve devlet görevlileri, Avusturya, Almanya ve Osmanlı elçilik görevlileri de bunlara katılarak, Kum'a göç etmiş ve orada liderliğini Demokratların yaptığı **Komite-yi Difai-yi Millî** adı altında örgütlenmiş bulunan milli müdafaa örgütüne dayanarak **Devlet-e Muvakkat-e Muhacer** adı altında geçici bir muhaceret hükümeti kurmaya çalışmışlardır. Kurulan muhaceret hükümeti, Millî Mücadelede Ankara hükümetinin görünüşte İstanbul'da esir olan halife-padişahı kurtarma hedefine benzer biçimde, Şaha ve Tahran hükümetine karşı olmadığını iddia etmiş; İtilaf devletlerinin elinde esir olan Şah ve hükümeti kurtarma kararında olduğunu açıklamıştır. İran'ın kutsal kentlerinden olan Kum'da yerel din adamlarının desteğini alan muhaceret hükümeti ülke içine çeşitli temsilciler göndermiş ve destek aramıştır. En ciddî destek Şiraz'dan gelmiş; önde gelen bir jandarma komutanı olan Ali Kuli Pusyan'ın girişimleri ve yerel Demokratların katılımı ile Komite-yi Difai-yi Millî teşkilatlanmıştır. Ayrıca Pusyan, İstanbul'un işgali üzerine Millî Mücadele güçlerinin Anadolu'daki İngiliz görevlileri tutukladığı gibi, Şiraz'daki İngiliz kurumlarına el koymuş ve İngilizleri tutuklamıştır. Benzer küçük-büyük birçok yerleşim yerlerinde aynı yol izlenmiş; açıkça bir isyan hareketi Hemadan, Kirmanşah, Sultanabad, İsfahan, Yezd ve Kirman'da kendini göstermiştir. Tüm bu milliyetçi gelişmelere karşılık olarak İngilizler, I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı ülkesinde Rusların Ermenileri ve İngilizlerin Arapları kışkırttığı gibi, yanlarına çektikleri Bahityari, Arap, Hamse aşiretlerini silahlandırmışlar; Kavam ül- Mülk (Hamse aşiretinin reisi), Savlet ed-Devle gibi yerel yöneticileri desteklemişler ve bunun yanı sıra İngiliz subayların yönetiminde

⁷⁹⁶ 1916 Eylül'ünde İbrahim Han Münşizâde, Ebulfethzâde ve Meşktelmamalik tarafından, gizli ve silahlı bir örgüt olarak kurulan *Komite-yi Mücazat* o dönemde İran içinde birçok İngiliz yanlısı önemli kişiye karşı suikastlar düzenlemiş; Hüseyin Han Lale ve İhsanullah Han gibi önde gelen fedailerini uzun süre İngilizleri uğraştırmış; Komitenin bazı üyeleri hükümet ve İngilizlerce yakalanmış, ağır cezalara çarptırılmıştır. İhsanullah Han Gilan'daki Cengeli lideri Küçük Han yanında sonraları mücadelesine devam etmiştir. Az sayıda üyesi olmasına rağmen korkulan bir örgüt olmuştur. Muvarek ed-Devle Sipehr, *İran der Ceng-e Buzurg (1914-1918)*, 2. Çap, Tahran: İntişarat-e Edib, 1362 (1983) s. 416 vd.

⁷⁹⁷ Cronin, s. 37.

yerel askerî güç olan Güney İran Birliklerini kurmuşlardır (1916).⁷⁹⁸ Rusların tehdidi ve Kum'u işgal etmesi ile muhaceret hükümeti önce Hemadan'a çekilmiş; ancak Rus ilerleyişi karşısında burayı da boşaltmak zorunda kalmış ve Osmanlı-Alman yanlısı Kürt aşiretlerinin hakim olduğu Kirmanşah'a çekilerek burada yeni bir muhaceret hükümeti, Alman ve Osmanlı desteği ile teşekkül etmiştir.⁷⁹⁹ Kirmanşah'taki hükümet, Huzistan, Luristan ve Buricerdi eyaletlerinin genel valisi Rıza Kuli Mafi Nizam es-Saltana (1867-1924)⁸⁰⁰ başkanlığında 1915-1917 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Ancak Alman-Osmanlı planlarına göre Rus ilerleyişini yavaşlatmak amacı için asker ve malzeme olarak güçlendirilmesi düşünülen Mafi'nin başkanlığındaki hükümet ve millî ordu, iç çekişmeler, Alman ve Osmanlı görevlileri arasındaki rekabet ve yetersiz Osmanlı-Alman desteğinden dolayı, gerekli başarıyı gösterememiş; Osmanlı-İran sınırına ve Osmanlı topraklarına yakın en son yerleşim yeri olan Kasr-ı Şirine çekilmiş;⁸⁰¹ moral çöküntü ve Almanların hasmane tutumu yüzünden dağılma noktasına gelmiştir. Bir taraftan Rus ilerleyişi ve diğer taraftan İngilizlerin Kirmanşah önlerine gelmesi üzerine Mafi ve milliyetçi grup, Osmanlılar tarafından 1916 Mayıs'ında geçici olarak Bağdat'a yerleştirilmiştir. 1916 yılında Osmanlı ordularının Rusları geri püskürtmesi ve 14 bin kişilik bir İngiliz ordusunun Osmanlı ordusuna Kut'ülammerra'da esir edilmesi üzerine Kirmanşah'ta tutunamayan İngilizlerin çekilmesi ile birlikte Mafi ve milliyetçi grup, Osmanlı desteği ile Kirmanşah'ta tekrar millî hükümetlerini kurmuşlarsa da İngilizlerin tekrar karşı ilerlemesi üzerine 1917 yılının başında yine Irak'a çekilmiştir. Benzer gelişmeler diğer yerlerde de olmuş; önde gelen subay ve siyasinin birkaçı Osmanlı ülkesi üzerinden Almanya'ya gitmelerine rağmen Kerkük ve Musul'a sığınan çok sayıda İranlı asker ve aydın İstanbul'a gelmiştir. Rıza Han'ın 1921'deki askerî darbesinde çok önemli

⁷⁹⁸ Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım III, s. 123-128

⁷⁹⁹ Bu dönemde İran'da Osmanlı elçisi olan Asım Bey, müsteşarı Sefa Bey ve askerî ateşe olan Fevzi Bey İran'daki milliyetçi hareketlerle yakın ilişki içinde olmuştur. Olaylara yakından şahit olmalarına rağmen resmî yazışmaların dışında herhangi bir hatıra bırakmadıklarından Osmanlı-İran milliyetçileri arasındaki ilişkinin boyutları hakkındaki bilgimiz sınırlıdır. Osmanlı grubu tarafında en yetkili kişi olan Rauf Bey I. Dünya Savaşı ile ilgili anılarında böyle bir hükümetten bahsetmediği gibi İranlı ve Almanlardan hiçbirinin ismini vermemektedir. Güney-Batı İran'ın bu bölgesini askerî olarak elinde tuttuğunu ve asayiş ve güvenliği sağlayıp bir yönetim kurduğunu; hatta vergi toplayıp İranlı yöneticilere verdiğini zikreder. "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt I, Sayı 1 (1962), s. 19.

⁸⁰⁰ Mafi, 1917 yılı sonlarında geldiği İstanbul'da Osmanlı hükümetinin sağladığı imkânlarla yaşar. 1920'de İran'a geri dönerse de politik hayatın içinde olmaz. 1924'de ölür. Bamdad, *age.*, Cilt II, s. 31-34.

⁸⁰¹ Kasr-ı Şirin'e sığınan İranlı milliyetçilerin kendi aralarında yeni bir örgütlenmeye gittiğini ve aralarındaki farklı görüşleri bir yana bırakarak İran'ın düşmandan kurtulmasından altı ay sonraya kadar sürecek bir anlaşma yaptıkları görülür. Ulema grubunun lideri Müderris, Demokratların lideri Süleyman Mirza'nın içinde bulunduğu ve başkanlığını İtaliyanların lideri olan Tabatabai'nin yaptığı *Müdafaai Vatan Cemiyeti* Almanlardan çok Osmanlı yanlısıdır. Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım III, s. 158. Ayrıca Kasr-ı Şirin'deki İranlıların durumu için Devletabadi, *age.*, Cilt III, s. 346-356.

rol üstlenecek olan Kazım Han Seyyah gibi subayların birçoğu da Osmanlı ordusuna katılmıştır.⁸⁰²

Muhaceret Hükümeti ve silahlı birliklerinin verdiği mücadele başarısızlıkla sonuçlanmış olmakla birlikte milliyetçi amaç ve millî bağımsızlık için kurulan yerel direniş örgütleri ve geçici hükümet modeli, 1915-1917 yılları arasında Doğu Cephesinde görev alan Osmanlı ordusundaki subayların ve Teşkilat-ı Mahsusacıların gözünden kaçmış olmaz. Millî Mücadelenin başta Mustafa Kemal olmak üzere İsmet Paşa, Ali Fuat Paşa, Rauf Bey, Hüsrev Bey (Gerde), Kazım Bey (Özalp), Ahmet İzzet Paşa, Ali İhsan Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Kazım Karabekir gibi önde gelenlerin bir çoğu bu sırada bu bölgede görevli bulunmaktadır. Edindikleri gözlem ve deneyimlerin Millî Mücadele döneminde onların tutum ve eylemlerine ciddi bir birikim kazandırdığı düşünülebilir. Tersine bir durum da İran milliyetçilerinin Millî Mücadele hareketini hayranlıkla ve ilgiyle izledikleri muhakkaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanma biçimi, Mustafa Kemal ve çevresi hariç, birçok üyesinin düşüncesine göre başlangıçta geçici olarak düşünüldüğü göz önüne alınırsa İran'daki Muvakkat hükümetlerin esin kaynağı olduğu düşünülebilir.⁸⁰³

⁸⁰² Ana hatları ile özetlenmiş olan bu dönemin olayları (İran'a yönelik Alman ve Osmanlı politikaları; Rus ve İngiliz tutumları; Nizam es-Saltana'nın oynadığı rol ve jandarma) hakkında daha geniş bilgi için Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım III, s. 131-180. Mirza Süleyman İskenderi İngilizlerce esir edilip Hindistan'a sürgün edilirken Muhammed Taki Han Pusyan ve Habibullah Han Şeybani, Seyyid Hasan Kazazi, Mirza Ali Han Ferzin, Süleyman Han Mikoda, Haydar Han Amuoğlu gibiler Almanya'ya gitmişlerdir. İstanbul'a gelenler arasında tüm önde gelen siyasî figürleri görmek mümkündür; başta İtaliyyunların önde gelen lider ve sözcüleri Muhammed Sadık Tabatabai ve Seyyid Hasan Müderris, Nizameddin Hikmet olmak üzere Jandarma subayları ve aydınlar Kazım Han Seyyah, Ahmed Han Ahgar, Salar-ı Nizam Sadık Han Kupal, Azizallah Han Zarghami, Mehdi Kuli Han Tacbaşı, Abu'l Kasım Han Lahuti, Mirzade İşki, Arif Kazvini gibi İran ordusunda, siyasetinde, edebiyatında ve tarihinde yeri olan çok değerli şahsiyetler İstanbul fikir hayatına farklı bir canlılık getirmiş; İşki, Kazvini ve Lahuti Türk edebî gelişmesinden etkilendikleri şiirleri ve ayrıca Lahuti 6 sayı çıkardığı (Haziran- Temmuz 1921) Fransızca-Farsça olan *Pars* gazetesi ile İran edebiyat tarihinde yer almışlardır. Filozof Rıza Tevfik gibi Osmanlı yazarlarının da katkıda bulunduğu derginin üçüncü sayısından itibaren Fransız edebî çevrelerinde ilgiyle karşılaşılan Pars'a başta Andre Gide olmak üzere birkaç Fransız yazar da katkıda bulunmuştur. Cronin, s. 40-49, 245-251; Muhammed Emin Rihayi, Kazvini'nin (1882-1933) Osmanlı basınındaki bazı tartışmalara da katıldığını belirtir, Rihayi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, İstanbul: İnsan, 1995, s. 268-269; Kazvini'nin, 1924'te Rızazade Şafak'ın önsözü ile basılan, Divan'ı, Türk milletini rencide eden yazı ve şiirler olduğu için Türkiye Hükümetince toplatılmasına ve girişinin yasaklanması için karar alınmıştır. *B.C.A. Bakanlar Kurulu Kararları Fonu, 030.18.01.01. 016. 72..5 /23 Teşrinisani 1341 (23 Kasım 1925)*. İstanbul'a gelen İranlı muhacirlerin Maltepe kışlasına yerleştirilmesi ve Lahuti, Pars mecmuası için Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 32-37; 209-211; ayrıca İşki, Kazvini ve Lahuti için Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İletişim yayımları, 1999, s. 221-239.

⁸⁰³ Birçok üyenin aksine Mustafa Kemal'in kalıcı bir hükümet olarak düşündüğü üzerine İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997, s. 46

Millî Mücadele süresince İran dışişleri görevlilerinin yazışmalarında Millî Mücadele'nin gelişimi ve sonuçları ile ilgili ciddi bir ilgi ve yorum görülmez.⁸⁰⁴ İstanbul merkezli ve daha çok sansüre uğramış Osmanlı basınından, yabancı basından ve İtilaf devletleri temsilcilerinden (Fransız ve İtalyan) edinilen bilgiler kullanılmıştır. İstanbul ve diğer Türk şehirlerindeki temsilcilikler ise daha çok vatandaşlarının durumları ve ticarî sorunlarla (ki başta savaş sırasında Osmanlı hükümetinin kapitülasyonları kaldırması, benzer sorunu yaşadıklarından ilgi ile izlenmiştir) ilgilendiği görülür.⁸⁰⁵ Ancak Cronin, İran milliyetçileri ve özellikle Jandarma subayları arasında, Millî Mücadeleye büyük bir hayranlığın olduğunu zikreder.⁸⁰⁶ İran elçilik görevlilerinin suskunluğuna karşın Türk elçilik görevlilerinin, özellikle 1923 yılı içindeki yazışmalarında, İranlı devlet adamları ve halkının kendilerine büyük ilgisinin olduğunu; başta Tebriz konsolosunun kendilerine ve Mustafa Kemal lehinde halkın gösteriler yaptığını; Millî Mücadele'nin bitiminden sonra Ankara Hükümetini temsilen giden Muhittin Paşanın büyük kalabalıklarca karşılandığı bildirilir.⁸⁰⁷ Ancak I. Dünya Savaşının bitiminden sonra başlayan barış konferanslarında, İngilizler ve Fransızlar nezdinde, Osmanlı Devleti aleyhine İran'ın Roma, Londra ve Paris'de bazı girişimlerine tanık olunur. Ahmed Şah ve beraberindeki heyet, I. Dünya Savaşı içinde Rus ve Osmanlı ordularının İran'a verdiği zararın tanzim edilmesini isteyen talepleri İtilaf devletlerince fazla dikkate alınmamıştır. Ancak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki bazı toprak talepleri haklı bulunmuş ise de İngilizlerin Ermenilere vermeyi düşündüğü toprakları talep eden İran'a yüz verilmemiştir.⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ Millî Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yılları arasında Türkiye- İran ilişkileri için Gökhan Çetinsaya, "Millî Mücadele'den Cumhuriyete Türk- İran İlişkileri (1919-1925)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 48 (Kasım 2000) s. 769-796.

⁸⁰⁵ Bu dönemle ilgili incelediğim belgeler için *Güzide-yi Esnad-e İran va Osmani, 1324-1343 h./ h.ş.1284-1303 /m.1905-1924 (Devran-e Kaçariyye)* (Muhammed Hasan Gavvusi-yi İraki'nin önsözleriyle), Tahran: Vüzarət-e Umur-e Harice, 1375 (1996), Cilt: 7. (Dört yüze yakın Seçme belgeleri içeren kitap çalışması "İran ve Osmanlı dahili gelişmeleri", "İrak", "Ticaret", "I. Dünya Savaşı" gibi alt başlıklar halinde tasnif edilmiştir.)

⁸⁰⁶ Cronin, *age.*, s. 46.

⁸⁰⁷ Muhittin Paşa'nın gönderdiği rapor için *B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 260. 752..5 /15 Mart 1339 (1923)*; Tebriz'deki gösteriler için *B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030.10. 260.752.6 /6 Haziran 1339 (1923)*.

⁸⁰⁸ Kısa bir İstanbul ziyaretinin ardından İtalya yolu ile önce İsviçre, sonra Fransa ve en sonunda İngiltere'ye giden ve nabız yoklayıp taleplerini ileten heyette (o sıra babası eski Şah Muhammed Ali, Bolşevik devrimi yüzünden İstanbul'a gelmiş; Bebek'te kendisine tahsis edilen konakta oturmaktadır ama Ahmed Şah'la arası açıktır) Ahmed Şahın dışında Muhammed Ali Furuği (Meşrutiyet döneminden 1950'lerin hemen öncesine kadar etkin bir siyasetçi; 1928'de Ankara'da elçilik yapan ve Türkiye- İran Dostluk Anlaşmasını imzalayan Furuği Türk-İran ilişkilerinde sürekli olumsuz tavır takınan bir politik figürdür), Hüseyin Ali Muin'ül Vüzera ve o sıra İstanbul'da fahrî İran elçiliğini yapan ve İstanbul'daki düşkün havayı iyi bilen ve siyasî hırsı olan Firuz Han Nusret es-Saltana'dır. Ahmed Şah ve beraberindekilerin İstanbul'a gelişi hakkında Sasani, *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, s. 47-55; İran heyetinin

Milliyetçi ve bağımsızlıkçı hareketler sosyalist, ayrılıkçı-milliyetçi ve sosyalist-İslâmcı kisveler altında, çoğunlukla eski Demokrat unsurların desteği ile, Gilan bölgesinde Cengeli veya Küçük Han ve Tebriz’de Hiyabani başta olmak üzere varlığını sürdürmüştür. 1917 Rusya’da Bolşevik Devrimi gerçekleşmesi üzerine İran’daki Rus varlığı ve etkisi azalırken Rus ordusunun çekildiği yerlerin önemli bir kısmı Osmanlı ordusunca doldurulmuşsa da⁸⁰⁹ savaşın sonucuna bağlı olarak Osmanlı ordusu da çekilince (18 Kasım 1918) İran’ın kuzey ve batı bölgeleri Azeri, Kürt grupların isyan hareketlerine sahne olmuştur. Kuzey-doğu ve güney bölgelerinde uzun yıllar merkezî hükümeti uğraştıracak ve Rıza Han’ın kaderini belirleyecek, aşiret ayaklanmalarının yanında, sosyalist-ayrılıkçı hareketler var olmuştur. Ancak 1917 sonrası İran’da biricik yabancı güç İngiltere kalmıştır. İngiltere, İran’ı İngiliz sömürgesi yapma yolunda ciddi imkânlar bulmuş ve bunu gerçekleştirebilmek için adımlar atmıştır.

4.2. Rıza Han’ın Yükselişi, Türkiye’de Cumhuriyet, İran’da Pehlevî Meşrutiyeti: Bağımsızlık ve Rejim Sorunu

Rıza Hanın tarihî bir şahsiyet olarak ortaya çıkışı Bolşevik İhtilâlinin patlak vermesi, I. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu’nun ve Kafkasların istikrarsız alanlar olarak biçimlenmesi, olgunlaşmaya başlayan Türk Millî Mücadelesi’nin anti-emperyalist doğası ve her şeyden önemlisi geniş coğrafyası ile tüm bu istikrarsız alanlara komşu ve aynı zamanda bu istikrarsızlığın bir parçası olan İran bağlamında ele alınmalıdır. Başta işletme imtiyazını elinde bulundurduğu ve ordusu için hayatî önemi olan (1912 yılında İngiliz ordusu kömürden petrole dönmüş) Güney İran petrolü ve çeşitli üs imkânları ile stratejik öneminden dolayı elinde tutmak isteyen ama buna hazırlıksız yakalanan İngiltere’nin zaman kazanma çabası ve özelde ise Rus Kazak Tugayının, İngilizlerin isteği ve Tahran hükümetinin çabalarıyla, millî İran ordusuna dönüşme süreciyle doğrudan ilişkili ve bağlamı açıklayıcıdır. İç içe geçmiş ilişkiler yumağı içinden İngiliz-Rıza Han ortak yaşamını üreten iki olgu, İran’ın içinde bulunduğu çok yönlü anarşik

barış görüşmelerindeki çabaları için Homa Katouzan, *State and Society in Iran*, London/New York: I. B. Touris Publishers, 2000, s. 11-116, 126- 130. İran’ın istediği topraklar için Salahi Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, Cilt I, s. 42; Türk kamuoyunun tepkisini çeken bu tutuma karşı en iyi açıklamayı yapan Süleyman Nazif gazetesindeki yazısına “Sende mi Brütüs?” başlığını koyar. Yazı için Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, Cilt I, s. 230-231.

⁸⁰⁹ Dönemin olayları ve askerî hareketler için Bayur, *age.*, Cilt III, Kısım IV, s. 201-254; E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt III, İstanbul: Askerî Matbaa, 1938.

ortam ve bu ortamda Rıza Han'ın İngiliz politikalarını da anlamlı kılan hızlı tarih sahnesine çıkışı ve dış güçlerin kendi aralarındaki rekabetin bir nesnesi olarak, iç siyasi yapıda tam bir kaos yaşayan İran'ın bağımsızlaşarak millî devletleşme sürecine girmesidir. Rıza Hanı ortaya çıkaran İngiliz tercihi ve Kazak Tugayının dönüşümü olmasına rağmen Rıza Hanın siyasi yönelimi ve İran politik ikliminin ona sunduğu imkânlar 1906 sonrası siyasi, toplumsal, kültürel ve entellektüel gelişimin boyutlarıyla bağlantılıdır.

Jandarma güçlerinin milliyetçi yönde aşırı politize olmasına ve savaş süresince İran'ın bağımsızlığı için harekete geçmesine rağmen Rıza Hanın mensubu olduğu Kazak Tugayı, Rus subayların yönetimine bağlı olarak Rus kontrolünde olmasından dolayı, neticede Rus yanlısı bir tutum sergilemiş; var olan Jandarma- Kazak Tugayı çatışması bu dönemde ciddi bir ivme kazanmıştır. Jandarma ile karşılaştırıldığında Kazak Tugayı gerek eğitim gerekse silah donanımı bakımından zayıftır. Aynı zamanda yetiştirici konumdaki jandarmanın İsveçli subaylarına göre Kazak Tugayının Rus subayları daha az bilgi donanımına sahiptir. Savaşın başlamasından kısa süre önce Muhammed Ali Şahın kardeşi Salar ed-Devle'nin isyanını⁸¹⁰ bastırmak için kullanılan Kazak Tugayı isyanı bastırmakta başarısız olmuştur.⁸¹¹ Savaş süresince daha çok, Osmanlı orduları aleyhine olmak üzere, Rus çıkarları için ve yabancılarla Hıristiyan azınlıkları Müslüman saldırılarına karşı korumakla uğraşan Kazak Tugayı'nı İngilizler de İran içlerinde kendi çıkarlarını korumak için kullanmaya çalışmışlar; bu amaçla güçlendirmek için girişimler de bulunmuşlarsa da her hangi bir aşama kaydedememişlerdir. Savaşın sonuna doğru,

⁸¹⁰ Ebulfeth Mirza Salar ed-Devle(1881-1959), Muzafferddin Şah'ın üçüncü oğludur. 1897'de Kirmanşah'ta vali olmasına rağmen acımasızlığı, zalimliği ve gasp yolu ile servet edinmesi ile ünlüdür ve halkın tepkisini çekmesi üzerine görevden alınır. 1899'da affedilerek Zencan'a; 1901'de de Huzistan ve Luristan'a atanır. 1907'de büyük kardeşi Muhammed Ali Şah'a karşı isyan eder ve birkaç ay tahta oturur. İsyanı bastırılır ve Tahran'da gözetim altında tutulur. Kirmanşah valiliğinde İngiliz Petrol Şirketine sağladığı imtiyazlardan dolayı Kirmanşah'taki İngiliz konsolosunu korur ve İran'dan ayrılmasına izin verilir. 1911 yılında Rusların desteği ile Muhammed Ali Şah tekrar İran'a dönmesine üzerine o da İran'a döner ve kardeşine yardım etmek (?) için harekete geçer ancak yenilir. Irak'a geçerek Osmanlı Devletine sığınır. İttihat ve Terakki yönetimi ve Enver Paşa, 1913 yılında Osmanlı Devletine iltica eden Salar ed-Devle'ye büyük itibar göstermiş; İran Devletine karşı koz olarak kullanmak için elinde tutmuş; onu mahiyeti ile birlikte Bursa'ya yerleştirmiş ve maaş bağladığı gibi mihmandar da tayin etmiştir. Ancak uzun yıllar Osmanlı ülkesinde yaşayan Salar ed-Devle'den beklenen fayda sağlanamamış ve savaş sonunda ülkesine dönmek istemişse de bunu başaramamış ve İsviçre'ye gitmiştir. 1926'a kadar burada yaşayan Salar ed-Devle Rıza Şah'ı devirmek için gizlice İran'a dönmüş ama başarılı olamamış ve Avrupa'ya kaçmıştır. Devlet tarafından 1933'e kadar kendisine aylık bağlanmış (?), 1933'te bu aylık da kesilmiş; 1935'e kadar Hayfa'da yaşamış ve hayatının geri kalan on dört yılını Mısır'ın İskenderiye şehrinde geçirmiş ve orada ölmüştür. Bamdad, *age.*, s. 48-50. Biyografisinin geçtiği hiçbir kaynakta Osmanlı Devletindeki hayatı hakkında bilgi yoktur. Osmanlı Devletindeki hayatı için Ziya Şakir (yazan), *1914 –1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik ?*, İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi: 15, 1944, s. 282.

⁸¹¹ Cronin, *age.*, 64-66.

Bolşevik İhtilâlinin patlak vermesinin genel Rus ordusunda yarattığı çözümlenin etkisi, Kazak Tugayının yönetiminde de görülmüş; Bolşevikler Rus subaylarını geri çağırılmışlar ve yönetim Beyaz Rus yanlısı Albay Starosselski'nin eline geçmiştir.⁸¹²

1918'in başlarında Starosselski, liderliğini pekiştirmek ve tugayın yeni komutanı olan, eski bir arkadaşı ve liberal eğilimli rakibi Albay Clergi'yi (Klerzhe) tasfiye etmek için İngilizlerin rıza ve onayı ile bir darbe planlar. Gerçekte Clergi, Starosselski'nin komünist olduğu yönündeki aleyhte propagandasına rağmen, içlerinde Rıza Hanın da bulunduğu İranlı subaylara ülkelerine sahip çıkmalarını; Kazak Tugayının İrana ait olduğunu ve Rus subayların onları sadece eğitmek için burada bulduklarını ve işleri bitince ülkelere dönecekleri yönünde telkinlerde bulunması⁸¹³ Starosselski'nin ve İngilizlerin planlarına ve çıkarlarına aykırıydı. Aynı zamanda Rusya'daki gelişmeleri yakından takip eden Demokratlar da İran milliyetçiliği yönünde Kazak Tugayına karşı propagandaya girişmişler ve tugayın komutasının İranlı biri olması yönünde bir tartışma başlatmışlardır. Ancak bu milliyetçi propaganda hiçbir zaman tam hedefine ulaşamadığı gibi 1920'de Hıyabani'nin Tebriz direnişi esnasında Demokrat-Kazak Tugayı sürtüşmesi silahlı çatışmaya dönüşmüştür.

1918'in başlarında Starosselski'nin himayesinde albay rütbesinde önemli bir figür olan Rıza Han, onun desteğiyle kariyerinde ilerleyeceği vaadi ile, darbe planlarının içine çekilmiştir.⁸¹⁴ Bazı İran subaylarını da yanına çekmeyi başaran Rıza Han Clergi'yi tutuklar. Böylece Rıza Han ilk darbe deneyimini elde etmiştir. Bu darbe Kazak Tugayı içinde İranlı subayların gücünü artırdığı gibi Tugayın başına buyrukluğuna da yol açacaktır.⁸¹⁵ Ancak ülke içindeki Şahseven, Cengeli, Simko gibi aşiret isyanları ile ayrılıkçı hareketlere karşı ve Jandarmanın, geçmiş tecrübelerin ışığında gözetim altında tutulması gerektiğinden, İran hükümetinin elinde herhangi bir askerî güç olmadığından Kazak Tugayına ihtiyacı vardır. Özellikle 1918'de Osmanlı ordularının batı Azerbaycanı boşaltması ve Tebriz'den çekilince içlerinde Osmanlı ordusu ile işbirliği yapmış bazı Demokratların desteği ile Muhammed Hıyabani, Tebriz ve çevresinde kendi yönetimini tesis etmiştir. Kazak Tugayı daha önce Osmanlı ordusuna bırakmak zorunda kaldığı silah

⁸¹² Arfa, *age.*, 88 vd.; ayrıca Starosselski yönetiminde Kazak Tugayı hakkında bilgi için Bahar, *age.*, Cilt I, s. 74 vd; Cronin, *age.*, s. 68 vd; Katouzian, *age.*, s. 138 d; Ghani, *age.*, s. 75 vd.

⁸¹³ Arfa, *age.*, s.90

⁸¹⁴ Clergi'yi tutuklayan Rıza Han'ın Starosselski'nin vaadini yerine getirmesini beklediği ancak onun Rıza Han'ın bu beklentisini karşılamaması üzerine Rıza Han'ın İngilizlere yaklaştığı hakkında Gahani, *age.*, s. 163-164. Bu doğru ise İngilizlerin, Rus yanlısı Rıza Han'ı niçin tercih ettiklerini anlamaya yardımcı ipuçlarını da bulabiliriz.

⁸¹⁵ Arfa, *age.*, s. 91; Bahar, *age.*, Cilt I, s. 75 vd.

ve mühimmat eksikliğini, Rus ordusunun çekilmesi ile onların bıraktığı ile tamamlayarak, kısmen malzeme sorununu çözmüştür. Kazak Tugayının masraflarını karşılamada yetersiz kalan ve malî krizde olan İran hükümetinin imdadına İngilizler yetişmiş ve Tugayın masraflarının önemli bir kısmını üstlenmeyi taahhüt etmişlerdir. Ancak masraflarını karşılayan İngilizlerin karşı olduğu Samsam es-Saltana hükümetine karşı, İngilizlerin el altından örgütlediği gösteriyi 1918'in ortalarında Kazak Tugayının bastıracağı görülecektir. Yine de 1920 Haziranında hükümet kuran Müşir ed-Devle ile bir anlaşmaya varan İngilizler İran hükümeti yeterince güçlenene kadar geçici olarak Kazak Tugayının kontrolünü elde etmişlerdir. 1918 yılı içinde Starosselski'nin gündeminde Şah, İran hükümeti ve İngilizler arasından bir tercih arayışı vardır.⁸¹⁶ 1918 Ağustosunda kurulan İngiliz yanlısı Vusuk ed-Devle hükümetinin İranı İngiliz koruması altına sokmaya çalışan çabalarına karşı ve Kazak Tugayı içinde İngiliz karşıtı güçlü bir subay grubunun desteğini arkasına alan Starosselski, Vusuk ed-Devle'den hoşlanmayan genç Ahmed Şahın yanında yer almaya çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda Kazak Tugayına karşı halkın sempati duymasına da yol açar. 1919 yılı içinde İranı İngiliz koruması altına sokacak ve bir anlamda İngiliz sömürge yönetimini başlatacak İran-İngiliz anlaşmasının meclis tarafından reddedilmesi üzerine İngilizler, Kazak Tugayının tam kontrolünü ele almak isterlerse de o sıra da patlak veren Gilan bölgesindeki sosyalist-İslâmcı Cengeli isyanı ve Bolşeviklerin, İran'da barınan Beyaz Rus kuvvetlerini etkisiz hâle getirmenin yanı sıra, bu isyana yardım amaçlı İran içlerine doğru ilerleyişi ile planlarını ertelemek zorunda kalmışlardır. 1918-19 yılları arasında kıtlığın baş gösterdiği, kitle ölümlerinin yaşandığı ve bu olumsuz şartlar üzerinden bir köylü-işçi ve diğer düşkünü içine alacak şekilde genişleyen ve liderliğini sosyalist-İslâmcı görüşleri olan Küçük Hanın yaptığı, Cengeli isyanının varolduğu kuzey bölgesindeki tüm İran güçlerine komuta eden Starosselski, başlangıçta bazı başarılar kazansa da 1920'nin sonlarına doğru Hazar Denizi kıyılarındaki Beyaz Rus ordularına karşı Bolşevik ordusunun ilerleyişi karşısında başarısızlığa uğramış, Kazak Tugayı da ciddî bir darbe yemiştir.⁸¹⁷ İngilizlerin yardımı ile İran hükümeti Bolşevik ordusunun ilerleyişini durdurmuş ama bu durum Starosselski'nin Kazak Tugayı üzerindeki hakimiyetini bitirdiği gibi İngilizlerin planlarını uygulama imkânı vermiştir. Ancak İran kamuoyunda Kazak Tugayının komutanlığının İranlı olması yönünde güçlü bir dalga vardır. Bu dalgaya Şah, Müşir ed-

⁸¹⁶ Houshang Sabahi, *British Policy in Persia (1918-1925)*, London: Frank Cass, 1990, s. 51-52.

⁸¹⁷ Devletabadi, *age.*, Cilt IV, s. 163 vd.

Devle hükümeti ve Kazak Tugayının İranlı subayları da katılınca İngilizler Rusların yerini alamayacaklarını anlayarak, güvendikleri bir İranlı olması için arayışa girerler. Hasan Pirniya Müşir ed-Devle'nin yerine, eski bir Rus yanlısı olan Sipahdar'ın hükümet kurmasına destek veren İngilizler, Kazak Tugayındaki Rus subayların tasfiyesini gerçekleştirirler. 1920 Ekiminin sonunda Starosselski'nin ayrılması ile Şah, Tugayın kendisine sadık olmasını sağlamak için, 1918 yılındaki Vusuk ed-Devle kabinesinde harbiye nazırı ve Kazak Tugayına mensup bir komutan olan Kasım Han Vali Serdar-ı Hümayun'u hem harbiye nazırı hem de Tugay komutanı olarak atamıştır. Kasım Han etkisiz bir siyasî figür olduğundan, başta yönetim ve malî olmak üzere, tüm kontrol İngilizlerin elindedir.⁸¹⁸ İngilizler hem ordu içinde, İngiliz Askerî Misyonunun çabalarıyla, güvenebilecekleri İranlı subayların terfi işleri ile uğraşır hem de Sipahdar Hükümetine tekrar 1919 İngiliz-İran Anlaşmasını kabul ettirmeye çalışırlarken Kazak Tugayı içinde ve halk arasında İngiliz karşıtı duygular yükselecektir. İngiliz Askerî Komisyonu, Balkan savaşları sonrası Osmanlı Ordusunda yapılan temizlik hareketinin bir benzerini, Kazak Tugayı içinde yapmaya başlarlar. Kuzey bölgelerindeki olağanüstü durumdan dolayı Kazak Tugayının en önemli ağırlık merkezi Kazvin'dir. Tugayın fiilî kontrolünü elinde tutan İngiliz generali İronside ve yarbay Smith Kazvin'de karargâh kurarlar. Bu sırada Hemadan birlikleri komutanı olan Rıza Han da Kazvin'dedir ve enerjik ve hırslı bir komutan olarak İngilizlerin dikkatini çekmiştir. Göstermelik Kasım Han'ın Tugay komutanlığının yanına İngilizler, hırslı ve darbe eğilimli olduğunu bildikleri hâlde, Rıza Han'ın atanmasını sağlarlar (Kasım 1920).⁸¹⁹ Tahran'daki politik entrikalardan ve siyasî istikrarsızlıktan (1906-1921 arasında otuzbeş civarında hükümet kurulmuştur) bıkan İngilizlerin telkin ve tavsiyeleri ile Rıza Han, tecrübeli olduğu askerî bir darbe planlamasına girişir. Zaten bu dönemde İran siyasî ve askerî liderleri arasında bir askerî darbe fikri filizlendiği (ki bunda ülke içindeki sosyalist akımların hareketliliği ve Bolşevik ordularının İran sınırındaki varlığı da etkili olmuştur) göz önüne alınırsa⁸²⁰ İngilizlerin çabuk davranmak istemlerini,⁸²¹ Rıza Han'ın eğilimini ve yandaş arayışını

⁸¹⁸ Ghani, *age.*, s. 146; kısa biyografisi için Bamdad, *age.*, Cilt V, s. 178-179.

⁸¹⁹ Ghani, s. 147 vd

⁸²⁰ Bu fikri taşıyan önde gelenlerin Müderris, Firuz Han, Seyyid Ziya ve Rıza Han olduğu üzerine Bahar, *age.*, Cilt I, s.61; Devletabadi, *Hayat-ı Yahya*, Cilt IV, s. 223; Hüseyin Mekki, *Tarih-e Bist Sala'-ye İran*, Tahran: Neşr-e Naşir, 1362 (1983), Cilt I, s. 199; İbrahim Safa (nevişte va girdevari), *Kudeta-ye 1299 va Asar-e An*, Tahran: Şirket-e Efset, 1353 (1975), s. 1-6.

⁸²¹ İngilizlerin, İran'ın kendi kontrollerinde olacağı bir darbe ve hükümet için acele etmelerinin bir nedeni de Amerikalıların İran petrollerine ilgi duymasındır. Savaş sonrası dönemde İngiliz ilgisinin Kafkasya ve Bakü petrollerine yönelmesine rağmen Bolşeviklerin ilerleyişi karşısında geri adım atmak zorunda kalmış; oluşturulan Norperforce birlikleri bekleneni verememiştir. 1921 sonrası İran hükümetleri de İngilizleri

anlayabiliriz. Askerî darbenin iki önemli aktörü Rıza Han ve liberal eğilimli bir gazeteci ve İngiliz yanlısı olan Seyyid Ziyaeddin Tabatabai⁸²² olmakla birlikte iki ünlü jandarma subayı olan Mesud Han Kayhan ve Kazım Han Seyyah darbenin planlanması, gerçekleştirilmesi ve yeni siyasî durumun sürdürülmesinde hayati rol oynamışlardır. Seyyid Ziya ile Rıza Hanın herhangi bir tanışıklıkları yoktur; hatta darbenin son günlerine kadar hiç karşılaşmamışlardır. Aralarındaki fikir alışverişi İngilizler ile Kayhan ve Seyyah tarafından sağlanmıştır.⁸²³ Kazvin’de ağırlıklı bir Kazak Tugayının varlığı,⁸²⁴ darbe planlarını Tahran’ı kuşatarak kansız bir hükümet değişimi üzerine kuran Rıza Han ve yandaşları için, önemli bir avantaj sağlıyordu. 1921 Şubatının ortasında yürüyüşe geçen Rıza Han, Tahran’daki Şah ve hükümetin tüm caydırma teşebbüslerine (ki burada İngilizler Rıza Han yanında açıkça yer almıştır) rağmen 20 Şubatta Tahran varoşlarında⁸²⁵ ve 21 Şubatta da Tahran’da tüm kontrolü sağlamışlardır. Tahran’daki direniş gösterebilecek Jandarma güçleri, Kayhan ve Seyyah’ın çabaları ile pasifize edilmişler; Seyyah Tahran’daki tüm güvenlik güçlerinin komutasını alarak asayişin temin

dengelemek için Amerikan petrol şirketlerine petrol imtiyazları vermek zorunda kalmışlardır. Abdulreza Huşeng Mehdevi, *Tarih-e Ruvabat-e Harici-yi İran*, Çap-e Şeşom, Tahran: Müessese-yi İntişarat-e Emir-i Kebir, 1377 (1998), s. 375-378; Bahar, *age.*, Cilt I, s. 194-195; Sabahi, *age.*, s. 27-28; 40-47; 141 vd.; Ghods, *age.*, s. 68-73.

⁸²² Seyyid Ziyaeddin Tabatabai (1889-1969), muhafazakâr bir dinî liderin oğlu olarak, ilk gençlik yılları Yezd ve Şiraz’da geçmiştir. Seyyid Ziya Meşrutiyet dönemi kurulan ve başarılı olamayan Hizb-i İttihat ve Terakki içinde siyasete atılmış; bu fırkanın görüşlerini yaymak için 1909’da *Şark* adlı bir gazete çıkarmıştır. Parti silindikten sonra 1919 yılına kadar varlığını sürdüren gazete hükümet işlerini eleştiren hiciv şiirleri ile dikkat çekmiş ve 1919 kapatıldıktan sonra *Berk* ve *Ra’d* olarak yayını sürdürmüştür. Şiraz’da etkin bir din adamı olan ve *İslam* adlı bir gazete çıkaran babası ile arası açık olan Seyyid Ziya savaş dönemi içinde İngiliz yanlısı ve toprak aristokrasisinin aleyhindeki yayınları ile bağımsız bir reformcu olarak ün yapmıştır. Yaklaşık üç ay süren başbakanlığından sonra İsviçre’de 1921-1930 ve Filistin’de 1931-1943 sürgün hayatı yaşamıştır. 1943’te ülkesine dönüp meclise seçilmiş; Rus karşıtı tutumu yüzünden 1946’da dönemin güçlü siyasetçisi ve başbakanı Kavam tarafından Rusları yatıştırmak için hapsedilmiştir. Hapisten çıktıktan sonra siyasetten uzaklaşmakla birlikte ömrünün son yirmi yılı boyunca Şah Muhammed Rıza Pehlevi ile sürekli ve düzenli (haftalık) görüşme imkânı bulmuş ve onun özel danışmanı olarak kalmıştır. Bamdad, *age.*, Cilt V, s. 122-128.

⁸²³ Seyyid Ziya Rıza Han’la ilk kez 19 Şubat 1921’de karşılaşmışlardır. Seyyid Ziya, Seyyah’ı daha önceden tanıdığı ve onun Osmanlı ordusunda İngilizlere karşı 1917 yılı içinde Irak cephesinde esir düşüp Hindistan’a sürgün edilmesinden sonra dönüşünün Seyyid Ziya tarafından sağlandığı; Mesud Han ile Seyyid Ziya’yı İngiliz askerî görevli Symth’in tanıştırdığı ve Seyyid Ziya’nın Seyyah ve Mesud Han’ı gizli örgütlerine aldığı üzerine Safa, *age.*, s. 9-11; Ghani, *age.*, s. 151-152.

⁸²⁴ Bu dönemde İran ordusunun en önemli unsuru olan Kazak Tugayı ve Jandarmanın toplam sayısı onyedi bin civarındadır. Bunun on bini jandarma; yedi bini Kazak Tugayıdır. Ancak uzun zamandır ihmal edilen jandarmanın hareket kabiliyeti, sürekli desteklenen ve yeni bir yapılanmaya giden Kazak Tugayına göre, çok kötü vaziyettedir. Kuzey İran bölgesindeki Cengeli isyanı ve Bolşevik varlığından dolayı Kazak Tugayının hemen hemen yarısı, Tahran’a 120 km mesafede olan Kazvin’de toplanmıştır. Burası 1917 öncesi işgalci Rus birliklerinin de üs olarak kullandıkları stratejik bir yerdir.

⁸²⁵ Darbe liderleri olan Rıza Han, Seyyah, Kayhan, Seyyid Ziya ve öncü birliklerin komutanı olan Ahmed Ağa (daha sonraları Emir Ahmedi), örneğini İttihat ve Terakki’de gördüğümüz Kur’an ve Kılıç üzerine bağlılık yemininin bir benzerini ve 21-22 Haziran 1919’da Mustafa Kemal ve önde gelen kuvvet komutanlarının aralarında bir mutabakat sağlayan Amasya Tamim ve Protokolü’nü andıran yemin ritüelini aralarında gerçekleştirebilirler. Bu yeminde birbirlerine ihanet emeyeceklerinin yanı sıra Şah’a ve ülkeye hizmet edeceklerine vurgu yaparlar. Yemin ettikleri üzerine Katouzian, *age.*, s. 243.

etmiş; önde gelen siyasiler tutuklanmış; sıkıyönetim ilân edilerek halkın toplanabileceği tüm eğlence yerleri kapatılmıştır. Ahmed Şah birkaç gün sonra Seyyid Ziya'yı hükümet kurmak için görevlendirmiş; Kayhan bu hükümete Harbiye Nazırı olarak girmiş ve Rıza Han'ın Serdar-ı Sipah olarak atanması ile tüm ordu gücüne tam hakimiyetini sağlayacak yol böylece açılmıştır. Seyyid Ziya geniş çaplı ve hırslı bir reform programı hazırlamış olmakla birlikte kıt hükümet kaynaklarını çarçur etmekle suçlanmış; reformların çıkarlarını tehdit edeceğini hisseden grupların gösterileri sonucu 1921 Mayıs'ında zorla görevinden alınmış ve sürgüne gönderilmiştir.⁸²⁶ Dış politika açısından yeni hükümet ilk icraat olarak Bolşeviklerle, içinde eski borç ve imtiyazların tasfiye edilmesinin yanı sıra ülke içindeki askerî birliklerin çekilmesini ve ticaretin canlandırılmasını da kapsayan, bir dostluk ve saldırmazlık anlaşması imzalanmış (26 Şubat 1921); böylece artan İngiliz etkinliğine karşı Bolşevik Rusya bir denge unsuru olarak tekrar yerini almıştır.⁸²⁷ Millî Mücadele sırasında Mustafa Kemal'in İtilaf Devletlerine karşı Bolşevikliği bir koz olarak kullanmaya çalışmasının bir benzeri İran yönetimi için de geçerli görünmektedir. Ancak yeni hükümetin İran'ın Bolşevik olabileceği tehdidini kullanıp kullanmadığı hakkında yeterli bilgi yoksa da Bolşeviklerin sempati duyduğu Cengeli İsyanının varlığı İngilizlerin gözünü korkutmuş olmalıdır. İngilizlere 1919 anlaşma teklifinin uygulanamayacağı resmen açıklanmış ve onun yerine, içinde Güney İran petrolünün işletimini garanti eden ama İngilizlerce kurulan ve İran'ın üçüncü düzenli birliği olan, Güney İran Birliklerinin dağıtılmasının yanı sıra tüm İngiliz görevli ve askerlerin İran toprakları dışına çıkarılmasını içine alan yeni bir anlaşma teklif edilmiştir.⁸²⁸

Atandıktan üç ay sonra 21 Şubat 1921'de darbenin askerî lideri olarak ortaya çıkan Rıza Han'ın atanmasının bilinçli bir İngiliz tercihi olup olmadığı konusunda çeşitli spekülasyonlar yapılmışsa da,⁸²⁹ atanmasını sağladıkları bir komutanın İngiliz çıkarları ile uyumlu davranmadığı izlenimi verilir. Ancak geniş bir perspektiften bakıldığında bu yanıltıcıdır. İngiliz Hükümeti ile Orta Doğu'daki İngiliz görevlilerin bölgedeki siyasal gelişmeleri farklı değerlendirdikleri göz önüne alındığında İngiliz çıkarlarının çoğunlukla korunduğu görülür. Millî Mücadeleye atılan Mustafa Kemal'in aksine İngilizler Rıza Han hakkında, yeterli olmasa da bir fikir sahibidir. Orta Doğu'daki İngiliz

⁸²⁶ Seyyid Ziya hükümeti için Bahar, *age.*, Cilt I, s. 87 vd.; Devletabadi, *age.*, Cilt IV, s. 242-251; Mekki, *age.*, Cilt I, s. 305 vd.; ayrıca Seyyid Ziya'nın üç aylık dönemi için Gahani, *age.*, s.199-220

⁸²⁷ Mehdevi, *age.*, s. 369-370; Nikki R. Keddie (With a Section by Yann Richard), *Roots of Revolution*, New Haven /London: Yale University Press, 1981, s. 87-88. Anlaşmanın metni ve İran için önemi, Devletabadi, *age.*, Cilt IV, s. 204-218

⁸²⁸ Mehdevi, s. 371; Safa, *age.*, s. 33.

⁸²⁹ Darbeye İngiliz ve İranlıların tepkileri için Katauzian, *age.*, s. 248 vd.

görevlileri Mustafa Kemal'den çok, onu kahramanlaştıran, Türk milletinin Kuvayı Milliye ruhunun psiko-tarihsel gücünü ve azmini I. Dünya Savaşı boyunca görmüşlerdi. Mustafa Kemal'in aksine İngilizler Rıza Han'ın siyasî ihtiraslarının nereye kadar uzanabileceğini kestirebilmekteler ve müdahale araçlarına da sahiplerdir. Millî Mücadele, İngilizlerin başrolü oynadığı Türk topraklarını parçalama ve Türk Milletini tarihten silme anlaşmalarının mimarı olduğu için her halükârda İngiliz karşıtıdır. Aynı zamanda Millî Mücadeleyi Bolşevik hareketi olarak propaganda eden ve en önemlisi Mustafa Kemal'in kendi çıkarları için kullanabileceği bir kişiliğe sahip olmamasının aksine Rıza Hanın askerî darbesi ne İngiliz karşıtıdır ne de Bolşevik desteklidir (ki darbeci kuvvetler İngilizlerin sağladığı silah ve cephane ile donanımlıdır). Ayrıca İngiliz çıkarlarının en önemli kalemi olan güney İran petrolünün işletimi konusunda Rıza Hanın, şimdilik ihtirası yoktur. Bütün bu İngiliz-Rıza Han denkleminin tamamlanmasında en önemli İngiliz kabulü, Rıza Hanın kullanabilecekleri askerî bir diktatör olarak kalacağı, siyasî bağımsızlık konusunda muktedir olamayacağı ve İran'ın tekrar, kendilerinin devreye gireceği siyasal istikrarsızlığa dönüşeceği umudu üzerine inşa edilmiştir. Millî Mücadele'nin belli bir aşamaya geldiği ve benzer olmasa da aynı sonucu üreten gelişme, darbenin sona erdiği gün, I. İnönü zaferi sonrasında Türk delegelerinin Londra'da siyasî çözüm arayışında olmalarıdır. Ankara Hükümetini muhatap almak zorunda kalan İngiliz hükümetinin katı tutumu ve uzlaşmaz tavrına karşı mevcudiyetini kabullenmesini siyasî bir zafer olarak görmesi iç ve dış politikada önemli gelişmelere sahne olmuştur. Millî Mücadelenin başarılabilirliğine olan inanç ve Ankara Hükümetine güven artmış; Ruslarla bir dostluk anlaşması imzalandığı gibi Fransa ve İtalya'nın, göreceli de olsa tarafsızlığı temin edilmiştir Anadolu'da işlerin İngilizlerin istediği gibi gitmediğinin Rıza Han ve çevresi de muhakkak farkındaydı.⁸³⁰

Rıza Han 1878 yılında, sert iklimiyle dağlık bir bölge olan Mazendaran eyaletinin Savaduh kazasının (askerî nitelikli bir yerleşim yeri) ana yerleşim yerlerinden uzak ve büyük bir köyü olan Elaşt'de doğmuştur. Her ne kadar hakkındaki biyografik bilgiler güvenilir olmamakla birlikte, onun köklü ve soylu bir Mazendarani olduğunu zikretse de⁸³¹ baba tarafından soyu Horasan'a dayanır ve bölgeye bir yüzyıldan biraz fazla bir

⁸³⁰ Gerçi 1922'nin sonlarında Rıza Han, İngiliz görevlisine, daha darbe yaptığı günlerde Mustafa Kemal gibi gücü elinde tutmayı ve kimseyle paylaşmamayı arzuladığını; güçlü bir devlet mekanizması kurmak istediğini söylemesi Millî Mücadelenin gelişimi ve Mustafa Kemal'in popülaritesinden haberdar olduğunu gösterir. Ghani, *age.*, s. 389.

⁸³¹ Türkçe literatürde Atatürk dönemi Türk-İran ilişkilerini ele alan tüm çalışmalar (büyük çoğunluğu üniversitelerdeki tez çalışmaları ve popüler kitaplardır), ağız birliği etmişçesine, Rıza Şahın "pek eski ve

zaman önce gelmişlerdir.⁸³² Anne tarafından da soyu Erivan Azeri Türklerine dayanır. Rıza Han Türkçe konuşan ve düşünleşmek üzere olan orta sınıf bir ailede büyümüş; babasını doğumundan birkaç ay sonra kaybetmiş ve annesi tarafından yetiştirilmiştir. İyi bir eğitim almamakla birlikte onbeş yaşlarında (1893-1894), bir amcasının memur olduğu, Kazak Tugayına girmiş; sade ve basit kişiliği ile dikkat çekmiş; İran tarihinin bu en hareketli döneminde ve bir çok toplumsal kargaşa ve siyasî kriz ortasında askerlik mesleğinde emin ve sağlam adımlarla yükselmiştir. Modern savaş tekniklerine ve araçlarına ilgi duyduğuna göre, Mustafa Kemal'in Fransa ve Almanya seyahatlerinde gördüğü gelişmiş silah teknolojisinin yerine, onun arkasındaki toplumsal ve kültürel gelişmelere ilgi duymasının aksine, salt modern bilim ve tekniğe hayranlığı olduğu söylenebilir. Mustafa Kemal'in aksine Rıza Han'ın dönemin siyasî akımlarından ve olaylarından etkilenmediği; sade ve cesur bir asker kimliği ile etrafına güvenilir bir şahsiyet telkin ettiği muhakkaktır. 1911-1918 yılları arasında, sonraları İran'da başbakanlık yapacak olan Fermanferma'nın (Abülhüseyin Mirza Fermanfermayan) emrinde, devrik Kaçar Şahı Muhammed Ali'yi tekrar iktidara getirmek için mücadele eden ve başta I. Dünya Savaşı başında Osmanlı devletine sığınan kardeşi Salar ed-Devle olmak üzere çok sayıda aşiret isyanlarına karşı askerî seferlere katılır ve üstlerinin üzerinde çok iyi izlenimler bırakır. 1915'e gelindiğinde ülke içindeki birçok isyanı bastırmak için savaşan Rıza Han tanınmaya başlar ve 1915'te albaylığa yükselir. 1918'de Kaşan mıntıkasındaki eşkıya hareketlerini bastırmak için gönderilen ordunun başında Tuğgeneral⁸³³ olarak bulunur. Ancak 11 Kasım 1918 Mütarekesinden sonra ülke içindeki ve Kazak Tugayı içindeki gruplaşmalara bağlı olarak Rıza Han'ın tavır almaya yöneldiği gözlenmektedir. Bu dönemde, Starosselski'nin de etkisi ile, ülke kaderi ile ilgili fikrî tartışmalara ilgi duyduğu ve bazı dostlar edindiği görülür.⁸³⁴ İran'ın önde gelen şahsiyetlerinde sık gözlenen yabancılara karşı şüpheyile bakma ve bağımsız İran

büyük bir aileye mensup olduğu; uzun yıllar bu bölgede yaşadığı; şeceresinin İran ırkının en temiz ve en soylu unsurunu temsil ettiği; babası Abbas Ali Han'ın mertliği ve dürüstlüğü ile tanınan bir subay olduğu; onu general amcasının yetiştirdiği; kısa zaman da ordu içinde kendisini sevdiği; yapılan askerî darbeden hiç bahsetmeden ordu ve Harbiye Nazırlığına getirildiği" yönündeki tüm biyografik bilgiler Ercümet Ekrem'in (Talu) "Şehinşah Rıza Pehlevi Hazretleri ve İran İnkılabı" başlığını taşıyan; 26 Haziran 1934 tarihli ve 3641 numaralı *Cumhuriyet* gazetesindeki makalesine dayanır.

⁸³² Kurduğu hanedana, bir anlamı *Horasanlı* olan, "Pehlevi" adını vermesinin bir nedeni de aile kökenlerinin Horasan'a dayandığının bilincinde olması ile ilgili olabilir. Pehlevi kelimesinin bir anlamının *Horasanlı* olduğu üzerine Gerede, *age.*, s. 223.

⁸³³ Ghani, Rıza Han'ın darbeye kadar İngilizlerin hiçbir zaman onu general olarak anmadıklarını; yazışmalarda hep Albay olarak rütbesinin geçtiğini belirtir, *age.*, s. 163.

⁸³⁴ Emrindeki İranlı subaylara göre Rıza Han'ın 1918 yılına kadar siyasete ilgi duymadığı; kayınpederi ve komutanı olan Fermanferma'nın ilişkide bulunduğu siyasilerle tanışması sonrasında siyasete ilgi duymaya başladığını zikrederler ki bu da kırk yaşından sonraya denk gelir, Ghani, s. 166.

fikrini bu dönemde edindiği de söylenebilir. Kazak Tugayının Rus etkisinden kurtulup millî bir orduya dönüşme sürecinde önu açılan Rıza Han'ın, Mustafa Kemal'in "Millî Sır"ına benzer biçimde, kendi kendine "Ne Yapmalı?" veya "Ne yapılabilir?" sorusunu sorup sormadığı bilinmemektedir. Ancak 1921 askerî darbesine giden kısa süreçte işbirliği yaptığı eski Jandarma komutanlarının İstanbul Mekteb-i Harbiye mezunu Seyyah ve Kayhan'ın milliyetçi ve İran'ın bağımsızlığı düşüncesini savundukları ve bunun için savaş döneminde muhaceret hükümeti yanında savaştıkları daha önce zikredilmişti. Siyasî istikrar ve İran'ın bütünlüğünü sağlamak amacıyla gerçekleştirilen 21 Şubat 1921 askerî darbesi ve sonrasındaki gelişmeler göz önüne alındığında Rıza Han'ın milliyetçi ve bağımsızlıkçı kimliği öne çıkmıştır. Ancak bağımsızlığın korunması ve sürekliliğinin sağlanması çağın gereklerini yerine getirmekle mümkündür ki bu akıl yürütme bizi Rıza Han'ın modernleşme taraftarı olmasının kaçınılmaz olacağına götürür.⁸³⁵

⁸³⁵ Rıza Han'ın Rıza Şah olmadan önceki hakkındaki tüm biyografik bilgiler yüzeysel ve sınırlı kaynaklara dayanır. Verilen bilgilerin birçoğu uydurma ve yanlışır. Örneğin doğum tarihinin daha geç bir döneme ait olduğu (yani daha yaşlı olduğu); babasının asker kökenli değil de basit sivil memur olduğu; küçük Rıza yedi yaşında iken annesinin ikinci defa evlendiği ve standart biyografilerdeki babasının işi olarak geçen Dadaş Beğ ve üvey babası olduğu; onu yetiştiren, Kazakhane'de terzi olan ve Kazak okuluna girmesini sağlayan annesinin amcası ve onu yetiştirenin de o olduğu; sınırlı kültürel birikimi olduğu ve Kazak subayı olarak Meşrutiyetçilere ve Milliyetçi güçlere karşı savaştığı gibi biyografik bilgiler birçok kaynaktan geçmez. Rıza Han (Şah) dört evlilik yapmış ve on bir çocuğu olmuş; ilki hariç diğerlerinin hepsi kendi konumunu yükselten ve sağlamlaştıran evliliklerdir (ilk evliliği 1903'de Hemedan'dan sıradan bir ailenin kızı olan Tecime; 1916'de ordu komutanı Timur Han Arumlu'nun büyük kızı ve yerine daha sonraları şah olacak olan Muhammed Rıza'nın annesi Nimtec (Tac'ül Mülk); 1921'de dönemin ünlü ve etkin bir şahsiyeti olan İsse Meed es-Saltana'nın kızı olan Turan (Kamer el-Mülük) Emir Süleymani (1904-1995) ve 1923'de Turan'dan boşanıp bir Kaçar hanedanı mensubu olan Mücelel ed-Devle'nin kızı İsmet Devletşahi (ölm.: 24 Temmuz 1995) ile yapmıştır). Homa Katouzian'ın, doğruluğu hakkında tereddüdü olmakla birlikte, verdiği bilgi- yoruma göre I. Dünya Savaşının son anlarında Tahran'daki Alman elçisi ile gizli görüşmeleri olmuş; Rusları ve İngilizleri ülkeden çıkarmak için yardım talep etmiştir. Aynı yazar, yabancılara karşı sürekli bir şüphesi olan Rıza Han'ın nasıl olup da İngilizlerin güvenini kazandığını sorgulamakta ve aslında İngilizlerin ona güvenmediğini ama hala ülkede olan Rus subayların veya kendi kontrolleri dışında bir darbe yapılabileceği şüphesi ile zorunlu olarak onu tercih ettiklerini ve İngilizlerin tercih ettiği Rıza Han'ı Rusların aralarına neden almadıkları karanlıkta kalırken, Komite-yi Aron (demir) adlı gizli bir grup oluşturan Seyyid Ziya ve arkadaşlarının İngilizlerle dirsek temasında olduğunu zikretmektedir. Komite-yi Aron'un geniş bir topluluk olduğu; önde gelen İranlı aydın ve yöneticileri içinde barındırdığı ve düzenli toplantıları olduğu yönündeki bilgiler için Devletabadi, *age.*, Cilt:IV, s. 167 vd.; Ghani, *age.*, s. 151 vd. Ayrıca birçok kaynağın anne tarafının Kafkasya göçmeni olduğunu ve onun Farsça dışında en iyi konuştuğu dilin Azeri Türkçesi (az biraz Rusça yanında) olduğunu zikrederken Katouzian annesinin Gürcü (başkaları da İranlı veya Ermeni) olduğunu ve isminin üzerindeki tereddütler (Nuşiaferin (birçok kaynak bunu kullanır), Sekine veya Zehra olabileceğini) olduğunu zikretmektedir. Katouzian, *State and Society in Iran*, s. 269- 273. Ghani, doğum tarihi hakkındaki spekülasyonlar olduğunu; 1877 ve 1878 tarihlerinin çok kullanıldığını ancak 1919 yılına ait resmi belgede 1875 olduğunu zikretmektedir, s. 162 ve 193, 8. dipnotu. 1875 doğru ise Katouzian'ın kurgusu gerçeği yansıtmaktadır. Birçok yönden Mustafa Kemal'in hayatı ile benzerlik bulunabilecek olan Rıza Han'ın İngiliz yanlı tutumundan çok ülkesine hizmet etmek istediğini Yahya Devletabadi, küçük bir dost toplantısında bizzat Rıza Hanın ağzından dinlediğini söyler; Devletabadi'nin hatıralarında: "Beni İngilizler makama getirdi ama geldiğim vakit vatanımı hizmet ettim." ifadesi için *Hayat-ı Yahya*, Tahran: Çaphane-yi Ahter, 1331(1952), Cilt: IV, s. 343. Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press, 1922, s. 117'de Rıza Hanın Türkçe

Askerî darbeyi gerçekleştiren ve ordu üzerinde tartışmasız hakim olan Rıza Han kısa süre içinde, birlikte yola çıktığı tüm arkadaşlarını tasfiye ederek veya edilmesine ses çıkarmayarak,⁸³⁶ hem askerî hem de siyasî duruma hakim olmuştur. Ancak Rıza Han tüm gücünü Kazak Tugayından aldığından başlangıçtan itibaren bu gücü nitelik ve nicelik olarak güçlendirmeye ağırlık vermiştir. Kendisi Rus eğitiminden gelmesine rağmen İngiliz modeline göre yapılandığı Kazak Tugayının asker sayısını, altı ay içinde iki katına (yedi binden onbeş bine) çıkarmıştır. Bu arada tüm silahlı kuvvetleri millî İran ordusu adı altında birleştirmek için adımlar atılmış; yabancı tüm danışmanlar görevlerinden alınmış, tüm güçler Rıza Han'ın emrinde olacak biçimde, Harbiye Nezaretine bağlanmış ve tüm askerî eğitim kurumları tek bir çatı altında toplanmıştır. Tüm Jandarma komutanları tasfiye edilerek yerlerine Kazak Tugayından subaylar atanmıştır.⁸³⁷ Böylece ordu üzerinde mutlak hakimiyet kuran Rıza Han siyasî yapıyı, kendi arzusuna göre, şekillendirmek ve ülke içindeki tüm ayrılıkçı güçleri ortadan kaldırmak için ciddi bir dayanağa kavuşmuştur.⁸³⁸ Asker kimliği ile ordu güvenini ve bağlılığını arkasında bulan ve bunun için her hangi bir çaba harcamayan Mustafa

konuşan asker bir ailede yetiştiğini söyler. Yeni Türkiye Cumhuriyetinin Elçisi olarak Tahran'a varan ve 15 Kasım 1925'de Rıza Han'la görüşen Memduh Şevket Esendal anılarında Rıza Han'ın, "Benimle derhal Türkçe konuşmaya başladı." ifadesini kullanır, Esendal, *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 18. 1934'te Türkiye ziyaretlerinde Atatürk'le Türkçe konuştuğunu Meliha Ambarcıoğlu, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar", *Doğu Dilleri*, Cilt III, sayı 4 (1983), s. 23'de, bu geziye katılan İranlı general Cihanbani'den naklederek, "Atatürk'le her konuyu Azeri Türkçesi ile konuştuğunu ve Atatürk'ün İstanbul Türkçesiyle anlattığı her şeyi gayet iyi anladığını,..." zikreder. Benzer ifade Yann Richard, "Kemalizm ve İran", *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Ed. İskender Gökalp- François Georgeon, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: Arba yayınları, 1990, s. 86.'da da geçer. 1921'de başkomutan ve sonraları buna ilaveten harbiye nazırı olarak önde gelen siyasi bir şahsiyet olan Rıza Han 1923'de başbakan; 1925'de Kaçar Hanedanının uzaklaştırılması ile şahlık yetkilerini elinde bulunduran birinci adam haline gelmiş; 1926'da da kurucu meclis kararı ile şah olmuş ve Pehlevi adını alarak bu hanedanı kurmuştur. 16 yıl iktidarda kalan Rıza Şah, II. Dünya Savaşı sırasında Alman yanlısı tutumundan dolayı, Rus ve İngiliz ordularının İran'ı işgal etmesi ile iktidardan uzaklaştırılmış; yerine oğlu Muhammed Rıza geçmiş ve kendisinde 1944'de sürgünde bulunduğu Güney Afrika'nın Johannesburg şehrinde ölmüştür.

⁸³⁶ Yeni hükümetin bazı uygulamalarından hoşnutsuz dini ve siyasi bazı grupların organize ettiği gösterilerin sonunda Seyyid Ziya istifa etmiş ve yurt dışına gitmiştir. Mesud Han Kayhan birkaç önemsiz görevden sonra emekliye sevk edilmiş; benzer akıbet Kazım Han Seyyah'da yaşamıştır. Cronin, *age.*, s. 91. Benzer bir olguyu 1925- 1927 arası Türkiye'de de görebiliriz. Kazım Karabekir, Ali Fuat, Cafer Tayyar, Nurettin Paşa gibi Millî Mücadelenin önde gelen asker kadrosunun çeşitli biçimlerde tasfiye edildiği söylenebilir. Askerlikten ayrılan paşaların listesi için Mete Tuncay, *T.C.'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, 3. baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s. 114-115. Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilânına giden süreçte, bir hükümet bunalımı ile rejim sorunu gündeme getirirken, Rıza Hanın aldığı siyasal pozisyon kendi konumunu güçlendiren siyasî belirleyicilik üzerine kurgulanmıştır. Hiçbir siyasî tartışmanın içine girmeyen Rıza Han, bu tartışmalara müdahale etmediği gibi bunun kendisini vazgeçilmez veya hakem rolüne getireceğinin bilincinde olarak beklemiş ve sonunda olağanüstü yetkileri elde ederek "tek adam" olmayı seçeneksizleştirmiştir. Abrahamian, *age.*, s. 118 vd.

⁸³⁷ Rıza Şah Dönemi ilgili birçok çalışmada Rıza Han'ın hem iktidarda kalmasının hem de en parlak başarısının kurduğu modern ordu olduğuna vurgu yapılır. 1921-1926 arası dönemde İran ordusundaki nitelik ve nicelik hakkında daha fazla bilgi için Cronin, *age.*, s. 105-138

⁸³⁸ Rıza Han'ın 1921 Şubat darbesinden hemen sonra yaptığı bir konuşmada "sağlam hükümet için güçlü ordu" gerektiği üzerine Hüseyin Mekki, *age.*, Cilt II, s. 255.

Kemal'in, Cumhuriyetin ilânı ve Cumhurbaşkanı seçilmesi ile, siyasî gücünü pekiştirdikten sonraki iç siyasî gelişmelere baktığımızda Millî Mücadeleyi gerçekleştiren kadrolar arasındaki görüş ve anlayış farklılıklarının ürettiği ve adına "Paşalar Hesaplaşması" diyebileceğimiz bir tasfiye sürecinin 1927'deki II. CHP Kurultayında okunan "Büyük Nutuk" a kadar sürdüğünü görmek mümkündür.⁸³⁹ Mustafa Kemal'in siyasî mücadeleyi tercih ettiği, kanunî yolları kullanmaya özen gösterdiği ve ordu gücüne daha çok ülke birlik ve bütünlüğünün tehlikeye düştüğünde baş vurduğu göz önüne alındığında siyasî tecrübesi olmayan ve hukuksuzluğun hüküm sürdüğü İran toplumunun içinden gelen Rıza Şahın, siyaset dışı, şiddeti tercih ettiği; bu durumun onu otoriter ve hukuk dışı yollara yönelttiği söylenebilir. Ancak her ikisinin asker kimliği ve ordu dayanağı ile (Mustafa Kemal'in bunu 1923'ten sonra öne çıkarmamakla birlikte) tasfiye ve şiddet kullanmalarındaki nihaî hedefin çağdaş millî bir devlet ve toplum yaratma özlemlerine gidecek yoldaki tüm engelleri aşma kararlılığı olması tek ortak benzerliktir.

Seyyid Ziya hükümetinin ardından Vusuk ed -Devlenin oğlu (ki o sırada hapiste olmasına rağmen çıkarılmış) Kavam es-Saltana yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiş; bu kabineye harbiye nazırı olarak giren ve ordu komutanlığı da üzerinde olan Rıza Han, elde ettiği meclis desteği sayesinde gücünü pekiştirmiştir. Kavam es-Saltana'dan sonra kısa ömürlü Müşür ed-Devle ve Mustafî el-Memalik hükümetlerinden sonra 1923'den itibaren hem başbakan hem de başkomutan olarak Rıza Han hükümet kontrolünü ve buna bağlı olarak devlet gelirlerini yeni bir ordu kurmak için harcamaya yönelmiştir.⁸⁴⁰ 1921-1925 arası dönemde önce ordu gücünü eline alan

⁸³⁹ Millî Mücadelenin asker kadrosunun Millî Mücadele ve Cumhuriyetin ilânı sırasında çeşitli konular (liderlik, ordu-siyaset, saltanat, Bolşeviklik, mandacılık, kıdem, bağımsızlık vb.) ile rejim sorunu üzerine görüş ayrılıkları için Hamdi Gürler, *Millî Mücadele'ye Katılan Komutanların Hatıralarının Karşılaştırılması*, Ankara: Haettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü-Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 2002. 1925'teki Şeyh Sait İsyanı ve Doğu bölgelerindeki küçük çaplı Kürt isyanları dışında ordu gücü ciddi anlamda hiç kullanılmamış; ihtiyaçta olmamıştır. 1925 Haziranından itibaren Ankara'da *Hakimiyet-i Milliye* ve İstanbul'da *Cumhuriyet* haricinde tüm gazetelerin kapanması ile muhalif seslerin kendilerini ifade edebilecek tüm imkânlar ortadan kaldırılmıştır. Mahmut Goloğlu, "Haziran 1927 ayında yapılan dokuz toplantıda, pek çoğu hiç görüşülmeden oylandığı tam yüz kanun çıkarıldı" ifadesini kullanır, *Devrimler ve Tepkileri*, Ankara: Başnur Matbaası, 1972, s. 223. 1927 yılına gelindiğinde muhalif ses mecliste de yoktur. Nutuk'un 1919-1927 arası yakın geçmiş dönemle bir hesaplaşma olduğu Tuncay, *age*, s.175 vd.; Zürcher, *age*, s. 253-256.

⁸⁴⁰ 1921 yılından itibaren ülke içindeki çeşitli isyanları bastırmak için sürekli hareket halinde olan dinamik ve savaş deneyimi olan askerî gücün tüm komutasını kendinde toplamasının yanında Rıza Han, İran şartlarına göre oldukça hızlı sayılabilecek şekilde, 17 binden kırk bine ulaşan iyi donanımlı millî bir ordu kurmayı başarmıştır. Abrahamian, *age*, s. 120. Aynı dönemde Türk ordusunun kaydettiği aşamalara baktığımızda Millî Mücadele sonrası ordunun rutin ihtiyaçları dışında herhangi bir yatırım yapılmadığı görülür. Bkz. Mete Tunçay, "II. Dünya Savaşının Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu", *Tarih ve Toplum*, Sayı 35 (Kasım 1986), s. 34-41.

Rıza Han hükümet içinde savaş bakanı, başkomutan ve 1923'den sonra başbakan olarak gücünü rakipsiz hâle getirmiştir. Ancak siyasî bir şahsiyet olarak güçlenmesine yardımcı olan ve tartışmasız hâle gelmesini sağlayan gelişmeler daha çok askerî alanda gerçekleşmiştir.⁸⁴¹ Belki onun askerî başarıları, yabancı veya işgal güçlerine karşı olmadığından, Mustafa Kemal gibi “millî kahraman” yapmamıştır ama çok etnikli, çok kültürlü ve tarihsel olarak özerkliğe eğilimli bir coğrafyada siyasî sınırlar içinde ordu gücüne dayanarak, birlik ve bütünlüğü sağlayabilmiş olmasının ve ülke içindeki yabancı güçlerin varlığına karşı kararlı tutumu hem halk hem aydın kesimlerde siyasî itibarını artırdığı gibi ülkeyi yıkımdan ve parçalanmadan kurtaran “kahraman” olmasına yol açmıştır.⁸⁴² Kendisine muhalif olanların hemen hepsi onun “kurtarıcı ve birleştirici” misyonunu kabul ederken uğruna mücadele verilen, anayasa ve meclisin üstünde artan siyasî gücüne karşı olmuşlardır.⁸⁴³ Mustafa Kemal'in, meclis başkanlığının yanında, Millî Mücadelenin başarısı için geçici olarak üstlendiği ve bunun bir tür diktatörlük

⁸⁴¹ Rıza Han'ın bir kurtarıcı kahraman olarak yükselişe geçtiği zamanda İran aydınlarının büyük çoğunluğunun zihni meşguliyeti toprak bütünlüğünün nasıl sağlanacağı ve millî bir devlet olarak nasıl biçimleneceği üzerine yoğunlaşmıştı. Rıza Han, toprak bütünlüğünü sağlamak için, ülke içindeki tüm yerel ve ayrılıkçı unsurları bir dizi askerî seferlerle dize getirerek merkezî gücü tesis etti. 1921-1926 arası dönemde, ülke birlik ve bütünlüğünü sağlamak için yapılan belli başlı askerî seferler şöyle sıralanabilir: 1921'de Gilan'daki Küçük Han'ın Cengeli isyanının bastırılmasına; 1922'de Batı Azerbaycan'da Simko liderliğindeki İsyancı Kürt aşiretlerine; Tebriz'de Lahuti isyanının bastırılmasına; Erdebil bölgesindeki Şahsevenlere; Gilan'da isyan eden Şeyh Celal'e; İsfahan'dan Ahvaz'a yürüyen bir İran birliğine Kugilü aşiretinin saldırısı üzerine; 1923'de Azerbaycan'daki Şahsevenlere; Kirmanşah'taki Sencabi Kürtlerine; Luristan'da ayaklanan Lurlara; 1924'te Belucistan'da ayaklanan güneydoğudaki Belucilere; Luristan'da tekrar ayaklanan güney batıdaki Lurlara; Horasan'daki Türkmenlere; Muhammera'daki şeyh Hazal'a; 1925'de Huzistan'da, Şeyh Hazal'a destek için ayaklanan Araplara; Mazenderan'daki Türkmenlere; Kuzey Horasan'daki Kürtlere ve Kürt, Lur, Türkmen, Arap gibi çeşitli bölgelerdeki küçük aşiretlere; 1926'da yeniden ayaklanan küçük çaplı Kürt ve Lur aşiretleri ile kuzey-batı ve doğu askerî birliklerinin isyanlarının bastırılmasına karşı çok sayıda askerî seferler düzenlenmiştir. Merkezî güçlü bir devlet kurmak için yola çıkan Rıza Han'ın başlangıçta güçlü bir ordu yaratma arzusu, onun savaş oyunlarına merakından çok, İran'ın içinde bulunduğu tarihî etnik bölünmüşlüğü ve coğrafi farklılığın beslediği özerk bölgelerin varlığının geçmiş mirasını ortadan kaldırmadan bunun gerçekleştirilemeyeceğine olan inançla ilgilidir. Yeni Türk Devletinin kurulduğu andan itibaren merkezî otoritesini kurmak istemesine karşı çıkan (içinde emperyalist kışkırtmalar ve dini sloganlar olsa da) Doğu bölgelerindeki aşiret isyanları göz önüne alındığında milli devletleşme sürecinde geleneksel unsurların zorlu bir direnç gösterdiği ve bunun tasfiyesi için askeri güç kullanılması elzem olmuştur. İran iç isyanları ve bastırılması üzerine Bahar, *age.*, Cilt I, s. 140 vd.; Abrahamian, *age.*, s. 120; Cronin, *age.*, s. 140-142; Mekki, *age.*, Cilt II.

⁸⁴² Daha fazla bilgi için Ghani, *age.*, s. 325 vd.

⁸⁴³ 29 Ekim 1925'te Kaçar Hanedanının beşinci mecliste kaldırılma görüşmeleri sırasında, daha çok eski Meşrutiyet önderlerinin olduğu, muhalefet, Rıza Han'ın ülkenin bütünlüğü ve asayişini temin noktasında ona karşı çok olumlu sözler sarf etmişler; iş Rıza Han'ın geçici olarak (ki 1926 Nisanında resmen Pehlevi Hanedanını kuracak) şahıslığı üstüne almasına ve başbakan, savaş bakanı ve başkomutanlık yetkilerini de kullanmasının tartışmasız diktatörlük olacağı endişesi yüzünden karşı çıkmışlardır. Red oyu veren bu muhaliflerin önde gelenleri şunlardır: Müderris, Takizâde, Devletabadî, Müşir ed-Devle, Mustafî el-Memalik, Alaî, Musaddık, (Hüseyn Pirniya) Mu'temin Mülk, Ferzin ve Melik el-Şuara Bahar. Müderris, Takizade, Musaddık ve Alaî gibi muhaliflerin meclisteki konuşmaları için Yunus Mirverid (tahkik ve nagariş (yazım), *Ez Meşruteta Ta Cumhuri- Nagahi ba Edvar Meclis-e Kanungüzarı der Devran-e Meşrutiyet*, Tahran: Neşri Evhadi, 1377 (1998), s. 460-490. Kaçar Hanedanının kaldırılması ve Rıza Han'a muhalif Takizade, Müderris, Musaddık gibi önde gelenler hakkında farklı ama aynı sonuca ulaşan bir değerlendirme için Esendal, *age.*, s. 13-16.

olduğunu kendisinin de kabul ettiği⁸⁴⁴ olağanüstü yetkilerle donanımlı “başkomutanlık” zorunlu bir askerî tercihken, Rıza Han’ın olağanüstü yetkileri üzerine almadaki istekliliği onun “tek adamlığına” giden yolda siyasal bir tercih gibi görünmektedir.

Uzun süredir, yerel ve ayrılıkçı hareketlerin varlığı karşısında, merkezî hükümetin egemenliği üzerinden millî devlet ve toplum yaratılması düşüncesi birçok İran aydınının temel uğraş alanı olmuştu. Hatta yerel ve bölgesel otonomilere sempati duyan eski sosyal demokrat Takizâde, Süleyman İskenderî, Ahmed Kesrevi gibi aydınların zaman içinde merkezî güçlü bir hükümetin ve liderin İran’ın yararına olacağı fikrî gelişimi yanında, batılı eğitim almış yeni jenerasyonun üyelerinden İsmail Han Mir’at, Ali Kuli Han Mühendis ed-Devle, Hasan Han Nefisi, Mirza Ali Ekber Han Siyasi, Ali Ekber Daver, Muhammed Ali Cemalzâde ve Mahmud Afşar gibi birçok aydın bu fikri işleyen yayın ve örgüt faaliyetleri içinde olmuşlardır.⁸⁴⁵ Bahar, bu dönem İran aydınlarının, özellikle Demokratların, lider örneği olarak Atatürk ve Musollini’nin öne çıktığını zikreder.⁸⁴⁶

Merkezî hükümete dayalı egemen bir devlet fikri, modernliğin gereği olarak, 19. yüzyıl Batı ve Batılılaşma yolundaki toplumların siyasî bir gerçeğidir.⁸⁴⁷ Millî birliklerini gerçekleştiren birçok ülke bu süreçten geçerek kültürel unsurlarının elverdiği oranda bu dönüşümü gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı ve Kaçar Devletleri, 19. yüzyıl boyunca, merkezî yapıyı güçlendiren adımlar atarken, emperyalist güçlerin müdahalelerinin yanında, yerel veya farklı etnik grupların direnciyle karşılaşmış; imtiyazlarını korumak isteyen güçlerle yoğun bir temsiliyet mücadelesine girişmişlerdir. Osmanlı Devleti toprak kayıpları ile yüzleşirken İran iç isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren entellektüel izleri görülen, öykünülen Batı’ya benzeme arzusunun yanında, sınırları olan ülkenin bütünlüğünün korunması; ihmal edilmiş toplum kesimlerinin önemsenmesi; yöneten-yönetici yakınlaşmasını sağlayacak manevî bağları kurma arzusu ve çağın ihtiyaçlarını

⁸⁴⁴ Bu gücün farkında olan Mustafa Kemal, tereddütleri gidermek için şu açıklamayı yapmayı gerekli görür: “Müddetti ömrümde hakimiyeti milliyenin ve meşruiyetin en sadık bir hizmetkârı olduğumu nazarı millete bir defa daha teyit için bu salâhiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyid edilmesini ayrıca talep ediyorum.” Kazım Öztürk, *Atatürk’ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, 2. baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı 1990, Cilt I, s. 551.

⁸⁴⁵ Bahar, *age.*, Cilt I, s. viii-ix.; Muhammed Ali Humayun Katuzyan, *İktisad-e Siyasi-yi İran*, çap-e şeşom, Tahran: Neşr-e Merkez, 1377(1998), s. 124 vd.; Ali Gheissari, *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*, Austin: University of Texas Press, 1998, s. 45 vd.

⁸⁴⁶ Bahar, *age.*, Cilt I, s. 29 ve Cilt II, s. 18.

⁸⁴⁷ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi*, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2001, s107 vd.

karşılıyacak hukukî düzen ve yasal çerçeve arayışı laik ve inkılâpçı düşüncenin yanına, milliyetçi, toplumcu, halkçı düşünceleri de eklemiştir.⁸⁴⁸ Şüphesiz Batı'ya bakarak biçimlenen siyasal ideolojilere göre devlet, toplum ve bireyi yeniden tanımlamak gerekiyordu. Ancak gerek Türk gerekse İran aydınlarının ciddî anlamda kendi devlet, toplum ve bireyine bakarak anlamlandırılacak, ideolojik tartışmalar için ne ilmî formasyonları yeterliydi ne de siyasal eylemleri içinde buna zamanları olmuştu.⁸⁴⁹ Milletleşmeden Batılılaşmaya; laiklikten bağımsızlığa; anayasadan cumhuriyete; modern eğitimden yeni hayat tarzına birçok alanda görüşler serdedilmiş olmakla birlikte birçoğu ya toplumsal tepki ya da hakkında bilgi noksanlığı yüzünden sadece açıklanmakla kalmıştı. Ancak zihnî bir birikim bıraktığı ve uygun siyasal iklim oluştuğunda kendini gerçekleştirme imkânı bulacaktı.

Batılılaşmış aydın zihniyetinin gelenekselle olan bağların zayıflamasına paralel gelişen meşrutiyet yönetimleri kendi inisiyatiflerini kullanarak reform atılımlarını yapma imkânı sağlamıştı. Değişen bağlılık kodlarına bağlı olarak ülkelerine yönelik beklentileri ve toplumlarına ilgileri, demokrat, milliyetçi, halkçı, sosyalist veya liberal siyasal etiketler taşısalar da, temel hedefleri modern devlet ve toplum yaratma arzusuna münhasırdı. I. Dünya Savaşı içindeki gelişmeler hem Türk hem de İran modernleşmeci ve milliyetçi aydın ve siyasilerine ülke bağımsızlığı ve toplumsal bütünleşme duygusunu yerleştirmişti. Şüphesiz bunda gün ışığına çıkarılan tarihsel geçmiş ve oryantalist öz taşıyan yerel kültürel unsurların öne çıkarılması ile elde edilen yeni aidiyet duygusunun ideolojik rolü büyüktür. Ancak Millî Mücadele sonrası Türkiye, ülke topraklarındaki gayrimüslim azınlıkların ayrılması ve yeni Müslüman (çoğunluğu Türk) muhacirlerin gelmesi ile, millî bütünleşme yolunda önemli bir avantaja sahip olmuştu.⁸⁵⁰ Az sayıda gayrimüslim ve çok sayıda Müslümana ancak tarih boyunca bölgesel özerkliğe eğilimli farklı etnik kökenli topluluklara sahip bir İran'da ise Rıza Şah ve çevresinin tek seçeneği hepsinin İranik kavimlerden olduğunu iddia etmek olmuştur.⁸⁵¹

⁸⁴⁸ Karpat, 1923-1925 arası dönemde üç fikrin Cumhuriyetin temel prensipleri olarak belirlediğini belirtir: Milliyetçilik, Laiklik, Halkçılık. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s.62.

⁸⁴⁹ Bahar, 1920'lere gelindiğinde İran düşünce hayatının en önemli eksikliğinin ideoloji olduğunu belirtir, Bahar, *age.*, s. 247.

⁸⁵⁰ Bu demografik değişim üzerine son dönemlerde çok sayıda çalışma ortaya çıkmaya başlamıştır. Anadolu'nun yeniden İslâmlaşması ve Türkleşmesine yol açan 19. yüzyıldan günümüze uzanan süreçte sayısal verileri ile kısa bir değerlendirmesi için Peter Alford Andrews, "Muhacirler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul: İletişim, 1996, s. 515-520.

⁸⁵¹ İran için bu tür ilk örneklerin en iyisi, ilk baskısı 1926'da yapılan ve Azerbaycan bölgesinin Türklerin işgali ile hala etnik Aryan kökenli olan halkın zorla dillerinin Türkleştirildiği üzerine kurgulayan Ahmed

Türk ve İran bağlamında kültür keşiflerinden beslenen milliyetçilikleri ve çok yönlü emperyalizmin hüküm sürdüğü dünyada varolma kaygılarını güdüleyen tam bağımsızlık düşünceleri, yaşanan tarihî sürecin yıkıcı olduğu kadar birleştirici zemininde, siyasal yapının dönüştürülmesinden toplumsal geriliğin aşılmasına kadar geniş bir alanda acil ve kalıcı çözümler üretmelerini zorunlu kılan çağın gereğini yerine getirme arzuları ile birleşmiş; kendi millî kimliklerini geliştiren ama aynı zamanda çağın yakalanmasına da imkân sağlayan bir yönelim doğurmuştur. Batılı değerler ve anlayışlar üzerinden bağımsız millî devlet ve toplum yaratma tepeden inme modernleşme için ideolojik bir tutum olduğu kadar, buldukları siyasal pozisyon icabı tercihli bir yöntemdir. Bunun için görünüşten (biçimden) içeriğe doğru bir dönüşüm anlayışının, devletten başlayan modernleşme geleneği üzerinden ilerleyerek ana hatları biçimlendirerek temel kabulleri ve ilkeleri anlamlandırması gerekiyordu. Türk ve İran siyasal dönüşümünde dış müdahaleden irak bağımsızlık ve coğrafi sınırlar içinde egemenliği tescil edilmiş devlet fikri ilk şekillenen siyasal modernleşme olgusudur. Güç kullanılarak dış dünyaya ve iç egemen güçlere kabul ettirilen koşulsuz bağımsızlık ve millî egemenlik emperyalizm karşıtı ve geleneksel güçlerin dışında, toplumun iradesini seslendirmekle birlikte buna istekli olan güçlerin daha çok modern kurum ve zihniyetlerin ürettiği şahsiyetler olması da rejim, ideoloji ve yenileşme pratiklerinin ne olması ve nasıl olması gerektiğini belirlemiştir.

I. Dünya Savaşı sonrası bağımsızlık ve egemenlik arayışlarında, geleneksel güçlerle zorunlu ittifak yapan, modernleşmiş güçlerin siyasal iktidarı kullanıyor olmaları, Türk ve İran coğrafyalarında ana hat olarak rejim sorununu gündeme getirmiştir. Yeni Türk Devletinin ortaya çıkışının emperyalizme karşı bir kurtuluş savaşı ve geleneksel güçlerin tükenişi ile aynı zamana denk gelmesi rejimin biçimlenmesinde, kurtuluş savaşını gerçekleştiren siyasal kadronun içinde modernleşmiş elitlerin güçlü konumuna bağlı olarak, nisbî bir kolaylık sağlamıştır. Anayasalı meşrutiyet yönetimin yerleşmesi ile siyasal güçleri sınırlandırılan Osmanlı saltanat yapısının tasfiyesi, Millî Mücadele içindeki aleyhte tutumundan dolayı, sanılanın aksine ciddî bir sorun oluşturmamıştır. Öyle ki Millî Mücadelenin daha Erzurum Kongresinde açıklanan “kuvva-yı milliyeyi

Kesrevî'nin *Azeri ya Zeban-i Bestan-e Azerbaycan*, çap-e sevom, Tahran: Çaphane-yi Peyman, 1325 (1946) adlı çalışmasıdır. Kesrevî, önsözde, İttihat ve Terakki'nin Kafkasya ve özelde Azerbaycan'daki Türkçü faaliyetlerine şahit olduğunu; İstanbul basınında Azerilerin Türklüğü üzerine çıkan yazıları takip ettiğini ve bu kitabı daha o zaman yazmayı düşündüğünü zikreder. Sistan, Zencan ve Horasan bölgesine yaptığı gezi sonrası topladığı malzemeye dayanarak Azerilerin Türkleştirilmiş İranlı olduğunu ispat ettiğini iddia eder, s. 1-2.

amil ve irade-yi milliyeyi hakim kılma” esasının gelecek rejim sorununa çözüm üretecek ipuçlarını bünyesinde taşıması siyasal değişimi kolaylaştırmıştır. Kısa bir hükümet bunalımı ile gerçekleşen Cumhuriyetin ilânı az sayıdaki modernleşmiş elitin siyasal çıkışı ve geleneksel ve dış emperyalist güçlerin kışkırttığı sınırlı aşiret-tarikat isyanları dışında ciddî bir tepki almamıştır. Bunda Meşrutiyet döneminden itibaren İslâmcı, Türkçü, liberal ve sosyalist siyasî ideolojilerdeki zihnî dönüşümün; toplumsal bağlılık yaratmaya yönelik fikrî tartışmaların hatırı sayılır bir yeri vardır. Geleneksel kesimlerle kolay ilişki kurabilen ama içtihatçı-pürüten geleneğe yaslanan modernist İslâmcı aydınların ve aşamalı devrim ilkelerine bağlı sosyalistlerin cumhuriyet taraftarlığı muhalif olabilecek toplumsal tepkiyi siyasal öndersiz bırakmıştır. Millî Mücadeleyi örgütleyen milliyetçi damarın askerî zafer kazanmış olması da millî egemenliği anlamlı kılacak rejimin cumhuriyet olduğuna ittifak yaptığı güçlere kabul ettirmesi zor olmamıştır. Asıl mücadele alanı rejimin adından çok içeriğini biçimlendiren inkılâplarda ve siyasal iktidarı kullanmada olmuştur. I. Dünya Savaşından iç ve dış sorunların ağır baskısı ile çıkmasına rağmen İran, Rus ve Osmanlı Devletlerinin ülke içindeki askerî varlıklarının sona ermesi ardından, merkezî otoritenin yeniden tesisi yönünde hem ülke içindeki çıkarlarını korumak isteyen İngiliz hem de Tahran merkezli devlet ve aydın elitinin arzusu için yeni imkânlar oluşturmuştur. Ancak Kaçar saltanatının zayıf konumu ve geleneksel güçlerin hakim sözcüsü olan Şîî ulemanın bölünmüşlüğü ve gücünü tüketmesinden dolayı çözüm üretememesi,⁸⁵² güçlü aşiretlerin özerklik talepleri yanında, ayrılıkçı ve radikal akımların ürettiği isyanlar ülkenin tek gerçeği hâline gelmiştir. Çeşitli aşiretlerin başına buyruklukları ve Azerbaycan’da Hıyabani ve Lahuti, Horasan’da Pusyan, Mazendaran’da Küçük Han, Batı Azerbaycan’da Simko, Huzistan’da Şeyh Hazal gibi bölgesel ayaklanmalara karşı Takizâde, İskenderî, Kesrevî, Devletabadî, Daver, Musaddık, Afşar gibi laik ve demokrat aydınlar İran’ın coğrafî bütünlüğünün sağlanması ve merkezî hükümetin egemenliği yönünde fikrî bir dönüşüm yaşamışlardır.⁸⁵³ Aynı zamanda İran’ın varlığını sürdürmesini Batılılaşma yönünde

⁸⁵² Ahavi, “1891-1892 Tütün krizinden buyana ‘belalar’ önü arkası kesilmez bir biçimde devam ediyordu. Ulema arasında biraz başını dinlemek ve yalnızca dini görevleriyle ilgilenmek isteyenler vardı” ifadesinden üç tür sonuç çıkarılabilir: İlki, Şîî ulemanın yıprandığını hissetmesi; ikincisi, bazıları farklı düşünüp siyaset dışında kalmak istemesi; üçüncüsü, farklı düşünenlerin aslında ulema arasında bölünme olduğunun belirtisi..., *age*, s.67.

⁸⁵³ Bu isimlerden ilk Ali Ekber Daver Rıza Han’la yakınlaşacak; onu Süleyman İskenderi ve Mahmud Afşar izleyecektir. Takizâde ve Kesrevî gibiler sonradan katılacaklardır. Abrahamian, *age.*, 123-128; M. Reza Ghods, “Iranian Nationalism and Reza Shah”, *Religion and State in Iran*, s, Vol. 27, No.1 (January 1991), s. 37-39.

reformlar yapılmasında gören ve bunu gerçekleştirecek siyasî bir program ve lider arayışındaki bu aydınlar için Rıza Han, hem Kazak Tugayı gibi İran toplumunun hafızasında olumsuz imaj bırakmış bir örgütün içinden gelmesi ve o zamana kadar siyasî görüş beyan etmemiş olmasından dolayı, uygun bir lider değildir. Özellikle eski Demokrat ve bazı İtitaliyyun mensubu İran aydınlarının başlangıçta daha çok siyasal beklentisi laik, demokratik ve üniter bir devlet yönetimini sağlayacağı umudunu besledikleri meşrutiyet rejiminden yanadır. Cemaladdin Efganî, Ağa Han Kirmanî ve Talibov gibi, kendilerinden önceki dönemin, modernleşmeci aydınlarının görüşlerinde izlerini veya Batı ülkelerinde tanıma fırsatı buldukları cumhuriyet yönetimlerine aşına olan laik İran aydınlarına göre, Kaçar hanedanı kökenli yöneticilerin merkezî ve yerel yönetimlerdeki etkin pozisyonları; Şîi ulemanın toplum üzerinde tesis ettiği dinî bağlılık ve toplumun türdeş olmaması gibi zorluklardan dolayı, İran’da bir cumhuriyet kurulması imkânsız görünmekteydi. Ancak I. Dünya Savaşı sonrası Kaçar hanedanının zayıflaması, ulemanın gücünün tükenmesi ve askerî güce komuta edenlerin öne çıkması bu aydınlara cumhuriyet kurulabileceği düşüncesini yeniden gündemlerine getirmiştir. Ülke içindeki tek yabancı güç olan İngilizlerin çıkarlarını korumak için muhatap alabilecekleri merkezî bir otorite istekleri ile bu gündemin birleşmesi Rıza Han’ın iktidara geliş sürecini anlamlı kılmaktadır. Rıza Han’ın işbirliği yaptığı Seyyah, Seyyid Ziya, Daver gibi asker ve sivil elitlerin çoğunluğunun modernleşme yanlısı olmalarına bağlı olarak, millî ve Batı formunda bir devlet ve toplum yaratılması yönünde Rıza Han’ın koşullandırıldığını düşünmek gerekir. Hele Rıza Han’ın başbakan olarak hem siyasî hem de askerî gücü eline aldığı 1923 yılının Ekimi’nde Türkiye’de cumhuriyetin ilân edilmesi, İran’da da Cumhuriyet olacağı yönünde dünya kamuoyunda benzer bir beklentiyi yaratmıştır.⁸⁵⁴ Hatta İran sınırına yakın yerlerden gelen Türk askerî istihbarat raporları İran’da cumhuriyet ilan edildiği ve Rıza Han’ın cumhurbaşkanlığına seçildiği yönündedir.⁸⁵⁵ Bu yanlış bir istihbaratsa da Atatürk ve çevresinin bundan çok memnun kaldıklarından ama gerçeği öğrendiklerinde de hayal kırıklığı yaşadıklarından hiç şüphe yoktur. İran basınında da cumhuriyet lehine yazılar çıkar ve İran Cumhuriyetçi Parti (**Hizb-i Cumhuri-ye İran**) adında bir parti bile kurulur. Aşırı milliyetçi söylemi olan bu parti cumhuriyete gerekçe olarak Kaçarların Türklüğünü öne çıkarır ve cumhuriyet lehine

⁸⁵⁴ Çetinsaya, “Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri”, s. 186-189. Daha çok İran sınırına yakın bölgelerden gelen ve İran’da Cumhuriyet ilan edileceği ve Rıza Han’ın cumhurbaşkanı olacağı yönünden Türk askerî istihbarat raporları için

⁸⁵⁵ B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 260.753.40/ 8 Kasım 1925; B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 260. 753.41/9 Kasım 1925.

olacak koşullandırma içinde onun meşruiyetini sorgular.⁸⁵⁶ Ancak bu dönemde Türkiye iyi bir örnek değildir. Çünkü yeni ilân edilen Cumhuriyete karşı toplumsal huzursuzluk olduğunun açığa çıkması ve 13 Şubat 1925’de Şeyh Said isyanının patlak vermesinin ardından başlayan Takrir-i Sükun döneminin, başı Demokratların çektiği cumhuriyet özlemi olan İranlı aydın ve yöneticilerini tedirgin ettiğini düşünmek gerekir.

Türkiye’de cumhuriyetin ilân edildiği gün (29 Ekim 1923) ile Rıza Han’ın başbakanlığı devraldığı gün (28 Ekim 1923) hemen hemen aynı tarihe denk gelir. İran’ın hâlâ İstanbul’da bulunan büyükelçisi İshak Han Mifhem ed-Devle 20 Ekim 1923’te gönderdiği raporda cumhuriyet ilan edileceğini; yeni seçilen milletvekillerinin çoğunluğunun Halk Fırkasından olduğunu; seçim sistemi ve Mustafa Kemal Paşanın cumhurbaşkanı seçileceğini bildirirken yeni kurulacak hükümetin ona karşı mesul olacağı noktasında yapıyı açıklarken bu yeni cumhuriyetin Fransa’dakine benzediğini ifade etmektedir.⁸⁵⁷ 7 Kasım 1923 tarihli bir başka raporunda İshak Han, İstanbul basınında cumhuriyet aleyhine çıkan yazılardan dolayı bazılarının kapatıldığı; gazetelere sansür uygulandığı; tehdit edilenler olduğu gibi hapisle cezalandırıldığını kaydederken İstanbul halkının kızgın olduğu ve Mustafa Kemal Paşa’nın tüm yetkileri elinde topladığını belirtir ve onun diktatörlüğe gittiği hissini verdiğini de gözlemlerinden aktarmaktadır.⁸⁵⁸

Türkiye’de Cumhuriyet ilân edildiğine ait haberlerin Aralık ayı içinde İran basında çıkmasıyla birlikte tartışmalar başlamıştır. Başlangıçta din adamlarının katılmadığı tartışmalarda daha çok Ahmed Şah yanlıları ve İngilizlerin el altından desteklediği küçük grupların aleyhte tepkisi görülür. Ancak Türkiye’de Cumhuriyet ilânından sonra Halifeliğin kaldırılması ile birlikte İran’da din adamlarının olumsuz görüşlerini açıklaması ve dinî grupların katıldığı sokak gösterilerinin varlığı farklı bir hava yaratır.⁸⁵⁹ Bütün kaynaklar Rıza Han’ın cumhuriyetten yana olduğu ve kendisinin cumhurbaşkanı olacağı/olması isteneceği beklentisini taşıdığını belirtmektedir.⁸⁶⁰ Ancak

⁸⁵⁶ Touraj Atabaki, “The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran” *Men of Order*, Eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London/New York: I.B. Tauris, 2004, s.55-56.

⁸⁵⁷ *Güzide-yi Esnad-e İran va Osmani*, Cilt: VII, s. 198, Belge No. 1320, Karton 15, Klasör 5 Numara 667, Tarih 27 Mizan 1342/1301.

⁸⁵⁸ *Güzide-yi Esnad-e İran va Osmani*, Cilt VII, s. 206-207, Belge no. 1324, Karton 15, Klasör 5, Numara 772, Tarih 15 Akrep 1342/ 1302

⁸⁵⁹ Atabaki, agm., s.57-59.

⁸⁶⁰ Cumhuriyet tartışmalarının nispeten soğudu bir dönemde Türkiye’nin Tahran büyükelçisi olarak atanan ve Tahran’a ulaşan (6 Kasım 1925) Memduh Şevket Esendal, gelişmelerden habersiz hâlâ Rıza Han’ın bir cumhuriyet ilân edeceği umudunu taşımaktadır. Rıza Han’ın da bu niyette olduğunu ancak tedirgin de olduğunu gözlemleyen Esendal’ın Cumhuriyet ve Rıza Han’ın yeni bir hanedan kurma sürecindeki

bu dönemdeki Rıza Han'ın bu yönde hiçbir açıklaması yoktur; daha çok Rıza Han'ın Kaçar hanedanına karşı olumsuz tavrı görülür.⁸⁶¹ Bir bekle-gör politikası izleyen Rıza Han'ın, İran kamuoyunda ve mecliste cumhuriyetçi desteğin veya gücün varlığını kestirmeye çalıştığı düşünülebilir. Bu amaçla, Tahran pazar esnafından önde gelen din adamlarına, cumhuriyet taraftarı aydınlardan meclisteki çok sayıda millet vekiline kadar bir dizi görüşme yapar. Artan, yer yer çatışmaya dönüşen ve cumhuriyet yanlısı meclis temsilcilerine saldırıya kadar varan sokak gösterilerinin⁸⁶² yanında cumhuriyetin aleyhindeki ünlü meşrutiyetçi-muhafazakâr üye Müderris'in cumhuriyet yanlısı millet vekili Feracullah Berami tarafından tokatlanmasına⁸⁶³ kadar uzanan meclis içinde sert tartışmalar olur (ki meclis içindeki bu tartışmalarda 20 Ocak 1924 tarihli Türk gazetesi *Vakit*'te çıkan İran'da cumhuriyet ilân edileceği yönündeki yazı delil olarak kullanılmıştır.)⁸⁶⁴ Bu gelişmeler karşısında Rıza Han mecliste cumhuriyetin oylanmasını teklif etmiş; 117 üyeli mecliste yalnızca 32 üye Cumhuriyet lehinde oy kullanmıştır. Meclis dışındaki, cumhuriyetin Bolşevikliğe giden bir adım olduğu yönündeki ulema propagandasının etkilediği, kalabalıkların artan tepkisini, ulemanın ve yöneticilerin olumsuz tavrını lehine kullanan Rıza Han, Ahmed Şah'a karşı psikolojik mücadeleye girişmiş;⁸⁶⁵ Şah aleyhine çeşitli gösteriler düzenletmiş ve kendi aleyhinde olanları sindirmiştir.⁸⁶⁶ Toplanan meclis 30 Ekim 1925'te uzun görüşmeler sonunda Kaçar Hanedanına son verdiği⁸⁶⁷ gibi yeni şahı seçecek bir kurucu meclis toplanması kararıyla

tartışmaları, İran kamuoyunu, İngiliz ve Rusların tutumunu ve gelişmeler karşısında Türkiye'nin yaklaşımı üzerine, Esendal, *age.*, s. 17-86.

⁸⁶¹ Devletabadi, Rıza Han'ın birçok dost toplantısında cumhuriyetten yana olduğunu söylediği üzerine, *age.*, Cilt IV, s. 346, 361.

⁸⁶² Bu sokak gösterilerinden ve tepkilerden meclise giderken Rıza Han'da nasibini alır. "Kahrolsun Cumhuriyet!" diye bağırarak kalabalık bir grup Rıza Han'ın otomobilini taşlarlar. Hacı Mubir es-Saltana Hidayet, *Hatırat va Hatırat*, çap- çeharom, Tahran: kitapfuruş-e Züvvar, 1363 (1984), s. 367.

⁸⁶³ Hidayet, *age.*, s. 362; Mekki, *age.*, Cilt II, s. 318-319,

⁸⁶⁴ Bahar, *age.*, Cilt II, s. 39. İngiliz belgelerine göre Ghani, *Vakit*'in yazısının Rıza Şah'ı destekleyen gazetelerde çok olumlu karşılandığını belirtir, Ghani, *age.*, s. 308.

⁸⁶⁵ Rıza Han, Ahmed Şah'ın tüm davetlerini kabul etmediği gibi el altından onu İran kamuoyuna olumsuz gösterecek tüm çabaları desteklemiştir. Bu baktan olmak üzere Ahmed Şah'ın Avrupa tarzı giyimli ve yanında Avrupalı bir bayanın olduğu fotoğraflarını çoğaltıp dağıttırıştır. Fotoğraf için Bahar, *age.*, Cilt I, ana metinden önceki ilk sayfa.

⁸⁶⁶ 3 Temmuz 1925'te, 1915-1918 yıllarında Muhaceret Hükümeti taraftarı olarak İstanbul'da yaşamış; ilk şiirlerini burada bastırılmış ve İstanbul edebi çevrelerinden etkilenmiş genç ve ünlü şair Mirzade İşki (1894-1925) hapishanede şüpheli bir biçimde öldürülmüştür. Bahar, *age.*, Cilt I, s. 100-110; Mirverid, *age.*, Cilt I, s. 436-438; ayrıca İşki hakkında daha fazla bilgi için Ariyanpur, *Ez Saba Ta Nima*, Cilt II, 361-380.

⁸⁶⁷ Meclisteki oylamada 80 lehte, 22 aleyhte oy çıkmıştır. Meclise 15 üye geç kaldıkları için veya gelemedikleri için oylamaya katılmamışlardır. Meclisteki görüşme ve oylamalar için Mirverid, *age.*, Cilt I, 460-493; Mekki, *age.*, Cilt III, s. 442-466.

dağılmıştır. Rıza Han'ın cumhuriyet kurmayacağına dair söz verdiği⁸⁶⁸ ulemanın çoğunluğu oluşturduğu Kurucu meclis 12 Aralık 1925'te Rıza Hanın Pehlevî hanedanını kurmasını onaylamış⁸⁶⁹ ve Rıza Han 25 Nisan 1926'da taç giymiştir.⁸⁷⁰

İran'da cumhuriyet kurulması yönündeki tüm beklentilerin yerine Rıza Han'ın kendi hanedanlığını kurması şaşırtıcı bir sonuçtur. Ancak Türkiye'deki geçmiş tarihî gelişmelerle hâli hazırdaki İran'ın hem siyasal hem de sosyal koşulları göz önüne alındığında bu beklenti çok gerçekçi değildir. Başta meşrutî yönetimin bir unsuru olan Kaçar hanedanı her ne kadar zayıf olsa da, Osmanlı saltanatının Millî Mücadele döneminde hain durumuna düşmesi gibi olumsuz bir görüntüsü yoktur. 20. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı Devletinin merkezî otoritesinin insan unsuru olan bürokrasi büyük çoğunluğu modern eğitim kurumlarından devşirilmiş,⁸⁷¹ memur kültürü gelişmiş ve yaygın bir örgütlenmeye sahip olduğu gibi merkez-taşra bağlılığını sağlayan yaygın iletişim araçları ve yol şebekesi ile donanımlı olmasına rağmen, İran'da devletin merkezî otoritesini sağlayabilecek yeterli sayıda modern eğitilmiş bürokratlar yoktur. Olanların bir çoğu da iç ve dış siyasal hizipleşmelere bağlı olarak siyasal tutum ve davranışları ile siyasal çürümüşlüğe yol açmıştır.⁸⁷² İslâm toplumlarının genel özelliği olan tarihî kimlik

⁸⁶⁸ Rıza Han'ın İran'ın birliği ve İslâm'ın kuvvetlenmesi için çalışacağını; cumhuriyet lafını ağzına bir daha almayacağına dair açıklaması için Ahavi, *age.*, s. 71.

⁸⁶⁹ Kurucu Meclisin ilk toplantısında Meşrutî yönetimi ve Pehlevî Hanedanlığını onayladığı üzerine Mirverid, *age.*, Cilt: I, s. 396- 399; ayrıca kamuoyundaki hava için Devletabadi, *age.*, Cilt IV, s. 375.

⁸⁷⁰ Cumhuriyet tartışmaları, Kaçar Hanedanının tasfiyesi ve Rıza Han'ın şah olması arasındaki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için Mekki, *age.*, Cilt II, III.

⁸⁷¹ Hamdullah Suphi Tanrıöver, kendisinin de bulunduğu sofrada Atatürk'ün İran'da Cumhuriyet ilân edilemediği bilgisini aldığımda Atatürk'ün olumsuz şeyler söylemesi üzerine, “ Ben dedim ki: İran'da bir cumhuriyet hareketinde kimsenin muvaffak olmasına imkân yoktur. Çünkü orada Türkiye Cumhuriyetinin istinat ettiği münevver zabıt zümresi, Tıbbiyemizin, Muallim mekteblerimiz, Darülfünun şubelerinin ve Tanzimattan beri vücuda gelen bütün yeni yeni mekteplerimizin yetiştirdiği şuurlu, müdrük nesiller yoktur. Bu nesiller olmasaydı, Türkiye'de cumhuriyet hareketi yapılabilir miydi?” sözleri anlamlıdır, Tanrıöver, *Dağ Yolu*, Birinci Kitap, 2. baskı, İstanbul: Yeni Matbaa- Türk Ocakları Hars Heyeti Neşriyatından sayı:6, 1929, s. 53-54.

⁸⁷² 1925'in sonlarında Tahran'a Türkiye Cumhuriyeti büyükelçisi olarak atanan Memduh Şevket Esendal ilk gözlemi olarak şu ifadelerle yer vermektedir: “Eğer İran'ın kadim memurin sınıfı işbaşında kalacak olursa yine hiçbir şey yapmak kabil değildir... Çünkü, İran'ın iş adamları, daireleri dolduran eski memurları hatta, birbirine bile itimat edemeyen, birbirine itimat edemeyecek kadar çürümüş insanlardır. Her biri diğerini sefarethanelerden birinin adamı olmakla itham eder dururlar...”, *age.*, s. 16-17. Siyasal çürümüşlük problemi son dönem Osmanlı bürokrasisi içinde geçerlidir. Ankara'da yeni kurulan veya kurumlaşmak isteyen Türkiye Cumhuriyeti Devleti bürokratik eleman ihtiyacını başlangıçta ve isteksizce İstanbul'dan temin etmeye yönelmekle birlikte mümkün olduğu kadar titiz bir incelemeye tabii tutmuş; kritik görevlere Millî Mücadeleye katılmış sivil ve askerlerden olmasına özen gösterilmiştir. Yeni devletin bürokratik ve yasal işleyişini sürdürmek için Ankara'da hukuk mektebi açmaya ve Ankara mülkiye mektebini geliştirmeye öncelik vermesi İstanbul bürokrasisinden azade, kendi memurunu yetiştirme arzusu ile ilgilidir. Atay, ilk dönem Ankara memur profilini betimlerken şu ifadeleri kullanır: “Dairelerde, ancak aç kaldıkları için İstanbul'u bırakan memurlar vardı. Bir siyasî hırsları ve heyecanları da olmadığından bunlar büsbütün bedbaht kimselerdi.”, Atay, *age.*, s. 354. 1923'de başbakan olmadan az önce Rıza Han'da bir hukuk mektebi açılmasını desteklemiş; ancak Şîf ulemanın yoğun tepkisi ile eğitimine ara vermek zorunda kalmış; 1925'de Rıza Hanın özel desteği ile ve Adalet Bakanlığına bağlı olarak, tekrar eğitime başlamış;

tanımlama aracı olarak İslâm dininin kuşatıcılığının, tarihsel nedenlerden dolayı, Şiflikte çok güçlü vurgulanmasının yanında birçok siyasal hareketin İslâmcı öğeler taşıyan ideolojik argümanlara sahip olması ve bunların, I. Dünya Savaşında Osmanlı yönetiminin cihad ilânı ile yaşadığı bir hayal kırıklığını yaşamamış olması, İslam birliğini savunan Afganî ve Reşid Rıza gibi aydınların ideolojik etkisine dayanan meşrutî İslâm devleti hedefini öne çıkarmıştır. Bir de Türkiye’de Cumhuriyet ilân edilmesi, halifeliğin ilgası ve laikleşme yönünde güçlü bir yönelimin olması, daha önceleri cumhuriyet taraftarı olan, Şif ulemanın tavrını değiştirmesine neden olmuştur. Laik ve milliyetçi argümanlarla donanımlı Mustafa Kemal ve çevresi adım adım devleti ve toplumu laikleştirmeye girişirken milliyetçi özlemlerini gerçekleştirecek siyasal, toplumsal ve kültürel inkılâp alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Geçmiş siyasal birikimlerinin devlet öncelikli siyasal hareket koşullandırmasına bağlı olarak hâli hazırda siyasal iktidarı kullanıyor olmaları devletten topluma ya da nötr söylemle tepeden inmece bir modernleşme modelini benimsemelerine yol açmıştır. İçinde dil, tarih, kültür ve seküler yaşamın Batı normlarında tanımlandığı milliyetçi ve laik ideolojik çerçevede inkılâpçı ve halkçı aksiyonlarının toplum katındaki hedefi devletin memuru, gençlik ve kadın numune oluşturulmasına ve eğitim yoluyla bunun gerçekleştirilmesi yönteminin izlenmesini beraberinde getirmiştir.

4.3. Atatürk İnkılâpları ve Rıza Şah

1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasından başlayarak 1 Ocak 1935 Soyadı kanunun yürürlüğe girmesine kadar süren oniki yıllık zaman aralığında gerçekleşen Türkiye’deki “inkılâp” adımları, gerek hukukî düzenlemelerindeki açık tutum gerekse uygulamalarındaki kararlılık noktalarında, Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde özgün bir yere sahip olduğu gibi alternatif, devlet merkezli uygulanabilir, toplumsal ve kültürel sonuçları görülen ve ideolojik hedefi belli bir Batılılaşma projesidir. Bu projeyi; Türk, Batı-dışı, İslâm ve Batılı algılamada “Türk İnkılâbı”, “Atatürk İhtilâli” veya “Kemalist Model” gibi total yorumlamalara yol açmakla birlikte içinde bulunulan hayatın ihtiyaçlarından ve nesnel dünyanın gerçeklerinden çıkarılmış

1927’de Adalet Bakanlığında yapılan tasfiyeler sonucu hem bakanlığın hem de bu okulun kadroları Batı eğitimi alanlarca doldurulmuştur. Menashri, *age.*, s. 103-104.

tecrübelerin somut ifadesi olarak Türk toplumunun ve zihniyetinin ürettiği, Batılı veya modernliğin kavram ve anlayışlarının uyarlanması ile tanımlanmış, “yeni hayat” arayışının Türk/Atatürk yorum-bilgisi olarak görmek gerekir. Ancak hayata geçirildiği süreç itibari ile zihnî arayışların tek gerçeği değildir. Sosyalist, liberal, İslâmcı ve kapitalist alternatiflerin yanında geçici barışların ve yeni savaş hazırlıklarının olduğu bir dünyada millî kimlikte bağımsız olarak varolma kaygılarının uyarıcılığı altında uzun vadeli sonuçları olan modernleşmeye girişmek ve bunda kararlı olmak zorlu bir tercihtir. Siyasal otoritenin mutlak hakimiyeti altında gerçekleşen inkılâp hamleleri çok yönlü gerilimlerin içinde fırsatları, beklmeleri, geriye dönüşleri ve yeni arayışları ile kriz kültürüne dayalı gelişmiştir. Bütün modernleşme örneklerinde görülen gerilim ve krizler Türk İnkılâbının da gerçeğidir.⁸⁷³ Toplumsal alt-üst oluşlardan zihniyet çatışmalarına uzanan çizgide hem toplumu iç dinamikleri ile birlikte harekete geçirmek hem de siyasal, toplumsal ve ideolojik önderliği elinde tutabilmek Türk İnkılâbının ve Atatürk’ün özgünlüğünün en kritik yönüdür. Batı-dışı birçok toplumsal hareket ve önderlerinin model ve önder arayışlarında ve Türk örneğini göz önünde bulundurmalarında bu kritik yön, belirleyici olmuştur.

İran bağlamında Rıza Şah ve çevresinin modern devlet ve toplum yaratma umutlarını emperyalist güçlerin aralarındaki rekabet ve geleneksel güçlerin ordu gücü ve kamuoyu oluşturma ile kontrolünün sağlanabileceği inancı yeşertmiştir. Ancak İran’ın modernleşme için bir yol haritasına ve somut örneğe ihtiyacı vardır; Atatürk ve Türkiye gerçeği bu noktada belirleyici olmuştur. Yine de bu çıkarım bazı noktalardan eleştiriye ve sorgulanmaya muhtaçtır.

Dönemin Türk ve İran aydınlarının gözünde, geçmiş tecrübelerin ışığında, her iki ülkeyi yönetenler “emperyalist” emelleri olan yöneticilerdir. Türk fikir ve düşünce hayatının bu dönem baskın ideolojik yaklaşımı olan Türkçülük/Turancılık ve onun siyasal hedefleri içinde, Fars siyasî ve kültürel baskısı altında olan çok sayıda Türk unsuru barındırmasından dolayı, İran mücadele alanı olarak yer alır. Benzer bir sonuç üreten ama farklı okumaya dayalı bakış açısı İran milliyetçi aydınları için de geçerlidir. Türk dış siyasetinin temel hedefinin İran’ı parçalamak olduğu üzerine yoğunlaşan spekülâtif yaklaşımlar, ülke içinde Azerilerin, Türkiye topraklarında Kürtlerin Farslılığı üzerine kurulu karşıt tezini üretmiştir. Bu keskin ön yargıların yanında Şî-Sünnî ayrılığı,

⁸⁷³ Modernleşme ve Türk modernleşmesindeki kriz alanları için Halis Çetin, *Modernleşme ve Türkiye’de Modernleşme Krizleri*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003, s. 105 vd.

dil ve edebî zevklere dayalı kültürel üstünlük davası ve her iki ülkenin kendi gerçeklerinin önceliği gibi noktalar da birbirlerine karşı mesafeli duruşun nedenleridir. Dönemin Türk siyasi literatüründe İran'a olumsuzluk yüklenirken İran siyasi literatüründe Türkiye düşman algılamasına sahiptir. Tüm bu ön yargılar zaman içinde siyasî iradelerin kararlılığı ile yalıtılacak ve Türk-İran ilişkileri de bundan sonra anlamlı gelişmeler gösterecektir. Yine de Berlin'de Takizâde ve Cemalzâde gibi İran aydınları, 1925-1927 yıllarında Abdullah Cevdet ve onun *İctihat* dergisini takip ettikleri gibi Ziya Gökalp'in eserlerini didik didik inceliyorlardı.⁸⁷⁴

Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu gibi dönemin Türk fikir hayatının temel taşlarının eserlerini okuyarak Takizâde, Cemalzâde, Mahmud Afşar ve Ahmed Kesrevi gibilerin laik, pozitivist ve milliyetçi mahfillerden kendi dil, tarih ve kültürlerine bakarak ideolojik yön aradıklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Özellikle Ziya Gökalp (1876-1924) ile Ahmed Kesrevi (1890-1946) arasında farklı ilgi alanlarına (ki Gökalp Türkçülüğü, Kesrevi ise katı laikliği ile öne çıkar) rağmen ideolojik arayıştaki benzerlik çarpıcıdır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Kesrevî'nin ilk fikrî ürünlerini verdiği zaman Gökalp'in en olgun ve son demlerine rastlar ve hiç tanışmamışlardır. Buna rağmen onları bir noktada buluşturan kendi ülkelerindeki fikir arayışlarıdır. Gökalp, Osmanlı Devletinin çöküş dönemi ve genç Cumhuriyetin kuruluşu arasındaki ideolojik çalkantıların içinde -Türk aydınınının temel sorunu olan- varolan problemlere çözüm üretecek, özgün bir ideoloji arayışının olduğu dönemde yaşamıştır. Bütün çabası üç ana damara indirilen/öyle algılanan dönemin fikir akımları arasında bir senteze ulaşmaktır. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Garplaşmak* olarak sloganlaşan bu yapılanmada Türk düşüncesine bir çeki düzen vermek isteği belirleyicidir.⁸⁷⁵ Ancak onun nihaî hedefi şüphesiz milliyetçi bir üslupla çağı okumak ve gelecek nesillere ideolojik sorunu olmayan "yeni hayat" sunmaktır.⁸⁷⁶ Kesrevî ise Kaçar Hanedanının yıkılışı ile Pehlevî Hanedanının kuruluşu ve modern İran'ın yaratılması arasındaki dönemde yaşamıştır.⁸⁷⁷ Etnik ayrılıkçılığın tüm İran milliyetçilerinin kanını dondurduğu ama çözüm üretilmediği bir dönemde millî bütünleşmeden yana tavır alan Kesrevî,

⁸⁷⁴ Behnam, *age.*, s. 153.

⁸⁷⁵ Gökalp'le ilgili çok sayıda çalışma bulunabilir. Yararlanılan kaynak için Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya: Selçuk Yayınları, 1966, Cilt II, s. 493-543, 584-614.

⁸⁷⁶ "Yeni hayat" Gökalp'in millî kültür- Batı medeniyeti birlikteliğini somutlaştırdığı ve çatışmazlığını savunduğu bir makalesinin adıdır. Makale için Ziya Gökalp, *Terbiyenin Sosyal Temelleri-I*, Yay. Haz. Rıza Kardeş, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1992, s. 303-308.

⁸⁷⁷ Hayatı ve eserleri için Yahya Ariyanpur, *Ez Nima Ta Rüzgar-e Ma*, çap-e devvom, Tahran: İntişaret-e Züvvar, 1376 (1997), s. 90-98; Bamdad, *age.*, Cilt V, s. 21-22

ruhanî bir eda ile, düzen arayışı içindedir. Onun da sloganı *Tek Bayrak, Tek Din, Tek Dil*'dir. Sancılı bir ruh haliyle Kesrevi, “Biz öyle bir dönemde yaşıyoruz ki, bazı hareketler sayesinde bütün eski düzenler karma karışık olmuştur ve insanların huzurunu sağlayan hiçbir yeni düzen onların yerine kurulamamıştır. Benim çabam bu düzensizliklere çare bulmaktır” diyecektir.⁸⁷⁸ Kesrevi, milliyetçilik konusunda hiçbir şey yazmadığını itiraf ederken vatanseverlik ve İranîlik kavramları etrafında aslında milliyetçiliği va'z ediyordu.⁸⁷⁹ Bayrak ve dinin nisbeten sağlandığı İran'da Kesrevî'nin ana uğraşlarından biri değişik dillerin ortadan kaldırılmasını şart görmesidir. Kendi ana dili olan Azeri Türkçesinin bozulmuş eski Farsça ve Azerilerin Türkleştirilmiş İranlı olduğu iddiasını 1926'da yazdığı *Azeri ya Zeban-i Bestan-e Azerbaycan* adlı eserinde savunan⁸⁸⁰ Kesrevî'nin ana düşüncelerinden biri bütünleşmiş İran'dı. Ancak o 1946'da Fedaiyin-i İslâm örgütüne mensup bir militan tarafından öldürülürken daha çok aşırı laik ve Şîî dinî kurumlarına karşı tutumu ile hatırlanmıştır. Gerek Gökalp gerekse Kesrevi ülkelerinin ana sorunları olarak gördükleri konularda şüphesiz öncelik haklarını kullanıyorlardı.⁸⁸¹

İran aydınlarının mesafeli duruşuna rağmen İran siyasîleri Atatürk'ün eylemlerini ve inkılâpların uygulanmasını yakından takip ediyorlardı. Mümtaz üd-Devle, Muhammed Sadık Tabatabai, Sadık Han Müşir ed-Devle gibi bu dönem İran büyükelçileri, laik veya İslâmcı olsalar da, modernleşme yanlısıydılar. Rıza Şah'ın da Atatürk'ün nasıl bir yol izlediği ve nelere öncelik verdiğini öğrenmeye can attığını dönemin birçok kaynağı zikretmektedir. Ancak Türk inkılâpları devletten başlayan, toplumsal zorunluluklarla süren ve bireyi vatandaş yapmaya uzanan bir mantık zinciri takip ederken İran'daki inkılâp adımları hem dağınık hem de Şîî ulema ve toplumsal güçlere tavizler vererek geliyordu. Bunun yanında uygulamalar, ikna ve kararlılıktan yoksun olduğu gibi, ağır şiddet uygulamaları ve oldu-bittiler üzerinden yürütülüyordu.

Türk İnkılâbının belli başlı hukukî düzenlemeleri ve uygulamalarına baktığımızda rejim sorununun halliyle işe başlandığı görülür. Osmanlı hanedanına son veren Saltanatın kaldırılması (1 Kasım 1922), yönetim şeklini belirleyen Cumhuriyetin ilanı

⁸⁷⁸ Behman Şabanzade, “ Kesrevi va Endişe-yi Yek Vadet-e Milli: Yek Direfş, Yek Din, Yek Zeban” *Goftegu*, Sayı:30 (Zemistan 2379/2001), s. 109

⁸⁷⁹ Şabanzade, s. 110.

⁸⁸⁰ Bu eserle ilgili olarak 105 nolu dipnota bakınız.

⁸⁸¹ Kesrevî'nin dönemin Türk düşünce hayatını iyi okuduğu ve Gökalp- Kesrevi fikri yakınlığı için Ervand Abrahamian, “Kesrevi: The Integrative Nationalist of Iran”, *Towards A Modern Iran*, Ed. Elie Kedourie, Sylvia G. Haim, London: Frank Cass, 1980, s.120-122.

(29 Ekim 1923) ve karşı siyasî güç odağı oluşturabilecek ve İslâmî temanın en önemli simgesi olan Halifeliğin ilgası (4 Mart 1924) ile egemenlik biçimi netleştiği gibi yönelimin ne olacağı belirlenmiştir. Bireyin toplumsal hayatta görünürlüğünü biçimlendiren seküler ve Batılı millî kimliğin benzerini yaratma çabalarında yasal zemini anlamlandırarak, uygulamalar için “tabula rasa”lar getirecek ve geçmiş dönemle bağları koparacak hukukî düzenlemelere geçilmesi sosyal şoklama yoluyla toplumsal tepkiyi ve atabilecekleri adımların uzunluğunu belirlemek içindir.⁸⁸² Karşı muhalefeti güçlendirecek ve ciddi sonuçlar doğurabilecek gelişmelerden biri de ordunun durumudur. Gerçi cumhuriyeti kuran kadro ve ona muhalefet edenlerin bir kısmı ordu mensubu olmakla birlikte ordunun gerek saltanatın ve hilâfetin kaldırılmasında, gerekse cumhuriyetin ilânında olumsuz bir tepkisi yoktur. Atatürk ve İsmet İnönü başta olmak üzere Halk Fırkasında ve ilk kurulan muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının çekirdek kadrosunda çok sayıda ordu mensubunun bulunması ile birlikte çıkabilecek olası siyasî sürtüşmede ordunun kullanılmasını engellemek ve yönetimi üstlenen inkılâpçı kadronun hakimiyeti için Atatürk ve çevresi muhaliflerin ordu ile bağını kesmeye yönelmiştir. Muhalif askerlerde ordudan istifa ederek siyasal alanda mücadele etmeye karar vermeleri ile sorun kolay halledilmiştir.⁸⁸³

Rakip alanlar olarak görülen Tekke ve Zaviyelerin tasfiyesi (1924), laik eğitimin zorunlu hâle getirilmesi (1924), erkeğin şapka giymesi yasal şartı ve kadının peçesini açması girişimleri (1925),⁸⁸⁴ İstiklâl Mahkemelerinin rejim adına tekrar oluşturulması (1925), Medenî Kanununun kabulü (1926), devletin laik olduğunun anayasaya girip tescil edilmesi (1928) ve şoklamanın zirvesini oluşturan Latin harflerinin kabulü ve hızla uygulamaya geçilmesi (1928-1929) devletin istediği ya da devlete göre toplumsal alanın ve vatandaşın nasıl görüneceğinin belirlendiği bağlam Türk İnkılâbın kendi insan tipinin çizgilerini netleştirmiştir. Şoklama ve kopuşun yarattığı toplum ve bireyin psikolojik

⁸⁸² Özellikle Şapka Kanunu ile ilgili olarak çok yönlü tepki ölçümünün olduğunu düşünmek gerekir. Orhan Koloğlu, fesin çağdaşlaşmaya karşı direncin simgesi olduğu için şapkanın kabul edildiğini belirtir, Koloğlu, *İslam'da Başlık*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 87 vd; Şaban Sitembölükbaşı, bu inkılâbın tahammül sınırlarını ölçmek için olduğunu belirtir, Sitembölükbaşı, “Kültür Devrimi Yönüyle Atatürk Reformları”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 56 (Yaz1999), s. 69.

⁸⁸³ Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri*, s. 3-11.

⁸⁸⁴ Çarşaf ve peçe konusunda çoğunlukla ikna edilerek kadınların yönlendirilmesi isteği yaygın bir eğilimdir. Özellikle bunu CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultayı Tutanaklarında görmek mümkündür. Bunun çok çeşitli nedeni olabilir. Ancak mahallî yönetimlerin propaganda ve çabalarına bel bağlanmış olması toplumsal tepkiyi merkezden uzaklaştırarak mahallinde bertaraf etmek istenmiş olabilir. Peçe ve Çarşaf ile ilgili *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935*, Ankara: Ulus Basımevi, 1935, s. 144-159.

boşluğunu milliyetçi ve halkçı bağlılık kodları ile anlamlandırma mesainde; cumhuriyeti fazilet,⁸⁸⁵ Büyük Nutku amentü⁸⁸⁶ bilen ve “ulu önder” mitosunun seküler tanımlama, anlam ve kurgularıyla Kemalist baba, özgür anne ve çağdaş çocuklardan oluşan devlete amade yeni toplum görüntüsünün inşası esastır.⁸⁸⁷ Toplumsal hoşnutsuzluğun izlerini sürmekse oldukça zordur. 1925 Takrir-i Sükun dönemi ve 1930 Menemen Olayı-Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin batısında gerçekleşen tek isyan-⁸⁸⁸ dışında ciddiye alınabilecek hoşnutsuzluk izlerine rastlanmaması bir tarafa muhalif kamuoyunu biçimlendirecek tüm kanallar sansür, tevkif ve karşı saldırı ile kapatılmıştır. Yeni neslin eserini yaratmayı öğretmenlere; cumhuriyeti yaşatmayı bu yeni nesle tevdi eden zihni bakışın kendi nesline şüpheyile bakması anlamlıdır. Yine de 1925 yılı içindeki uygulamalar hariç şiddete başvurma ve ağır cezalandırmalar sınırlı sayıda kişi ve dar bölgelere münhasırdır.

Daha çok erkeklere yönelik kılık-kıyafet yükümlülükleri ve yine sıklıkla mahallî yönetimlerin öncülüğünde kampanyalarla gerçekleştirilen çarşafını atması ve peçesini açması istenen kadının toplumsal alanda görünürlüğü üzerindeki ısrarlı çabalar memur kimliğinde somutlaşmıştır. Maaşını ödediği memurun nasıl giyineceğinden toplum içinde nasıl davranacağına kadar her şeyini belirlemek isteyen devlet, halk nezdinde, kendisini temsil eden olarak memuru görüyordu ve onun dış görünüşünün ve davranışlarının bırakacağı izlenim önemliydi.⁸⁸⁹ Memur İnkılâbın hem simgesi hem

⁸⁸⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, 5. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.242

⁸⁸⁶ Büyük Nutuk için *Tarih IV* (İstanbul: Devlet Matbaası,1931) şu ifadeleri kullanıyor: “Türk gencinin baş kitabı olan Büyük Nutuk, onu okuyanların yürekleri ferahlar, göğüsleri kabarrır, gençlikleri ve kuvvetleri, nefislerine olan inançları artar”, s.175. Ayrıca Atatürk'ün Nutuk'ta dini kavramları kullanarak onlara nasıl millî bir ruh verdiği ve kendi haklılığını güçlendirmek için nasıl kullanıldığı üzerine daha fazla bilgi için Hakan Uzun, *Atatürk'ün Nutku'nun İçerik Analizi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü –Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 2005.

⁸⁸⁷ Nilüfer Göle, kadın açısından bakarak, buna “Kemalist babaların asri kızları” nitelemesini uygun görüyor. Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, İstanbul:Metis yayımları, 1991, s.70-72.

⁸⁸⁸ Tuncay, *age.*, s. 127-128. Yine de sınırlı katılım olan ve parlayıp sönen Menemen olayı (23 Aralık 1930) Cumhuriyetin yönetici ve aydın kadrosunda şok etkisi yaratmıştır. Bir hafta sonra *Hakimiyet-i Milliye*'de (30 Aralık 1930) Yakup Kadri bu şokun yarattığı ruh hali ile şöyle yazıyor: “Sanki bütün bu yıllarda hiçbir şey olmamıştır... Bizim köklü inkılâplarımızı herhangi bir çaba bu ülkede değiştiremezdi. Bu trajedinin sessiz , pasif izleyicileri kimlerdi? Uygur Türkiye Cumhuriyetin laik vatandaşları. Bu gerçek bir felakettir...Şeyh Mehmed henüz bir belirti , bir görüntüdür...”, *Hakimiyet-i Milliye*'den aktaran Kemal Üstün, *Menemen Olayı ve Kubilay*, İstanbul: Çağdaş yayımları, 1977, s. 40-41; ayrıca Menemen olayının kamuoyundaki yankısı için Nurşen Mazıcı, “Menemen Olayının Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Analizi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 90 (Güz 2001), s. 135-141.

⁸⁸⁹ Gelişmelere bir gazeteci olarak yakından şahit olan Paul Getizon, “Bakanlar Kurulunu aldığı ilk kararlar şapka giyimi zorunlu tutuldu. Ama bu zorunluluk sadece devlet memurları içindi. İstanbul valisi de şehirdeki memurlar için bu yolda tedbirler aldı. Bu sırada diğer yurttaşlar tamamen serbest bırakılmışlardı” ifadesini kullanır. Paul Getizon, *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 98.

yaşatanı idi. Aynı şekilde çalışma hayatının içinde yer alan şehirli kadın da millî görev ve modern, vakur duruşu ile uygarlık değişiminin teşhir edilmesini mümkün kılmalıydı ve Türk kadınının bunu layığıyla yaptığına ve yapacağına inanılıyordu.⁸⁹⁰

Kanun gücüne dayalı yaratılan siyasal ve toplumsal alanlar eğitim kurumları ve kültürel çalışmalarla anlamlı hale getirilmeye çalışılmıştır. Yaygınlaştırılması için büyük çaba harcanan ilk ve orta öğretim için öğretmen ve okul ihtiyacı, yolu medeniyetle özdeşleştirip ağır ulaşım yatırımlarının ve kapitülasyon, imtiyaz ve gümrük sorunlarından çok çekmiş kurucu kadronun hayali olan millî sanayi oluşturma çabalarının yanında, kıt olan kaynakları tahsis etme özverisi takdire şayandır. Geçmiş dönemlerin aksine eğitimi formal olanın dışına taşınması ve talim ve terbiye üzerine kurmasına bağlı olarak okullaşmayı ülke geneline yayma girişimlerinden halk eğitimine; beden terbiyesinden izcilik uygulamalarına, yine Türk Ocağı ve Halkevi gibi sosyo-kültürel kurumlar yaratmadan üniversite reformuna uzanan çizgide eğitimde öncelikli çok yönlü bir modernleşme/ inkılâp hamlesi ile karşılaşırız. Lider kadronun kendilerini birer öğretmen görmesi ve tabi Atatürk'ün başöğretmen olarak karatahta önündeki meşhur propaganda fotoğrafın simgesel gönderimi, yine onun yurt gezilerindeki mutad okul ziyaretlerinin mesajı açıktır.⁸⁹¹

Cumhuriyetin geçmişle en önemli kopuşu ve hesaplaşması dil reformunun en önemli ayağı olan Latin Harflerinin Kabulü (1 Kasım 1928) ve Türk Tarih Tezinin ortaya konulması (1931) ile gerçekleşmiştir. Halifelîğin kaldırılması ve kılık-kıyafetle ilgili düzenlemeler geçmiş kurum ve anlayışların tasfiyesi için önemli bir adımsa ve bu dinî-geleneksel alışkanlıklarından vazgeçmeleri isteğine karşı toplumsal tepkiye haklılık kazandırıyorsa, Latin harflerinin kabulünün daha büyük tepkilerin yatağı olması gerekirdi. Ancak yeni yazı biçimine geçişi doğrudan hedef alan ciddî bir tepki görülmez. Bu tepki de dinî veya geleneksel kesimlerden çok aydınlar arasından gelir.⁸⁹² Dil ve alfabe meselesinin modernleşme ile doğrudan ilişkisi aydın-halk yakınlaşmasına modern fikirlerin paylaşımı ve doğrudan iletişim sağlanması noktalarında belirleyicidir. 19. yüzyıl içinde Türk ve İran modernleşme çabalarında dil ve alfabe konusu aydınların

⁸⁹⁰ İki kadın yazar Mediha Muzaffer'le Nilüfer Göle'nin farklı tarihsel dönemlerde aynı beklentiyi dile getirmesi ilginçtir, Mediha Muzaffer, *İnkılabın Ruhu*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1933, s. 63-64; Göle, *age.*, s. 65-66.

⁸⁹¹ Okullarımızda Atatürk panolarında sıkça gördüğümüz bu fotoğraflar dönemin yayınlarında da sıkça yer almıştır. Örneğin, Muzaffer, s. 72.

⁸⁹² Tepkinin, Köprülü, Necib Asım, Ayaz İshakî gibi özellikle Türkçülüğü tescilli üyelerden gelmesi ilginçtir. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.549

önemli bir zihnî uğraşı olmuştur. Ancak Türk kamuoyunda 1910'da özerk Arnavutluğun Latin harflerini kabulü ile bir tartışma başlamış;⁸⁹³ 1923'te tekrar gündeme gelip tartışılmasına rağmen bir sonuca ulaşmamıştır. 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresinin Sovyet egemenliğindeki özerk Türk Cumhuriyetlerinde Latin harflerine geçilmesini kabul etmesi Türkiye'de tartışmaları yeniden alevlendirmiştir. Ancak Cumhuriyet kadrolarının, zaten kamuoyunda uzun zamandır tartışılan,⁸⁹⁴ Latin harflerini kabulde, bu kongreden ve Türk dünyası ile yakınlaşmaktan çok,⁸⁹⁵ Osmanlı geçmiş ile bağları koparmak, Avrupa'ya yaklaşmak ve en önemlisi okur-yazarlığın artırılmasına yönelik beklenti etkendir.⁸⁹⁶

Türk İnkılâbının rejim, kültür, ve uygarlıkla ilgili özdeşleşme çabalarının ürünü olan kurumsal ve şekli inkılâplara ideolojik ve psikolojik bir derinlik kazandıran Tarih Tezi ve onu zenginleştiren Dil Tezidir. Özellikle merkezinde bir tarih yorumu ve dile dayalı açıklamaların desteklediği ideolojik versiyon bütün inkılâpları anlamlı kılan çıkarımlara sahiptir. Türk'ün tarih içindeki rolünü medeniyet kuruculuğuna ve değişim dinamizmine tekabül ettiren zihnî yönelime hükmeden, tarihi ve dili araç olarak kullanarak çağdaş uygarlığın Batılı paradigmasının ana kültürel damarlarını içselleştirerek onunla bütünleşme arzusudur. Ancak bu içselleştirmede teslimiyetçilikten çok bir meydan okuma edası hakimdir. Çünkü bu meydan okuyucu tarih, Batı'nın kendini merkeze yerleştirip doğrusal olduğuna inanılan sürecin tek belirleyicisi ve uygarlık tekeline karşı, merkeze Türkü yerleştiren, geçmiş ve şimdiki tüm uygarlıkların kurucu dinamiği olduğu iddiasıyla sahiplenilmiştir. Ayrıca halifelik, Medenî Kanun, Latin harfleri ile derinleşen İslâm-Osmanlı olan geçmişten kopuş Tarih Tezi ile kesinleşmiştir.

Türk dilinin kurucu dil olduğu ve dünyanın belli başlı dillerinin ondan ayrılarak bugünkü farklı konumlarını kazandığı üzerine kurgulanan Güneş-Dil Teorisi, dilin kültürel gelişmişlik ve millî kimliğin belirlenmesindeki başat rolünden dolayı, dili zenginleştirmek, farklı kültürlerin önemli edebî ürünlerini sahiplenmek, fakir bulunan

⁸⁹³ Orhan Koloğlu, *Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılı*, İstanbul: Boyut yayınları, 1999, s. 271.

⁸⁹⁴ Bu tartışmaların bir kısmı için *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, Haz. Hüseyin Yorulmaz, İstanbul: Kitabevi, 1995.

⁸⁹⁵ Bakü Kongresinin bu kararı almasında Sovyetlerin ülke içindeki Müslüman toplulukları ana kütleden kültürel olarak koparmak olduğu; Türkiye'nin Latin harflerini kabulü üzerine bu topluluklara Kiril alfabesini zorla kabul ettirdiği üzerine Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 427.

⁸⁹⁶ Atay'a göre, "Latin yazısı ile bir köy çocuğu bir hafta içinde, üniversiteden çıkma gençlerin bile yanlışsız içinden çıkamadıkları metinleri doğru okuyacaktı. Batı yazı alamine girecek, ve onun bütün kolaylıklarından faydalanacaktık. En ehemmiyetlisi Türk kafasını, köklerine kadar, Arap kaynaklarından sökecek ve millî kılacaktık.", Atay, *Çankaya*, s. 439.

Türkçeye karşı iç ve dış entelektüel önyargıları kırmak gibi bazı beklentileri karşılamak için ortaya konulmuştur.

Tarih tezi ile tarihte “kıdem” sorununa cevap üreten, “Dil tezi” ile bu kıdeme meşruiyet arayışı olan çabalar daha çok en eski olmaktan ziyade medeniyet üretmekle “tarihin ilk belirleyicisi” olma meselesine odaklanmıştır. Bütün medeniyetlerin oluşum süreçlerinde önceki medeniyetlerin kültürel mirasından yararlandığının genel kabul görmüşlüğünden güç alan, tarih ve dil manipülasyonlarına dayalı yeni Türk Medeniyet Tezi, Yunan-Latin uygarlıklarının Hristiyan ve Cermanik tonlarla örülmüş ürünü olan Batı uygarlığını, Hristiyan yönü göz ardı edilerek, seküler biçimde kendi tarihsel ürünü sayarak sahiplenmeye ve onu daha iyiye, mükemmele ulaştırma iddiasını taşıyordu. Atatürk bunu muasır medeniyeti aşma gayesi olarak ülküleştirmişti. Tarihin bilinen kaynaklarına göre Orta Asya kökenli olan Türkleri, tarih öncesinin kaynak yoksunluğundan açıklanamayan boşluklarını spekülatif biçimde doldurarak, Anadolu ve çevresindeki tarih ve kültürel oluşumlarla ilişkilendiren Tarih ve Dil Tezleri Anadolu’nun otokton halkları ile birlikte Türk olduğuna; unutulmuş kültürel zenginliğini yeniden hatırlatmaya; bunu Batı uygarlığının kaynakları ile ilişkilendirmeye ve Batı uygarlığının tarihsel belirleyiciliği üzerinden dünya ile bütünleşmeye ideolojik katkı sağlıyordu. Türk Tarih Tezi, daha sonraki dönemlerde bir çok eleştiriye uğramakla birlikte, dönemi itibari ile çok cürekâr bir girişimdir. Bu tezden, Batı kamuoyundaki olumsuz Türk imajını silmenin yanı sıra, Anadolu’nun arkaik dönemden itibaren Türk olduğu vurgulanarak⁸⁹⁷ geçmiş tüm tarihî miras Türkleştirilip sahiplenildiği, merkezinde Türk olan yeni bir tarihsel geçmiş kurgulandığı ve Türk tarihinin tarih öncesinden itibaren tüm seküler yönleri öne çıkarılıp İslâm-Osmanlı hattı göz ardı edilerek tarihsel rekabetin önemli kısımları törpülenerek barışçı yaklaşımlara siyasal zemin hazırlandığı açıktır. Tez çok yönlü beklentileri karşıladığı gibi Batı uygarlığı ile bütünleşmede yeni imkânlar ideolojik bir çerçeve sunmuştur. Hem topluma psikolojik bir rehabilitasyon yapma imkânı vermiş⁸⁹⁸ hem de Batı ile ilgili döneminde çok güçlü hissedilen toplumsal

⁸⁹⁷ Atatürk’ün 30 Kasım 1929’da *Vossische Zeitung* muhabinine verdiği demeçte muhabinin soruduğu bir soru ile “... Milliyet mefküresi ile Avrupa’dan iktibas etmek meselesi arasında bir tenakuz görüp görmediğine dair kendisine sorduğum suale şöyle cevap vermiştir: Asla... Çünkü asrî olan milliyet prensibi beynelmilel taazzüm etmiştir. Bizde Türklüğümüzü muhafaza etmek için, gayretle itina edeceğiz. Türkler medeniyette asildirler. Yunandan evvel İzmir taraflarında sakin eski bir millet olduğumuzu ilmî bir surette ispat etmeğe çalışıyoruz.” *Atatürk’ün Söylev ve Demeçler-III*, s. 128.

⁸⁹⁸ Toplumsal rehabilitasyon için tezin ileri sürülmesinden hemen sonra Dr. M. Hayrullah (Diker) tarafından yazılmış 29 sayfalık bir kitapçık dikkat çekicidir. Bu kitapçıkta Türk merkezli-laik bakış açısı ile Türk tarihinin ağırlıklı olarak İslâm-Osmanlı ve Anadolu zemininde Osmanlı ve İslâm olumsuzlanarak tüm

ve entellektüel anti-emperyalist ön yargılar pasifize edilmiştir. Özerik Tarih(1931) ve Dil Kurumları(1932) ile Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi(1933) oluşturularak tezlerle ilgili çalışmalara bir kurumlaşma ve bilimsel yön kazandırmaya çaba harcanmış; tezi tartışma ve meşrulaştırma girişimleri olarak tarih ve dil kongreleri toplanmıştır.⁸⁹⁹

Türk inkılap girişimlerinin başarısını Atatürk'ün zamanı geldiğinde açıklanan ve meclis kararları ile yasal zorunluluğa dönüşen adımlar olarak görmek yanıltıcıdır. Ülkenin her yanında aynı zamanda ve her kesimine ulaşabilmek için siyasal ve toplumsal kurumlara ihtiyaç olduğu gibi Atatürk'e ve inkılapların gerekliliğine inanmış toplumsal aktörlere de büyük iş düşmüştür. Tek ve en yaygın siyasal örgüt olarak CHP, bütün toplumsal ve kültürel faaliyetlerin icra edildiği tek merkez olan Halkevleri, yalnızca İnkılapları destekleyen ve seslendiren basın ve modern eğitim kurumları ile partililer, memurlar, İnkılapa inanmış veya inkılap döneminde yetişmiş aydınlar, modern yaşamı benimsemiş kadınlar ve öğretmen ve öğrenciler inkılapların yaşayan ve yayan numuneleri olarak önemli bir çabanın içinde olmuşlardır. Cumhuriyetin siyasi, toplumsal ve eğitim kurumlarının ve aktörlerinin yenilikleri yayma başarısı Türk İnkılâbının, Atatürk'ün güven ve kararlılık aşılmasının yanında, kökleşmesinin en önemli nedenidir. Öyle ki Cumhuriyet, “yalnız hayatımızdaki istiklalın, düşünüşümüzdeki ve yaşayışımızdaki seciyenin doğuşu değil, bunlar doğarken öldürdüğümüz birçok hadiselerin, zararlı batıl itikatların, anelerin yıkılışıdır. Hakikati aramaya, doğruyu düşünmeye, hurafelerden kurtulmaya, insanca yaşamaya başlamamızın tarihi” dir.⁹⁰⁰

Hele İstanbul gibi alışılmış ve kurumlaşmış bir başkenti bırakıp Ankara bozkırında hayallerine uygun bir ülke ve yönetim tasarlayabilmek ve bunda kararlı olmak dönemin tanıdığı birçok kişi tarafından ütopya olarak görülmüş; gerçekleştikçe hayret ve takdire yerini bırakmıştır.⁹⁰¹

halkı Hristiyan ve Müslüman Türk olarak kabul edilen Anadolu'da düşmanlığın tek nedeni çapulcu ve “vandal” Osmanlı gösterilmiş; arkeolojik hafriyat çalışmaları ilerledikçe medeniyetin kurucularının kimler olduğu ortaya çıkmaya başlamış; iptidaî Avrupa kavimlerinin kanına bir canlılığı Türkler getirmiş; ancak bu ırk meselesi olarak ele alınmamalı, daha çok dünyaya nizam vermek olarak görülmelidir ki medeniyet kurma ve yükseltme işini fitrat Türk'e vermiştir ve bunun en canlı örneği büyük dahi Gazidir. *Gazi İnkılâbının Psikolojisi*, İstanbul: Hüsn-i Tabakat Matbaası, 1933.

⁸⁹⁹ Türk Tarih Tezi ile ilgili birçok kaynakta bilgi buluna bilir. Bu kaynakların belli başlıları ve bilgi-yorumlar için Celal Metin, *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Cumhuriyet Tarihi (1923-1960)*, Ankara: H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.

⁹⁰⁰ Muzaffer, *age.*, s. 48.

⁹⁰¹ Ankara'nın başkent oluşu ve tepkiler için Bilal N. Şimsir, *Ankara Ankara- Bir Başkent'in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988; Getizon, *age.*, s. 220 vd. Atatürk, Ankara'yı tercih etmesini, Ankara'nın geçmiş tarihindeki “Ahiler Yönetimi”ne atuf yaparak, Ankara'yı cumhuriyetle özdeşleştirmekte ve

Eski bir elçinin otuz yıllık arada gördüğü değişiklikleri anlatan şu ifadeler “yeni bir hayatın” görünen yüzü için yeterlidir:

“Türkiye’de tamamen değişmiş bir manzara ile karşılaştım. Evvelce görülmeye alışılmış fesler kalkmış, Türk kadınlarının büründükleri çarşaflar görülmez olmuş, uğultularına kulakların alışmış olduğu küpeler ortadan kaybolmuştur. Evvelce garip bulduğumuz sağdan sola giden Türk yazıları bu sefer soldan sağa yazılan Latin harflerine yerini bırakmıştı. Yeni tren yolları memleketin bir ucundan bir ucuna uzanmakta ve şimdi yeni hükümet merkezi olan Ankara’yı Türk hudutlarının en uzak köşelerine kadar bağlamakta idi. Genç Türk kadın ve kızları liberal mesleklere intisap ediyorlardı. Eski takvim modern takvime yerini bırakmıştı. Yalnız yeni bir başkent değil, Türkiye’de yeni bir hayat da doğmuştu. Türkiye’den uzak bulunduğum otuz senede sanki üç yüz senelik ilerleme sığdırılmıştı.”⁹⁰²

Türk İnkılâbı, yönetici kadronun devlet imkânları ve modern eğitim yoluyla devşirilmiş toplumsal aktörler ile, devletin rasyonelleştirilmesinden toplumun kültürel dönüşümüne laik ve milliyetçi çizgide Batı uygarlığına yönelirken modernleşme karşıtı geleneksel güçlerin sessiz tavrı daha çok sindirilmiş olmasına bağlanır. Ancak gerek inkılâpların sızdığı çevrenin şehir ve büyük kasabalardaki devlet görevlileri ve toplum önderleri ile sınırlı kalması, gerekse dinî kurumların tasfiyesi ve az sayıda, sınırlı bilgi ve maddî imkân olarak düşkün dinî önderin varlığı yan yana düşünüldüğünde Türk İnkılâbının kabul edilirliliğini ve düşük yoğunluklu inkılâp karşıtı tepkiyi ölçmek mümkün değildir. Yine de 1950’deki iktidar değişimine destek veren geleneksel unsurların dinî taleplerinin sınırlılığı ve inkılâpların tümüne karşı çıkmaması birçok inkılâp hamlesinin neden başarılı olduğunu da açıklar.

Türkiye’de yeni rejimle başlayan iç huzursuzlukların Şeyh Said isyanı ile birlikte doruğa çıktığı ve buna karşı 2 Mart 1925’de Tahrir-i Sükun Kanununun çıkarılması tek parti döneminin başlaması, İran’da ise Rıza Şah’ın, arkasında hiçbir halk desteği olmadan, ehven-i şer gerçekleşen “tek adam”lığının tescil edildiği tarihsel dönem

İstanbul’da Cumhuriyetin kurulamayacağı, kurumlaşamayacağı kanaatini taşıdığı üzerine *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri-III*, s. 98. Ahiler Yönetimi için Celal Metin, “Ankara’da Ahiler Yönetimi(1290-1354) Meselesi”, *Türk Kültürü*, Yıl XL, Sayı 472 (Ağustos 2002), s. 473-485.

⁹⁰² Hughe- Hugesson Knatchbull, *Diplomat in Peace and War*, London: John Murray, Albemarle Street, W., 1947, s. 133. Knatchbull, 1909- 1910 ve 1939-1944 yılları arasında görev yapmıştır.

birbirine yakın zamanlardır. Bu dönem aynı zamanda başta Avrupa olmak üzere dünya genelinde liberal demokrasili yönetimlerin kriz işareti verdiği, güçlü irrasyonel lider kültürünün yaratıldığı ve aşırı milliyetçi ve toplumcu söylemlerin revaç bulduğu tarihsel süreçle çakışır. Ayrıca bu süreç ideoloji, parti ve kitle olgularının entellektüel gündeme yerleştiği, kurtuluşçu ve korumacı siyasal kültürlerin yetkin hâle geldiği ve uluslaşma, sanayileşme ve toplumsal homojenleşmeye bağlı yeni dil, kültür, halk, devlet ve millet tanımlarının yapıldığı hareketli zihni arayışlara da sahiptir. 1917'den beri Rusya'da Bolşevizmin, 1924'de İtalya'da Faşizmin, 1920'lerden itibaren Balkanlarda Çiftçi-Köylü Partilerinin iktidar olmalarının yanında Almanya'da Nazizmin yükselişi ve Japonya'da sömürgeci -milliyetçi eğilimlerin artışına paralel gelişen güçlü devlet arayışları ve tarih-dil üzerinden üretilen kültürel üstünlük iddiaları dönemin baskın tarihsel-ideolojik gelişmeleridir.

Türkiye ve İran'da millî mücadele ve millî bütünleşme süreçlerinde iktidarı üstlenen ve güçlü milliyetçi duygulara sahip lider ve kadroların tanımlanmış ülke sınırları içinde toplumsal dayanışmayı ve güçlü devlet yaratmayı sağlayacak ideoloji, siyasal örgüt ve taraftar arayışlarına dünyadaki milliyetçi- toplumcu dalganın önemli etkisi olmuştur. İktidar olmayı kahramanlıkları ile kolay elde eden Atatürk ve Rıza Şah, onu sürdürebilmek için ideoloji olarak önlerinde içerik olarak farklı olsa da bir yönetim durumunda tek parti olgusunu hedefleyen, birbirine benzeyen ideolojiler mevcuttur. Onların tercihi bunların hiçbirisi olmakla birlikte ortaya çıkan görüntü devlet gücüne boyun eğmiş siyaseten dilsiz bir toplum ve milliyetçi otoriter yönetimler olmuştur. Ancak süreç içinde Atatürk, yapılan inkılâpların mantığını ortaya koyan; milliyetçi, laik, cumhuriyetçi, halkçı, devletçi ve inkılâpçı ilkelere ve egemenlik, bilim, kültür, akıl nosyonlarını içeren anlayışlara dayalı bütünlükçü bir ideolojik bakış geliştirmiştir. Siyasal örgüt ve toplumsal, kültürel kurumlaşmaların varlığı ve yaygınlığı, toplum katlarına ulaşan ve geçmiş tüm yerel bağları koparıp millî devlete bağlılığı içselleştiren taraftarların nicelik ve niteliğini artırmıştır. Atatürk, eksik yönleri çok olmakla birlikte, düzenli olarak halka başvurmuş ve desteğini talep etmiş; seçim yoluyla politikalarını onaylatmaya ve meşru kalmaya özen göstermiştir. Rıza Şah ise benzer hayalleri olmakla birlikte bilgi ve kişiliğini biçimlendiren eğitim ve kültür çevresinin düşüklüğü, toplumun ilkel güdeleri, çıkar gruplarının konumları ve iktidara geliş süreci bütün eylemlerini belirlemiştir. Toprak bütünlüğü sağlanmış bir ülke, maddî olanakları güçlü ve egemen bir devlet ve her yönden zengin ama sadık bir toplum yaratmayı hedefleyen Rıza Şah ne

bir ideoloji geliştirmiş ne de bunun için çaba harcamıştır.⁹⁰³ Ordu gücüne ve modernleşmeci aydınlardan devşirdiği ve zamanı geldiğinde siyaseten yok ettiği⁹⁰⁴ bürokrasiye dayanarak toprak ağaları, güçlü tüccarlar ve meslek birlikleri ile din adamları arasında bazen çatışma, bazen uzlaşma ve bazen de bölerek iktidarını sürdürmüştür. Yine de Rıza Şah, aydınlarla girdiği işbirliğinin sonucu olarak, kendine taraftar bir parti kurulmasını desteklemiş ancak partiyi gücünden emin olduğunda atıl bırakmıştır.⁹⁰⁵

Kuruluşuna daha çok kamuoyundaki cumhuriyet tartışmalarının neden olduğu Hizb-i Teceddüd'ü, örgütlü bir partiden çok meclis içindeki Rıza Han yanlıları ile cumhuriyet yanlısı eski Demokratların bir kısmının ittifakı olarak görmek gerekir. Meclis içinde başlangıçta büyük ağırlığa sahip olan bu parti, cumhuriyet tartışmaları alevlendikçe ve meclis içi ve meclis dışında saldırılara maruz kaldıkça zayıflamıştır.⁹⁰⁶ Gücünün zayıflamasında Rıza Han'ın cumhuriyet fikrinden vazgeçmesinin de büyük payı vardır. Rıza Şah destek verdikçe gücü artan bu parti 1927'ye kadar varlığını sürdürmüştür. Önde gelenlerini Ali Ekber Daver, Abdülhüseyin Timurtaş, Seyyid Muhammed Tedayun, Şahrub Erbab Keyhüsrev, İbrahim Hakimi gibi Rıza Şah'ın iktidar döneminde en yakınında bulunmuş kişilerin oluşturduğu Teceddüd, laik ve milliyetçi siyasetçilerin barınağı olmuştur. Bu partinin programına bakıldığında 1927 kurultayında kabul edilen CHF'nın umumî esaslarıyla büyük benzerlikleri görülür: Dinin siyasetten ayrılması, güçlü ve disiplinli ordu ve sağlam bürokrasi, kapitülasyonların kaldırılması, sanayileşme, yabancı sermayenin yerine yerli sermayenin ikamesi, göçebelerin yerleşik tarıma geçirilmesi, adil ve modern usullerle vergi toplanması, kadınların da içinde olduğu herkese eğitim imkânının sağlanması ve kariyer imkânı ve bütün azınlık dillerinin yerine

⁹⁰³ İdeoloji eksikliği ve İran'da buna ihtiyaç duyulduğu üzerine Bahar, *age.*, Cilt I, s. 247 vd.

⁹⁰⁴ Örneğin adı döviz yolsuzluğuna karışan Takizâde'nin görevinden alınması ve sonrası için Gerede şunları yazıyor: "Bu ani değişiklik üzerine herkes Takizâde'nin başına bir felaket gelmesinden haklı olarak endişeye düşmüştü. Şah'ın zihniyetini bilen bu zeki adam, derhal evini terk ederek telefonsuz, ufak, mütevazı bir eve taşınmıştı. Kimseyi kabul etmedi. Fırtına geçinceye kadar eski tabirle yar ve ağyar nazarından nihan yani kayboluverdi." Gerede, *age.*, s. 229-230.

⁹⁰⁵ Rıza Şah ve Parti olguları biraz karışıktır. Kaynaklardaki bilgiler hem yetersiz hem de birbirini tutmamaktadır. Ancak kaynaklar, Rıza Han'ın başbakanlık ve Şah olduktan sonra hiçbir siyasî partinin kalmadığı 1932'ye kadar, Rıza Şah'ın destek verdiği ya da desteklendiği üç parti türü siyasî oluşumdan bahseder: *Teceddüt*, *Terakki* ve *İran Nov*. Farsça kaynaklarda Teceddüt ve Terakki hakkında sınırlı bilgi olmakla birlikte *İran Nov* hakkında ya yoktur ya da en fazla bir cümle geçer. *Terakki* farklı zamanlarda farklı grupların kullandığı bir isimdir. O yüzden burada daha çok Teceddüt üzerinde durulmuştur. *İran Nov* hakkında geniş bilgi için Matthew Elliot, "New Iran and Dissolution of Party Politics Under Reza Shah", *Men of Order* Eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London/New York: I.B. Tauris, 2004, s. 65-97.

⁹⁰⁶ Meclis içinde cumhuriyet tartışmaları ve Teceddüd'ün oluşumu ve etkisi için Mirverid, *age.*, Cilt I, s. 444-446.

Farsçanın ikamesi.⁹⁰⁷ Rıza Şah'ın iktidarı boyunca siyasî tartışmalara fazla itibar etmemesinin yanında partilerin varlığına da tahammülü yoktur. Atatürk'te hep gündemin bir köşesinde duran çok partili siyasal hayat Rıza Şah'ın gündeminde hiç yer almamıştır. Rıza Şah, çoğunlukla Batı eğitimi almış kişilerden oluşan bir bürokrasi ile çalışmış olmasına rağmen bu kişilerin tanıyıp bildiği demokratik tutumları hiç dikkate almadığı ve tam bir diktatör gibi davrandığı görülür. Asker ve sivil bürokraside, geçmiş Kaçar döneminde olduğu gibi, hızla yükselişler olduğu gibi çok çabuk düşüşler ve siyasetten yok oluşlar gözlenir.⁹⁰⁸ İktidarı boyunca Rıza Şah, kendine sadık merkezî ve taşra bürokrasi oluşturmaya özen göstermiş; askerî ve sivil modern okullardan yetişenlerle yurt dışına devlet tarafından gönderilenler arasından devşirdiği geniş bir eğitilmiş grubu mobilize etmiştir. 1927'de Terakki partisi hariç bütün partileri kapatmış; meclisteki tüm önde gelen muhalifleri tasfiye ettiği gibi meclisi ve hükümeti gözardı ederek bütün yetkileri elinde toplamış ve meclis ve hükümeti işlevsizleştirmiştir. Ordu gücü ve şiddet kullanarak halk üzerinde otorite kuran Rıza Şah, Şîî ulema ile zaman zaman çatışsa da, çoğunlukla onların sessiz kalmasını, ulemaya verdiği imtiyazlarla veya tehditle gerçekleştirmiştir. Atatürk'ün yanı sıra üzerinde Musollini ve 1930'lardan sonra Hitler hayranlığı görülen Rıza Şah, disiplinli ve bütünleşmiş bir toplum yaratmak için eğitim kurumlarına ağırlık vermiş; tek tip üniformayı ve ders kitaplarını tüm okullara yaygınlaştırarak yeni ve kendisine bağlı bir gençlik yetiştirmeye yönelmiştir.⁹⁰⁹ Atatürk'ün istiklâl ve cumhuriyeti korumayı tevdi ettiği ve bunun için gücü damarlarındaki asil kanda bulacağı gençliğe ve millete, "Türk Öğün, Çalış, Güven" ya da "Ne Mutlu Türküm Diyene!" gibi yol ve kimlik sunan sloganik beklentilerin karşısında, Rıza Han şahlığa sadakati, ülkeye hizmeti ve Fars değerlerine sevgiyi yücelten bir ideolojik anlayışı "Hüda (Allah), Şah, Mihan (Vatan)" sloganı ile benimsetmeye çalışmıştır.⁹¹⁰

Rıza Şah'ın ilerde büyük çaplı çatışmalara gireceği din adamları ile balayı yaşadığı dönemde Türk İnkılâbının kadrosu dinî kesimlerle ilk ciddî çatışmasını yaşıyordu. Rıza

⁹⁰⁷ Abrahamian, *age.*, s. 123; Akhavi, *agm.*, s. 169-170. CHF'nin umumî esasları ile karşılaştırma için Tuncay, *age.*, s. 382.

⁹⁰⁸ Abrahamian, s. 150-151. Ayrıca bürokrasidedeki değişimler ve düşenlerin akıbeti hakkında geniş bilgi için Mekki, *age.*, Cilt 4 ve 5. Ağustos 1930- Haziran 1934 arası Türkiye'in İran elçisi olan Hüsrev Gerede, Rıza Şah'ın gaddarlıklarına örnek olarak, yemeklerine zehir konularak öldürülen Saray Nazırı Timurtaş'ın ve Savunma Bakanı ve aynı zamanda Bahtiyari reisi Serdar Esad'ın akıbetlerini verir, Gerede, *age.*, s. 239-244.

⁹⁰⁹ Menashri, *age.*, s.

⁹¹⁰ Vaziri, *age.*, s. 198; Menashri, *age.*, s.92.

Şah'ın geleneksel dinî ve onlara destek veren muhalif kesimlerle uzlaşmasının tersine Mustafa Kemal bu kesimlerle askerî ve siyasî hesaplaşmayı tercih etmiştir. 1924-1926 yılları arasında Bursa, Uşak, Bingöl,⁹¹¹ Urfa, Antep, Malatya, Tokat, Kayseri, Erzurum, Rize başta olmak üzere çok sayıda köy ve kasabada meydana gelen cumhuriyet ve şapka aleyhindeki, saltanat ve hilafet lehindeki gösteri ve çatışmalar fazla yayılmadan kararlılıkla bastırılmış; müsebbipleri çok ağır biçimde cezalandırılmıştır. Özellikle Anadolu'da en yaygın tarikat olan Nakşibendilerin birçok önde gelen şeyhi bu cezalandırmadan nasibini almıştır.⁹¹²

Rıza Şah'ın, Kaçar Hanedanı tasfiyesi, cumhuriyet tartışmaları ve Pehlevi hanedanlığını kurmasından sonra, kendi arzuladığı ve milliyetçi- modernleşmeci aydınların isteği olan millî devlet ve toplumu yaratma konusunda mütereddit; Batılılaşma adımlarına tedirgin başladığı görülür. Başbakanlığının son döneminde gündeme getirdiği ve 1927'de kesinleşen askerlik kanunu ve 1926 yılında kabul edilen İtalyan Ceza Kanunu dışında herhangi bir girişimi görülmez. Bunların Rıza Şah'ın gündeminde öncelikli yere sahip olmasının nedeni daha çok ordunun insan ihtiyacı ve devlete karşı isyanlarda cezaî yaptırımlar elde etmektir. Kendi gücünü sağlamlaştıran bu adımların yalnızca askerlikle ilgili düzenlemeye karşı, medreselerde okuyan öğrencilere ve mensuplarının da içinde olduğu halkın tümüne askerî yükümlülükler getirmesinden dolayı, liderliğini çoğu zaman dinî kesimlerin yaptığı aralıklarla süren toplumsal tepkileri olmuştur. Uzun zamandır İran'da, aşiret güçlerinin yanında, gönüllü ve ücretli askerlik yürürlükte; zorunlu askerlik meşrutiyet meclislerinde zaman zaman gündeme gelmiş olmakla birlikte o zamana kadar ciddî bir uygulama görülmez. Kendisini iktidara taşıyan iki güç arasında kalan Rıza Şah tercihini ordudan yana kullanmış olmakla birlikte askerlik kanuna karşı ulema ile geçici anlaşmalar yapmış; ancak 1931'den sonra zorunlu askerliği yürürlüğe koymayı başarmıştır. İran ordusunu nicelik olarak artırmış olmasına

⁹¹¹ Bu bölgede çıkan Şeyh Said isyanının çok çeşitli sebepleri olmakla birlikte daha çok Musul meselesinden dolayı İngiliz kışkırtması olduğu yönünde yorumlar ağırlık kazanır. Ancak İran'da görevli İngilizlerin bu isyanı yapılan şapka inkılabına bağladığı üzerine bkz. *Iranian Political Diaries (1881-1965)*, ed.R. M. Burrell, Robert L. Jarman, Vol. VIII (1927-1930), London: Archive Editions, 1997, s. 36 vd.

⁹¹² Bu olaylar ve cezalandırmalarla ilgili son dönemlerde bir çok çalışma vardır. Daha fazla bilgi için örneğin şu kaynaklara bakılabilir: Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul Baha Matbaası, 1962, s. 147 vd.; Çetin Özek, *Türkiye'de Gericî Akımlar*, Ankara: Gerçek Yayınevi, 1968, s. 146 vd.; Ahmed Nedim (Haz.), *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları, 1926*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993; Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri, 1925-1927*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982; Tuncay, age., s. 146 vd. Ayrıca dikkatli kullanılmak şartı ile Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din- Devlet İlişkileri*, Ankara: Rehber, 1992, özellikle 2. cilt; Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çev. Bülent Peker, Nevzat Kırış, Ankara: Özge, 1992, s. 85 vd.; Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim, 2003, s. 387-444.

rağmen, Türk ordusunda da görülen dünya ekonomik krizin fiyatları artırması ve silah endüstrisine sahip ülkelerin dış satıma kısıtlama getirmesinden dolayı, bir savaş gücü olarak hiçbir zaman istenilen seviyeye ve yeteneğe sahip olamamıştır.⁹¹³

Rıza Şah, yeniden kurduğu ordunun ve kendisine sadık sivil bürokrasinin gücü ile yurt içi ve yurt dışında çeşitli yayın ve örgüt mahfillerinde İran'ın modernleşmesi yönünde yoğun fikrî çabalar gösteren az sayıdaki laik ve milliyetçi aydının özlemlerini sahiplenerek,⁹¹⁴ inkılâp nitelikli adımlar atmaya yönelmiştir. Gerçek anlamda Rıza Han'ın modernleşme çabalarına giriştiği tarih, tüm muhalif unsurları ve alternatif odakları sindirdiği, ortadan kaldırdığı veya bir daha toparlanamayacak hâle getirmesinden sonrasına 1928 yılına rastlar. Türk inkılâbının da önemli adımlarından olan laikleşme ve sosyal alanın modernleşmesinde önemli yere sahip Medenî Kanunun kabulü ve kılık-kıyafet düzenlemeleri İran'da 1928'den itibaren bir dizi yasallaşma ve uygulama ile başlamıştır. Bu dönemde Rıza Şah'ın, halkın ve aydınların gözünde, yeniden itibar görmesine yol açan girişimi yabancılara verilmiş kapitülasyonları kaldırması olmuştur. Türkiye için Lozan görüşmelerinin önemli gündem maddesi olan kapitülasyonların kaldırılması uzun tartışmalar sonunda, beş yıllık bir geçiş süreci tanınarak, Türkiye'nin istediği biçimde kaldırılmıştı. Yabancılara mal ve hizmet üretim ve satış tekellerin oluşturulmasından doğal kaynaklarının kullanımına, yargılama usullerinden mülk edinerek eğitim ve sağlık kurumları açmaya kadar çok geniş imtiyazlar tanınması millî devletleşme ve egemenlik haklarının kullanılması noktalarında modernleşme ile tezat teşkil eden kapitülasyonları kaldırma konusunda Rıza Şah'ın kararlı tutum sergilediği görülür. İngiliz, Amerikalı, Fransız ve Alman gibi uluslar arası güçler tarafından tepki görmekle birlikte daha önce Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmayı kabul ettirmiş olması ve Bolşevik Rusya'nın Çarlık dönemindeki haklarından vazgeçmiş olması, İran'ı desteklemesi, konjonktürün lehine olduğunu gören Rıza Şah'ın harekete geçmesine yol açmıştır. Ancak uluslar arası güçlerden İngilizlerin petrol imtiyazını kaybetmek istememesi tek imtiyaz olarak kalmasına ama İran-İngiliz ilişkilerinin sürekli gergin olmasına da yol açmıştır. 1932 ve 1938 yıllarında ciddi gerginlikler yaşanmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması ile İran kendi millî bankasını

⁹¹³ İran'da zorunlu askerlik için Stephanie Cronin, "İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi (1925-1941), Devletin Silahlanması- *Ortadoğu ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik*, Ed. Erik zan Jürcher, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 161-188.

⁹¹⁴ Abrahamian, *age*, s.123-127.

kurmaya ve posta, telgraf, ulaşım gibi kamu hizmetlerini gerçekleştirmede millî kurumlar oluşturmaya yönelmiştir.

1928 yılında hukuk alanında Batılı kanunların alınmasına ama bunların şeriata uygun düzenlenip yürürlüğe konulması girişimi görülür. Rıza Şah'ın dinî güçlerle çatışmayı göze alamadığı izlenimi veren bu uygulamaya rağmen uygulama sürmüştü; yeni oluşturulan laik mahkemelerin yetkileri konusunda ciddi bir çatışma ortaya çıkmıştır. Türkiye'de laik mahkemelerin düzenlenmesinde (8 Nisan 1924), geçmiş gelişmelerin sonucu laik mahkemelerin aşama kaydetmiş olmasından dolayı, başlangıçta ciddi bir sorun yaşanmamış ancak küçük çaplı birçok irticaî hareketin başta gelen sloganı bu mahkemelerin şeriata aykırılığı olmuştur. İran'da Medenî Kanun uygulamalarını da içeren miras, evlenme ve boşanma, kadının statüsü ve mahkeme kararlarının geçerliği konularında ulema-devlet çatışması kendini göstermiştir. Bunda İslâm ve İran'daki pratiği eleştiren laik aydınların yazılarının da hatırı sayılır bir yeri vardır. Şîu ulema hukukun laikleştirilmesinin sonuçlarının kendi tekellerindeki birçok imtiyazı ortadan kaldıracaklarını fark etmiştir. Ancak kendini güçlü hissetmeyen ulema buna karşı ciddi bir tepki ortaya koyamamıştır. Türkiye'de 1925-1926 yılları arasında bir dizi küçük çaplı olayın olduğu gibi İsfahan, Meşhed ve Kum gibi daha çok muhafazakâr şehirlerde münferit ayaklanmalar olmasına rağmen bu isyanlara katılanlar büyük Ayetullahların desteğini elde edememişlerdir. Yalnız tek ciddi tepki Mecliste meşrutiyet döneminden beri muhafazakârların liderlerinden olan Müderris'ten gelmiş; o da 1929'da tutuklanıp Horasan'a sürgün ve birkaç yıl sonra idam edilmiştir.⁹¹⁵ 1930'ların başından itibaren ulemanın belli başlı tüm direnç odakları siyasal tartışmalarda gerilemiş ve sinmiştir.

1928'de yürürlüğe giren uluslar arası tartıların kullanılması ve Kaçar döneminden kalma lakap ve unvanların kaldırılması⁹¹⁶ yönündeki kanunu saymazsak şüphesiz bu dönemde çıkarılan en önemli kanunlar içki ve kumarın yasaklanması (*Kanun-i Meni Bürde-yi Furuş*, 8 Şubat 1928) ve Kıyafet düzenlemesi (*Kanun-i Vahdet-i Libas*, 27 Kasım 1928) üzerine olan kanunlardır.⁹¹⁷ Türkiye'de Şapka Kanunundan (25 Kasım 1925) sonra 26 Mart 1931'de Takvim, Ölçü ve Tartı düzenlemelerin yapılması; 1934 yılı içinde lakap ve unvanların kaldırılması (26 Kasım 1934); bazı kisvelerin giyilemeyeceği (3 Aralık 1934) ve Soyadı Kanununun (21 Haziran 1934) çıkarılması ile

⁹¹⁵ Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 250-276.

⁹¹⁶ Mekki, Cilt VI, s.203; Abrahamian, *age.*, s. 143.

⁹¹⁷ Kanunların önemli maddeleri için Mirverid, *age.*, Cilt II, s. 76.

tamamlanan sosyal alana yönelik düzenlemelerin⁹¹⁸ zaman içinde ve çoğunlukla uluslar arası uygulamada güçlüklerle karşılandığı zaman gündeme gelmesine rağmen İran’da birbiri arkasına yürürlüğe konulmuştur. Bunun nedeni Batılılaşmada aklın yolunun bir olması kadar Rıza Şah yönetiminin oldu bittilere yönelik katı ve sert tutumu belirleyicidir. Türk İnkılaplarının Atatürk’ten sonra bazı ufak tefek yumuşatılmasının dışında yürürlükte kalmasına rağmen Rıza Şah’ın uygulamalarının birçoğu kendisinden sonra ya kaldırılmış ya da değiştirilmiştir.

Kanun-i Vahdet-i Libas uygulaması her yönüyle Türkiye’deki uygulamaya benzer. Kanun kabul edilmeden önce Atatürk’ün Kastamonu’ya şapkayla gitmesi gibi 1928’in yazında Şahın ailesinin kamuoyu önünde başı açık görünmesi; devlet memurlarına Avrupa stili elbiseler giymelerinin zorunlu tutulması; Türkiye’de olduğu gibi kimin din adamı olduğunun belirlenmesine de imkân sağlayan din adamı olanlara resmî muafiyetlerin tanınması,⁹¹⁹ toplu şapka giyme törenleri; kadınlara yönelik açık hükümler yerine gizli genelgeler yollanması; hapis veya para olarak cezaî hükümlerin getirilmesi; namaz kılmada yaşanan zorluğun dillendirilmesi; şapkasız dolaşmaya güvenlik güçlerinin müdahalesi ve tartışmalarda eski giyim-kuşama yapılan olumsuz göndermeler uygulamadaki benzer gelişmelerdir. Türkiye’de yaşanan şapka sıkıntısının ve şapka dükkânlarının yağmalanmasına benzer olaylar Meşhed örneğinde olduğu gibi yaşanmış; yurt dışına döviz gitmesini önlemek için yerli üretim Türkiye’de artırıldığı gibi Rıza Şah da İran yapımı başlıkların giyilmesi yönünde bildirimler yayınlamıştır. Bölgelerin farklı iklim koşullarından dolayı Türkiye’de birçok sızlanmaların benzerleri İran’da da görülür ve isyan eden Kürt, Bahtiyari ve Kaşkay kabileleri, diğer taleplerinin yanında, geleneksel başlıklarını kullanmak için izin talebinde bulunmuşlar ve bunu elde etmişlerdir.⁹²⁰ Memur ve okul çağındaki erkek çocukların şapka yerine millî bir isimle anılan ve Pehlevi külahı (“Külah-ı Pehlevi”) denilen önu çıkıntılı başlık⁹²¹ dışında Türkiye’deki

⁹¹⁸ İnkılâp kanunlarının metni için Bahir Mazhar Erüreten, *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı, 1999.

⁹¹⁹ Mottahedeh, *age.*, s. 220-221.

⁹²⁰ Hidayet, *age.*, s. 383. Türkiye’nin İran’daki gelişmeleri yakından takip ettiğini ve İran’daki aşiretlerin şapka giyilmesi yönündeki kanuna uymuyacaklarına dair istihbarat raporu için *B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030.10.261.755.28/27 Ocak 1929*.

⁹²¹ Aslında bu külah 19. yüzyıldan beri İranlıların kullandıkları fesin önüne bir tür siperliğin ilave edilmesinden başka bir şey değildi. Şapka yerine Pehlevi külahını tercih etmesinin psikolojik nedenini Rıza Şah’ın yabancı bir gazeteye verdiği demeçten anlamak mümkündür: “İranlılardan bir Avrupalının kötü kopyasını yapmak niyetinde değilim. Buna gerekte yok. Arkalarında güçlü bir gelenek var. Kendi vatandaşlarımdan iyi İranlılar yaratmak istiyorum. Ne Batılı, ne de Doğulu olmaları gerekli değil. Her ülkenin kendi dökme kalıbı vardır.” Aktaran Orhan Koloğlu, *İslamda Başlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978, s. 125.

şekil ve uygulamalardan farklı değildir ve Pehlevi külahının uygulamasına 1937'den sonra son verilip Batı tipi şapka giyilmesine yönelinmiştir.⁹²²

Kılık- kıyafetle ilgili uygulamalara 1928-1929 yılları arasında isyana varan hoşnutsuzluğunun olmasını yönetim ciddiye almış ve uygulamanın küçük yerleşim yerlerinde ve köylerde, Türkiye'deki uygulamalar gibi, gevşetilmesine yol açmıştır.⁹²³ 10 Haziran- 7 Temmuz 1934 arasında Türkiye ziyareti⁹²⁴ ile kadınlara yönelik kılık-kıyafet uygulamasında yeni bir sayfa açılır. Yaptığı tek yurt dışı ziyareti olan ve Türkiye- İran ilişkilerinde uzun soluklu dostluk havası yaratan⁹²⁵ Rıza Şah'ın bu geziden sonra İran'da bir dizi laiklik ve milliyetçilik yönünde modernleşme adımları attığı görülür. 1928'de Türkiye'de devletin dini İslâm maddesinin anayasadan çıkarıldığı gibi İcra-İflas kanununun kabulü (4 Eylül 1932) ile adli düzenlemelerin tamamen Batı formunda düzenlenmesi işlemi tamamlanmıştı. Bunun yanı sıra Türk Dilini ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyetlerinin kurulması, Harf İnkılâbı, Halkevlerinin Kuruluşu, Üniversite Reformu (1933) gibi kültürel milliyetçiliği ilmî, laik, halkçı ve modern anlamda vaaz edecek kurumlaşmalar İnkılâp hareketi içinde yerini almıştı. Türkiye'den ve Atatürk'ten etkilenmiş ve gördüğü modern uygulamaları ülkesinde gerçekleştirmek arzusunu taşıyan Rıza Şah, İran'a döndükten sonra laik mahkemelerle yan yana yaşayan dinî mahkemeleri tamamen kaldırmış (1935); Kum'daki Havza-yı İlmiye'nin okulları hariç Tahran, Meşhed ve İsfahan'daki tüm medreseleri kapatmış ve din adamı olacaklara Eğitim Bakanlığında belge alma zorunluluğu getirilmiştir. (1936).⁹²⁶

Türkiye gezisinden sonra en fazla tartışılan uygulaması Pehlevi külahının kaldırılarak yerine Avrupa şapkasının kabul edilmesinin yanında kadınların taktığı *çador* denilen bir tür peçenin yasaklanmasıdır. Birçok kaynak bu yasağın uygulanmasında Türkiye gezisinin ve Atatürk'ün etkisinin olduğunda hemfikirdir.⁹²⁷

⁹²² Türkiye'deki uygulamalar için Yasemin Doğaner, *Atatürk İnkılâplarının Topluma Yansıması- Ankara Örneği*, Ankara: H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002, s. 137-143. İran'daki uygulamalarla karşılaştırma için Patricia L. Baker, "Politics of Dress: The Dress Reform Laws of 1920/30s Iran", *Languages of Dress in the Middle East*, Ed. Nancy Lindisfarne- Tapper and Bruce Ingham, London: Curzon Press, 1997, s. 178-192.

⁹²³ Koloğlu, *İslam'da Başlık*, s. 133.

⁹²⁴ Türkiye ziyaretinin ayrıntıları için Serap Kırkpınar, *İran Şahı Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti ve Bu Çerçevede Türk-İran İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005.

⁹²⁵ Ziyaretin Türk-İran ilişkilerine katkısı için Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası- İran Özel-*, Cilt 5, Sayı 3 (Sonbahar 1999), s. 168-170.

⁹²⁶ Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 270-3.

⁹²⁷ Örneğin Hidayet, *age.*, s. 405; Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 250; Parvin Paidar, *Women and the Political Process in Twentieth-Century Iran*, Cambridge: Cambridge University, 1995, s. 104; Baker, *agm.*, s. 183;

Peçe yasağı, şehir meydanlarında güvenlik görevlilerin peçe yırtmasından peçe karşıtlarının gösterilerine, peçeli kadınlara saldırılarına, eğitim, sağlık, nüfus gibi kamu kurumlarında peçelilerin işlerinin görülmemesine ve Rıza Şah ve ailesinin dinî mekânlara başı açık girmesine kadar çok şiddetli uygulanmış⁹²⁸ karşı tepki de çok şiddetli olmuştur. Hemen hemen ülkenin her yerinde isyanlar çıkmış; binlerce kişi bu isyanlarda hayatlarını kaybetmiş ve isyanlar kanlı biçimde güçlkle bastırılmıştır.⁹²⁹ En azından kamusal alanın görünürlüğü Batılı biçimlerle kurgulama arzusunun bir ürünü olan kadın ve onun kıyafeti üzerinden üretilen modernleşme çabası Türkiye’de daha çok ikna ve özendirme yoluyla gerçekleşirken⁹³⁰ ve rejimi tehdit edecek toplumsal bir tepkiye neden olmazken İran’da Rıza Şah ve çevresinin dayatmaları, kışkırtmaları ve şiddetin yaptırım aracı olarak kullanılması toplumu ve tüm bu özgürleştirme çabalarının hedef kitlesi kadınları ikiye bölmüştür. Rejimi tehdit edecek boyutlardaki isyanlara neden olan Rıza Şah’ın kadının özgürleşmesi üzerinden yürüttüğü modernleşme, Türkiye’de olduğundan daha sınırlı olarak, yalnızca çevresinde, şehirlerde ve devlet kurumlarında çalışan eğitilmiş kadınlar arasında kabul görmüştür.

Emperyalizm karşıtı duyguların ve milliyetçi ön yargıların beslediği tanımlanmış ülke sınırları içinde her yönden bağımsız yaşama isteği Atatürk ve Rıza Şah’ın iç ve dış siyasetinin temelini oluşturmuştur. Bu amaçla toplumlarının maddî ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dev ekonomik hamlelere girişmişlerdir. Bunun en somut göstergesi demiryolu öncelikli ve temel ihtiyaçları karşılayacak fabrikaların temellerinin atılmasıdır. Oldukça geri iki tarım ülkesinin yol ve fabrikada somutlaşan iktisadî kalkınma ve toplumsal refah ülküsü modern millî sanayi oluşturulması ile bunun sağlanacağı inancına dönüşmüştür. Her iki ülke zengin doğal kaynaklara sahiptir; fazladan İran, petrol gibi uluslar arası piyasanın artan talebi karşısında çok değerli hâle gelmiştir. Ancak kendi çabası ile bunu üretip pazarlayacak teknoloji ve örgüt yeteneğinin

Abrahamian, *age.*, 144; Arfa, *age.*, s. 252; Devletabadi, *age.*, Cilt IV, s. 432, Houchang Chehabi, “Dress Codes for Men in Turkey and Iran”, *Men of Order*, Eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London/New York: I.B. Tauris, 2004; s. 221; Hamit Basiret Münşi, “Siyaset-i Mezhebi Hükümet-e Rıza Şah”, *Tarih-e Muasır-ı İran-Mecmua-ye Makalat*, kitab-e dehom, Tahran: Müessesese-yi Pejohiş va Mütealat-ı Ferhengi, 1375 (1996), s. 65.

⁹²⁸ Roger M. Savory, “Social Developments in Iran During the Pahlavi Area”, *Iran Under the Pahlavis*, Ed. George Lenczowski, Stanford/California: Hoover Institution Press, 1978, s. 98

⁹²⁹ Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 258-284; Hüseyin Firdevist, *Zuhur va Sukut-e Saltanat-ı Pehlevi- Hatırat-ı Ortışabad Hüseyin Firdevist*, Tahran: İntişaret-e Ettalat, 1367 (1988), s. 53-55; Chehabi, *age.*, s. 222-225; Baker, *agm.*, s.184-185

⁹³⁰ Mesut Çapa, “Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği”, *Toplumsal Tarih*, Cilt 6, Sayı 30 (Haziran 1996), s. 22-28; Hakkı Uyar, “Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar”, *Toplumsal Tarih*, Cilt 6, Sayı 33 (Eylül 1996), s. 6-11;

olmamasından dolayı emperyalist güçlerle hoşnut olmadığı anlaşmalar yapmak zorunda kalmıştır. Oluşmasına büyük önem verdikleri modern bürokrasinin yanında sanayiinin yetişmiş insan gücü ihtiyacına bağlı olarak eğitimi geliştirmeye yönelmişlerdir. Hem Atatürk hem de Rıza Şah'ın eğitimin modernleşmesi ve yaygınlaştırılmasından iki yönlü beklentisi vardır: Bürokrasinin ve sanayiinin ihtiyacı olan eğitilmiş insan ile laik, milliyetçi ve Batıcı modernleşme fikirlerini taşıyacak ve yayacak insan. Bu bağlamda formal eğitimin yanında halk eğitimine büyük önem vererek okuryazarlığı artırmak için yoğun seferberlikler düzenlenmiştir.⁹³¹ Türkiye bu okulların öğretmen ihtiyacını çoğunlukla ülke içindeki yüksek öğretimle sağlarken İran yurt dışına kabileler halinde öğrenci göndermiştir.⁹³² Aynı zamanda her iki ülke de yurt dışına çeşitli meslekler için öğrenciler gönderirken eğitimlerini modernleştirmek için yabancı uzmanlardan yararlanmışlardır.⁹³³ Türkiye, bir de alfabe değişimi⁹³⁴ ile, geçmiş İslam-Osmanlı kültürel bağları koparmak için ideolojik bir tercihin yanında, okuryazarlığı artırmak ve Batı kültür alanlarına dahil olmak/aşına olmak arzusunun öne çıkarmıştır. İran'da Rıza Şah döneminde ilk modern üniversite, 1933'de Türkiye'de üniversite reformu gerçekleştirildikten ve Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden sonra 1935 yılında Tahran'da kurulmuştur.⁹³⁵ İran'da Türkiye'nin izlediği yolu izleyerek Avrupa'dan savaş nedeniyle ayrılan ilim adamlarına kucak açmıştır.⁹³⁶

Her iki ülke de eğitimin bütün alanlarında laik ve milliyetçi hava hakim olmuş; buna uygun tek tip kıyafet ve ders kitapları kullanılmış, özellikle yüksek öğretimde bilimsel tartışma ve farklı özgür düşüncelerin açıklanmasında sıkıntılar yaşanmıştır. Bu

⁹³¹ Millet Mektepleri için Doğaner, *agt*, s.219-221; İran'da yetişkin eğitimi için Menashri, *age.*, s.96-97.

⁹³² İran bu dönemde 1500 öğrenciyi yurt dışına eğitim için göndermiştir. Ülkeye dönüşlerindeki faaliyetleri için Menashri, *age.*, s. 125 vd..

⁹³³ Örneğin Türk Milli Eğitimi için 21 Temmuz-16 Eylül 1924 arasında, Amerikalı dönemin ünlü eğitimcisi John Dewey davet edilmiş ve Türk eğitiminin durumu ve önerilerini içeren bir rapor sunmuştur. Rapor için John Dewey, *Türkiye Maarif Hakkında Rapor*, Ankara: Milli Eğitim Yayını, 1952. Üniversite için Albert Malche, *İstanbul Üniversitesi Hakkında Rapor*, Ankara: Milli Eğitim Yayını, 1939. 1925 yılı içinde İran Eğitim Bakanlığında danışmanlık yapan Fransız Andre Hess ve 1931'de yeni kurulması düşünülen üniversite için Dr. Carter ve Dr. Robert Lambert'in çalışmaları için Menashri, *age.*, s. 94-95 ve 145.

⁹³⁴ Osmanlı- Türkiye'de olduğu gibi benzer nedenlerden ve tartışmalardan çıkan 19. yüzyıldan itibaren İran'da da alfabenin ıslahı, Latin alfabesinin alınması ve dilde sadeleşme yönünde tartışmalar olmuştur. Latin alfabesinin alınması yönünde en ciddi tartışma Türkiye'deki gelişmeler üzerine meydana gelmiştir. İran'da tüm bu gelişmeler ve tartışmalar için Ariyanpur, *Ez Nima Ta Rüzgar Ma*, s. 33-52.

⁹³⁵ Ancak Tahran Üniversitesinin kuruluşuna yönelik çalışmalar 1931 yılının başına kadar gider. Hatta üniversite kelimesinin kullanımında bile tartışma çıkar. Kimileri "Darülfünun", kimisi Farsça "Danışgah"; Batı eğitimi alanlar ise daha çok Fransız söyleyişi "Üniversite"yi kullanır. Başlangıçta Rıza Şah'ın bir üniversite kurulmasına sıcak bakmadığı ve bunun üzerine kurulmasını isteyenlerin onun adının verilmesini önerirler. Ziyareti sırasında Türkiye'deki gelişmeleri öğrendikten sonra üniversite konusunda ikna olduğu düşünülebilir. Tahran Üniversitesi için Menashri, *age.*, s. 143-154.

⁹³⁶ Menashari, s. 152.

davranışta temel kaygı her iki ülkede de millî birlik ve bütünlüğün sağlanmasında yaşanan güçlükler etkili olduğu gibi güçlü milliyetçi eğilimlerin beslediği tek dil, tek kültür ve tek millet yaratma isteği belirleyici olmuştur. Yine de her iki ülkede de okuryazarlığın artırılmasına yönelik çabalar istenilenden çok yavaş olmuş; ancak günümüzde bu sorun büyük oranda halledilebilmiştir.

Türkiye’de Halkevlerinin işlevini yerine getirebilecek bir kurumun benzerine İran’da rastlanmaz. Kadın, gençlik ve diğer sosyal, edebî dernekler açılmakla birlikte 1930’ların başında bir çoğu kapatılmıştır. Bunların yerine devlet tarafından kurulan ve çeşitli bakanlık bünyelerindeki işlevsiz propaganda birimleri ikame edilmeye çalışılmış; ancak hiçbiri toplum katlarında aktif bir görüntü sunmamıştır. Toplumu yönlendirme işini basın üstlenmiş; devletin istediği vatandaş tipi, okullar aracılığı ile dönüştürülmeye çalışılmıştır. Atatürk’e bakarak diyebiliriz ki Rıza Şah’ın otoriter ve girişimci yönü olmakla birlikte entellektüel yönün olmaması bütünlükçü bir ideolojinin ortaya konulamamasına ve zihnî arayışların yönlendirilememesine neden olmuştur. İran aydınlarının bölünmüşlüğü ve Rıza Şah’ın şüpheli kişiliği aydınlar arasında bir konsensüs oluşturmasını ve çevresinde toplanmalarına imkân vermemiştir. Yine de dünyadaki kültürü öne çıkaran milliyetçi dalgadan etkilenen, arkeolojik ve linguistik araştırmalarla zenginleşen İran tarihine yönelik bilgi birikimi İran aydınlarını ve yöneticilerini derinden etkilemiştir. Türkiye’nin yanı sıra İtalya ve Almanya gibi ülkelerdeki gelişmelere duyarlı İran’da 1930’ların başından itibaren dil ve kültür üzerinden üretilen, Fars dili ve kültürünün büyüklüğünü savunan aydınların varlığına rağmen halk-aydın buluşmasını gerçekleştirecek ve Türkiye’de halkevlerinin işlevini gerçekleştirecek bir kamusal kurum yaratılamamıştır. Bunun için bir girişim de olmamıştır.

Bu dönemin önemli girişimlerinden biri ve ilki, efsanelere dayanan antik İran tarihinin şiirsel bir anlatımını *Şehnâme* adlı elli binin üzerinde beyitle 10. yüzyılda ortaya koymuş olan, “Firdevsî’yi Anma” törenleri düzenlenmesidir (Ekim 1934).⁹³⁷ Türkiye seyahatinin hemen sonrasında hazırlıklara başlanan ve Batılı önde gelen bazı Oryantalistlerin davet edildiği ve Türkiye’den de Fuat Köprülü’nün katıldığı bilimsel bir kongre de toplanır.⁹³⁸ Firdevsî üzerine çeşitli faaliyetlere girişilir; anıt-mezar yapılır;

⁹³⁷ Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 161-194.

⁹³⁸ John R. Perry, “Language Reform in Turkey and Iran”, *Men of Order*, Eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London/New York: I.B. Tauris, 2004, s. 244.

heykelleri dikilir; bir kütüphane kurulur; Firdevsî hakkında kitaplar yayınlandığı gibi⁹³⁹ *Şehnâme*'nin ilk kez Farsça matbuû basımı yapılmıştır.⁹⁴⁰ İran'da antik İran tarih ve kültürüne ilginin büyük oranda artışına neden olan Firdevsî'yi anma törenleri Rıza Şah'ın kendisini ve hanedanını antik dönemle ilişkilendirmesine kolaylık sağlar. 1 Ocak 1935'den itibaren ülkenin uluslararası alanda adı *Persia*'dan *İran*'a çevrilir.⁹⁴¹ 1931-1932'de Türkiye'de Tarih ve Dil kongrelerinin toplandığı ve bilimsel-ideolojik tezlerin tartışmaya açıldığı düşünülürse, Rıza Şah ve çevresinin Türkiye'deki milliyetçi- kültürel gelişmelerin bu tür toplantılardan neler kazandığını yerinde görmüş olmalıdır.

Tarih ve dil alanında, İran'a kültürel ilgilerinden dolayı, daha çok Almanların başı çektiği ve Almanya'ya rakip diğer Batılı devletlerin kendi bilim adamlarını desteklediği Batılı araştırmaların artışına paralel olarak İran'da da devlet tarafından kurulan ve en uzun soluklu kültürel kurumlardan olan **Ferengistan-e İran**'ın dikkat çekici çalışmaları, yarattığı kültürel atmosfer ve entellektüel tartışmalardır.⁹⁴² Türkiye'deki Dil ve Tarih Kurumlarının işlevini yerine getirecek olan tek yasal kurum olan Ferengistan-e İran, 1935'de faaliyete geçmiştir.⁹⁴³ Kurulmasında Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinin büyük etkisi olduğu ve Türkiye'deki dil çalışmaları hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılıyor.⁹⁴⁴ Ferengistan-e İran'ın çalışmalarına baktığımızda Türk Dil Kurumun yaptığı tüm çalışmaların aynısını görmek mümkündür: Dilin sadeleşmesinden Arapça ve Türkçe kelimelerin atılarak yerine Farsçalarının konulması; coğrafya, bürokratik, askerî, eğitim ve bilimsel alanlar için Farsça kelimelerin uydurulması; zamanla ilgili Arapça ve Türkçe isimlerin yerine Farsçalarının değiştirilmesi; kelime taramaları; Farsça sözlük oluşturulması; yeni ders kitaplarının yazımı vb.

Tarihe ve tarihî eserlere ilginin artışı ve dil çalışmaları İran'da çok güçlü bir milliyetçi dalganın oluşmasına neden olur. Hitler Almanya'sının Aryan ırkının

⁹³⁹ Bu tür yayınlardan Türkiye'de de olmuştur. Örneğin Yakup Necefzâde, *Firdevsi ve İran Milliyetçiliği – Firdevsinin bininci yıldönümü münasebetiyle tarihî bir hakikat-*, İstanbul: Semih Lütfi Matbaası, 1934. 15s.

⁹⁴⁰ Beğdölü, *age.*, s. 263-265.

⁹⁴¹ Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 198-199. Rıza Şah, uluslar arası alanda, İran ve İranlılar için kullanılan *Persia* ve *Persian* kullanımlarına karşı şiddetli bir tepki göstermiştir. İran'da bu tür kullanımların olduğu yazışmalara cevap verilmemiş ya da yazışmalar iade edilmiştir. İran'ın bu hassasiyetine Türkiye'nin saygı gösterdiğini ve dikkatli davrandığını görüyoruz. *B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu*, 030. 10. 261.759.20/21 Şubat 1935.

⁹⁴² Ariyanpur, *Ez Nima Ta Rüzgar Ma*, s. 19-22; Beğdölü, *age.*, s. 253-261; Perry, s.246 vd.; Mehrdad Kia, "Persian Nationalism and the Campaign for Language Prufiation", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 2 (April 1998), s. 22 vd.

⁹⁴³ Kuruluşu için Mekki, *age.*, Cilt VI, s. 200-211.

⁹⁴⁴ Ariyanpur, *Ez Nima Ta Rüzgar Ma*, s. 19; Perry, *age.*, s.246.

anavatanının İran olduğuna yönelik propagandası⁹⁴⁵ da buna eklenince Rıza Şah ve Kesrevî, Afşar, Rızazâde, Kazımzâde, Purdavud gibi bir kısım İran aydını, antik döneme eğilerek, İran içindeki tüm toplulukların İran kökenli olduğunu ispata yönelirler. Türkiye'deki gelişmelerin aksine tarihle ilgili çalışmalar dağınık ve bireysel olduğu kadar ortak tavır belirleyecek herhangi bir toplantı yapılmamıştır. Buna rağmen Rıza Şah ve İran aydınları, İran ve çevresinde antik İran tarihi ile ilişkilendirilebilecek ve Oryantalistlerce ortaya çıkarılmış tüm arkeolojik bilgileri sahiplenip ve mutlak doğru kabul ederek, içinde emperyalist emellerin gizlendiği milliyetçi bir ideoloji ortaya koymaya çalışırlar. Türkiye'deki gelişmelere benzer biçimde Rıza Şah, hayalî olan dil, tarih ve kültür ekseninde bütünleşmiş bir millet yaratmak için dil ve tarih çalışmalarını destekler. Rıza Şah'ın bu çalışmalardan beklediği aslında hanedanlığı etrafında İran halkının bütünleşmesi ve İran halkının yaratılmış büyük tarihin gururunu içselleştirmiş millî bir ruh kazanmasıdır.

4.4 Özsoy Operası: Mit, Tarih, Kimlik ve Emperyalist Çağda Dayanışma Arayışı

Dönemin siyasal ve kültürel gelişmelerine baktığımızda tarih ve dil üzerinden üretilmiş güçlü bir milliyetçi dalganın hakim ideolojik gelişme olduğu görülür. Almanların beşbin yıl önce Orta Asya'nın güneyinden ve Hindistan'ın batısından göç ettikleri tezi ve Macarların Hititlerle akrabalığı; Yunanlıların antik Greklerin torunu olduğu iddiası, İtalya'nın Roma imparatorluğunu ihya rüyası, Fransızların Fransız diline iman edişi, İngilizlerin güneş batmayan imparatorluğunun Tanrı bağıışı olduğu tezi, Mısırlıların Piramitlere bakarak ataları Firavunları keşfi gibi bugün dudak uçuklatan siyasal ideolojiler dönemin başat zihniyetleridir ve hepsi dil, tarih ve kültür üzerine kurulmuş ve ilişkilendirilmiştir. Tarihin olaylar manzumesi olduğu ve hoşça vakit geçirmek için okunup dinlendiği dönemler geride kalmıştır. Her devlet, millet ve topluluk sahip olduğu bu değerleri ideolojik ihtiyaçlarına göre düzenliyor ya da dili, tarihi ve kültürü olduğuna inananlar millî egemenlik arayışı için silaha sarılıyordu. Çok defa tarih her millet için yeniden kurgulanıyor ve efsaneler, rivayetler ve çoğunlukla başka toplumlardan alınıp halk muhayyilesinde içselleştirilmiş masallar profesyonel

⁹⁴⁵ Beğdölü, *age.*, s. 265-267.

uzmanlarca tarihin bir parçası hâline getiriliyordu. Artan arkeolojik, filolojik, antropolojik ve linguistik çalışmalar her millete kendi kurguladıkları tarihin meşruiyeti için geniş imkânlar bahşetmişti.

Dünyadaki bu gelişmelerden Türkiye ve İran'ın uzak olduğunu düşünmek hem haksızlık hem de anakronik olurdu. Yalnız Türkiye'deki tarih ve dil çalışmalarının seyrine bakıldığında ortaya atılan iddiaların ve serdedilen görüşlerin birçoğu gülümseten cinstendir. Bugün geriye, birçoğu terk edilmiş iddialar ve teorilerin tarih olduğu, ciddi bilgiler kalmıştır. Türkiye'de artık kimse antik Anadolu'nun yerli halklarını Türk sayma veya yapma gayretine girişmiyor. İran'da artık kimse devletin ikibin altı yüzüncü yıl kutlamalarına hazırlanmıyor. Dönemin en büyük kazancı şüphesiz tarihî ve kültürel mirasının gün yüzüne çıkarılması, dil ve tarih çalışmalarına her ülkede hatırı sayılır yön ve ivme kazandırmış olmasıdır.

1930'ların Türkiye'sinde tarih ve dil tezleri üzerinden yalnızca topluma yeni bir ruh ve dinamizm verecek bir ideoloji üretmek için yararlanılmamıştır. Uluslar arası ilişkilere uygun düşecek ve gösteri sanatları araç olarak kullanılarak propaganda türü faaliyetler de yapılmıştır. Buna güzel bir örnek ise Türk ve İran efsaneleri üzerine manipüle edilmiş ve Batı menşeli bir sanat ile sunulmuş *Özsoy* Operasıdır. Batı türü Türk sahne sanatlarının kurulup geliştirilmesinin opera bağlamında ilk ürünü olan *Özsoy* tümü Türk sanatçılarınca olduğu ilk çalışmadır ve Atatürk döneminde bir kez Rıza Şah'ın ziyaretinde sahnelenmiştir. *Özsoy* bir çok ilklere sahip olduğu gibi bir kez sahnelenmesi, daha sonra söz ve müziklerinin kaybolması, Atatürk'ün emri ile hazırlanması gibi birçok ilginçlikleri de vardır.⁹⁴⁶ Zaten üzerinde modernleşme bağlamında atıf yapacağımız metinde tanıtım broşüründe parça parça verilen kısımlara aittir.⁹⁴⁷

⁹⁴⁶ Opera Şah'ın izlediği temsilden hemen sonra iki kez daha sahnelenmiş ve sonra unutulmuştur. Bundan sonra ise, Atatürk'ün 100. doğum yılı kutlamaları çerçevesinde Ankara Devlet Operası tarafından 29 Ekim 1981'de İstanbul Cemal Reşit Rey Salonunda sahnelenmiştir. 1981'de sahnelenen A. Adnan Saygun'un hatırında kalanlara dayalı olarak (aslı 3 perde 12 Tablodan oluşan) tek perdelik bir eserdir. Ne arşivlerde, ne de başka bir yerde *Özsoy*'a dair herhangi bir belge bulunmadığı için Saygun'dan operayı yeniden yazması istenmiş, o da kısmen elindeki taslaklardan kısmen de belleğini kullanarak operanın ilk perdesini yeniden yazmıştır. *Özsoy* için Ahmet Adnan Saygun, *Atatürk ve Cumhuriyet Devrinde Türk Operasında İlk Kimildanış - Özsoy Operası*, Ankara: Devlet Opera ve Balesi Yayınları, 1982; Şefik Kahramankaptan (Yay. haz.), *Atatürk, Saygun ve Özsoy Operası*, Ankara: Sevda- Cenap And Müzik Vakfı, 2005; Gülper Refiğ, *Atatürk ve Adnan Saygun*, İstanbul: Boyut Yayınları, 1997; Cevad Memduh Altar, *Opera Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981-1982, Cilt 4, s.310-311.

⁹⁴⁷ Broşürün kapak sayfasında şu bilgiler vardır: *İran Şeyhînaşahı Ala Hazreti Hümayun Reza şah Pehlevi Hazretlerinin Şerefine Ankara Halkevinde Temsil Edilecek Öz Soy Destanı*, Yazan: Münir Hayri (Egeli), Besteleyen: Ahmet Adnan (Saygun), 19 Haziran 934. Broşür kapak dahil 20 sayfa olup içerikle ilgili bilgilerin olduğu metin 10 sayfa geri kalanı temsil fotoğrafı ve künye bilgileridir.

Özsoy destanı⁹⁴⁸ 10 Haziran- 7 Temmuz 1934 tarihlerinde Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti sırasında sahnelenmiştir. Daha çok üzerinde durulduğu gibi Atatürk'ün, uluslar arası siyasette hızla kamplaşmaların olduğu bir dönemde, İran'ı yanına çekerek bölgesel bir ittifak arayışına hazırlandığı, bölgesel gelişmeleri değerlendirdikleri ve ikili ilişkilerdeki sorunları halletmeyi düşündüğü noktalarında gezi anlamlı argümanlara sahiptir. Ek olarak da Türk İnkılabının aldığı mesafenin İran'a sunulması olarak fırsatın değerlendirildiği düşünülmüştür. Bu ek açıklama Türk ve İran modernleşmeleri açısından bakıldığında Rıza Şah'ın 26 günlük gezisi süresince Yeni Cumhuriyetin tüm eserleri gösterilmeye çalışılmıştır. Özsoy destanı da bu noktada Atatürk'ün ve yeni Türkiye'nin dünyaya ve İran'a modern ve ideolojik bakışını yansıtır. Batı-dışı modernleşme açısından nasıl bir yol ve çizgi izlediğinin ve model olduğunun ipuçlarını ürettiği gibi batı hegemonyasına bir meydan okumadır. Zaten Özsoy'un nasıl hazırlandığı ve ideolojik olarak beklenti broşürün ilk sayfalarında yapılmıştır:

“Türk-İran tarihini birleştiren yığınla vesika arasında bir de mitoloji birliği vardır. Bu bir soyun iki kardeş boyunun milli mitolojisi o kadar bir birinin eşidir ki bunları ayırt eden yalnız isimlerin, şüphesiz lehçelere göre değişmesinden başka bir şey değildir. Bu *kozmogonik* mitolojiye göre yer yüzünde insanlar türedikten bir müddet sonra dünyada karanlıkla ışığın çarpışması başlamıştır. Karanlıkla aydınlığın bu ezeli dövüşü bu en eski din inanışından bütün milletlerin dinine geçmiş ve kalmıştır. Nihayet bir gün gelmiş ki karanlık ve kötülükler insanlığı eline almış ona hüküm etmeye başlamıştır. Bu, Firdevsî'nin ölmez eseri Şehnâme'de “*Dahhak*” olarak canlandırılmıştır. Bu zalimin karanlığı asırlarca sürmüş nihayet bir demirci, Türk versiyonunda “*Bozkurt*” İran versiyonunda “*Gave*” ortaya çıkmış bu karanlığı devirmiş. Yeniden ışığa kavuşan insanlar başlarına bir bey seçmiştir: “Feridun”. İşte Münir Hayri lejandın bu güzel noktasını eserine mevzu olarak almış ve on dokuzuncu asırdaki Alman milli tiyatrosunun yaratıcılarının kullandığı tekniğe müracaat ederek Feridun hikayesini *Zendavesta*, Şehnâme ve Efrasyap destanlarıyla Hint ve Uygur mitolojilerindeki en uygun parçalarla bağlayarak Öz Soyu meydana getirmiştir. Asıl lejanda göre Feridun'un üç oğlu olmuş ve bunlardan *Tur* bütün Asya'ya hakim olarak Turanilere cet olmuş, *İraç* İran'da kalmış ve İranilere ata olmuş *Selm* de Avrupa'ya giderek Avrupa *Arilerine* baba olmuştur. Münir Hayri bu lejandın Tur ile İraç'ın doğumuna ait olan kısmını almış ve onu genişletmiştir. Bunda da efsaneyi bırakarak doğrudan doğruya tarihe girmiş ve bu lejandın tamamı ile ilim alemince tasvip edilen *Brakisefal* soy nazariyesine olan şayanı hayret benzeyişine dayanarak mevzuunu tarihe nakletmiştir.”

Yukarıda verilen ön bilgilere göre Türk Tarih Tezinin farklı ama aynı okumaya dayalı merkezinde Tur/Türk olan bir yorumlama söz konusudur. Özsoyun genelinde Şehnâme ve Zendavesta tarihsel zemini, Bozkurt ve Efrasyap/Alp Er Tunga destanları

⁹⁴⁸ Opera olarak geçmekle birlikte broşürde destan olarak kullanıldığından burada öyle kullanılacaktır.

anlam zeminini oluşturmaktadır. Feridun dünyanın evrensel huzurunu temsil ederken diğer oğulları kötülükle savaşan kahramanları temsil eder ve dünyanın huzuru Ehriman; kötülüğün hakimiyeti ile bozulmuştur. Ehriman'la Batı uygarlığına ya da Avrupa'ya gönderme yapılırken Selm/Aryan Avrupalılarda aslında şüpheli kimliklerdir. Zaten sergilenen Özsoyun söylem halinde İreç/İran edilgen, Selm/Aryan Avrupa'da sonradan belirsiz biçimde düşman olarak ortaya çıkmakla birlikte esamesi okunmayan tiplerdir. Şehnâmenin gerçek Feridun hikâyesinde üç oğuldan Selm korkak ama her emeli olan bir kişilik olarak resmedilir. Tur ise "cesur", "deli", "ilk anda kızgınlığa kapılan" ve "atılğan davranan" "yiğit bir aslan"dır ve hüner cesarete gizli olduğundan "tahta o layık"tır. Kişilik yüklemi asıl öne çıkarılan küçük kardeş İreç'tir: "En küçüğümüz akıl ve savaş eridir. Gerekliği zaman atılğan ve gerekli anda da ihtiyatlıdır. O akıllı kimseler gibi, işin ortasını seçti. Ne ateşte yandı ne de yerde süründü...O, yiğittir, akıllıdır, gençtir. Dünyada övülmeye layık olan insan odur. Şimdi öyleyse, onun adını da İreç koyalım. Nasibi, daima, büyüklük olsun. İlk anda yumuşaklık gösterdi ve sertleşmek gerektiği zaman da yiğitçe davrandı."⁹⁴⁹ Firdevsî'nin Şehnâmede tanımladığı kişilikler kendi tarihsel dönemine de uygun düşer. Türk Gazneliler İran ülkesine hakim ise de İranlılar akıllarını kullanıp bürokrasiye egemen olmuşlar ve Gazneliler yıkılırken hâlâ ayakta kalandır, genç kalandır.

Özsoyun konusu bizzat Atatürk tarafından belirlenmiş ve Rıza Şah'ın gezi münasebetiyle düşünülmüştür.⁹⁵⁰ Konusu içinde kullanılan tüm simgeler Türk ve İran tarihinin efsane kısımları ile oluşturulmuş; efsaneler yeniden ve iç içe kurgulanarak her iki ülke için ortak millî ruh oluşturulması hedeflenmiştir.

İlk perdenin olay kurgusunda, ilk önce, Türk destan geleneğinde anlatıcı olan Ozan, müjde veya felaket hakkındaki işlevini yerine getirmesine rağmen, burada daha çok gerçekçi olduğuna, duyguları istismar etmediğine vurgu yapıp Türk Tarih Tezini özetler: Medeniyet, kendisinin de dahil olduğu, brakisefal soyda özlü kaynağını bulmuş; bu soy ise, -Tezin göçler teorisine uygun biçimde- Orta Asya'dan dört bir yana yayılmış; tarihin "en azından" yükselişinin başlangıcı olarak kıdem sorununda iddiasını yumuşatmış ancak Avrupa, Anadolu, İran ve Orta Doğunun Orta Asya'dan gelen bu soyla

⁹⁴⁹ Firdevsî, *Şehname-I*, Çev. Necati Lugal, 2. baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1992, s. 183-184.

⁹⁵⁰ Özsoy'un sahnelenmesinden sonra yazar ve sahneleyen Münir Hayri Egeli'ye yeni bir opera ısmarlayan Atatürk Özsoy hakkındaki düşüncesini: "Özsoy güzel... Güzel ama... onun bütün kıymeti bugün içindi. Bir daha oynanamaz..." diyerek açıklamıştır. Münir Hayri'den aktaran Metin And, *Atatürk ve Tiyatro*, Ankara: Maya Matbaası, 1983, s. 80.

medeniyete girdiği iddiasını sürdürmüştür. Ozanın “zaman durur mu sakın zamanı durur sanma, duran düşer, ilerden gayrisine kanma” sözü iki liderin anlayışına da uygundur. Özsoy, bilinen tarihi beş binyıl önceden kırkbin yıl önceye çıkarırken “kıdem” konusunda rakipsizdir.

Özsoy’da Şehnâmenin Feridun hikâyesi ile Zerdüştlüğün karanlık- aydınlık mücadelesi iç içedir. Sahne, ışığa kavuşan insanların başlarına bey olarak seçtikleri Feridun’un çocuk sahibi olabilmesi için tanrıya yakaran korolarla açılır. Feridun’un bey seçilmesi ve diğer beylerin davet edilmesi konseptte uygun düşer; seçim olayı modern bir gelişmedir ve her iki lider de bir meclis tarafından seçilmişlerdir. Feridun merkez görevi görür; beydir ama diktatör değildir, çağrısı ile gelenlere teşekkür etmesi buna kanıttır. Her iki liderin de dünyanın kendilerini diktatör olarak görmesine yanıt verilmektedir. Üçüncü tabloda ise Feridun’un eşinin doğumu beklenmektedir. Ülkenin dört bir yanından Feridun’un bu mutlu günü için bir araya gelmiş beyleri öven Feridun’un sözleri duyulur. Koro, Feridun’u selamlar, o da karşılık verir. Birlikte dua ederler. Derken haberci gelir ve ikiz oğlu olduğunu söyler. Bu arada Hatun da gelir, koro onu karşılar. Hatun ve Feridun karşılıklı söyleşirler. Hatun’un “Yurda armağan olsun hakanım bu çifte kurt/ Şayet bir gün görürse kara gün bu güzel yurt/ Biri aslan biri kurt olarak saldırsınlar/ Yeryüzünden kötülüğün kökünü kaldırsınlar” sözleri iki liderin duygularına ve özlemlerine tercümandır adeta. Kurt ve aslan iki ülkenin sembolü olarak çocukları nitelenmek için kullanılır. Aynı zamanda hem kendilerine biçtikleri rol hem de halk- gençlikten bekledikleri kahramanlığı niteler. Bir başka olgu da iki ülkenin savaş sonrası içinde bulunduğu olumsuz duruma gönderme yapılarak kötülük olarak resmedilen emperyalizmin birlikte ve ne olursa olsun ortadan kaldırılması isteğidir. Buna Feridun’un ve koronun cevabı, kadına biçilen yüce annelik görevidir. Her iki liderin ülkelerinde kısa zaman önce yaptıkları kadını kamusal alana çekme çabalarının ürünü inkılâplarla tezat gibi görünse de aslında her iki liderin kadını önce anne sonra inkılâpların vitrindeki örneği olması isteği ile uyumludur. Sonraki tabloda felekler gelmiştir; verdikleri müjde anlamlıdır ve destanın özünü içerir. “Bu çocuklar, ve onların “öz soyu” daima dünyanın en gürbüz soyu olacak ve bütün insanlığın iyiliği onlardan doğacak. Bu iki çocuk hiç ölmeyecekler ve daima yaşayacaklar. İhtiyarlayacaklar fakat ne vakit milletlerinde yeni bir nur başlarsa yeniden gençleşecekler.” Burada allegorik biçimde iki olgu öne çıkarılır: gürbüz soy: dünyanın iyiliği; ebediyet: yeni bir nur başlaması. Irkçı bir söylem gibi görünmekle birlikte tehlike çanları çalan dünya barışı

asil ve daima dinç soyları ile Türkiye ve İran'ın omuzlarına yüklenmiştir. Ebediyet ve yeniden bir nur başlaması iki liderin milletleri ile ilgili olduğu kadar kendileri ile ilgili görünmektedir. Çünkü yeni bir nur başlaması bu iki lidere atıf yapılmakta olduğu düşüncesini doğuruyor. Aynı zamanda Türk milletinin kadimliği ve Atatürk'e "Ebedi Şef" denildiği bağlamda Rıza Şah da spekülatif biçimde tarihi kullanarak antik tarihin bir parçası olan Pehlevi soyu ile kendini ilişkilendirip soyun ve hanedanın sürekliliğine vurgu yapmıştır. Hele oğlu Muhammed Rıza Şah'ın 1975'de hanedanlığının kuruluşunu 2500 yıl önceye dayandırması burada yine hatırlanmaya değerdir. Feridun'un çocuklara isim koymasından sonra orkestra girer ve şölen başlar. Son tabloda ise tüm ışıklar kararır, yalnızca Hatun sahnede kalır. Karanlıklar tanrısı Ehriman gelmiştir. Şölene çağrılmadığı için çok kızgındır. Hatun'un bütün yalvarmalarına rağmen-gerçi ölümsüz olan bebekleri ortadan kaldırması mümkün olmadığından- bebeklerin iki nesil sonrasında birbirlerini unutup sonsuza dek ayrı kalmaları için bir lanet okur. Perde, koronun Hatun'a okuduğu bir iyi dilek parçası ve gaipten bir sesin Ehriman'ın dileğinin üç defa gerçekleşeceği, dördüncüsün de eğer ikisi elele verirse Ehriman'ın çatlayacağı, dünyanın nurla dolacağı kehanet-kurtuluş yolu sözleri ile kapanır. Kehanet-kurtuluş yolu aslında hâldeki dünya ahvaline karşı Türkiye-İran ittifakının zorunluluğuna vurgu yapar. İki liderin beklentisinin bu olduğu yolunda işaretler varsa da hâlâ bazı güçlüklerin aşamadığı izlenimini vermektedir, bu güçlüğü'nedeni büyük ihtimal Türkiye tarafında olmalıdır.

İkinci perde Ozanın Persepolis harabelerinde hayallerle konuşurken tarihin 1918 yılı olduğunu öğreniriz. Bu Türkiye için olduğu kadar İran içinde kara günlerin yaşandığı zamandır. Geçen uzun zaman boyunca iki kardeş o güne kadar üç kez bir araya gelmiş ilkinde ilkçağ, ikincisinde ortaçağ ve üçüncüsünde İslâm medeniyeti (İran ve Türkiye'nin ortak medeniyeti) doğmuştur. Türk'ün medeniyet kurucu dinamiğine işaret eden geçmişte İran, bir araya gelmekle ve güç sağlamakla birlikte, edilgendir. Türk mahfilinden kıskanç biçimde yalnızca İslâm medeniyeti paylaşılır. Bunda İslâm ve onun medeniyetini tek başına sahiplenmekte isteksiz davranılmasının dönemin İslâm'a bakışı ve tarih tezi içindeki yadsıma ile ilgili olduğu düşünülebilir. Çünkü diğer ilk iki medeniyet daha çok Türk'ün eseridir. Bu sahnenin başında Rıza Şah'ın ne düşündüğünü ve psikolojik olarak alınganlık gösterip göstermediği bilenemezse de tahminden de uzak değildir.

İlerleyen tabloda köyde geçen bildik bir aşk hikâyesi ile karşılaşırız. Köyün hocasının oğlu Mehmet (“Mehmetçik’le” çağrışıma dikkat) ile köyün ağasının kızı Ayşim birbirlerine aşıktır. Ama dönemin hem İran’da hem Türkiye’de yaygın bir gerçeği, toplumsal dönüşümün önünde engel olan pek çok olumsuzluk yüklenen (zalim, kızını satan, tefeci) ağalık düzeni karşımıza çıkar. Mehmet’le Ayşim’i birlikte gören “zalim” Köseağa, Mehmet’i tahkir eder ve Mehmet, cevapsız bırakmaz, ağaya tokat atar; bundan Ayşim’in kalbi incinir. Mehmet ızdırap içinde kıvrılırken babası gelir. Yine ilginç bir not köyün hocası olumsuz görülmez hatta oğlunu teselli edip laik içerikli ve vatanseverliği öğütleyen özlü sözlerle saygı hisleri uyandırır. Söylediği sözlerden güzel vatanın acıklı tasviri çizilir ve gençlik onu kurtarmak için göreve çağrılır. “Hepsi de senin gibi ölmek isterlerse ne olur kime kalır. Bu şirin vatan ?..” sözlerinden istenenin ölmek değil o güzel vatanda hür yaşamak arzusudur. Bu da iki liderin, sınırları tanımlanmış ve kutsal bilinmiş vatan üzerinden üretilen çağa uygun milliyetçilikleriyle uyumludur ve gençliğe vatana sahip çıkmalarını bıkmadan telkin ederler. Hocanın ya da babanın devam eden sözleri daha da ilginçtir: “Dinle oğlum vatan bir sevgilidir. Farz et ki Ayşim Vatan; tefeci Köseağa onun “sözde” babası ve sahibidir. Vatan başında da böyle Köseağa gibi onu rahatları için satmak isteyen adamlar iş başında ...Asıl vatana gönül veren onu candan seven gençlere bu adamlar yer vermek istemezler. Ne yapmalı? Bu gençler ölmeliler mi?” Burada her iki ülkenin mütareke dönemi (İran, I. Dünya savaşına resmen girmediği halde İtilaf devletleri ile mütareke imzalamıştır) ve bu dönemin sultanlarıyla hükümetlerinin çıkarları için yaptıkları hainlikler hatırlatılmaktadır. Aynı zamanda ülkelerini seven ve gençliği temsil eden Mustafa Kemal Paşa’nın da Rıza Han’ın da vatan için savaşırken rahatlarını düşünen bu tür adamlardan çok çektikleri de ima edilmektedir. Bu imanın destanın tümüne hakim didaktik boyutu vurgulamakla kendilerinin yaptıkları uyarıların ve tekliflerin kaale alınmamasına gönderme olduğu da düşünülebilir. “Ne yapmalı?” sorusu da çok anlamlıdır. Hem Mustafa Kemal’in Millî Mücadeleye atılmasını hem de Rıza Han’ın askerî darbesini haklılaştırma retoriğidir.

Ehriman köye bir ihtiyar derviş kılığında gelir ve bu arada köy hocası Mehmet’in babasının (ölümsüz ve gizli olarak bu köyde yaşayan) *Tur* olduğunu öğreniriz. Derviş kılığı anlamlıdır. Dönemin Türk ve İran aydınlarının şuur altlarında, yaşanan olaylarla da ilişkili olarak, köklü, yerleşmiş emperyalistlerin önce barışçı adımlarla sızıp ülkeyi işgal veya içten ele geçirdikleri bağlamda anti-emperyalist söylemi karşımıza çıkar. Uzun

süredir tüm Doğu'da olduğu gibi Anadolu ve İran coğrafyalarında da yerel kıyafetlerle dolaşım bilimsel çalışma yapan oryantalistlerin çoğunun ülkeleri hesabına casusluk faaliyetleri yaptığı bilinmektedir. Örneğin ünlü oryantalist Vambéry'nin İngilizler hesabına bilgi toplamak için derviş kıyafetinde Anadolu'dan Türkistan'a yaptığı gezinin ayrıntıları biliniyorsa, bu derviş kıyafeti anlamlı hâle gelmektedir. Türk (Atatürk'ün Alman subaylara karşı olumsuz tutumu) ve daha çok İran yönetici ve aydınlarda görülen yabancılara karşı şüphe ki Rıza Şah'ın tipik özelliklerindedir, Ehriman'ın derviş kılığında görünmesi ile kişileştirilip resmedilmiştir.

Ehriman'ın *Tur*'u çileden çıkararak söz ve davranışları Tur'un Ehriman'ı bastonu ile vurması ile kavgaya dönüşür ve gelen bir köylü misafiri döven Tur'u ayıplarken bir zabıt gelir. Zabıt bir kumandanın vatani kurtarmaya karar verdiğini ve köylüyü ona katılmaya çağırır. Herkes gibi kumandanın adını öğrenen *Tur* da, ak sakalları düşüp gençleşerek, bu çağrıya uyar. Burada aslında Milli Mücadelenin ilk günleri ve işgaller söz konusudur. Tur'un işgalci Ehriman'a vurması Kuvva-yı Milliye'yi, köylü işgallere karşı kayıtsız kalan halkı temsil eder ve halk gelişmelerden habersiz ve saftır. Ülkeyi kurtarmaya karar veren kumandanın adı bellidir: Mustafa Kemal. İran'da da ülkenin yarısı işgal altında, diğer yarısında ise mahallî isyanlar sürmekte güçsüz hükümetlerin biri gelip diğeri gitmektedir. Rıza Han, işgal güçlerine karşı muhalefet etmeye çabalayan ve mahallî ayaklanmaları tasvip etmeyen milliyetçilerin tek umududur. Özetle Atatürk ve Rıza Şah'ın millî kahramanlar olarak millî birlik ve bütünlüğü sağladığı çağırışımı yapılmaktadır.

Üçüncü perdenin fonu Lozan Anlaşması sonrası Türkiye'nin mutlu ve umutlu yüzüdür. Bu fon aynı zamanda İran'a da uyar. Askerî darbe sonrası merkezî devlet otoritesini sağlayan ve tüm İran halkının temel beklentisi olan ülkeye bir düzen getiren Rıza Han işgal güçlerinin ülkeyi terk etmesinde ve isyanları bastırmadaki kararlılığı ve ülkenin parçalanmayacağına dair verdiği umut; anarşinin bitip huzur geleceğine inancı kuvvetlendirmiştir.

Ana temada artık farklı bir hava vardır. Köyde bazı değişiklikler olmuştur. Ağa köylülerce istenmemiş ve bir köşeye çekilmiştir. Genç olarak köye dönen ve ağanın evini kiralayan *Tur*, ağaya gidip kızını okutmasını; ağayla kızı köyü terk ettikten sonra ise Mehmet gelir Tur, ona da Avrupa'ya gidip tahsil yapmasını tavsiye eder. Burada ilk önce köylülerin ağaya karşı tutumu ile millî egemenliğin keyfî yönetime son verdiğinin izi görülmektedir. Öyle ya Türkiye'de cumhuriyet ilân edilmiş ve millî kahraman Gazi

Cumhurbaşkanı olmuş; İran’da İran’ı parçalamaktan kurtaran ve kalbi ülkesi ve milleti için çarpan (!) Rıza Han millî İran şahı olarak taç giymiştir. Burada asıl ilginç olan eğitimin statü için olduğu kadar ülkenin geleceği için ona başat rol biçen zihniyetin varlığıdır. Mehmet’in Avrupa’ya tahsile gitmesi anlamlıdır. İsmi anılmadan işgalci güçlerin memleketi olan Avrupa ileri uygarlığı temsil etmektedir. Tur’un yüksünmeden Avrupa’yı hedef göstermesi yeni ölüm-kalım savaşından çıkmış olmasına rağmen Avrupa’yı temsil edene ön yargı beslememesidir. Beslemenin de bir anlamı yoktur ve Tur da Mehmet de bunun bilincindedir. Ancak şuur altlarındaki ruh hâli şu cümle ile açığa çıkar: “En güzel intikam düşmanın üstüne çıkmaktır.” Bu gerek Atatürk’ün gerekse Rıza Şah’ın bütün inkılap çabalarının özetidir. Aynı zamanda modernleşmekte ulaşılmak istenen hedefi en veciz biçimde açıklar. Türkiye ve İran bu dönemde imkânları ölçüsünde ve acil ihtiyaçları doğrultusunda yurt dışına eğitim için öğrenci göndermişlerdir ve bu bugün de sürmektedir.

Destanda artık bildiğimiz tarihî zeminde ve düzen içinde olaylar cereyan etmektedir. Ancak Ehriman, Tur’a daha mücadelenin bitmediğini; silahlı zafer kazanılmış olsa da kendisinin daha başka kuvvetleri olduğunu haber verir. İşlerin düzeltilmiş olması elbette bir avantajdır ancak işlerin yine eski kötü hâle dönmemesi için yeni bir savaş vermek gerekmektedir. Bu savaşın ne olduğunu bir sonraki tabloda anlamak mümkündür: On yıl geçmiştir ve köy kasaba olmuş; fabrika açılmış ve fabrika önünde neşeyle şarkı söyleyen işçiler. Böylece yeni savaşın ekonomi alanında olduğu öğrenilir-bildirilir; diğerinden daha “yaman” bu savaşta emin adımlarla ilerlediğimiz hissine kapılır. On yıllık sürede Türkiye’de dev ekonomik yatırımlar yapılmıştır. Birbiri ardına açılan fabrikalar çoğunlukla ülkenin kendi imkânlarıyla gerçekleştirilmiştir. Örneğin Cumhuriyetin onuncu yılına kadar 2038 km. demiryolu yapılmıştır. İran’da da farklı değildir. 1932’de İngiliz şirketi ile daha iyi şartlarda petrol anlaşması yapıldığı gibi 1927’de başlayan Hazar Denizinden İran Körfezine ülkeyi bir baştan bir başa geçecek 1400 kilometrelik demiryolunun yarısından fazlası yapılmıştır.

Onuncu yıl kutlamaları şenlik ve abide açılışı ile simgelenmiştir. Cumhuriyet kendine güven duymakta ve bunu abide dikerek tarihe mal etmektedir. Rıza Şah da bunu Özsoy destanının önemli bir kaynağı olan Şehnâmenin yazarı Firdevsi’yi anma kutlamaları çerçevesinde Türkiye dönüşünde gerçekleştirecektir. Destanın kahramanları ortaya çıkar: Ayşim eğitimi tamamlayıp kasabaya dönmüş ve aşkını kalbine gömüp kasabanın kalkınmasında başrolü oynamıştır. Çalışan, üreten ve sosyo-ekonomik hayatın

içinde olan kadın imgesi hem Cumhuriyet Türkiye'sinin hem de Pehlevî İran'ın özlemidir. Derdi kızı Aysimi bir an önce evlendirmek olan Köseağa'yı memleketeye faydalı bir kişi olarak görüyoruz. Başka dönemin şartlarında çıkarıcı ve müstebit olan Köseağa imgesi yeni Cumhuriyet şartlarında faydalı vatandaş kimliği ile karşımıza çıkar. Buradan hem Cumhuriyetin geçmiş dönemin olumsuzluklarından sorumlu yöneticilerini affetme eğiliminde olduğunu, toplumsal barışı sağlamak istediğini, hem de kendi getirdiği düzenin Köseağalara şans tanıyıp topluma kazandırdığını görmek mümkündür. Köseağa'nın yaşadığı dönüşüm Rıza Şah İran'ına uymamakla birlikte Rıza Şah'ın İran'da yaygın olan konar-göçerliği ve farklı kimlikleri zorla ortadan kaldırarak kaynaşmış ve birbirlerine bağlanmış vatandaş topluluğu ve toplumsal barışı düşlediği unutulmamalıdır. Bir başka kahramanımız Mehmet onuncu yıl abidesinin yapıcısı olarak karşımıza çıkar. Aysim Mehmet'i affetmiştir ama gerçekte onları kavuşturan Gazi'dir ve sevgiyle dile gelir. Aslında Mehmet'in dönüşü çok çeşitli mesajlar içerir. Burada ikisini saymak yeterli olacaktır: Çağdaş/Batılı ve toplumda henüz bilinmeyen bir meslek edinmiş ve vatanseverlik duyguları ile ülkesine dönüp hizmete koyulmuştur. Türkiye'de yurt dışına eğitim için gönderilenlerin ne kadarının geri döndüğü hakkında bilgimiz yok ama İran'da gönderilenlerin 9/10'u geri dönmüş ve ülke kalkınmasına çok önemli katkıları olmuştur.⁹⁵¹ Mehmet'le Aysim'in kavuşmasındaki gizli gücün Gazi olarak ortaya çıkması, lider kültürü ve onun neredeyse kader belirleyiciliği ile ilgilidir. Ancak kavuşmanın güzel bir şey olduğu düşünülürse liderin yüklendiği anlam olumludur.

Destanın final sahnesinde önce Tur'un kardeşini aramaya çıkıp Ehriman'la son büyük savaşından galip çıkması vardır. Bu bir anlamda Türkiye ve İran'ın tüm güçlükleri yenerek huzura ve refaha kavuştuklarının göstergesi olduğu gibi uluslar arası alanda da kendilerini ödün vermeden kimlikleri ile kabul ettirdiklerinin işaretidir. "Tur nihayet İraç'ını bulur ve gökten inen bütün ecdat bu günü kutlar." Şüphesiz Şehnâme'de Feridun'un üç oğlu olduğu bilinen bir gerçektir. Konunun yazım hazırlığında Atatürk'ün çalışmaları yakından takip etmesinden ikiz olarak tasarlanması Atatürk'ün fikri ve şahı etkilemek için bilinçli bir tercihtir. Oyunun final sahnesinde neden böyle kurgulandığı belli olur. Tüm kadronun tekrar sahneye gelmesiyle yüzyıllar boyunca ayrı kalan Türkler ve İranlıları Tur ve İraç'ın tekrar bir araya getirdiği mesajı verilir. Şimdiki zamandan tekrar en başa dönmüş; herkes sahnedeki yerini almıştır; ancak Tur ve İraç yoktur. Feridun sorar, "Tur ile İraç'ı göremiyorum, nerededirler?" Buna Ozan Halkevindeki

⁹⁵¹ Menashari, *age.*, s. 134-138.

locasında İran Şahı ile birlikte temsili seyreden Atatürk'ü işaret ederek şöyle der: "İşte Tur. (İran Şahını işaret ederek) işte İraç. Her Türk bir Tur, her İranlı bir İraç'tır." Türkçe bilen Şahın bu sözler karşısında etkilenmiştir. Onun da bu sahne üzerine ayağa kalkıp gözleri yaşlı dakikalarca alkışladığı, Atatürk'e sarılıp onu ve sahnedeki sanatçıları tek tek kutladığı söylenir.⁹⁵² Gerçekte Özsoy'un bütün kurgusu bu son finali anlamlı hâle getirmek içindir. İçinde çok çeşitli ideolojik mesajlar taşıdığı gibi Türk Tarih Tezi üzerinden dünyadaki gelişmeler bağlamında Türk-İran ilişkilerini ve İran'ın Türkiye tarafından (ya da Atatürk tarafından) nasıl görülme istendiğinin de ipuçlarını üretir.

Atatürk, Özsoy'un temsili hakkında fikrini soran Münir Hayri'ye işlevini yerine getirdiğini ya da beğenmediği anlamında "bir daha oynanamaz" olarak tanımlaması manidardır. Ancak Özsoy'un inkılâpların tarzı ve yapılışı hakkında ilginç bir anekdota da sahiptir. Özsoy 27 günde yazılmış, bestelenmiş, provaları yapılmış ve oynanmıştır. Atatürk sonraları yapılan bir inkılâbın herhangi bir hazırlık olmadan çok hızlı yapıldığı üzerine kendisiyle tartışan muhatabına "biz bir ayda opera yazıp sahneledik" demesi fayda, kararlılık ve sonuç alma isteği ile ilgilidir.

4.5 Atatürk ve Rıza Şah: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

Türk inkılâpları ve İran ya da Atatürk ve Rıza Şah üzerine İran vatandaşı aydınların Türkçe literatürde, çoğu sempozyum bildirisi, çalışmalarını 1980'i milat olarak okuduğumuzda zamana göre yorumların farklılığı dikkat çeker. 1980 sonrası İran'da ya da yurt dışında İranlıların çalışmalarına baktığımızda benzer (Rıza Şah aleyhine) olumsuz değişim görülür. Ancak Rıza Şah'ın Atatürk'e hayranlığı ya da onun yolunu izlemek istediği yönünde hemen herkes hemfikirdir. Tüm kaynaklar az veya çok bu vurguyu kullanır. Türk kaynakları da çoğunlukla aynı vurguyu kullanırlar.

Rıza Şah'ın başarısızlığı ve Atatürk'ün başarılı olduğu noktasında ideolojik, dinî tutum ve beklentilerin karşılanıp karşılanmadığı yönünde tercihler öne çıkar. Bazen de başka bir karşılaştırma için onların "tek adam"lığı noktasında diktatörlükleri en iyi örnekler olur. Örnekleri uzatmak mümkündür. Ancak asıl yapılması gereken analitik

⁹⁵² Yalçın Davran, "Cumhuriyetten Günümüze Türk Operasının Dünü, Bugünü ve Geleceği", s. 43, V. *Türk Kültürü Kongresi- Sahne Sanatları*, Yay. Haz. Ömer Çakır, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2005, Cilt 11, s.43.

çözümleme ve tüm olguların göz önünde bulunmasıdır. Bu yapıldığı zaman subjektif yorumlamalar kendiliğinden en aza inecektir.

Genel olarak baktığımızda Atatürk ve Rıza Şah hayat hikâyelerinden ülkülerine kadar hatırı sayılır oranda benzerlikler taşırlar. Ancak devraldıkları siyasal, toplumsal ve kültürel miras ile yönetime yönelik ilgileri bağlamında bakıldığında asıl farklılığın, ölçünün ve dinamiğin burada yattığı görülür. Asker olmakla birlikte Atatürk, Osmanlı Devletinin en şiddetli siyasal kriz yaşadığı bir dönemde yetişmiş; bu krizlere çözüm arayışlarının içinde bulunmuş; kariyerini bile etkileyebilecek iniş çıkışlar yaşamış ve denilebilir ki büyük bir hayat tecrübesi kazanmıştır. Rıza Şah sade bir asker olarak başladığı askerlik kariyerine emin adımlarla ilerlemiş; teknolojiye merakı dışında, çok sade bir hayat yaşamış ve İran Devleti sayısız kriz yaşarken tüm gelişmelere ilgisiz kalmıştır. Bu durum iktidar süreçlerindeki tutumlarını esastan belirlemiştir. Atatürk'ün edindiği siyasal tecrübe ile bir dünyaya bakış geliştirmiş ve siyasal hedefler koymuş ve sırası geldiğinde uygulamaya koyarak sonuç almaya yönelmiştir. Ordu üzerinde büyük prestiji olmasına rağmen bu güce dayanmak yerine ikna, zaman kazanma ve son noktada kararlılık göstermiştir. Rıza Şah siyasî tecrübesinin olmamasının sıkıntısını iktidar sürecinde derinden hissetmiştir. Bu yüzden ordu gücünü elinde tuttuğu gibi onu sürekli güçlendirmeye yönelmiştir.

Atatürk ve Rıza Şah'ın içinden geldikleri ve hitap ettikleri toplumlar da farklılıklar taşır. Atatürk Osmanlının son dönemlerinden itibaren gelişen kamuoyu bilinci, artan iletişim kanalları, toplumun bir kısmını temsil eden eğitimlilerin nicelik ve niteliğinin yanında bunların ortak bilinç oluşturabilecek birikim ve yeteneğe sahip olması, coğrafyadaki nisbî türdeşlik ve toplumun Batı'yla teması sonrası değişen alışkanlıkları, yaşam biçimleri ve dünya görüşleri Atatürk'ün avantajları olarak görülür. Rıza Şah ise kimlik tanımlamada güçlü yerel bağların olduğu ve toplumun çok renkli doğası, göçebelik ve köylülüğün yaygınlığı, Batı'yla temasın toplumsal düzeyde azlığı, kamuoyu yokluğu, iletişim ağlarının sınırlılığı, aydınların parçalı dokusu ve sürekli aralarında görüş ve anlayış farklılığının derinleşmesi, ortak bilincin oluşumuna katkı sağlayacak kanalların olmaması gibi noktalarda dezavantajlara sahiptir. Osmanlı/Türkiye bağlamında dinin toplum ve devlet katında hem inancın getirdiği serbest ortam hem de devlet ve toplumun laikleşmesi yönünde belli bir aşamanın kaydedilmesinin yanında siyasî bilince sahip din adamları sınıfının oluşmaması, Atatürk'ün işini kolaylaştıran gelişmelerdir. İran'da ise dinin ve din adamlarının toplum katındaki prestiji ve siyasal

hayatın uzun zamandır içinde olmaları Rıza Şah'ın onlarla çatışmaktan kaçınma veya geri adım atma nedenlerini anlayabiliriz. Olaylar karşısındaki tutumlarını değerlendirdiğimizde Atatürk'ün soğukkanlı, uzak görüşlü ve kararlılığının karşısında Rıza Şah kişilik olarak sert mizaçlı, şiddet eğilimli ve uzak görüşten yoksundur. Şunu da eklemekte fayda var Atatürk millî mücadele yaparak milletin gözünde güçlü bir prestije ve çevresinde nispeten iyi eğitilmiş bir kadroya sahiptir. Rıza Şah'ın kahramanlığı iç muhalif güçlere karşı ortaya çıkmış en azından toplumun bir kısmının peşin düşmanlığını kazanmıştır. Kullanabileceği kadroyu kendi yaratmak zorunda kalmıştır. Atatürk bir dünya görüşü oluşturmaya ciddiyetle eğilmiş ve zamanının çoğunu buna harcamış; siyasal örgüt yolu ve sık yurt içi gezileri ile toplumla sürekli temas kurmuş; sıkıntılı dönemlerde inisiyatif kullanmaktan kaçınmamıştır. Rıza Han ne ideoloji ile uğraşmış ne de siyasî örgütlenmelere inanmıştır. Toplumla temas kanalları da kapalı olmuştur.

Türk ve İran modernleşmeleri benzer kaygıların ürünü olmakla birlikte ülke gerçekleri bu süreçte belirleyici olmuş; önceliklere göre bir takip söz konusu olmuştur. Türkiye'ye nazaran İran'da kısır tartışmalar ve inkılâpların uygulamasında tereddütler gecikmesini ve başarı şansını etkilemiştir. Türk inkılâbı, rakip alanların tasfiyesinde yaşanan başarının üzerine bina edilmiştir. İran'da ise her inkılâp adımından sonra güçlü muhalif sesler yükselmiş; devlet gücü bunları bastırmak için çok çaba harcamak zorunda kalmıştır. İran'da karar merciiinin belirleyiciliği, oldu-bittiler üzerinden modernleşme adımlarının yürütmesine neden olduğundan hem aydınlar hem de halk içselleştirmede güçlük yaşamıştır. Türk inkılâbı belli bir araştırma, tartışma ve sunum süreci yaşamıştır. Toplum katlarından insan devşirilmesinde eğitime verilen başat rol aynı olmakla birlikte Türkiye'nin devraldığı miras İran'a göre nicelik ve nitelik olarak çok üstündür. İran birçok eğitim kurumunu yeniden kurmak ve geliştirmek zorunda kalmıştır.

Atatürk ve Rıza Şah aynı ölçekte değerlendirmeye uygun değildir. Bunun yerine Rıza Şah'ın Atatürk'ü izlemeye çalıştığı veya taklit ettiği söylenebilir. Rıza Şah ile Atatürk arasında birçok benzerlik sıralanabileceği gibi çok daha fazla farklılık bulunabilir. Yine de her iki önder şahsiyet tarihsel süreçte her iki ülkenin modernleşme çabalarına damgalarını vurmuşlardır. Rıza Şah unutulup giderken Atatürk bugün hâlâ tartışılıyorsa bıraktığı mirasın, hatıranın ve zihniyetin bir kıymeti var demektir.

SONUÇ

Modernleşme, tarihsel süreç içinde, geleneksel toplumların modern olana bakarak kendini ona uyarlama çabalarının adıdır. Bu anlamlandırmada moderne göre tarihin neresinde durulduğu önemli olduğu kadar onunla ilişki biçimi temel belirleyicidir. Gerçekten de Modernlik tarihin bir doğru üzerinden daima ileriye doğru gittiği önermesine yaslanmıştır; Batı Avrupa muhayyilesinin coğrafi keşiflerle değişen dünya algılamasının içine yerleştiği ilkel, geleneksel, modern üçlemesi kendine ve kendi dışına bakarak biçimlenmiştir.

Coğrafi keşiflerin ardından hızlanan sömürgecilik ve bilimsel buluşlarda artan bilgisine bağlı olarak modern Batı Avrupa ilk toplumsal refahın ve endüstrileşmenin yaşandığı ve bunu sürdürebilmek için kendi dışına bağımlı olması zihni ve maddi egemenlik düşüncesine yeni bir açılım getirmiştir. Kendini tarihin belirleyicisi olarak gören zihni dönüşüm işte bu dönemde ortaya çıkmıştır; kendi ilerliliğini en iyi olarak görerek kendi geleneksel dünyalarında bütünlükçü dünya tasavvurları geliştirmiş olan toplumları ekonomik ve askeri üstünlükleri ile hammadde ve pazar için uygun hale getirmeye zorlamışlardır. Geleneğin aşınması ile başlayan çok yönlü kriz bu toplumlarda içine kapanma ya da krizi derinleştirerek modernliğin imkanlarına ulaşmak olarak iki yönlü etki yapmıştır. İçeride kapanmak palyatif çözümler üretirken derinleşen krize bağlı olarak Batı modernliğine uyarlama yolu seçeneksiz kalmıştır. Modernleşme dediğimiz süreç bu kriz durumundan nemalanarak şekillenmiştir; bir üslup oluşturmuştur. Modernleşme zorunluluğunu belirleyen durumlar tüm Batı dışı toplumlarda aynı şekilde biçimlenmemiştir; belli bir tarihi olan ve tarihsel süreç içinde daha büyük kültürel ve siyasal birliktelikler gerçekleştirmiş toplumlarda modernleşme dış etkilerin yarattığı baskı ile içeride dönük değişim ihtiyacı olarak ortaya çıkmıştır. Tarihi olmayan toplumlarda modernleşme sömürgeci gücün doğrudan belirleyiciliği ile gerçekleşirken kendi inisiyatifleri ile buna yönelen toplumlarda zorlu bir süreç başlamıştır.

İslam'ın bütünlükçü bir din olması ve kuşatıcılığı modernliğin emperyalizm olarak onu aşındırma gayretleri uzun, çetin ve yorucu bir mücadelenin olmasına yol açmıştır. Bu mücadele de İslam devlet ve toplumları ya yenik çıkmış ya da güçlerini büyük oranda tüketmişlerdir. Yenik çıkan toplumlar Batı modernliğinin yeni sömürge alanları olarak modernlikle yan yana yaşamının ve varolmanın yollarını inancın ihyasına giderek

aşmaya çalışmışlardır. İslâm dünyasında modernleşme ihtiyacını ilk hisseden Batı ile çok yönlü ve yoğun teması olan Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Tunus, Afganistan ve Mısır'ın dışında Osmanlı İmparatorluğu ile İran Kaçar devletleri sömürge olmamak için Batı ve Batılılaşmaya önce girişmiş Rusya'ya karşı askeri alanda sürekli yenilgiler yaşamalarından dolayı, Rusya'nın da zihni tetiklemesi ile, modernleşmeye kesin ihtiyaç duymuşlar ve bunun için önceliği askeri alanlara vermişlerdir. Nizam-ı Cedid ilk ciddi modernleşme girişimi olarak az sayıdaki bağımsız İslâm ülkesinde bu karşılıkla yankı bulmuş; siyasi literatüre geçmiştir.

Nizam-ı Cedid milat olarak alındığında Türk ve İran modernleşmeleri hemen hemen aynı zamanda başlamıştır. O zamana kadar Türk- İran ilişkilerinin siyasal ve askeri boyutu her iki ülkenin tarihlerinde belirleyiciliğe sahipken modernleşmede alınan mesafe bir başka belirleyiciliği daha ortaya çıkarmıştır. III. Selim'in girişimlerinden çok kısa bir süre sonra İran'ın Azerbaycan valisi olan veliaht Abbas Mirza 1806'da Ruslara karşı aldığı yenilgi sonrası III. Selim'e öykünerek Nizam-ı Cedid adıyla bir askeri birlik kurmaya başlaması ile İran'da modernleşme siyasi iradenin güdümünde zaman zaman hızlı, zaman zaman oldukça yavaş hep varolmuştur. Hindistan'a yerleşen İngilizlerle sınırlı ilişkiyi saymazsak İran'ın Batı teması Rus Kafkasya'sı ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinden olmuştur. Rus Kafkasya'sından daha çok zihniyet aktarımına yönelik entelektüel ilgiler ve sonraları Rus Kafkasya'sında endüstriyel gelişmelere bağlı İranlı işgücünün koloniler oluşturması bu ilginin yanına örgütlenme bilincini taşımıştır.

İran modernleşmesinin anlamlı görüntüsünü oluşturan siyasal alanın modern biçimde düzenlenmesi ve askeri alanda Batı teknik ve bilgilerinin alınmasında Osmanlı modernleşme örneğinin, İslam pratiği içinde olmasından dolayı, izlendiği görülür. Bunu en iyi modernleşme için kullanılan siyasal dilde buluruz. Osmanlı siyasal literatürünün ürettiği Nizam-ı Cedid, ıslahat, Tanzimat, meşveret, meclis, meşrutiyet, encümen, kanun-i esasi gibi aslında islam terminolojisi içinde daha önceleri dine yönelik açıklamalar için kullanılan bu kelimeler modernleşmenin unsurlarını tanımlamak için kullanılmaya başlanmış; İran'a da Osmanlı versiyonları olarak geçmiştir. Modernleşme yönelimlerinde Osmanlı merkezî gücünün kesin belirleyiciliğine rağmen İran, siyasal yapıda merkezî Kaçar yönetiminin güçsüz doğası ile eyalet yönetimlerinin ve aşiret birliklerinin merkeze karşı gevşek bağlılıkları modernleşmenin siyasal yönünü sekteye uğratan ve çoğunlukla atıl bırakan gelenekselci rakipler olarak ortaya çıkmışlardır. 19.

yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şîî din adamlarının siyasal alana girişi modernleşmenin biçim ve uygulanmasını doğrudan etkilemiştir.

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da birbiri peşi sıra gelen padişahların modernleşmeci tutumları ve Osmanlı bürokrasisinin, modern okullardan yetişmelerinden dolayı, modernleşmecilerin sürekliliği sağlanırken İran'da bunu söylemek zordur. İran modernleşmesin siyasal aktörleri Abbas Mirza ve kısmen Nasrettin Şah dışında daha çok bürokratlardan oluşur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise modernleşmeyi entelektüel düzeyde seslendiren aydınların varlığı göze çarpar. Aydınlar içinde Malkom, Ahundzade, Kirmani, Talibov ve Cemaleddin Afgani İran modernleşme düşüncesinin 19. yüzyıldan 20. yüzyıla aktarımında belirleyici olmuşlardır. Bürokratik geleneğin modernleşmede tedirginliği ve 19. yüzyıl aydınlarının fikrî katkısı üzerinden gelişen İran muhalefeti Yeni Osmanlıların yolunu, yöntemini ve taleplerini kendi siyasal muhalefet manifestolarının temeli yapmışlardır. Bu aktarımın yükünü ise Osmanlı topraklarında yaşayan İranlılar ve özelde İstanbul'da 19. yüzyılın sonunda hatırı sayılır sayıya ulaşan sürgün İranlı aydınlar çekmişlerdir. Kirmani, İsfehani, Meragei gibi aydınların faaliyette bulunduğu İstanbul İran basın ve muhalefet tarihinde haklı bir yere ve şöhrete sahiptir. İran'ın ilk yurt dışında yayınlanan gazetesi Ahter İstanbul'da I. Meşrutiyet sonrasında yayınlanmaya başlanması ile birlikte Türk modernleşmesinin pratikleri İran üzerine daha derinden nüfuz etmeye başlamıştır.

Merkezinde daha çok kanun-i esasî ve meclis olan siyasî talepleriyle İran meşrutiyetçileri ile Jöntürkler arasında fikri bir beraberlik olmakla birlikte işbirliği sınırlı olmuştur. Ancak her iki grupta birbirlerinin mücadelelerine sempati ile bakmışlardır. İkinci meşrutiyetin ilanından hemen sonra İran meşrutiyetçilerin muhalefet üssü İstanbul'dur ve İran Meşrutiyetinin tüm önemli simaları İstanbul'u mesken tutmuşlardır. İttihatçılarla İran meşrutiyetçileri arasındaki ilişkiler iniş çıkışlar göstermekle birlikte I. Dünya Savaşı boyunca İran aydınlarında hatırı sayılır bir Osmanlı sempatisi mevcuttur. Bu sempatinin en yoğun yaşandığı dönem ise I. Dünya Savaşı içinde Muvakkat Hükümetler deneyimidir. Ancak İran'ın kuzey bölgelerinin, Türkistan'a ulaşmak için güvenli bir yol arayan Osmanlı ordularınca işgal edilmesi üzerine sempatinin yerini şüphe ve düşmanlık almıştır. Bu şüphe Atatürk döneminde uzun çabalar sonucu giderilecektir. Türk Millî Mücadelesi İran milliyetçilerine ülkelerinin kaderini ellerine almaları noktasında belirleyici bir yere sahiptir.

Türk ve İran modernleşme pratikleri tepeden inme modernleşme modellerinin başat örnekleridir. Başlangıçta daha çok devletin modernizasyonuna yönelik olan çabalar Atatürk ve Rıza Şah dönemlerinde toplumsal alanın devletin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştürülmesine sahne olmuştur. Farklı nedenlere dayalı olarak kendi toplumlarında kahraman bu karizmatik liderlerin çağın gereği millî devlet yaratma ülkülerinin ortak olması birbirlerine dostça bakmalarının da en büyük nedenidir. Modernleşme pratiklerinde ülke öncelikleri olmakla birlikte daha çok Rıza Şah Atatürk'ü izlemiştir. Tek bu amaçla olmasa bile yurt dışına tek ziyareti Atatürk'ün Türkiye'sine yapmış olması anlamlıdır. Atatürk'te Rıza Şah'ın İran'da yaptığı modernleşme adımlarını yakından takip etmiş ve Türkiye gibi İran'ında batılılaşmasını arzulamıştır. Belki bunda kendi yaptıklarını haklılaştırma düşüncesi varsa da muhatap alacağı ülkenin kendi ülke gerçekleri ile benzer olmasını istemiştir. Türk inkılâpları Türk toplumunu çağdaş uygarlığa çıkarmada belli bir bütünlüğü yakalamak için radikal yapılırken İran'da Rıza Şah'ın keyfiyeti ve Şîî ulemanın görece tavrı içeriğinin ve uygulamanın farklılaşmasına yol açmıştır. Atatürk ilke ve inkılâpları Türk toplumuna milliyetçi ve batılılaşmacı bir ideolojik çerçeve sunarak dünya görüşü kazandırırken Rıza Şah'ın girişimleri ideoloji yoksunluğundan dolayı birer reform olarak kalmıştır. Belirleyici oldukları tarihsel sürece damgalarını vurmalarının dışında ideoloji ve toplumsal örgüt yaratma yetenekleri Atatürk ve Rıza Şah'ın geleceğe taşınmalarını da belirlemiştir.

Bu çalışmadan çıkarılabilecek en önemli sonuç, en azından 1950'li yıllara kadar, Türk ve İran modernleşme çabalarının büyük çapta paralellik gösterdiği ve Türk modernleşmesinin İran'daki modernleşme adımlarının şekil ve içeriğine tesir ettiği çıkarımıdır. Tarihi, coğrafi, kültürel, sosyal ve siyasal koşulların ve imkanların nispi farklılığına rağmen İran modernleşme adımlarının, en azından görünürde, Türk modernleşmesini izlediğini söyleyebiliriz. Ancak İran üzerine hangi mahfilde konuşulursa konuşulsun 1979 İran İslâm Devrimi milat durumundadır. Bütün çıkarımlar bu miladın neden ve sonuçlarına odaklanır. Bu çalışmanın da bu miladı açıklamada ne gibi katkılarının olacağı ya da bu çalışmaya bakarak “İran'da ve Türkiye'de neden farklı bir modernleşme yönelimin olduğu” sorusu gündeme gelir. Ancak bu konuda söz söyleyebilmek için şu durum akılda tutulmalıdır: Bu çalışmada 1940-1980 ya da 1940-2006 (çalışmanın sonlandırıldığı tarih) arası gelişmeler konu edilmediği için önemli bir tarihsel dönem işlenmemiştir.

1940- 2006 döneminde Türkiye ve İran çok yönlü gelişme ve değişimler yaşamıştır. Ancak Atatürk sonrası Türk modernleşmesi, Atatürk'ün bıraktığı siyasal modernleşme mirası üzerinden, Batılılaşma ve demokrasi kültürünün yerleştirilmesi noktalarında önemli aşamalar kaydettiği gibi bu mirasın güçlü yanları olan ulus-devlet, laiklik ve bağımsızlık noktaları ciddi aşınmalara uğramıştır. Türkiye çok yönlü sosyal, ekonomik ve siyasal krizler yaşamakla birlikte Atatürk'ün modernleşme anlayışında temel hedef olan Batı dünyasına katılmaktan ve Atatürk'ün gerçekleştiremediği düşlerden olan demokratik yönetim olgusundan vazgeçmemiştir. Öyle ki yaşanan krizler ve Türkiye'nin siyasal tercihlerinin üzerinden ve günümüz modernleşme problemlerinin odağından 'Atatürk ve Türk modernleşmesi' hakkında çok yönlü tartışmalar sürmektedir. İran'da ise Rıza Şah'ın modernleşme çabalarının yetersizliği, Şîî dinî kurumlaşmasının tasfiye edilememesi, petrole dayalı hızlı ama eşitsiz toplumsal dönüşümün yaşanması, muhalif unsurların sürekli baskı altında tutulması ve Pehlevi hanedanının toplumsal bütünleşme için bağıllık kodları yaratamaması/ bunun için çaba harcamaması gibi olumsuzluklar ülke içinde yönetim karşıtı hoşnutsuzlukları sürekli canlı tutmuştur. Bu hoşnutsuzluklar, muhalif unsurların çabaları ile bir devrim sürecine kaynaklık etmesine ve dönüşmesine yol açmışsa da, asıl neden modernleşmenin yarattığı çok yönlü krizlere devletin ya da siyasî yönetimin çözüm üretememesi ile ilgilidir. 1979 Devrimi, içinde çok çeşitli nedenler olmakla birlikte, özünde modernleşmenin olumsuzluklarından beslenmiştir. Günümüz konjonktüründen baktığımızda Türkiye laik ve demokratik bir ülke görüntüsü sunarken İran, rejim ve ideoloji olarak dinî/muhafazakâr ve anti-demokratik bir ülke görüntüsü içerir. Modernleşmenin kuramsal çerçevesinden baktığımızda Türkiye, eksiklikleri olmakla birlikte, birçok yönüyle modernleşmiş bir görüntü sunarken İran modernleşmenin zihniyet dünyasından sapmış olmakla birlikte maddî imkânlarından yararlanmayı sürdürerek yeni bir geleneksellik ya da muhafazakârlık örneği sunar.

KAYNAKLAR

A) Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri:

Bâb-1 Alî Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası)

B.O.A A.MKT.MHM., 453/60

Bâb-1 Alî Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası)

B.O.A A. MKT. MHM., 556/28

Bâb-1 Alî Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası)

B.O.A A.MKT. MHM., 556/30

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

B.O.A MV., 116/69

Yıldız Sadaret Hususî Maruzatı

B.O.A Y.A.HUS., 224/3

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

B.O.A Y.PRK.A., 66/95

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı

B.O.A Y.PRK.EŞA., 40/87.

B.O.A DH. TIMK. S., 55/16.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı

B.O.A Y. PRK.SH. 7/24.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri:

B.C.A. Diyanet İşleri Reisliği Fonu, 51. 8.65.18/ 12 Eylül 1339 (1923).

B.C.A. Bakanlar Kurulu Kararları Fonu, 030.18.01.01. 016. 72..5 /23 Teşrinisani
1341 (23 Kasım 1925).

B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 260. 752..5 /15 Mart 1339
(1923).

B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030.10. 260.752.6 /6 Haziran 1339
(1923).

B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 260.753.40/ 8 Kasım 1925.

B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 260. 753.41/9 Kasım 1925.

B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030.10.261.755.28/ 27 Ocak 1929.

B.C.A. Muamelet Genel Müdürlüğü Fonu, 030. 10. 261.759.20/21 Şubat 1935.

B) Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Güzide-yi Esnad-e İran va Osmani, 1324-1343 h./ h.ş.1284- 1303 /m.1905-1924 (Devran-e Kaçariyye) (Muhammed Hasan Gavvusi-yi Iraki'nin önsözüyle), Tahran: Vüzaret-e Umur-e Harice, 1375 (1996), 7 Cilt.

Iranian Political Diaries (1881-1965), Vol. II (1901-1905), BURRELL, R. M., Robert L. JARMAN (Eds.); Archive Editions, 1997.

Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri, Cilt II, Ankara: TBMM Basımevi,1982.

C) Ansiklopediler ve Sözlükler

Ansiklopediler

Ana Britanica, 15. Baskı, İstanbul, Ana Yayıncılık, 2004.

Encyclopaedia Iranica, Ehsan YARSHATER (Ed.), London/ New York: Routledge &Kegan Paul, 1985-1990(2004 yılında 12. cilti yayınlanan ve yayını devam eden bu ansiklopedinin ilk dört cildi bu yayınevince yapılmış; 5. ciltten 10. cilt kadar farklı yayınevlerince yayını gerçekleştirilmiş ve son iki cilt(2003-2004) New York: Encyclopaedia of Iranica Foundation tarafından yapılmıştır.)

İslâm Ansiklopedisi, 3. Baskı, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1980

İstanbul Ansiklopedisi, Reşat Ekrem KOÇU (Yay. Haz.), İstanbul, 1961.

Osmanlı, Güler EREN (Ed.), Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985

Türk Ansiklopedisi, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985 –(Yayını devam etmekte olup 33. Cilt yayınlanmıştır(2005)).

Sözlükler

ŞEMSETTİN SAMİ, *Kamus-î Türkî*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı, 1987.

MARSHALL, Gordon; *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. AKINHAY, D. KÖMÜRCÜ, Ankara: Bilim ve Sanat, 1999.

D) Kitaplar

- ABADYAN, Hüseyin *Resulzâde; Fırka-ye Demokrat va Tehavülat-e Muasır İran*, Tahran: Müessese-ye Mutalaat Tarih-e Muasır İran, 1376 (1997).
- ABDÜLHAMİD, Muhsin; *İslâma Yönelen Yıkıcı Hareketler (Babilik ve Bahailiğin İçyüzü)*, Çev. M. Saim YEPREM, Hasan GÜLEÇ, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.
- ABİDİNİ, Hasan-i Mir; *İran Öykü ve Romanının Yüzyılı*, Çev. Derya ÖRS, Cilt I, Ankara: Nüsha Yayınları, 2002.
- ABRAHAMIAN, Ervand; *Iran Between Two Revolutions*, Princeton: Princeton University Press, 1982.
- ADEMİYET, Feridun; *Emiri Kebir va İran*, 7. Çap, Tahran: Harezmi, 1980-1981.
- ADEMİYET, Feridun; *Endişeha-yı Mirza Feth Ali Ahunzâde*, Tahran: Entesâret-e Harezmi, 1970.
- ADEMİYET, Feridun; *Endişeha-yı Mirza Ağa Han Kirmanî*, Tahran: Peyam, 1978.
- ADEMİYET, Feridun; *Endişeha-yı Talebof*, Tahran: Demavand, 1984.
- ADEMİYET, Feridun; *Fikr-i Azadî va Mukaddima-ye Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Tahran: Sohan, 1340 (1961).
- ADEMİYET, Feridun; *Fikr-i Demokrasi-yi İçtimaî der Nehzat-e Meşrutiyet-e İran*, Çap-e devvom, Tahran: Peyam, 1535 (1976).
- ADEMİYET, Feridun; *İdeoloji-yi Nehzat-ı Meşrutiyet-i İran*, Cilt I, Tahran: İntişarat-ı Payam, 1977-1978. Cilt II, Tahran: İntişarat-e Ruşenfikran.
- ADIVAR, Halide Edib; *Türkün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, yty.
- AFARY, Janet; *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911*, New York: Columbia University Press, 1996.
- AFŞARİ, Perviz; *Sadrzamha-yı Silsile-yi Kaçariyye*, 2. Çap, Tahran: Vezirat-ı Umur-e Hariciye, 1376 (1997).
- AĞAOĞLU, Ahmed; *İran ve İnkılâbı*, Ankara: Ağaoğlu Külliyyatı 3, 1941.
- AĞAOĞLU, Ahmet; *Üç Medeniyet*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- AĞAOĞLU, Samet; *Kuvva-yı Milliye Ruhu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

- AHAVİ, Şahruh; *İran'da Din ve Siyaset*, Çev.: Selahattin Kirza, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.
- AHMAD, Feroz; *İttihat ve Terakki 1908-1914 (Jöntürkler)*, Çev. Nuran ÜLKEN, İstanbul: Sander Yayınları, 1976.
- AHMED RASİM; *Muharrir, Şair, Edib, Matbuat Hatıralarından*, Yay. Haz. Kazım YETİŞ, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.
- AHMED REFIK; *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1345 (1926).
- AKÇURA, Yusuf; *Üç Tarz-ı Siyaset*, 4. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- AKÇURA, Yusuf; *Yeni Türk Devletinin Öncüleri 1928 Yılı Yazıları*, Yay. Haz. Nejat SEFERCİOĞLU, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- AKDAĞ, Mustafa; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası- Celali İsyamları*, İstanbul: CemYayınevi, 1999.
- AKIN, Adem; *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.
- AKPINAR, Yavuz; *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- AKŞİN, Sina; *31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Yayınevi, 1994.
- AKŞİN, Sina; *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, 2. Basım, Ankara: İmge Yayınevi, 1998.
- AKŞİN, Sina (ed.); *Türkiye Tarihi*, Cilt 3., 6. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 2000.
- AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: Kültür Koleji Yayınları, 1993.
- ALGAR, Hamid; *Mirza Malkum Khan*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1973.
- ALGAR, Hamid; *Religion and State in Iran, 1785-1906*, Berkeley: University of California Press, 1969.
- ALKIN, Selçuk; *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Ankara: Mars Yayınevi, 1998.
- ALLOUCHE, Adel; *Osmanlı-Safevî İlişkileri- Kökenleri ve Gelişimi*, Çev.: Ahmet Emin Dağ, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- ALTAR, Cevad Memduh, *Opera Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981-1982, Cilt:4, s.310-311.
- ALTUN, Fahrettin; *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002.

- ARAR, İsmail; *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997.
- ARMSTRONG, H. C.; *Bozkurt*, Çev. Gül Çağalı GÜVEN, İstanbul: Arba yayınları, 1996.
- AND, Metin, *Atatürk ve Tiyatro*, Ankara: Maya Matbaası, 1983.
- ANDERSEN, Roy R., Robert F. SEIBERT (Eds.); *Politics and Change in the Middle East*, New Jersey: Rentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1987.
- ARABACI, Fazlı; *Yeni Osmanlıların Dinî ve Siyasî Görüşleri*, Ankara: Platin Yayınları, 2005.
- ARAI, Masami; *Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev. Tansel DEMİREL, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- ARASTEH, A. Reza; *Education and Social Awakening in Iran*, 2nd Ed., Leiden: E. J. Brill, 1969.
- ARFA, General Hasan; *Under Five Shahs*, Edinburgh: R. & R. Clark Ltd, 1964.
- ARI, Saim; *Osmanlı Arşiv Kaynaklarının Işığında Nadir Şah- I. Mahmud Dönemi Ehl-i Sünnet- Şii Diyalogu*, Şanlı Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001.
- ARİYANPUR, Yahya; *Ez Saba Ta Nima*, 5. Çap, Tahran: İntişarat-ı Züvvar, 1372 (1993), II Cilt.
- ARİYANPUR, Yahya; *Ez Nima Ta Rüzgar-e Ma*, çap-e devvom, Tahran: İntişaret-e Züvvar, 1376 (1997).
- ARJOMAND, Said Amir; *The Shadow of God and Hidden Imam*, Chicago and London: The University of Chicago, 1984.
- ARMAĞAN, Mustafa; *Gelenek ve Modernlik Arasında*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- ATAÖV, Türkkaya; *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-II*, 5. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Nutuk*, 14. baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1981. 3 Cilt.
- ATAY, Falih Rıfkı; *Çankaya*, İstanbul: Bateş Yayınları, 1984.
- AVCIOĞLU, Doğan; *Türkiyenin Düzeni-Dün-Bugün ve Yarın*, Cilt I., Ankara: Bilgi Yayınevi, 1971.

- AVERY, Peter; *Modern Iran*, 2nd Ed., London: Ernest Benn Limited, 1967,
- AYALON, Ami; *The Press in the Arab Middle East*, Oxford: Oxford University Press, 1995.
- AYBARS, Ergun, *İstiklal Mahkemeleri, 1925-1927*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982;
- AYDEMİR, Şevket Süreyya; *İnkılâp ve Kadro*, 3. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986,
- AYDIN, Erdoğan; *Nasıl Müslüman Olduk*, 11. Basım, Ankara: Doruk Yayınevi, 1995,
- AYDOĞAN, Erdal (Yay. Haz.); *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara göre İttihat ve Terakki*, İsmail Eyüpoğlu, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004.
- AYSAN, E.; *Büyük Harpte İran Cephesi*, Cilt III, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938.
- AZER, Abdülhüseyin Nahidi; *Çünbüş-e Azadistan Şeyh Muhammed Hıyabani-İnkılab-e Sevvom Meşrutiyet-*, Tebriz: Neşr-e Ahter, 1379(2000).
- AZERİ, Ali; *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani*, Çev. ELOĞLU, Yay. Haz. Seyfettin ALTAYLI, Ankara: ELİLA, yty.
- BAHAR, Melik'ül Şura-yı; *Tarih-i Muhtasır Ahzab-e Siyasi-yi İran*, Çap-e Şeşom, Tahran: Müessesesi-yi İntişarat-e Emiri Kebir, 1380(2001), 2 Cilt.
- BAKHASH, Saul; *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform Under the Qajars: 1858-1896*, London: Ithaca Press, 1978.
- BAMDAD, Mehdi, *Şerhal-e Rical-e İran der Krun-e 12, 13 va 14 Hicri*, 3. çap, Tahran: Kitabfuruş-e Züvvar, 1363(1984), 6 cilt.
- BAUSANI, Alessandro; *Religion in Iran- From Zoroaster to Baha'ullah*, (Translated by J. M. Marchesi), New York: Bibliotheca Persica Press, 2000.
- BAYAT PHILIPP, Mangol; *Iran's First Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 1991.
- BAYKARA, Hüseyin; *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri (XIX. Yüzyıl)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- BAYUR, Yusuf; *Hikmet Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- BEĞDÖLÜ, Rıza; *Bestangara-yi der Tarih-i Muasır-ı İran*, Tahran: Neşr-i Merkez, 1380 (2001).
- BEHDEVİ, Abdülrıza Huşeng; *Tarih-e Ruvabat-e Harici-ye İran*, 6. Çap, Tahran: Müesse-ye İntişarat-ı Emiri Kebir, 1377 (1998).

- BEHDJAT, Ahad; *Meşrutiyet Öncesi İran'ın Sınır Ekonomisinin Gelişmesi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1975.
- BEHNAM, Cemşid; *Berlinha: Endişmendan-e İranî der Berlin, 1915-1930*, Tahran: Ferzan, 1379 (2000).
- BEHNAM, M. Reza; *Cultural Foundations of Iranian Politics*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1986.
- BEREKETZÂDE, İsmail Hakkı; *Yad-ı Mazi*, Yay. Haz. Mümtaz Habib GÜVEN, İstanbul: Nehir Yayınları, 1997.
- BERENGIAN, Sakina; *Azeri and Persian Literary Works in Twentieth Century Iranian Azerbaijan*, Berlin: Laus Schwarz Verlag, 1988.
- BERGER, Peter L. vd.; *Modernleşme ve Bilinç*, Çev. Cevdet Cerit, 2. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.
- BERKES, Niyazi; *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- BERKES, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 2. Basım, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- BERMAN, Marshall; *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev. Ümit Altuğ- Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- BEYATLI, Yahya Kemal; *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.
- BİLL, James A., Carl LEIDEN; *Politics in Middle East*, 2nd edition, Boston&Toronto: Little, Brown and Company, 1984,
- BLACK, C. E.; *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, Çev. Fatih GÜMÜŞ, Ankara: Verso Yayınları, 1989.
- BOROUJERDİ; Mehrzad; *İran Entellektüelleri ve Batı*, İngilizceden Çev. Fethi GEDİKLİ, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- BOTTOMORE, Tom B.; *Seçkinler ve Toplum*, Çev. Erol MUTLU, Ankara: Gündoğan, 1990.
- BOZKURT, Salih; *Mirza Feth Ali Ahunzâde- Sanatı-Yaşamı-Tüm Oyunları*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- BROWNE, Edward G.; *The Persian Revolution of 1905-1909*, London: Frank Cass& Co.Ltd., 1966.
- BROWNE, Edward G.; *The Press and Poetry of Modern Persia*, Reprint, Los Angeles: Kalamat Press, 1983.

- BROWNE, Edward G.; *A Literary History of Persia*, (New Introduction by J.T.B. de Bruin), London: Iranbooks, 1997, 4 cilt.
- VAN BRUINSEN, Martin, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim, 2003.
- CANATAN, Kadir; *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995,
- CENGİZ, Filiz; *Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir'in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1907)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- CEVDET PAŞA, *Tezahir*, Yay. Cavid BAYSUN, Cilt 40-Tetimme, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- CEYLAN, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din- Devlet İlişkileri*, Ankara: Rehber, 1992.
- CHODAK, Szymon; *Social Development*, Oxford: Oxford University Press, 1974.
- CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935*, Ankara: Ulus Basımevi, 1935.
- CLEVELAND, William L.; *A History of the Modern Middle East*, Oxford&Boulder&San Francisco: Westview Press, 1994, s.117;
- COLE, Juan R. I.; *Modernity and Millennium: The Genesis of the Baha'i Faith in the Nineteenth Century Middle East*, New York: Columbia University Press, 1998.
- CRONIN, Stephanie; *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910-1926*, London&New York: I.B.Tauris & Co.Ltd., 1997.
- ÇAĞATAY, Neşet, İ. Ağâh ÇUBUKÇU; *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- ÇAPA, Mesut, "Giyim Kuşamda Medeni Kıyafetlerin Benimsenmesi ve Trabzon Örneği", *Toplumsal Tarih*, Cilt 6, Sayı 30 (Haziran 1996).
- ÇATALTEPE, Sipahi; *19. Yüzyıl Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, İstanbul: Göçebe, 1997.
- ÇETİN, Halis; *Modernleşme ve Türkiye'de Modernleştirme Krizleri*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2003.
- ÇİĞDEM, Ahmet; *Aydınlanma Düşüncesi*, 2.Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- DANIŞMEND, İsmail Hami; *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur Türklük ve Müslümanlık*, 3. Basım, İstanbul: Burak Yayınevi, 1994.

- DAVISON, Roderic H.; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Çev. Osman AKINAY, Ankara: Papirüs Yayınları, 1997, 2 ilt.
- DAVISON, Roderic H.; *Osmanlı'da Batı Tesiri*, Çev. D. Mehmet BURAK, Ankara: İletişim Yayınları, 1997.
- DELANTY, Gerard; Patrick O'MAHONY (Eds.); *Nationalism and Social Theory*, London: SAGE Publications Ltd., 2002.
- DEMİRBAŞ, Bülent (Yay. Haz.); *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 2000.
- DEMİREL, Muammer; *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, 1906-1907*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- DEMİRHAN, Ahmet; *Modernlik*, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1992.
- DERELİ, Toker; *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1975.
- DEVLETABADİ Aziz; *Tarih-i Tahavvül-i Nesri Farsi-yi Muasır*, Tebriz:, 1333 (1954).
- DEVLETABADİ, Yahya; *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya*, , Tahran: çap-e çaherdom, Tahran: İntişaret-e Attar- İntişarat-e Firdevsi, 1362(1983), 4 Cilt.
- DJAFAR-POUR, A.; *Nadir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1977.
- DOĞAN, D.; Mehmet *Batılılaşma İhaneti*, 16. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 1993;
- DOĞANER, Yasemin, *Atatürk İnkıplarının Topluma Yansıması- Ankara Örneği*, Ankara: H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002.
- DURU, Kazım Nami; *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, İstanbul: Suruçoğlu Matbaası, 1957.
- EFGANİ, Cemaleddin, Şeyh ABDUH; *Urvetu'l Vuska*, Çev. İbrahim AYDIN, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.
- EISENSTANDT, S. N.; *Modernization: Protest and Change*, New Jersey, Prentice-Hall Pr., 1966.
- EISENSTANDT, S. N.; *Kemalist Yönelim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler*, Çev. Meral ALAKUŞ, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- EISENSTANDT, S. N.; "Multiple Modernities", *Daedalus*, Vol. 129, No. 1 (Winter 2000), 1-29.

- EL-AHMED, Celal, *Garpzedeler Batıdan Gelen Veba*, Çev. B. TUNA, İstanbul: Nehir Yayınları, 1988.
- ELDEM, Vedat; *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- EMİRHİZİ, İsmail; *Kıyam-e Azerbaycan va Settar Han*, 23. Çap, Tahran: İntişarat-e Nagah, 1379 (2000).
- ENGÜNÜN, İnci (Haz.); *Abdulhak Hamid'in (Tarhan) Hatıraları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- ERASLAN, Cezmi; *II. Abdülhamit ve İslâm Birliği*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992.
- ERGİN, Osman Nuri; *Türk Maarif Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, 5 Cilt.
- ERKUVAN, Mehmet; *Sünni Paradigmayı Anlamak*, Ankara: Ankara Okulu, 2005.
- ERTAN, Temuçin Faik; *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1994.
- ESAT EFENDİ; *İttihad-ı İslam*, (1873).
- ESENDAL, Mahmut Şevket; *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 18.
- ESPOSITO, John, John DONOHUE (Eds.), *Değişim Sürecinde İslâm*, Çev. Ali Yaşar Aydoğan- Aydın Ünlü, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- ETTİHADİYE, Mansur (Nizammafî); *Meclis va Entihabat: Ez Meşruta Ta Payan-e Kaçariyye*, Tahran: Neşr-e tarih-i İran, 1375 (1997).
- Gazi İnkılâbının Psikolojisi*, İstanbul: Hüsn-i Tabakat Matbaası, 1933.
- GEREDE, Hüsrev, *Siyasi Hatıralarım-I, İran*, İstanbul: Vakit Basımevi, 1952..
- GETİZON, Paul; *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi ÜLKÜ, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1998.
- GHANI, Cyrus; *Iran and Rise of Reza Shah- From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, London/ New York: I. B. Tauris Publishers, 1998.
- GÖKALP, Ziya; *Terbiyenin Sosyal Temelleri-I*, Yay.Haz. Rıza KARDAŞ, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1992.
- GÖLE, Nilüfer; *Modern Mahrem*, İstanbul:Metis, 1991.
- GÜNEŞ, İhsan; *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997.
- FANON, Franz; *Yeryüzünün Lanetlileri*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, yty.

- FAROQHI, Suraiya; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. N. Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, 2. Basım.
- FIĞLALI, E. Ruhi; *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Selçuk, 1993, 6. Baskı.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; "Bahaîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi 1988, 464-468.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; *Babilik ve Bahaîlik*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi; *İmamiyye Şiası*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1984.
- FİRDEVİSİ, *Şehname-I*, Çev. Necati LUGAL, 2. baskı, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1992, s. 183-184.
- FİRDEVİSİ, Hüseyin, *Zuhur va Sukut-e Saltanat-ı Pehlevi- Hatırat-ı Ortaşabad Hüseyin Firdevsi*, Tahran: İntişaret-e Ettalat, 1367 (1988).
- FORAN, John; *Fragile Resistance Social Transformation in Iran From 1500 to the Revolution*, Boulder: Westview Press, 1993.
- FURON, Raymond; *İran*, Çev. Galip Kemali SÖYLEMEZOĞLU, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943.
- GENCER, Mustafa; *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- GEREDE, Hüsrev (Rıdvanbeyoğlu), *Siyasi Hatıralarım-I, İran*, İstanbul: Vakıf Basımevi, 1952.
- GHEİSSARI, Ali; *Iranian Intellectuals in the Twentieth Century*, Austin: University of Texas Press, 1998.
- GHODS, M. Reza; *Iran in Twentieth Century*, Boulder&London: Lynne Rienner Publishers& Adamantine Press Limited, 1989.
- GOLOĞLU, Mahmut; *Devrimler ve Tepkileri*, Ankara: Başnur Matbaası, 1972.
- GÖLE, Nilüfer; *Melez Desenler*, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- GÖLPINARLI, Abdülbakı; *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, 2. Basım, İstanbul: Der Yayınları, 1987.
- GÖRGÜN, Tahsin; "Bir Problem Olarak Modernleşme", *İslâm ve Modernleşme*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997.
- 1991.

- GÖYÜNÇ, Nejat; *XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri, -Atatürk Konferansları V, 1971-1972'den Ayrı Basım-*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975, s. 271-280.
- GRUNEBaum, Gustave Edmond von; *İslâmiyet II*, Çev. Esat Nermi ERENDOR Ankara: Bilgi Yaymevi, 1993.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin; *İran Tarihi*, Cilt I., 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- HAIRI, Abdulhadi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden: E. J. Brill, 1977.
- HARİ, A. Hadi; *Osmanlı Batılılaşma Çabaları ve Batının İki Yüzü*, Çev. Hasan Büyükcengiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993.
- HARİ, Abdulhadi; *Nehostin-e Rüyaruhiyeha-yi Endişehgaran-e İnan ba du Ruya-ye Temedun-e Burjuvazi-ye Garb*, Tahran: Amire Kabir, 1367 (1988).
- HARİ, Abdulhadi; *Tarih-i Cümbüşha-yi Faromasonrari der Küşverha-yi İslâmî*, Meşhed: Estan-î Kudsi-yi Razvi, 1368 (1988).
- HALPERN, Manfred; *The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa*, New Jersey: Princeton University Press, 1963,
- HANIOĞLU, M. Şükrü; *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük*, Cilt I, 2. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- HANIOĞLU, M. Şükrü; *Preparation for A Revolution- The Young Turks, 1902-1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- HARVEY, David; *Post- Modernliğin Durumu*, Çev. Sungur Savran, 2. Baskı, İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- HAYES, Carlton J. H.; *Milliyetçilik: Bir Din*, Çev. Murat ÇİFTKAYA, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- HELLER, Joseph; *British Policy Towards the Ottoman Empire, 1908-1914*, London: Frank Cass, 1983.
- HENTSCH, Thierry; *Hayali Doğu- Batının Akdenizli Doğuya Politik Bakışı*, Çev. Aysel BORA, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.
- HEYD, Uriel; *Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Çev. Cemil MERİÇ, İstanbul: Sebil Yayınları, 1980.
- HİDAYET, Hacı Mubir es-Saltana; *Hatırat va Hatırat*, çap- çeharom, Tahran: kitapfuruş-e Züvvar, 1363 (1984).

- HINZ, Walter; *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Çev. Tefik BİYIKLIOĞLU, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- HOBBSAWM, Eric J.; *Milletler ve Milliyetçilik*, Çev. Osman AKINAY, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- HOCA SADETTİN; *Tac'üt-Tevarih*, Cilt IV, Haz. İsmet PARMAKSIZOĞLU, 4. Basım, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999.
- HODGSON, Marshall H. S.; *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. A. KANLIDERE, A. AYDOĞAN, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2001.
- HOURLANI, Albert, Philip S. KHUARY, Mary C. WILSON (Eds.); *The Modern Middle East*, London&New York: I.B.Touris&Co.Ltd., 1993.
- HOURLANI, Albert; *Arap Halkları Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- HOURLANI, Albert; "Introduction", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas NAFF, Roger OWEN (Eds.), London&Amsterdam: Southern Illinois Press, 1977.
- HUNTER, Janet E.; *Modern Japonya'nın Doğuşu- 1853'ten Günümüze*, Çev. Müfit GÜNAY, Ankara: İmge Yayınevi, 2002,
- HUNTINGTON, Samuel P.; "Medeniyetler Çatışması mı?", *Medeniyetler Çatışması*, Der. Murat YILMAZ, 2. Baskı, İstanbul: Vadi Yayınları, 1997.
- ISSAWI, Charles; *The Economic History of Iran, 1800-1914*, Chicago: Chicago University Press, 1971.
- İBNÜ'Ş ŞEYH NAFİ, Mahmud Cevat; *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı -XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-* Haz. Taceddin KAYAOĞLU, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- İLHAN, Avni; *Mehdilik*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1993.
- (İNAL), İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1930.
- İNALCIK, Halil; *Doğu Batı-Makaleler-I*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005..
- İNAYET, Hamid; *Arap Siyasal Düşüncesinin Seyri*, Terc.Hicabi Kırılancık, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1991.
- İran Ülke Etüdü* (Haz. Tezer PALACIOĞLU, Cem AKGÜN); İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, Mart 2003,
- İran ve Avrupa Muharebesi*, İstanbul: Şems Matbaası, 1333 (1915).

- Iranian Political Diaries (1881-1965)*, ed. R. M. BURRELL, Robert L. JARMAN, Vol. VIII (1927-1930), London: Archive Editions, 1997, s. 36 vd.
- İRTEM, Süleyman Kani; *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Yay. Haz. Osman Selim KOCAHANOĞLU, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İSKİT, Server R.; *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, 2. Basım, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 2000.
- İSTİLAMİ, Muhamed; *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında bir İnceleme*, Çev. Mehmet KANAR, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- JAFRI, S. Husain M.; *Origins and Early Devolepment of Shi’a Islam*, Beirut: Librairie du Liban, 1990.
- JEANNIERE, Abel; *Modernite Versus Postmodernite*, Çev. Mehmet KÜÇÜK, 2. Basım, Ankara: Vadi Yayınları, 1994.
- KAHN, Küel; *Tarih-e Sansür der Matbuat-e İran*, Cilt I, Tahran: Agah, 1361 (1942).
- KAHRAMANKAPTAN, Şefik (Yay. haz.), *Atatürk, Saygun ve Özsoy Operası*, Ankara: Sevda- Cenan And Müzik Vakfı, 2005.
- KANAR, Mehmet; *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- KANSU, Aykut; *1908 Devrimi*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994 8 Cilt.
- KARPAT, Kemal H.; *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996.
- KARPAT, Kemal H.; *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep BOZTEMİR, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- KARPAT, Kemal H.; *Türk Demokrasi Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996.
- KARPAT, Kemal H.; *İslâm’ın Siyasallaşması*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- KASABA, Reşat; *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- KATOUZIAN, Homa; *The State and Society in Iran*, London&New York: I.B Tauris, 2000.
- KATUZYAN, Muhammed Ali Humayun; *İktisad-e Siyasi-yi İran*, çap-e şesom, Tahran: Neşr-e Merkez, 1377 (1998).

- KAZEMZADEH, Firuz; *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York: Philosophical Library, 1951.
- KEDDIE, Nikki R.; *Religion and Rebellion in Iran The Tobacco Protest of 1891-1892*, London: Frank Cass & Co. Ltd, 1966.
- KEDDIE, Nikki R. (Ed.); *Scholars, Saints, and Sufis*, Berkeley & Los Angeles & London: University of California Press, 1972.
- KEDDIE, Nikki R.; *Iran: Religion, Politics and Society- Collected Essays*, London: Frank Cass, 1980.
- KEDDIE, Nikki K.; *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, New Haven and London: Yale University Press, 1981.
- KEDDIE, Nikki R.; *Cemaleddin Efganî Siyasî Hayatı*, Çev. Alaeddin YALÇINKAYA, İstanbul: Bedir Yayınları, 1997.
- KEDDIE, Nikki R.; *Qajar Iran and The Rise of Reza Khan, 1796-1925*, Costa Mesa & California: Mazda Publishers, 1999.
- KEDOURIE, Elie; *Afghani and Abduh, An Essay on religious Unbelief and Political Activism in Modern Islam*, London, Frank Cass & Co Ltd, 1966.
- KEDOURIE, Elie, Sylvia G. HAIM (Eds.); *Towards A Modern Iran*, London: Frank Cass and Co. Ltd., 1980.
- KESKİN, Halife; *Kendi Kaynaklarının Işığında Şia İnanç Esasları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- KESREVİ, Ahmed; *Tarih-i Meşruta-ye İran*, 20. Çap, Tahran: Müessese-yi İntişarat-ı Emiri Kebir, 1381 (2002).
- KESREVİ, Ahmed; *Azeri ya Zeban-i Bestan-e Azerbaycan*, çap-e sevom, Tahran: Çaphane-yi Peyman, 1325 (1946).
- KEVSERANİ, Vacihi; *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, Çev. Muhlis CANYÜREK, İstanbul: Denge Yayınları, 1992.
- KILINÇKAYA, M. Derviş; *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.
- KIRKPINAR, Serpil; *İran Şahı Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye Ziyareti ve Bu Çerçevde Türk-İran İlişkileri*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2005.
- KIA, Mehrdad, "Persian Nationalism and the Campaign for Language Prufiation", *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No.2(April 1998).

- KIAN-THIEBAUT, Azadeh; *Secularization of Iran: A Doomed Failure?*, Paris: Peeters, 1998.
- KİLİ, Suna, A. Şeref GÖZÜBÜYÜK; *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- KİRMANİ, Nazım'ül İslâm; *Tarih-i Bidari-yi İraniyan*, Cilt I, 2. Çap, Tahran: Çaphane-yi Meclis, 1324 (1945).,
- KİRMANİ, Nazım'ül İslâm; *Tarih-i Bidarî-yi İraniyan*, Cilt II, 2. Çap, Tahran: Çabhane-yi Meclis, 1332 (1953).
- KISSINGER, Henri, *Diplomasi*, Çev. İbrahim H. KURT, 3. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Konya: Nun Yayıncılık, 1988.
- KNATCHBULL, Hughe- Hugesson, *Diplomat in Peace and War*, London: John Murray, Albemarle Street, W., 1947,
- KOÇAR, Çağatay; *Türkistan İle İlgili Makaleler*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- KOLOĞLU, Orhan; *İslamda Başlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1978.
- KOLOĞLU, Orhan; *Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılı*, İstanbul: Boyut, 1999.
- KOLOĞLU, Orhan; *II. Abdülhamid ve Masonlar*, 3. Basım, İstanbul: Eylül Yayınları, 2001.
- Komisyon, *Tanzimat*, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999, 2 Cilt.
- KONGAR, Emre; *Devrim Tarihi ve Toplum Bilimi Açısından Atatürk*, 4. Baskı, İstanbul: Remzi Yayınevi, 1999.
- KONGAR, Emre; *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.
- KÖKER, Levent; *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 6. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- KUDRET, Cevdet; *Abdülhamit Döneminde Sansür*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı, 2000.
- KURAN, Ahmed Bedevi; *İnkılâp Tarihimiz ve Jöntürkler*, 2. Baskı, İstanbul: Kaynak, 2000.
- KURAN, Ercüment; *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Der. Mümtaz'er TÜRKÖNE, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- KUSHNER, David; *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Zeki DOĞAN, İstanbul: Fener Yayınları, 1998.

- (KUT), Halil Paşa; *Bitmeyen Savaş*, Yay. Haz. Taylan SORGUN, 2. baskı, İstanbul: Kamer yayınları, 1997.
- KUTAY, Cemal; *Sultan Aziz Avrupa'da*, İstanbul: Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat; *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, Cilt I, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.
- LAMBTON, Ann K. S.; *Qajar Persia*, Austin: University of Texas Press, 1987.
- LAMBTON, Ann K. S.; *State and Government in Medieval Islam*, Oxford: Oxford University Press, 1981.
- LANDAU, Jacob M. (Ed.); *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, Çev. Meral ALAKUŞ, İstanbul: Sarmal, 1999.
- LANDEN; Robert G. (Ed.); *The Emergence of Modern Middle East Selected Readings*, New York: Von Nostrand Reinhold Company, 1970.
- LAPIDUS, Ira M.; *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, Çev. İ. Safa ÜSTÜN, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996
- LEVEND, Agah S.; *Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. Basım, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.,
- LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- LEWIS, Bernard; *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, Çev. İhsan DURDU, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- LEWIS, Bernard; *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford: Oxford University Press, 2002
- LICHBACH, Mark Irving, Alan S. ZUCKERMAN (Eds), *Comparative Politics, Rationality, Culture and Structure*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- LIPSET, Seymour M.; *Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada*, New York&London: Routledge, 1990.
- MARAŞ, İbrahim; *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- MARDİN, Şerif; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 7. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- MARDİN, Şerif; *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

- MARDİN, Şerif; *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998, 2. Basım.
- MARSHALL, Gordon; *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. O. AKINHAY, D. KÖMÜRCÜ, Ankara: Bilim ve Sanat, 1999.
- MARTIN, Venassa; *Islam and Modernism The Iranian Modernism of 1906*, New York: Syracuse University Press, 1989.
- MAZRUI, Ali; *Afrikalılar*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- MEHDEVİ, Abdulreza Huşeng; *Tarih-e Ruvabat-e Harici-yi İran*, Çap-e Şeşom, Tahran: Müessese-yi İntişarat-e Emir-i Kebir, 1377 (1998).
- MEHMEDKULUZÂDE, Hamide; *Azerbaycan'da Yenilikçi bir Öncü: Celil Mehmedkuluzâde Hatıralar*, Haz. Fatma ÖZKAN, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- MEKKİ, Hüseyin; *Tarih-e Bist Sala'-ye İran*, Tahran: Neşr-e Naşir, 1362 (1983), Cilt I.
- MELEKZÂDE, Mehdi; *Tarih-i İnkılâb-e Meşrutiyet-e İran*, 3. Çap, Tahran: İntişarat-e İlmî, 1363 (1984), 7 Cilt.
- MENASHARI, David; *Education and Making of Modern Iran*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1992.
- METİN, Celal; *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Cumhuriyet Tarihi (1923-1960)*, Ankara: H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 1998.
- METİN, Celal; "Ankara'da Ahiler Yönetimi (1290-1354) Meselesi", *Türk Kültürü*, Yıl: XL, Sayı: 472 (Ağustos 2002), 473-485.
- MİRVERİD, Yunus; *Ez Meşrutiyet ta Cumhuri- Nagahe ba Edvar-e Meclis-e Kanungüzarî der Devran-e Meşrutiyat*, Tahran: Neşr-e Evhadi, 1377(1998), 2 Cilt.
- Mohsesır-e Tarih-e Meclis-i Millî İran*, Berlin Çaphane-yi Kave, 1337 (1918/1919).
- MOORE, Jr, Barrigton; *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (Çevirenler: Şirin Tekeli- Alaaddin Şenel), 2. Baskı, Ankara: İmge, 2003.
- MORGAN, David; *Medieval Persia*, Gözden geçirilmiş 2. baskı, London/New York: Logman, 1988.
- MOULAKIS, Athanasios (Ed.); *The Promise of History*, Berlin: Walter de Gruyter, 1985.

- MUTTAHEDEH, Roy; *Peygameberin Hırkası: İran'da Din ve Politika Bilgi ve Güç*, Çev. Ruşen SEZER, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Mediha MUZAFFER; *İnkılabın Ruhu*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1933.
- MÜLLER, Max; *İstanbul'dan Mektuplar*, Çev. Afife BUĞRA, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- NAZIF, Süleyman; *Nasreddin Şah ve Babiler*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası, 1342 (1923).
- NEAVE, Dorina L.; *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman ÖNDEŞ, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- NECEFZÂDE, Yakup, *Firdevsi ve İran Milliyetçiliği –Firdevsinin bininci yıldönümü münasebetiyle tarihi bir hakikat-*, İstanbul: Semih Lütfi Matbaası, 1934.
- NEDİM, Ahmed, Haz. *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları, 1926*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- NUR, Rıza; *Türk Tarihi*, Cilt V, İstanbul: Toker Yayınları, 1979.
- NURDUN, Rahman; *Çin Modernleşmesi ve Türkiye*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü -Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 2002.
- OCAK, Ahmet Y.; *Osmanlı Toplumunda Mülhidler ve Zındıklar (15-17. yüzyıllar)*, 3. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003,.
- OĞUZ, Sami, Ruşen ÇAKIR; *Hatemi'nin İran'ı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- OLCAY, Osman; *Sevr Anlaşmasına Doğru*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 100. Doğum Yılında Atatürk'e Armağan Dizisi :8, 1981.
- OLSON, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çev. Bülent PEKER, Nevzat KIRAC, Ankara: Özge, 1992, s. 85 vd.;
- ONAT, Hasan; *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- ORTAYLI, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1995.
- ÖMER NACI; “Heykel-i İstibdat Muvaffak Olacak mı?”, *Ferrah Tiyatrosunda “Encümen-i Biraderan- ı İrani” Azasından Naci Beyin İran İhtilâline Ait Verdiği Konferans*, İstanbul: Bab-ı Ali karşısında Değirmenciyan “Edeb” Matbaası, 1326 (1908).

- ÖZ, Baki; *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi ve Bektaşiler*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997.
- ÖZ, Mustafa; *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdi İnancı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 1995.
- ÖZCAN, Azmi; *Pan-İslamizm- Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İlâveli 2. Baskı, İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.
- ÖZKAYA, Süleyman; *Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre Bahailik Hareketi*, İzmir: Akademi, 2000.
- ÖZEK, Çetin, *Türkiye'de Gerici Akımlar*, Ankara: Gerçek Yayınevi, 1968.
- ÖZKIRAZ, Ahmet; *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*, Konya, Çizgi Yayınları, 2003.
- ÖZKUL, Osman; *Gelenek ve Modernite Arasında Ulema*, İstanbul: Birharf Yayınları, 2005.
- ÖZTÜRK, Kazım; *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, 2. baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı 1990, Cilt I.
- PAIDAR, Parvin; *Women and The Political Process in Twentieth-Century Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- PALMER, Alan; *Osmanlı İmparatorluğu- Son Üç Yüzyıl- Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev. Belkıs Çorakçı DIŞBUDAK, 5. Baskı, İstanbul: Sabah Kitapları, 1995.
- PARSONS, Talcott; *The System of Modern Societies*, New Jersey: Prentice Hall Pr., 1971.
- PARVUS EFENDİ, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, Yay. Haz. Muammer SENCER, İstanbul: May Yayınları, 1977.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Çev. Mazlum BEYHAB, Ayşe HACIHASANOĞLU, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- POGGI, Gianfranco; *Modern Devletin Gelişimi*, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2001.
- POLK, William R., Richard L. CHAMBERS (Eds.); *Orta Doğu'da Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- RAHMAN, Fazlur; *İslâm ve Çağdaşlık*, Çev. Alparslan Açıkgenç- M. Hayri Kırbasoğlu, 5. Baskı, Ankara: Ankara Okulu, 2002.
- RAHMAN, Fazlur; *İslâm*, Çev. Prof. Dr. Mehmet DAĞ- Prof. Dr. Mehmet AYDIN, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara: Selçuk Yayınları, 1993.

- RAMSOUR, Ernest E.; *Genç Türkler ve İttihat ve Terakki- 1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi*, Çev.Hasan YÜNCÜ, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001.
- RAWLINSON, M. A. George; *Altıncı Büyük Doğu Hakanlığı- Part İlhanlığı*, Çev. Süreyya ÜLKER, 2. Basım, İstanbul: Teknografik Matbaacılık A.Ş., 1988.
- REFİĞ, Gülper, *Atatürk ve Adnan Saygun*, İstanbul: Boyut Yayınları, 1997;
- RESNİYE, Rahim; *İran va Osmani der Estane-yi Kern-i Bistom*, Tebriz: Setode, 1995.
- RESULZÂDE, Mehmet Emin, *İran Türkleri Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları*, Haz. Yavuz AKPINAR, İ. Murat YILDIRIM, Selahattin ÇAĞIN; İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- RIZA, Ali, Mehmed GALİB; *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, I-II*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- Riseleha-yı Mirza Malkom Han Nizam üd-Devle*; Der. Höcsetullah ESİL, Tahran: Neşrani, 1381 (2002).
- RİYAHİ Muhammed Emin; *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, Çev. Mehmet KANAR, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- ROSTOW, W. W.; *The Stages of Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
- RUSTOW, Dankwart A, Kenneth Paul ERICKSON (Eds.); *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, New York: Harper Collins Publishers, 1991.
- SABAHI, Houshang, *British Policy in Persia (1918-1925)*, London: Frank Cass, 1990.
- SACHEDINA, Abdulaziz Abdulhussein; *The Just Ruler in Shiite Islam*, Oxford: Oxford University Press, 1988.
- SAFA, İbrahim; (nevişte va girdevari), *Kudeta-ye 1299 va Asar-e An*, Tahran: Şirket-e Efset, 1353 (1975).
- SAFA, Peyami; *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- SAİD HALİM PAŞA, *Buhranlarımız*, Haz. M. Ertuğrul DÜZDAĞ, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, yty.
- SAİD, Edward W.; *Şarkiyatçılık*, Çev. Berna ÜNLER, İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- SANJABI, Maryam B.; “Mardum-guriz: An Early Persian Translation of Moliere’s Le Misanthrope”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 30(1998), s. 251-270.

- SARAY, Mehmet; *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- SARIHAN, Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993, Cilt I.
- SARIKAYA, Yaşar; *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- SARIKOYUNCU, Ali; *Milli Mücadele'de Din Adamları I, II*, 2. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1999.
- SARINAY, Yusuf; *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- SARUP, Madam; *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. A. Baki GÜÇLÜ, Ankara: Ark Yayınları, 1995.
- SASANI, Han Melik; *Siyasetgaran-i Devre-ye Kaçar*, Tahran: İntişaret-e Babek, 1338 (1959), 2 Cilt.
- SASANI, Han Melik; *Yadbudha-yı Sefaret-i İstanbul*, çap-e devom, Tahran: İntişarat-e Babek, tarih yok.
- SAVORY, Roger; *Iran Under the Safavids*, Cambridge: Cambridge Universty Press, 1988.
- SAYGUN, Ahmet Adnan; *Atatürk ve Cumhuriyet Devrinde Türk Operasında İlk Kımıldanış-ÖzSoy Operası*, Ankara: Devlet Opera ve Bale Yayınları, 1982
- SELEK, Sabahattin; *Anadolu İhtilali*, 5. baskı, İstanbul: Örgün Yayınları, 1981.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet; *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- SEYF, Ahmed; *İktisad-e İran der Kurun-e Nuzdem*, Tahran: Neşr-e Çeşme, 1373(1994).
- SEZEN, Yümni; *Hümanizm ve Atatürk Devrimleri*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, yayın tarihi yok.
- SEZGİN, Ömür; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara: Birey ve Toplum, 1984.
- SONYEL, Salahi; *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, Cilt I.
- SHARABI, Hisham; *Arab Intellectuals and The West: The Formative Years, 1875-1914*, Baltimore&London: The Johns Hopkins Press, 1970.
- SHEIKHOESLAMI, A. Reza; *The Structure of Central Authority in Qajar Iran, 1871-1896*, Atlanta: Scholars Press, 1997.

- ŞAKİR, Ziya; *1914 –1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi: 15, 1944.
- ŞENGİL, Mizyal Karaçam; *Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1996.
- ŞEYH'ÜL REİS, Mirza Hasan Han; *İttihad-ı İslam*, ez çap-e novom, Tahran: Neşr-e Tarih-e Iran, 1364 (1985).
- SIDDIQI, Kalim (Ed.); *The Islamic Revolution in Iran*, London: The Muslim Institute&Open Press, 1980.
- SİPEHR, Muvarek ed-Devle; *İran der Ceng-e Buzurg (1914-1918)*, 2. Çap, Tahran: İntişarat-e Edib, 1362 (1983).
- SKOCPOL, Theda; *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, Çev. S. Erdem TÜRKÖZÜ, Ankara: İmge Yayınevi, 2004.
- SMITH, Anthony D.; *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996.
- SMITH, Donald Eugene; *Religion and Political Development*, Boston: Little, Brown and Co.,1970.
- SARUP, Madam; *Postyapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. A. Baki Güçlü, Ankara: Ark Yayınları, 1995.
- SÜMER, Faruk; *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz; *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev.: Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1988.
- SWINGWOOD, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat, 1998.
- ŞAKİR, Ziya (yazan), *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?*, İstanbul: Muallim Fuad Gücüyener'in Tarihi Eserler Serisi, No:15, 1944.
- ŞAPOLYA, Enver Behnan; *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele*, Ankara: Berkalp Kitabevi, 1944.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Ankara Ankara- Bir Başkent'in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988;
- ŞİMŞİR, Bilal N.; *Doğunun Kahramanı Atatürk*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999.
- TABATABAİ, Muhid; *Tarih-i Tahlil-i Matbuat-ı İran*, 2. Çap, Tahran: Müessese-yi Entişarat-ı Bist, 1375 (1996).

- TAKİZÂDE, Seyyid Hasan; *Hitabe: Moştomal ber Şemmei ez Tarih-e Evvel-e İnkılab va Meşrutiyet-e İran*, Tahran: İntişaret-e Başgah-e Mühürgan, 1338(1959).
- TAKİZÂDE, Seyyid Hasan; *Zendegi-yi Tufanî*, Yay. Haz. İrec AFŞAR, 2. Baskı, Tahran: İntişarat-e İlmî, 1372 (1993).
- TANÖR, Bülent; *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul: AFA yayınları, 1992.
- TANRIÖVER, Hamdullah Suphi; *Dağ Yolu*, Birinci Kitap, 2. baskı, İstanbul: Yeni Matbaa- Türk Ocakları Hars Heyeti Neşriyatından sayı:6, 1929.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (Haz.); *Namık Kemal’in Hususî Mektupları*, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
- TAPPER, Richard; *İran Sınır Bölgelerinde Göçebeler*, Çev. F. Dilek ÖZDEMİR, Ankara: İmge Yayınevi, 2004.
- Tarih IV*; İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- TAŞÇIOĞLU, Muhaddere; *Türk Osmanlı Cemiyetinde Kadının Sosyal Durumu ve Kadın Kıyafetleri*, Ankara: Akın Matbaası, 1958.
- TAVAKOLI-TARGHI, Mohammad; *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography*, New York: Palgrave Publishers Ltd., 2001.
- TEKELİ, İlhan; *Tarihyazını Üzerine Düşünmek*, Ankara: Dost Yayınları, 1998.
- TEVETOĞLU, Fethi; *Ömer Naci*, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987.
- TOKGÖZ, Ahmet İhsan; *Matbuat Hatıralarım*, Yay. Haz. Alpay KABACALI, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- TOLEDANO, Ehud R.; *Osmanlı Köle Ticareti (1840-1890)*, Çev.: M. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- TOPRAK, Zafer *Türkiye’de “Milli İktisat”*, İstanbul: Yurt Yayınları, 1982.
- TOURAINÉ, Alain; *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. Hülya TUFAN, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- TRIMBERGER, Ellen Kay; *Tepeden İnmece Devrimler*, Çev.: Fatih Uslu, İstanbul: Gelenek, 2003
- TUGAY, Asaf; *İbret: Abdulhamid’e Verilen Journallar ve Journalciler*, İstanbul: Okat Yayınevi, 1961.
- TUĞ, Salih; *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969.

- TUNAYA, Tarık Zafer; *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 2. baskı, İstanbul: Arba, 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer; *Hürriyetin İlânı*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı, 1998.
- TUNAYA, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2. Baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1988, 3 Cilt.
- TUNAYA, Tarık Zafer; *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 2. baskı, İstanbul: Arba, 1996.
- TUNCAY, Mete; *T.C.'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması(1923-1931)*, 3. baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; *Kemalist Modelde Fert-Devlet İlişkileri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1977.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er; *Cemaleddin Afganî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- UBICINI, M. A.; *Osmanlıda Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal AYDIN, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.
- UNAT, Faik Reşat (Yay. Haz.); *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi (Ali Cevat Bay'ın Fezlekesi)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- UYAR, Mazlum; *İmamiya Şiasında Ahbarilik*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996.
- UZUN, Hakan; *Atatürk'ün Nutku'nun İçerik Analizi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü –Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 2005.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, yty.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya: Selçuk Yayınları, 1966.
- ÜSTÜN,Kemal; *Menemen Olayı ve Kubilay*, İstanbul: Çağdaş yayınları, 1977.
- ÜŞÜR, Serpil (Der.); *İran Devrimi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1992
- VAHAB VELİ, İlhame-i Miftah; *Nigâhı be Reverd-i Nüfuz va Gösteriş Zeban va Edeb-i Farsî der Turkiya*, Tahran: Şura-yı Gösteriş Zeban va Edeb-î Farsî, 1374 (1995)
- VAZIRI, Mustafa; *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, New York: Paragon House, 1993.

- VELAYETİ, Ali Ekber; *Tarih-e Ruvubat-e Harici-ye İran Devran-e Nasreddin Şah va Muzafereddin Şah*, Çap-e Dovvam, Tahran: Vüzarret-e Umur-e Hareciyye, 1375 (1996).
- VOLL, John Obert; *İslam- Süreklilik ve Değişim I*, Çev.: Cemil Aydın- Cengiz Şişman- Mehmet Demirhan, İstanbul: Yöneliş Yayınları,
- WAGNER, Peter; *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet KÜÇÜK, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1996.
- WARD, Robert E., Dankwart A. RUSTOW; (Eds) *Political Modernization in Japan and Turkey*, New Jersey, Princeton University Press, 1964.
- WATT, W. Montgomery; *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi FİĞLALİ Ankara:Umran Yayınları, 1981.
- WEBER, Max; *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep GÜRATA, Ankara: Ayraç Yayınları, 2002, 3.Basım.
- Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiye'si*, Ankara: Dahiliye Vekaleti Matbuat Umum Müdürlüğü Neşriyatından, 1938.
- YALÇINKAYA, Alaeddin; *Cemaleddin Efganî*, 2. Basım, İstanbul: Sebil, 1995.
- YARAMAN BAŞBUĞ, Ayşegül, *Elinin Hamuruyla Özgürlük*, İstanbul: Milliyet, 1992.
- YERASIMOS, Stefanos; *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Çev. Babür KUZUCU, Cilt I., İstanbul: Gözlem Yayınları, 1974.
- YEŞİLYURT, Okan; *Tagiyev*, İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2004.
- YILMAZ, Mustafa *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2002.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi*,(yay.Haz.: Beynun Akyavaş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993
- YORULMAZ, Hüseyin (Haz.); *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, İstanbul:Kitabevi, 1995.
- YÜCEKÖK, Ahmet N.; *Türkiye'de Parlamantonun Evrimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983.
- YÜCEL, Yaşar, Ali SEVİM; *Türkiye Tarihi*, Cilt IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- ZARCONÉ, Thierry, Fariba ZARİNEBAF-SHASR, *Les Iraniens D'Istanbul* (Eds.); Paris&Teheran&İstanbul: Institut Français des Recherches en Iran/Institut Français d'Etudes Anatoliennes, 1993

- ZEHRA, Muhammed Ebu; *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.
- ZEKA, Necmi, (Derleyen ve Sunan); *Postmodernizm*, 2. Baskı, İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994.
- ZÜRCHER, Erik Jan; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Çev. Nüzhet SALİHOĞLU, 2. baskı, İstanbul: İletişim, 2003.

E) Makaleler

- ABBASLI, Mirza; Safevilerin Kökenine Dair”, *Bellekten*, Cilt XL, Sayı 158 (Nisan 1976), 287-329.
- ABRAHAMIAN, Ervand; “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 5 (1974), s. 3-31.
- AHMAD, Feroz; “Great Britain’s Relations With the Young Turks”, *Middle Eastern Studies*, Vol.: II, No.:4(1966), s. 302-329.
- AKARLI, Engin Deniz; (çev. ve yay. haz.), *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnâmeleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- AKARLI, Engin Deniz; “Tanzimat Dönemi ile İlgili Bir Belge: Fuad Paşa’nın Siyasi Vasiyyetnâmesi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 4 (Kış 1978), 130-138.
- AKGÜN, Mehmet; “1839-1920 Yılları Arasında Türk Fikir Dünyasında Temsil Edilen İki Felsefi Akım: Rasyonalizm ve Materyalizm”, *Osmanlı*, Ed. Güler EREN, Cilt 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 399-410.
- AKHAVI, Shahrough; “Historical Evolution of Political Parties”, *Political Parties of the Middle East and North Africa*, Ed. Frank TACHAU Westport&Connecticut: Greenwood Press, 1994, s. 133-171.
- AKSOY, Nazan, Bülent AKSOY; “İki Aydınlanma”, *Birikim*, Sayı:33 (Ocak 1992).
- AKÜNAL, Dündar; “Jöntürk Gazeteleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 850-856.
- ALGAR, Hamid; “Iran and Shi’ism”, *The Islamic Revolution in Iran*, Ed. Kalim SIDDIQUI, London: The Muslim Institute&Open Press, 1980.

- ALGAR, Hamid; "Malkum Khan, Ahunzada and the Proposed Reform of the Arabic Alphabet", *Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.5 (1969), 116-130.
- ALGAR, Hamid; "Mirza Feth Ali Ahundzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, 186-190.
- ALGAR, Hamid; "Anjoman-e Saadat", *Anyclopaedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater, London/New York: Routlage and Kegan Paul, 1987, Vol.:II, s.89.
- ALGAR, Hamid; "Participation by Iranian Diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul", *Les Iraniens D'Istanbul*, ss.33-44.
- ALTSTADT, Audrey; "The Azerbaijani Bourgeoisie and Cultural Enlightenment Movement in Baku: First Steps toward Nationalism", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, Ed., Ronald Grigor SUNY, Rev.ed., Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1996, 199-210.
- AMANAT, Abbas; "The Downfall of Mirza Taqi Khan Amir Kabir and The Problem of Ministerial Authority in Qajar Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vo.:23(1991), s. 577-599.
- AMBARCIOĞLU, Meliha, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar", *Doğu Dilleri*, Cilt: III, sayı:4 (1983),
- ANDREA, Bernadette; "Lady Sherley: The First Persian in England?", *The Muslim World*, Vol.: 95(April 2005), s. 279-295.
- ANDREWS, Peter Alford, "Muhacirler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim, 1996, Cilt 12, s. 515-520.
- ARAI, Massami; "Tanzimattan Sonra Batı'ya gönderilen Türk Öğrenileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler) (25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane-Ankara)*, Ankara: Milli Kütüphane Yayınları, 1991, s. 281- 285.
- ATABAKI, Touraj; "Disgruntled Guests: Subaltern on the Margins of the Tsarist Empire", *International Review of Social History*, Vol. 48 (2003), Special Issue, 401-426
- ATABAKI, A Touraj, "The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran" *Men of Order*, Ed. Touraj ATABAKI and Erik J. ZÜRCHER), London/New York: I.B. Tauris, 2004, s.55-56.

- AYDIN, Mehmet S.; “Türkiye’de Din ve Modernleşme İlişkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türkiye’yi Yeniden Düşünmek Sempozyumu, 22-23 Haziran 1996*, Yay. Haz. Aydın ÜNAL, Ankara : Hak-İş Eğitim Yayınları, 1997.
- AYDIN, Mesut, “Yeni Türk Devleti ve Misak-ı Millî”, *Türkler*, Ed. H. Celal GÜZEL-Kemal ÇİÇEK- Salim KOCA, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt: 16, s. 57-70.
- BAKER, Patricia L., “Politics of Dress: The Dress Reform Laws of 1920/30s Iran”, *Languages of Dress in the Middle East*, Ed. Nancy LINDISFARNE-TAPPER, Bruce INGHAM, London: Curzon Press, 1997, s. 178-192
- BAKHASH, Shaul; “The Evolution of Qajar Bureaucracy: 1779-1879”, *Middle Eastern Studies*, Vol.7, No. 2 (1971), s. 139-168.
- BALA, Mirza, “Feth Ali Ahunzâde”; *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: Maarif Basımevi, 1960, 577-581.
- BAŞER, Alev Erkilet; “Müzakere”, *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001.
- BAYAT PHILIPP, Mangol; “Mirza Aqa Khan Kirmani: A Nineteenth Century Persian Nationalist”, *Towards A Modern Iran*, Eds. Elie KEDOURIE, Sylvia G. HAIM, London: Frank Cass& Co. Ltd., 1980, 64-95.
- BAYAT PHILIPP, Mangol; “The Concepts of Religion and Government in The Thought of Mirza Aqa Khan Kirmani, A Nineteenth-Century Persian Revolutionary”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 5 (1974), 381-400.
- BELGE, Murat; “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Yay. Haz. Uygur KOCABAŞOĞLU, Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.43-55.
- BENHAM, Djamchid; “Le Rôle de la communauté iranienne d’Istanbul dans la processus de la modernisation de l’Iran”, *Les Iraniens d’Istanbul*, s.3-10.
- BENNINGSEN, Alexandre.; “Molla Nasreddin et la Presse satirique musulmane de Russie avant 1917”, *Cahier du Monde Russe et Soviétique*, Juillet- Septembre III (3), 1962, 505-520.
- BERKTAY, Halil, Huricihan İSLAMOĞLU, Çağlar KEYDER, İskender SAVAŞIR; “Tarih ve Kapitalizm”, *Deftter*, Sayı:20 (1992).

- BHARIER, Julian; “The Growth of Towns and Villages in Iran, 1900- 1966”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 8, No. 1 (January 1972), 51-61.
- BOURNOUTIAN, George A.; “Armenians in Nineteenth-Century Iran”, *The Armenians of Iran*, Ed., Cosroe CHAQUERI Harvard Middle Eastern Monographs XXX, Boston: Harvard University Press, 1998.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman; “Osmanlı Devletinde İran Okulları” *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Bildiriler (7-9 Nisan 1999)*, Yay. Haz. Alaaddin AKÖZ, Bayram ÜREKLİ, Ruhi ÖZCAN, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000.
- “Büyük Valide Hanı”; *İstanbul Ansiklopedisi*, Yay. Haz. Reşat Ekrem KOÇU, Cilt VI, İstanbul, 1961.
- CHEHABI, Houchang, “Dress Codes for Men in Turkey and Iran”, *Men of Order*, Ed. Touraj ATABAKI and Erik J. ZÜRCHER), London/New York: I.B. Tauris, 2004;
- COLDER, Norman; “Accommodation and Revolution in Imami Shi’i Jurisprudence: Khomeini and the Classical Tradition”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 1 (1982).
- COLE, Juan R. I.; “Iranian Milenarianism and Democratic Thought in the 19th Century”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 24 (1992), s.1-26.
- COLER, David; “The Comparative Method”, *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, Eds., Dankwart A. RUSTOW, Kenneth Paul ERICKSON, New York: Harper Collins Publishers, 1991.
- COŞKUN, İsmail; “Modernleşme Kuramı Üzerine”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, Sayı 1 (1988-1989).
- CRONIN, Stephanie; “An Experiment in Military Modernization: Constitutionalism, Political Reform and the Iranian Gendarmerie 1910-1921”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 2 (July 1996), 106-138.
- CRONIN, Stephanie; “İran’da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi(1925-1941)”, *Devlet’in Silahlanması- Orta Doğu ve Orta Asya’da Zorunlu Askerlik(1775-1925)*, Derleyen: Erik Jan ZÜRCHER, Çev. M. Tanju AKAD, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s.161-188.
- ÇETİN, Halis; “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, *Doğu Batı*, Sayı: 23 (Kasım-Aralık-Ocak) 2003-2004.

- ÇETİNSAYA, Gökhan; “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşına Osmanlı–İran İlişkileri”, *Kök Araştırmalar (Osmanlı Özel Sayısı)*, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2000.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Milli Mücadele’den Cumhuriyete Türk- İran İlişkileri (1919-1925),” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVI, Sayı 48 (Kasım 2000) s. 769-796.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Atatürk Dönemi Türkiye–İran İlişkileri, 1926-1938”, *Avrasya Dosyası- İran Özel-*, Cilt:5, Sayı: 3 (Sonbahar 1999), s. 168-170.
- ÇİĞDEM, Ahmet; “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Yay. Haz.Uygur KOCABAŞOĞLU, Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.68-81.
- DAĞI, İhsan D.; “Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü”, *Osmanlı*, Ed. Güler EREN, Cilt 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.322-326.
- DAVUDOĞLU, Ahmet; “Modernleşme Sürecinde Entellektüel Dönüşüm ve Zihniyet Parametreleri”, *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001.
- DAVUDOĞLU, Ahmet; “Müzakere”, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001.
- DORE, Ronald P.; “Modernization: The Bourgeoisie”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, David L. SILLS (Ed.), Vol. 10, The Mcmillian Com& the Free Press, 1968.
- EISENSTADT, S. N.; “Convergence and Divergence of Modern and Modernizing Societies: Indications From the Analysis of the Structuring of Social Hierarchies in Middle Eastern Societies”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 6 (1977).
- EISENSTADT, S. N.; “Kemalist Yönetim ve Modernleşme: Bazı Karşılaştırmalı ve Analitik Görüşler”, *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi*, Ed. Jacob M. LANDAU, İstanbul: Sarmal Yayınları, 1999.
- EISENSTANDT, S. N.; “Convergence and Divergence of Modern and Modernizing Societies From the Analysis of the Structring of Social Hierarchies in Middle

- Eastern Societies”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, No. 8 (1977).
- EKHTIAR, Maryam; “Nasir al-Din Shah and the Dar al-Funun: The Evolution of an Institution”, *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1-4 (2001), 153-163.
- ELIASH, Joseph; “Misconceptions Regarding The Juridical Status of Iranian Ulama”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 10 (1979), s.9-25
- ELLIOT, Matthew, “New Iran and Dissolution of Party Politics Under Reza Shah”, *Men of Order*, Ed. Touraj ATABAKI and Erik J. ZÜRCHER), London/New York: I.B. Tauris, 2004, s. 65-97.
- ERİM, Neşe; “1720- 1790 Arasında Osmanlı İnan Ticareti”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslar Arası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s.577.
- ENGİN, Vahdettin, “Mahmud Raif Efendi Tarafından Kaleme Alınmış İngiltere Seyahati Gözlemleri”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir: BETA Basım - Yayım (İstanbul), 1999, s. 135-162.
- EYİCE, Semavi; “Büyük Valide Hanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 516-517.
- FARMAYAN, Hafez Farman; “19. yüzyıl İnan’ında Modernleşme Güçleri”, *Orta Doğu’da Modernleşme*, Ed. William R. POLK, Richard L. CHAMBERS, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- FIĞLALI, E. Ruhi; “Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi”, *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu 1991*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi, 1993.
- GASSİMİ, Seyyid Ferid; “Gencine-yi Fünun”, *Gofte-gu- Tebriz Özel sayısı*, 18(1376/1998), s. 87-91.
- GENÇ, Mehmed; “Müzakere”, *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul*, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001.
- GILBAR, Gad G.; “Demographic Developments in Late Qajar Persia, 1870- 1906”, *Asian and African Studies*, Vol. 11, No. 2 (Autumn 1976-1977).
- GLASSMAN, Ronald M., “Manufactured Charisma and Legitimacy”, *Charisma, History, and Social Structure*, Ronald M. Glassman and William H. Swatos, Jr.

- (eds), New York, Westpoint, Connecticut, London: Greenwood Press, 1996., ss. 115-128.
- GLASSEN, Erica; “Muharram-Ceremonies (Azadari) in Istanbul at the End of the XIXth and the Beginning of the XXth Century”, *Les Iraniens D’Istanbul*, ss.113-129.
- GHODS, M. Reza, “Iranian Nationalism and Reza Shah”, *Religion and State in Iran*, s, Vol.:27, No.:1(January 1991), s. 37 –39.
- GÖLE, Nilüfer; “Batı dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen”, *Doğu Batı*, Yıl 1, Sayı 2 (1998).
- GÖYÜNÇ, Nejat; “Muzafereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri”, *İran Şehinşahlığı’nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.
- GREAVES, R. L.; “The Anglo-Russian Convention and its Working in Persia”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 31 (1968), 289-308.
- GURNEY, J., N. NEVVABI; “Dar al-Fonun”, *Encyclopaedia Iranica*, Ed. Ehsan YARSHATER, Vol. IV (1988), 662-668.
- GURNEY, John; “A. G. Browne and The Iranian Community in Istanbul”, *Les Iraniens D’Istanbul*, ss.149-175.
- GÜLALP, Haldun; “Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel BOZDOĞAN, Reşat KASABA, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- GÜNEYLİ, Yılmaz; “Birinci Dünya Savaşında Güney Azerbaycan’da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Hıyabanî Hareketi”, *Kök Araştırmalar*, Osmanlı Özel Sayısı, (2000), Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, ss.31-46.
- GÜRLER, Hamdi; *Milli Mücadele’ye Katılan Komutanların Hatıralarının Karşılaştırılması*, Ankara: Haettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü - Yayınlanmamış Doktora Tezi-, 2002.
- GÜRSEL, Seyfettin; “Osmanlı Dış Borçları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 672-687.
- GÜRSEL, Seyfettin; “1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Anlaşması”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.688-690.

- HABERMAS, Jürgen; “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”(Çev.: Güleğül Naniş), *Postmodernizm*, (Derleyen ve Sunan: Necmi Zeka), 2. Baskı, İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994, s. 31-44.
- HAKİMIAN, Hasan; “Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880- 1914”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 17 (1985).
- HANIOĞLU, Şükrü; “Batılılaşma: Giriş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 148-152.
- HEMRAZ, Veyda; “Misyonerha va Nohostingamha-ye Nüfuz-e Amerika der İran”, *Tarih-e Muasır İran, Mecmua-ye Makalat*, Kitab-e dehom(10. kitap), Tahran: Müessese-ye Pijuhîş va Mutealat-e Ferhengi, 1375 (1996), s.11-36.
- HEYD, Uriel; “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, *The Modern Middle East*, Eds. Albert HOURANI, Philip S. KHUARY, Mary C. WILSON, London&New York: I. B. Touris and Co. Ltd., 1993, 29-59.
- ISSAWI, Charles; “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. I,(1969?), s.18-27.
- İNALCIK, Halil; “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, *Belleten* (Atatürk Özel Sayısı), Cilt LII, Sayı: 204 (Kasım 1988).
- JEANNIERE, Abel; “Modernite Nedir?”, *Modernite Versus Postmodernite*, Çev. Mehmet KÜÇÜK, 2.Basım, Ankara: Vadi Yayınları, 1994.
- KABACALI, Alpay; “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 110-115.
- KASABA, Reşat; “Eski ile Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Ed. Sibel BOZDOĞAN, Reşat KASABA, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- KATZNELSON, Ira; “Structure and Configuration in Comparative Politics”, *Comparative Politics, Rationality, Culture and Structure*, Eds. Mark Irving LICHBACH, Alan S. ZUCKERMAN. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- KAZGAN, Haydar; “Düyun-ı Umumiye”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 691-716.

- KAZGAN, Haydar; “Galata Bankerleri”-çerçeve yazı-, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 762-764.
- KEDDIE, Nikki R. “Pan-Islam as Proto-Nationalism”, *Journal of Modern History*, Vol. 41, No.:1(March 1969), s. 31-53.
- KEDDIE, Nikki R. “Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism”, *Iran: Religion, Politics and Society- Collected Essays*, London: Frank Cass, 1980, s. 13-52.
- KEDDIE, Nikki R., “The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 2, No.1 (January 1971), s.3-21
- KEDDIE, Nikki R.; “The Roots of Ulama’s Power in Modern Iran”, *Scholars, Saints, and Sufis*, Ed. Nikki R. KEDDIE, Berkeley&Los Angeles&London: University of California Press, 1972.
- KESREVİ, Ahmed; “Şeyh Safi va Tebareş”, *Karvernd-i Kesrevi*, Yahya ZEKA (Ed.), Tahran: Şirket-i Şihami-yi Kitabha-yi Cibi, 1974.
- KIA, Mehrdad; “Constitutionalism, Economic Modernization and Islam in the Writings of Mirza Yusef Khan Mostarshar od- Dowle”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No.: 4 (1994), 751- 777.
- KIA, Mehrdad; “Mirza Fath Ali Akhundzada and the Call for Modernization of the Islamic World”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 31 (1995).
- KIA, Mehrdad; “Nationalism, Modernism and Islam in the Writings of Talibov-i Tabrizi”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (April 1994), s. 201-223.
- KIA, Mehrdad; “Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol.: 32, No.:1(January 1996), s.30-52.
- KİLİ, Suna; “1876 Anayasasının Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi”, *Armağan: Kanun-u Esasinin 100. Yılı*, Ankara: Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.
- KOLBERG, Etan; “The Evolution of the Shia”, *The Jerusalem Quarterly*, Vol. 27, (Spring 1983).
- KOLOĞLU, Orhan; “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 69-93.
- KOLOĞLU, Orhan; “Un Journal Persan d’Istanbul: Akhtar”, *Les Iraniens D’Istanbul*, ss.133-140.

- KORLAELÇİ, Mortaza; “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Ed. Mehmet Ö. ALKAN, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 214-222.
- KÖKSAL, Osman; “XVII. Yüzyıl’da Osmanlı Devletinde Islahat İhtiyacının Algılanışı ve Islahat Temayülleri”, *Osmanlı*, Ed. Güler EREN, Cilt 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.162-169.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F.; “Fuad Paşa”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt IV, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 679.
- KÖPRÜLÜZÂDE, Mehmed Fuad; “Harf Meselesi”, *Alfabe Tartışmaları*, Haz. Hüseyin YORULMAZ, İstanbul: Kitabevi yayınları, 1995, s. 233-235.
- KRAMERS, J. H.; “İran”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, 2. Kısım, İstanbul: Maarif Basımevi, 1960, s. 1013-1030.
- KUREYŞİ, İ. H.; “İslâm Toplumunda Ulemanın Konumu”, *Modern Çağda Ulema-Derleme*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- KUTLUER, İlhan; “Batılılaşma: Felsefi Düşünce”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 153-158
- KÜÇÜK, Cevdet; “İran-İrak Hududunu Belirleyen 1913 Tarihli İstanbul Protokolü”, *Doğumunun 100. yılında Atatürk’e Armağan*, Ayrı Basım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat; “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *I. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri, Ekim 1986*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yayınları, 1988, 97-133.
- LEMERCİER-QUELQUEJAY, Chantal “La Presse Périodique Musulmane de Russie Avant 1920 (Essai Bibliographique)”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. III (Janvier- Mars 1967), 140-165.
- “Leyli Aşure”; *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Mart 1905.
- LUESINK, Anja W. M. “The Iranian Community in Cairo at the Turn of the Century”, *Les Iraniens D’Istanbul*, ss.193-200.
- MALEK, M. H.; “Capitalism in Nineteenth Century Iran”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 2 (1994), s.67-79.

- MANZOOR, Parvez; “Modernsiz Modernleşme”, *Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 17-19 Kasım 2000, İstanbul, İstanbul: İslâm Araştırmaları Vakfı, 2001.*
- MAZICI, Nurşen, “Menemen Olayının Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Analizi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:90 (Güz 2001), s. 135-141.
- Mehmed GALİB, “Tarihten Bir sahife: Ali ve Fuad Paşaların Vasiyetnâmeleri”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı 2 (1329).
- “Mirza Hüseyin Daniş (Pedram)”; *Türk Ansiklopedisi*, Cilt XVIII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s.417.
- MOMEN, Moojan; “The Social Basis of The Babi Upheavels in Iran (1848-1853): A Preliminary Analysis”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 15 (1983), s.157-183.
- MUADDEL, Mansur; “İran’da Şîî Ulema ve Devlet”, *İran Devrimi*, Der. Serpil ÜŞÜR, İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- MUSTAFA ŞEKİP, “Latin Harfleri”, *Vakit*, 22 Ağustos 1928.
- MÜNŞİ, Hamit Basiret, “Siyaset-i Mezhebi Hükümet-e Rıza Şah”, *Tarih-e Muasır-ı İran-Mecmua-ye Makalat*, kitab-e dehom, Tahran: Müessese-yi Pejohiş va Mütealat-ı Ferhengi, 1375 (1996).
- NUHOĞLU, Hidayet; “Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulahazalar”, *Osmanlı*, Cilt VII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 221-229.
- ÖMER NACİ; “İran İnkılâbı Hatıralarından I”, *Bahçe*, No: 42 (9 Haziran 1325), Sene 1, Cilt II, 244- 245.
- ÖMER NACİ; “İran İnkılâbı Hatıralarından II”, *Bahçe*, No: 45 (30 Haziran 1325), Sene 1, Cilt II, 292-294.
- ÖNGÖREN, Reşat; “Sünnî Bir Tarikattan Şîî Bir Devlete: Safeviye Tarikatı ve Safevi Devleti”, *Bilgi ve Hikmet*, Sayı 11 (Yaz 1995).
- ÖREN, Nazım; “Şair Ömer Naci”, *Dünya*, No: 395 (3 Nisan 1953), s. 7.
- ÖZLEM, Doğan; “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık*, Cilt 3, Yay. Haz. Uygur KOCABAŞOĞLU, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 452-464.
- PAİDAR, Parvin, *Women and the Political Process in Twentieth-Century Iran*, Cambridge: Cambridge University, 1995,

- PAPAZYAN, H. D. "Armeno-Iranian Relations 1828-1925", *Encyclopaedia Iranica*, Ed., Ehsan YARSHATER, Vol. II, London/ New York: Routledge & Kegan Paul, 1988.
- PERRY, John R.; "Language Reform in Turkey and Iran", *Men of Order*, Eds. Touraj ATABAKI and Erik J. ZÜRCHER, London/New York: I.B. Tauris, 2004.
- POLK, William R., Richard L. CHAMBERS (Eds.), "Takdim", *Ortadoğu'da Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995,
- "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt I, Sayı 1 (1962).
- REPP, Richard; "Some Observations on the Development of Ottoman Learned Hierarchy", *Scholars, Saints and Sufis*, Ed., Nikki R. KEDDIE, Berkeley&Los Angeles&London: University of California Press, 1978.
- "Reval Mülakatı- Görüşmesi"; *Ana Britanica*, 15. Baskı, İstanbul: Ana Yayıncılık, 2004, Cilt XVIII.
- RICHARD, Yann, "Kemalizm ve İran", *Kemalizm ve İslam Dünyası*, Ed. İskender GÖKALP- François GEORGEON, Çev. Cüneyt AKALIN, İstanbul: Arba, 1990,
- ROBINSON, Francis; "17. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar Hindistan'daki İran-İslâm Kültürü", *Akdeniz'den Hindistan'a Türk- İran Esintileri*, Çev. Ömer AVCI, İstanbul: Kaktüs, 2005, 135-168.
- RUSTOW, Dankwart A., Kenneth Paul ERICKSON; "Introduction", *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, Eds., Dankwart A. RUSTOW, Kenneth Paul ERICKSON New York: Harper Collins Publishers, 1991.
- RÜSTEMOVA-TOHİDİ, Solmaz; "Azerbaycan'da İranlı Muhaciretinin Merheleleri Meselesine Dair", *Tarih ve Onun Problemleri, Nazarî, İlmî, Metodik Jurnal*, Cilt II, Bakü, 2003, s. 106-110.
- SANJABI, Maryam B.; "Mardum-guriz: An Early Persian Translation of Moliere's Le Misanthrope", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.: 30(1998), s. 251-270.
- SAVORY, Roger M., "Social Developments in Iran During the Pahlavi Area", *Iran Under the Pahlavis*, Ed. George LENCZOWSKI, Stanford/California: Hoover Institution Press, 1978, s. 98
- SCHABART, "Modernity and History I", *The Promise of History*, Ed. Athanasios MOULAKIS, Berlin: Walter de Gruyter, 1985.

- SEYF, Ahmad; "Commercialization of Agriculture: Production and Trade of Opium in Persia, 1850-1906", *International Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 16 (1984), s.233-250.
- SEYF, Ahmad; "Foreign Firms and Local Merchants in Nineteenth Century Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 36, No. 4 (4 October 2000), s. 137-155.
- SEYF, İsa; "Cemaleddin Afganî ve İran İnkılâbı", *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt I, Sayı 1 (1964).
- SHAW, Stanford; "Iranian Relations with The Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *The Cambridge History of Iran*, Eds. Peter AVERY, Gavin HAMBLY, Charles MELVILLE, Vol. VII, Cambridge: Cambridge Universty Press, 1991, s. 297-315.
- SHAW, Standford J., "Türk İstiklal Harbi", Çev. Bülent Keneş, *Türkler*, Ed. H. Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt 15, s. 849-893.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban; "Kültür Devrimi Yönüyle Atatürk Reformları", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:56 (Yaz1999).
- SKOCPOL, Theda, Margeret SOMERS; "The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 22, No. 2 (1980).
- SMITH, Anthony; "The 'Golden Age' and National Renewal", *Myths and Nationhood*, (ed. Geoffrey Hosking- George Schöpflin), New York: Routledge, 1997, s. 36-59.
- STRAUS, Johann; "La présence diplomatique iranienne à Istanbul et dans les Provinces de l'Empire Ottoman (1848-1908)", *Les Iraniens d'Istanbul*, ss.11-32.
- STROTHMAN, R., "Şia", *İslâm Ansiklopedisi*, XII. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, ss. 502-513.
- SUGAR, Peter F.; "Economic and Political Modernization- Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Ed. Robert E.WARD, Dankwart A. RUSTOW, New Jersey, Princeton University Press, 1964.
- SUVLA, Refii Şükrü; "Tanzimat Devri İstikrazlar", *Tanzimat-I*, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999.
- ŞABANZADE, Behman, " Kesrevi va Endişe-yi Yek Vadet-e Milli: Yek Direfş, Yek Din, Yek Zeban" *Goftegu*, Sayı:30 (Zemistan 2379/2001).

- ŞİŞMAN, Adnan; “Mekteb-i Osmanî (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt:V (1986), s. 83-160.
- TACHAU, Frank; “Introduction”, *Political Elites and Political Development in Middle East*, Ed. Frank TACHAU, London: Schenkman Publishing Company, Inc., 1975.
- TAGİYEYEV, Şevket; “Azatlık Fedaisi Şeyh Muhammed Hiyeberi”, *Azerbayan Birinci Uluslar arası Sempozyumu, Bildirileri (1998)*, Yay. Haz. İmran BABA, Ankara: Atatürk kültür Merkezi başkanlığı Yayınları, 2002, s. 167-176.
- (TALU); Ercümet Ekrem; “Şehinşah Rıza Pehlevi Hazretleri ve İran İnkılabı” *Cumhuriyet* (26 Haziran 1934, No.: 3641).
- TANSEL, Fevziye Abdullah; “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, *Bellekten*, Cilt XVII, Sayı 66 (1953), 223-249.
- TEKELİ, İlhan, Selim İLKİN, “İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik’in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920, Birinci Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi” Tebliğleri, 11-13 Temmuz 1977*, Ed. Osman OKYAR, Halil İNALCIK, Ankara, 1980, 351-382.
- TEVEKKELİ, Ahmed; “Nakş-e İraniyan der İnkılâb-e Rusya”, *Tarih-e Muasır İran-Mecmua-ye Makalat*, Kitab-e dehom, Tahran: Müessese-yi Pijûhiş va Mutalaat-e Ferhengi, 1375 (1996), 159-163.
- THOBIE, Jacques; “Osmanlı Bankası”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- TIBI, Bassam; “The Renewed Role of Islam in the Political and Social Development of the Middle East”, *The Middle East Journal*, Vol. 37, No.1(1983).
- TOGAN, Zeki Velidî; “Sur l’Origine des Safavides” *Mélanges Louis Massignon*, Cilt:III(1957), s. 347-357
- TOUSI, Reza Ra’is; “The Persian Army, 1880-1907”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 2 (April 1988), s. 206-229.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul Baha Matbaası, 1962.
- TUNÇAY, Mete, “II. Dünya Savaşının Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 35 (Kasım 1986), s. 34-41.
- TURGAY, Üner; “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, Eds. Çağla KEYDER, Yusuf E. ÖZVEREN, Donald QUATAERT, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.

- TÜRKDOĞAN, Orhan; “1905-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-I”, *Türk Kültürü*, No. 255 (Temmuz 1984), 453-466.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; “1905-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-II”, *Türk Kültürü*, No. 256 (Ağustos 1984), 497-509.
- TÜRKDOĞAN, Orhan; “1905-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması-III”, *Türk Kültürü*, No. 257 (Eylül 1984), 575-581.
- UYAR, Mazlum; “Safevîler Öncesi İran’da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı”, *Akademik Araştırmalar*, Yıl 1, Sayı 3 (Kasım-Ocak 1999-2000), 121-135.
- UYAR, Hakkı “Çarşaf, Peçe ve Kafes Üzerine Bazı Notlar”, *Toplumsal Tarih*, Cilt:6, Sayı: 33 (Eylül 1996), s. 6-11;
- ÜNDER, Hasan, “Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Kemalizm*, Ed. Ahmet İnsel, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 138-155.
- VOLL, John O.; “İslam Tarihinde Tecdid ve Islah”, *Güçlenen İslâmın Yankıları*, Ed. John L. ESPOSITO, İstanbul:Yöneliş Yayınları, 1989, 45-62.
- WARD, Robert E., Dankwart A. RUSTOW, “Conclusion”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Eds. Robert E. WARD, Dankwart A. RUSTOW, New Jersey: Princeton University Press, 1964.
- WIARD, Howard J.; “Concepts and Models in Comparative Politics”, *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*, Eds., Dankwart A. RUSTOW, Kenneth Paul ERICKSON, New York: Harper Collins Publishers, 1991.
- WILSON, K. M. “ Creative Accounting: The Place of Loans to Persia in the Commrcement of the Negotiation of the Anglo- Russian Convention of 1907”, *Middle East Studies*, Vol. 38, No. 2 (April 2002), 35-82.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin; “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt:13, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985, s. 153-172.
- YORULMAZ, Hüseyin (Haz.); *Tanzimattan Cumhuriyete Alfabe Tartışmaları*, İstanbul:Kitabevi, 1995.
- ZARCONE, Thierry; “La Situation du Chiisme à Istanbul au XIXe.et au début du XXe. Siècle”, *Les Iraniens D’Istanbul*, ss. 97-111.
- ZARCONE, Thierry; “Ali Akbar Dihkhudî et le Journal Surush d’Istanbul (Juin-Novembre 1909)”, *Les Iraniens d’Istanbul*, 243-251.

ZARİNEBAF- SHASR, Fariba; “The Iranian (Azeri) Merchant Community in the Ottoman Empire and the Constitutional Revolution”, *Les Iraniens D’Istanbul*, s. 203-212.

F) Süreli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)

Gazeteler

Ahter; 16 Zilhicce 1292 (13 Ocak 1876)-60 sayı (I. Dönem) 12 Şubat 1877-1896 (II. Dönem) 2 Zilhicce 1294, Katalog Nu. 1982 SC 128, Milli Kütüphane, Ankara
Şems (1325-1326); 25 Receb 1327-5 Zilkade 1328 (12 Ağustos 1909-8 Kasım 1910), Katalog Nu. 1967 SB 15, Milli Kütüphane, Ankara.

Tercüman-ı Hakikat

Dergiler

Akademik Araştırmalar

Asian and African Studies

Bahçe, 1325

Belleten

Bilgi ve Hikmet

Birikim

Bulletin of the School of Oriental and African Studies

Büyük Mecmua (Yıl: 20 Mart 1335/1919, No. 3)

İleri (12 Mart 1337/1921, no.:1121)

Cahiers du Monde Russe et Soviétique

Comparative Studies in Society and History

Defter

Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi

Doğu Batı

Dünya

International Journal of Middle Eastern Studies

International Review of Social History

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi

Kök Araştırmalar, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı,

Middle Eastern Studies

Tarih ve Onun Problemleri, Nazari, İlmî, Metodik Jurnal, Azerbaycan İlimler Akademisi, Baku.

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası

The Jerusalem Quarterly

Toplum ve Bilim

Türk Kültürü

Yeni Mecmua, (Yıl: 28 Mart 1334/1918, Cilt: III, s.130-143)

